Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.367

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue No.131

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

Prof. Yuvaraj V Mahalige

Dr. Somnath D. Kadam

Dr.Maroti P. Chavan

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.131

Published on Feb.2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

संपादकीय

कोकण इतिहास परिषदेच्या १३ व्या राष्ट्रीय अधिवेशनाच्या निमित्ताने कनकवली महाविद्यालयात आलेल्या सर्व.अभ्यासक,प्राध्यापकांचे परिषदेचा समन्वयक म्हणून सहर्ष आपले स्वागत करतो.

कोकण इतिहास परिषदेने यावर्षी आम्हाला अधिवेशन घेण्यास संधी दिली याबद्दल कोकण इतिहास परिषदेचे अध्यक्ष आदरणीय श्री सदाशिव टेटविलकर ,कार्यवाह डॉ .विद्या प्रभू मॅडम यांचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो.

आमच्या महाविद्यालयातील इतिहास विभागाच्या दृष्टीने ही अत्यंत आनंददायी व ऐतिहासिक अशी परिषद आहे.कारण महाविद्यालयाच्या इतिहासात अशा प्रकारचे पहिलीच परिषद आम्ही घेत आहोत आणि त्यास महाराष्ट्रातील सर्व सुजान अभ्यासक, प्राध्यापकांनी प्रचंड उत्साहात प्रतिसाद दिला. एकूण १२० शोधनिबंध या परिषदेसाठी प्राप्त झाले आहेत. त्यातील ८० शोध निबंध AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL या दर्जेदार ई- मासिकाच्या विशेषांकात प्रसिद्ध करताना आम्हाला आनंद व समाधान वाटते.

शिक्षण प्रसारक मंडळ या आमच्या संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, अध्यक्ष, चेअरमन, सचिव, विश्वस्त सुजाण ,जाणकार व अभ्यासू आहेत.कोकण इतिहास परिषदेचा प्रस्ताव दिल्यानंतर ताबडतोब सकारात्मक प्रतिसाद देऊन आमच्या मंडळाने अधिवेशन घेण्यास संमती दिली याबद्दल आमच्या शिक्षण प्रसारक मंडळाचे अध्यक्ष श्री दत्तात्रय तवटे साहेब, चेअरमन आदरणीय प्रोफेसर, डॉ. राजश्री साळुंखे मॅडम ,सचिव आदरणीय विजयकुमार वळंजू साहेब,सर्व विश्वस्त ,सदस्य या सर्वांचेच मनःपूर्वक आम्ही ऋणी आहोत. या सुजाण व ज्येष्ठ मंडळींचा आशीर्वाद ही आमच्यासाठी फार मोठी शिदोरी आहे.

आमच्या महाविद्यालयात स्थापनेपासूनच इतिहास या विषयास मान्यता आहे. इतिहास विभागात कार्यरत असलेले दिवंगत कुलकर्णी सर ,सेवानिवृत्त डॉ.बाळासाहेब बोंगार्डे सर यांनी या विभागात सातत्याने यशाची चढती कमान कायम ठेवली. हीच परंपरा पुढे चालवताना इतिहास विभाग प्रमुख म्हणून मला अत्यंत आनंद व अभिमान वाटतो.

कोकण इतिहास परिषदेचे हे १३ वे राष्ट्रीय अधिवेशन आहे. परिषदेच्या स्थापनेपासून आजीव सभासद म्हणून कार्यरत असताना कोकणात विविध भागात या परिषदे च्या अधिवेशनात जाणे, शोध निबंध वाचन करणे यात आम्ही नेहमीच आघाडीवर राहिलो. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातही अधिवेशन घ्यावे असा विचार आमचा फार जुना विचार होता परंतु विविध कारणाने तो आजवर फलद्रूप झाला नाही.परिषदेचे तत्कालीन जिल्हाध्यक्ष प्रकाशभाऊ नारकर यांची तर आमच्या महाविद्यालयात परिषद व्हावी ही फार इच्छा होती.

आज ही इच्छा पूर्ण होत आहे परंतु दुर्दैवाने नारकर सर आज आपल्यात नाहीत. या निमित्ताने सुरुवातीलाच प्रकाश नारकर यांना मी विनम्र आदरांजली अर्पण करतो.

कोकण इतिहास परिषद ही कोकणातील इतिहास संशोधनाला चालना देणारी, विद्यार्थी व संशोधकांना मंच उपलब्ध करून देणारी एक महत्त्वाची परिषद आहे. या परिषदेने कोकणातील संशोधनाच्या माध्यमातून भरीव काम उभे केले आहे. स्वतंत्र त्रैमासिक काढून मोठ्या प्रमाणात ऐतिहासिक जनजागृती चे काम या

परिषदेने केले आहे. म्हणून या परिषदेला अधिक बळ देणे प्रत्येक संशोधकाचे कर्तव्य ठरते. म्हणून या परिषदेस आम्ही सुरुवातीपासून जोडले गेलो. आणि यावर्षी आमच्या महाविद्यालयात अधिवेशन घेऊन कोकण इतिहास परिषद अधिक व्यापक करीत आहोत.

केवळ वार्षिक अधिवेशने घेऊन थांबणे हे कोकण इतिहास परिषदेचे एकमेव ध्येय नाही तर विद्यार्थी व प्राध्यापकांमध्ये ऐतिहासिक स्थळे, कला, वास्तू कला व साहित्यांची आवड निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले जातात. विद्यार्थ्यांच्या विविध स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. उत्तम संशोधकाला पुरस्कार देऊन गौरविला जाते. ऐतिहासिक योगदान देणाऱ्या कोकणातील थोर व्यक्तीस जीवनगौरव पुरस्कारानेही सन्मानित केले जाते. ही वेगळी पद्धत कोकण इतिहास परिषदेने आज पर्यंत सांभाळली आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटतो.

कोकण इतिहास परिषदेचे १३ वे अधिवेशन घेण्याचे निश्चित केल्यानंतर या परिषदेत येणारे शोधनिबंध त्याच दिवशी प्रकाशित करावेत असा आमचा मानस ठरला .अलीकडे हीच पद्धत रूढ झाली आहे. कारण शोधनिबंध देऊन एक एक वर्ष थांबणे नवीन संशोधकांना कठीण होऊन जाते. शिवाय त्या शोधनिबंधातील आवड सुद्धा कमी होऊन जाते. अलीकडच्या काळात जुन्या व नवीन प्राध्यापकांना शोधनिबंध प्रकाशित झालेले ग्रंथ किंवा मासिक तातडीने हवे असतात. त्याची जाणीव ठेवून आम्ही यावर्षी महत्वाचे निवडक शोध निबंध घेऊन ग्रंथ प्रकाशित करण्याचे ठरविले.

इतिहासाचे प्रामुख्याने तीन कालखंड मानले जातात.प्राचीन काळ ,मध्ययुगीन काळ आणि आधुनिक काळ. मात्र मोठ्या प्रमाणात संशोधक आधुनिक काळावर जास्त लेखन करतात. म्हणून आम्ही आधुनिक काळातील जास्त शोध निबंध स्वीकारले घेतले आहेत;तर प्राचीन व मध्य काळातील काही महत्त्वाचे आणि नविन संशोधनाला चालना देणारे प्राथमिक व अवल दर्जाच्या साधनांच्या माध्यमातून लिहिलेले शोध निबंध या मासिकात छापले आहेत.

थोर विचारवंत ई.एच. कार यांनी इतिहासाची फार सुंदर व्याख्या केली आहे. "भूतकाळ व वर्तमान काळ यांना जोडणारा संवाद म्हणजे इतिहास होय "अशी ती व्याख्या. ही व्याख्या अलीकडच्या काळात आम्हाला अधिक महत्त्वाची वाटते. कारण भूतकाळ आणि वर्तमानाबरोबरच आता सर्व विषयांना जोडणारा संवाद इतिहासाच्या माध्यमातून होत आहे. म्हणून केवळ इतिहासाचेच पेपर न घेता यंदा आम्ही नवीन प्रयोग केला आहे. कोकण इतिहास परिषदेचे हे १३ वे अधिवेशन अधिक प्रमाणामध्ये अंतरविद्याशाखीय करण्याचा आमचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे. इतिहासाबरोबरच भाषाविषय, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, अर्थशास्त्र,भूगोल, समाज शास्त्र अशा विविध विषयाचे काही महत्त्वाचे शोध निबंध ही आम्ही या परिषदेच्या निमित्ताने प्रसिद्ध केले आहेत.

आपण सारेच आता नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीच्या उंबरठ्यावर उभे आहोत. त्यामुळे आता केवळ ' इतिहास एके इतिहास' असे म्हणून चालणार नाही. आता आपल्या सर्वांनाच आंतरविद्याशाखीय अभ्यास करावाच लागणार आहे. इथून पुढच्या काळात आपल्याला विविध विषयांसोबत हातात हात घालून पुढे गेले तरच पुढच्या काळात भवितव्य उज्वल राहणार आहे.नाहीतर एकेका विषयाला

मारण्याचेच धोरण शासनाने स्वीकारले आहे. म्हणून ही आंतरविद्याशाखीय भूमिका अधिक गडद करण्याचे काम या परिषदेच्या निमित्ताने साध्य झाले आहे असे आम्हाला वाटते.

या आंतरविद्याशाखीय शोध ग्रंथातील शोधनिबंध काही नविन व काही जून्या अभ्यासकांचे आणि काही प्राध्यापकांचे आहेत. यात इतिहासाच्या कसोटीवर शोधनिबंध तपासून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु ते प्रयत्न परिपूर्ण झाले असतीलच असा आमचा दावा नाही. हे सर्व शोधनिबंध पुढील काळात भविष्यकाळातील अभ्यासक व संशोधकांना मार्गदर्शक ठरतील व संदर्भ ग्रंथ म्हणून सुद्धा या ग्रंथाचे मोल अधिक वाढेल यात शंका नाही.

दोन वर्षांपूर्वी आम्ही सर्व प्राध्यापकांनी एकत्र येत एक दिवशीय आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन केले होते. ,सामाजिक शास्त्रातील नवीन प्रवाह , या विषयावरील अंतरराष्ट्रीय परिषद सुद्धा प्रचंड यशस्वी झाली म्हणून याही वर्षी जवळ इतिहास विभागाने नव्हे तर सामाजिक विज्ञान मंडळाने पुढाकार घेऊन आम्ही या परिषदेचे आयोजन केले.

महाविद्यालयाचे प्रभारी प्राचार्य अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख युवराज महालिंगे सर यांनी या परिषदेसाठी सुरुवातीपासून सकारात्मक भूमिका घेवून उत्तम मार्गदर्शन केले.

आमचे ज्येष्ठ मार्गदर्शक व संयोजन समितीचे सचिव डॉ. राजेंद्र मुंबरकर, IQAC चे समन्वयक डॉ. बाळकृष्ण गावडे ,भूगोल विभाग प्रमुख डॉ.बी एल. राठोड, तसेच डॉ.श्यामराव दिसले,नव्या दमाचे सहकारी डॉ. मारोती चव्हाण , प्रा.सचिन दर्पे, डॉ. तेजस जयकर, प्रा. सत्यवान राणे, प्रा. विनया रासम, प्रा. मीनाक्षी सावंत,प्रा. सीमा हडकर, प्रा. एस. आर. जाधव,प्रा. वैशाली पाटील, प्रा.विजयकुमार सावंत यांनी विविध प्रकारे सहकार्य केले.

महाविद्यालयाचे कार्यालयीन अधीक्षक श्री संजय ठाकूर व सर्व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचेही आम्हाला नेहमी सहकार्य असते. या सर्व शोध निबंधाला आकार देऊन मासिकाचा विशेषांक पूर्ण करून देणारे आमचे मित्र डॉ. प्रमोद तांदळे यांचेही मन:पूर्वक आभार!

- डॉ.सोमनाथ कदम
संपादक

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Mr. Sandip Balavant Gurav	Personality Traits Among NCC And Non NCC College Students - A Study	1
2.	M/S Gitanjali Prathamesh Narvekar	Bacteriological Analysis of Drinking Water From Public Stations in Sindhudurg District	4
3.	Ms Vaishali Chavan	Ancient Goa Ports	7
4.	Dr. Prasād G. Barve	Gāndhāra Style Sculptures, Of Mumbai's Museum Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya, As Displayed In First Fortnight Of December 2023 – A Glimpse	12
5.	Dr. Jayant Wankhade	Understanding Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Journalism, Through a Study of His Newspapers	17
6.	Mr. Pravin B. Kadukar Miss-Sweety R. Jadhav	Shivgunpha: A Sacred Devbhumi in Sindhudurg District	20
7.	Dr. S.U. Darekar	Mobile Banking – A Boon	23
8.	Vivek Chari	Mandre: Exploring Etymology, Prehistoric Treasures, and Divine Narratives	26
9.	Sarla (Rashmi) Bhirud	Structural remains of Patne valley in Maharashtra, Chalisgaon district: with reference to Jain caves at Kanhergadh	29
10.	Mr. Nachiket B. Paradkar	Riverside Resilience: Maladi's Vibrant Economic Echoes In 20th Century	39
11.	Dr. Abhidha Dhumatkar	Dr. Kalbag Handicapped Rehabilitation Centre, an Agent of Social Change in Vile Parle	44
12.	Ritesh Prakash Ovhal	Dr. B.R. Ambedkar's Vision of a Buddhist Chaplain: A Path to Social Justice and Spiritual Empowerment	48
13.	Prof. Dr. Anant Nana Lokhande	Socio-Economic Status of Fish Selling Women in Kudal Local Market in Sindhudurg District	51
14.	Prof. Miss. Vaishali Shahaji Patil	Feminist Consciousness in Meghana Pant's *"The Trouble with Women"*	56
15.	Mr. S. N. Kamble	Role of ICT in Rural Development	58

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	Miss. Nootan Sushil Ghadigaonkar	Vermicompost an Economical, Profitable and Sustainable source of Income and Employment	61
17.	Prof. Dr. Jadhav Baban Bhivsen Dr. Shinde Swati Bhaskar	A Historical Study of Political Views From Nyayasindhu Newspaper in Ahmednagar Area	68
18.	Prof. Dr. Dharmraj Shivaji Pawar	Land Revenue and Agricultural Policy in Maharashtra in the Maratha Period (1630-1680)	74
19.	Prof. Manisha Shivaji Sawant	A study of impacts of goods and service tax on industries in Sindhudurg district	81
20.	Mr. Godhaji Sopanrao Kapse	National Education Policy 2020	86
21.	K C Lakshmi Devi	Situating Sawantwadi as the Hub of Goan Resistance against the Portuguese Colonialism	90
22.	Mr. Somanath Bhanudas Satapute	HMIS Talwar at Bombay: Epicenter of Royal Indian Naval Mutiny 1946	96
23.	Mr. Sudhir Dattatray Dongare	Ratnagiri Coastal Community Chronicles: Challenges and Struggles	100
24.	Janhavi Lokegaonkar	Women's Royal Indian Naval Service During The Second World War and After	107
25.	कु. अदिती अशोक मालपेकर	कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली आर्थिक उलाढाल वर्ष - 2021-22 – 2022-23	113
26.	पल्लवी शेंडे	मध्यकाळातील मुस्लीम आणि मराठा राजवटीत महार समाजाचे लष्करी योगदान एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	116
27.	प्रा. डॉ. सौ.वंदना राजेश शिंदे	रायगडचा रक्षिता व आधारस्तंभ मानगडचा किल्ला:- एक ऐतिहासिक अभ्यास	120
28.	प्रा. प्रज्ञा वि. गुरव	मराठी भाषा, सद्य स्थिती आणि भाषेसामोरील आव्हाने	124

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
29.	प्रा. डॉ स्वामी एस.के.	बौद्धधर्म आणि स्त्रीवाद एक चिंतन	127
30.	डॉ. बालाजी सुरवसे	महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दांचा सहभाग : एक अभ्यास	130
31.	Dr. M.G. Sawant	मुंबईतील बुध्द विहारांची निर्मिती: डॉ. बाबासाहेबांच्या धम्मक्रांतीचा वारसा	136
32.	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	हुकूमतपनाह: रामचंद्र पंत अमात्य यांची मराठा राज्यातील कामगिरी : एक अभ्यास	143
33.	डॉ. रमेश एस. पारवे प्रियांका राजन तेंडोलकर	कोकणच्या मातीचा उस्फुर्त आविष्कार – दशावतार	149
34.	प्रीती प्रणय देसाई	ह. ना. आपटे यांच्या 'पण लक्षांत कोण घेतो!' या कादंबरीतील 'यमू' या पात्राचे स्त्रीवादी वाचन	152
35.	डॉ. संतोष तुकाराम कदम	मध्ययुगीन कालखंडातील संत एकनाथांचे सामाजिक योगदान	155
36.	विकास संभाजी नाईक	कोल्हापूरचा शिलाहार राजवंश व त्यांची राज्यव्यवस्था	158
37.	प्रा.संजयकुमार कांबळे	कोकणचा सामाजिक इतिहास : समकालीन पर्यावरण आणि विकासाचा प्रश्न	162
38.	डॉ.कांता कांबळे	संविधान मुल्यव्यवस्था आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान	175
39.	सचिन शांताराम दहिबावकर	१९ व्या, २० व्या आणि २१ व्या शतकातील मुंबई शहरातील वाहतूक व्यवस्थेचा विकास : ट्राम व बस सेवा	178
40.	प्रा. सीमा हडकर	घटनातज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान	183
41.	सुदीप प्रकाश पवार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार	187
42.	प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषिविषयक योगदान	189

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
43.	प्रा. पंकज घाटे डॉ. स्वप्ना समेळ	१९ व्या शतकातील वसाहतीच्या शासनकाळातील दक्षिण कोकणातील शिक्षण : विशेष संदर्भ रत्नागिरी येथील इंग्रजी शाळा	191
44.	प्रा. सौ. मिनाक्षी नंदादीप सावंत	रत्नाप्पा कुंभार यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक कार्याचा अभ्यास	196
45.	डॉ.अमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ	हिंदी की प्रसिद्ध कालजयी जीवनी : आवारा मसीहा	200
46.	सौ. साक्षी संजय तांबोळी	पालघर जिल्हयातील पर्यटन एक ऐतिहासिक अभ्यास	203
47.	डॉ.सोमनाथ कदम डॉ.श्यामराव दिसले	बुध्द आणि त्यांचा धम्म आणि विचार - एक ऐतिहासिक आकलन	209
48.	डॉ.सोमनाथ कदम पी. जी. लोकरे प्रा. सागर गावडे	सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा इतिहास आणि स्मारके पर्यटन संधी	213
49.	प्रा.डॉ.रुपवते गणेश दादासाहेब	छत्रपती शिवाजी महाराजांची प्रशासन व्यवस्था - एक ऐतिहासिक अभ्यास	216
50.	प्रा. हिरगळ संदीप पंढरीनाथ प्रा. गोधे कृष्णा भिमराव	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020	219
51.	प्रा. दर्पे एस. आर.	महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे आर्थिक मंथन	222
52.	डॉ. चंद्रकांत परशराम कुरणे अमोल बिरा माने	रामोशी - बेरड समाजाचे ऐतिहासिक महत्व व सध्यस्थिती (विशेष संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा)	225
53.	श्री विनित व्यंकटेश देव	कोकण : उत्पत्ती, प्राचीन इतिहास आणि संदर्भ	228
54.	म. स . पाटील	लांजा तालुक्यामध्ये निसर्ग पर्यटनासाठी प्रचंड वाव !	234
55.	पूनम अनिल शिंत्रे	खानदेशातील 'लळिंग' किल्ला : ऐतिहासिक परिचय	237
56.	गणेश श्रीराम खातू	कोकणातील ग्रामपंचायत संस्थांचा इतिहास	240

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
57.	डॉ .एस .व्ही .पाथरकर	रायगड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे व विकास	243
58.	प्रा. डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर	कोकण गांधी- अप्पासाहेब पटवर्धन यांचे वंचितांच्या शैक्षणिक कार्यातील योगदान	247
59.	प्रा.डॉ.देविदास विक्रम हारगिले	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांचा अभ्यास	251
60.	प्रा. डॉ. गायकवाड मारोती गोविंदराव	वारकरी संप्रदाय : संत नामदेवाच्या अंभगवाणीतील स्वरुप व भूमिका	256
61.	प्रा. डॉ. गीता कुणकवळेकर/पुरोहित	सर्कस एक अध्ययन	259
62.	अभिषेक जयदेव ठाकूर	उरण तालुक्यातील भूसंपादनाविरोधी लढा : शेतकऱ्यांचा सहभाग	261
63.	श्री. अनिकेत गजानन मगर	गजलक्ष्मी, नेरळ - रायगड: प्राथमिक सर्वेक्षण आणि गवेक्षण	267
64.	जितेंद्र सुरेश भामरे	ऋग्वेदातील विज्ञान	270
65.	क्रांतीसिंह मारूती देसाई डॉ. आरती बी. नाडगौडा	१९४२ च्या गारगोटी रणसंग्रामातील सात हुतात्म्यांची जीवनगाथा	273
66.	डॉ.शर्मिला अशोक साबळे श्रीराम ईश्वरा सुतार	कोल्हापूर जिल्ह्यातील चित्री मध्यम प्रकल्प आणि पुर्नवसन	278
67.	प्रा. सुप्रिया विद्याधर कांबळे	लोकसाहित्य आणि इतिहास	281
68.	अंजय धनावडे	बदामी चालुक्यकाळातील कशेळीचा कनकादित्य	287
69.	श्री. प्रशांत शंकर कांबळे	पालघर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक स्थळे ४थे ते १८वे शतक : एक चिकित्सक अभ्यास	292

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
70.	ओंकार रघुनाथ महाडिक	मांडवणे गावातील भग्न शिवमंदिरातील सतीशिळा, तालुका कर्जत, जिल्हा रायगड, महाराष्ट्र	299
71.	डॉ. अंजय धनावडे, श्री. तुषार म्हात्रे	उरण येथील शिलाहारकालीन नौकायुद्ध	305
72.	प्रा. डॉ. अरुण बावा	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण	312
73.	प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र	विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्य उद्धाराचे शैक्षणिक कार्य	314
74.	ट्रिझा थॉमस परेरा	पालघर -वसई तालुक्याचा ब्रिटिशकालीन आंदोलनाचा इतिहास	316
75.	प्रा. राजेंद्र लक्ष्मण जाधव	यशवंतराव चव्हाण यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास	323
76.	प्रा. रामचंद्र गायकवाड	सामाजिक क्रांतीचे पर्व कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद	328
77.	विजय मनोहर परब	कोकणातील कणकवली तालुक्यातील ग्रंथालये : एक आढावा	341
78.	प्रा. अनिकेत जाधव डॉ. तेजस जयकर, डॉ. बाळू राठोड	महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटनाच्या संभाव्य स्थितीचा अभ्यास	344

Personality Traits Among NCC And Non NCC College Students - A Study

Mr. Sandip Balavant Gurav (Ex-Army)
Ph.D. Research Scholar,
Department of History
Shivaji University, Kolhapur.
Email - armysandip01@gmail.com

Abstract

The study aims to conduct the personality traits and characteristics influences among NCC and non NCC students. One of the major parts of this analytical study was to determine whether there is significant difference between among NCC and non NCC students with different personality traits. The characteristics which a person should have, to join defense services are bravery, risk taking behaviour and the personality which should be bold enough to handle the tough situations. Most of the researchers have been carried out the characteristic of the NCC students of adolescents, youth and other age group in general. But this study takes an attempt to study the personality traits among NCC and Non NCC students at college level. This study conducted in VCK College, Kolhapur

VCK College Kolhapur NCC Group Photo

The sample size of 40 respondents with the help of convenient sampling method. The primary data was properly collected with the help of the questionnaire using the simple random sampling method. The result shows that there is a significant difference between NCC and Non-NCC college students and their overall personality.

Keywords: *Personality Traits, NCC and Non-NCC Students, College level, defense service.*

Introduction

This present study with the aims of study the personality traits among theses NCC students and to find the different characteristics between NCC and non NCC students. Personality determines a set of significant characteristics and that how people interact with others. Individual personality is the mixture of a number of traits. Personality can be measured as a set of items usually questions about characteri- sties and feelings to which the subjects have to respond by agreeing or disagreeing with that question or statements. In 1930 personality psychology became an identifiable discipline in social sciences (Kline, 1993).[1]

Students' Personality Traits

The Big-5 (Five-factor model of personality) has been developed by Cattell et al in 1970. This five factor model of personality commonly used because the best combine of Cattell's (1970) comprehensive list of personality traits with the best of Eysenck's (1991) concise list.

- **Extroversion:** Extraverts are usually sociable, talkative and communicative, and friendly. They are described as active, bold, assertive, exciting, and stimulating.
- **Conscientiousness:** They are organized, exacting, disciplined, diligent, dependable, methodical, and purposeful and have been linked to educational achievement and particularly to the will to achieve, o

Agreeableness: Agreeableness refers to such traits as self-sacrifice, good-natured, kind, co-operative, flexible, patience, giving up, sympathetic, courteous, striving for common understanding, and maintaining social affiliations.

- **Conscientiousness:** People who scored high on conscientiousness tend to experience effects such as fear, sorrow, embarrassment, disgust and anger.
- **Openness to experience:** these kind of people basically both good and bad whatever may feel deeply.. While neuroticism entails anxiety and depression, Openness to experience does not appear to be related to any of the motivational strategies as it entails creativity, sophistication and curiosity.

Review of Literature

Nidhi Saxena and Prerna Puri (2013) Risk is taken out of sensation seeking and due to personality traits by youths, especially by those who are inclined towards defence services. To find the actuality, the study was conducted keeping the age factor in consideration, especially to know negative risk, if any. The study is conducted on 100 boys and girls in total, of 1st year and 2nd year belonging to urban domicile. A survey of public and private college students (aged 16-19) reveals that there is significant relation between personality and sensation seeking. In addition risk-taking is not found to be correlated to personality and sensation seeking.[2]

Nathan W Hudson and Chris Fraley (2015), previous research hasfound that most people want to change their personality traits. But can people actually change their personalities just because they want to? To answer this question, we conducted 2, 16-week intensive longitudinal randomized experiments.[3] Across both studies, people who expressed goals to increase with respect to any Big Five personality trait at Time 1 tended to experience actual increases in their self - reports of that trait - as well as trait-relevant daily behaviour - over the subsequent 16 weeks. Furthermore, we tested 2 randomized interventions designed to help participants attain desired trait changes. Although 1 of the interventions was inefficacious, a second intervention that trained participants to generate implementation intentions catalysed their ability to attain trait changes. We also tested several theoretical processes through which volitional changes might occur. These studies suggest that people may be able to change their self-reported personality traits through volitional means, and represent a first step toward understanding the processes that enable people to do so.

Scope of The Study

This study aims to analysis the character and mental thought among NCC students and non NCC students. Hence this study is undertaken to provide suitable suggestions for future researcher to get significant development in research.

Statement of The Problem

In developing countries like India where the literacy rate is being high and all the students were forced to choose their carrier with high quality. There is condition that parent of the students are influenced their career planning. In this situation only a few percent of the respondents choosing these defense services like NCC and people come from different socio-economic backgrounds. It becomes imperative to study the character and mental thought among NCC students and non NCC students. Therefore, the researcher was concerned to conduct a study on "Personality Traits among NCC and non NCC students.[4]

Objectives of The Study

- To study the relationship between five factor model of personality and NCC student of VCK College, Kolhapur.
- T0 examine the difference between personality traits among NCC and non NCC students.

Methodology

Researcher was adopted descriptive research design. The sampling design of the research is based on the simple random sampling. This study conducted with the help of primary and secondary data.[5] The primary data have been collected from the respondents by using Big five factor model of personality scale. This scale had in total 50 statement with the 5 point scale as:- Disagree (1), Slightly disagree (2), Neutral (3), Slightly agree (4), Agree (5). Secondary data for the study were collected from books, journals, research articles and websites. The purposive methods of simple random sampling method was used and the researcher has decided to select a sample size of 40 respondents have been selected from the VCK College, Kolhapur.[6]

Data Analysis and Interpretation

There is a significant difference between NCC and Non-NCC college students and their overall personality.

Difference between NCC and Non-NCC college students and their overall personality.

Overall personality	n	Mean	SJD	Statistical inference
NCC	35	42.31	0.894	t= 19.274 Df=68 p<0.05 Significant
Non-NCC	35	31.02	1.457	

Statistical test: Student Y test was used above table

Findings: The above table reveals that there is a significant difference between NCC and Non-NCC college students and their overall personality. Hence, the calculated value less than table value (p<0.05). So the research hypothesis (HJ is accepted.

Suggestion

Since the NCC is partly a seed for entry of students into the defense service, the training module at unit level endeavors to explore young students to a regimental way of life. This is important for inculcating the values of obedience, discipline, promptly, precision respect for rightful power and self-confidence. When a NCC cadet has these qualities definitely this will make some effect on their family and friends. In that way Non NCC students also could follow the NCC cadets, which bring all those good quality with to be as responsible citizen or atleast bring the basis intense to service their society and community.

Conclusion

The study found that there is a significant difference between characteristics of NCC and non NCC students. Basically these students have mental intension to serve compare to other students. This intension influenced in their characters and personality. Even students those who scored low in big five personality model, would also we can find significant changes after their joining in NCC. A NCC cadet can be a best leader in their life. The rule and regulations make them to be as a human with best quality of characteristics, discipline, behaviour and etc. While taking Non NCC students the spectrum of activities has expanded considerably, to keep pace with the modern need of building the overall personality of the youth and preparing them from taking on serious responsibilities towards the community and the nation. Future studies should also look at the relationship between individual personality characteristics and their professionals in order to access the success or unsuccessful of their carrier.

References:

1. Kline, P. (1977). Personality and learning. In Howe, M. (Ed.), Adult Learning. Chichester: Wiley.
2. Nidhi Saxena and Prerna Puri (2013), Relationship between Risk Taking Behaviour, Personality and Sensation Seeking Tendencies among N.C.C cadets, IOSR Journal Of Humanities And Social Science, Vol. 18, Issue. 3, Pp. 1 - 6, ISSN: 2279-0837.
3. Nathan W Hudson and Chris Fraley (2015), Volitional Personality Trait Change: Can People Choose to Change Their Personality Traits?, Journal of Personality and Social Psychology, Pp. 1-19 (http://internal.psychology.illinois.edu/~rcfraley/Hudson%20and% 20Fraley%20-%20Volitional%20personality%20trait%20change% 20-%20J PSP2015.pdf)
4. Barrick, M.R. and Mount, M.K. The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. Personnel Psychology (1991) 44, 1-26.
5. Costa, T and McCrae, R.R. Normal personality assessment in clinical practice: The NEO Personality Inventory. Psychological Assessment (1992) 4,5-13.
6. Howard, J & Howard, M. An introduction to the five-factor model of personality for human resource professionals. (1998). Available on: www.centacs.com/quik-pt3.htm, site accessed 7.6.1999.
7. Interview with Capt. NCC (ANO) Sunita Bhosale, Vivekanand College, Kolhapur, dated 10/01/2024.

Bacteriological Analysis of Drinking Water From Public Stations in Sindhudurg District

M/S Gitanjali Prathamesh Narvekar
Department of Microbiology
Kankavli College Kankavli

Abstract

This study aimed to evaluate the microbiological quality of water from public stations in Sindhudurg district.

The bacteriological quality of drinking water has become a public health concern according to its association with water-borne diseases. Nowadays, there are several different types of drinking water, including water cooler dispensers (WCDs), which are becoming a popular device in Public Stations Therefore, this study aims to determine the bacteriological quality of drinking water from WCDs, and inspect their hygienic conditions in Public at Public Stations, Water samples from 50 WCDs installed in public stations were collected and analyzed coliform bacteria by using the multiple-tube fermentation technique. The hygienic inspection form from the Department of Health, Ministry of Public Health, was used for inspection of the sanitary conditions. The hygienic factors of water cooler sanitation were analyzed using the generalized linear model.

Results: Coliform bacteria were found in 5 out of 50 samples; moreover, Escherichia coli was recovered in three samples. Maintenance/cleaning and monitoring were the most two sanitary issues found in 100% of the WCDs. Location and features of machine were found the correlation with the prevalence of coliform bacteria in drinking water.

Conclusions: The findings of this study suggest regular monitoring of water quality in Public Stations. Also, the Sanitary Standard and Operational Procedures (S.S.O.P.) should be developed to improve the hygienic conditions of the water cooler dispensers.

Introducation

Sindhudurg is an administrative district in the state of Maharashtra in India, which was carved out of the erstwhile Ratnagiri District. The district occupies an area of 5207 km² and has a population of 849,651 of which 12.59% were urban.

Water is essential for life and the well-being of all people as well as an important natural resource useful for domestic and developmental purposes. The quality of the water sources greatly impacts on the health status of the consumers. Natural water systems such as lakes provide fisheries, food plains, agriculture, natural services and products like aquifer replenishment, water quality improvement and biodiversity (Naiman 1992; Edmondson 1991).

Drinking water is indispensable for human existence. Some parts of Sindhudurg District sometimes suffers a severe with drinking water supply crisis, particularly in the dry seasons of every year. Nearly all of the surface sources and ground water sources have been exploited. The growing imbalance between supply and demand has led to chronic shortages and competition that have resulted in pollution and environmental degradation. The quality of water for drinking has deteriorated because of the inadequacy of treatment plants, direct discharge of untreated sewage into rivers and inefficient management of the piped water distribution system (UNEP, 2001).

The quality of drinking water has become a significant concern for public health issues, which are associated factors of water-borne diseases. World Health Organization (WHO) has reported that inadequate water contributed to at least 2 billion people use a fecal contamination of drinking water source. Moreover, unsafe drinking water and hand hygiene caused 829,000 people to die each year from diarrhea. However, water-borne disease could be reduced by providing adequate water supply and facilities. Therefore, safe drinking water and water supply systems can contribute to the public health resolution goal.

Diarrhea, which is caused by poor sanitation, hygiene and water quality, is one of the most prevalent water borne disease. During 1995/96, the incidence of diarrhea among children below five years of age was 131 per 1,000 children. The mortality rate due to the diarrhea was 0.34 per 1000 children under five years of age, while the case of fatality rate was 2.56 per 1,000 (CBS, 2001).

Ideally, drinking water should not contain any microorganisms known to be pathogenic or any bacteria indicative of faecal pollution. Detection of faecal indicator bacteria in drinking water provides a very sensitive

method of quality assessment and it is not possible to examine water for every possible pathogen that might be present (WHO, 1993).

Materials and methods

Water samples collection

A total of 50 drinking-water samples were collected from 50 WCDs that located in different public stations. A 100-mL water sample was collected from each device by using sterile sample bottles containing sodium thiosulfate to neutralize the effect of chlorine. Collected samples were kept in the icebox and transported to the laboratory for bacteriological analysis within 6 h. The procedures had been performed under aseptic technique.

Bacteriological analysis

The microbial indicator of fecal contamination, coliform bacteria namely total coliform bacteria, fecal coliform bacteria, and Escherichia coli (*E. coli)* in water samples were identified in this study. Total coliform bacteria in the water sample were measured using the most probable number (MPN) test method. To investigate the coliform bacteria in drinking water based on MPN, single- and double-strength concentrations of Lauryl Tryptose Broth (LTB) medium (HiMedia Laboratories, India) were used for the presumptive test.

Brilliant Green Lactose Bile Broth (BGLB) medium (HiMedia Laboratories, India) was used to confirm the total coliform bacteria at 35–37°C for 24–48 hrs, while EC broth medium (HiMedia Laboratories, India) was applied for selective enumeration of fecal coliform bacteria at of 44.5–45.5°C for 24 h. The number of positive tubes were recorded from each set and compare with the MPN table to give the amount of total coliform bacteria and fecal coliform bacteria, respectively. For *E. coli* identification, all positive EC broth was inoculated and cultured in Eosin Methylene Blue (EMB) medium (HiMedia Laboratories, India) was used to differentiate *E.coli* from other gram-negative coliform bacteria by specific colony morphology. The metallic green sheen colony on EMB were selected to identify using biochemical tests of Indole, Methyl red, Voges-Proskauer, and Citrate utilization (IMViC).

Result

Total coliform and fecal coliform bacteria were detected in 5 of 50 (10%) WCDs. The bacteriological analysis of WCDs were lower than the drinking water standard for total coliform and fecal coliform bacteria. The range of MPN value of total coliform and fecal coliform bacteria measured in 50 water samples showed satisfactory WCDs. Moreover, *E. coli* was detected 10% (5/50) from those 50 WCDs. However, the hygienic assessment of all WCDs was satisfactory for the water sources and improvement and drinking water standard quality control, while the maintenance/cleaning and monitoring parts showed unsatisfactory.

Conclusion

Drinking water quality in public stations is essential for public health due to its necessity for daily life consumption. This study had revealed the fundamental problem of drinking water in an Public Stations, which did not indicate the sanitation issue of water supply systems for drinking water. Therefore, the awareness and knowledge on basic of Sanitary Standard and Operational Procedures (S.S.O.P.) should be raised for safe drinking water, and the correlation between bacteriological water quality from WCDs and gastrointestinal disease hospital admission should be done for further studies.

References

1. Reynolds KA, Mena KD, Gerba CP. Risk of waterborne illness via drinking water in the United States. *Rev Environ Contam Toxicol.* 2007;192:117–58. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
2. Fiebelkorn AP, Person B, Quick RE, Vindigni SM, Jhung M, Bowen A, et al. Systematic review of behavior change research on point-of-use water treatment interventions in countries categorized as low-to medium development on the human development index. *Soc Sci Med.* 2012;75:622–33. [PubMed] [Google Scholar]
3. *World Health Organization. Guidelines For Drinking-Water Quality.* Geneva: World Health Organization; 2011. [Google Scholar]
4. Hunter PR, Zmirou-Navier D, Hartemann P. Estimating the impact on health of poor reliability of drinking water interventions in developing countries. *Sci Total Environ.* 2009;407:2621–4. [PubMed] [Google Scholar]
5. Sacchetti R, De Luca G, Dormi A, Guberti E, Zanetti F. Microbial quality of drinking water from microfiltered water dispensers. *Int J Hyg Environ Health.* 2014;217:255–9. [PubMed] [Google Scholar]

6. Park S, Farooq A, Jo H, Kim J, Yang M, Ko Y, et al. Investigation of microbial communities in water dispensers. *Appl Biol Chem.* 2017;60:667–72. [Google Scholar]
7. Pratum C, Khananthai N. Assessment of factors affecting drinking water quality from free water dispensers in the higher education institution. *Int J Environ Sci Educ.* 2017;12:787–97. [Google Scholar]
8. Saxena G, Bharagava RN, Kaithwas G, Raj A. Microbial indicators, pathogens and methods for their monitoring in water environment. *J Water Health.* 2014;13:319–39. [PubMed] [Google Scholar]
9. Liguori G, Cavallotti I, Arnese A, Amiranda C, Anastasi D, Angelillo IF. Microbiological quality of drinking water from dispensers in Italy. *BMC Microbiol.* 2010;10:19. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
10. Furuhata K, Ishizaki N, Fukuyama M. Bacterial contamination in cold water samples obtained from water dispensers. *Biocontrol Sci.* 2015;20:147–51. [PubMed] [Google Scholar]
11. Semerjian L, Ibrahim MM, Alkhateri BM. A comparative study of microbial contamination between public institutional and private residential bottled water dispensers. *Environ Monit Assess.* 2020;192:259. [PubMed] [Google Scholar]
12. Ghorbanzadeh A, Peivasteh Roudsari L, Afshar Kohan N, Zangi R, Moradi F. A survey on coliform contamination and chemical parameters of potable water from water dispensers in faculties of Mashhad University of medical sciences. *J Food Safe Hyg.* 2019;4:63–8. [Google Scholar]
13. Rice EW, Baird RB, Eaton AD. *Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater.* 23rd ed. Washington DC, USA: American Public Health Association; 2017. [Google Scholar]
14. Bergey DH, Noel RK, John GH. *Bergey's Manual of Systematic Bacteriology.* Baltimore, MD: Williams & Wilkins; 1984. [Google Scholar]
15. *Handbook of Drinking Water Vending Machines. Business Detrimental to Health, in Public Health Act 1992 and the Ministry of Public Health.* Bangkok: 2013. [Google Scholar]
16. Yongyod R. Drinking water quality and evaluation of environmental conditions of water vending machines. *Asia Pac J Sci Technol.* 2018;23:1–5. [Google Scholar]
17. *Thai Industrial Standards Institute. Drinking Water (TIS 257-2006).Thailand: Ministry of Industrial.* 2006 [Google Scholar]
18. Nkere C, Ibe N, Iroegbu C. Bacteriological quality of foods and water sold by vendors and in restaurants in Nsukka, Enugu State, Nigeria: A comparative study of three microbiological methods. *J Health Popul Nutr.* 2011;29:560–6. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
19. Moosa M, Khan M, Alalami U, Hussain A. Microbiological quality of drinking water from water dispenser machines. *Int J Environ Sci Dev.* 2015;6:710–3. [Google Scholar]
20. Rubino F, Corona Y, Pérez JGJ, Smith C. Bacterial contamination of drinking water in Guadalajara, Mexico. *Int J Environ Res Public Health.* 2018;16:67. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
21. Rakkamon T, Chaimay B, Inraksa S, Rachasong W. Quality of drinking water from water cooler at Thaksin University, Phatthalung Campus. *Thaksin University J.* 2012;15:18–26. [Google Scholar]
22. Bartram J, Pedley S. Microbiological analyses. In: Bartram J, Ballance R, editors. *Water Quality Monitoring: A Practical Guide to the Design and Implementation of Freshwater Quality Studies and Monitoring Programmes.* London, U.K: E&FN Spon; 1996. p. 383. [Google Scholar]
23. Wibuloutai J, Thanomsangad P, Benjawanit K, Mahaweerawat U. Microbial risk assessment of drinking water filtration dispenser toll machines (DFTMs) in Mahasarakham province of Thailand. *Water Supply.* 2019;19:1438–45. [Google Scholar]
24. Malik A, Yasar A, Tabinda A, Abubakar M. Water-borne diseases, cost of illness and willingness to pay for diseases interventions in rural communities of developing countries. *Iran J Public Health.* 2012;41:39–49. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
25. Jeena MI, Deepa P, Mujeeb Rahiman KM, Shanthi RT, Hatha AAM. Risk assessment of heterotrophic bacteria from bottled drinking water sold in Indian markets. *Int J Hyg Environ Health.* 2006;209:191–6. [PubMed] [Google Scholar]

Ancient Goa Ports

Ms Vaishali Chavan
Vice President
Indology Foundation
Delhi NCR

Abstract

India's Maritime history is a proud moment. The 8100 km long coastline of South Asia witnessed the maritime activity of Indian seafarers. The Harappan civilization traded along the coast. Dr. Rajiv Nigam and Dr. V J Loveson from NIO, Goa researched Dholavira by GPR. They did computer presumption modeling of more than 1 sq.meter area. The small area they excavated without disturbing the ground and what was buried inside the earth they excavated. They saw small roads and demolished buildings. Lothal, near Ahmedabad, Gujrat, is the largest port city of the Indus Valley Civilization and was first inhabited around 3700 BCE.

The pass of Nane ghat near Mahad, Maharashtra has statues of Simukh and Krishna Satvahana and bears testimony to their maritime adventures which also laid down the foundations of the Indian colonization in farther India. Sanskrit manuscript, 'Yuktikalpataru' recorded the ancient traditions of the Bhojas about navigation and shipping. The Chinese traveler l Tsing noticed Indian colonies of Shri Bhojas in Sumatra, Kalingas in Java, and Bhojasparas in Bali in the period 673AD. In some cases, the emigrants named their colonies after the place names from where they migrated from the west coast such as Bali, Banda, Sunda, Gowa, etc. As late as 17 th century, there was in the island Macassar, a kingdom named Gowa, ruled by a sultan with whom the Portuguese in Goa had trade relations.

The ancient ports of Goa, Gopikpattanam, and Chandor had flourished in trade with 14 countries. Chandor Port is also called Sindabur by Al-Masudi, Rashid-ul-din, and Ibn Battuta. Periplus identified Goa as 'Aegiddi' or 'Aegidioi'. Pliny called Goa as 'Nelkinda', or Nekanidon. Arab mariners were known Goa as 'Kuwa' or 'Kuwe'. Chandrapur's excavation told the long history of Satvahana. One can visit offshore Gopikpattanam port to see the ruins of the port.

Keywords - Goa, Ports, sea level, India maritime

Port is the station mainly located along the seacoast or estuary where facilities for loading and unloading cargo and passengers. Some ports found far from the seacoast connected through rivers or canals.
South Asia has an 8100 km long coastline, Makaran coast to the southwest of Pakistan to Bengal, Bangladesh borders, and eastern India. This entire seacoast witnessed the maritime activity of Indian seafarers. The activity and trade have been seen along the seacoast since the 3rd millennium BCE. From Kachchh and Saurashtra of Gujrat and Makaran coast of Baluchistan, the ports series of Harappan Civilization have been seen. Maritime trade was recorded in Mesopotamian, posts at Dilmun (Bahrain), Magan (Oman), and Meluha (Indus Valley) trading happened via the Persian Gulf to Mesopotamia. The western seaports connected India Egypt and Rome via the Red Sea in the Early Historic Period. Trade in the date 8th to 6th centuries BCE has evidence of easterly maritime trade. Harappan civilization trade evidence is difficult to record. Trade between the Indian Peninsula and the rest of the maritime world has clear evidence. India's geological position made it an important port for seafarers from the Mediterranean, Persian Gulf, China, and Southeast Asia. So India was the prime maritime country.

Some major Ancient Ports of India -

Dr. Rajiv Nigam and Dr. V J Loveson researched Dholavira by GPR. They did computer presumption modeling of more than 1 sq.meter area. The small area they excavated without disturbing the ground and what was buried inside the earth they excavated. They saw small roads and demolished buildings there. Lothal and khireshra are excavated Mature Harappan port site (Near Ahmedabad, Gujrat. Largest port city of Indus Valley Civilization and first inhabited around 3000 BCE to 2000 BCE), Barygaza (Bharuch, Gujrat .6th Century BCE), Muziris (Malabar coast, Kerala also known as Makotai Puram, 1st Century BCE.), Korkai(Thoothukudi, Tamilnadu, port of the early Pandya Kingdom. 200 BCE port), Puhar (Nagapattinam, Tamil Nadu. Known as Poompuhar or Kaveri poompattinam. Capital of the Early Chola kings.), Podouke (Arikamedu, Puducherry), Maisolia (Machilipatnam, Andhra Pradesh, 3rd century BCE), Tamralipta (Tamluk,

West Bengal 3rd Century), Khaljattapatna (Odisha), Vijaydurg (Maharashtra), Kannagara (Konark, Odisha), Katikardama (Cuttack, Odisha), Palur (Odisha) and Tyndis (one of the mouth Brahmani river, Odisha). The western coast of India mainly has four coastal segments: the region around the Indus Delta, the Kathiawad - Gujrat coast, Konkan and Malabar. Before the 9th century, Aparanta was the name of the south Konkan coastal strip. Al Masudi visited the west coast of India in the first half of the 10th century. Masudi wrote about the Sindabur harbor on the western seaboard of India along with Kanbaya (Cambay), Sandan (Sanjan), Tana (Thana), Subara (Sopara), and Saimur (Chaul). He mentioned the Manibar or Mulaybar, i.e. Malabar to the South of Sindabur.

Because of sea level changes many port cities were submerged or away from the coast. Due to received energy and Greenhouse gas Sea levels either increase or decrease. Dholavira site concerning sea level. Dvarika sea level was 6m to 8m lower than today in 3500 BP, and some remnants of the ancient city were found. In 15000 BP the sea level was 100 m lower than today. The sea level is higher than today before 6000 BP. The sea level was lower by 32m to 40m than today in 9005 years BP at that time, an ancient city was discovered in the Surat area. The sea level was higher than today at 7000 BP. 2000 yrs. back sea level higher than today. Holocene starts at 11000 yrs BP. If the sea level is lower than Holocene it was on the last Glacier age at 18000 yrs BP. Sea level goes up and down uniformly as all seas are interconnected. (Dr. Rajiv Nigam NIO)

Goa Ports -

Dr. V J Lovesone greatly described the Gopikappattanam discovery. As he mapped by the GPR system, while excavating a small part, 1 meter below the sand he found the Gopikapattanam ports 2.5 km wall structure under the sand. According to satellite data, there were dockyards. In Gopikapatanam there are fisherman villages and they have small artificial ponds. The geometrical pattern of those ponds reminded the dockyards. Dr. V J Loveson searched the area using a drone and he studied peculiar structures there. There are two things important to see in Gopikapattanam one is that some part of the port is submerged in near-shore water, and the remaining part is buried in sand, another point is there was some tectonic plate movement in that area so some places uplifted and some gone downwards, so sea levels also could see rising and at a low level.

Ifa University of Israle has some evidence of those who visited Gopikapattanam then. Jewish people also had settlements in this area as per documents of Ifa University, Israel the Jewish literature mentions it. They took a lot of gold from Gopikapattanam port, and they brought all the gold from an underground tunnel. There are caves in the coastal area. Near Colar, we have a lot of small ancient gold mines.

Dr. V J Loveson has seen a lot of buried artifacts that need to be explained and reported in the Chandrapur area. He has seen some kind of structure or signaling point that communicates the ships, not exactly but somewhat like a lighthouse. If any ships came inside Chandrapur they communicated. They had a communication chain. The people who selected the location were such that they could see the ship very clearly the visibility was extremely good from that point. How those people find such a location without any advanced techniques is a topic to study. Dr. V J Loveson marked two places where they were used as harbors. Dr. V J Loveson opined there is a lot to excavate about ancient Goa port and culture.

Some other evidences of ancient Goa Ports -

The author of the Periplus of the Erythraean Sea, 1St century AD has referred to Goa as Aegiddi; 'Nelkinda'; Nekanidon by Pliny (23-79 A.D); and 'Melinda' by Ptolemy, the geographer of 150AD. Arab mariners were known to Goa as 'Kuwa'or 'Kuwe'and Al-Eidrissi, Al-Masudi, Rashid-ul-din, and Ibn Battuta have referred to 'Sindabur'or 'Sandabur'and scholars believe that Chandor or Chandrapura of Goa could be Sindabur.

The pass of Nane ghat near Mahad, Maharashtra has statues of Simukh and Krishna Satvahana and bears testimony to their maritime adventures which also laid down the foundations of the Indian colonization in farther India. Sanskrit manuscript, 'Yuktikalpataru' recorded the ancient traditions of the Bhojas about navigation and shipping. The Chinese traveler I Tsing noticed Indian colonies of Shri Bhojas in Sumatra, Kalingas in Java, and Bhojasparas in Bali in the period 673 AD. In some cases, the emigrants named their colonies after the place names from where they migrated from the west coast such as Bali, Banda, Sunda,

Gowa, etc. As late as the 17th century, there was on the island Macassar, a kingdom named Gowa, ruled by a sultan with whom the Portuguese in Goa had trade relations.

The western side of Goa is surrounded by the Arabian Sea and the rest area by the Western Ghats. Chandor and Gopakapattana were the capital of Goa. Chandrapura or Chandor on the bank of river Paroda or Khushavati is the oldest port of Goa. Chandrapur excavation witnessed the Satvahan bricks and pottery of the 2nd century BCE (Heras, 1932). Pilar tank near Gopakpattanam found Roman coins, amphorae sherds, and pottery indicating that Roman ships were docked in Goa ports during the Satvahana period (Costa, 1997). Shilaharas and Kadambas had trade contacts with West Asia and East African countries (Gune, 1990). Four memorial stones were depicted maritime activity with naval battle and exhibited in the Archaeological Museum, Old Goa. These depictions may be of a series of Naval attacks of the Kadambas of Goa on North Konkan during the 12th century. (Rajagopalan,1987)

The port of Chandrapura on the bank of the river Paroda, due to years of neglect, got silted, and degraded and could be used only for domestic navigation. Vantuvallabha, the vassal of Pulakesi ll, decided to build an alternative port on the river Zuari at Agasaim and ordered the de-silting of the river and the reconstruction of the port with facilities to berth merchant vessels. The plan was to receive such vessels from the Malabar coast and foreign cargo ships with their cargos of horses from Persia, Arabia and Afganistan. The port might be named Sindabur or Sindapura and it received merchant ships from many countries and subsequently became a commercial entrepot on the western coast of India. As the horses required regular grooming, Arab slaves were brought to work as stable hands in Goa. Some copper plate inscriptions refer to the ports, navigation about houses, gardens, bazaars, etc of the Goa. The copper plate inscription of the Bhoja and Kadamba dynasties refers to Chandor. The Kharepatana copper plates of the 11th century AD mentioned ships docked at Chandrapur. The earliest reference to the navigation in the river Paroda or Khushavati was mentioned in the Panjim copper plates of Jayakeshi l at 1052 A.D The excavations at the temple site of Chandrapura brought to light the River Khushvati was silted and a major area of Chandor was destroyed due to frequent floods.

Gopakapattana was the capital during the reign of Shanaphulla, the Shilaharas dynasty (c. 765 to 795 AD). He obtained control over the South Konkan territory between the Sahyadri Mountains and the sea coast in the favour of his suzerain, Krishna l.

As per Gopak's copper plate King Viravarmadeva, elder brother of Jayakeshi l at 1052AD shifted the capital from Chandrapura to Goapakapattana on the bank of river Zuari around 1049AD. Further, it is mentioned that the Kadamba King Jayakeshi l ruled Chandrapur until the middle of the 11th century and subsequently shifted the capital to Goapakapattana. Before shifting of capital from Chandrapura to Goapakapattana, Goapakapattana was the port under the Shilahara dynasty (750-1010AD) and the Kadambas developed Goapakapattana port and maintained trade contacts with the East African and West Asian countries. During the reign of Jayakeshi I, the Goapakapattana was a flourishing port, commercial center, and prominent emporium on the west coast of India. King Jayakeshi l had tread contacts with Simhala (Srilanka), Kedah (Sumatra), Zangavar (Zanzibar), Callah (Kuwait), Pandu (Tanjore), Gaudda (Bengal), Gurjara (Gujarat), Srytam (Socotra), as well as ships of the Cholas and Pandyas, were playing from Goapakapattana port to these places. Gopakapattana was the entry point for Arab traders to go to Bijapur and Vijayanagar kingdoms.

Gopakapattana and Pilar region explored the remains of the port and antiquities. Pottery, stoneware, and glasses have been collected through this exploration. The two Roman and Kadamba coins, Chinese ceramics, hero stones, and other artifacts have been collected by removing silts and debris from the tank of Pilar. These Roman coins belong to King Constantine, the Great (309-337 AD). The findings of the St Thomas Cross with the 'Pahlavi' language in the 7th century AD used by Persian traders during the Sassanid dynasty, shreds of Chinese ceramics, and glazed pottery indicate that Goapakapattana was a maritime trade center.

Gopakpattanam port was in use since 750 AD but flourished in the middle of the 11th century. The 1.2 km long wall is currently buried along the Zuari River few km away, the part of an old port anywhere between 1000 to 3500 AD. Goa-based NIO explored the site and scientists have found the steps going in the water. Such a big wall parallel to the river indicates that it is a remnant of a port. The carbon dating and thermal Luminus of sediments are needed for correct dating (Dr Rajiv Nigam, NIO). Dr Rajiv Nigam and DR V J Loveson from NIO, Goa dated Gopakpattinam is 1000 years old port.

Sri Someshwara temple was visited by the Kadamba King Guhalla Deva ll in 980 - 1005 A. D. This was a famous and celebrated temple at Somnath in Sourashtra. Guhalladeva unfortunately suffered a shipwreck at Gove. An Arab Mohammad rescued the King. To reward him, his son and grandson Sadano were assigned local administrative authority of Gove. Goa port flourished when the grandson of a merchant named Sadano started working on the city's administration in the 11th century. During this time trade in Goa prospered, arabs got settled and Western world trade increased. Many countries' traders took interest in the market of Goa. Cause of the huge trade in Goa, the wise minister Sadano established a charitable institution in Goa. On the 3rd of Vaisakh, Friday, in the year Jaya, of the Saka Samvat 975 or A. D. 1053 Sadano issued an order to impose taxes on the trading vessels and merchants coming from foreign. He used the institution House of Mercy to supply food to the needy and helpless and to provide lodgings for the pilgrims. The standing committee looked after the affairs of Mercy House.

1013 AD record mentioned many Oman ships visited the harbor. As per Jayakeshi's inscription of the 11th century, Goa city was a planned city. Bazaars, plastered houses, horse - stables, and harlot quarters were found in the city. Shashta Deva's capital's roads were always filled with a concourse of people. Ships from many lands like Malay Dulucus, Sansastra, Gujrat, Ladda, lands of Konkan, lands of Veimullie, Chipalun, Sangameshwar, Vellapatan, Sivapura, etc. often visited Goa, it became a flourished trade center. As per the record of 1158, in the reign of Jayakeshi ll Goa was the principal capital. In this period, Arab traders settled in Goa. Turushka inscriptions were evidence that shows the roaring business of Arabs in Goa.

Some Kadamba inscriptions also throw light on Goa port's prosperity. The Digamve grant of Sivachitta deva recorded, that the pole of palanquins of pandits were covered with gems and the owner inside was worn golden rings. 100 ships could be docked at Gopakapattanam, Dr P. P Shirodkar opined.

In the 15th century, the capital of Goa again moved to Ela. Gopakpattanam port declination started cause of sedimentation and recurrent wars.

Bahamani Kings shifted their capital from Gopakapattana, from the bank of river Zuari to the banks of river Mandovi in Ela, in 1472 AD. Yusuf Adil Shaha of Bijapur conquered Goa in 1490AD and Ela became the capital and served as an important port and trade center of the Indian Ocean trade. During the Portuguese rule, Old Goa became the headquarters and prosperous commercial city. Ships were sent from Old Goa to Diu, Bahrain, Basra, Muscat, and other places loaded with spices, lead, coconuts, ivory, and drugs. Rua direita or dos leiloes was the chief trade centre of Old Goa. Coffee, tea, Goan liquors, gunpowder, finished ivory artifacts, sandalwood, sugar, textiles, etc were exported and slaves, tobacco, ivory, Chinese porcelains, and gold were imported.

Ports of the West coast of India, along the seacoast of Karnataka, two ports are mainly important, Goa and Mangalore. These were high trading centers then and are still important commercially. The Periplus briefed Mangalore as Naura and Goa as the island of the Aegidii. These two port towns perhaps lost their importance during the 6th - 9th centuries, they were merely recognized as a kind of religious or administrative town. According to some Arab travelers and inscriptions, the ports were back again to gain their importance as mercantile towns during the 10th - 14th centuries. Almost 14 countries' trade made Goa a commercial centre on the west coast and became famous wide over the continent. The 14 countries that contributed to Goa's prosperity were Sinhala, callah, Zungaver, Pandu, Queralla, Chandda, Gandda, Begalla, Gheatta, Gurjora, Laita, Pusta, Srytam and Chandrapur.

Though Goa was sacked and burnt by Sultan Jamal ad-Din of Honnavar in the 14th century, it did not vanish like the Kalyan. Goa was the convenient port so it continued. The archaeological and historical evidence proves that Chandor, Goapakapattana, and old Goa were the important commercial centers and ports of the Goa.

One more port situated on the bank of Netravati in the south Kanara district is Mangalore. Mangalore was a commercial center during pre-medieval times. The town named Bappanad is 30 km from Mangalore and was named after Muslim trader Bappa Beary. In this period the Mangalore and Goa can be taken as representative of communal harmony throughout the Indian coastal areas as the amicable religious relations shown in this area. Hence the trade or commercial aspect isn't affected by religious differences.

Shipwrecks -

Three reefs in Goa water mainly Sunchi Reef, St. George's Reef and Amee Shoals the wooden and steel-hulled shipwrecks have been invistigated by CSIR-NIO, Dona Paula, Goa.

The Sunchi Reef shipwreck investigation tells the story that it was part of the Indo-Portuguese trade and commerce network and the shipwreck is dated to 17th century CE.

Amee shoals shipwreck investigation revealed that it could be of British origin as the name stamped on the fire bricks had shown, dated around the 1880s or later. The estimated date 19th century CE was to Shipwrecks of St. George's Reef.

Other shipwrecks were investigated in Poompuhar, Tamilnadu, and the Konark coast of Odisha. Northern Indian Ocean, Lakshadweep, and Andaman waters had submerged ports and shipwrecks. Movement of Cargo ships mostly depends on the circulation of monsoon winds, the causes of shipwrecks were because of cyclonic storms, heavy gales, rough seas, submerged reefs, sand ridges, etc. Marine archaeology discovered the lost ships and material remains from the wreckage, it tells the story of the past maritime trade of India.

Conclusion -

The ancient Goa ports are the main reason flourishing of Goa and India. It has a great maritime history. Still, there is much to research and excavate to know deeply about Goa and its Culture. Marine archaeology has to be done in Goa. The shipwrecks need to be explored.

Acknowledgement -

It was a great pleasure to talk to Dr. Rajiv Nigam, and Dr V J Loveson former Chief Scientist, NIO in person about sea level changes and ports. I am thankful to both of them. I am grateful to Dr. Deo Prakash Sharma Sir (Former Director Kala Dalan, BHU) who encouraged me to research and to be a co-author for a book on 'Goa through Ages' in 3 volumes, vol1 on prehistoric Goa is likely to be released in 2024. I am very thankful to Lalit Mishra Sir, Founder of the Indology Foundation who helped me to research in Goa ports. I am thankful to Satara Marathwada Itihas Parishad for giving me this opportunity.

References and Bibliography

1. Dr Rajiv Nigam, NIO
2. Dr V J Loveson, NIO
3. Indian Journal of Marine Sciences, Vol 43(7), July 2014,pp
4. Bhat, Rao published paper
5. IHR40-2_04
6. Researchgate, S. Tripathi
7. Shipwrecks in the offshore waters of the Indian peninsula - a review
8. by Sila Tripathi and Ravi Korisettar
9. JSTOR - [Two Ancient Port Towns of Karnataka - Goa and Banglore]
10. Om Prakash Prasad
11. Proceedings of the Indian History Congress, Vol. 39, Volume I (1978), pp. 55-61(7 pages)
12. Maritime archaeological explorations of Goa by Sila Tripathi and Kamalesh Vohra
13. Ancient ports of India by Hemendra
14. Remnants of India's one of the oldest ports found in Goa. NDTv news.
15. Exploring remains of ancient Gopakapattana port in Goa, Nomadographer
16. Agassim and ancient Gopakapattanam ruins, YouTube
17. navhindtimes, the-ancient-ports-of-goa-a-panoramic-view
18. wikipedia
19. Harrappa.com

Gāndhāra Style Sculptures, Of Mumbai's Museum Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya, As Displayed In First Fortnight Of December 2023 – A Glimpse.

Dr. Prasād G. Barve

Abstract –

The wave of establishing museums in the modern context gathered momentum in undivided India mainly in 19th and 20th centuries under the British colonial rule. After founding the first 'museum' at Calcutta (now Kolkata) in the year 1814, in the rhythm of setting up of museums all over the contemporary India, Bombay (now Mumbai) got the famous Prince of Wales Museum in the first half of 20th century. This museum is today known as 'Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya'. The museum houses a well conceived separate wing for the Buddhist art. In this wing, even the art objects of Gāndhāra Buddhist art also are displayed. This Gāndhāra Buddhist art is a combination of Indian and Greco-Roman art, where the Indian Buddhism related themes are expressed mainly with the Greco-Roman expression. This art form took birth in north-west part of the then India, which today falls under Afghanistan and Pakistan and which had which came under Greco-Roman influence due to reasons of trade and political occupation. Though this art is expressed in different forms, the interest of this text here is only stone sculptural art housed in this above mentioned museum. This art in stone deals with different subthemes where everywhere the Indian and Greco-Roman elements are conspicuous.

***Key Words –** museum, Buddhist art, Indo-Greco-Roman, north-west India, unique style.*

The history of museums in India, as we know them in the modern context, goes back to the late 18th century. The landmark event in this regard was the founding of 'Royal Asiatic Society' was established in Calcutta (now Kolkata) on 15th February 1784. It was established with the view to promote the awareness in detail India's culture, history, geography, religions and natural resources among the generations to come. The then intellectual cream having the interest in antiquities and having a collection of archaeological, ethnological, geological, zoological items donated their collections to this Society. And thus the objects found a proper and a collective abode for their best possible preservation. The year 1796 witnessed the consent of the members of the Society to found it's own museum. India's first museum in the modern sense was established in the Asiatic Society at Calcutta in 1814. The movement of Museums had started in India. In this process, in Bombay (now Mumbai) the 'Victoria and Albert Museum' saw its establishment in 1855 and was shifted to the new building especially built for this purpose in 1872. Today, the same museum is called as 'Dr. Bhau Daji Lad Museum'. Then in 1905, a historical event took place in colonial India, that was the visit of Prince of Wales to India. The Indian port where his ship was supposed to touch the Indian soil was Bombay. To commemorate this visit, it was decided that a substantial museum be established at Bombay. Mainly two philanthropists contributed a huge amount of money for this cause, they were Currimbhoy – Ibrahim with 3,00,000 rupees and Sir Cowasji Jehangir with 50,000 rupees of contribution. The museum set up was completed in 1914 and it's charge was handed over to the Board of Trustees in 1921. Today the museum is known as 'Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya' of Mumbai.

The geographical entity Gāndhāra is a region of the then north-west India and finds it's first known reference way back in Rigveda as 'Gandhārinām' meaning the inhabitants of Gandhāra. In Atharvaveda, we come across the related word 'Gandhāri'. It is in Aitereya and Shatapatha Brāhmanas we find it mentioned as 'Gāndhāra'. Chhāndogya Upanishad has it as 'Gandhāra' denoting the western portion of the route going to eastern India. And Pānini talks about it as 'Gāndhāri'. The great Sanskrit poet Kālidasa also mentions two capitals of Gāndhāra as Takshashilā and Pushkalāvati. The mighty river Sindhu (the Indus) bifurcated this big 'janapada' into 'Poorva (eastern) Gandhāra' having it's capital as Takshashilā and that of the 'Apara (western) Gandhāra' as Pushkalāvati (modern Chārsaddā), both the cities today lie in Pakistan. According to Sir Alexander Cunningham, the frontiers of Gāndhāra extended till ancient Lampāka and Nagarahāra (modern Laghman and Jalalabad respectively) in the west and mountainous regions of Swat and Buner in the north, river Sindhu (Indus) to the east and Kalabagh mountains to the south. In this way we see that the valleys of three rivers Swat, Kabul (ancient names Suvastu and Kubhā, respectively) and Indus (Sindhu) were the main Gāndhāra region. This vast extent or area was the main hub of the Gāndhāra art. Especially Takshashilā known also as Bhadrashilā was the biggest centre this art. Two important centres which produced a huge number of

schist stone sculptures of this style of art were present day Hadda (probably ancient Haddaka or same Hadda) and Taxila (ancient Takshashilā) in present Afghanistan and Pakistan respectively. The region, was at the cross roads of different cultures. The Greco-Roman influence came to this land along with trade with the West and also with the political occupation. The region was brought under the Macedonian Greek control by Alexander then under the Mauryas and later successively under the Greco-Bactrians, Shakas (Scythians), Pahalavas (Parthians) and then the Kushānas. This art form is marked by the rule of emperor Kanishka of Kushāna dynasty which marks the 1st and the 2nd centuries C.E. The same period of Kanishka's regime witnesses the rise of Mahāyāna thought in the realm of Buddhism. This new Buddhist sect witnessed the attribution of extra human form to Buddha along with episodes of miracles performed by him in his lifetime. The concept of benevolent Bodhisattvas in human form (previously in Jātaka tales the Buddha himself has been depicted as Bodhisattva, but mostly in animal form) developed and they too were nearly deified. This thought brought an extraordinary change in the then Buddhist theology and doctrine. The dogmas of Buddhism, now, came within the reach of common worldly man. Thanks to the new approach, the common mundane man found the Buddha, the Bodhisattvas (like Padmapāni, Vajrapāni, Tārā...) and the devotion to them all within his reach. For the common man the attainment of Buddha-hood appeared comparatively more possible in this new era. This belief slowly resulted into 'pujā' or worship of Buddha and of the Bodhisattvas by masses which resulted into putting them on a pedestal in both, literarily and literary senses. They were deified and this in turn manifested in idol formation. The main three mediums of expression of this art form can be observed as the locally available greyish schist stone, terracotta and stucco. Here we are going to deal only with the art expressed in schist stone. For making the idols of Buddha the fundamental of 'Trikāyā' (meaning 'Three Bodies') of the Buddha was taken as of the vital importance. These three bodies being the 'dharmakāyā', the 'sambhogakāyā' and the 'nirmānakāyā' meaning Body of Law or Essence or of Absolute Knowledge or of Ultimate Reality, Body of

Bliss or of Enjoyment as the fruit of spiritual practice and the Body of Moral or of the physical appearance or manifestation of the Buddha in human as well as the divine form which makes the teaching as well as compassion of the Buddha accessible to the common man, respectively. And thus the concept of 'Ashtamahāsthāna' ('Eight Great Places' which include four prominent places related to Buddha's life Lumbini, Bodhgayā, Sārnāth, Kushinagar and the other four related to Buddha's divine miracles of Sankishyā, Shrāvasti, Vaishāli, Rājgriha) also get prominence. Still further, as far as iconography is concerned, we see that this Gandhāra art form welcomed the three phases of Buddha's life history (first being the birth along with the early life, second being the onward span of his age of twenty nine years emphasising on whatever he saw from which came the learning about the worldly sorrows as well as the miseries of existence which encouraged him to leave his abode to meditate, his Enlightenment, preaching, miracles and further more and the third one being the last stage dealing with his age of seventy nine years, his moving around with his loyal disciple Ānanda and his Mahāparinirvāna), images of Buddha and of the Bodhisattvas, seated Buddha mainly in the four 'mudrā's (positions or postures namely of 'Bhumisparsha' meaning 'Touching the Earth', 'Dharmachakra Pravartana' meaning 'Setting the Wheel of Religion/Law in Motion', 'Vitarka' meaning 'Preaching' and 'Abhaya' meaning 'Assurance' or 'Fearlessness'), scenes from Jātaka tales, Hellenistic scenes and Gods and goddesses, bodies depicted as in Greco-Roman art (youthful, robust, athlete, dressed in the way of Greco-Roman cream of the society), Buddha depicted with moustaches, Indian male female deities, Greek architectural elements, Indian decorative motifs, and a medley of Indian and Bactrian and Iranian figures and motifs, typical trefoil and Ronman arches. In a nut shell, this style depicts mainly the Indian themes principally in the Greco-Roman style. This style has produced one of the largest Buddhist sculptures in a given geographical limit and in a given specific and unique style which is thus so very different for the other styles of the ancient India or of the Indian subcontinent. This new manifestation of Buddhism called 'Mahāyana' was of an unprecedented conspicuousness in the form of the religion and the associated religious art. In this art form which today is called as the 'Gāndhāra Art' where, according to the opinion of some experts, one remarks the first image of Buddha whereas according to some experts the Buddha images or idols in human form started to see the light simultaneously in both the prominent contemporary styles viz- Gāndhāra style and the Mathurā style. This Gāndhāra art form or style denotes some standardised traits of the Buddha image, which continue to be depicted irrespective of the geographical area, of the art form and of the sect or the 'yāna' of Buddhism. They are – a)

the 'ushnisha' which is the protrusion on top of the head symbolising the 'Enlightenment', b) the 'urnā' which is the circular mark in the centre of the fore head symbolising the Wisdom, c) the remarkably elongated earlobes, some times also shown in shorter form, d) long as well as straight nose and e) visibly long arms. These following are some of the Indian elements are normally seen in depiction of this art – a) the tender, gracefully bent and artistically prolonged and tapering fingers, padmāasana seating position, the ushnisha, the urnā, the meditating position, the 'shubhachinha's (auspicious symbols) on the feet of Buddha, b) the anatomy of the lady figures, c) the standing positions in 'bhangimā's, d) the well curved eye brows and eye lashes, e) The meditating stance of the Buddha eyes and his calm half opened glance, f) the presence of lotus and of the gomutrikā decorations, g) elephants and lions, e) the gestures denoting the act of praying and so on. On the other hand here are some of the elements used in the depiction can be seen as Greco-Roman, Hellenic or foreign to the Indian context– a) Both the shoulders of Buddha being covered by the cloth, b) Gods and goddesses and figures like the river god, Athena and Roma, Hippocrates, centaur, Silenus, Atlantes, Demeter, Appollo etc., c) muscular anatomy of male figures, d) the series of bearers of thick heavy garlands e) the way of dressing, f) clothes with remarkably big numbers of pleats, g) columns or pillars reminding us of the Greco-Roman pillars etc.

Not all museums in India have the art objects of Gāndhāra style. Only a few of them have big or small collections of them. The Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya of Mumbai is one of them. This museum like those other museums have a separate section dedicated to the Buddhist art in general where the Gāndhāra art also finds it's place. To talk about the part especially dedicated to Gāndhāra style art objects of the Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya of Mumbai, one has to go a couple of years back. This museum did have the Buddhist art objects including the Gāndhāra style objects but did not have a separate section to house them. The authorities of the museum felt the need to establish an exclusive segment for the purpose sometime in the year 2019 and the intend was launched in 2022 to house this collection of antiquities and art objects. Today the well curated section dedicated to the Buddhist art also has a collection of antiquities having their provenance from the erstwhile Gāndhāra region. Very well housed as well as clearly and artistically displayed this Gāndhāra style collection is eye pleasing, mind attracting and intellect enriching, according to me.

Just to go quickly through this collection that I visited in the first fortnight of December 2023, due to limitation of length of this article, we can talk about only a few representative pieces of this art form sheltered in this museum. On that particular time, one could see on display the sculptures of Buddhist goddess Hariti whose depiction could be said as inspired by the Greek goddess Tyche and Roman goddess Fortuna, Yaksha inspired in the same way by Atlas or Atlante, incidences related to Siddhārtha's and Buddha's life (like Māyā's Dream, the birth of Siddhārtha, the palace scene where he wakes up in the night and is ready for leaving the royal abode, the 'Mahābhinishkramana' meaning the 'Great Departure', attainment of the Bodhi where Buddha is depicted in 'Abhaya Mudrā' and the Bodhi Vriksha/ Tree 'Peepal' tree behind the raised platform, his First Sermon depicted with the typical motif of 'Dharmachakra' flanked by two deers, visiting the Brahmin Kashyapa, Bodhisattvas sporting moustaches and with slightly elderly look, Shrāvasti miracle, an elongated panel bearing stupas as well as pillars and showing the Division of Relics, the foot (decorated with the 'shubhachinha's like the swastikas, the 'Triratna' or 'Three Jewels' and the 'Dharmachakra' or 'Wheel of Relogion/Law') which represents Buddha himself.

To enumerate and describe some of the representative sculptures exhibited here,

1) one can not but mention the 'bust of the Buddha' to begin with. It is the first ever acquisition representing this art form by the museum. Though not an original object and even if it is a plaster replica of the original sculpture, it is of importance also since it heralded this collection. It is made by Mr. Lockwood Kipling who was the curator of Lahore Museum and gifted by Mrs. Gratton Geary in the year 1906. It is a perfect example of Gāndhāran Buddhist Art. The Buddha represented here has a sizable 'ushisha' and obvious curly hair. Typical to the style, the face is depicted with the moustaches and the nose is straight, the 'urnā' is in between the well curved eyebrows and positioned in the slightly upper portion of them. The earlobes are not so elongated but whatever is seen on the bust we clearly see both the sides of the

neck covered with cloth with a lot of pleats. Some of these can be stated as typical of Gāndhāra style which is an amalgamation of Indian and Greek or of Indian and Greco-Roman styles.

Let's have a quick look at other four representative sculptures of the collection.

2) 'Dharmachakraprartana' alias 'The First Sermon' at Sārnāth. Grey Schist. 2nd - 3rd Cent. C.E. The dimensions are 30.3 inches height and 25.5 inches breadth. One of the happenings of one of the eight 'Mahāsthān' or the 'Great Place'. Incident of Buddha's life where he is expressed in the human form. Buddha after attaining the 'Bodhi' at Bodhgayā, delivers his first sermon in the 'Mrigavana' alias 'the Deer Park' at Sārnāth. This idol shows Buddha seated on an elevated pedestal. Below him on the facing side of the pedestal are depicted two outer facing deers (symbolising the Deer Park and wheel in between the deers, symbolising the 'Wheel of Law/Religion'). Buddha is also shown turning this wheel with right hand. Buddha and persons surrounding him, all of them are having clothes covering both their shoulders and with lots of pleats or wrinkles. Buddha is depicted with wavy-curly hair and slightly elongated earlobes. Surrounding him, we also see the five disciples seated on the smaller pedestals, to whom he delivered his this first sermon.

3) 'Miracle of Shrāvasti'. Grey schist. 2nd – 3rd Cents. C.E. The dimensions are 29 inches hight and 28 inches breadth. One of the episodes of one of the eight 'Mahāsthān' or the 'Great Place'. Incident of Buddha's life where he is expressed in the divine form. This Miracle of Shrāvasti is also known as 'Miracle of Thousand Buddhas'. Responding to a challenge, he replicates himself in several or 'thousand' forms. Depicted as seated on a flat seat on a lotus, he is shown in 'Dhyānamudrā' alias 'Position or Posture of Meditation.' Around him are shown six standing Buddha replicas, three on each, right and left side. The main Buddha image as well as the replicated Buddhas have a prominent halo behind their heads which are shown all with wavy-curly hair. Below the lotus seat is a slab/floor, presumingly of a construction, which is supported by the (wooden) beams. The front facing sides of these beams bear a lion face, which represents the royalty or kingship, which in turn again denotes the Buddha. The other beings observed on this art piece, clockwise, haloed Buddha under a Roman arch supported by the protruding beams, a haloed and curly haired Bodhisattva with ornaments and a turban like headgear and the fourth figure being of a bent devotee on a lotus in praying or subjugating position presumingly to the Lord. The well draped bodies and the visibly pleated clothes are obvious.

4) Bodhisattva (or Maitreya ?). Depicted as in Mahāyāna version meaning in the human form. He is seen as slightly elderly person with slightly fleshy body. Has 'ushnisha' and 'urnā' according to the convention. He is wearing many ornaments on the headgear, neck, shoulders, some of them reaching his chest and waist. Shown having curly hair, even his moustaches are manifested in the curl-wavy form.

5) Atlas or Atlantes (or a 'Yaksha'?). Grey Schist. Greek god Atlas or the Roman god Atlante manifested in the Indian Buddhist context. He is portrayed as a broad shouldered muscular elderly person in both Greek and Roman contexts. His chest is normally uncovered and has thick big moustaches and beard on an equally masculine face. The beard and the hair are seen even here in wavy- curly manner. Of this art piece only the upper part is intact which is devoid of any ornaments, as seen even in European context. Around him, the decorative motif is observed as 'gomutrikā'.

Conclusion –

Though the Gāndhāra style art collection displayed in the museum in question is seemingly not so big as compared to the same of some other museums of India, but still the themes of these art objects of mainly 2nd - 3rd Cents. C.E. are varied encompassing so many subject matters and manifesting different elements of this art expressed in the grey schist stone, which is so characteristic to this art form. If we observe the above mentioned sculptural art objects, we can notice these characteristic features which are so obvious to the concerned genre. To mention a few of them, we can state - the Greco-Roman divinities used in this Indian context, well proportionate and well built athlete bodies, Buddha depicted in more than one 'mudrā', the sculptures representing some of the 'ashtamahāsthān's touching both his life as a human being and his miracles as a divine being, the Bodhisattvas with typical Gāndhāra style headgears and ornaments, the persons standing in 'bhangimā's, the conspicuously pleated garments, curly-wavy hair as well as beards, visible presence of the

lotus design, elements of Corinthian type of pillars, ‘gomutrikā’ type of decorative motifs and so on. Though comparatively not so big collection on display, but it surly has a big variety of themes and of details. The visitor to this section can get a good idea of what this Gāndhāra style is with its typical material, themes and decorative patterns and which is so unique in the domain of Indian art.

References : -

1) My personal visit to the Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastusangrahalaya museum .
2) Agrawala Vasudeva S., Indian Art, Prithvi Prakashan, Varanasi, 1965.
3) Bhalerao Manjiri, Bouddha Daivat Sankalpana Ani Tyancha Vikas, Vishranti, Diwali Special Issue, Pune, 2009.
4) Harald Ingbolt, Gandharan Art in Pakistan, Pantheon Books, Ney York, 1957.
5) Jain Manoj, Development of Museums In India, BA-AIHC, IGNTU.
6) Kozak Arnie, The Everything Buddhism Book, Aadems Media, Avon Massachusetts, 2011.
7) Ray Himanshu Prabha, The Buddha Within: Images of Devotion and Piety, Mukherji Sabyasachi Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya, Mumbai, 2023.
8) Ray Krishnadas, Bharatuya Murtikala, Nagaripracharini Sabha, Kashi, 1996.
9) Ancient Sculptures, India-Egypt-Assyria-Greece-Rome, Published by Mukherjee Sabyasachi, Chhatrapati Shivaji Maharaj Vastu Sangrahalaya, Mumbai, 2023.
10) Buddhist Art of India, Published by Deori K.K.S., Singh Sanjib Kumar, Mallinathpur Yogesh M., National Museum, New Delhi, 2015.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Understanding Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Journalism, Through a Study of His Newspapers

Dr. Jayant Wankhade,
Assistant Professor (History),
Kirti M. Doongursee College, Mumbai

Introduction:-

Dr. Babasaheb Ambedkar was a great social reformer, a valiant champion of human rights and an emancipator of the downtrodden masses of India, who dedicated all his life to awaken the social conscience of modern India.

He always considered for any successful social reform movement newspapers are very essential, without newspapers social reform movement just like Bird without wings.

For this purpose he started the 'Mooknayak' (January 31, 1920) 'Leader of the silent' in Bombay, with the help of another great visionary: Maharaja of Kolhapur. P. N. Bhatkar and D. D. Gholap were the first and second editor of the Mooknayak respectively.

Mooknayak

In the first issue of the Mooknayak (January 31, 1920), Dr. Ambedkar advocated the need for a forum, "to deliberate on the injustices let loose or likely to be imposed on us and other depressed people and to think of their future development and appropriate strategies towards it critically".

Dr. Ambedkar exhorted to the Dalits to rise, awake, don't tolerate injustice and social slavery'. To give education to their children and break the shackles of social slavery.

First time in history of the Dalit press in Marathi language, the Mooknayak played significant contribution for the Dalit rising. In the Mooknayak (Leader of the silent) the 'silent' had finally found a 'leader'.

The Bahishkrit Bharat

The Bahishkrit Bharat newspaper (The ostracized India) started by Dr. Ambedkar on April 3, 1927. In the first issue of the Bahaishkrit Bharat newspaper, Dr. Ambedkar described the rigid Hindu religion system. He considered disparity is the salient feature of the Hindu religion. The Bahishkrit Bharat newspaper mentioned that Dr. Ambedkar wanted to emphasise the Dalits all have to undertake work of social awareness very enthusiastically. They must not let this fire of awakening douse.

While addressing Mahad Satyagraha conference Mahad (December 25-27, 1927) Dr. Ambedkar told the Dalits Mahad Satyagraha is for laying the foundation of equality. His speech reported in the Bahishkrit Bharat newspaper here Dr. Ambedkar told the Dalits the touchable of Mahad are opposing the Dalits in drawing water from Mahad lake not because of its water will get polluted or it will vanish in this air. They oppose it because they do not want to accept that the Dalits are equal to them.

In one of the articles of the Bahishkrit Bharat newspaper, Dr.Ambedkar requested to the Dalits, they extend all possible support to the Parvati Satyagraha in Poona. Dr. Ambedkar's the Bahishkrit Bharat newspaper inspired the Dalits to assert their rights and vehemently opposed injustice. The Bahishkrit Bharat newspaper played significant role in Mahad water Satyagraha which took place on March 20, 1927 at Mahad. The Bahishkrit Bharat promoted and encouraged the Dalits to take actively part in Mahad water Satyagraha.

During this movement, the conservative newspapers like the Chabukswar, the Bhala of Mr. Bhopatkar and the Kesari these newspapers took the side of conservative ideology and tried to defame Dr. Ambedkar and his social reform movement. But Dr. Ambedkar also used his Bahishkrit Bharat newspaper to give fitting reply to conservative newspapers.

The Bahishkrit Bharat newspaper's time period was April 3, 1927 to November 15, 1929. Just two to three years. Dr. Ambedkar was the editor of the Bahishkrit Bharat newspaper.

Among his newspapers the Bahishkrit Bhart was his only one newspaper where he was its editor. This newspaper galvanized the Dalits. Dr. Ambedkar used the Bahishkrit Bharat to propagate his views. This

newspaper socially awaken the Dalits, helped them to assert their identity, to vindicate their rights, to stand against the injustice and the social slavery.

This newspaper exposed the regressive image of the Bhala, the Chabukswar and the Kesari newspaper. This newspaper revolutionized the life of the Dalits.

The Janata

The Janata (The public) newspaper started by Dr. Ambedkar on November 24, 1930. The Mooknayak and the Bahishkrit Bharat these newspapers short lived because of financially difficulty.

The broden the scope of social reform movement, to promote national integration, to attract large masses in the mission of the Dalit emancipation, the Janata (The Public) this name was given to this newspaper. D. V. Naik was the first editor of the Janata newspaper.

In one of the articles of the Janata newspaper, Dr. Ambedkar inspired to the dalits, 'they should become like a tiger then, nobody will exploit you, and nobody will challenge you. They should be daring and fearless'.

The Janata paper lived from November 24, 1930 to January 28, 1956. As compare to the Mooknayak, the Bahishkrit Bharat and the Samata the Janata newspapes life was long near about twenty five years. 'Tell a slave he is slave and then he will revolt against the slavery'. This statement always published in the Janata newspaper to give inspiration to the Dalit masses.

The Janata newspaper played a significant role in Dalit movement particularly in Nashik temple Satyagraha. This newspaper gave vivid information about the works of Dr. Ambedkar in the Round Table conferences, the Poona pact.

The Prabudha Bharat

The Prabudha Bharat newspaper started by Dr. Ambedkar of February 4, 1956. In first issue, B. C. Kamble wrote to enlighten India this is main mission of the Prabudha Bharat newspaper.

While addressing public meeting of Scheduled Caste Federation at Agra (March 18, 1956) Dr. Ambedkar said to the Dalits 'self-respect is more important than food'. The Prabhudha Bharat newspaper reported this speech, in this speech DR. Ambedkar urged to the Dalits that there will not be much improvement in their living conditions unless they leave the villages and settle down in the cities.

According to Dr. G. Pantavane (Erudite scholar of Marathi literature) the Marathi press gave importance to Tilak, Agarkar and Kelkars journalist work but ignored the work of Dr. Ambedkar.

Dr. Ambedkar was veritable journalist through his journalism and newspapers. He awakened the Dalit social conscience. He galvanized the Dalits to assert their identity, to vindicate their human rights and to stand against the injustice and the social slavery.

Conclusion: -

The Marathi press especially the Dalit newspapers like the mooknayak, the Bahishkrit Bharat, the Samata, the Janata and the Prabhudha Bharat played a significant contribution in the Dalit movement. These newspapers socially awaken the Dalit masses, they gave a self respect identity to the Dalits. Through the Mooknayak Dr. Ambedkar exhorted to the Dalits to give up disgraceful life, believe in self-respect, adopt zero tolerance attitude against social injustice, to give education their children and break the shackles of social slavery.

The newspapers like the Dinmitra, the Induprakash the Dnyan Prakash and the Subhodhpatrika gave the space for the Dalits problem and their questions but that was not enough, no any social revolutionary message in that.

The Bahishkri bharat newspaper started by Dr. Ambedkar (1927) Through the Bahishkrit Bharat newspaper Dr. Ambedkar inspired the Dalits to assert their rights and vehemently opposed injustice.The Bahishkrit Bharat newspaper played significant role in Mahad water Satyagraha (1927). The Janata newspaper started by Dr. Ambedkar (1930). As compare to the Mooknayak, the Janata newspaper's life was long near about 25 years. The Janata newspaper played a significant role in Nashik Temple Satyagraha (1930-1934). Through the Janata newspaper, Dr Ambedkar propagated his thoughts among the Dalits.

The Janata newspaper socially, politically, educationally and financially awakens and inspired the Dalits. The Prabhudha Bharat newspaper started by Ambedkar (1956). Through the Probhudha Bharat Dr. Ambedkar tried his level best to convince the Dalits that the Buddhism is the answer of their social slavery. The newspapers like the Dinmitra, the Induprakash, the Dnyanprakash and the Subhodhpatrika gave the space for the Dalit's problem and their questions but that was not enough, no any social revolutionary message in that, no any concrete solutions about how to solve their problems, how to eradicate untouchability.

Dr. Ambedkar through his newspapers the Mooknayak, the Bahishkrit Bharat, the Janata and the Prabhudha Bharat gave revolutionary message to the Dalits to raise, awake and don't tolerate injustice and social slavery.

References: -

1. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 17 (1 to 3), Government of Maharashtra Publication, 2003, Mumbai.
2. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 18 (1 to 3), Government of Maharashtra Publication, 2003, Mumbai.
3. Dr. Babasaheb Ambedkar Yanchi Patrakarita, Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 19, Government of Maharashtra Publication, 2005, Mumbai.
4. Dr. Babasaheb Ambedkar Yanchi Patrakarita, Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 20, Government of Maharashtra Publication, 2005, Mumbai.
5. Jadhav Narendra, 'Dr. Ambedkar' Biography, Konark Publication, Delhi, 2014.
6. Pantavane Dr. Gangadhar, 'Patrakar Dr. Ambedkar' prefaces page-3,Abhijeet Prakashan, Nagpur, 1987.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Shivgunpha: A Sacred Devbhumi in Sindhudurg District

*** Mr. Pravin B. Kadukar**
* Asstt. Prof. Department of English
Kankavli College, Kankavli

**** Miss-Sweety R. Jadhav**
* Asstt. Prof. Department of English
Kankavli College, Kankavli

Abstract:

Sindhudurg district is a home of many historical, spiritual and religious places. Still there are many ancient and historical sites which have remained unknown for many years. Eventhough the native people were aware of such historical sites, much efforts were not taken to give publicity to such places understanding its historical importance and religious sanctity. In recent years many curious, young researchers, with the help and information provided by the native people are trying to focus such unknown historical sites and to bring them in light. But more in-depth and extensive research has to be undertaken to study such historical sites and also to find out historical and religious background of Konkan region.

Keywords: S*hivgunpha, Cave, Excavation, Sculptures, Mandir, Mythology, Devotees, Tourists,Pashan (culturally believed as divine stones)*

Objectives:

1. To highlight religious, spiritual and historical significance of Shivgunpha.
2. To bring forth the hidden ancient glory of Konkan region through the study of Shivgunpha.
3. To find the similarities between the mythological stories and orally transmitted information about Shivgunpha by villagers.
4. To underline the need to develop historical sites like Shivgunpha.
5. To attract the attention of researchers towards Shivgunpha to understand historical background of the cave and consequently of Konkan region.

Methodology: The research work has done with the help of the primary and secondary sources. As a primary source the researchers have visited this site to see the historical proofs like sculptures, carvings and *pashan (* culturally believed as divine stones).The secondary sources are katha saar, books and internet resources.

Introduction:

This research paper aims at describing a historical ancient place located in Sindhudurg district. This enchanting place is ' Shivgunpha' in Ambrad village, Taluka-Kudal. It has been recently discovered in 1980's-1990's and known as one of the largest caves in Maharashtra. The excavated area is nearabout of 200m stretch and as per the belief of the local people it still needs excavation to know its real area. It is gaining recognition and attracting devotees, researchers but proper publicity is required to make the world understand the significance of this site.

Location: 'Shivgunpha' is located in Ambrad village, Taluka Kudal. Though the region geographically comes in Kudal taluka, it is very close to city Kankavli. On Mumbai-Goa highway, from kankavli city 9 km away there comes Osargaon village; from there on approximately 4 km by Kalsuli phata road, one can reach Ambrad village. After reaching Ambrad, one can take a left countryside road that leads to 'Shivgunpha'. A board is put up by the local Devsthan Committee for the convenience of the devotees, tourists and researchers. One can reach the spot by four-wheeler or two wheeler.

Discovery of 'Shivgunpha': It is said that in the year near about 1985-86, this cave was discovered. It was Rawool Maharaj who showed this opening to a cave to the local people. The native of Rawool Maharaj is Ambrad village itself. For few years he had been in Mumbai, Vikhroli and also Kolhapur region. It is said that near about eighteen years he wasn't in the village.

The local people while talking about the history of Shivagunpha say that, once when Rawool Maharaj had gone to Ozar in Malvan, these people of Ambrad village asked him to show a cave if it exists in their own village. Rawool Maharaj on this inquiry, showed this place and told the people to do the excavation. As per the instruction given by Rawool Maharaj the people from different villages started excavating this cave. As this cave is underground, it was completely filled with soil and only space with one feet height was free. It was a

huge task to remove the soil and the people worked day and night to carry the soil out of the cave. It is also said that Rawool Maharaj had stated that this is the place of Machhindranath, the first nath of Nath sampraday. But only after complete and in-depth research, one can talk anything about the exact period of creation of this cave.

Temples around 'Shivgunpha': After the discovery of this Shivgunpha' in 1985-86, in the surrounding area a lot of other temples viz. Waghoba Mandir, Ram Mandir, Shani Mandir, (in both 'pashan' and statue form), Shri Ganesh Mandir were built. Ram Mandir was built in the year 2006 when a huge religious 'Ramyagya' was performed in this sacred place. For the yagya 90 Jagadguru from Ayodhya and more sages from other different regions of India had come to this place and stayed there for fourteen days. It includes Revered gurus like Shankaracharya of Karveer Pith and such many other sages.

A 'Yagnyakunda' which was used for this Ram-yagya is also present in this area. A 'Shivpindi' is also established in this area. A temple of Shree Ganesha called 'Maha Ganesh Mandir' is also found. The two temples, one of Maha Ganesh Mandir and the other of Shivmandir are opposite each other under the same roof. The said Shivgunpha is under these temples and the entry to this cave is shown by the guruji or the committe members who also guide and give additional information about the cave.

Religious and historical proofs found in 'Shivgunpha': The Shivgunpha is underground and after entering into it, one can understand the stretch of it. Approximately the excavated Shivgunpha is about 200 m and yet some part of it is to be excavated. The interior of the cave is just like a big house having number of rooms. As per the belief of the local people the cave have such seven parts which are to be excavated to understand the real stretch of it. It's very cold inside the cave as if one is sitting into air-conditioned area. Number of historical and religious proofs can be found inside it. They are as follows:

1. **Sculpture of Shivpindi, Nag and Nandi:** On one of the side rock, one can find the sculpted Shivpindi and Naga devata before the Shivpindi and at a distance Nandi. These are quite clearly seen sculpted figures and it is said that while excavation they were already in existence inside the cave.
2. **Seat of Navnath:** Inside the cave, there is a place just like a sitting area which can be used for 'Dhyandharna' and as it was told by Rawool Maharaj that it was the place of Navnath. Few 'pashan' (sacred stone) were also found at the same place at the time of excavation which are kept there only as per the instruction given by Rawool Maharaj.
3. **Existence of Ganga**: Towards the roof there is a rock through which water keeps dripping throughout the year, even in the month of May and the people call it as 'Maa Ganga.'
4. **A Crocodile shaped sculpture:** A sculpted Crocodile is also found inside the cave above *gabhara* (Inner core of temple). In this *gabhara* a Shivpindi has been placed by the local people. The rock which forms Crocodile shaped sculpture is very hard and almost impossible to break.
5. **Lotus on the roof:** On the roof of the cave one can find the flower of lotus sculpted. With the passing time, these sculpted lotuses have become blurr but yet can be identified if carefully observed. Such lotuses are found sculpted on the roof at number of places.
6. **Shivpindi** : A Shivpindi was also found during excavation which is kept at the same place as per the instruction of Rawool Maharaj.

Historical correlation: Even if the cave is a natural creation, it is quite evident that it was in use for some or the other reason and the human touches could be seen in it. As per the local belief, the place is used for Dhyandarana or it is the place of Navnath. But the sculptures on the rocks or on the roof and the different room like sections that exist in the cave indicates that over the period the cave might have been used by different communities. Seeing the sculptures, it can also be said that whoever staying in that cave was skilled one having the knowledge of sculptures.

If we believe what was stated by Rawool Maharaj that it is the place of Machchhindranath, then one has to see the connection of Macchidranath with this region especially Kudal. In Kudal, Macchidranath Tapobhumi exists. As per the mythology, he had come to this region as he came to know that Konkan was the abode of Kartikeya, the son of Lord Shiva. Macchindranath is considered to be the first Navnath of Nath panth. The deity that Nath panth worships is Lord Shiva and the sculptures of the same can be seen inside the cave. The era of Machhindranath is said to be 8th- 12 th century. Again it opens up a new topic of finding out the real age of this

cave. This cave was hidden for a long time, yet a lot of religious proofs can be found inside the cave. If they are studied in depth, it will highlight the historical, spiritual and religious background of this site and whole Konkan region.

The exact era/period of this cave can only be told by the historians. Above mentioned information is on the basis of prima facie found proofs. Whoever visits this 'Shivgunpha' finds it enchanting, mysterious and miraculous due to its vast stretch and its divine atmosphere.

For the convenience of the tourist as well as the devotees ,the trust has provided electricity connection and installed tube lights inside the cave. The cave is kept clean. But the local people still require more financial aid and funds for maintaining and developing this historical, religious site which is called as **'Devbhumi'.**

Conclusion:

A proper research is required to find out more facts. This place can turn into a centre for devotees as a 'worship place' or holy place and can attract tourist and researchers if given enough publicity. It requires financial aid and human resources for the development of this religious, historical site and for that purpose the history lovers and researchers should come forward. It will not only add into the glory of Konkan region but also it will create economical resources, income resources for the local people.

References:

1. Shiv Gunpha Nirman Kathasar : Shri Shankar Warul Mandir Trust Mumbai and Omkar Bhakti Prasarak Samiti, Ambrad, Tushar Art, Nerulgaon Navi Mumbai.
2. Dhudisut Shri Malukavi : Navnath Bhaktisar : Adhyay 6th Edited by Dnyaneshwar Tandale 2009.
3. Patankar Satish (Sep. 2023) Shree Macchindranath Tapobhumi, https://prahaar.in/sri-machhindranath-tapobhumi/ (24th Jan.2024, 5.40pm)
4. Sakal newspaper (Sep 2022) Sindhudurg: Devbhumi Shivgunpha Vistarnar Kadhi, https://www.esakal.com/kokan/sindhudurg-district-announced-first-tourism-district-country-rsn93 (26 th Jan 2024, 2.30pm)
5. Namdev Prasad (Jan 2023) Macchindranath Tapobhumi, https://varadprasadtours.com/2023/01/22/machindranath-tapobhumi-travel-guide/ (27th Jan. 2023, 6.30 pm)

Mobile Banking – A Boon

Dr. S.U. Darekar
(Dept. of Economics)
Laxmibai Sitaram Halbe College
of Arts Commerce and Science
Dodamarg, District. Sindhudurg - 416512 (M.S.)
E-mail ID: dr.darekarsu@gmail.com

Introduction

The banking sector created mobile banking to conduct banking transactions using mobiles. which will make your banking transactions easy and convenient. So all common people do not need to go to the bank and stand in queue for small things. Earlier, a customer needed to have cash close at hand for purchasing goods or for financial transactions. But now due to mobile banking we can do banking transactions without cash within a short time. Mobile banking has made money handling easier for all common people. Mobile banking is becoming a boon to the bank customer. It made digital financial transactions easier. today mobile banking has brought the whole world closer to everyone. We are going to see information about this topic like what is mobile banking, how to use it, its advantages and disadvantages in this short research paper.

Objectives of the study

(1) Getting to know Mobile Banking.
(2) Types of mobile banking by study.
(3) Understand the benefits of mobile banking.
(4) To study the difference between net banking and mobile banking.

Hypotheses of the Study

(1) Mobile banking services are developing in a big way.
(2) Use of internet banking services has increased.
(3) Banking made easy.
(4) Banks and customer's time is saved.
(5) Prompt service is possible.

Research Methods

For the study of the above subject, the support of secondary material has been taken, for this, various websites and selected books have been used in the current paper, various weeklies, magazines, networking.

What is mobile banking?

Mobile banking is a facility that provides banking services through a mobile application. Banks have created their own applications using this technology. For that, it is necessary to download the appropriate mobile banking app to perform various banking transactions. A mobile banking application requires a smartphone and a stable internet connection. because an individual can easily handle banking transactions at any time and from any place. In that, sending money, receiving money, checking account balance, paying bills etc. can be done easily with the help of mobile banking. Banks offer mobile banking services, which are absolutely free, thus making financial transactions easier for the common bank customer.

How to use mobile banking?

In modern times banking has advanced so much that all the banks have created their own application, each bank has different mobile banking application that needs to be followed to use the given steps. Each bank has a different design of banking mobile applications. Download the app of the bank in which you have an account from the play store.

(1) Your passbook/account/registration number etc. Fill the information as required.
(2) After creating the password and filling again the banking mobile application will start.
(3) After completing all these steps the mobile application is launched.

Types of Mobile Banking Services (Applications).

Banks offer the following types of mobile banking services to the customer. Mobile banking software and applications available for mobile banking are as follows.

UPI (Unified Payment Interface)

This mobile banking system developed by National Payments Corporation of India (NPCI) is a mobile app that provides online payment facility. A smartphone with internet facility is required to use it. Currently around 21 banks are providing mobile banking facility to their customers through this system. The facility of online payment is also available through the unified payment interface.

All the banks are providing this facility to the customer. Based on the above given information we can download that app and use the facility.

Wireless Application Protocol (WAP)

One can download the mobile application of any bank on the smartphone. Then one can use it to avail various services provided by the bank. They have to register separately. To use mobile banking application one needs to get User ID and Password for their login. Many banks offer mobile apps for IOS and Android, which is beneficial in terms of security.

SMS Mobile Banking

Most of the banks SMS Offers services like mobile banking from above. It is known as SMS Banking. This service requires mobile number registration and sign-up. SMS to the bank to know your account balance, account mini statement etc. can send The bank then provides the requested information via SMS. SMS You don't need a smartphone or internet to avail banking services. For example, to know the balance available in the account, they can receive an SMS in this format. To send: AVAIL BAL XXXX where XXXX is the last 4 digits of the account number. Bank informs the balance through SMS along with the current balance available in the account.

Mobile Wallet (Digital Wallet)

It is the newest technology for mobile payments. You must have understood from Wallet that it is something like a wallet, in which money is kept and you can use it whenever you want. Currently there are many digital wallet apps available. The famous Paytm is only a mobile wallet and apart from this many banks have also launched mobile wallets in the market. These include SBI's Buddy, ICICI's Pockets, Citibank's Master pass etc. There are several major mobile wallets in vogue. The unique feature of a digital wallet is that it is not linked to your bank account. You have to deposit money in it beforehand, you have to recharge. The more money you put into it, the more you can spend. Mobile wallet is the most suitable digital platform for small expenses and payments.

Mobile Banking over Unstructured Supplementary Service Data (USSD)

It is considered as the easiest and cheapest service of mobile banking. For this, Bank Planet needs to have a mobile phone and a SIM card. For this you do not need to have a smartphone or internet. In this service of mobile banking, customer can send money to any bank account. Can check account balance and across all banks Can get transaction information Also can check account balance, get details of four to five bank transactions, etc. mini statement.

Advantages of mobile banking

After seeing all the above types, there are some advantages of mobile banking, that advantage can be considered as follows.

(1) Mobile banking can be used anytime and anywhere.
(2) The banking application allows transactions to be carried out as per the requirement.
(3) May track banking transactions.
(4) Can use mobile banking to make payments, transfer funds like RTGS, NEFT, IMPS etc. to track history and add beneficiaries.
(5) Use of mobile banking applications includes multiple services such as paying your utility bills, recharging mobile phones, booking tickets and recharging DTH.
(6) Mobile banking is easy and simple.
(7) We may also set up payment alerts to ensure that payments are made on time.
(8) Notifications through mobile banking applications alert the bank customer, thereby Reminding him of important deals and discounts.
(9) With the help of mobile banking we can open many types of accounts like FD (Fixed Deposit), RD (Recurring Deposit) etc. The best part is that one does not even need to go to the bank to deposit money in such accounts. Because net banking offers auto cut payment facility, whereby the account balance is automatically deducted or credited to these accounts.
(10) Payment can be made through online shopping with the help of mobile banking, and by filling any government form, we can make the payment online without going to the bank. Can also do mobile recharge and DTH recharge at home.

(11) Mobile banking allows money to be sent to friends and relatives in moments.
(12) Mobile banking is more profitable than other forms of banking. Its fees are much lower than telebanking.

The reason is that the customer can access banking services without the help of his mobile phone. Also, banks offer this service to their customers for a very low fee.

Difference between Net Banking and Mobile Banking

Mobile banking can be a great way to perform various banking tasks. But net banking is also a good option, it includes almost all the features, functionality and services that banking mobile applications do not provide.

Mobile Banking and Internet Banking

(1) Smartphone, tablet can be used in mobile banking, as well as internet Banking can use Laptop, desktop.
(2) Mobile application must be downloaded to use mobile banking services.
To use online banking services only user id, password is required.
(3) Mobile banking can be used for faster and easier banking services. Net Banking can be used for advanced banking services.
(4) Mobile banking applications have feature and functionality limitations. Net there are almost no limits in Banking.
(5) Mobile banking services are available with limited banks. All net banking services banks are not available.
(6) Notifications, Banking Offers, Exciting, Deals in Mobile Banking are received. There are no notifications in net banking.
(7) Mobile banking can be accessed through SMS Laptop, Desktop for Net Banking requires stable internet.
(8) can make payment through online shopping with the help of mobile banking, and any He can make the payment online without going to the bank by filling the government form of Net Banking Media can also do mobile recharge and DTH recharge at home.

Conclusion

While online banking requires a computer and internet, mobile banking can be easily done with even a small phone. Also, net banking may have problems with servers, but mobile banking has no such problem, today net banking has become risky. Technologies developed for digital financial transactions, internet banking or mobile banking provide convenience, but even a small mistake in it will not delay fraud. Accessing digital technology is not a big deal today. A survey by software security company Trend Micro gives an idea of how insecure mobile banking is at present. It has been said in the survey of this company. A virus called Key Malware that affects mobile banking ranks India third among the infected countries. This shows how insecure mobile banking is. However, despite the vulnerability, if certain precautions are taken, one can avoid the dangers of mobile banking.

Reference

(1) net-banking-in-marathi
(2) maharashtratimes.com
(3) News paper
(4) Internet

Mandre: Exploring Etymology, Prehistoric Treasures, and Divine Narratives

Vivek Chari

Abstract:

Mandre, a significant village in Goa, is renowned for its white sandy beaches like other Goa. Its etymology has diverse views, including connections to Lord Parshuram, Arabic words, and local liquor extraction. Prehistoric evidence, Arab traders' influence, and the expulsion of Muslims shape Mandre's rich history. The village deity is Bhagvati-Sapteshwar Ravalnath, with an interesting mythological narrative. Despite limited historical records, Mandre's cultural fabric and administrative structure reflect its ancient roots, creating a unique historical narrative. Most of the stories available are oral.

Key words: Mandre, Etymology, Prehistoric Archaeology, Arab Traders, Bhagvati-Sapteshwar Ravalnath.

Introduction

Mandre is one of the largest villages in Goa, known for its white sandy beaches. In the Pedne Mahal region, it stands out for producing highly skilled masons who excel in cutting, laying, and dressing stones for construction. Mandre is bordered by the villages of Parse, Harmal, Morji, and Korgao on three sides, while the fourth side is embraced by the Arabian Sea. The village is divided into a total of 11 wards. Notably, Mandre holds significance as the birthplace of Dr. Bhau Daji Lad Parsekar, a renowned doctor and historian. Born on 8th June 1821, Dr. Bhau Daji Lad Parsekar hailed from Parse but was born at his maternal house in Mandre.

Etymology of Mandre

The name 'Mandre' has various views regarding its etymology. One perspective suggests that it may have originated from the word Mahendragram, with Mahendra being associated with Lord Parshuram, a deity recognized in Puranic tradition as the creator of Goa and Konkan. Nearby Harmal village has a mountain known as 'Basmacha Dongar, (Mountain having ashes)' where it is believed that Lord Parashuram performed a Yajnya (sacrificial ritual), (Figure-1).Due to which soil is liked ash i.e. Bhasma.

Another interpretation suggests that Mandre is derived from the word Mandarak, signifying a region of toddy tapper. (Da Costa 1982:339) A third viewpoint proposes an Arabic connection, with Mandre originating from the Arabic word 'Mudras,' meaning teacher. According to this view, there was once a Brahmin family named Mudras residing in Mandre. Researcher Prof. Rajendra Kerkar suggests that it might also be related to the Arabic word meaning a holy place.

Ancient History

Mandre's history extends to prehistoric times, with archaeological evidence suggesting that it was once inhabited by prehistoric humans. In 1964-65, Dr. S. K. Sali from the Archaeological Survey of India made significant findings, discovering evidence of primitive human activity. The excavation revealed Mesolithic tools in Mandre, shedding light on the early human presence in the region. (Nambirajan 1994:61). The local god named Ghungurlo on the hilltop (known as Sadyar in Konkani) at Dandoswada region suggests a connection to primitive beliefs and possibly a creation of early inhabitants. (Figure-2) Additionally, in the vicinity of the Bhagwati-Sapteshwar Temple, there are ancient laterite structures called Thadage (Figure-3). Dr. Mitragotri says these Thadge structures, believed to be unique memorial monuments of the Silahara-Kadamba period, have not yielded skeletal remains or funerary objects according to archaeological findings. (Mitragotri 1992: 347-349) Mandre's absence in ancient epigraphy or scriptures may be due to limited historical documentation in the region. Despite this, the area reveals significant prehistoric findings through archaeological excavations and local traditions, shedding light on its rich cultural history.

Arabs Existence:

Arab Muslims once made Mandre their dwelling place for the trade of precious Persian horses. During their rule, a location called Alkhand in the village served as a marketplace where Arab traders sold horses from Saudi Arabia to local chieftains. The presence of names like Babar, Udekh Khan, Bidrubagh, Poshe Khan, Junsbagh, Khanchi Bagh, Akbar Khan, Iklaj Khan, Dandos Bagh, Kabir Khan, Ramzan, and Mujfat Sarkar in the Goa Land Records indicates their historical influence.

Remnants of the Muslim era can still be found in the form of Pir and Thadge structures across Mandre. The "Ghodyachi Bai" (Horse Watering Well) (Figure-4) near Govind Parsekar Sir's house had steps for horses to access water. Due to problems done by Muslim traders to local Hindu residents, reportedly lived in fear. A popular story suggests that the Chari families residing in Madhalamaz, a place in Mandre, were forced to relocate. The Madhalamaz Bazar is still owned by these Chari families.

Then many villagers approached then the Sardesai of that region Khem Sawant of Sawantwadi, who played a role in driving out Arab traders, with Hari Ana Naik executing the expulsion. There is a belief that no original Muslim inhabitants remain, Later it started to believe that Muslim should not live in the Village at night as Hari Ana Naik was said to have appeared in their dreams, threatening them if they stayed the night in Mandre.

The word "Madhlamaj," which hosts the main Bazar for the villagers, Prof Prajal Sakhardande believes that it must have derived from the Persian word "Manj," signifying an administrative unit. This term gained popularity in Goa during the Adil Shah's reign.

Dieties

The village deity of Mandre is Bhagvati-Sapteshwar Ravalnath, and there are other principal deities as well. Godess Bhagwati was once called as Mahalaxmi, Konkan akhyan written in 1721 has mention of it. (Wagale,1909 :19)

The original deity of Mandre was Sateri, situated at Gawdewada. (Figure-5). Sateri's ant hill is around 10 feet hight. In the vicinity of the Sateri Temple, another small temple of Giroba and Bhutnath exist.(Figure-6) Care taker of this Temple is Kshatriya community with surname Gawade. Bhumika Temple is present at Ashwe, and later, another one was established at Sawantawada. Sawant family takes care of this temple. The village also houses temples dedicated to Mahalsa, Mahalaxmi, Ravalnath, Mahakal, and many others, spread across various wards.

The main deity of the village is Lord Sapteshwar. According to local folklore, Sapteshwar and Kamaleshwar of Korgaon were disciples of Siddeshwar, a Nath Panthi Swami. His ashram was located in Redi village of Vengurla Taluka, where the Siddheshwar Temple now stands. As part of a teaching demonstration, Guru Siddheshwar once entered a pan filled with boiling oil, instructing his disciples to throw sacred rice once he entered. However, both Sapteshwar and Kamaleshwar, upon witnessing this demonstration, became afraid and left Redi without completing the ritual.

They eventually settled in Mandre and Korgaon, respectively. The pan-like structure left behind in Redi, which got overturned due to sea waves, is still worshipped as God Siddheshwar, and it is cared for by the Gosavi community.(Figure-7) The story signifies that both Sapteshwar and Kamaleshwar chose to distance themselves from the influence of the Nath Panth. The presence of the suffix "Ishwar" in both their names supports this distinction. The narrative also highlights the ancient connection of both villages to Goa's ancient capital city, Iridige Vishay, i.e., Redi.

Near Kamleshwar temple in korgaon, there is an ancient murti of Kuvaleshwar. The Kuvaleshwar was identified as Kartikeya sculpture of early Chalukyas period. (Mitragotri 1992: 14) (Figure-8). Earlier the beautiful stone sculpture of Kartikeya of Badami Chalukyas of c. 700 A.D. has been acquired by the State Museum of Goa.(GSM) (Mitragotri 1992: 275) (Figure-6).

Gaunkari

In Goa and Konkan, the Gaunkari system is prevalent in every village, overseeing overall village administration. However, information about the Gaunkars of Mandre and the organization based on various 'vangods' remains unavailable. Original Mandrekar families, including Gawade, Sawant, Chari, Mhamal, suggest that the village's Gaunkari system was not organized but rather dispersed.

References: -

1. Da Costa, Joao Anthonio Jacinto, " A History of Goa, from earliest Time to the day of Liberation from Portuguese in December 1961" Published by Author Mapusa, Goa.

2. Mitragotri , V. R. "A Socio-Cultural History of Goa from the Bhojas to the Vijayanagara" For the Degree of Ph. D. (History) of the Goa University 1992
3. Nambirajan M. Archaeology of Goa (Early Period) Thesis submitted to the Karnatak University, Dharwad for the degree of doctor of philosophy 1994.
4. Wagale, Shreepad Vyenkatesh, "Kokanakhyan Urfa Dakshinatya Saraswat Brahmanakyan" 1909.

Figure-1(Bhsmacho Donger)

Figure-2 (Ghungurlo)

Figure-3 (Thadge)

Figure-4 (Ghodyachi bai)

Figure-5 (Sateri)

Figure-6 (Giroba and Bhutnath)

Figure-7 (Siddheshwar-Redi)

Figure-8 (Kuvaleshwar, Korgaon)

Figure-9 (Kuvaleshwar, GSM)

Structural remains of Patne valley in Maharashtra, Chalisgaon district: with reference to Jain caves at Kanhergadh.

Sarla (Rashmi) Bhirud
Email: sarlabhirud@live.com

Abstract:

Behind the Maheshvar temple on the way to Kanhergadh, two caves are situated, known as Sitanhani. While Sitanhani is a simple cave, it shares a similar plan with Nagarjun cave. The sculptures at Nagarjun cave are centered on Neminatha. One of the mountain ranges of the Sahyadri starts from Suragana in Nashik and extends to Chandavad; these ranges are known as the Ajanta Satmala ranges. Kanhergadh is a hill fort located at the foothills of the Dongari river. Major attractions include Dhavaltirth, Kedareshwar, Kedarkund, Pitalkhora caves, Maheshvar temple, Patanadevi, and two significant caves - Nagarjuna caves and Sitanhani. Another cave, Shringar Chavadi, is located a short distance away and appears to be a Hindu cave. Although a blurred Devanagari inscription is present, it remains unreadable. The Pitalkhora caves date back to the Mauryan period. This fort is also known as Bijjalgad.

Location: Kanhergadh Patne is a place situated 18 km to the southwest from Chalisgaon, Maharashtra. This place is inside Gautala Autramghat Sanctuary and surrounded of high mountains of Sahyadri.

Description

Patanadevi temple and Maheshvar temple are prominent landmarks. On the left side of the Maheshvar temple, two temple remains and fortification walls are still present. Patanadevi temple was constructed by Yadavray Khemchandra and Govindraj Maurya in 1120 CE during the Yadav period. The fort is also known as Bijjalgad, named after Bijjal, the minister of the Yadav dynasty. The great mathematician Bhaskaracharya, born and residing in this valley from 1114 to 1185 CE, authored significant works such as Siddhanta Shiromani, Karankutuhal, Vasanabhasya, Bhaskarvyavahar, Vivahpatala, Sarvatobhadrayantra, and Vashishtatyulya. The Mahadev temple, located 18 km from Chalisgaon, is famous, and Patna Devi temple is a renowned site. Vijjadavidais, born in 1114CE, and Bhaskaracharya, who passed away in 1185 CE in Ujjain, contributed to Siddhanta Shiromani, a grantha consisting of 36 years, 1450 verses in Sanskrit, and 13 chapters with 278 verses. Bijaganita, or calculus, forms the second volume of Siddhanta Shiromani, divided into six parts.

Bhaskaracharya, an Indian mathematician and astronomer, expanded Bramhaguptas work on the number system. Born to the astrologer Maheshwari, Bhaskaracharya became the head of the astronomical observatory at Ujjain, a leading astronomical center in India during that era. Ujjain was also the site of Varāhamihira and Bramhaguptas works. Bhaskaracharya's six major works include Lilavati, Bijganit, Siddhanta Shiromani, Vasanabhasya of Mitaksara, Karankutuhal, and Vivarana, a commentary on Shishyadhividhdhidatanyra. Lalla (720-790 CE) wrote the Shishyadhividdhidatantra, an application of mathematics to astronomy. Additionally, Dhardatantra of Lalla (720 to 790 CE) and Bramhaguptas algorithm of square roots and solution of quadratic equations are noteworthy.

Fyzi translated Bhaskaracharya's work into Persian in 1587CE. An inscription at Bahal provides the lineage of another son, Shripad, of Maheshwari. The Persian translation of Bhaskara's Lilavati was prepared at the behest of the Mughal emperor Akbar. Bidar is mentioned as the native place of Bhaskara. Vijjadavidais, an unknown place near Patne, is also noted.

Top of Form

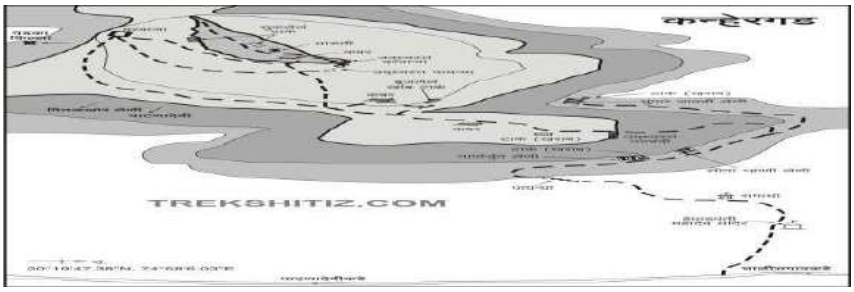

Location

Description

On the western outskirts of the abandoned town of Patne in Khandesh, previously mentioned in connection with the Pitalkhora cave, lies the hill fort of Kanhar. Positioned on the side farthest from the ruins of the town and up, along a torrent bed, is a Brahmanical cave, likely Vaishnava and locally referred to as Shringar Chavadi. This cave comprises a plain hall or shrine, measuring 19 feet in width and 17 feet 6 inches in depth, with a variable height ranging from 6 to 8 inches in the front to 8 feet at the back. The entrance door is intricately carved, featuring two high steps, molded pilasters, and small standing figures on each side—reminiscent of the early structural temple style seen at places like Ambernath and the Hemadpanthi temples of Dakhan.

In front of the cave is a veranda about 7 feet wide, extending outward on the right side. Supported by two pillars and a pilaster in front of the cave, and by one pillar and pilaster in the return, these pillars uphold a narrow entablature adorned with arabesques. The entablature is partially concealed on the outside, up to half its height, by a curved curtain, resembling features in the Kailash temple at Ellora and the first of the old Jain temples at Belgaum, possibly dating back to the 11th century A.D. This cave may be one of the latest excavated Brahmanical caves, potentially crafted by a local chief under the Yadavas of Devgiri. Inside, there is an Ota or seat about 2 feet high, and outside, there is a water tank (Cave Temple of India, Fergusson and Burges, page 428 & 429).

Jain caves at Patne:

On the west side of Kanhar hill fort, overlooking the east side of Patna village near Pitalkhora, two rock excavations are known as Nagarjuns Kothi and Sita Nhani. The latter spans 28 feet in length, featuring two roughly blocked-out pillars and an irregular room about 24 feet by 13. Inside, there are two rough pillars near the middle. Nagarjuna's chhatri shares a general plan, irregular in shape, with Digambar Jaina sculptures. The veranda is 18 feet long by 6 feet wide at one end and about 4 at the other, supported by two pillars—one square and the other rhomboidal—with molded capitals. In the left or south end of the veranda, a small room with a bench along the back wall is present, and outside this end, a sati stone is carved into the rock, about 6 feet high, including the base, with typical carvings.

Inside the hall, measuring about 20 feet wide and 14 to 16 feet deep to irregular pillars in the middle, a fat male figure sits at the base of one pillar on a mass of uncarved rock is Yaksha Matang . At the base of the other pillar, a female figure with a child on her left knee is seated on a plain seat, with a tree carved over her head featuring squirrels, birds, and fruits among its foliage, is yaskshini Ambika. These figures correspond to those known as Indra and Amba or Indrani in the Jain cave of Ellora.

On the back wall, on a slightly raised dais or throne, is an image of a Jina or Tirthankara squatted on a lotus, with the back of the throne richly carved. On the south wall, near the back, stands a life-size Jina with nimbus, triple umbrella, and small attendant figures on each side of his head and shoulders. A small irregular cell is present in the back wall near the south end, and three niches in the north wall, with one in the south, seem to be intended for movable images. The rare image of Sumatinath is carved on left wall with other Tirthankara's.

This cave exhibits a close analogy to the latest Jain excavations at Ellora and is likely of the same age, possibly dating back to the 9th or even the 10th century

A.D. (Cave Temples of India, Ferguson and Burgess, page numbers 493 and 492). The name Neminatha comprises two Sanskrit words, "Nemi," meaning "rim" or "thunderbolt," and "Natha," signifying "lord" or "protector." According to the Jain text Uttarapurana and the explanation by Acharya Hemchandra, the ancient Indian deity Indra bestowed the name Neminatha upon the 22nd Tirthankara because he perceived the Jina as the "rim of the wheel of dharma." In Śvētāmbara Jain texts, his name Aristanami is derived from a dream his mother had during pregnancy, where she envisioned a "wheel of Arista jewels," with his full name mentioned as Aristanami, an epithet of the sun-chariot. The name Neminatha is spelled similarly to the 21st Tirthankara Neminatha.

Life: Neminatha, the twenty-second Tirthankara, played a significant role in the avasarpiṇī, the present descending cycle of Jain cosmology. Jain tradition places him as a contemporary of Krishna, the eighth and last Vasudev. There was a gap of 581,750 years between Neminatha and his predecessor, according to traditional

beliefs, and he lived approximately 81,000 years before the 23rd Tirthankara, Parshvanathas, according to the Trishashtishalakapursusha Chaitra of Acharya Hemacandra.

Iconography: Neminatha is believed to have had the same dark-bluish colored skin as Krishna, and paintings depicting his life stories typically identify him as dark-colored. His iconographic identifier is a conch carved or stamped below his statues. Sometimes, a chakra is also shown near him, resembling Vishnu's iconography, as seen in a 6th-century sculpture found at the archaeological site near Padhavali (Madhya Pradesh). Artworks depicting Neminatha sometimes include Ambika Yakshi, whose color varies from golden to greenish to dark-blue, depending on the region. The earliest known image of Neminatha dates back to around 18 CE and was found in Kankali Tila.

Depiction of Neminatha on Naag as a bed, with a chakra on the foot finger and a conch played by the nose at Parshvanath temple, Tiara.

History of Idol of Lord Neminatha: Lord Sagar, the 3rd Tirthankara of the previous era of 24 Tirthankara's (Gat Chovisi), attained absolute supreme knowledge (Keval Gyan) in the land of Bharat Kshetra (Region), in Jambudvipa. After enlightenment, Lord Sagar traveled across various destinations, purifying the land and imparting knowledge through sermons (Deshana) while seated in a Samavasaran, where celestial beings, saints, nuns, humans, and animals gathered to worship and listen to His divine voice.

In Jainism, Ambika is the Yaksa, dedicated attendant deity, or Śāsanaṃ Devi, protector goddess, of the 22nd Tirthankara, Neminatha. Also known as Ambai, Amba, Kushmandini, and Amra Kushmandini, she is often depicted with one or more children under a tree. Represented as a pair with a small Tirthankar image on the top, Ambika is frequently depicted with Sarvanubhuti on the right and Kushmandini on the left in Digambar tradition, or Gomedha in Śvētāmbara tradition.

Ambika is associated with childbirth and prosperity, and she is worshipped as Kuladevi or gotra-devi. While all murtipujak Jains revere Ambika, she holds a special place among the Porwad (Pragvat) Jain community, serving as their kula- devi.

In the context of Jain traditions, Ambika is regarded as the Yakshi of Neminatha, and her association with specific Yakshas varies between the Digambar and Śvētāmbara traditions. In the Digambar tradition, Ambika is paired with Sarvanha as her Yaksha, while in the Śvētāmbara tradition, Gomedha is recognized as her Yaksha.

Ambika holds significance beyond being a Yakshi, as she is also associated with themes of childbirth and prosperity. The pairing of Ambika and Sarvanha is particularly favored in the western parts of India. Additionally, Ambika is worshipped as Kuladevi or gotra-devi, serving as the kula-devi of the Porwad (Pragvat) Jain community. While Ambika is revered by all murtipujak Jains, she holds a special place among the Porwads.

In literature, several tantric texts are dedicated to the worship of Ambika. Examples include Ambika-Kalpa, Ambika-Tadamka, Ambikatatanka, Ambika- sruti, Ambika-devi-sruti, and Bhairava-Padmavati-Kalpa. Ambika-stavana, a hymn to Ambika, was compiled by Vastupala, the minister of the Chalukyas, in the 13th century. Another text, Ambika-devi-kalpa, authored by Acharya Jinprabha Suri in the 14th century, is dedicated to Ambika. Aparajita-prccha, a hymn to Ambika, was compiled by Bhuvanadeva in the 12th-13th century. According to tradition, Ambika is portrayed with a golden complexion and a lion as her vehicle. She is depicted with four arms, carrying a mango and a branch of a mango tree in her right hands and a rein and her two sons, Priyankara and Shubhankara, in her left hands.

In South India, Ambika is often shown with a dark blue complexion. Additionally, Ambika is represented as a shasandevi for other Tirthankar and is frequently depicted alongside Bahubali. The sculptures of the Yaksha-Yakshi pair, Ambika and Sarvahanabhuti, are highly favored, along with other pairs like Gomukha-Chakreshwari and Dharanendra-Padmavati.

The Jain cave in Patna, located on the west side of the deserted town, showcases distinctive features including a sati stone and an inscription written in Balbodh. The cave, likely of Brahmanical origin with Vaishnava influences, is locally known as Shringar Chavadi. Described in the context of its architectural elements, the cave comprises a plain hall or shrine measuring 19 feet in width, 17 feet 6 inches in depth, and varying in height from 6 to 8 inches in the front to 8 feet at the back.

The entrance door of the cave is meticulously carved, featuring two high steps, moulded pilasters, and small standing figures on each side, reminiscent of the style found in early structural temples like those at Ambernath and the Hemadpanthi temples of Dakhan. Additionally, a veranda, about 7 feet wide, extends outward on the right side and returns outwards.

Supported by pillars and a pilaster, the veranda features a narrow entablature carved with arabesques. Interestingly, a curtain, reminiscent of the style observed in the Kailash temple at Ellora, conceals the outer portions of the pillars up to half their height. This architectural detail, characteristic of the 11th century A.D., suggests that this Brahmanical cave may be one of the latest excavated, possibly the work of a local chief under the Yadavas of Devgiri. Inside the cave, an Ota or seat about 2 feet high is present, and outside, there is a water tank.

Moving on to the Jain caves at Patna, specifically on the west side of Kanhar hill fort, two rock excavations known as Nagarjuns Kothi and Sita Nhani are found. Describing the second cave, it measures 28 feet in length, containing two pillars roughly blocked out. Inside, there is an irregular room about 24 feet by 13, with two rough pillars near the middle. Notably, Nagarjuna's chhatri exhibits a general plan with irregular shapes and features a considerable amount of Digambar Jaina sculptures.

The veranda of this cave is 18 feet long by 6 feet wide at one end and about 4 at the other. Supported by pillars, one square and the other rhomboidal with molded capitals, the veranda houses a small room with a bench along the back wall. Outside this end of the veranda, a sati stone is carved into the rock, about 6 feet high, with typical carvings.

Inside the hall of the cave, there are irregular pillars in the middle. At the base of one pillar sits a fat male figure, Yaksha Sarvanha upon a mass of uncarved rock, while at the base of the other is a female figure with a child on her left knee, seated on a plane seat is yaskshini Ambika. A tree is carved over her head, featuring squirrels, birds, and fruits among its foliage. These figures correspond to those known as Indra and Amba or Indrani in the Jain cave of Ellora.

The back wall of the cave holds an image of a Jina or Tirthankara squatted on a lotus, with the throne richly carved with two elephant's heads, chauri bearers, makaras, vidhyadharas, and more. Over the head is a conventionalized triple umbrella with foliage hanging over it. Another cross-legged Jina figure about two feet high sits beyond and a little back from this.

On the south wall, near the back, a life-size standing Jina is depicted, with nimbus, triple umbrella, and small attendant figures on each side of his head and shoulders. A small irregular cell is present in the back wall near the south end, and three niches in the north wall, with one in the south, appear to be intended for movable images.

This cave exhibits a close analogy to the latest Jain excavations at Ellora and is presumed to be of the same age, likely belonging to the 9th or even the 10th century A.D. (Cave Temples of India, Ferguson and Burgess, page numbers 493 and 492).

Describing the village of Patna in the Khandesh Gazetteer, "it is characterized as a deserted village located approximately 10 miles southwest of Chalisgaon. Positioned at the entrance to one of the chief passes through the Satmala hills, Patna is considered one of the oldest settlements in Khandesh. The primary remnants in the area are found in the glen behind a temple dedicated to Mahadev. The Mahadev temple, built in the Hemadpanthi style with stone, features a vestibule and sabha Mandap. The temple houses the linga, sacred bull, and images of Ganapati, Lakshmi Narayan, and Parvati. Pillars in the temple are supported on small stone elephant-like structures, resembling those in the Kailash cave in Ellora. The entire temple is 75 feet long, 36 feet broad, and 18 feet high, with richly carved doors and pillars. An inscription in Balbodh characters, dated 1173 (1095 Shake), is found on a stone in the vestibule sabha Mandap".

Another temple in the village, built in a plain uncarved Hemadpanthi style, is 39 feet long, 18 feet wide, and 12 feet high. This temple lacks inscriptions, featuring only a small naked figure in the contemplative posture above the outer door, backed by a carved canopy (chhatri). A third temple on the village site, now in ruins, has a remaining portion that is 16.5 feet long, 6 feet broad, and 10.5 feet high. The origin of this temple is unknown as no inscriptions or legends have been discovered.

A temple dedicated to Devi, situated half a mile from the village towards the hill on the east bank of the stream, is described as a quadrangle surrounded by stone and cement varandah or otas. This temple, with a ruined roof and shrine, contains three cells, two of which have linga, images of goddesses, and sacred bulls. The third cell, featuring an image of Devi, is still worshipped. The temple has 35 pillars, some round and some four-cornered, and is adorned with ornamented pillars and doors. The entire building is 69 feet long, 45 feet broad, and 14 feet high.

A cave known as Shringar Chauri, located on the hillside half a mile to the southeast, is cut out of trap rock with eaves and a verandah. This cave has a frontage of 25.5 feet by 7.5 feet and contains five ornamented pillars. An adjacent cave called Sita Nhani is divided into outer and inner parts, with the outer measuring 21 feet long, 7.5 feet broad, and eight feet high. The inner part is 20 by 15 feet and 8 feet high, with a plain square pillar supporting the roof in each part.

Nagarjun, a third cave on the way from Sita Nhani to Devi's temple, comprises a gallery (padashali) and an inner cave. The gallery measures 21 feet by 6 feet, and the inner cave is 24 feet by 13.5 feet with an average height of 8 feet. The gallery and inside of the cave feature ornamented pillars and three seated figures, with a small cell and a water cistern also present. A blurred inscription in Balbodh is found on the right side of the front wall.

The inscription at the Maheshwar temple mentions Bhaskaracharya under the name of Jadvid. In 1206 CE, Bhaskara's grandson Changdev established a college or math to teach his grandfather's work. Bhaskaracharya, born in 1114 AD and residing in the valley, wrote significant works on mathematics, including Siddhanta Shiromani, Karankutuhal, Vasanabhasya, Bhaskar Vyavhar, Vivahpatala, Sarvtobhadrayantra, and Vashishtatyulya. The temple at Maheshvar was named after Bhaskaracharya's father, Maheshwar.

A notable temple, Patanadevi, located 18 km from Chalisgaon, is also associated with Bhaskaracharya. The place mentioned by Bhaskaracharya as Vijjadavidais is speculated to be the area of the Maheshvar temple, which has ruins of two temples and a long fortification wall built in front of the Maheshwar temple. Additionally, two temples are found at the corner of the road in this vicinity.

Notable features and sites in the surrounding area include the Patanadevi Shakti temple, Varadhahast, Dongari River waterfall, Kedareshwar, and Dhaval Tirth. The Upper Paleolithic culture at Patne is also mentioned, and a way to Kanhergadh starts behind the Maheshwar temple.

Sumatinath: Sumatinath is a Tirthankara in Jainism, and he is associated with the symbol of a Carlo or red goose, with the Kavala tree, Priyamgu (the Yaksha), and Tambura and Mahakali (the Yakshini) attending upon him. His chowri bearer is called Mitravirya. The sculptures depict flying garland bearers, drums, and sometimes miniature figures of other Jinas, completing the number of 24. The lion seat is menacingly borne by a pair of lions, and two elephants are often depicted either pouring showers of water or standing near the main figure. In addition to the special cognizance of the Jina, a chakra (wheel) is represented on the pedestal. The donor image is also included below the feet of the statue. Sumatinath statues have been found in many places in Northern India, with one noteworthy figure discovered at Sahet Mahet.

Sumatinath birthplace was Saket (Ayodhya), and his parents were mentioned as Megharatha (father) and Manggala (mother). Jain literature, particularly the Uttar Purana, narrates the story of his attainment of Kevala knowledge and the palanquin that carried him. The central idea behind the life of a Tirthankara symbolizes Samadhi or intelligence.

Neminatha: Neminatha is another Tirthankara in Jainism, and he is associated with the emblem of a blue lotus or the Ashok tree. According to the Digambar sectarian view, his respective Yaksha and Yakshini are Bhrikuti and Gandhari. The king who holds the chowri fan by him is called Vijay Raja, and the tree under which he attained Kevala knowledge is Bakula. Neminatha birthplace is disputed, with some sources mentioning Mithila in Bengal and others suggesting Mathura. His queen's name is mentioned as Vappila or Vapra, and there are different explanations for the origin of his name. The enemies of his father bowed down in submission when he was in the mother's womb, leading to the name Neminatha. His emblem is known to be a conch-shell, and his Sasana Devatas are Yaksha Gomedha and Yakshini Ambika in Digambar tradition, and Kushmandini in the Śvētāmbara tradition. The Chouri bearer in his case is King Ugrasen.

Neminatha Kevala tree is called Mahavenu or Vetasa. His father, Samudravijaya, was the king of Sauripuri or Dwarka, and his race is known as Harivamsa. Neminatha mother was Shivadevi. Notably, Neminatha was a cousin of Shri Krishna and Baldev. His name is derived from the circumference of his body being like that of the Dharma chakra, and his other name, Aristanami, comes from his mother seeing a wheel of black jewels before his birth. The conch emblem may be symbolic of his residence in a seaside place or reminiscent of his kinship with the Vaishnavite family of Shri Krishna.

Patne Village Archaeological Study:

- Maheshvar Temple
- Fortified Wall
- Two Temple Remains at the Corner of the Road
- Buddhist Caves at Pitalkhora
- Early Medieval Temple Remains in Patne Village:
- Maheshvar Temple
- Shiva Temple on Road
- Structure Remains at the Corner
- Huge Brick Wall Remains
- Patanadevi Temple
- Foundation Remains near River Bridge

Inscriptions: Mentioned by D.P. Agrawal about Bhaskaracharya Mentioned by APJ Abdul Kalam about Bhaskaracharya
Photos: Plan by Viraj Shah

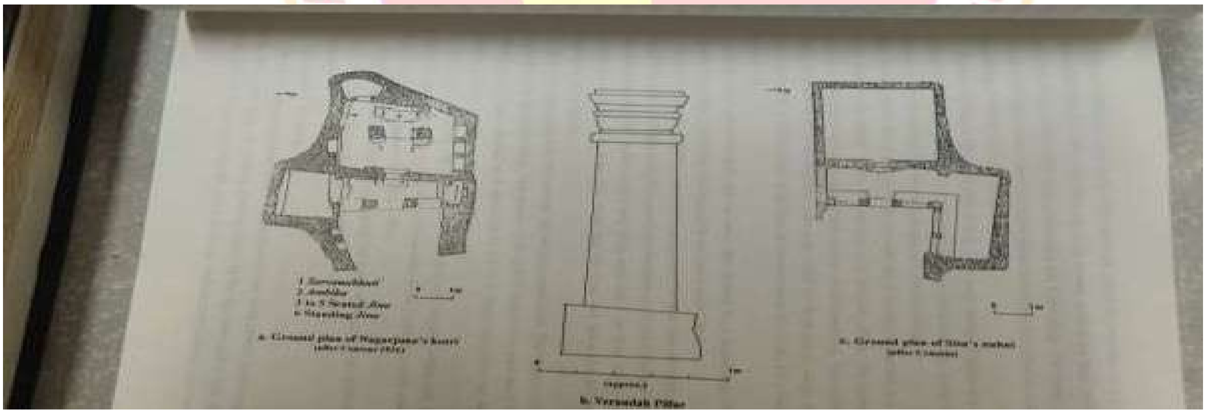

Nagarjun cave

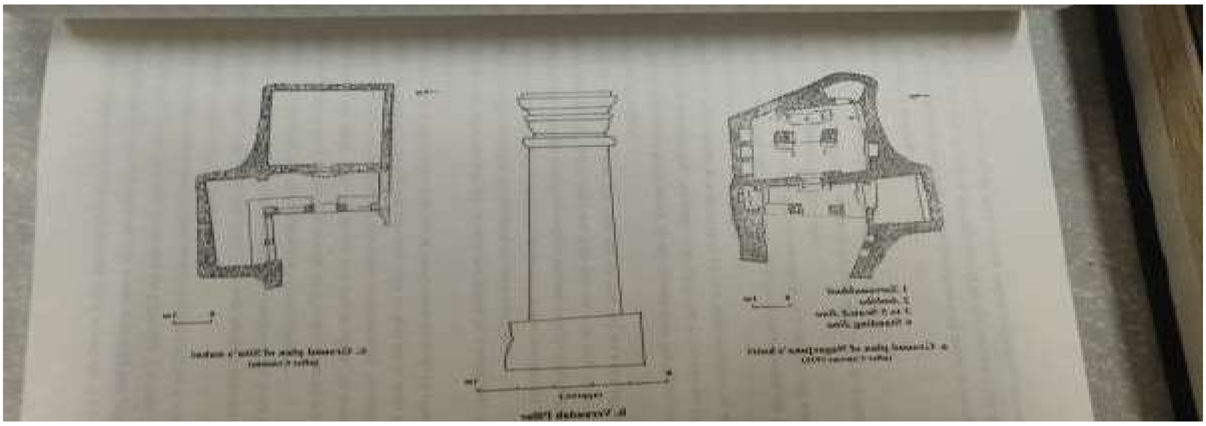

Sitanhani vihar

Maheshvar temple photo by Fergusson

Shringar leni

Nagarjun kothi

sati stone and cave

Kanhergadh

view from Kanhergadh

Water cistern at Kanhergadh

Frontal part of Nagarjun cave

Doorframe of Nagarjun cave

Neminatha and Ambika and Matang

Pillar of Nagarjun cave

Sitanhani another vihara

Sitanhani another vihara

Sati stone

inscription at Nagarjun cave

Devotee on Nagarjun cave

Sumathinath on left side wall of Nagarjun cave

Yaksha Matang at Nagarjun cave

Ambika and mango tree on her head   Ambika child on lap at Nagarjun cave

Frontal side of Nagarjun cave   Temple remains on left side of Maheshvar temple

Acknowledgement: shivshaurya trekking group thane Deelip Chavan chalisgaon

Referances

- Viraj shah, 2008, Jain rock cut caves of western India, Agam kala Prakashan, Delhi
- James Ferguson and Burgess, 1880 Cave Temples of India, W.H.Allen and company page numbers 493 and 492).

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Riverside Resilience: Maladi's Vibrant Economic Echoes In 20th Century

Mr. Nachiket B. Paradkar,
Assistant Professor,
Department of History,
Chikitsak Samuha's Patkar-Varde College
(Autonomous),
Affiliated to University of Mumbai,
Goregaon West, Mumbai - 104.

Abstract

This research delves into the multifaceted history of Maladi, an intimate village nestled in Taluka Malvan, District Sindhudurg. Despite its modest size, it played a pivotal role in history as a small village, river port, and vibrant weekly bazaar during 20th Century CE. The village's weekly bazaar, once the heartbeat of commerce, and its modest river port with special reference to the seven decades (1900s–1970s), became focal points for this exploration. Through qualitative insights from oral histories, this paper illuminates the community spirit and the interconnected dynamics that define Maladi's unique identity. The narrative transcends the ordinary, revealing a resilient village that defied its size, standing as a testament to the enduring richness found in the convergence of community life, commerce, and cultural traditions within the embrace of a small village.

Keywords: *Maladi, River Port, Weekly Bazaar, 20th Century CE, Sindhudurg, Socio-economic Dynamics.*

Introduction

Nestled within the picturesque embrace of Taluka Malvan, District Sindhudurg, Maladi emerges as a quaint tapestry of history, where the essence of a small village was intertwined with the roles of a river port and an erstwhile lively weekly bazaar. The village is located on the bank of Gad River and is around 22 km north-east of Malvan city. The heartbeat of Maladi resonated through its weekly bazaar, a vibrant marketplace that not only served as a center for commerce but also became a focal point for community interactions till the 1970s. Against this backdrop, the river port added layers to Maladi's significance, facilitating trade, transportation, and weaving connections beyond its modest boundaries. The villagers honor Maladi's history as an economic center in the vicinity through their memories. This research study aims to unveil the aspects of Maladi as a river port, and weekly bazaar in 20th Century CE. The juxtaposition of these roles within the confines of a small village provides a unique lens through which to understand the resilience and interconnected dynamics that defined Maladi's identity over the years.

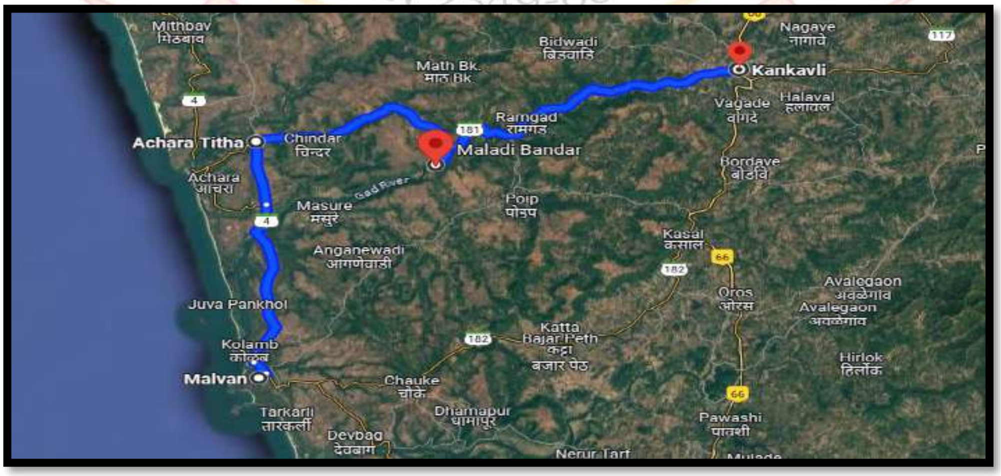

Figure 1: Location of Maladi and Malvan-Achara-Kankavali Road
(Source: Google Map)

Research Objectives

1. To uncover the historical narrative of Maladi, as a noteworthy river port and weekly bazaar during 20th Century.
2. To explore the historical significance of Maladi's river port, focusing on its role in facilitating trade, transportation, and community interactions within the confines of a small village.

3. To investigate dynamics of Maladi's weekly bazaar, examining trade patterns, local commerce, and the impact of these activities on the village's development.
4. To delve into the cultural and community perspectives of Maladi through oral histories, capturing the traditions and memories associated as vibrant economic center till 1970s.

Methodology

This research employs a dual-method approach to capture the multifaceted history of Maladi. The core of the investigation rests on archival research, focusing on pivotal documents –Malwan Taluka Revision Survey Settlement (1915), Ratnagiri District Gazetteer (1962), and Census Reports (1961, 1971, and 1981). These records offer insights into the administrative, economic, and social dimensions of Maladi during its transformation from a small village to a bustling hub featuring a river port and a weekly bazaar. Complementing archival research is a qualitative exploration through oral histories, engaging with the living memories of Maladi's residents. This approach aims to capture the essence of small village life, weekly bazaar traditions, and the significance of its river port, highlighting the interconnected dynamics that characterize a small village playing host to a river port and a lively weekly bazaar.

History of Maladi: A Brief Overview

As per prevalent folklore, prior to the 16th century CE, Maladi was inhabited by Muslim families, and Malandkar family was the only Hindu family in the village. Buddheji, a member of the Prabhu family of Parad, sought asylum in Maladi in 16th century CE to avoid arrest at the hands of Adilshahi soldiers. He and his successors invited their kinsmen to settle in the village. During Chhatrapati Shivaji’s times, Maladi emerged as a centre of naval activities and thus a port village. Due to kinship and trade activities, many *pahune* (guests) families arrived and settled down in the village. The village comprises five main houses of Paradkars – Gonaba, Babunna, Narba, Dobkar, and Dharkar – along with households of Malandkars, Mulekar, Dhuri, Satam, Joshi, Sarang, Tikam, Tandel, and Banavalikar.[i] Given the limited availability of cultivable land to sustain all residents, many families shifted their focus to trade and maritime endeavors as alternative sources of employment. The trading acumen of guest families such as Banavalikar, combined with the seafaring expertise of Gabit families within the village, created favorable conditions for the development of trade activities.

Figure 2: Erstwhile Maladi River Port
(Source: Author’s Personal Collection)

Maladi: A Trade Junction

A nexus of trade, navigation, and community life, Maladi emerged as a testament to the symbiotic relationship between waterways and commerce since medieval times. The Gad and Karli rivers, navigable in Malvan Taluka, served as vital arteries. In the bygone era, both the Gad and Karli rivers accommodated 5-ton boats, navigating as far as Maladi and Kalsa, respectively.[ii] Remarkably, Maladi witnessed a higher volume of water-borne traffic on the Gad River during non-monsoon months, establishing a bustling water route that connected the village to the principal ports of Malvan and Sarjekot.[iii] On terra firma, Maladi was seamlessly

linked to the Malvan-Achara-Ramgad-Kankavali road, presenting a viable passage, albeit with an average condition, traversable by carts during the fair season.[iv] Thus, the possible reason behind the rise of Maladi as a significant port was the absence of better road connectivity along the Gad River. After walking from Malvan, passengers and merchants preferred ferry service to travel from Sarjekot to the north-east region of Taluka via Maladi and vice versa. The travel time from Maladi to Sarjekot was relied on ebb and flow schedule. It typically ranged from 3 to 4 hours.[v] Based on narratives of locals, the ships *Taru* had one sail and mast. It had a capacity to carry at least 25 to 30 passengers at a time.[vi] Probably the ships were the same as *Padavs*, the smaller version of *Phatemari*.[vii]

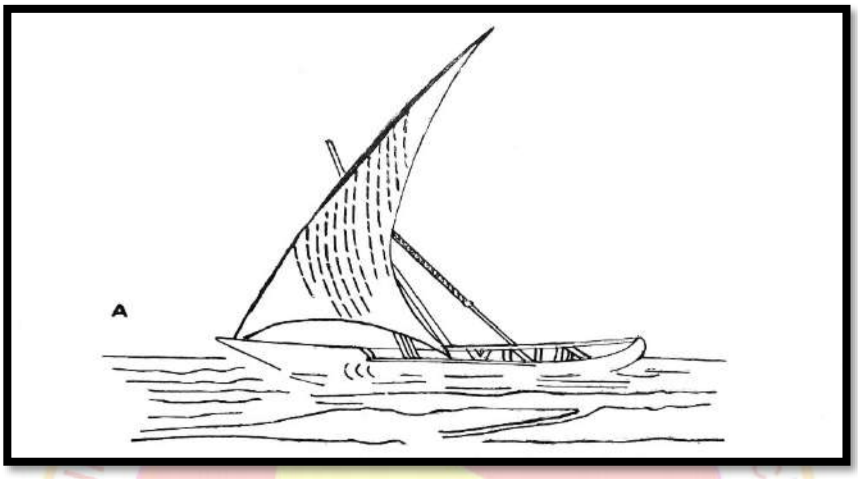

Figure 3: Padav: A Maratha Cargo-carrier
(Source: B. K. Apte, History of Maratha Navy and Merchantships, p. 149)

Market Dynamics

Maladi's role extended beyond its borders, as its market became one of the crucial players in addressing the deficit between local production and consumption needs in Malvan Taluka. This third smallest in Group III revenue villages in the 1910s played a vital role in sustaining the local economy through trade and commerce. Maladi's importance was further emphasised by being listed as the first of three smaller bazaars in Malvan Taluka in 1910s.[viii] The weekly bazaar, a lively spectacle held every Sunday on the road, became the fulcrum of economic activity.[ix] Revision Survey Settlement Papers (1915) noted weekly transactions amounting to approximately Rs. 187,[x] unveiling a thriving marketplace where essential commodities like rice, grains, pulses, coconuts, vegetables, fresh and dry fish, salt, cloth, fodder, and miscellaneous items exchanged hands. Commodities were further transported through bullock carts to Kankavali.[xi] The market attracted locals from neighboring villages who frequented the area. This trend continued till 1960s. Additionally, four families from Maladi operated shops and hotels within the market.[xii]

Decline of Maladi as a Port and Bazaar Village

Despite facing the challenges of 1953 flood,[xiii] Maladi resiliently sustained its existence, showcasing the village's adaptability. However, while mentioned as a local bazaar, Maladi is notably absent from the list of major marketplaces in Malvan Taluka as provided in the revised District Gazetteer (1962). It seems that 1964 cyclone resulted in a setback to bazaar activities in Maladi.[xiv] The absence of any mention of the village as a bazaar center in two consecutive census reports (1971 and 1981) underscores the cessation of Maladi's status as a hub for weekly market activities in the vicinity.[xv] After the end of bazaar activities, port remained alive through small scale maritime activities.

A decline in population since 1961, spurred by migration to Bombay for better job prospects, has led to a shortage of manpower for overseeing port operations by 1980s.[xvi] The decision of Mogul Lines Services to bypass Malvan port dealt a severe blow to passenger traffic from Sarjekot to Maladi, disrupting a vital link in the village's connectivity and impacting its economic activities.[xvii] Simultaneously, the development of roads and MSRTC routes connecting market cities with interior parts[xviii] - Mumbai-Goa Highway and Achara-

Kankavali State Highway - played a dual role – provided an alternative means of transportation while contributing to the decline of Maladi's once-thriving river port. This shift underscored the transformative impact of changing transportation dynamics on the economic landscape of this resilient village. The village, previously reliant on waterborne trade, lost its economic vibrance. According to villagers, the disappearance of groups of bats that once inhabited the *Aina* (Indian Laurel) trees near the port coincided with a decline in Maladi's port and bazaar activities.[xix]

Figure 4: Remains of Banavalikar family's Shop – One of the last witnesses of Maladi port activities (Courtesy: Mrs. Radha Joshi)

Conclusion

In drawing the curtain on our exploration of Maladi, it becomes evident that this small village, with its dual roles as a river port and a lively weekly bazaar, is more than a historical tableau. Maladi encapsulates a narrative of resilience, adaptability, and a vibrant communal spirit. As we navigate the intricacies of Maladi's past, we unveil the enduring charm of a small village that defies its size, standing as a testament to the richness found in the ordinary. The historical roles of Maladi - as a small village, river port, and weekly bazaar - interweave to create a narrative that transcends time, offering a glimpse into the interconnected dynamics that have shaped this enclave. On the other hand, the decline of Maladi highlights a narrative of decentralization shifting towards centralization, echoing broader trajectory of many Konkan villages. In conclusion, the exploration of Maladi's historical records has provided valuable insights into its trade activities during 20th century. Now there is a pressing need for further research to comprehensively unravel the nuances and complexities of the village's economic landscape during the medieval and 19th century era.

References

[i] Paradkar, Bal, *Nisargaramya Maladi*, Shubha Prakashan, Mumbai, 1990, pp. 33, 51-53.
[ii] *Selections from the Records of the Bombay Government No. DXXVIII, Papers relating to the Revision Survey Settlement of the Malwan Taluka of the Ratnagiri Collectorate* (henceforth *Malwan Taluka Revision Survey Settlement Papers 1915*), Government Central Press, Bombay, 1915, p. 3, *GIPE DSpace*, https://dspace.gipe.ac.in/xmlui/handle/10973/25285, Retrieved on December 20, 2023. Gad river is referred to as Kalavli river.
[iii] *Ibid.*
[iv] *Ibid.*
[v] Paradkar, *op.cit.*, p. 14.
[vi] *Ibid.*
[vii] Apte, B. K., *A History of The Maratha Navy and Merchantships*, Maharashtra State Board for Literature and Culture, Bombay, 1973, pp. 147-148. Padavs seem to have been engaged as a cargo-carrier in Maratha period. They were quick in going round.
[viii] *Malwan Taluka Revision Survey Settlement Papers 1915*, p. 22. Appendix C: Statement showing the villages in which the Principal Weekly Bazars held in the Malvan Taluka of the Ratnagiri Collectorate.
[ix] *Ibid.*; *Maharashtra State Gazetteers, Ratnagiri District Gazetteer*, *Village Directory 17*, The Executive Editor and Secretary, Gazatteer Dept., Govt. of Maharashtra, Mumbai, 1962, e-Book ed., 2006, https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/RATNAGIRI/directory17.html, Retrieved on January 20, 2024.

x *Malwan Taluka Revision Survey Settlement Papers 1915*, pp. 4, 22.
xi Paradkar, Nachiket, *Survey on Maladi Port and Weekly Bazaar*, January 20, 2024.
xii *Ibid.* Banavalikar and Naraba families owned the shops, whereas Dev Aba's and Sawant family's hotels were there in the market. Establishment years of those shops and hotels are unknown.
xiii Paradkar, Bal, *op.cit.*, p. 9.
xiv *Ibid.*
xv *Census of India 1971, District Census Hand Book: Ratnagiri*, The Maharashtra Census Directorate, Bombay, pp. 146-147; *Census of India 1981, District Census Hand Book: Ratnagiri*, The Maharashtra Census Directorate, Bombay, pp. 154-155.
xvi *Census of India 1961, District Census Hand Book: Ratnagiri*, The Maharashtra Census Directorate, Bombay, pp. 78-79; *Census of India 1971, District Census Hand Book: Ratnagiri*, The Maharashtra Census Directorate, Bombay, pp. 146-147; *Census of India 1981, District Census Hand Book: Ratnagiri*, The Maharashtra Census Directorate, Bombay, pp. 154-155.

Census Year	Total Population	Male	Female
1951	396	-	-
1961	340	144	196
1971	249	99	150
1981	179	-	-

The data indicates that migration rates from 1951-1961 to 1971-1981 increased from 15% to 25%.
xvii Kant, M. S., *Bandar Vikas Va Naukanayan*, Maharashtra Rajya Sahitya aani Sanskruti Mandal, Mumbai, 1990, p. 195.
xviii *Ibid*., pp. 163, 165-166. 1961-81 Plan played a significant role in development of roadways in interior Konkan.
xix Paradkar, Nachiket, *Survey on Maladi Port and Weekly Bazaar*, January 20, 2024.

Dr. Kalbag Handicapped Rehabilitation Centre, an Agent of Social Change in Vile Parle

Dr. Abhidha Dhumatkar
HOD, Sathaye College
Email: dr.abhidhadhumatkar@gmail.com

Lokmanya Seva Sangh (Referred hereafter as LSS) started Kalbag Handicapped Rehabilitation Centre in 1997, when fourth storey was added to Dr. Nadkarni's *Balkalyan Kendra* (Nadkarni Children Welfare Centre). Rotary Club of Bombay Airport extended financial assistance to conduct a workshop on Screen Printing, Filing, Bookbinding, Sewing and Computer Operations. The workshop was inaugurated on 27th January 1997 by Dr. J.T. Vyas, the Rotarian appointed district Governor, Mohanlal Dayal Charitable Foundation along with the Rotary Club Of Bombay Airport. This workshop aimed at making handicapped students independent financially.[1]

Dr Kalbag Jaipur Foot Centre:

A Jaipur Foot Centre was set up out of the donation from Mr. Vasantrao and Mrs. Shanti Kalbag given in the name of Late Mr. M.P. Kalbag and Mrs. Umabai Kalbag

This project was inaugurated on 2nd October 1996 in the presence of Mr Madhukar Deodhar and Mr. R. Narasinhan, superintendent of Chembur Rehabilitation Centre. This Centre is being availed of by many handicapped in Mumbai. [2]

The first annual report of the Centre laments lack of public support to the cause of the Centre. The Centre had only 5 enrolments in the first year. Mr. Ratnakar Mahajan was the President, Ms. Padmaja Jog and Ms. Madhavi Kale were the secretaries. The Centre members were Vaishali Gore, Sindhu Bhagwat, Shubha Gupta, Sulabha Pathare, Subodh Vora, Bansi Dhurandhar.[3]

In the financial year 1998-99, two additional classes were engaged in computer literacy for the handicapped other than the deaf and the dumb. The files manufactured by the disabled children were displayed for sale in the *Grahak Peth* exhibition held by the institute. However, the venture did not receive people's support inspite of advertisements.[4]

From the year 2000, Saraswati *Mandir* Trust also began to help the Centre by setting vocational training Centre in June 2000. Mr Sanjay Upadhye set up Saturday club on 4th September 1999 for the mentally challenged children, to conduct workshop every Saturday from 11 a.m. to 3 p.m. on the 4th floor of Nadkarni *Balkalyan Kendra.* Two ladies voluntarily arranged the workshops for the club. A joint excursion of the mentally retarded children and their parents was organized in March 2000. A music programme by Mr. Ashok Hande was organized on behalf of the Saturday Club in Dinanath Mangeshkar Theatre on 11th March 2000. Around 10-13 students participated every week in the Saturday Club activities such as Drawing, Colouring, Handicraft, Music, Acting, Story Telling. The vocational training classes which started in June 2000 included training in sewing along with the already existing items like Book Binding, File Making and Screen Printing by professionals which included Mrs Medha Lotlikar.[5]

In the financial year 2001-2002, the Centre authorities expressed happiness about the growing public awareness about their cause and the increase in the number of mentally retarded children at the Centre to 25. A year's course was designed and started at the Centre in 2000. The Centre had 4 instructors, 2 assistants and 2 supervisors. Along with academics, the course included training on Time Management, Money Transactions, Buying and Selling of objects. The students were introduced to the outside world to develop their lifestyle. In the vocational training, emphasis was laid on the Making of Bags, Sewing of Bags and Aprons, Preparation of Eatables, Making of Candles and Chocolates, Manufacture of Covers and Files and Computer Operation. The mentally retarded children were trained in Carom, Ludo and Yoga.[6]

The Vocational Training Programme which began in the year 2000, got over in 2002 with 14 students in the first year and 15 in the second year. They were awarded certificates on the occasion of '*Gudi Padwa*' on 13th April 2002 by Haseena Gulam Vahanvati of Rotary. The number of instructors increased to five. The students celebrated national festivals along with *Rakhi Pournima*, Ganesh *Utsav*, Teacher's day, *Navratri*,

Deepavali etc. Student representatives were appointed by election in 2000.The students were taken to watch Hindi cinema "Lagaan" and were taken to excursions at "Nine to Nine" supermarket at Vile Parle east, INS Vikrant Naval Ship at Ballard Pier, Yoga Institute at Santacruz, Fish exhibition at Gomantak Seva Sangh, Nature Park of B.N.H.S. at Goregaon. Varied workshop held in 2002 included self-introduction, First-aid, Making of Candles, Imitation Jewellery, Liquid soap, Phenyl, Water Filter, Incense Stick, Stationary Items, Glass Painting, varied handicrafts and Business Management. The students and their parents availed of a course of duration of 2-3 months at Manav Sewa Sangh. Various projects of the Centre aimed at developing a balance lifestyle among the students to expose them to the outside world and to complement Vocational Training Programmes with entertainment. Ms. Megha Lotlikar, Ms. Pranoti Pradhan from Saraswati *Mandir* and Mr. Bansi Dhurandar, Mr. Pankaj Doshi and Mr. Vasant Pandit from Rotary Club Of Bombay Airport made significant contributions in 2002.[7]

In 2003, the two year vocational training programme had 15 students for the first year and 12 students for the second year. Ms. Mangala Gore, Ms. Shantaben Lakhotia, Ms. Usha Natu, Ms. Geeta Bastikar and Dr. Himalaya Pantvaidya greatly assisted the Vocational Course. Ms. Jayashree Chauhan guided in making of Imitation Jewellery and Cosmetics while Mr. Datta Mhatre advised on Personality Development in 2003. Along with the regular celebration of traditional festivals, the students were shown a movie "Legend of Bhagat Singh" in August. They were taken to excursion to Masjid Bunder, Crawford Market, Shopper's stop, Nehru Planetarium, Yoga Institute at Santacruz, Parle Biscuit Factory, Spectacles manufacturing Factory, Andheri Industrial Estate, Computer factory and Jambhulpada Old Age Home. They were given a one day Mumbai *Darshan* tour. In 2003, one day workshops were held for the students on Bread Carving, Screen Printing, First Aid, Beauty Care, Making of paper and soft wood flowers, Decorative envelopes, Phenyl, Breakfast items, Chocolate making under the guidance of Dr. Himalaya Pantvaidya, Deepak Sagwekar, Falguni Parekh, Bondre, Shefali Shah, Parul Rathod. The Centre authority express happiness for the popularity of the two years Vocational Course owing to the dedicated instructors.[8]

The number of students enrolling for the two year Vocational Training Course for the year 2003-04 rose to 22 in the first year and 10 in the second year, while 11 students enrolled for Workshop. In 2004, the students were trained in Origami by Ms. Bhagyashree Mahajan, Screen-printing by Mr.Deepak Sagwekar, personality development and table manners by Ms. Jyoti Gandhi, Dry-cleaning and various chocolate making by Ms. Wagh. Dr. Himalaya Pantvaidya lectured on "Care of unconscious" and Ms. Shefali Parekh taught thumb printing and making 'gift paper bags'. After Ms. Daksha Pandit imparted training in gardening, the students visited the nursery of Bhavan's College, Andheri, where they were gifted plants to grow at the Kalbag school for mentally challenged. The students regularly conducted Yoga, taught by Ms. Anita Desai and visited Yoga Institute, Santacruz in 2004. Ms. Daksha Patel demonstrated "Decoration of *Puja* plate". Students also participated in the *Krida Mahotsav* (Sports festival) and were shown the movies "Everest" in I-Max and "Free Willy" in Plaza. The objects manufactured by the students in the workshop were sold in the *Grahak Peth* and were displayed for sale on the ground of LSS on every Tuesday & Thursday from 5 p.m. to 7 p.m. from January 2004. The guests from 'Hotel Rhodas' declared the chocolates manufactured by Kalbag school children and displayed in the *Khadya Melawa* (Food festival) as the best chocolates and awarded the coupon of Rs 600. Apart from the regular teachers, Ms.Runa Damji from Saraswati Mandir school and Mr. Sunder of Rotary Club of Bombay Airport trained the students for the first time. The number of instructors rose to 6 in 2004.The Jaipur Foot Centre conducted with the help of Rotary Club of Bombay Airport began to receive growing response. Tejas Mahajan, a student of Kalbag school was receiving training at the Jaipur Foot Centre in 2004. A special room for workshop was set up in June 2004.[9]

In 2005, 8 students were enrolled in the first year, 18 students for second year of the Vocational Course and 18 students for the Workshop. In 2005, the students were trained in the making of Paper Bags, Diwali Lanterns, *Panati* (Diwali lamp), Greeting Cards, *Rakhi*, Buttons, Bathroom Mat. The articles manufactured by students and displayed at *Grahak Peth* and Tilak *Mandir* started receiving warm response. Students monthly manufactured 3000 buttons with the help of button manufacturing machine gifted by the Rotary Club. In 2005, a share of the profit of these objects was handed over to the students in the annual day function of the society. The 'Best Teacher' prize was given to Ms. Bela Mehta (the chief instructor) in the same function. The students

were taken for a visit to Sahar International Airport to understand the working of the Air force and to 'Art in Motion' studio to learn the function. In 2005, the students of first year of vocational course were taken to a restaurant. Also all students were taken to Dinanath Mangeshkar theatre to watch the drama staged by the students of Disha Deaf and Dumb school. They were also demonstrated the function of S.V. Phatak Library of LSS and Sahakari Bhandar for shopping and they were taken to Mahabaleshwar for excursion. They were also taken to an Old age home in Santacruz to interact with the senior citizens. Apart from the celebration of festivals like Gopalkala and Christmas, the programme Shanti Yatra specially arranged for the Independence day won applause from the audience. In 2005, students were taught Sanskrit verses, Preparation of jam, pickle. Successful candidates in the sports competition were awarded prizes. Ms. Dhanwanti Kamat trained the students to manufacture bathroom mats, while Mr. Devendra Desai gifted a toy library. Rotary Club of Bombay Airport spent Rs. 2.5 Lakhs for the workshop conducted in 2005.[10]

In 2006, the Centre succeeded in getting 11 out of 50 students employed. 36 girls and boys were enrolled as students in the Centre in 2006, while the number of instructors rose to 7 in 2006. New social workers namely Ms. Ushatai Apte, Snehal, Mr. & Ms. Dattatray Bhat and Ms. Manjusha Mohandas joined the Centre as voluntary activist. Apart from the regular Grahak Peth and LSS thrice a week counter, a stall was kept at the annual Majestic book fair at LSS in 2006, for the articles manufactured by the Kalbag school students. Additionally, the articles manufactured by Kalbag students were also displayed in the two day shopping festival arranged at English medium Parle Tilak High school as well as "*Anand Melawa*" held at Dutta Ramanand Society which received warm response. Tasty lemonades and chocolates made by Kalbag students were sold in the *Khadya Melawa* (Food festival) of Dutta Ramanand Society. Students are given some amount of the profit as incentive every year. Besides, the students with special contribution throughout the year, in the manufacture of articles, were given special prizes. 7 students won these prizes in 2006. Students were shown films on Environmental study and Personal Hygiene. Students presented a group dance at Dinanath theatre and participated in 'Fort making' competition at Juhu. Drawing competition was held at Santacruz Kalyan Kendra. Students were given practice in ground sport after an examination of their physical progress. They were given lessons in Indian classical art by Victory Art Foundation.[11]

Mrs Shweta Balgi who volunteered as an English teacher in Kalbag school noted her sweet memories about the students. She remembered how the students loved the teacher and would miss the teacher in her absence. She remembered how a student expressed his fears as to what would happen to him after his mother's death.[12]

Ms Jayalaxmi Bhujang, who volunteered in the school consistently for 8 years, noted that the students immensely loved their teachers, only next to their parents. She began as a mathematics teacher at the Kalbag Centre but gradually shifted to guiding the students in their co-curricular activities She recalled how the students efficiently sold their self-manufactured articles on *Grahak Peth* stalls. She further stated that students were given a thorough exercise for their physical fitness, still they would feel drowsy because of fatigue and medication which would sap their stamina after certain hours.. She remembered how they had a short and stereotype memory and also how they loved their friends and all the volunteers regularly coming to the institute. They loved recreational activities including watching movies.[13]

Conclusion:

Dr. Kalbag Handicapped Rehabilitation Centre has been a lofty example of how determination and hardwork can bring about revolutionary changes in the life of the Mentally Challenged. The instructors and the central authorities chalked out a modern policy for the rehabilitation of the mentally challenged in which they were helped by various social agents like Rotary Club of Bombay Airport. In order to activate students and expose them to the social realities, traditional religious festivals irrespective of religion were being held at the Centre. The students were virtually drilled in varied psychomotor activities as a part of vocational training, which also included Business Management and Salesmanship. They were taken to excursions in and out of Mumbai and were also exposed to the genre like drawing, Painting and Classical Dance. I still remember that Kalbag school students were fetched by their teachers to visit the "Museum Bus", which we had invited to Sathaye College in 2016, as the topic of that exhibition was "Pre-colonial Indian Games and Toys". It is the

social awareness and voluntary work of the staff at the Centre coupled with the financial assistance from Rotary Club of Bombay Airport and like-minded organizations which made this social change possible. In other words, they were the real agents of social change.

End Notes:

1) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra,* Lokmanya Sewa Sangh, Parle Tilak Mandir 1923 AMRUTGATHA 1998, P.43
2) Dr. Kalbag Jaipur Foot Centre, Ibid, P.75
3) Lokmanya Sewa Sangh, Parle Tilak Mandir (Sthapna 11th March 1923), 75th Varshik Vruttant Jama Kharcha 1997-98, Arthasankalp 1998-99 (Referred hereafter as Lokmanya Sewa Sangh Annual Report)
4) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, Versha Dusre,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 76
5) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, Versha Teesre,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 77, P.4
6) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 78, P.5
7) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 79, P.32
8) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 80, P.35
9) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 81, P.32
10) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 82, P.36
11) *Dr. Kalbag Apang Punarvasan Kendra, 1997,* Annual Report Lokmanya Sewa Sangh Year 84, P.30
12) An interview of Ms. Shweta Balgi by Dr. Abhidha Dhumatkar at Dr Dhumatkar's residence at Gomantak Society on 5th February 2024
13) A telephonic interview of Ms. Jayalaxmi Bhujang by Dr. Abhidha Dhumatkar on 5th February 2024

Dr. B.R. Ambedkar's Vision of a Buddhist Chaplain: A Path to Social Justice and Spiritual Empowerment

Ritesh Prakash Ovhal
Assistant Professor,
Department of Pali and Buddhist Studies,
Savitribai Phule Pune University,
Pune, Maharashtra

Abstract:

The present study undertakes a critical examination of the Buddhist chaplain's profound conceptualization within the visionary framework of Dr. B.R. Ambedkar, who was a key player in India's social justice movement and the creator of the country's revolutionary Constitution. This research delves into the critical role that Buddhist chaplains play in promoting social justice, equality, and spiritual development. It also looks at Dr. Ambedkar's steadfast dedication to improving marginalised populations by embracing Buddhism. This research adds to a nuanced understanding of the multifaceted dimensions inherent in the pursuit of positive social change and the provision of spiritual guidance within the framework of Ambedkar's vision by exploring the complex roles and responsibilities that a Buddhist chaplain is envisioned to undertake.

Introduction:

The introduction sets the stage for Dr. Ambedkar's historic conversion to Buddhism in 1956, describing it as a radical reaction to the deeply ingrained caste-based oppression that existed within Hinduism. The introduction highlights the historical ramifications of Ambedkar's rejection of the caste system and describes the mass conversion movement that followed, emphasising its crucial role in resolving the socioeconomic inequality that the Dalit community faced. It establishes the framework for a thorough examination of how a Buddhist chaplain is conceptualised within the larger context of social justice and spiritual empowerment. Dr. B.R. Ambedkar delivered a significant speech in 1954 at the Fourth World Buddhist Conference in Yangon (formerly known as Rangoon), Myanmar. In this speech, DR. Ambedkar expressed his views on Buddhism, its potential for social transformation, and his critique of certain aspects of traditional Buddhist practices, including the monkhood. His rejection of the traditional monk order can be understood in the context of his broader vision for social justice, equality, and the upliftment of marginalized communities.

Dr. Ambedkar's view on traditional monk depicted in his writings and speeches:

Dr. Ambedkar was a prominent advocate for social equality and the eradication of caste-based discrimination in traditional Buddhist societies. He believed that traditional monkhoods in countries like Myanmar had not fully embraced these principles and were still influenced by hierarchical structures. Ambedkar emphasized merit-based societies where individuals are valued for their abilities and character, rather than being constrained by the rigid birth-based caste system. He was interested in the spiritual aspects of Buddhism and its potential for addressing social issues. Traditional monastic practices might not align with Ambedkar's vision of using knowledge as a tool for social and individual upliftment. Ambedkar was not only a political leader but also a social reformer, envisioning Buddhism as a vehicle for social activism and change. His critique was not a rejection of Buddhism itself, but a call for reformation of certain traditional practices within Buddhism. His vision was to reinterpret and recontextualize Buddhism to make it more responsive to contemporary social issues and conducive to social justice and equality.

Theological Bases:

This section explores the theological underpinnings of Dr. Ambedkar's proposal to use Buddhism to revitalise society. Examining fundamental Buddhist tenets including non-violence, compassion, and rejecting societal hierarchies, the piece investigates how these principles form the basis for the conceptualization of a Buddhist chaplain. It underscores the alignment between Buddhism and Ambedkar's commitment to creating a just and equitable society, emphasizing the spiritual basis for social transformation.

Roles and Responsibilities of a Buddhist Chaplain:

a. Spiritual Guidance:

The primary role of a Buddhist chaplain involves providing spiritual guidance to the community, thus serving as a pivotal figure in fostering a deepened connection with Buddhist principles. Through the conduction of religious ceremonies, rituals, and sacred rites, the chaplain creates a sacred space for communal worship and contemplation. Analyzing this role requires an exploration of the chaplain's capacity to interpret and communicate Buddhist teachings, ensuring their relevance to the community's daily lives. The chaplain becomes a conduit for spiritual understanding, addressing the existential concerns of the community and instilling a sense of purpose and identity rooted in Buddhist principles. This aspect of the chaplain's responsibility extends beyond mere religious observances; it encompasses a profound engagement with the spiritual well-being of the community, nurturing a collective consciousness guided by the tenets of compassion, mindfulness, and ethical conduct.

b. Social Transformation:

Dr. Ambedkar envisioned the Buddhist chaplain as a catalyst for social transformation, actively involved in dismantling the social and economic challenges faced by the Dalit community. This role necessitates an exploration of the chaplain's proactive engagement with societal issues, advocating for equity and justice. The chaplain becomes an agent of change by addressing systemic disparities, offering support to marginalized individuals, and promoting community development initiatives. The examination of this role involves an assessment of the chaplain's ability to bridge the gap between spiritual principles and practical interventions, facilitating tangible improvements in the lives of the community members. Social transformation, as envisioned by Ambedkar, requires the chaplain to not only guide spiritually but also lead efforts to challenge and reshape the structures of inequality that have historically marginalized the community.

c. Advocacy for Human Rights:

Investigating the role of a Buddhist chaplain as an advocate for human rights delves into the chaplain's commitment to upholding the dignity and rights of marginalized communities. This involves an analysis of the chaplain's capacity to articulate the moral imperatives of Buddhism in the context of broader societal issues. The chaplain becomes a vocal proponent for justice, leveraging Buddhist principles to challenge discriminatory practices and advocate for the rights of the oppressed. Examining this role requires an exploration of the chaplain's involvement in social justice movements, legal advocacy, and community organizing, thereby contributing to the broader struggle for human rights and dignity.

d. Education and Empowerment:

Dr. Ambedkar placed a strong emphasis on education as a means of empowerment, and this aspect of the chaplain's role involves an examination of the educational initiatives envisioned for the community. The chaplain becomes a facilitator of knowledge, promoting literacy, and imparting practical skills. Analysing this role entails an exploration of the chaplain's involvement in educational programs, vocational training, and initiatives that empower individuals to break free from the cycle of ignorance and oppression. The transformative power of knowledge becomes a focal point, and the chaplain emerges as a key figure in fostering intellectual growth and self-reliance within the community.

e. Promotion of Social Harmony:

Discussing the chaplain's role in promoting social harmony requires an examination of how the chaplain transcends caste and class divisions within the community. The chaplain becomes a bridge-builder, fostering understanding and unity among diverse communities. This role involves creating spaces for dialogue, facilitating community events that celebrate diversity, and challenging prejudices that perpetuate social divisions. Analyzing the promotion of social harmony explores the chaplain's ability to embody and promote the values of tolerance, inclusivity, and respect for all individuals, irrespective of their social backgrounds. The chaplain becomes an exemplar of social cohesion, embodying the principles of Buddhism in creating a harmonious and inclusive community.

In summary, the roles and responsibilities of a Buddhist chaplain, as envisioned by Dr. B.R. Ambedkar, are multi-faceted and extend far beyond traditional religious duties. The chaplain emerges as a dynamic agent of change, actively engaged in spiritual guidance, social transformation, human rights advocacy, education, and the promotion of social harmony. This comprehensive analysis sheds light on the nuanced and impactful contributions that a Buddhist chaplain can make to the broader pursuit of social justice and spiritual empowerment within marginalized communities.

Conclusion:

This study explores the concept of a Buddhist chaplain within Dr. B.R. Ambedkar's visionary framework, highlighting the pivotal role a chaplain plays in realizing Ambedkar's vision of a society characterized by social justice, equality, and spiritual empowerment. The chaplain's multifaceted roles include spiritual guidance, social transformation, advocacy for human rights, education, and promotion of social harmony. The spiritual guidance extends beyond religious rituals, fostering a collective identity grounded in Buddhist principles. The chaplain's role is a proactive agent of change, working towards dismantling systemic disparities and championing the cause of equity and justice. They advocate for human rights, leveraging ethical teachings to challenge discriminatory practices and contribute to broader social justice movements. Education is a transformative tool, empowering individuals to break free from ignorance and oppression. The chaplain's role is a bridge-builder, nurturing unity and shared humanity, reflecting the broader Buddhist principle of embracing diversity and fostering harmonious coexistence. This research offers valuable insights into the practical applications of Ambedkar's vision and the evolving role of religious leaders in effecting positive change within diverse communities.

Bibliography:

1. Ambedkar, B. R. (1956). "The Buddha and His Dhamma." Siddharth College Publications.
2. Chakraborty, S. (2019). "Ambedkar's Buddhism and the Dalit Quest for Social Justice." Cambridge University Press.
3. Keer, D. (1971). "Dr. Ambedkar: Life and Mission." Popular Prakashan.
4. Omvedt, G. (2003). "Buddhism in India: Challenging Brahmanism and Caste." Sage Publications.
5. Sangharakshita. (1997). "Ambedkar and Buddhism." Windhorse Publications.
6. Thorat, S. (2016). "B. R. Ambedkar: Perspectives on Social Exclusion and Inclusive Policies." Oxford University Press.
7. Jondhale, S. (2004). "Dr. Babasaheb Ambedkar: An Intellectual Biography." Rupa & Co.
8. Moon, V. (2003). "Bodhisattva Dr. B. R. Ambedkar: A Symbol of Liberation." CreateSpace Independent Publishing Platform.
9. Yadav, S. (2009). "B.R. Ambedkar: Man and His Vision." APH Publishing Corporation.
10. Zelliot, E. (2005). "From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement." Manohar Publishers.
11. Bhaskar, B. R. (2009). "Caste, Conversions, and Historical Continuity in Indian Civilization: A Sociological Inquiry." Anthem Press.
12. Ahir, D. C. (2004). "Dr. Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste." South Asia Books.
13. Bhagwat, R. (2005). "Reconstructing the World: B.R. Ambedkar and Buddhism in India." Oxford University Press.
14. Mungekar, B. L. (2004). "Dr. B.R. Ambedkar: A Memorial." Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
15. Narake, H. V. (2009). "The Buddha's Dhamma: A Critical Study." Atlantic Publishers & Distributors.
16. Rausch, C. (2011). "Buddhism in the Modern World." Oxford University Press.
17. Kamble, M. K. (2008). "Challenges to the Nation: Dalit Education, Politics, and Imaginations." SAGE Publications.
18. Naik, J. P. (2008). "Ambedkar on Religion." Global Vision Publishing House.

Socio-Economic Status of Fish Selling Women in Kudal Local Market in Sindhudurg District

Prof. Dr. Anant Nana Lokhande
Asso. Prof. & HOD, Dept. of Economics
Sant Rawool Maharaj Mahavidyalay, Kudal
Dist. Sindhudurg (MS)
Email- anantlokhande04@gmail.com

Abstract:

The study delves into the socio-economic status of fish-selling women in Kudal, Sindhudurg District. Majority of these women, aged 25 to 35, engage in fish selling due to perceived flexibility. A significant proportion, having completed at least primary schooling, underscores the role of literacy in fisheries-related activities. Asset formation analysis reveals expenditure variations in Pinguli and Kudal, influenced by local customs and economic factors. Income challenges are evident, with most women earning Rs. 4,000 to Rs. 6,000 weekly, indicating issues with fair compensation. Health problems, including neck pain and kidney stones, highlight the physical toll of their work, emphasizing the need for health interventions. Decision-making disparities in Kudal raise questions about social dynamics. The study calls for comprehensive support, health interventions, and initiatives for the economic and social empowerment of fish-selling women in Kudal.

Key words: fish workers, Post harvesting, Blue revolution, Asset formation, Coastal fisheries.

Introduction:

Like in other parts of the world, women who work as fish workers in India have important roles to play in the fishing and fisheries communities, jobs that are frequently undervalued and unsupported. In postharvest fisheries, women are especially involved. In maritime fishing communities in India, for instance, women make up over 75% of those working in fish marketing. They significantly help a wide spectrum of customers meet their needs for food security.

What issues do female fish dealers typically deal with? In what ways have women banded together to address these issues? It should be analyse it.

A vital source of protein, fish harvesting, handling, processing, and distribution support millions of people and bring in significant foreign exchange profits for the nation. Because it is a highly perishable product, it must be handled, processed, and distributed properly to be used as cheaply and effectively as possible. Today, it is estimated that 16% of the protein consumed by humans comes from fisheries, a percentage that is significantly higher in some developing countries and in areas where the sea is a major source of food. Since it provides the animal protein needed for growth and income for many households in these rural communities, the fisheries sub-sector is an important source of fish food and a means of subsistence for many people living in coastal villages. Around the world, women are said to be heavily involved in fisheries-related activities, particularly in coastal environments where these activities are primarily categorized into three categories: fishing, processing, and marketing. Similar to coastal fisheries, their contribution to food production has gained importance as a means of improving food security and lowering poverty.

Indian fish business:

Millions of fishermen in India depend on the fishing industry for their livelihood, which is important to the country's economy. India is third globally in terms of fish production and second globally in terms of aquaculture production. The significance of the fishing and aquaculture industries was highlighted by India's Blue Revolution. The Indian government has taken a comprehensive strategy to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) in order to enhance the standard of living and economic prosperity of people living in rural areas and to generate additional chances for livelihood.

India's yearly fish intake per person was projected to be 4.8 kilogram in 2031. Since nearly all of the products from inland fisheries is consumed by humans, they are particularly significant for food security. Fish is particularly significant for the population's less fortunate segments since it offers an affordable and easily obtainable source of protein and vital micronutrients. Additionally, a sizable portion of the populace depends on

fish resources—both marine and inland—for their jobs, means of subsistence, and income. In India, the fishing industry employs an estimated 14 million people and generates 1.07 percent of GDP (gross domestic product).

India is the second largest fish producing country in the world and accounts for 7.58% of the Global production the fish production in India has reached all time high of 14.16 million metric tons during 2019-20. The fishery sector contribute contributes 1.24 % to the GVA and 7.28% to the agricultural GVA. The export of Marine Products to that 12.9 lakh metric tons with value of rupees 46,662 crores during the 2019-20. The livelihood opportunities provided by this sector have been instrumental in sustaining income support over 28 million people in India, especially the marginalised and vulnerable communities and has promoted meaningful social economic development.

Goa has 104 kilo meters of coastline that is home to many bays and headlands. Goa's 10,000 km2 continental shelf reaches a depth of roughly 100 fathoms. The current estimates for the average yearly production of fish are 3669 tonnes for inland fish and 86,027 tonnes for marine fish. particularly than 90% of Goans eat fish every day, and it is particularly significant to the state of Goa because it is an essential component of Goan culture and way of life. In Goa, the average yearly per capita fish consumption is 15–17 kg. A considerable portion of the Goan population depends on the marine fishing industry for their livelihood.

Maharashtra comprises five coastal districts: Thane, Raigad, Greater Mumbai, Ratnagiri, and Sindhudurg. The state has 720 kilo-meters of coastline and a continental shelf area of 111512 sq km. With a 5% share of the nation's fish production, Maharashtra state is in seventh place and hasn't yet reached its full potential. For Maharashtra, marine fisheries have always accounted for a larger portion (now 82%) than inland fisheries (currently 18%).

Kudal:

The Kudal is a town in Maharashtra, India's Sindhudurg district. Towns frequently have vegetable markets, local bazaars, and a variety of stores that serve the requirements of the local populace. A large assortment of fresh seafood, such as fish, prawns, crabs, and shellfish, are widely available at the market. Customers from Kudal and the surrounding towns and villages are drawn to this. To ensure freshness and quality, the fish is usually transported to the market every day after being caught nearby. Most people think that the prices at Kudal Fish Market are fair, especially when compared to other fish shops or supermarkets. Customers may readily visit the market because of its handy location in the centre of Kudal. Locals hold the market in high regard for its reasonable prices, quality, and variety. So The present study deals with the Socio-Economic Status Of Fish Selling Women of Kudal local Market In Sindhudurg District.

Methodology & Plan of Work:

An essential data required for the study is collected through primary as well as secondary sources. Primary data is collected from the well-designed questionnaire, spot visit and interview method. Whereas secondary data is obtained from various government reports, socio- economic review of Sindhudurg district. I have selected total 50 respondents from Kudal(31)and Pinguli(19) local fish market and collected primary data through questionnaire in fish market.

Result and discussion:

Respondent categorization according to age:

Little is known about the significance of age in determining one's ability to acquire fisheries income. However, understanding the age distribution of female fish sellers is crucial for calculating their potential as productive human resources. Four age categories of sample women fish sellers were identified in the current study. The following table No. 1 shows the age distribution of a sample of Sindhudurg district fish vendor women.

Table No. 1 Age-wise classification of Fish selling women

Sr. No.	Age	Pinguli	Pan Bazar	Total
1	25-35	3	5	8
2	35-45	4	12	16
3	45-60	6	8	14
4	Above 60	3	9	10

	Total	16	34	50

Source: Primary Data

As you can see, women that sell fish are often between the ages of 25 and 35. This is due to the fact that ten women, or the majority, are in this age range. The percentage of women over 45 who sell fish has significantly decreased. Out of the total number of women, only 10 fall into the "Above 60" age group; 16 fall into the 35-45 age group and 14 into the 45-60 age group. There is no information in the data regarding the causes of the age distribution. Given the relative flexibility and low entry hurdles of the fish selling industry, it's feasible that younger women are more inclined to enter this field. Due to health issues or taking care of family members, older women may be more inclined to retire from the workforce as they get older. It's possible that societal or cultural norms deter older women from entering the fish sales sector.

Education level of fish seller Women:

Table No. 2

Education level of fish seller Women

Sr. No.	Education level	Pinguli	Kudal	Total
1	Illitrate	1	2	3
2	Primary	9	14	23
3	Secondary	7	11	18
4	Higher Secondary	2	4	6
	Total	19	31	50

Source: Primary Data

A farmer's ability to participate effectively in agricultural activities and perform tasks effectively depends heavily on their level of literacy. Farmers that receive education are better able to obtain pertinent technical information and make logical financial decisions.

The average educational attainment of fish vendors in the villages of Pinguli and Kudal is displayed in Table No. 2. According to the research, most fish vendors in both areas have completed at least their primary schooling. Nine of the nineteen fish vendors in Pinguli and fourteen of the thirty-one vendors in Kudal are primary school graduates. In both villages, the proportion of fish vendors with a secondary education is lower. Eleven out of thirty-one fish vendors in Kudal and seven out of the nineteen fish vendors in Pinguli possess a secondary education. Even fewer fish vendors have completed higher secondary or university schooling. While 4 out of 31 fish vendors in Kudal have higher secondary or higher education, just 2 out of 19 fish vendors in Pinguli have this level of education. It is significant to remember that this data comes from a limited sample size and could not be typical of other Indian fish vendors. It does, however, shed some light on the educational backgrounds of the fish vendors in these two settlements.

Asset Formation through fish selling business:

Table No. 3

Asset Formation through fish selling business

Sr. No.	Expenditure	Pinguli	Kudal
1	Purchase of Land	1	2
2	House Construction	2	3
3	Ornaments	8	12
4	Marriage/ Festivals	7	13
5	Other	1	1

Source: Primary Data

The table no. 3 shows the expenses for a fish selling business in two locations, Pinguli and Kudal. The expenses are broken down into several categories, including the purchase of land, house construction, ornaments, marriage/festivals, and other expenses. The purchase of land is significantly more expensive in Kudal than in Pinguli. This could be due to a number of factors, such as differences in land availability or prices. The cost of house construction is also higher in Kudal than in Pinguli. This could be due to differences in the size or quality of houses being built. The cost of ornaments is slightly higher in Pinguli than in Kudal. This could be due to cultural differences or personal preferences.

The expenditure on marriage/festivals is slightly higher in Kudal than in Pinguli. This could be due to the timing of the data collection or differences in local customs.

Income from Fish selling:

Table No. 4

Sr. No.	Weekly Net Profit	Pinguli Respondents	Kudal Respondents
1	Rs. 2,000 to 4,000	6	7
2	Rs. 4,000 to 6,000	7	13
3	Rs 6,000 to 8,000	5	8
4	Above Rs. 8,000	1	3
Total		19	31

Source: Primary Data

The above table no.4 shows the weekly net profit from the fish selling business, which means total revenue minus total expenditure. The total of 20 women is getting a net profit in the range of Rs. 4000 to Rs. 6000, and only 4 women are getting a higher profit than Rs. 8,000. It means that women work for 12 to 13 hours and get a net profit, which is not reasonable.

Health Problem:

The women in fish selling business facing many health problems due to heavy load on head and traveling in village to village for marketing. The table no.9 shows many health problems of fish selling women.

Table no. 5

Health problems in respondents

Sr. No.	Type	Pinguli Respondents	Kudal Respondents
1	Heart Problem	3	2
2	Diabetes	3	4
3	Joints Pain	3	7
4	Neck pain	4	9
5	Kidney stone	4	7
6	Other	0	0
	Total	19	21

Source: Primary Data

The above Table No 5. indicates that, of 50 women, a maximum of 13 have health difficulties related to neck pain as a result of selling fish, and 11 have kidney stone issues as a result of his business. These findings are noteworthy. Only two women are quite normal regarding health issues. It shows that the fish-selling business is harmful to the health of women, though they are doing their business for their income and family.

Women Participation in decision making in family:

Table no. 5

Women Participation in decision making in family		
Participation	Pinguli Respondents	Kudal Respondents
Yes	3	5
No	12	23
No response	4	3
Total	19	31

Source: Primary Data

In both regions, the proportion of respondents who participate in decision-making is 15.79% and 16.13%, respectively. Compared to Pinguli (63.16%), a larger number of respondents in Kudal (74.19%) reported that women do not participate in decision-making. According to the findings, more respondents in Kudal than in Pinguli seemed to think that women don't participate in decision-making.

Conclusion:

The study on the socio-economic status of fish-selling women in Kudal, Sindhudurg District, sheds light on several critical aspects of their lives and businesses. The age-wise classification revealed that the majority of women involved in fish selling are between the ages of 25 and 35, possibly due to the perceived flexibility and low entry barriers in this sector. The education level analysis indicated that a significant proportion of these women have completed at least primary schooling, emphasizing the role of literacy in enhancing their ability to engage effectively in fisheries-related activities. The data also explored asset formation through the fish-selling business, highlighting expenditures such as land purchase, house construction, ornaments, and expenses related to marriage and festivals. Variations in these expenses between Pinguli and Kudal could be influenced by factors such as local customs, cultural preferences, and economic conditions. In terms of income, the study revealed that a considerable number of women earn a weekly net profit ranging from Rs. 4,000 to Rs. 6,000, with only a few surpassing Rs. 8,000. This indicates challenges in achieving reasonable compensation for their labour. Health problems emerged as a significant concern, with women facing issues such as neck pain, kidney stones, diabetes, and heart problems due to the physical demands of their work. The study emphasized the need for addressing the health challenges faced by these women, considering the heavy loads they carry and extensive travel involved in marketing. Regarding decision-making in the family, the data suggested that a larger percentage of respondents in Kudal believed that women do not actively participate in decision-making compared to Pinguli. This raises questions about the social dynamics and gender roles within these communities. In conclusion, the study underscores the multifaceted challenges and opportunities faced by fish-selling women in Kudal, calling for comprehensive support mechanisms, health interventions, and initiatives to empower women economically and socially within their communities.

References:

- A Profile of People, Technologies and Policies in Fisheries Sector in India, Edited by Anjani KUMAR & OTHERS.(2009)
- Economics of Fisheries Management (1996) Daya Publishing House, Delhi.
- Economic Survey of India.Vol.2(2021)
- Economic Survey of Maharashtra (2021)
- Fishery Survey of India (2019)
- Kulshert S.D.(2004),Fish and Fisheries, ABD Publishers, Jaipur.
- Singh Azad Gulab (2008) Co-op. Fisheries in India. Article published in The Co-operator, NCUI, Delhi.
- Sury M.M. and Mathur V.(2010), India: Sixty Years of Planned Economic Development 1950-2010.
- Ministry of Fisheries, Animal Husbandry & Dairying
- Women Fish Vendors in India: An Information Booklet, International Collective in Support of Fish workers, Chennai 600 006, India (2010)

Feminist Consciousness in Meghana Pant's *"The Trouble with Women"*

Prof. Miss. Vaishali Shahaji Patil
Department of English
Kankavali College,
Kankavali.

Abstract:

The present research article deals with postmodern and feminist consciousness in the Meghana Pants short story collection entitled "The trouble with Women". Feminine feelings and frustrations and patriarchal society are the main concerns is of Meghna Pant's literary works. The present study aims the evocative and emotional stories of Meghana Pant which address sensitive dilemmas faced by Indian women, with themes such as molestation, abortion, sexual harassment, domestic violence and suicide due to patriarchy and the changing social scenario due to feminist activists.

Introduction:

Meghna Pant is an Indian contemporary writer, speaker and journalist who have been writing about women's issues such as gender inequalities including domestic violence, body shaming, surrogacy and rape etc. Pant's works include novels, short stories and non-fiction writings. The issues and dilemmas endured by divorced women in India have been depicted in her novels. Expression of identity is an important theme of her novels, which will be analysed in the present research through various details illustrated in her novels. It aims to provide equal rights and recognition to women in the society. In our patriarchal communities, male gender unequivocally occupies a superior position in comparison to female gender. This research also aims to show how the identities of women remain veiled in the shadow of their male counterparts.

Concept of Feminist Consciousness

The feminism is not an ideology but a process. It is about creating an equal society not just for women, but also for men. It is about believing that women are equal to men—equal in access, opportunity, and respect. Feminism is saying that women should be paid the same as men, and that men shouldn't have to pick up each restaurant bill. Feminism is not about preaching to the converted. It's about inclusion, inter and accessibility. It includes everyone: women, men and children. In India, one out of three women are victims of domestic abuse, every hour a woman is killed over dowry, and every 14 minutes a woman in our country is raped. Feminism in India is therefore needed to defend the social, political, economic and cultural rights of women, especially in rural areas where women face ghastly social inequality and discrimination. The evocative and poignant stories address sensitive dilemmas faced by Indian women, with themes such as molestation, abortion, sexual harassment, domestic violence and suicide. The trouble with women tells tales of women from across urban and rural India, and captures the social realities of what they undergo –from marital rape to molestation, to being undermined in a marriage.

Indian woman has been facing social and familial obstacles right from the beginning of the history. Patriarchy, a 4000-year-old system, is a cultural invention, has been suppressing women's rights in India. Women stood nowhere in the picture even though they were the real pillars for the family. But the male dominant society never accepted the importance of women and treated them as secondary or like the slaves. In the due course of time, with the help of many female activists around the world, the scenario has changed quite a lot. The sacrificial role of woman still continues even though we speak a loud and proudly about the gender equality.

This female consciousness against male domination led to the birth of feminism. The term „feminism" is derived from the Latin word 'femina', meaning the woman was first used with regard to the issue of equality. This term is also derived from French term „feminist" which was used regularly in English for a belief in and advocacy of equal rights for women based on the idea of the equality of sexes. Feminism is an umbrella term which denotes the struggle of women to gain equal rights and equal status in the patriarchal society. It is a

political, cultural or economic movement started in 1960s for women's liberation in a male-dominated society. It aims at the freedom of women and demands for liberty and equality.

It also seeks to establish equal opportunities for women in education, employment, property and voting. It is an attempt to understand woman from the woman's point of view, to discover her strength and capacity, and to prove that she is not inferior to man. In feminism male hegemony represents power-politics and sexual-politics while female periphery represents marginalized status or subordination of women. Race, gender, class, caste and ethnicity are some of the facets of marginality.

Feminism is a protest movement started by the women of the West for equal socio-political, legal, moral, cultural and economic status and rights to women with men. Feminism and feminist literary theory may be termed as a cultural politics than a theory or theories. Feminist literary theory is an extension of feminism into theoretical approach which includes many disciplines such as anthropology, sociology, economics, women's studies, psychoanalysis, philosophy and literary criticism. It is an anti-masculine movement of the women, by the women and for the women that deals with the problems of women's inequality in society. It is an ideology that seeks to understand as well as change the world to suit the woman. Women's Liberation Movement in the late 1960s and early 1970s is a reform movement aiming at equality of women in society and change of their fate.

The Trouble with Women: A Brief Review

The Trouble with Women is a new short story collection by award-winning novelist Meghana Pant. The evocative and poignant stories address sensitive dilemmas faced by Indian women, with themes such as molestation, abortion, sexual harassment, domestic violence and senicide. This is a short story collection. The provocative and touching stories address susceptible crisis faced by Indian women, with themes such as molestation, abortion, sexual harassment, domestic unrest suicide. Here the writer explains three stages of women's' lives: old, middle aged and young. The stories are extremely well written; it engages you and makes you form an attachment with the characters. The stories are grey but actual. It puts us to hurricane of willingness, each story delivers its stability, and you contend, think and feel a rush of passion after each story, Pant, has outdone herself with this chunk. She has taken noticeable problems, that are remarkable relatable to women in India and laid them out like a crisis.

The Trouble with Women tells tales of women from across urban and rural India, and captures the social realities of what they undergo from marital rape to molestation, to being undermined in a marriage. She is known for taking a strong feminist stance in her writing. The stories include a newlywed woman, caught in a landslide during her honeymoon in Sikkim, who is torn between telling her husband that she's not a virgin and saving her arranged marriage. A wife attends Vipassana to heal from marital rape only to be seduced by an attractive white woman. A man succumbs to his violent tendencies when he meets his ex-wife's boyfriend. An ambitious woman contemplates sleeping with her sleazy boss as he misbehaves with other women at a society party. A ten-year-old Tamil boy befriends a mysterious girl at the cremation of his beloved grandmother.

Conclusion

Meghana Pant's writing mirrors the contemporary India, which may appear to be progressing but is nevertheless mired in the same sewage on the inside. The notion that the primary factor influencing a woman's value is either her virginity or her capacity for reproduction. She's expected to submit to the demands of the males in her life and is held responsible for her marriage's breakdown.

References:

1. Pant, Meghana. *The Trouble with Women*. New Delhi: Penguin Book, 2016. Print.
2. Beauvoir, Simen De. "The Second Sex" The Norton Anthology of Theory and Criticism: Second Edition, 2001
3. Brunell, Laura; Burkett, Elinor. "Feminism". *Encyclopaedia Britannica*. Retrieved 21 May, 2019.
4. Wollstonecraft, Mary. Vindication of the Rights of Woman. quotes in Modern Feminist Thought. Edinburg University Press,1995, 1792. Print.
5. Chaitanya, Satya. "Female Subversion: The Spirit of Lilith in Indian Culture." Indian Literature, vol. 50, no. 3, 2006.

Role of ICT in Rural Development

Mr. S. N. Kamble
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal Dist.Lartur.(MS)
Email: shyamnkamble@gmail.com

Introduction:

India is a country of villages and its socio-economic changes should be used as an indicator of development. Rural development is generally considered the development of rural areas. This concept covers not only the development of a separate sector but also the entire improvement of the quality of life in rural areas. Since 1991, the Indian economy has entered a new era of opening up to the world market and displaying foreign trade, commercial cooperation and technology in many dimensions. Today, many sectors of the Indian economy have adapted to the changing business environment. Rural life is no exception. An important new aspect of today's world that has a great impact on rural people is information and communication. The main purpose of ICT in rural development is to be effective, open and efficient through public participation in the design and implementation of urban development plans. It helps promote significant and significant change in rural life. In this unit, we will now discuss and evaluate the role played by ICT in rural development.

Objectives:

- To explain the importance of ICT in public services;
- To discuss the role of ICT in urban development;
- Explain the role of ICT in creating livelihood opportunities for rural communities.

Information and communication technology in rural development:

Information and communication technology and new skills in rural development education, making them effective in solving problems and improving life. They support these communities through informed decision-making and leverage their development to achieve poverty eradication, food security and development goals set in rural areas. However, in our country, the use of science and technology is often limited to urban areas. Rural areas have not yet benefited sufficiently from this. Therefore, by focusing on the development of technological resources of the rural population, it is necessary to develop and promote the so-called appropriate green technology1 with a good distribution in order to ensure economic and ecological sustainability and to see the use of resources locally. In this experiment, integration of organizations and collaboration with voluntary organisations, research and technology groups, R&D institutions, financial institutions and especially key stakeholders are essential to improve the quality of life in rural areas to ensure long-term sustainability.

Key points:The choice of technology in the above process can have a significant impact on many aspects of rura l development. Therefore, technologies must be carefully selected so that rural people:

- receive and assimilate technological knowledge appropriate to their needs, opportunities and events;
- develop their skills and abilities;
- develop and assimilate their skills. Abilities. He has talent.
- Reduce fatigue and reduce fatigue; and
- be new.

Therefore, appropriate or green technologies with the above characteristics can play an important role in building local capacity, developing solutions and improving the lives of rural people by improving their envi ronment and daily activities. The aim should be to technologically support people who have the skills and emoti ons to develop personal awareness and the ability to evaluate good or bad in line with their own preferences. Th is will increase their access to cheap, environmentally friendly products and create significant jobs within the str ucture of the local economy. However, the success of the development and dissemination of these green technol ogies depends on collaborations that have gained access to the world or technology from the perspective that pe

ople accept it and create impact through their control. This includes:

- Personnel analysis/measurement should be carried out by local volunteers or research and technology-based teams in the field;
- Determination of best technology options based on site-specific needs, skills, and available resources;
- Determining the best solution.
- Internal technology financing or with the help of nearby technology institutions to achieve the scale and level of s ustainability accepted by people in the long term; support people;
- Build backlinks and referrals for long-term sustainability.

Once all processes and procedures are in place, the group may gradually withdraw and hand over full responsibility to local builder's groups/organizations for publication and further use. Considering that the above approach covers most of the people living in large rural areas of India, some grassroots organizations with scientific and technological capabilities have provided important links to new developments in information and technology and helped diversify the local economy. Use local resources and develop skilled people, landless labor and other poor groups. Using the above process, this group develops the wisdom of development, wealth creation, elimination of drudgery, resource utilization, etc. has developed a range of proven and effective green solutions to stimulate social business development through these impacts lead to changes in lifestyle in rural areas and can have a greater impact in different parts of the country.

Use of Information Technology in Agriculture:

Changing information technology has created the need to develop new agricultural models. In addition to knowledge and information, the use of information and communication technology in agriculture can be found everywhere. Information and communication technology has transformed service delivery through the use of new methods based on multimedia technology, distance education technology and communication. Discuss the development process. It has clear implications for our ability to monitor agricultural environmental impacts and natural disasters through remote sensor data. GIS opens new avenues for regional planning and natural resource management. In agriculture, there are five main services or functions closely related to ICT:

- Obtaining information from different types of agricultural information systems (AIS);
  Monitoring the condition of natural resources and the impact of property on the environment through vario us forms of communication (e.g. environmental damage, analysis of soil erosion, deforestation, etc.);
- Education and communication technology plays an important role in creating new methods of education an d knowledge management;
- Networks and information and communication technologies can facilitate the emergence of "virtual human communities" that can create and share information and knowledge by facilitating connection between peo ple/institutions. If managed well, networks are the first step in creating an interactive learning process that will lead to collaborative learning; and
- Decision Support Systems (DSS), which provide data and information to make decisions about information strategies. These tools play an important role in transforming information into knowledge processes. It sup ports people by building their capacity to achieve development goals by creating, acquiring and using kno wledge.

Recommendations for the effective use of ICT in rural development:

Inadequate community participation and lack of social resources are some of the factors hindering the total deployment of ICT projects in rural areas, including relations with state institutions and external social and social relations. Economic environment. Participation in content creation and information management should be increased. The behavior of rural men and women should be cooperation, not support. Farmer Participatory Information Systems (FPKS) in agriculture can replace existing beneficiaries and support systems to disseminate information. Information should be demand-driven and appropriate to time and place. Rural areas need more agriculture and non-agricultural production. This can only be possible by diversifying agriculture

and increasing the added value to the main product through the development of post-harvest technology. Training should be focused on job-oriented skills. From the perspective of technological development and business, special attention should be paid to small enterprises as well as household and village enterprises. There should also be a combination and collaboration of the private and public sectors to promote access to technology jobs in rural areas. The benefits of computer-aided information centers in villages will be directly related to the social, ecological and economic importance of static and dynamic information. Therefore, it is necessary to establish a union of service providers for all agro-ecological areas. Businesses can participate in the knowledge and skills revolution through the use of specialized villages that can provide business knowledge and management as well as financial support.

Conclusion:

The Indian economy can be called a rural economy because 60% of the country's population lives in villages and people's livelihood is based on agriculture. Therefore, the change in the health status of rural areas is an indicator of the country's economic development. ICT, especially as an important element of good governance, plays an important role in achieving this comprehensive transformation by:

- Providing quality services and diversity for rural people to achieve their goals
- Supporting people through the creation and dissemination of knowledge and information;
- Promoting food security, livelihoods, poverty and sustainable development. By improving the skills, mana gement and capacity of rural communities to adopt ICT; creating and maintaining a secure ICT infrastructu re; and expanding the depth and scope of rural ICT measures will ensure that rural development benefits the poor and vulnerable. In this effort, technology should be used as an innovation strategy.

References:

1. Rural Knowledge Centers: Harnessing Local Knowledge via Interactive Media, Policy Makers Workshop, M.S. Swami Nathan Research Foundation, Chennai, 8-9 October, 2003.
2. Anita Kelles, The role of ICT in Governing Rural Development, IFAD workshop, Innovation challenges for rural development, Rome Nov. 2005
3. Satyanarayana, J., 2004, E-Government…The Science of the Possible, Prentice-Hall of India Private Ltd, New Delhi.
4. Vayananadan, E., and Dolly Mathew, (Ed.), 2003, Good Governance Initiatives in India, Prentice-Hall of India Private Ltd, New Delhi.
5. Agarwal, Sunil, Technology Development and Transfer at Grassroots Level, Kurukshetra, Vol.50, No.5, March 2002.
6. Balaji, V., et al, n.d., Towards a Knowledge System for Sustainable Food Security: The Information Village Experiment in Pondicherry.
7. Dhameja, Alka, (Ed.), 2003, Contemporary Debates in Public Administration, Prentice-Hall of India Private Ltd, New Delhi.
8. EPW, Special Articles on Andhra Pradesh: Economic Reforms and Challenges Ahead, Vol. XXXVIII, Nos. 12&13, March 22-28/29- 4th April, 2003.
9. Ghosh, Souvik, Information and Communication Technologies in Rural Development, Kurukshetra, November 2001.
10. Indian Journal of Public Administration, Special Number on Governance for Development, New Delhi, Vol. No. 1, Jan-March, 2004.

Vermicompost an Economical, Profitable and Sustainable source of Income and Employment

Miss. Nootan Sushil Ghadigaonkar.
M.Com, NET, PGDFM
Department of Commerce Kankavli College, Kankavli
Email ID- nootanghadi98@gmail.com

Abstract

Vermicompost an Economical, Profitable and Sustainable source of Income and Employment Present Vermicompost project is conducted by Vishal Gurav, At Sakedi, Taluka-Kankavali, District-Sindhudurg. This project focuses on production of vermicompost. This project was initiated by private individual. It acquires 50×40 meter land. This is pilot project which is based on experimentation. There is no any financial assistance by government. The objectives behind this study are conduct cost-benefit analysis of Vermicompost project, evaluate it's employment potential for youth, study the marketing of vermicompost and help to replicate the model in the other regions of district.

Present study work was carried in Sindhudurg. Sakedi is located at Kankavli Taluka in Sindhudurg district. Primary Data is collected through observation and interview with project owner. And Secondary Data is collected through Relevant literature. It includes books, website, YouTube.

After completion of study we found that, this project generates direct and indirect employment for local community that will add to local economy. It increases the income level of project owner. It is environment friendly project. There is no requirement of huge investment. Project fetches higher Yield. Vermicompost production with commercial intension helps to generate more revenue. It helps to create employment for rural youths. Project provides better option to farmers over chemical fertilizers. It requires less capital expenditure but there is need to create local demand. It is necessary to have market where there will be continuous demand. There is need to take efforts for marketing. It is necessary to have raw material in nearby areas which will help to reduce cost.

Keywords : *Profitable, vermicompost, employment, cost -benefit analysis, sustainable.*

Introduction:

The vermicompost production project aims to establish a sustainable and profitable venture that produces high-quality organic fertilizer through the process of vermicomposting. The project will involve the cultivation of earthworms and the conversion of organic waste into nutrient-rich vermicompost. Vermicomposting is environmentally friendly and is widely used in agriculture. It enhances the colour, flavour, smell, taste and quality of flowers, fruits, vegetables and food grains. In rural areas, the production of vermicompost can provide livelihood support to the unemployed. In Kankavli Taluka, less than 10 vermicompost projects are in working. Present Vermicompost project is conducted by Vishal Gurav, At Sakedi, Taluka Kankavali District Sindhudurg. Eisenia fetida (manure worm, redworm, brandling worm, panfish worm, trout worm, tiger worm, red wiggler worm) is used for vermicomposting. This is pilot project which is based on experimentation. There is no any financial assistance by government.

Objectives

1] To conduct cost-benefit analysis of Vermicompost project.
2] To evaluate employment potential for youth.
3] To study demand of vermicompost.
4] To replicate the model in the other regions of district.

Hypothesis

H0 : This type of project will not help to generate employment opportunities in rural areas.
H1 : This type of project will help to generate employment opportunities in rural areas.
H0 : This project will not be beneficial for the project owner.
H1 : This project will be beneficial for the project owner.

H0 : This project will not be useful for the farmers.
H1 : This project will be useful for the farmers.

Review of literature

Kavita Sharma PHD, V.K. Garg PHD, in Sustainable Resource Recovery and Zero Waste Approaches, 2019 - Constraints in the Popularization of Vermicomposting.1]Vermicomposting—An Effective Method for Sustainable Agriculture and Environmental Impact R. Vinoth Kumar, Farheen Fathima, R. Jaishree & G. Priya Chapter First Online: 05 June 2023 106 Accesses Part of the Environmental Science and Engineering book series (ESE). 2]Olle M (2019) Vermicompost, its importance and benefit in agriculture. J Agric Sci 2:93–98.3]Vermicompost is an organic manure that is prepared by the decomposition and degradation of bio wastes with the help of earthworms. The earthworms are given organic material to eat, After consuming the organic material, they excrete making highly nutritious vermicast. The process is called Vermicomposting. It is a fast process. The things that need 1000 hours to decay in a natural way are digested within just 1 hour inside the earthworm. By Agriculture GuideApril 12, 20234]

Study Area

Present study work was carried in Sakedi. Sakedi is located at Kankavli Taluka in Sindhudurg district.

Research methodology

- **Primary Data :**
  Primary data were collected from vermi-compost producer through personal interview with the help of pre-tested well prepared interview schedules covering various aspects to answer the objectives of this study. The primary data recorded regarding socio-economic, accounting characteristics of the vermin-compost producer, farm assets, fixed and variable cost of Vermi-compost production, total quantity sold, price of vermi compost, place of sell, demand and problems facing during marketing of produce etc.
- **Secondary Data :**
  The secondary data were collected through Various sources like website, journals, research publication, books etc. Relevant literature was used for the study.

Method of Analysis :

The primary data were classified and tabulated in the light of stated objectives of the study and analyzed as per the suitable statistics and economic tools as follow.

Cost concept - Cost Related To Vermi-compost Production

Cost of cultivation - Cost of cultivation = Total Fixed Cost + Total Variable Cost

Fixed cost - Fixed Cost are remaining constant and do not varies with level of production. To calculate fixed cost of production, various cost components are taken into consideration.

Variable cost - It includes cost of cow dung. earthworm cost, water and electricity charge, labour cost, miscellaneous cost.

Phases of vermicomposting

1) Collection of waste i.e. cowdung 2) Bed preparation 3) Watering 4) Covering beds 5) Releases of worm after partial decomposition 6) Turing and mixing 7) Harvesting and sieving of finished products 8) Separation of worms 9) Final product.

Advantages of vermicompost

1. More Nutrient Availability - Vermicompost has a higher nutritious value than any other organic fertilizers i.e. it contains high amounts of N, P, K and other micronutrients required for the optimum performance of the crops. Nitrogen -(1-3) %, potassium (1.85-2.25) % and phosphorus = (1.55-2.25) %
2. No Leaching - Chemical fertilizers get easily leached out. They create pollution and are expensive. But, Organic fertilizers like vermicompost don't leach out and are very good for agricultural use.

3. No Pollution - Vermicompost is organic, so it doesn't have any side effects on our health as well as it doesn't create any pollution of soil and water. Moreover, It doesn't have a residual effect. Some chemical fertilizers like urea have an acidic residual effect which destroys the soil productivity.
4. Improve Soil Properties - It improves the physical, biological and chemical properties of soil like Soil aggregation, Porosity, Water holding capacity, Buffering capacity, Nutrient retention and increases the microorganisms population which all contribute to our agriculture Production.
5. Contains PGR And Enzymes - There is a rare availability of plant growth hormones in other fertilizers. Vermicompost on the other hand contains a decent amount of Auxin, Gibberellin, Vitamins and Enzymes.
6. Vermicompost Tea - It is a liquid fertilizer that is extracted from vermicompost. This is beneficial for garden plants as it can be directly sprayed to plant leaves and shoots. It shows the results pretty fast.
7. Requires Less Space - When we go to traditional farming methods, Composting needs a large area. People who don't have much area weren't able to make adequate compost. However, Vermicomopost can be made in less space. You can even make it on your terrace. It doesn't have a foul smell. There is availability of vermi bags and bins for Vermicomposting.
8. Employment And Money - Vermicomposting is emerging as a business. Many youths are doing entrepreneurship in this field. It has also created employment opportunities and many people are able to earn good money from it.
9. Better Use Waste - Organic wastes are regularly produced in our kitchen. By giving this waste to earthworms, we can convert it into vermicompost.
10. Improves Quality Of Fruits And Vegetables - The crops which are provided with vermicompost has good taste, long keeping quality and aren't attacked by pests.

Utility of vermicompost project :

1.To **project owner** (Income, Profitable, Standard of living) ; it helps to generate income for livelihood. Earing is more tham spending which results into increasing profit and ultimately helps to improve standard of living.

2.To **Farmer** (Soil fertility, increase production, organic farming). Vermicompost is natural and organic material which helps to improve soil fertility without affecting its quality. So that farmers are getting more production from their farm.

3.To **society** (Employment, economical, cost efficient) Such types of project are easy to start because of low initial investment. Youth of India especially rural youth can easily create their source of income with less investment.

4.To **environment** (improving soil texture, aeration and increases water retention capacity) it is also beneficial for environment in various ways like waste reduction, methane gas reduction, improved soil health, water conservation etc.

Employment Opportunities :

Direct employment

- Project owner
- Vermicompost sellers
- Labour

Indirect employment

- Transport
- Dung provider
- Bed Provider

Cost break up of vermicompost unit

Sr. No.	Particulars	Amt [RS]	Amt [RS]
1	**Construction cost**		
	- Fencing & Gate	5000	
	- Wood Pillar	750	
	- Cement Pillar	8400	
	- Bamboo	5500	
	- Green Net	10000	
	- Miscellaneous cost	1000	30650
2	**Other Cost**		
	- Beds (17 beds*1200 per bed)	20400	
	- Cow dung (3 trucks * 10000 per truck)	30000	
	- Machinery cost	50000	
	- Travelling Expenses	40000	
	- Electricity Charges 500*12months	6000	
	- Labour Charges	10000	
	- Earthworm Cost (5kg*20/-)	100	
	- Depreciation	50000	
	- Cost of bags 1500*10	15000	
	- Contingencies	10000	231500
	Total Cost		**262150/-**

Recurring Cost

Recurrent Cost is the regular income or expenditure cost that is repeatedly occur for the similar goods or services on a continuing basis.

Recurring Cost for 2021

Recurring cost for 2022

Recurring cost 2021

Particulars	Amt
Cow dung	30000
Traveling Expenses	40000
Electricity Charges	6000
Labour Charges	10000
Depreciation	50000
Cost of bags	15000
Contingencies	10000
Total Cost	**161000**

Recurring cost 2022

Particulars	Amount
Additional 17 beds	22100
Cow dung	60000
Traveling Expenses	50000
Electricity Charges	6000
Labour Charges	12000
Depreciation	50000
Cost of bags	30000
Contingencies	20000
Total Cost	**250100**

Revenue

- 1st year of project - 17 tonnes * 20000 per tonnes = 340000/-

  Surplus of 1st year = Revenue - Total Cost

  = 340000 – 262150

  = **77850/-**

Surplus of first year is 77850 rupees. These prices are mentioned for the first year but going on to next year the cost involved will be reduced i.e. construction cost, earthworm cost etc.)

2nd year of project = Revenue - Total Cost

= 420000 – 161000

= **259000/-**

- 3rd year of project - 32 tonnes * 20000 per tonnes = 600000/-

Surplus of 1st year = Revenue - Total Cost

= 640000 – 250100

= **389900/-**

1] Increase in surplus

Year	Surplus
2020	77850
2021	259000
2022	389900

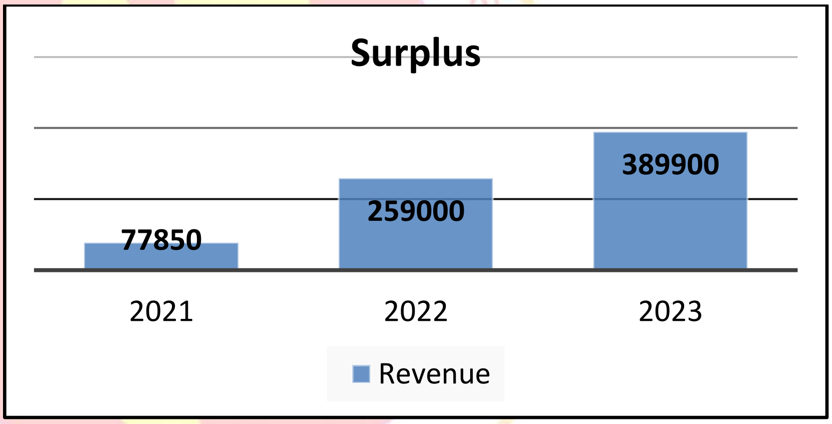

After computation of surplus i.e. revenue minus total cost we found that first year project owner got less surplus as compared to next 2 years. This is because of construction cost, shed cost etc. but the amount of surplus is continuously increasing rapidly. In 2022, he got 259000 rupees as his suplus which is more than double of first year. And he earned almost 4 lacs as his surplus in the year 2023.

2] Demand for vermicompost

Vermicompost has been emerging as an important source in supplementing and substituting chemical fertilizers in agriculture. Vermicompost, also known as 'farmers' friend' is used for general crops and plantation crops. It is a valuable input for sustainable agriculture and wasteland development. It is a growth promoter and helpful in providing hormones required for plant growth.

Demand	Count	%
Local	5 tonnes	29%
Export to Goa	12 tonnes	71%
Total	17 tonnes	100%

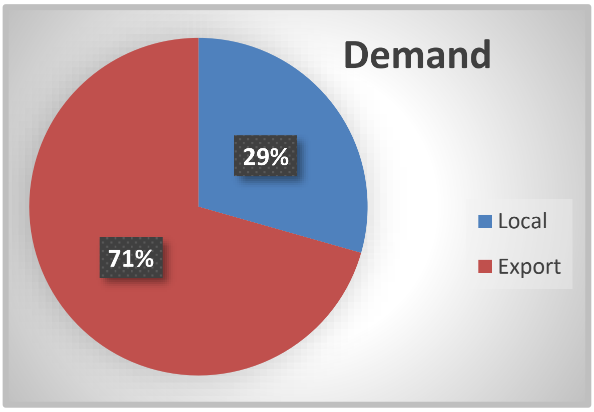

From the above pie chart we can see that, the finished product i.e. Vermicompost has local as well as export demand. Out of total production of 17 tonnes, 5 tonnesi.e. 29% is sold in local market and 12 tonnes i.e. 71% is sold into Goa market. Export demand is almost double than local demand. So there is need to create local demand which will help to reduce transport cost.

3] Production of vermicompost every year

Year	Production(Tonnes)
2020	17
2021	21
2022	32

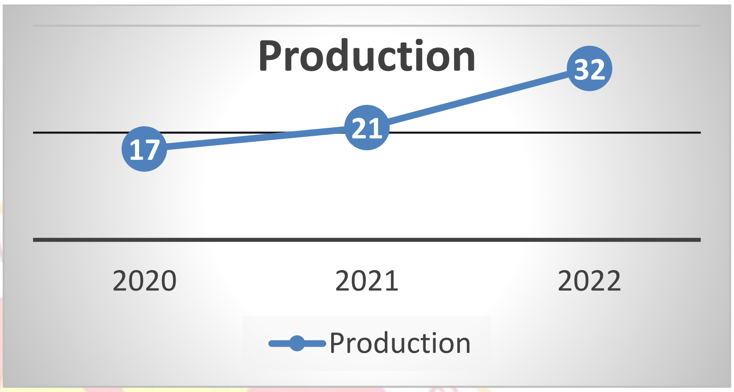

If we consider the production volume of vermicompost from the year of establishment we can understand that the production capacity has been increasing year by year. In the first year he got 17 tonnes as his total production. And then he got 21 tonnes and 32 tonnes in the year 2021 and 2022 respectively. We will endeavour to attain leadership in the supply of vermicompost in different parts of Sindhudurg District. The pursuit of high quality will be the driving force in the project. To achieve this, the enterprise will use the dedication, experience and skill. The future of the vermicompot production in Sindhudurg looks bright, and we are poised and positioned to take advantage of this commercial opportunities.

Findings

- There is no requirement of huge investment.
- It increases the income level of project owner.
- Project fetches higher yeild.
- This project generates direct and indirect employment for local community that will add to local economy.
- It is environment friendly project.

Suggestions

- There is need to create local demand. It is necessary to have market where there will be continuous demand.
- There is need to take efforts for marketing.
- It is necessary to have raw material in nearby areas which will help to reduce cost.
- Decomposable organic wastes such as animal excreta, kitchen waste, farm residues and forest litter can be used as a raw material.
- Earthworms can be sold in future.

Conclusions

- Vermicompost production with commercial intension helps to generate more revenue.
- Creation of employment for rural youths.
- Project provides better option to farmers over chemical fertilizers.
- It requires less capital expenditure.

Future Plan

1. Provide online platform to sell Vermi-compost.
2. Study all Vermi-compost units in Sindhudurg district and try to understand growth potential and challenges.
3. Awareness among farmers for use of vermi-compost over chemical fertilizers.

Limitations :

Present work is limited to only one vermicompost project in kankavli taluka. This study only focused on one project. This will not generalise to all projects in Sindhudurg district.

References

- https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/vermicompost
- https://businesswales.gov.wales/farmingconnect/news-and-events/technical-articles/vermicomposting-alternative-method-organic-waste-management
- https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/vermicompost-market-100415#:~:text=The%20global%20vermicompost%20market%20size,the%20forecast%20period%202023%20%2D%202031
- https://guide2agriculture.com/benefits-of-vermicompost/#google_vignette

A Historical Study of Political Views From Nyayasindhu Newspaper in Ahmednagar Area

Prof. Dr. Jadhav Baban Bhivsen,
Life Member of Kokan Itihas Parishad &
Dr. Shinde Swati Bhaskar (Research Scholar)
E mail- bbjsmdl@gmail.com/ Mobile- 8779023296
S.M.D.L. College Kalamboli,

Nineteenth century is a very meaningful period in the history of Maharashtra. In this century, the modern era started in Maharashtra and the political, social and economic transition gained momentum. The local history of each place should be presented before the society in order to create a true view of the history at the national level.

Along with political, social and religious thoughts, the thinker had observed the degraded economic condition of the country and presented thoughts regarding economic awareness. Taxes on capital, trade, salt agriculture. Financial considerations related to monetary system, British administration and military expenditure were presented. This new economic thought was important for finding answers to economic questions and for political awareness. This financial awareness. Political awareness was boosted by nationalism.

From Ahmadnagar Dnyanodaya June 1842, Vrittavaibhav 8th December 1861, Similarly Nyayasindhu (Ocean of Justice)- 1866 these magazines started publish.[i] Nyayasindhu was published weekly from Ahmednagar on Mondays. A total of 175 copies were issued. Ahmednagar history museum 52 issues from 1885 to 1893 are available. The annual subscription of the magazine Nyayasindhu was four and a half rupees.[ii] Daji Chimanaji Kukde, the founder and owner of this magazine, was a prominent personality in the city.[iii] Nyayasindhu Newspaper was printed from Nyayasindhu Printing Press in Nyayasindhu Galli[iv]. Political, economic and social topics are covered in this newspaper.

The political work of ' Nyayasindhu ' :

This weekly Newspaper started in 3 Septembe 1866 and has been published in the Ahmednagar city for almost 5 decades. Although It is thinking of Tilak Party, there is a tendency in his writing style not to leave his statement without breaking the framework of law. Politics and sociology were important topics of the newspaper during the British rule. The British had made various laws from time to time regarding the newspapers of that time. So, the newspapers did not have complete freedom. Even so, Nyayasindhu acted politically within the framework of the law.

1. **Assistance of the Princely state to the National Congress and its proper exchange[v] : -**

The National Assembly of India was established on 28 December 1885. Its work is being carried out in the proper manner as it is done in the meetings of the reformed countries. Therefore, the white people who called the National Assembly lip service got a good slap in the face. In 1887 the National Assembly was to be held in the city of Madras. For the preparation of the meeting, some generous people and great Princely states had given financial help. That is why the Maharaja of Mysore had donated one thousand rupees for the National Assembly. The Nyayasindhu had expressed the view that other colonists should imitate this maharaja. According to him, "In the National Assembly of 1887, a social issue related to colonialism should be taken up and the opinion of Princely states should be sought on it. In addition, an annual appointment should be requested. A permanent establishment should be set up to look after the work throughout the year with the donations of such Princely states, appointments and donations from the nobles. The Establishment should be under the control of the Managing Committee. Without doing so, the meeting will not last forever." It was not very difficult to raise money for the Establishment to address the plight of 25 crore people. A reasonable amount of the money collected in 1887 should be used for the reception. Keep the balance without any hesitation and exchange it properly.

Thus, the National Congress was informed on how to make the money available. Nyayasindhu also had information on how to use public money.

2. The Princely state should go to the National Congress:

According to the Nyayasindhu, the National Congress has shown that it is not only for the benefit of the people but also for the benefit of the Princely states. The Nyayasindhu had expressed their views on what the Princely states of the time should do. They said, " Many conservative Anglo-Indian traitors call the National Assembly what they want, but it is clear from our actions last year that our Viceroy, Lord Dufferin, is fully aware of the greatness, necessity and loyalty of this Assembly." Such a mention came and went.

As such, if the Princely states come to the National Assembly as part of their duty, no one will take action against them. This meeting should be financially supported. This will increase the prestige, knowledge and erudition not only of the National Assembly but also of the Princely states. The Nyasindhu was of the view that this was an important duty.

Everyone will know what kind of authority the political residents (officials) have over the Princely states. If the Princely states attends this meeting, there will be pressure on this political resident in a way. This will help the Princely states to prosper.

In short, if the Princely states come from this meeting, it will help them to progress themselves, the princely state and the people, so the Princely states should attend the National Meeting. The Maharaja of Mysore should set an example to others by financially supporting the National Assembly. Attend this meeting in person. The Nyayasindhu had expressed their opinion that if one or two large Princely states attended the meeting, other Princely states would come forward. In this way, Nyayasindhu explained how the people would benefit if the Princely states attended the National Assembly.[vi]

3. Our movement:

Nyayasindhu has stated from experience theory that continuous work requires continuous labour. For this, he had clarified the history of British India and England. **Regarding the character of Chhatrapati Shivaji Maharaj, the West and some of its people had put aside his virtues and brought forward imaginary vices. But the character of the generous, tolerant Chhatrapati Shivaji Maharaj is great because he worked tirelessly. Swarajya was established by fighting constantly and often risking his life.** He also gave the example of Peshwa's throne. He wrapped up his karma. He gave glory and prestige to the throne of Satara. "At that time, the Marathas body some kind of a nondescript blood flow." The principle that we should practice religion and destroy the enemy by wielding the sword was firmly ingrained in the hearts of those who went to war or carried the sutras, but it was completely ingrained in the minds of the people. Thus even before Lokmanya Tilak, Shivcharitra inspired him to create nationalism.

4. Swarajya should be for this-

People always want their own king. Nyayasindhu that was said , the example of Maharaja Sayajirao Gaikwad.

As the nature of the Gaikwad government was not comfortable, he spent many days in foreign places like Mahabhaleshwar , Nilgiri etc. in cold air. Therefore, it was a sad day for the people of Gaikwadi, but the same Maharaj started living in his state for a few days and became so popular that he took care of the affairs of the state himself. Satisfied with the gratitude of the people for their descent, Maharaj proposed to return the golden balance of five thousand rupees and spend it for Dharma and also gave a total of Rs. 14 lakhs to the people for the remaining land revenue for a few years. What a generosity. What will happen without self-government? The British government has ruled our province for 75 years now. There have been several famines in this century. The people died of starvation. But the British government did not waive even a small amount. Then where should the story of Sarah forgiving the people with such a happy government come from? Shri Sayajirai Maharaj left Rs. 14,00,000 to his subjects and spoke of great generosity and appreciation. Shouldn't our governments take this example?[vii]

In this way, Nyayasindhu exposed the brass of the imperialist attitude of the British and clarified why Swarajya was necessary. He did not forget to tell the British government how to learn from Gaikwad Sansthanika. This certainly helped to awaken nationalism.

5. Opposition to the National Congress:

Within a few months of the formation of the National Assembly, opposition to the National Assembly began. Among them Sir Syed Ahmed and Raja Shiv Prasad were famous. The efforts of the National Assembly

were supposed to improve the legal system, but Sir Syed Ahmed and Shiv Prasad were working as secretaries of the Patriotic Association. In this struggle, he got the right to hold municipal elections in the local self-government to show that it is not desirable to have elected legislative councils. This further proves that the Muslim caste is being harmed. This evidence revealed that these Gentleman are also hostile to local self-government.[viii]

6. **Accused of treason against Father of National Congress[ix]**

Mr. Hume Saheb had sent a private circular to all the local National Congress's Committee members in India as members of the National Assembly. It was printed in an Anglo-Indian letter called the Morning Post at Allahabad. All the letters in different parts of India were telephoned from Allahabad, indicating that the issues in this circular were treasonous. At such a time the Allahabad committee, after careful consideration of the circular, sent a strong letter against it. The publication of this circular will pose a great threat to the National Assembly. It was shown that the minds of the followers of the National Assembly would be frightened.

Nyayasindhu thinks that it was impossible for Mr. Hume to issue a provocative circular about the revolt of the people. That's why he called the Morning Post's statement is Bazaar chatting.

'Hindustan is getting more and more destitute day by day. Millions are half starving or starving. If the government does not pay attention to the well-being of those people, terrible questions will arise. When such a horrible incident takes place, it destroys the safe people and the government. There will be no shortage of leaders to generate such rebellions. But you want to take advantage of the history of the world with the judgment of the wise man behind the next stumbling block so that such unfortunate and unpleasant incidents do not happen to the government and the educated people. So, all educated people should be alert in time. One should open one's eyes and do one's duty. All people should continue to work day and night to improve the condition of the society and present a picture of the condition of the people and the consequences to the government. The people of the National Assembly have come into existence through English education and history, and their rise and fall depend on the rise and fall of the English state, respectively. The text of the circular Hyuma saheba's delegation. In the same circular, it was said that all our things and all our beloved things depend on the permanence of the British state. The wise reader was entrusted with the task of judging whether the above-mentioned letter contained treason or full allegiance.

At present, the apathy shown among the educated people about the national interest and work should disappear only when the principles of elections benefit. All the people, especially the National Assembly, should pay attention to how the huge expenditure incurred by the military and other departments will be stopped and how the people will be happy accordingly and how the existence of the liquor shop will disappear. Hume Saheb issued this circular with the intention of awakening self-interest, but the dissidents misinterpreted it. This is in line with their style. By expressing such an opinion, the Nyayasindhu had clarified the exact role of Mr. Hume. That is why some modern historians have called it the Safety Valve.

7. **Thoughts of Sir Charles Dickley on National Assembly[x] -**

According to Sir Charles Dickley , "The demands of the National Assembly are regular and are being asked in mild terms and are largely justified. He does not want the National Assembly to demand independent political rights at any time, but wants to gradually integrate into the country's provincial political institutions. He wants the people to be allowed to elect members from the provincial councils by extending the benefits of the principle of elections from the municipality to what the government has done to the people. If India's elections on the basis of my (Sir Charles Dickley) foundation construction organization is to further strengthen the foundation of the votes or system. The justices were happy that the National Assembly existed, and that its demands were met with the same as those of Sir Charles Dickley . Therefore, the enthusiasm of the people working for the national interest increases. They become convinced that the work they are doing is fair and the mouths of the people of the opposition party are suppressed after receiving good remarks from the hands of the householder. May the National Assembly have the support of just and impartial people like Sir Charles Dickley and may it prosper. Such an expectation was expressed by the Nyayasindhu. This shows his political views and patriotism.

8. Sir Henry Parks[xi]

You can see the constant insistence of the Nyayasindhu on political rights. For this, It had also rewarded the work of the National Assembly from time to time. In his letter, Nyayasindhu had given the ideal performance of a leader of another contemporary country to inspire the leaders of the National Assembly. It cited the example of Sir Henry Parks in Australia. Sir Henry Parks of Australia had great political leader in Australia as well as in other countries.

9. Third Provincial Assembly -

The Provincial Assembly of the Mumbai District was to be held at Pune in May 1890. The provincial assembly was set up with the aim of bringing together the chief leaders of the various districts and discussing all the issues on behalf of their respective districts with the provincial government. The importance of this provincial meeting was to increase in the future. It was natural that the problems of each province should be more than the problems of the whole nation. Hence the need for a provincial assembly.

Nyayasindhune keeping in mind the importance of meeting, was mentioned about how the leaders of each of the boards of the district. Information about this Pratinik Sabha should be given from a large village. Leaders should be appointed by understanding what is the reality of the village and what is causing them trouble. They should attend the meeting responsibly, not for fun. Nyayasindhu had expressed the expectation that the important meeting of that time should be considered in the provincial assembly.[xii]

1. Poor state of agribusiness : This was an important topic as it covered other minor issues. In order to improve the condition of the farmers, there should be permanent revenue, there should be good healthy animals for farming , in the forest department, the government should help the farmers and allow them to graze on the fallow land, even if it is not free.
2. Police Reforms: Despite thousands of crimes being committed, the police department needed to be reformed to ensure that criminals are properly governed for the survival, finances and peace of the people.
3. Excise account: Thousands of people are being strangled due to alcohol addiction. People are becoming immoral, moneyless and powerless. The number of liquor stores should be reduced. To reduce this addiction, Municipalities should be empowered.

The leading articles of 1893 are an award for the work of the National Assembly. In it "Sayajirao Gaikwad has come to power with dignity. Poverty in India is horrible". Political reports suggest that the cost of the India office in London is huge and that it is unreasonable.

Conclusion :

Nyayasindhu had expressed the view that the princely state should help the National Assembly. It had expressed the view that this National Assembly is not only for Hindustani individuals but also for feudal lords, landlords and landlords. Not only that, he was of the view that this public money should also be used wisely. The princely state should go to the National Assembly as part of their duty, to provide financial assistance. This was suggested by Nyayasindhu. The newspaper had carried out political awareness work on this. When nationalism was in its infancy, the newspaper Nyayasindhu did a good job of fertilizing it.

One should learn from the character of Chhatrapati Shivaji Maharaj to work continuously. Thus, even before Lokmanya Tilak, from time to time it encouraged the movement to create nationalism from Shivcharitra.

It mentioned the importance of Swarajya in the same issue of 1891, which was mentioned by Dadabhai Naoroji as the President of the Calcutta Convention of 1906. Later, in 1916, Lokmanya Tilak called Swarajya a birth right. People always want to be their king. Nyayasindhu said this by giving the example of Sayajirao Gaikwad. This, of course, helped to awaken nationalism. In his newspaper, it mentioned those who opposed the National Assembly. He followed in the footsteps of Mr. Hume, the father of the National Assembly. May the National Assembly have the support of just and impartial people and prosper due to the positive attitude of Sir Charles Decley towards the National Assembly. This expectation was expressed by the owner of Nyayasindhu. This shows his political views and patriotism. You can see that the owner of Nyayasindhu is constantly insisting on political rights. For this, he had also rewarded the work of the National Assembly from time to time. In his letter, Nyayasindhu described the performance of a contemporary leader of another country to inspire the

leaders of the National Assembly. To this end, It cited the example of Sir Henry Parks in Australia and expressed his politically motivated views. Considering the importance of the provincial assembly, Nyayasindhu had mentioned how to be the leader in each district.

Nyayasindhu's policy was against imperialism. It was only in 1887 that it showed how imperialist the British were by the persecution of the Irish. Well, there should be elite British officers. Also, the owner of Nyayasindhu had expressed the view that instead of bringing all the officers from England, some people from India should be elected to rule and increase the glory of the British Empire. Hindi people should participate in governance such a National Assembly was demanded by the British Government. It appears that it has already appeared in the newspaper Nyayasindhu. Due to the increase in population and strict laws of forest conservation, the problem of food was becoming more and more common among the Koli people. According to Nyayasindhu, the whole country had become beggars. People from other countries came to India and started carrying wealth. This political, economic awareness was made by Nyayasindhu. Nyayasindhu newspaper had sympathy for the state of Indore. This shows Nyayasindhu's love for Indian states. Demonstrated how cunning British officials intervene in the Nizam's state. The Nyayasindhu had shown how the British merchants were putting pressure on the Princely state and government. The new police law suggested changes with a view to making it more popular. The newspaper Nyayasindhu had suggested that Hindustani people should be patriotic by keeping selfless devotion.

Although the British considered themselves to be cunning and conspiratorial, the Nyayasindhu told the British more cunningly that in order to put pressure on the crisis-ridden Russia, the British authorities should ask them to maintain an army without recovering money from the Princely state. You see Nyayasindhu's views on the Honorary Majesty Board in terms of democratic decentralization. Lord Dufferin had described how the political movement in India was justified. This was mentioned in Nyayasindhu. It also explained how the economic benefits of the republic are for the country. It mentioned how a republic is necessary for the people and how pleasant it is. At the level of the whole of India, the National Assembly was constituted on 28 December 1885. Historian Bipin Chandra called it the starting point of Indian nationalism. The available issue of Nyayasindhu, 1887, shows the important work done by Nyayasindhu to create nationalism. The political work of Nyayasindhu newspaper was great considering the comparative study of other newspapers of that time and considering the limited freedom of newspapers at that time. Thoughts presented in this newspaper from the point of view of political and economic nationalism became the foundation of the next freedom movement. Such political work can be attributed to Nyayasindhu.

The political, social, religious and economic work of **Nyayasindhu** is important. Despite the restrictions on newspapers at that time, it played an important role in politics. Considering the available issues, the National Assembly and its dissemination was done through this newspaper. Nyayasindhu's policy was against imperialism. Before Lokmanya Tilak's Kesari and Maratha newspapers were started, Nyayasindhu newspaper acted like Kesari newspaper. In religious and social matters, Nyayasindhu was somewhat reactionary compared to Dnyanodaya newspaper. It was proud of Hinduism. Reformist reforms seemed ineffective. The umbilical cord of social religiosity seems to connect them to the old tradition. But this newspaper created economic nationalism among the people. It crelated awareness about Swadeshi. The editor and owner of this newspaper was a pioneer in public and political affairs. So, it was definitely used to speed up the freedom movement.

Footnotes :

---

[i] **Gazetteer of the Bombay Presidency, Ahmednagar District, Vol- 17**, Government Central Press, 2003, Mumbai, Page - 581.

[ii] **Ibid.**

[iii] Vitthalrao D. Ghate, ***Divas Ase Hote***, Mouj Prakashan Gruha, Mumbai, 1961, Page.- 10.

[iv] Vishanu Damodar Kukade, ***Te Bharavalele Divas***, Nyayasindhu Prakashan, Ahmednagar, 1985, pp.- 42-43.)

[v] **Nyayasindhu**, Vol.- 22, Issue- 13, Monday, 28/11/1887, Ahmednagar, Page-2.

[vi] **Nyayasindhu,** Vol.- 22, Issue- 14, Monday, 05/12/1887, Ahmednagar, Page-3.

[vii] **Nyayasindhu**, Vol.- 25, Issue- 29, Monday, 23/03/1891, Ahmednagar, Page-3.

[viii] **Nyayasindhu,** Vol.- 24, Issue- 32, Monday, 14/04/1890, Ahmednagar, Page -2.

ix **Nyayasindhu**, Vol.- 26, Issue- 31, Monday, 04/04/1892, Ahmednagar, Page-2.

x **Nyayasindhu,** Vol.- 26, Issue- 30, Monday, 28/03/1892, Ahmednagar, Page-2.

xi **Nyayasindhu,** Vol.- 27, Issue- 17, Monday, 26/12/1892, Ahmednagar, Page-2.

xii **Nyayasindhu**, Vol.- 24, Issue- 34, Monday, 28/04/1890, Ahmednagar, Page-2.

Land Revenue and Agricultural Policy in Maharashtra in the Maratha Period (1630-1680)

Prof. Dr. Dharmraj Shivaji Pawar
Assistant Professor & HOD (Acting Principal)
Dept. of History
Jijau Memorial Prashaskiy Seva Mahavidyalaya, Lohara
Ta. Lohara, Dist. Dharashiv (Osmanabad)
Shridharm7.india@gmail.com
Mob. No. 9828108923

Abstract: -

India is largely an agricultural country and the revenues of the state are mainly drawn from the land. A great majority of the people have followed agriculture as their main profession in the past centuries. In the early 17th century, the Deccan was under the different Muslim Sultans. The condition of the peasents and farmers was very precarious Government agencies appointed for revenue collection on different levels, collected almost all that a farmer produced in his fields and left very little to him. Added to the exploitation by these governmental agencies, farmer had to face a different type of calamity, and it was the annual rainfall on which depended everything. The land tax under the Mughals was so high that the peasents had to pay 50% of their produce to the state. In fact the same was compulsorily recovered. The Adil Shahi and Nizam Shahi rulers closely followed the same system excepting some period under Malik Amber, when the rate was assessed at one third of the total yield. It was Malik Amber who introduced stick of land in place of traditional rope measurement. This gave confidence to the peasents and farmers and an exact idea about the total area in the possession of each farmer. It is generally said that in respect of settlement of land revenue Shivaji followed the system introduced by Malik Amber. The first land reforms and settlement of revenue under Shivaji were introduced by Dadoji Kondadev. ***Dadoji Kondadev*** *followed Malik Amber's system partially. He introduced the land measuring system of Malik Amber with the help of* ***rod or stick (efyd vacj dkBh)****, and determined the revenue by* ***Bighavani (fc?kokuh)*** *or measurement. In 1667-1669, Shivaji turned his attention to the settlement of land revenue. He appointed Annaji Datto.*

Key words: - Chhatrapati Shivaji Maharaj, Annaji Datto, Malik Amber, Land Revenue, Peasents, Cultivates, Crop, *Inam etc.*

India is largely an agricultural country and the revenues of the state are mainly drawn from the land. A great majority of the people have followed agriculture as their main profession in greater or smaller degree in the past centuries. In this article an attempt is made to study the agricultural conditions and the system of land taxation in the 17th century, more particularly, during Shivaji's period. The territory covered is mostly the Swaraj of Shivaji. In the past Dr. S. N. Sen and late Shri S. N. Joshi the two great scholars of the Maratha History have dealt with this subject.[1] Since then more documents on the above subject have been published there for an appraisal of the same would certainly enrich our knowledge.

In the early 17th century, the Deccan was under the different Muslim Sultans. The condition of the peasents and farmers was very precarious Government agencies appointed for revenue collection on different levels, collected almost all that a farmer produced in his fields and left very little to him. Added to the exploitation by these governmental agencies, farmer had to face a different type of calamity, and it was the annual rainfall on which depended everything. And this mercy of rain was as irregular as it could be. For successive years when there was no rain, the farmers had to abandon their lands and villages in search of subsistence. Famine condition made them virtually the slaves of the richer community of the society, like local bankers and others.[2] And during all these years, when there was adequate rainfall, and when the farmer was hopeful of a bumper crop, suddenly, the crop was destroyed by some natural diseases. The documents of this period very often repeat the same story. Village account papers are replete with such expressions as ' the village was destroyed or was deserted, larger amount of the tract of the land remained uncultivated and the crop suffered from diseases.'[3] Invasion by the neighbouring rulers was a regular feature. The Portuguese, the

Mughals, the Adil Shahi rulers and the Sidis used to attack the bordering territory, as a result of it the crop was destroyed. The villages and their small godowns of grains were being freely looted.

But the worst was the capture of men and animals useful for cultivation. The destruction was so complete that not a single house was left in good order to light a lamp in that particular village. The overall effect of all such happenings was that the farmers remained insecure, without any stability and exposed to all sorts of danger, including natural and Political. Major Jervis who carried out survey of Kokan in 1820 very vividly describes the condition of the cultivator when he says the cultivator destitute of everything, but a precarious subsistence, so extremely precarious that least drought, irregularity of seasons or calamity of whatever sort, such as the late murrain among the cattle . . .beside, there are multitude of loss and distress, both to the subject the soil he cultivates and the revenues which the state receives, chief of which are abstraction of capital, undue methods of realizing government share either by irrational and obnoxious practices of its receipts in kind or uncertainty and inequality in the rate of revenue officers or the exactions of compulsory service, in any shape.[4]

Thus, Major Jervis draws precise picture of the conditions a farmer was subjected to, the heavy taxation structure, inequality in the rates of commutation and uncertainty in the assessment. The land tax under the Mughals was so high that the peasents had to pay 50% of their produce to the state. In fact the same was compulsorily recovered. The Adil Shahi and Nizam Shahi rulers closely followed the same system excepting some period under Malik Amber, when the rate was assessed at one third of the total yield.[5] Everywhere else the farmers were being throughly exploited and were deprived of their legitimate possession.

It was Malik Amber who introduced stick of land in place of traditional rope measurement. This gave confidence to the peasents and farmers and an exact idea about the total area in the possession of each farmer. But his more important reform was removing of all the intermediaries, the various agents who were appointed to collect land revenue which had been gradually usurping the character of the farming system.

It is generally said that in respect of settlement of land revenue Shivaji followed the system introduced by Malik Amber. There is no doubt that to some extent he did follow Malik Amber's system, but he greatly improved upon it and wherever necessary, he amended it to suit the local needs. Under Malik Amber the *Patels* were made responsible for the full realization of the government dues. It had one great defect, the revenue officers who were so appointed made most of it in the name of the government from the illiterate subjects and drew grievous exaction from the farmers not shown in the govt, records of revenue and made royt believe that not they but the government was responsible for exactions, plunder and oppressive recorveries. This was there for an obvious reason that Malik Amber did not interfere with rights of occupancy or private property, ***Mirasdari* (fejklnkjh) *or*** hereditary tenure.

The first land reforms and settlement of revenue under Shivaji were introduced by ***Dadoji Kondadev,*** an able administrator, at both the places, the ***Desh* (ns'k)** as well as ***Konkan*** (***Dabhol*** in particular). Shivaji was aware that in past more than ***50%*** of the produce was taken away by the state and its officials from the farmers. This was undoubtedly an exploitation of the majority of the people whose chief occupation was agriculture. It is interesting to note that Shivaji, while introducing the new levy of the taxes on the farmers produce, viewed the taxes in the light of emissaries to convey his intentions. He felt that every cultivator could appreciate the worth of a ruler who dealt with all his subjects of whatever faith on the same principle. By removing all uncertainties and undue exactions which was the legacy of the past, he desired to gain their affection and Co-operation.

Dadoji Kondadev followed Malik Amber's system partially. He introduced the land measuring system of Malik Amber with the help of ***rod or stick (efyd vacj dkBh)***, and determined the revenue by ***Bighavani* (fc?kokuh)** or measurement by ***Bighas*** in place of ***Nazar Pahani* (utjikg.kh)** or ***kommula*** which was still in vogue in Adil Shahi territories. ***Dadoji's method*** of assessment contemplated more accurate knowledge of the extent of arable land by the rod survey. Along with this in the region around ***Poona,*** he built dams and irrigated the lands by the help of ***Cannal waters*** and thus assured the government's help to the poor cultivators.[6]

In 1667-1669, Shivaji turned his attention to the settlement of land revenue. He appointed ***Annaji Datto*** to make exact survey of the lands in some degree corresponding to that made by ***Dadoji*** in ***Poona and Dabhol*** districts. He was asked to follow Malik Amber's system in this respect. ***Annaji Datto*** had a very specific position in Shivaji's government. He was a ***Surnees* (lqjuhl)** or a general record keeper. All deeds and grants were first copied by him. Being an able and experienced person, Shivaji selected him to this post mainly

because of his conversance with the usages of the country. He being a hereditary ***Deshkulkarni*** **(ns'kdqyd.khZ)** of ***Sangameshwar,*** had gained experience in general accounting of the revenue of ***Mamla Prabanvalli*** in ***Konkan***.

The first step that ***Annaji Datto*** followed was the measurement of the land. This consisted of three different stages, viz., ***Chavarana***, ***Bighavani*** and ***Chakbandi*** respectively. In other words, it is fixation of limits of cultivable lands and preparation of the chart of such lands. The second stage was to assess quality of the land. According to ***Major Jervis,*** there were about ***Twelve different*** types of cultivable land considered during Shivaji's period.[7] After the cultivable lands were classified, they were assessed for the purpose of crop.[8] This is referred to as ***Lavani***. This consisted of ***Rabi and Kharip*** crops, yearly or two crops a year depending on ***Zirayatee*** **(ftjk;rh)** ***and Bagaitee*** **(ckxk;rh)** lands. This ***Bagaitee land*** was further divided in to two parts 1) Mot-Sthal **(eksV LFky)** and 2) Pat-sthal **(ikV LFky)** i.e. land irrigated by well water and Cannal water respectively.

The above classification of the land would give a general idea to the assessing officer as well as to the people of the concerned village that so much cultivable land was available for taxation purposes and accordingly the revenue officer was expected to perform his duty. In the assessment of the land, three stages were conceived the first stage consisted of measuring the return of bighas under cultivation ***(Bighavani)*** and assassing the return of produce in these lands ***(Nimtana),*** this was in other words called ***Charbandi or Chavarana***. The fixation of number of ***Bighas*** under cultivation was considered essential as it gave a rough idea of approximate land under cultivation in the limits of a particular village, then a list was prepared of respective persons holding this cultivable land. This list was called ***Kulzada*** **(dqy>kMk)** Then another list was prepared showing details of all types of land under cultivation. This list was called Z***aminzada*** **(tehu>kMk)**. One more list was prepared containing the names of persons who had title to the land and also those who actually cultivated the land commonly called ***'Praj'*** **(izt)**. This list was called ***'Sanadvar'*** **(lunokj)**[9] This shows that the list **'Zaminzada'** made the villagers collectively responsible for the land revenue in respect of their village. Then in accordance with this list another list of ***'Nimtana'*** **(fuerkuk)** or assessed return of produce was made. This procedure of fixation of land revenue was called 'Taha' **(rg)**.[10] In short, the land tax was levied after:

(i) Proper measurement of the land.
(ii) The proper classification of the land.
(iii) The land is first rate but the yield is less as proper efforts were not exerted by the farmers and.
(iv) finally, the land was first rate and adequate efforts were made to cultivate the same and therefore the yield was also satisfactory. The assessment order was passed by the concerned officer only after due satisfaction of all these stages as mentioned above.

Whenever necessary, and on all those occasions when the farmers expressed doubts about their assessment, a revision was ordered. And maximum efforts were taken to arrive at just and proper assessment.

Annaji Datto having methodically followed the system arrived at the conclusion that 2/5th of the gross produce was to go to the government as its share and 3/5th to the ryot. He abolished all other cessess and exactions from the cultivators.[11] The ***Patils***, **(ikVhy)**, the ***Khots*** **([kksr)**, the ***Kulkarnis*** **(dqyd.khZ)** and others were strictly prohibited from interfering with the government officers beyond the duties and offices strictly enjoyed in their ***sanads.*** The two-fifth revenue was in excess by about 7 % than that was charged during Malik Amber's time. Here it must be made clear that this excess of 7% was levied only on the best kind of land. But on the average land it was only 33% as in the past.

The above statement is well supported by documentary evidence, in respect of actual assessment of Poona made during the year 1671.[12] The document speaks about the actual assessment made from the individual cultivators and farmers, and also the cash and crop share of the government, which was assessed and collected at one-third rate. Apart from ***Poona and Junnar*** we have some more details about the settlement of land revenue made by ***Moro Trimal***, a minister of Shivaji in ***Sirval*** **(f'kjoG)** territory.[13] Here also we find that the amount of ***Rajbhag*** **(jktHkkx)** (Government share) being only ***one third*** of the total produce. We have also on record the assessment orders passed in respect of village ***Bahuli***[14] in Poona district, which also enunciates the same principle of assessment as mentioned earlier.

Thus, we see that Annaji Datto had put in practice a definite system of revenue assessment with a very clear idea of the share of the state, which invariably did not exceed one-third of the total yield on an average land, while making the recoveries, his officers had to exert themselves so that no cultivator was coerced or had to pay forcibly to the state more than what was legitimately due. It is worthwhile noting the reaction of those who were beisg assessed in this respect. The cultivators have their own doubts and fears, that if the its land was systematically measure and records of the same were kept by the village officers then in that case the land tax on their respective lands would increase and they would have had larger burden of taxes to pay to the state. ***Annaji Datto*** as he was a knowledgeable person, was also quite sensitive to the public opinion and reaction, gave a ***Qaulnama*** to the villagers; removing such unfounded fears from their minds. During his camp at ***Lakhewadi*** **(yk[ksokMh)** the people of ***Rohidkhore*** **(jksfgM[kksjs)** made a petition to him that if people are given assurance and if the revenue of the land was settled, then in that case they would be greatly encouraged to cultivate the lands.[15] And the able minister gave them full assurance on behalf of the government.

Annaji Datto moved from place to place and personally met the cultivators and farmers of the land. His observation was so minute that at places though the land was fertile, yet it did not yield the produce as expected. He found that the reason of it lay in the slackness on the part of the farmers. So, he had to revise the assessment of such lands. He made a distinction about it in the following way:

(1) The land was first rate and adequate efforts were made to cultivate the same and therefore the yield was also satisfactory.

(2) Where as in the second instance, though the land was of first rate yet the yield was not satisfactory.

He ordered survey of such lands in order to understand the difference between estimated produce and the actual produce in both the cases. The land revenue was then charged on actual produce only.

This brings home two points, like the Government of Marathas, the people also were keen about the settlement of land revenue. Here they seem to have realized, the advantages of the scheme and their limited responsibility. The government appears to have been quite aware and alive to the problems and perils of the cultivators and was ready to take immediate steps in order to encourage them in cultivating their land.

In spite of his extreme precaution and care in assessing the land tax, certain villagers still had complaints. He looked into them sympathetically and passed orders of revision in all those genuine cases where he was convinced.[16] While making the revision, Annaji Datto made it clear, a matter of policy, that it would be the responsibility of the concern villagers to give the correct assessment of their lands, so that there is question of any revision. Elaborating this point in a letter he writes *"Deshmukhs* **(ns'keq[k)*,* *Deshkulkarnis* (ns'kdqyd.khZ)** and four persons from the village should survey the fields of the concerned village and determine the amount of tax, after taking into consideration the type of land, crop and expected yield. However, he further made it clear, that after such assessment was made, he would then visit personally for further verification, and in all such cases where he would get convinced about higher produce, he would then make such revision"[17] This is a very significant point which fully convinces us, that Shivaji's approach to the problem was not only democratic but also, fair, just and well principled.

This very clearly shows that the government's policy was not to exploit the poor cultivators, unlike alien rulers in the past; the farmers were expected to pay only the legitimate dues to the government. By asking people to make the assessment of their respective villages by themselves along with the revenue officer, shows that Annaji Datto made them, aware of 'sense of participation' in the government.

Another reform that Annaji Datto introduced was bringing fallow land under cultivation, this was done in stages. The farmers were given assurances that the land would remain partially taxed for a period of four to twelve years even. For the first four years no rent was charged, in the 5th year only 1 /2 and then finally the full rent was charged. This system brining the fallow land under cultivation and charging the rent by stages is called ***Istawa*** **(bLrok).**[18] The government inspired confidence in the people, and thus brought more wasteland under cultivation and increased the national produce.

The government helped people in rehabilitating them in many ways. For example, if the village was deserted then an assurance was given that all the government, dues would be exempted if the ***kunbis*** with their cattle chose to come back. Similarly, if the village was inundated or if there was no rain for successive years, or

if the country side was destroyed by enemy troops, then in all such cases the government adopted very liberal policy towards them and exempted them from paying land revenue etc.[19]

Shivaji ordered that the poor peasents must be helped by giving them necessary impliments like pair of bullocks, a plough and good seed for sowing. The seed was particularly grown in the government lands. This was called ***'Bijhurda'*** and was made available to the cultivators. In a letter to ***Ramaji Anant***, Subhedar of Prabhanvalli ***(konkan)*** Shivaji writes that ''the farmers must be given due help, so that they could undertake the cultivation. You must move from place to place, meet the cultivators and ascertain from respective farmers, if they have adequate impliments of farming, the bullocks, the seed etc. required for their own land in case any of the farmer did not possess the same and also food grain for his subsistence, in all such cases you should give cash to the concerned farmer to buy a pair or two of bullocks, requisite quantity of seed and also 'khandi' or two of the food grain for his individual subsistence And thus the farmer must be encouraged to undertake cultivation.''[20] With regard to the recovery of such lands; in the same latter Shivaji informs…..''only the capital amount advanced to the farmers should be recovered depending on the condition (financial) of the cultivator, in no case interest was to be recovered. This facility was to be extended to the farmer till he regained a substantial position to repay the amount.'' Shivaji never passed hallow orders, but the same were backed by a sanction of loan of two lakh Laris for that particular district.[21]

In the same letter Shivaji expressed his thinking on the subject very clearly when he wrote ''It would be the responsibility of the revenue-officer to meet individually the cultivators from his territory, encourage cultivation; bring more and more fallow land under cultivation and thus increase the revenue of the state..'' But while doing so, the officer was again reminded that 'ensure', the cultivators get their share of produce and the government its proper due. Do not oppress the farmers.[22]

From the village ***Akurdi*** in ***Haveli Taluq***, the people complained to Shivaji that ''we cultivated the land but there was no crop. Therefore, people deserted the village and above all the revenue officer of that village instead of recovering Rs. 25 from the village, recovered Rs. 40.'' Shivaji reprimanded the revenue officer in very severe words and ordered him that it is the season of sowing the seeds, the farmers should not be troubled. No recoveries should be made during this season.'[23] In another instance, some excess recovery was made by the government officers. He immediately ordered refund of the same, and partly it was adjusted against next year's rental.[24] The document in question gives a long list of 61 villages in ***Supa and Junnar*** district. So also, remissions were granted for the loss of seed, total lack of rain-fall and other natural calamities.

Similarly, 'if however, any portion of ***Dhara i.e***., Government rental, remained due to government at the expiration of the year, it was usual in Shivaji's time to commute such due for a money payment at the market price of the day'.[25] The object of this was to store grain for the troops and followers, and give relief to the farmers by making payment at season's market rate. Shivaji did not allow even ***Inam*** lands to remain uncultivated. He withheld such ***Inams***.[26] The barren or fallow lands were also given in Inam to the religious institutions with the purpose that they should cultivate such land and increase the food production.[27]

One of the major contributions of Annaji Datto in formulating land revenue policy was a fresh look and revision he ordered about the land revenue system of Malik Amber which was in operation. This had come into existence for more than fifty years ago. During this period of half a century or so, according to him, the farming lands had under gone a considerable change, also new tracts of land had come under the cultivation; therefore, the assessments then imposed needed revision. In view of this, he ordered a comparative survey of all such lands with their annual figures of agricultural produce. This sort of thinking was essential if the revised rates were to be implemented and secondly, it was also useful in knowing the progress made in respect of the cultivation of the land. Thirdly, Shivaji's government was in favour of abolishing all the extra cesses and taxes on the land. This approach of Annaji Datto, while introducing new reforms, makes us feel that he was not only careful in attending to the smallest details of land revenue settlement but he wanted to make just and fare taxation system to work.

In short Annaji Datto's work could be summarized in brief in the following way: -

1) To do correct measurement of all the land in Swaraj.
2) To bring fallow and waste lands under cultivation.
3) To ascertain the agricultural produce by periodical surveys.

4) To protect the crops, the farmers and the villagers again calamity.
5) To commute the rental to the market prices of the season.

Some idea of taxes and the cesses that an agriculturist had to pay to the state in the 17th century could alone make us appreciate correctly the value of Shivaji's land revenue policy and reforms. The peasants in the former days had to pay some fifty odd taxes (cesses and abwabs) like ***Telpatti*** **(rsyiV`Vh),** ***Tuppatti*** **(rqiiV`Vh),** ***Jangampatti*** **(taxeiV`Vh),**[28] etc. Most of these taxes Shivaji successfully abolished and consolidated into 33 % land revenue. Thus, Shivaji was much anxious to protect the peasants and farmers from such arbitrary exactions. And people well responded to it. For they knew what they owed to the State and seem to have been able to pay this without any oppression.

The land revenue system introduced by Shivaji did not consider the interests of the state and cultivator inseparable, 'they held out no premium to the abandonment of one field of cultivation to another whose produce was less known. The ultimate object was due realization of a certain amount from a particular district at stated intervals, one field with another, one village with another, yielding on the aggregate as well, one year as another without reference to the accidental increase or decrease of cultivation or the absence or neglect of any cultivator, which equalized a burden that had been laid on by previous despotic governments."[29]

In the words of Jervis again, Shivaji's agricultural and land revenue policy had astounding effects on the farmers and peasants. 'A determinate land measure and a better weighing of corn and other produce, were among the advantages of the new assessment. The removal of doubt as to the amount to be levied was the greatest gain to the ryot or cultivator, the fixing of amount to be realized or the revenue of the state in money or kind at the option of the subject was the greatest benefit contemplated by the financieris themselves.'[30]

In short to sum up, Shivaji took great care in making land revenue assessments. He was particularly vigilant about the public opinion and also ensured that no injustice was done to any farmer or land owner and did not allow any incorrect assessment to be made by his officers. In achieving this objective, he sought the help and cooperation of the local inhabitants. Welfare of the people and prosperity of the state were the two objectives uppermost in his mind but at no stage the latter was achived at the cost of the former.

Reference: -

1. Sen S.N. Administrative System of the Marathas, Calcutta, 1923., tks'kh ,l-,u-] vokZphu egkjk'Vª % bfrgkl dkGkrhy jkT;dkjHkkjkpk vH;kl] Hkkx] 1] ¼1600&1680½] 1960-
2. f'ko pfj= lkfgR;] Hkkx] 7 ok] i= Ø- 54] Qsczqokjh 1671-
3. tks'kh ,l- ,u-] iwoksZDr] i`- 179-
4. Jervis, T. B. Major, Historical and Geographical account of the Western Coast of India Revenue and Land Tenures. First published in 1840 in the journal of Bombay Geographical Society, Calcutta, p. 8-9.
5. शिव चरित्र साहित्य, भाग, ७ वा, पत्र क्र. ६७, पृ. ११०.
6. पेशवा दफ्तर, भाग, ३१, पृ. १०.
7. श्रमतअपेए ज्ञ ठण डंरवतए चण्८८ण
8. जोशी एस. एन., पूर्वोक्त, पृ. १४६.
9. जोशी एस. एन., पूर्वोक्त, पृ. १४६.
10. राजवाडे, खं. १५,पृ. ३४०.
11. शिव चरित्र साहित्य, भाग, ४, पत्र क्र. ०१, १६७१.
12. शिव चरित्र साहित्य, भाग, ७, क्र. ५४, फेब्रुवारी १६७१.
13. राजवाडे, खं. १०, क्र. ५७, ५८, ५६, ६०.
14. Khobrekar V. G. Records of the Shivaji Period No. 25 dt. 1667-68 Bombay, 1974. p. 62.
15. जोशी एस. एन., पूर्वोक्त, पृ. १५१.
16. राजवाडे, खं. १५, पृ. ३६८-६६., शिव चरित्र साहित्य, भाग, ७, क्र. ५०, १६६४-६५., शिव चरित्र साहित्य, भाग, १४, क्र. ६३-६४, १६८५.
17. राजवाडे, खं. १५, पृ. ३४०.
18. शिव चरित्र साहित्य, भाग, ७, क्र. ५०, १६६४-६५.

19. जोशी एस. एन., पूर्वोक्त, पृ. १७८.
20. शिव चरित्र साहित्य, भाग, ६, क्र. ५५, सप्टेंबर १६७६, पृ. ५८.
21. शिव चरित्र साहित्य, उपरोक्त, पृ. ५८.
22. शिव चरित्र साहित्य, उपरोक्त, पृ. ५७.
23. शिव चरित्र साहित्य, भाग ५वा, पृ. ६६६.
24. राजवाडे, खं. २०, क्र. २८.
25. Jervis, T. B. Major, p.110.
26. राजवाडे, खं. १५, क्र. १३३-१३४.
27. जोशी एस. एन., पूर्वोक्त, पृ. १४७.
28. राजवाडे, खं. १५, १६ व २१.
29. Jervis, T. B. Major, p. 60.
30. Ibid, p. 69.

A study of impacts of goods and service tax on industries in Sindhudurg district

Prof. Manisha Shivaji Sawant
Assistant Professor
Kankavli College Kankavli
M.Com, SET Qualified 2015 and 2016, B.Ed, (Accountancy), Pet mumbai university 2022
At post : Nagave, Wadi : Matkhan, Tal.: Kankavli, District : Sindhudurg ,
State: Maharashtra, Country : India

1) Introduction :

Tax is one of the source of revenue of government of India. The central board of revenue is responsible for collection of two types of tax. First is direct tax on Income earn by individual person by salary, house property , business and other sources. in the last year, this collection is 86.68 % of budget estimate for the year 2022-2023 the direct tax collection up to 10th January 2023gross collection is at ₹ 14.71 lakh cores. and second is indirect tax levied on every stage of manufacturing and sale of goods across India. It is consumption tax known as GST. It is paid by customer on consumption of goods and services. France is the first country in the world who implemented GST. former Prime Minister Mr. Atal Bhiari Vajpayee framed a group led by Mr. Asimdas Gupta the state Finance minister of West Bengal in 1999 to built GST model so Mr. Atal Bhihari Vajpaee is known as father of GST model in India. After some years the finance Minister Arun Jaitley introduce Goods and Service bill in loksabha in May 2016 . The introduction of goods and service tax on first July 2017 was most important step in indirect tax reforms in India. GST is amalgamation of central excise duty, addition excise duty , service tax , central surcharges and the state level entertainment tax , entry tax , luxury tax etc. as per clear tax analysis 160 country have implemented GST in their country. There are 13 returns under GST. Currently Indian Government collect CGST , SGST, IGST, and UT GST. Rate of CGST is 6 % , SGST is 6 % and IGST is 12 % on Dt. 30 Dec. 2022.

National development depend upon Agriculture, Production and Service sector. Industries are prime base of growth of nation as per information of dashboard MSME government in year 2021-2022 total Udyams are 2351663 in Maharashtra. GST collection is increasing year after year in Maharashtra due to large No.s of Industrial units. Sindhudurg district is southern part of Maharashtra known as konkan . It has 8 tehsil area of around 5207 sq. kms. . Total registered Udyam Units are 16105 classified micro , small, and medium Units . The impact of GST are disribe as follows.

Positive Impact of GST on Industries :

1) Industrial production increase after GST Act.
2) Production become more competitive
3) GST Act create one nation, one market, one tax system in India.
4) GST Rate depend on turnover of company.
5) New start up increase in India
6) GST provides easy, transparent tax system.

Negative impact of GST

1) GST charge on every stage of production and increase cost of production. due to this final selling prices . are increased.
2) GST is a dual tax system. it charge on every state, as well as central government affected income of company.
3) Excess working capital required for payment of GSTR.
4) High tax rate for service industries badly affected turnover of these organisation.
5) Real estate market are affected demand decrease up to 18% .

II) Hypothesis :

H0 : GST is not amalgamation of central and state taxes .
H1 : GST is amalgamation of central and state taxes.
H0 : GST not provides transparent tax collection system.

H1 : GST provide transparent tax collection system.
H0 : GST is not dual system tax system.
H1 : GST is dual system tax system.
H0 : GST not increases cost of production.
H1: GST increases cost of production.
H0 : GST is not levied on every stage of manufacturing and sales of goods or services .
H1: GST is levied on every stage of manufacturing and sales of goods or services .
H0 : GST is not depend on firms annual turn over.
H1 : GST is depend on firms annual turn over.

III) Aims and Objective :

1)To study the central and state tax amalgamation in GST.
2) To examination GSTN process for collection GST in Sindhudurg .
3) To understand how cost of production Increase due to GST .
4) To understand GST impacts on production, selling of goods and services .
5) To study actual problem faced industries in Sindhudurg district after Implementation of GST act .

IV)Material and Method :

A) Review of literature :

1) International journal of research and analytical reviews 6 (01) 2019 impact of GST on various sector of Indian economy by PYDM Kumar, P. Yadav (cited 02)
   Defined GST is combination of all indirect taxes in India and also value added tax. GST increase production cost on each stage of production.
2) The journal of internet Baking and commerce 2017
   GST impact and implication on various industries in Indian economy by R. Shankar (cited by 22) Defined GST is single tax system for manufacture and sale the state level in the country. It remove all other taxes. all the products are taxed uniformly across the country. Telecommunication, Pharmaceuticals , technology badly effected from GST.
3) International journal of management and applied science ISSN 2394-7926 volume-3 issue - positive and negative impact of GST on Indian economy by - A DASH 2017 (cited 30) Author defined the new system of indirect tax fully prepared for implementation. It avoid cascading of taxes will eliminated. GST will overhaul Indians . Indirect taxation system and avoid black money from economy.
4) International journal of innovative studies in sociology and humanities 1 (2) 17- 24 2016 A study on impact of GST after its implementation by M. kour, K Chaudhary, S. Singh, B. Kaur cited-64 Author defined the GST system is basically structured to simplify current indirect tax system in India, GST ply a dynamic role in the growth and development of our country . It reduce state and central tax in India.

B) Operation definition :

1) Goods and service tax :
" A tax on supply of goods or services or both
OR
GST is value added tax on each stage of production and services

C) Methodology of the study :

a) Primary data collection

1) Observation
2) Interview
3) Case study
4) Questionnaire

b) Secondary data collection
1) Journals
2) Books
3) Website
4) Newspaper
5) Magazine
6) Government published report

D) Tools of study :
1) Observation
2) Focus group
3) Case study
4) Data collection

E) Variable of study : Industries Owners ,Small and medium firm owners ,suppliers

GST officers
Processing units dealers
Consumer's
Bank officer's
Accountants

F)Sample Size :
10% of total established industries in Sindhudurg district
16105 firm @ 10 % = 161 firms

G) Techniques of data analysis :
Ratio analysis
Central tendencies
Rate
Chart
Diagram = Simple ,Bar

H) Scopes of Study :
The scope of present study is limited to Sindhudurg district 8 tehsils registered industrial units study collected data for the year 2017-2018, to 2021-2022

I)Limitation of study :
I have focus on impact of GST on industrial units of Sindhudurg district form 2017-2018 to 2021-2022 define GST has some advantage and some disadvantage on agriculture production plant, process and on service industries in Sindhudurg district. GST provides GSTN portal for transparent tax collection process, but industries suffering from paying GSTR 13 times annually. It required some changes for better system.

J) Data Analysis :
GST collection from 2017-2018 to 2021-2023

Particular	**Year Wise GST Collection- ₹ in crores**				
	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	2021-2022
a) India	719078	1177370	1222117	1136803	1476000
b) Maharashtra	1488	8330	15018	17423	60094

As per the information of clear tax and tax guru 2022

Existing small and medium enterprises list in Sindhudurg

01	**Name of Enterprises**	**Nos. of Units**
02	Agriculture	38
03	Businesses and services	34

04	Construction	19
05	Food manufacturing	19
06	Mining and quarrying	05
07	Metal and chemicals	10
08	Electricity, Gas, and Water	01
09	Transportation storage	14
10	Paper and printing	02
11	Finance Company	02

(As per pin-code .Org.in report 2021 -2022)

No.of Units

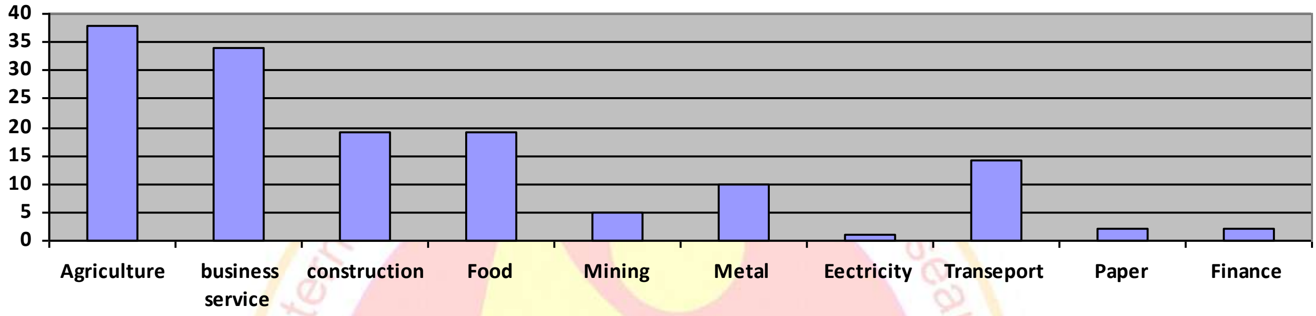

As per information of dashboard MSME.gov 2021-2022

K) Significance of the Study

In this Ph.d subject focus is given on impact of GST on Industrial units in Sindhudurg district from 2017-2018 to 2021-2022 form last few year industrial areas are increased in Sindhudurg district it generates infrastructure changes growth and development of district after GST Act production quality and standard are increased day to day. competitive strength of organisation are increased GST collection process are simple and easy it generates fund for development of Nation.

V)Expected result and outcomes :

India is a developing country it requires finance for development of nation. It will be possible with the help of industrialisation GST ACT passed in India in the year 8 Aug. 2016 and it implemented from 1st July 2017. Central and state tax merge in one tax system known as GST. GST is levied on every stage of manufacturing and sales of goods and services in India. Rate of GST decided by GST council every year. Indian government provide easy to industries for paying tax, they create one tax system in India currently 4th types of GST is collected on the bases of CGST, SGST, IGST, UTGST after implementation of GST some industries in Sindhudurg district are gaining much revenue but some facing lot of problems it includes , Pharma , Dairy, IT, Processing plant etc. GST is dual tax and It is based on annual turnover of company. The rate of GST collection from public listed company is 35.29% , proprietorship is 13.35% and public sectors is 9.12%. Collection of GST in India. financial year 2021-2022 is ₹ 1476000 crores. The highest GST collection from state Maharashtra in FY 2021-2022 is 23598 crores .

The firm whose turnover is below ₹ 40 lakhs exempt from GST. Turnover up to ₹ 50 lakhs have to pay 6% GST. The turnover up to ₹ 1.5 crores have to pay 1% GST, GST increases as per cost of production on each stage of production, tax rate on many products also increased. Some sectors are facing lot of problems including Construction, Telecom, IT, Textile etc. after GST Act, new start up is increasing day to day.

VI) Reference :

1) PYDM Kumar, P. Yadav 2019 impact of GST on various sector of Indian economy International journal of research and analytical reviews 6 (01) 2019
2) R. Shankar GST impact and implication on various industries in Indian economy. The journal of internet Baking and commerce 2017

3) A DASH 2017 positive and negative impact of GST on Indian economy International journal of management and applied science ISSN 2394-7926 volume-3
4) M. kour, K Chaudhary, S. Singh, B. Kaur A study on impact of GST after its implementation International journal of innovative studies in sociology and humanities 1 (2) 17- 24 2016

Websites :
1) sindhudurg nic. in 2) cleartax.in 3) msme.gov.in 4) mahagst.gov.in
5) taxguru.in 6) udyamregistration.gov.in

Books :
1) Dr. Anjali Agarwal 2017 goods service tax impact on Indian economy
2) Dr. S.C. Mehtratra.prof. V.P. Agarwal 2022 Goods and service tax - sahitya bhavan publication
3) C.A Nitesh prasshar , Anuj Harshdhavan Sharma 2018 Goods service tax low and practice Bharat publication
4) R.K. Jains 2022 GST tariff of India sentax publication
5) Austin c. eneanya 2017 secrets behind successful small and medium enterprises

National Education Policy 2020

Mr. Godhaji Sopanrao Kapse
(Resercher) History
Dr. BAMU University, Aurangabad
E Mail- godhajikapse@gmail.com

Introduction

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

The global education development agenda reflected in the Goal 4 (SDG4) of the 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by India in 2015 seeks to "ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all" by 2030. Such a lofty goal will require the entire education system to be reconfigured to support and foster learning, so that all of the critical targets and goals (SDGs) of the 2030 Agenda for Sustainable Development can be achieved.

Part I. SCHOOL EDUCATION

This policy envisages that the extant 10+2 structure in school education will be modified with a new pedagogical and curricular restructuring of 5+3+3+4 covering ages 3-18 as shown in the representative figure and elaborated in detail later under Chapter 4.

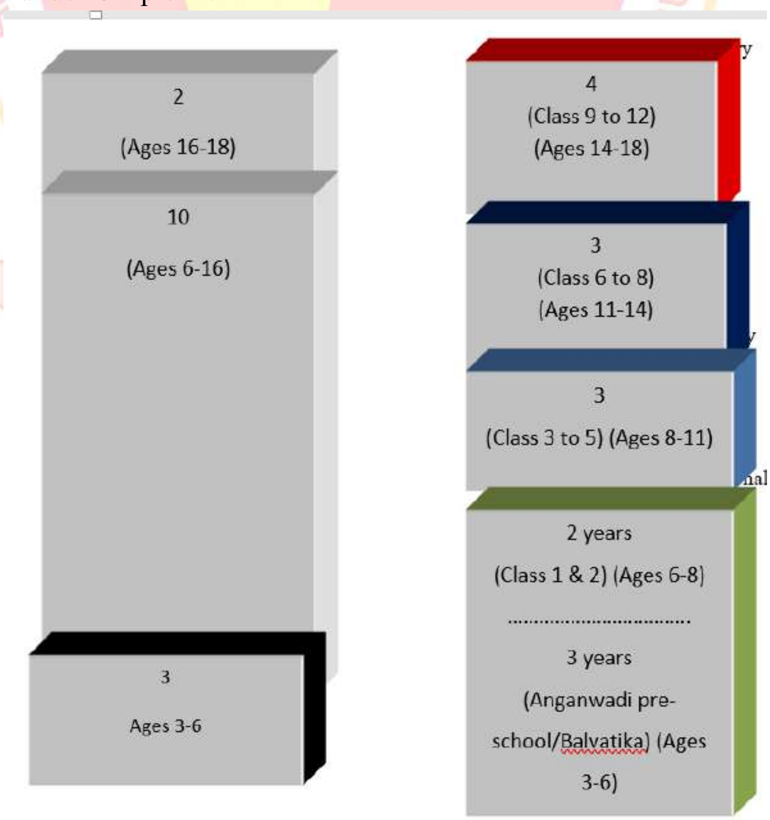

Currently, children in the age group of 3-6 are not covered in the 10+2 structure as Class 1 begins at age 6. In the new 5+3+3+4 structure, a strong base of Early Childhood Care and Education (ECCE) from age 3 is also included, which is aimed at promoting better overall learning, development, and well-being.

1. Early Childhood Care and Education: The Foundation of Learning

1.1. Over 85% of a child's cumulative brain development occurs prior to the age of 6, indicating the critical importance of appropriate care and stimulation of the brain in the early years in order to ensure healthy brain development and growth. Presently, quality ECCE is not available to crores of young children, particularly children from socio-economically disadvantaged backgrounds. Strong investment in ECCE has the potential to give all young children such access, enabling them to participate and flourish in the educational system throughout their lives. Universal provisioning of quality early childhood development, care, and education must thus be achieved as soon as possible, and no later than 2030, to ensure that all students entering Grade 1 are school ready.

1.2. ECCE ideally consists of flexible, multi-faceted, multi-level, play-based, activity-based, and inquiry-based learning, comprising of alphabets, languages, numbers, counting, colours, shapes, indoor and outdoor play, puzzles and logical thinking, problem-solving, drawing, painting and other visual art, craft, drama and puppetry, music and movement. It also includes a focus on developing social capacities, sensitivity, good behaviour, courtesy, ethics, personal and public cleanliness, teamwork, and cooperation. The overall aim of ECCE will be to attain optimal outcomes in the domains of: physical and motor development, cognitive development, socio-emotional-ethical development, cultural/artistic development, and the development of communication and early language, literacy, and numeracy.

2. Foundational Literacy and Numeracy: An Urgent & Necessary Prerequisite to Learning

2.1. The ability to read and write, and perform basic operations with numbers, is a necessary foundation and an indispensable prerequisite for all future schooling and lifelong learning. However, various governmental, as well as non-governmental surveys, indicate that we are currently in a learning crisis: a large proportion of students currently in elementary school estimated to be over 5 crore in number have not attained foundational literacy and numeracy, i.e., the ability to read and comprehend basic text and the ability to carry out basic addition and subtraction with Indian numerals.

2.2. Attaining foundational literacy and numeracy for all children will thus become an urgent national mission, with immediate measures to be taken on many fronts and with clear goals that will be attained in the short term (including that every student will attain foundational literacy and numeracy by Grade 3). The highest priority of the education system will be to achieve universal foundational literacy and numeracy in primary school by 2025. The rest of this Policy will become relevant for our students only if this most basic learning requirement (i.e., reading, writing, and arithmetic at the foundational level) is first achieved. To this end, a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy will be set up by the Ministry of Human Resource Development (MHRD) on priority. Accordingly, all State/UT governments will immediately prepare an implementation plan for attaining universal foundational literacy and numeracy in all primary schools, identifying stage-wise targets and goals to be achieved by 2025, and closely tracking and monitoring progress of the same.

3. Curtailing Dropout Rates and Ensuring Universal Access to Education at All Levels

3.1. One of the primary goals of the schooling system must be to ensure that children are enrolled in and are attending school. Through initiatives such as the Sarva Shiksha Abhiyan (now the Samagra Shiksha) and the Right to Education Act, India has made remarkable strides in recent years in attaining near-universal enrolment in elementary education. However, the data for later grades indicates some serious issues in retaining children in the schooling system. The GER for Grades 6-8 was 90.9%, while for Grades 9-10 and 11-12 it was only 79.3% and 56.5%, respectively - indicating that a significant proportion of enrolled students drop out after Grade 5 and especially after Grade 8. As per the 75th round household survey by NSSO in 2017-18, the number of out of school children in the age group of 6 to 17 years is 3.22 crore. It will be a top priority to bring these children back into the educational fold as early as possible, and to prevent further students from dropping out, with a goal to achieve 100% Gross Enrolment Ratio in preschool to secondary level by 2030. A concerted national effort will be made to ensure universal access and afford opportunity to all children of the country to obtain quality holistic education-including vocational education from pre-school to Grade 12.

3.2. There are two overall initiatives that will be undertaken to bring children who have dropped out back to school and to prevent further children from dropping out. The first is to provide effective and sufficient infrastructure so that all students have access to safe and engaging school education at all levels from pre-primary school to Grade 12. Besides providing regular trained teachers at each stage, special care shall be taken to ensure that no school remains deficient on infrastructure support. The credibility of Government schools shall be re-established and this will be attained by upgrading and enlarging the schools that already exist, building additional quality schools in areas where they do not exist, and providing safe and practical conveyances and/or hostels, especially for the girl children, so that all children have the opportunity to attend a quality school and learn at the appropriate level. Alternative and innovative education centres will be put in place in cooperation with civil society to ensure that children of migrant labourers, and other children who are dropping out of school due to various circumstances are brought back into mainstream education.

4. Curriculum and Pedagogy in Schools: Learning Should be Holistic, Integrated, Enjoyable, and Engaging

Restructuring school curriculum and pedagogy in a new 5+3+3+4 design

4.1. The curricular and pedagogical structure of school education will be reconfigured to make it responsive and relevant to the developmental needs and interests of learners at different stages of their development, corresponding to the age ranges of 3-8, 8-11, 11-14, and 14-18 years, respectively. The curricular and pedagogical structure and the curricular framework for school education will therefore be guided by a 5+3+3+4 design, consisting of the Foundational Stage (in two parts, that is, 3 years of Anganwadi/pre-school + 2 years in primary school in Grades 1-2; both together covering ages 3-8), Preparatory Stage (Grades 3-5, covering ages 8-11), Middle Stage (Grades 6-8, covering ages 11-14), and Secondary Stage (Grades 9-12 in two phases, i.e., 9 and 10 in the first and 11 and 12 in the second, covering ages 14-18).

4.2. The Foundational Stage will consist of five years of flexible, multilevel, play/activity-based learning and the curriculum and pedagogy of ECCE as mentioned in para 1.2. The Preparatory Stage will comprise three years of education building on the play, discovery, and activity-based pedagogical and curricular style of the Foundational Stage, and will also begin to incorporate some light text books as well as aspects of more formal but interactive classroom learning, in order to lay a solid groundwork across subjects, including reading, writing, speaking, physical education, art, languages, science, and mathematics.

The Middle Stage will comprise three years of education, building on the pedagogical and curricular style of the Preparatory Stage, but with the introduction of subject teachers for learning and discussion of the more abstract concepts in each subject that students will be ready for at this stage across the sciences, mathematics, arts, social sciences, and humanities. Experiential learning within each subject, and explorations of relations among different subjects, will be encouraged and emphasized despite the introduction of more specialized subjects and subject teachers. The Secondary Stage will comprise of four years of multidisciplinary study, building on the subject-oriented pedagogical and curricular style of the Middle Stage, but with greater depth, greater critical thinking, greater attention to life aspirations, and greater flexibility and student choice of subjects. In particular students would continue to have the option of exiting after Grade 10
and re-entering in the next phase to pursue vocational or any other courses available in Grades 11-12, including at a more specialized school, if so desired.

Conclusion:

The new National Education Policy-2030 will definitely have a developmental impact in India. Social, moral and emotional competencies are seen to develop as all factors are considered in this educational strategy. Also because culture and language development is given importance.

Ancient knowledge and philosophy seems to be included in education. Being an interdisciplinary education, knowledge innovation will be promoted from disciplines selected according to the interests of the students. Conversion of MHRD into a separate Ministry of Education will facilitate provision of resources like finance, curriculum, infrastructure etc. and implementation of quality education.

Reference List:

1) National Education Policy 2019 Draft Committee ISTRO, Bangalore.
2) The Right to Education Act 2009.
3) GR.No.RTE-2018/PRA.No.180/SD- Date 18/09/2020.
4) GR. No. No. RTE. 2019/PRA.NO. 119/SD-Date 25/07/2019.
5) National Education Policy 2020 Ministry of Education Government of India.
6) http//niepid.nic.in/NEP 2020.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Situating Sawantwadi as the Hub of Goan Resistance against the Portuguese Colonialism

K C Lakshmi Devi
Research Scholar (History)
D D Kosambi School of Social Sciences
& Behavioural Studies
Goa University
Contact: 9826470978
lakshmimaheshkc@gmail.com

Abstract:

Sawantwadi as a tehsil, is currently a part of Sindhudurg district of Maharashtra. During the times of the Goan liberation movement, particularly after the independence of India from the British colonialism, Sawantwadi became the hub of nationalist activities by the Goans as well as the Sawantwadekars against the Portuguese colonialism. Several places of Sawantwadi had become the locations of resistance and several individuals from this region of Konkan played active role in the Goan liberation movement. The present paper explores various sources to understand several aspects such as geo, political and historical positioning of Sawantwadi in extending its support for the Goan cause.

Key Words:

Portuguese Colonialism, Goan Resistance, Konkan Connection, Freedom Fighters of Sawantwadi

Introduction:

A look at the history of Sawantwadi Sansthan under the Bhosales reveals that it got strengthened amidst the pull of diverse ruling agencies, both Indian as well as colonial. Pernem, Bicholim and Satari areas of present-day North Goa were once part of the Sawantwadi Sansthan. Later though these places came under the Portuguese regime, the residents here didn't lose their socio-cultural links with the rest of the Sawantwadekars.

Even before the independence of India there had been liberal exchange of support between the Goans and Sawantwadekars and the other Konkan freedom fighters. Post Independence, Sawantwadi became the hub of even radical activities in support of the Goan liberation movement. Dodamarg, Satarde, Sasoli, Netarde, Banda, Vazrem became centres for both the Satyagrahis as well as for the revolutionaries. Apart from National Congress of Goa (NC(G) which followed the path of non-violence, even the revolutionary organizations like Azad Gomantak Dal (AGD), Goa Liberation Army (GLA), Rancour Patriotica (RP), Quit Goa Organization (QGO), etc., frequented these areas to organize their fight against the Portuguese.

Sawantwadekars in support of Goan Liberation Movement:

From Sawantwadi several took direct participation in the Goan liberation movement. The important among them were Narayan Aba Desai from Sawantwadi, Mohammad Usman Khatib from Banda, Jaisingrao Venkatrao Rane who was born at Parme village of Sawantwadi, Kamlakant Bablo Santineskar from Shiroda, Sawantwadi, Damodar Vishwanath Vaze, from Sonarbhat in Dodamarg, Rama Babaji Gauns or Gauns Barkelo from Talekhol village of Sawantwadi, and Satchit Ganesh Shilkar also from Sawantwadi.

Apart from the above mentioned, there were few other freedom fighters from Vengurla and Malvan who freaquented Sawantwadi as part of their fight against Portuguese colonialism. Subhavati Dinkar Bhobe was one of them. She was a nurse from Vengurla. Manohar Sitaram Kambli was from Dabholi of Vengurla, the illustrious Barristor Nath Pai and Vaman Radhakrishna too were from Vengurla and Shantaram Shetye was from Malvan. And Suryakant Vasant Parmekar too made Dodamarg as his base.

What turned Sawantwadi into the hub of Goan Resistance!!

Geo-political Situation and Historical Connection turned Sawantwadi into the war-room of Goan resistance. Since Sawantwadi was at the Indian border territory to the Portuguese Goa, it turned into a combat training hub of the nationalist forces. It was transformed into a meeting ground and a shelter for the Goan freedom fighters who crossed the borders to evade impending arrests by the Portuguese authorities. And

became a launchpad of these Goan liberation activists into Goa to resume their resistance. As Mohan Ranade pointed out when he attended a meet of National Congress of Goa at Vazare in 1950's, there were other Goan freedom fighters such as Vishwanath Lawande, Shyamrao Lad, Suryakant Naik, Peter Alwares, Antony D'Souza, Madhav Bir, Atmaram Mayenkar, etc. All of them were working from the freed Indian territories such as Sawantwadi, Belgaum, Bombay, etc. due to the curb of civil rights in Goa. Only Ranade, Shantaram Dhond and Anna Deshpande attended this meet crossing the border of Goa at Banda secretly.[1] Interestingly among these three, Ranade was from Maharashtra and Anna Deshpande was from Hyderabad, leaving only one Goan attending this meet from Goa, Shantaram Dhond. This shows the kind of iron clutches Portuguese was holding over its native subjects. It must be noted that Laxmanrao Sardessai attended such meet of NC(G) as early as 1947 at Sinquerval (Sakirval) in Dodamarg but the moment he returned home he had to escape to Bombay to evade the arrest.[2] Even after many such events the freedom fighters from both sides of the borders were undeterred about their goal of freedom. Before independence and before the merger of Sawantwadi Sansthan into India, Portuguese had enjoyed certain privileges with the rulers of the Sawantwadi. But after its formal inclusion into India, it started drawing the attention of the well-wishers of Goa from all over India.

A peep into the important places of Sawantwadi that extended hospitality to the Goan activists shows that most these places were at the borders of Portuguese Goa. Aronda, Satarda, Netarde, Dodamarg, Sasoli, Maneri, Vazare, and Talekhol were those areas. Few other places though at a little distance but of strategical importance like Banda, Amboli, Shiroda, Vengurla, Malwan etc too formed part of the extended support area for the Goan nationalists. Banda served as an important connective point for the Indian as well as Goan nationalists.[3] From Banda, Goan nationalists used to reach either Sawantwadi or Amboli. From Amboli they used to go north towards Pune via Sangli and Satara or reach out to Belgaum (Karnataka), another base which was literally colonized by the Goan freedom fighters to the extent that most of their political organizations established their offices there. Both Sawantwadi in Maharashtra and Belgaum in Karnataka acted as buffer zones and were populated by the Goans in exile. Important Goan organizations like NC(G) and AGD had huge number of dedicated Goan activists and incorporated sizable number of local members from these places.

During the period of Mass Satyagraha organized by Goa Vimochan Sahayak Samiti (GVSS), Satyagrahis from all over India flooded Pune and from there via Belgaum and Banda in Sawantwadi many of them entered Goa at various points. Aronda, Dodamarg being the popular spots from the side of Sawantwadi and via Kankumbi from the side of Karnataka to enter North Goa and from Karwar into the South Goa or old conquests area. Vishwanath Lawande, Prabhakar Sinari, Tukaram Kankonkar, Prabhakar Vaidya and other leaders of AGD were successful in establishing and organizing their centres in thirteen locations in Maharashtra and Karnataka along the border of Portuguese Goa.[4]

The Events and Circumstances that brought them together:

There were few but authentic reasons for the natural support of the natives of Sawantwadi to the Goan liberation movement. Historically, Pernem, Bicholim, Satari areas of Portuguese Goa were part of the erstwhile Sawantwadi Sansthan. As such the natives of these areas have close familial and socio-cultural relations with the people of Sawantwadi and other areas of Konkan.

Secondly, the Indian national movement attracted many Goans who participated in it in their own capacity. For instance, Ramabhau Kakodkar, a Goan freedom fighter was detained on 9th August 1942 at Vengurla for a day along with Bhau Dharmadhikari.[5] It must be remembered here that Quit India movement was started all over India just a day before. And his co-detainee was Sadashiv Jagannath Dharmadhikari, popularly known as Bhau Dharmadhikari. He was a prominent freedom fighter from Pune. Kakodkar was detained again for five days at Vengurla leading to his trial and even sentenced of rigorous imprisonment of six months by the Malwan court. This sentence was awarded to him due to his involvement in the ongoing independence movement there. His activities were extended to Kankavli, Kudal and Sawantwadi apart from Vengurla.[6] Atmaram Karmalkar was another Goan freedom fighter who took active part in Quit India movement at Vengurla frequently.[7] He worked as a crucial link between the Goan nationalists, Government of Maharashtra and the Indian Consulate at Goa.

Another important feature of this mutual support is that several Goan nationalists were involved in the exchange of arms and ammunition to be used in radical activities against both the British and Portuguese

colonial establishments. For example, Govindaji Vasudevji Jasvantrao Desai was from Tuem, Goa. But he made Satarda his permanent base and managed the transportation of explosives to the Goan nationalists.[8] Anand Vaikunth Naik was involved in secretly smuggling the raw material required for the manufacturing of the explosives from the border. He was a member of GLA.[9] And then Gurudas Raikar of NC(G) also transported explosives secretly through Banda to the team members of the revolutionary, Surendranath Pai.[10] Then we hear about few Goans who provided arms and explosives to the revolutionaries of Maharashtra. Janardhan Shinkre who was working as a government teacher at the time of Quit India movement was known to have supplied arms and monetary support to the Indian nationalists in South Maharashtra.[11] Pandurang Purushottam Shirodkar too provided study supply of arms and ammunition to Balukaka Kanitkar, Senapati Bapat, Y B Chavan and others.[12]

Shirodkar was also connected to the Konkan and the rest of the Maharashtrian nationalists due to his involvement in the Samaikya Maharashtra movement. It must be noted here that post-liberation after the integration of Goa into India he wished for the merge of Goa in Maharashtra. Several important nationalists of the Konkan region, for example Barrister Nath Pai from Vengurla were active supporters of Goa liberation movement and also led the movement for Samyukta Maharashtra. Prabhakar Narayan Namjoshi from Chiplun of Ratnagiri district too was a member of Samaikya Maharastra Samiti and participant of Goa liberation movement in the year of 1955.[13] It is a formidable fact that Marathi language also played an important role in keeping the ties strong between Goa and rest of the Konkan and Maharashtra. Whether it was Mohan Ranade, Anna Deshpande, Dattatraya Deshpande or Chandrakant Babji Vernekar they had established Marathi schools in several places of Goa and effectively incubated the ideas of freedom and nationalism through them. Among them Chandrakant Vernekar was born in Sawantwadi.[14] All these activities and interactions were made possible through the effective networks of Goan and Indian nationalists from both sides of the borders.

Coming to the nationalists of Konkan, Narayan Aba Desai from Sawantwadi was an active member NC(G) and later in AGD. Tukaram Hirve from Mapusa was his leader. Hirve and his team were responsible for gutting the Post-office at Mapusa.[15] Narayan Desai used to distribute the nationalist propaganda material among the masses. He earned for himself the imprisonment of 9 months due to his patriotic actions in the year of 1954.[16] His Goan associates included Atmaram Mayenkar, Vishwanath Lawande, Antony D'Souza and others. Manohar Sitaram Kambli was from Dabholi of Vengurla. He too was an active member of AGD and had to taste the jail life at Aguada for two years.[17] Mohammad Usman Khatib from Banda also took active part in the anti-Portuguese activities and spent a prison term at Aguada and Altinho in Goa. He was a member of NC(G).[18] Damodar Vishwanath Vaze from Sonarbhat in Dodamarg, used to keep the nationalists informed about the activities of the Police. He used to spread patriotic spirit among the masses by distributing nationalist literature. He too was imprisoned for almost two years.[19] Rama Babaji Gauns or Gauns Barkelo was from Talekhol village, Sawantwadi. He was with AGD and worked from its centre at Vazrem (Vazare). He participated in several radical activities like attacks on Portuguese establishments like police stations.[20] Kamlakant Bablo Santineskar too carried forward the anti-Portuguese activities as a member of AGD under the mentorship of Mohan Ranade.[21] He was born in Shiroda of Sawantwadi.

Shantaram Shetye was born in Malwan, got his schooling there. Upon his return to Mayem in Goa, he became part of nationalist activities and the ongoing peasant agitation there against the oppression by the Count of Mayem.[22] From Ratnagiri, Vitthal Parshuram Joshi (from Guhagar), Maruti Dattatraya Nimbalkar (Chiplun), and Shivaji Shivram Sawant too participated in Goan liberation movement. Vitthal Parshuram Joshi was a member of Jan Sangh, and he was one of the team members that was led by Jagannathrao Joshi crossing the borders at Fakirpato into Pernem in Goa.[23] The members of this team were brutally beaten and thrown back into Indian territory while Jagannathrao Joshi was detained and tried under by the Military Tribunal. Maruti Dattatraya Nimbalkar too entered Goa at Patradevi. V. D. Chitale led his group to Goa via Banda.[24] And Shivaji Shivram Sawant was the member of NC(G) and worked extensively in Goa from 1952. He managed its centres at Dodamarg, Aronda and Satarda and was even arrested and tried by the Military Tribunal in the year of 1955.[25] Jaisingrao Venkatrao Rane was one of the founders of Goa Liberation Army (GLA).[26] He was initially with NC(G) but later realized that by peaceful means it is almost impossible to convince the ruthless colonial

rulers to quit Goa. He was born at the village Parme in Sawantwadi. Along with AGD, GLA too created terror in the Portuguese colonial establishment in Goa.

The Co-operation and Cohesion during the Satyagraha Movement:

In the year of 1954 GVSS decided to call for the volunteers from the entire India to offer Mass Satyagraha by entering Goa to demonstrate their solidarity with the Goans who were suffering under the colonial rule. Responding to this call, Satyagrahis from all over India belonging to diverse political and social organizations and many without any allegiance to any party came to extend their support. They used to get formal introduction and guidance at the GVSS office in Pune before leaving for Goa via Belgaum or Sawantwadi. The nationalists from Sawantwadi and other nearby parts of Konkan made remarkable contribution to this movement by directly participating in the Satyagraha and by providing support to the Satyagrahis who reached there on their way to Goa.

Apart from the Satyagrahis coming from outside, on important occasions like January 26th, August 15th, or 18th of June several programs of resistance like peaceful morchas, protests and Satyagrahas used to be organized with in Goa too. For instance, Vaman Radhakrishna from Vengurla not only carried out nationalist propaganda in Goa but also organized Satyagraha on 26th January in 1955. As a result, he was served with four years of sentence but that didn't deter him from resuming the resistance soon after his release.[27] Satchit Ganesh Shilkar was another freedom fighter who was active inside Goa, particularly in the Salcete region. He was from Sawantwadi.[28]

The unarmed Satyagrahis entering Goa were put through a great ordeal starting from the lathi charge and pushing them back to India's border, to arrests and imprisonments by the Portuguese regime. What made the civic world numb with shock was the incessant shooting on the Satyagrahis without warning by the Portuguese police, particularly on 15th August 1955, when more than 30 Satyagrahis were killed. This grave situation needed immediate medical support. The teams formed by both the Goan and Konkan nationalists were placed at the borders to treat the injured Satyagrahis and carry them to the hospitals at Sawantwadi and Vengurla.

Dr. Kashinath Ladu Sanzguiri was a Goan nationalist and member of NC(G). He had experience already as he led the medical team during the liberation of Dadra and Nagar Haveli in 1954. As such he took charge of a medical team at Vazrem during the Mass Satyagraha movement too.[29] Dr. Luisa Pereira, spouse of Gerald Xavier Periera, led the medical brigade at Patradevi from where most of the Satyagrahis entered Goa.[30] Both of them were active members of Goans Peoples Party (GPP) and dedicated to the cause of Goa's freedom. Konkan nationalists were not far behind here as well. Subhavati Dinkar Bhobe was from Vengurla. She was a nurse and member of NC(G). She was instrumental in creating awareness and nationalistic fervour among the women and did pioneering work in garnering support for the families of the freedom fighters who were either in exile or underground. She was responsible for setting up several nursing stations across the borders and provided first aid service to the injured.[31]

Even after so much violence and bloodshed when Portugal didn't stop its propaganda against India, Barrister Nath Pai brought to the attention of the European nations about the atrocities of the Portuguese colonialism in Goa and garnered support to the Goan cause.

Conclusion:

Thus, it can be concluded that with the collective efforts of the nationalists from across the borders Goan liberation movement could continue to thrive till the freedom was achieved. While Sawantwadekars extended their support liberally to the Goan freedom movement, Sawantwadi itself became the basecamp for the Goan liberation movement and its fighters. Their mutual support and cooperations dates back to the Indian independence movement when several Goan nationalists took part in it reaching out to the Konkan region. Samyukta Maharashtra movement too received the support from several Goan ideologues. Sawantwadekars and several other Konkan nationalists were instrumental in chalking down the minute details of the Mass Satyagraha movement and even volunteered as the cadres of GVSS. Many of these freedom fighters were imprisoned by the Portuguese and still they continued to strive for the liberation of Goa soon after their release. Because for the freedom fighters of Konkan region, Goa is very much part of India and they strongly desired and worked for its integration with Indian Union. This fact is well-inscribed on the walls of the Martyr's

memorial at Patradevi, 'Ek Hriday Ho Bharat Janani' where the names of the martyrs of Goa liberation movement are etched in golden letters.

End Notes:

1. Ranade, Mohan., *Struggle Unfinished*, Pune: Vimal Publications, Goa, 1988, p. 25.
2. Medeira, B. ed. *Trial of Laxmanrao Sardessai*, Vol. XIII, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, 2016.
3. See Order No.676/616 Processo No. 985, Ano de 1955 of Tribunal Militar Territorial (TMT) files; *Historical Archives of Goa (HAG)*, folio. nos: 3, 4. Jagannathrao Anant Joshi, a Satyagrahi belonging to Jan Sangh, mentions the route map of the incoming Satyagrahis and Banda is a point where Satyagrahis meet and march ahead to cross the borders.
4. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, P. 197.
5. *Goa Kranti Din 1991*, Booklet published by the Department of Information and Publicity, Government oof Goa, 1991, p. 10.
6. Ibid.,
7. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, p. 170
8. Ibid., p. 64
9. Ibid., p. 230
10. Ibid., p. 289
11. Ibid., p. 321.
12. See biographical Sketch of Pandurang P. Shirodkar, Shirodkar, P.P. ed. *Trial of Four, Pandurang P. Shirodkar, Dr. Vinayak N. Mayenkar, Gilherme De Souza Ticlo, Nilkanth M. Karapurkar*, Vol. 6, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, 1999.
13. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. II, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1990, P. 80.
14. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, pp. 372, 373.
15. Ibid., p. 132.
16. Ibid., p. 71.
17. Ibid., pp. 156, 157.
18. Ibid., p. 184.
19. Ibid., pp. 364, 365.
20. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. II, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1990, p. 34.
21. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, p. 301.
22. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, PP. 318, 319.
23. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. II, Panaji: Goa Gazetteer
Department, Government of Goa, Goa, 1990, p. 46. Also see Order No.676/616 Processo No. 985, Ano de 1955 of Tribunal Militar Territorial (TMT) files; *Historical Archives of Goa (HAG)*, folio. nos: 7 and 9 for more details on their journey into Goa.
24. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. II, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1990, P. 82.
25. Ibid., pp. 100 – 101.
26. *Goa Kranti Din 1991*, Booklet published by the Department of Information and Publicity, Government oof Goa, 1991, p. 44.

27. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, pp. 287, 288.
28. Ibid., p. 95. Also see Order No.733 Processo No. 832, Ano de 1955 of Tribunal Militar Territorial (TMT) files; *Historical Archives of Goa (HAG)* for more details on him.
29. Shirodkar, P. P., ed. *Who's Who of Freedom Fighters – Goa, Daman and Diu*. Vol. I, Panaji: Goa Gazetteer Department, Government of Goa, Goa, 1986, p. 302.
30. Ibid., p. 278.
31. *Goa Liberation Day – 19th December 2000*, Booklet published by the Department of Information and Publicity, Government of Goa, 2000, p. 39.

HMIS *Talwar* at Bombay: Epicenter of Royal Indian Naval Mutiny 1946

Mr. Somanath Bhanudas Satapute,
Research Fellow,
Department of History,
Shivaji University, Kolhapur
Mail- somanathsatapute@gmail.com

Introduction-

Royal Indian Naval Mutiny is the glorious episode of Indian Freedom Struggle in which the armed forces openly stood against the Colonial British Empire. Even though this mutiny can be only had the limited time duration from 18th February 1946 to 23rd February 1946. To understand the true nature of the mutiny, it can be divided into three stages, such as the first stage as the causes and background of mutiny, the second stage is the actual period of mutiny and the most important the third stage of mutiny, in which the subaltern nature of mutiny is witnessed for a longer period. In this research paper the social impact of mutiny was highlighted.

Indian Freedom Struggle has different aspects and dimensions for the achievement of the common goal of Free India. On the one side of national movement the Gandhiji was fighting against the British rule through his ideology of non-violence, and contrary to this ideology another faction of revolutionaries were waged war against the British colonialism through armed struggle. The better example of armed struggle against British Rule was that of Indian National Army i.e. *Azad Hind Fauj*, led by Subhash Chandra Bose. There were some internal issues within the armed forces of India, especially by the racial discrimination of the colonial British Government in India. The causes within the armed forces were structurally more evident during and after the Second World War. This administrative issues such as mobilization, pay disparity, ill-treatment to the Indian ratings of Royal Indian Navy created the discontent among the sailors. The ongoing talks of transfer of power played a very significant role to create suspicious environment against the British rule. The famous Red Fort Trials against the Indian National Army created the discontent among the ratings of Royal Indian Navy. So through the leadership of fellow leading telegraphist B. C. Dutt, the likeminded, unsatisfied ratings started a mutiny against the British Rule on the eve of growing talks of transfer of power.

The actual event of Mutiny was started on the morning of 18th February 1946 on the issue of bad food was served to the ratings. Defying the order from senior officers is considered as the mutiny in the parlance of defence forces. This mutiny was started on the HMIS Talwar, one of the leading signal school at Bombay. In actual sense this mutiny was leaderless mutiny. Even though this mutiny was spread from one naval station to other. The news of mutiny was spread like fire in the city, and only remained to it but spread instantly to the different cities and naval ships. Bombay was the main city of naval stationed, which also played important role during Second World War for training purpose as well as the medical facilities to the wounded soldiers. Ratings from different naval stations came together and formed one Naval Central Strike Committee, to co-ordinate the talks with authorities and even also the Indian leaders from different political parties.

This news of mutiny received widespread coverage through the newspapers. So this issue became the hot topic among the people of Bombay city. The admiral Godfrey threatened the ratings for dire consequences, if they did not surrender as early as possible. So this news created the sympathetic feelings among the people of Bombay. This city was very much politically vibrant. So as soon as the news of mutiny came forward the different leaders such as Jawaharalal Nehru, Saradar Patel rushed to the city. But mutineers want to meet Aruna Asaf Ali (Popular figure of underground movement of Quit India Movement).

The duration of Royal Indian Navy Mutiny was from 18th to 23rd of February 1946. The mutiny started at HMIS *Talwar,* located at Bombay on the issue of bad quality of food and was aggravated by the arrogant behavior of Arthur Frederick King, the Commanding Office. Mutiny started by hunger strike of naval ratings at HMIS *Talwar* on 18th February 1946, they were later joined by naval ratings on the other shore establishments and ships at Bombay. The nature of mutiny was apolitical in the initial stages but later on it took a political turns. The foundations of the British rule in India were shaken by the RIN mutiny. Even though, it all started in Bombay city, its impact spread far beyond it. In less than a day, it spread all over the India. All the naval

establishments and ships mutinied against the British in support of mutineers. Even the naval headquarters was not left untouched by the mutiny.

Foundation of Bombay City:

The research area of this paper is related to the Bombay city and its establishments. Bombay City (recent name– Mumbai) is the capital of Maharashtra State. Bombay city was located on the 19.0760' N Latitude and 72.8777' E Longitude. Greater Bombay was class I town throughout 1901 to 1961. The percentage of population living in cities, i.e. class I to total urban population has increased from 32.86 in 1901 to 60.49 in 1961.[i]

Portuguese gained the possession of Bombay in 1534.[ii] King Charles II had married Infanta Catherina of Braganza, the Portuguese Princess, in 1662 and Bombay was ceded to him as a part of his dowry. King Charles late transferred Bombay Island to East India Company at an annual rental of £ 10 in 1668. Meanwhile, in 1685 the British Indian Marine Headquarters was shifted to Bombay and a year later the service was rechristened as the Bombay Marines.[iii]

Map of Bombay City:

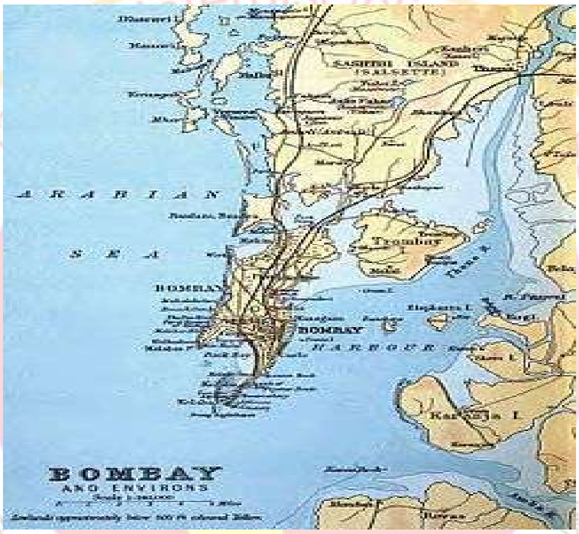

Source: Retrieved from https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/69/IslandsofBombay1893.jpg., last accessed on the 21st February 2023.

Establishment of Bombay Dockyard:

The naval dockyard at Bombay was established in 1735,[iv] mainly to counter the growing influence of the Marathas at the seas, which hampered British trade on the western coast. Hence, shipbuilding was very important to the British, for which they built the Naval Dockyard very close to Colaba (present day Alibaug), the center for Maratha naval activities.

Map of Bombay City-Dockyard:

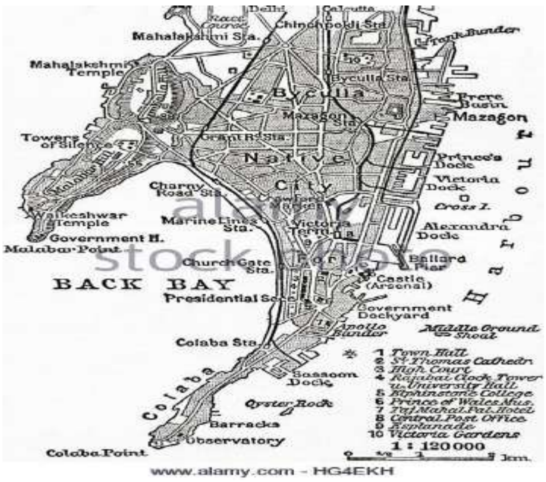

Source: Map of Bombay, India, c. 1920. From Meyers Lexicon, published 1924

Retrieved from- https://www.alamy.com/stock-photo-map-of-bombay-india-c-1920-from-meyers-lexicon-published-1924., accessed on 12th February 2023.

Bombay city as a center of Royal Indian Navy:

RIN Establishments in Bombay accounted for more than twelve thousand naval ratings. Thus Bombay was the centre of the Royal Indian Navy. He noted in his diary, 'it will be of interest to record an extract of events maintains during the brief period when he was in temporary command in Castle Barracks.'[v]

RIN Mutiny and Bombay City:

The Royal Indian Navy and Bombay city had always been related. After the transfer of Bombay Island in 1668 from Portuguese to British, Bombay became an important trade port in Company as well as British era. As Bombay is situated on an important sea route, it was easier to collect and transfer the raw material from the distant places in India to Bombay. Also, Bombay was connected to other Indian parts through rail route after the mid-nineteenth century. Bombay is the natural port, which offered vast potential for the trade.

To safeguard the British interests on the west coast they established the Royal Indian Marine headquarters at Bombay. Later it renamed and changed its organization and structure and called Royal Indian Navy. As of historical traditions and geographical phenomena, various training and signal establishments were established at Bombay. Even though the Second World War was fought on the Eastern front in the Bay of Bengal, but all its movements and strategic plans were decided at the Bombay.

Naval Establishment during Second World War in Bombay City:[vi]

1. Castle Barrack- The Dockyard
2. Fort Barracks- House to H.O. ratings.
3. Central Communication Office-Handles all Naval Signal Traffic for naval authorities in Bombay.
4. Colaba Receiving Station- A wireless receiving station.
5. Mahul Wireless Station- Naval wireless transmitters are housed.
6. RIN Hospital at Sewri- Naval Hospital and Sick Berth
7. HMIS Talwar- The RIN Signal School
8. HMIS Hamla- The Landing Craft Wing of RIN

Fig: Map of the Royal Indian Naval Establishment during Second World War

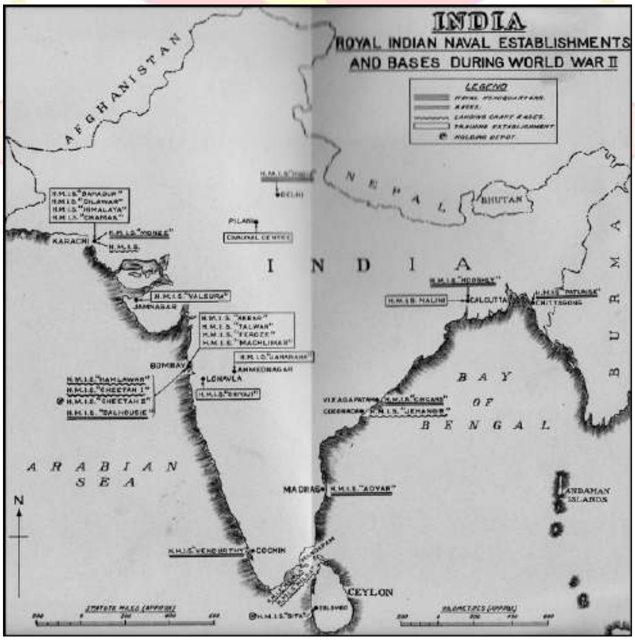

(Source- History of the Royal Indian Navy- Bisheshwar Prasad, pp.126-127)

Conclusion -

The RIN mutiny 1946 played a significant role in gaining the speedy momentum to transfer of power in 1947. The City of Bombay provided the foundational source for the cause of mutiny and spread of mutiny. Bombay as the main center for the naval mutiny and this city was politically very vibrant. HMIS *Talwar* was

the main signal school at Bombay. Ratings from this naval training center were educated signalman. They played significant role for providing the leadership to the mutiny, through their control on all the communication branch. The main leader of rebel ringleaders B. C. Dutt was also associated with this Signal School. Through these different reasons the HMIS *Talwar* emerged as the prime epicenter of RIN mutiny 1946.

Sources

---

[i] Census of India 1961 volume X Maharashtra, General Population Tables Part II- A, p.157.
[ii] *Bombay Gazetteer*, Bombay, 1893, p.435.
[iii] Satyindra Singh, *Under Two Ensign- The Indian Navy 1945-1950*, Oxford and IBH Publishing Company, Bombay, 1986, p.35.
[iv] Ibid., p. 37.
[v] Streatfield James E. C., *In the Wake- The Birth of Indian and Pakistani Navies*, Charles Skilton Ltd, Edinburgh, 1983, p.202.
[vi] Government of India, War Department (1946), *RIN Mutiny Enquiry Commission Report, Volume-I*, p.48.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Ratnagiri Coastal Community Chronicles: Challenges and Struggles

Mr. Sudhir Dattatray Dongare
Sudhirdongare51@gmail.com
Assistant Professor
V.G. Vaze College of Arts, Science and Commerce, (Autonomous),
Mulund, Mumbai

I. Introduction-

Ratnagiri, situated between Bombay and Goa, stands as a pivotal hub for fishing activities, boasting the largest number of mechanized fishing vessels in the stretch from Bombay to Malpe in Southern Mysore. This significance is underscored by the Food and Agriculture Organisation of the United Nations, emphasizing Ratnagiri's unparalleled role in both mechanized fishing and fish processing activities. The communities engaged in fishing at this strategic site, including **Wani, Muslim-Daldi, Muslim, Hindu-Koli, Hindu-Bohi, Bhandari, and Kumbhar**, have sustained their livelihoods for generations through the rich tradition of fishery. However, the winds of modernization and urbanization have brought about transformative changes, influencing employment patterns, income dynamics, and overall standards of living within these communities. As we delve into the socio-economic fabric of Ratnagiri's fishing communities, this research seeks to unravel the nuanced impacts of modernization on these traditional occupations, exploring challenges, opportunities, and potential pathways for sustainable development amidst this evolving landscape.

II. Objectives of the Study

Some of the important objectives of this research are as follows.
1. To study about the coastal communities which involved in fishing.
2. To study shifting paradigms in coastal life.
3. To study Urbanization, Modernization, and their impacts on the fishing community at Ratnagiri city.

III. Hypothesis

1. The substantial increase in fishing production in the last financial year in Ratnagiri District may be attributed to external factors such as favorable weather conditions, improved fishing techniques, or increased demand in the market. However, the persistent challenges faced by fishing communities, including inadequate facilities and limited government support, suggest that the sustainability and long-term growth of the fishing industry could be jeopardized without comprehensive infrastructure development and targeted interventions.

IV. Limitation of the Study

1. The period of this research is limited to the contemporary period of Indian History.
2. The research is conducted primarily for the study of Heritage of Coastal Communities of Ratnagiri and to study their occupation of fishing as business.
3. A study of commercial and economic transformation of the Coastal Communities of Ratnagirialso covered in this research.

V. Research Methods

1. Questionnaire has been made to selected study area to interpret the data collection during the survey. A questioner survey of fisher-men's situated along the Ratnagiri city is prepared.
2. Survey has been conducted primarily to estimate age group greatly involved in fishery, education, living status, primarily reason behind fishery, peak fish catch month, problems created by Urbanization and awareness among-st the fishermen for consequences of Urbanization.
3. Photographs of Houses, People, crafts and gears and processing of fishes will be taken during survey.

Ratnagiri city itself have experienced phase of Urbanization: Population of the towns and Taluka headquarters is increasingly becoming urban in its lifestyle. Economic activities are increasingly getting

involved in manufacturing, trading, transportation and other services.[i] Despite being a part of the United Nations World Heritage Site of the Western Ghats, the Konkan region of Maharashtra is fast losing its rich habitats in the forms of various communities. Negative fish production growth rate: further, a table analysis reveals that Ratnagiri and Sindhudurg are least productive coastal districts as regards to fish production in Maharashtra.

District-wise Fish Production in Maharashtra

Name of District	**Fish Production In Maharashtra (In Metric Ton)**				
	2005	2006	2007	2008	2009
Thane	123591	107747	100479	109016	121514
Mumbai	160594	181888	184679	162681	159560
Raigad	40044	39505	32488	33273	39435
Ratnagiri	105069	109055	85099	72318	75122
Sindhudurg	16045	25895	17070	18675	20136
Total	445343	464090	419815	395963	415767

[ii]Table No-1

Name of District	**Fish Production In Maharashtra (In Metric Ton)**					
	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
Thane-Palghar	97802	114399	99461	86225	67547	58392
Gr.Mumbai	202683	206333	216132	230685	210260	222481
Raigad	41514	53338	58847	41797	38019	40600
Ratnagiri	98443	80340	73738	66173	65374	101228
Sindhudurg	22305	20582	19054	18713	17311	10046
Total	462747	474992	467232	443593	398511	432748

[iii]Table No-2

VI. Area of Study

1) Location:

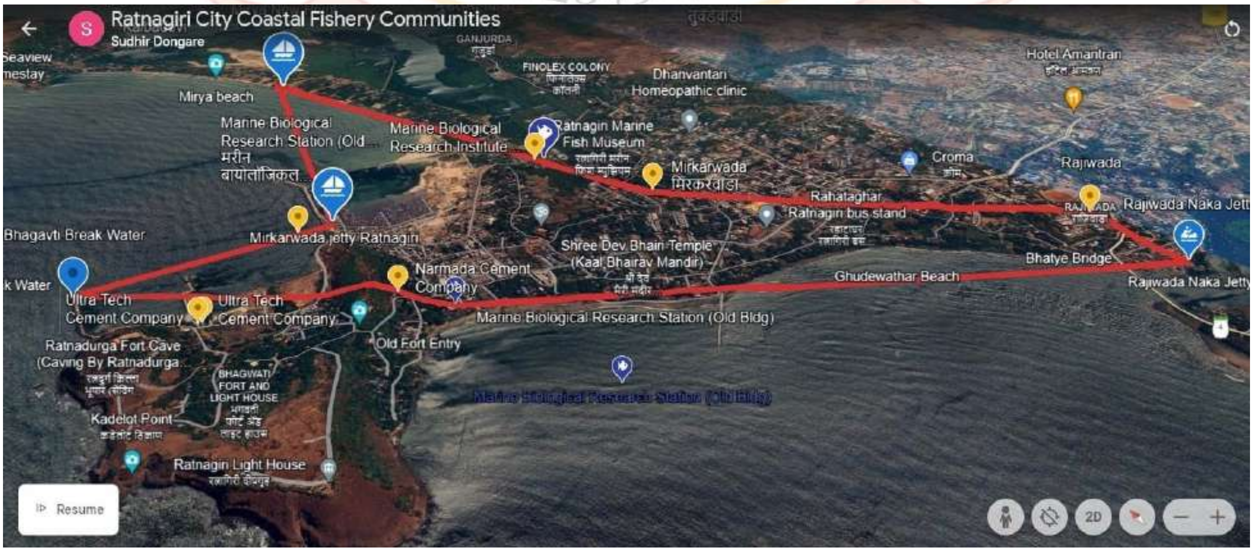

Ratnagiri is in southwestern Maharashtra state, western India. It is situated on the Arabian Sea coast. The selected study area is Ratnagiri, to represent the diverse set of ecological and social conditions in which fishing occurs on the western coast of India.

This study is conducted among fishing communities in the **Ratnagiri City** region of Maharashtra, since these regions together account for large part of Maharashtra's marine fish production. The types of fishing conducted in these areas represent diversity in ecological and social conditions of fishing on the western coasts of India. Specifically, selected area is the **10.6 Km**starts from 'Mirya new point' through Mirkarwada Jetty upto Rajiwada Jetty of Ratnagiri City, which includes the **Marine Biological Research Station (MBRS) in 1958** established by Department of Fisheries under the Government of Maharashtra.

[iv]

The types of fishing conducted here include non-mechanized gill-netting for crabs, cast netting for sardines and other small fish near the shore, hook and line fishing for squids, mechanized gill netting for mackerels, sharks and most other species, trawling for shrimp and ribbon fish and shore seines for seer fish and other species.

VII.Background

Western coastal region of India is one of the highly productive areas throughout the Asian continent. As a great variety of fishes are found here, most of the local communities are dependent on fish as source of food. Also captured fishes have been major source of income for the local fishermen. Socio-economic information about fisheries is insufficient comparison to biological and ecological data. To gain such information is difficult, largely due to the scale of fishery and lack of knowledge among fishermen. This is necessary to improve livelihood standards of the majority of the people who rely on fisheries resources. Local people have been involved in fishery over generation. Since the past three decades due to **Globalization and Urbanization** migration takes place in Ratnagiri district to major cities like Mumbai, Pune were pave the way in transformation on the levels of employment, income and standard of living. Changing aspirations within the youths and with the increasing influence of media and the internet, the belief systems and priorities of the younger generation is changing fast. Many are weaning away from fishing and agriculture and steering towards jobs in big or small cities.[v]

VIII. Interaction with the local fisher-men's from Ratnagiri City

In the pursuit of gathering information about the relationships of the coastal communities of Ratnagiri city, conversations were taken place with their companions. As attention is drawn, the experiences shared during this research have compelled me to modify the central themes of investigation. Hence, informallypresent this research topic, 'Ratnagiri Coastal Community Chronicles: Challenges and Struggles'.

In the midst of constant transformations in community life, the coastal communities of Ratnagiri face challenges in acquiring facilities for community boats and encounter difficulties in obtaining government assistance. Looking into the significant difficulties faced by these communities, aiming to bring attention to their struggles and, concurrently, acknowledge their resilience. Based on research conducted, the primary aim to thoroughly explore the problems embedded in the communal life of these coastal communities and shed light on the intricacies of their heritage.

In a candid interview with Vilasbabu Varkhande 38 years old, a seasoned laborer on a fishing boat in Ratnagiri, several noteworthy insights into the dynamics of the local fishery communities emerged. Vilas, belonging to the tribal community and

hailing from Dahanu in the Palghar District, made the significant journey to Ratnagiri two decades ago, driven by the prospects of better livelihood opportunities for him and his younger brother. Working under the employ of Afjal [vi]Seth, a member of the Muslim Daldi Community and the boat owner, Vilas undertakes the crucial role of the captain on the vessel. What sets this arrangement apart is the distinctive division of labor – despite being the owner, Afjal Seth does not directly participate in fishing activities. Instead, all fishing-related tasks on the boat are handled by hired laborers like Vilas. This revelation unveils a distinctive employment structure within the fishing industry, wherein boat owners delegate the operational responsibilities to skilled laborers, reflecting a pattern influenced by factors such as socioeconomic backgrounds and the pursuit of a livelihood amid limited educational opportunities. Vilas candidly shared that many individuals, much like himself, gravitate towards this profession due to their economically disadvantaged backgrounds, underscoring the socio-economic dimensions shaping the composition of the local fishing workforce.[vii]

[viii]In a comprehensive discussion with Tajuddin Alauddin Hodekar, a prominent figure in the Muslim-Daldi community residing in the Mirkarwada area of Ratnagiri City, illuminating insights were revealed regarding the intricacies of the fishery communities. Tajuddin sheds light on the historical evolution of communities such as Koli, Kharvi, Muslim-Daldi, and Bhandari, noting their initial humble origins that gradually saw settlement and even political involvement in the fishing .occupation. Drawing from his family's rich legacy spanning over a century, Tajuddin emphasizes the traditional nature of their involvement in the fishing business. As the owner of a fishing vessel, Tajuddin oversees the employment of 35 workers, taking on responsibilities ranging from wage disbursement to ensuring daily provisions for his labor force. He points out a notable shift in the demographic composition of labor, with workers predominantly sourced from Nepal due to increased literacy and urbanization altering employment preferences among Maharashtrians. Tajuddin astutely reflects on the dual impact of urbanization, acknowledging improved transportation facilities for fish distribution but also highlighting increased expenses attributed to modern technology. The challenges faced by the fishery communities extend to environmental concerns, where industrialization in Ratnagiri contributes to polluted seawater, forcing them to venture into deeper seas for fishing. Moreover, bureaucratic hurdles obstruct the timely acquisition of government subsidies, adding financial strain to an inherently risky business. Tajuddin candidly underscores the precarious nature of their livelihood, expressing the potential repercussions of insufficient fish yields leading to financial setbacks and the need for recourse to bank loans to meet labor expenses. This nuanced account provides a holistic understanding of the multifaceted challenges confronting the fishery communities in Ratnagiri.[ix]

[x]Engaging in a revealing conversation with Rafik Vasta, a seasoned member of the Muslim-Daldi community residing in Mirkarwada, Ratnagiri City, profound insights into the dynamics of the local fishing community emerged. Rafik, an integral part of this occupation for the past three decades, represents a significant portion of the population engaged in fishing, with approximately 90% belonging to the Muslim-Daldi community. In his narrative, Rafik sheds light on the environmentalchallenges faced by the coastal areas of Ratnagiri, attributing a decline in fish numbers to the improper disposal of waste oil from fish mills into the sea, an illegal practice that has adverse effects on the marine ecosystem.

Addressing the positive and negative impacts of urbanization on the fishing community, Rafik underscores the transformative role of modernization. He highlights the positive aspect, wherein fishermen gain access to advanced tools such as modern anklets, purse seine nets, and Rapan fishing nets, enhancing their efficiency in the trade. Notably, this technological advancement has facilitated the export of a substantial portion of the fishing yield to the southern regions of India, signaling an expanded market and economic opportunities for the community. However, Rafik does not shy away from acknowledging the negative consequences of urbanization, particularly the detrimental impact of waste oil on the marine environment—a stark reminder of the delicate balance between progress and environmental sustainability in the evolving landscape of Ratnagiri's coastal communities.[xi]

In the interaction with Sufain Chaudhari, a resident of Mirkarwada, Ratnagiri, who originally hails from Assam, a nuanced perspective on the diverse composition of the fishing workforce unfolded. Sufain highlighted that the majority of individuals actively engaged in the fishing occupation in Ratnagiri belong to the Muslim and Marathi-Hindu communities. Typically, individuals enter this line of work from the age of 18 and onwards,

showcasing the occupation's appeal to the younger demographic. With a decade of experience in the fishing trade, Sufain, much like other boat owners, shoulders the crucial responsibilities of managing salaries for the sailors on his vessel. In a testament to the close-knit nature of the fishing community, he also assumes the role of overseeing the sailors' daily provisions, food, and other essential requirements.

Sufain keenly acknowledged the transformative impact of modern technology on the fishing profession. Notably, innovations such as the Rapan Net and fast-cruising fishing boats were highlighted as instrumental aids that have streamlined and facilitated the fishing process. This nuanced perspective, enriched by Sufain's unique background and experiences, not only provides insights into the diverse backgrounds of individuals contributing to the fishing community but also underscores the pivotal role of technology in shaping and easing the challenges associated with the occupation.[xii]

In a candid interview with Mujib Pawaskar, a seasoned fisherman with over 20 years of experience and representing more than two generations engaged in the fishing occupation in Rajiwada, Ratnagiri, he painted a stark picture of the challenges confronting the community. Mujib highlighted the detrimental impact of pollution from fish oil and chemical factories along the Ratnagiri Coastal area, forcing fishermen to venture into deep-sea fishing, incurring additional expenses. Reflecting on technological advancements, he noted the transition from traditional wooden ships in 1965 to modern, durable metal boats equipped with GPS navigation and advanced alarm systems. However, amidst evolving technology, Mujib expressed concern over the high-risk nature of the fishing business, with unpredictable yields posing financial threats. He foresaw a dim future for the occupation, citing intense competition, a shift towards alternative income sources, and bureaucratic hurdles in obtaining government subsidies due to corruption and delays. This interview highlighted the multifaceted challenges faced by the fishery communities, emphasizing the need for sustainable solutions and support.

In a poignant dialogue with Mujib Pawaskar, a seasoned fisherman from Rajiwada, Ratnagiri, insights into the profound challenges faced by the fishing community emerged vividly. With over two generations deeply rooted in the fishing occupation, Mujib elucidated on the alarming environmental repercussions stemming from industrial pollution along the Ratnagiri coastal area, necessitating costly ventures into the deep sea for fishing. Reflecting on technological advancements in boat construction, Mujib noted the transition from traditional wooden ships to durable steel and iron vessels equipped with GPS navigation and advanced alarm systems. However, amidst technological progress, he expressed grave concerns about the precarious future of fishing, citing heightened competition, financial risks, and a dwindling workforce due to shifting livelihoods. Delays and corruption in accessing government subsidies further exacerbate the community's plight, painting a stark picture of the challenges confronting Ratnagiri's fishery communities.[xiii]

In a comprehensive discussion with Mohasin Vadkar, an insightful member of the Muslim-Daldi community deeply involved in the fishing occupation, a vivid portrayal of the challenges and nuances of the fishery communities emerged. Transitioning from his father's role as a sailor to now owning a large fishing boat for the past two years, Mohasin navigated through the impacts of modernization on their trade. He highlighted the invaluable assistance of technological tools such as Hydraulic Wing, Rope, and modern nets, significantly easing the fishermen's tasks and enhancing fishing yields. To access broader markets, they collaborate with supplier organizations' agents, facilitating the distribution of fish, notably to Southern India, including Kerala, Karnataka, Chennai, and local markets. Mohasin also shed light on the dire state of the main Ratnagiri Jetty, emphasizing the difficulty fishermen face in securing space due to improper management, leading to damages and subsequent financial burdens. He noted the sporadic attention to jetty construction during government election periods and the recurrent challenges related to obtaining diesel quotas, government subsidies, and financial assistance, often pushing them towards high-interest loans from private banks. The heart of the matter, according to Mohasin, lies in the government's failure to recognize fishery communities as farmers, depriving them of the essential attention and beneficial schemes bestowed upon the agricultural sector. Additionally, unauthorized constructions around the main jetty compound the problems faced by these fishermen. This insightful interview provides a poignant narrative of the intricate issues plaguing the fishery communities and calls for urgent attention and support from governmental authorities.[xiv]

[xv] [xvi] [xvii] [xviii]

[xix] In an engaging conversation with Mr. Dinesh Devdas Kubal, a proud member of the Gabit Community residing in Bhagvati Bandar Kila, Ratnagiri, he shared a rich tapestry of his community's historical legacy. Descendants of sea-warriors who patrolled the west coast of India under the banner of Chatrapati Shivaji Maharaj and Sarkhel Kanhoji Angre, the Gabit community transitioned from their ancestral profession to fishing following the British arrival and the fall of the Maratha Empire. Dinesh passionately recounted their six-generation-long involvement in the fishing occupation, where each family member contributes their skills to this traditional practice, demonstrating proficiency in both fishing techniques and ship navigation. However, he expressed a lamentable shift in the younger generation's interest as contemporary children pursue higher education and professional jobs in cities like Mumbai, Pune, or Bangalore instead of continuing the ancestral fishing tradition. The advent of modernization has introduced mechanized nets and nylon hook fishing, significantly increasing costs and leading to a hegemony of capitalistic influences in the fishing occupation. Compounded by the lack of land for alternative livelihoods, particularly agriculture, the Gabit community faces challenges in maintaining the sustainability of their traditional fishing practices, underscoring the complex intersection of tradition, technology, and economic dynamics in the evolving landscape of Ratnagiri's coastal communities.[xx]

In a revealing conversation with Mr. Deepak Patil, a resident of Jakimira in Ratnagiri City with a proud ancestral connection to Maynak Bhandari, who served as a chief in Chatrapati Shivaji Maharaj's navy, and continued as sea-warriors during Sarkahel Kanhoji Angre's navy, a poignant tale of the Bhandari community's fishing legacy unfolded. With a family tradition spanning over 100 years, Deepak, actively engaged in fishing for the past 25 years, expressed the integral role of all family members, spanning from childhood to old age, in their traditional occupation. However, he voiced [xxi]concerns about the environmental impact of industrial constructions and factories along the coastal area, especially fish mills, chemicals, and fish powder factories, contributing to pollution and depleting fish quantities. Lamenting the lack of modern fishing equipment, particularly engine boats for deep-sea fishing, he highlighted the growing challenges posed by larger players and capitalists in the industry. Deepak also raised environmental concerns about the use of LEDs in deep-sea fishing, affecting both fish health and, consequently, human consumption. Reflecting on the future of the Bhandari community in fishing, Deepak expressed the struggle to sustain the legacy amid insufficient government support, misallocation of funds, and demands for timely compensation during natural calamities. Despite the rich familial history, his son's pursuit of IT engineering signals a potential shift away from the traditional occupation, highlighting the precarious state of the great legacy of traditional fishing, on the verge of fading away.[xxii]

Reflecting on personal narrative could offer a poignant perspective within the intricate fabric of Ratnagiri's fishing communities. Mr. Dattatray Dongare, join in the year 1982 as a sailor on a fishing ship owned by a Muslim Seth, offering a vivid glimpse into the challenges faced by the community, particularly the modest wages that posed difficulties in meeting basic needs of his family. The unique dynamic his presence during the monsoon season at his home in Kolhapur, when fishing activities were halted due to the harsh weather at sea, underscores theimpact on familial relationship of the fishing occupation. The decision of his son to pursue education and enter the teaching profession signifies a broader trend in the region, where increasing literacy rates prompt individuals to explore alternative and more stable sources of income. Notably, several young individuals from families traditionally engaged in fishing are charting new paths, showcasing a microcosm of the transformative shifts within these communities. This narrative emphasizes the significant

influence of education and evolving economic aspirations on the traditional occupation, marking a distinct chapter in the ongoing story of Ratnagiri's fishing communities.[xxiii]

In the extensive exploration of Ratnagiri's fishing communities, the interviews with individuals, coupled with a personal narrative, have woven a nuanced tapestry of challenges and dynamics. These narratives unveil a delicate balance between tradition and modernization, environmental concerns, and socio-economic struggles. To chart a sustainable course forward, key recommendations emerge. Initiatives must focus on environmental conservation by curbing industrial pollution and promoting eco-friendly fishing practices. Technological empowerment should be a priority, involving training programs and accessible equipment. Socio-economic upliftment requires recognition of fishery communities, financial support, and alternative livelihood options. Advocacy for government recognition and support is crucial, emphasizing streamlined subsidy processes. Community collaboration, awareness campaigns, and educational initiatives are essential for fostering resilience. Additionally, research and development initiatives should delve into emerging challenges and sustainable practices. These strategies collectively pave the way for a holistic approach to address the multifaceted difficulties faced by Ratnagiri's fishing communities, ensuring a path toward sustainability, resilience, and an improved quality of life for its coastal inhabitants.

---

[i] ApteDeepak, Atul Sathe & Nishigandha Pednekar, Implementation Strategies for Maharashtra, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, October 2014

[ii] Department of Fisheries, Govt. of Maharashtra, Mumbai, 2005-2009- Fish Production Report, Maharashtra State

[iii] Department of Fisheries, Govt. of Maharashtra, Mumbai, 2016-2022- Fish Production Report, Maharashtra State

[iv]Photo taken at Sadanandwadi, Ratnagiri, 12.32 pm, January 27, 2024

[v] ApteDeepak , Atul Sathe & Nishigandha Pednekar, Implementation Strategies for Maharashtra, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, October 2014

[vi]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri, 5.47 pm, January 26, 2024

[vii] VilasbabuVarkhande, Interview by Sudhir Dongare, January 26, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 5.40 pm

[viii]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri, 6.15 pm, January 26, 2024

[ix] Hodekar Tajuddin Alauddin, Interview by Sudhir Dongare, January 26, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 6.00 pm

[x]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri, 6.38 pm, January 26, 2024

[xi] Vasta Rafik, Interview by Sudhir Dongare, January 26, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 6.38 pm

[xii] Chaudhari Sufain, Interview by Sudhir Dongare, January 26, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 7.10 pm

[xiii]Pawaskar Mujib, Interview by Sudhir Dongare, January 27, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 9.40 am

[xiv] Vadkar Mohasin, Interview by Sudhir Dongare, January 27, 2024, Mirkarwada Jettey, Ratnagiri, 10.30 am

[xv]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri, Machine for Trawl Nets, 10.37 am, January 27, 2024

[xvi]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri, Hydraulic Winch Machine, 10.24 am, January 27, 2024

[xvii]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Ratnagiri,Roller Rope Machine, 10.25 am, January 27, 2024

[xviii]Photo taken at Mirkarwada Jetty, Rapan Net, 09.39 am, January 27, 2024

[xix]Photo taken at Marine Biological Research Centre, Sadanandwadi, Ratnagiri, 1.00pm, January 27, 2024

[xx] Kubal Dinesh, Interview by Sudhir Dongare, January 27, 2024, Marine Biology Research Centere, Ratnagiri, 12.30 pm

[xxi] Photo taken at Marine Biological Research Centre, Sadanandwadi, Ratnagiri, 1.31pm, January 27, 2024

[xxii] Patil Dipak, Interview by Sudhir Dongare, January 27, 2023, Marine Biological Research Centre, Ratnagiri, 1.00 pm

[xxiii] Dongare Dattatray, Interview by Sudhir Dongare, January 30, 2024, Telephonic Interview, 8.00 pm

Women's Royal Indian Naval Service During The Second World War and After

Janhavi Lokegaonkar

Introduction:

The Navy was one of the important assets that aided the British in their imperialist agendas in India. From its inception in the Indian waters during the Battle of Swally in 1612, the British naval force in India - under the English East India Company and the British Crown - were prepared for the protection of the commercial interests due to the profits that were generated. In the 20th century, Indians contributed immensely during World War I (1914-18) and World War II (1939-145). Yet, the role, contribution, and significance of Indians remain a footnote in the global historiography of the World Wars.

While the Indian contribution in the World Wars is being recognised in recent years, the contribution of women during the Second World War remain unsung. This paper explores the significant role played by the Women's Royal Indian Naval Service in empowering women in India during the mid-20th century. This pioneering organisation marked a transformative era in the socio-political landscape of the country, providing women with unprecedented opportunities to contribute to the war effort while breaking traditional gender norms of the time.

India and the Second World War:

The Second World War (1939-1945) jeopardised global political configurations since the entire world became an active theatre of action. Britain declared her entry into the Second World War on 03 September 1939.[1] Subsequently, then Viceroy of India, Lord Linlithgow, announced India's participation in the war which met with a mixed response from the Indian political leadership in the Indian National Congress and the Muslim League. Due to post–First World War defence policies and reduction of the size and role of the Royal Indian Navy as an auxiliary force, it was inadequately prepared at the outbreak of the war. Britain's entry into the war necessitated the expansion of the Royal Indian Navy for the defence of her coasts, harbours and seaborne trade. Money, manpower and munitions were crucial in supporting the Allied cause. The entry of Japan into the War in December 1941 increased the burden and responsibilities of the Royal Indian Navy (also known as RIN).[2] Consequently, the Indian coast had to be actively defended due to the increase in potential threat. During the course of the War, 'the RIN had expanded haphazardly due to the need of the hour'[3], and regulations were changed to recruit largely among the Indian population.

Induction of Women in Uniform – Women's Royal Indian Naval Service:

The period of the Second World War witnessed a global upheaval that extended beyond the battlefield to societal structures, challenging traditional gender roles and providing women with new opportunities. The outbreak of the War prompted the British to reassess its military strategies and mobilise resources on an unprecedented scale. Recognizing the need for additional personnel, including women, to support the war effort, the 'Women's Auxiliary Corps (India) was formed on 09 April 1942'[4].

The Women's Auxiliary Corps (India)[5] was constituted by means of 'Ordinance No. XIII of 1942'[6] to provide auxiliary support to the military which allowed male soldiers to be released for combat duties. W.A.C.

---

[1] Kalesh Mohanan, *The Royal Indian Navy: Trajectories, Transformations and the Transfer of Power*, Taylor & Francis, India, 2019, p. 55

[2] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: India and the War*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1966, p.257

[3] Kalesh Mohanan, *The Royal Indian Navy: Trajectories, Transformations and the Transfer of Power*, Taylor & Francis, India, 2019, p. 55

[4] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964, p. 160

[5] Women's Auxiliary Corps (India) hereafter W.A.C. (I)

(I) was initially formed to provide personnel for service in the Army. Later on, it was expanded to render assistance to the Navy and Air Force in India as well. The Ordinance was therefore amended to enable the employment of W.A.C.(I)s for service with all the Armed forces.[7] The members of the W.A.C. (I) were recruited from diverse backgrounds and were assigned clerical work, as telephone operators, and nursing assistants. The creation of the W.A.C. (I) not only addressed the immediate manpower shortage but also laid the groundwork for challenging societal perceptions of women's capabilities.

During the course of the War, when the threat of the Japanese invasion of India began looming large, the newly formed W.A.C.(I) rallied to the war efforts. In order to assist the operations of the Royal Indian Navy (RIN), the Naval wing of the W.A.C. (I) was formed on 12 February 1944.[8] One of the first Indian servicewomen to join the Corps was Chief Petty Officer Moina Imam whose picture was carried in the newspaper, *Bombay Chronicle Weekly*, dressed in a uniform along with other members.[9] HMIS *Talwar* (Signals School) at Bombay was the one of the first centres where courses for signals auxiliaries were arranged.

As the War progressed, the Royal Indian Navy Headquarters was transferred from Bombay to Delhi, and so did the Naval Headquarters of the Naval Wing of W.A.C. (I).[10] On 02 March 1945, the wing was renamed as the Women's Royal Indian Naval Service[11] (hereafter WRINS). A brainchild of Admiral John Henry Godfrey, Flag Officer Commanding Royal Indian Navy, the WRINS was a response to the desperate need for volunteers to fill up shore jobs in the Navy so that more men could join the war efforts at sea – the active theatre of war operations.

Commander Margaret L. Cooper was promoted Chief Officer and Deputy Director of WRINS. She began an intensive campaign across British India to recruit women for service in the navy."[12] In the beginning, the wives and daughters of serving British officials, Anglo-Indian women joined the services. Gradually, it expanded and included Indian women who were educated and those had an aptitude for the job.[13]

Recruitment, Training and Roles:

Assessing the need for manpower, the British started publicity campaigns regarding the recruitments and opportunities across all defence services including the Women's Royal Indian Naval Service.[14] The minimum age limit fixed for entry at W.A.C. (I) was 18 years for women but to obviate the loss of recruits of young girls who generally completed their schooling by age 16 or 17 years, the Ordnance was amended to lower minimum age to 17 years for entering the WRINS.[15] The women personnel were promised a 'grant of

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

[6] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: Expansion of the Armed Forces and Defence Organisation, 1939-1945*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1956, p. 106

[7] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964, p. 160

[8] Alan Harfield, "The Women's Auxiliary Corps (India)." *Journal of the Society for Army Historical Research*, vol. 83, no. 335, 2005, pp. 243. Also, *Association of the WRENS,* United Kingdom, accessed and retrieved through https://wrens.org.uk/remembering-the-history-of-the-womens-royal-indian-naval-service-wrins/

[9] *Bombay Chronicle Weekly* dated 20 February 1944, p.9

[10] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: Expansion of the Armed Forces and Defence Organisation, 1939-1945*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1956, pp. 118-119

[11] Ibid., p. 119

[12] Valentina Vitali, '*The Women's Royal Indian Naval Service: Picturing India's New Woman*' Women's History Review. 29, p.7

[13] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964, p. 160

[14] Kalesh Mohanan, *The Royal Indian Navy: Trajectories, Transformations and the Transfer of Power*, Taylor & Francis, India, 2019, p.80

[15] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: Expansion of the Armed Forces and Defence Organisation, 1939-1945*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1956, p. 107

pay, training, accommodation and mess, allowances for upkeep of uniforms, medical attention'[16] in order to make it a lucrative career option for Indian women who seldom had such opportunities at large scale.

During the period of war, as the volume of encoded messages increased, 'contingency plans of the Navy provided for additional personnel to share the load at the cipher offices and signal communications establishments. Recruits who had joined were trained and engaged as "cipher operators and coders, teleprinter operators, switchboard operators, stenographers, typists, clerks, confidential book correctors, mess caterers etc."[17] Some of the important recruitment centres and training units of the WRINS were HMIS *Talwar* and HMIS *Feroze*, Bombay; HMIS *Jahanara*, Ahmednagar; HMIS *Nalini*, Calcutta.[18] Some personnel of the WRINS were engaged at the Naval Gunnery establishment at Bombay.

Admiral SM Nanda who became the 7th Chief of the Naval Staff of the Indian Navy and remains famous for the successful exploits of the Indian Navy during the India-Pakistan War of 1971 was a young officer – a Lieutenant in the Royal Indian Navy. Being a specialist in 'Communications' course in Navy, he was appointed as the Divisional and Training Officer of the first batch of the WRINS that were sent for training at HMIS *Talwar* in 1944.[19] In his memoir titled '*The Man Who Bombed Karachi*' he mentions his experience and encounter with the WRINS which had 'familiar faces', professionals and had an acumen for the job.[20]

The recruitment of women into the Navy marked a significant departure from traditional gender norms, as it allowed women to serve in roles that were previously reserved for men. The recruitment process sought individuals with specific skills, including communication, administration, and technical expertise. Women were further trained to undertake a wide range of responsibilities, such as signal communication, cipher work, intelligence, and administrative duties. Their proficiency in Morse code and other communication techniques proved invaluable in maintaining effective communication within the naval forces. Once the women personnel completed the basic training, they were employed for 'secretarial appointments, sea transport offices, mail offices, administrative appointments and also for plotting and photographic duties.'[21] They worked in war information rooms, detachment and unit offices and were also engaged with keeping an account of pay, allowances and furlough.[22] Additionally, WRINS personnel were involved in intelligence gathering, contributing crucial information for strategic decision-making during wartime.

By 1945, the WRINS received greater response and continued their work on shore. In order to study the British establishments and the structure and function of the Royal Navy, three WRINS Officers - Chief Officer Margaret Cooper, Deputy Director, WRINS, along with Second Officer Phyllis Cunningham and Second Officer Kalyani Sen were sent to London.[23] Sen became the first Indian servicewoman to visit the United Kingdom and the face of a modern Indian woman.

Response from women:

The creation of the WAC (I) and WRINS had profound implications for women's empowerment in India. By participating in roles traditionally reserved for men, women gained exposure to new skills and experiences, challenging preconceived societal notions about their capabilities. The war effort not only showcased women's ability to contribute meaningfully to the nation's defence but also set a precedent for their involvement in other sectors post-independence.

[16] Valentina Vitali, '*The Women's Royal Indian Naval Service: Picturing India's New Woman*' Women's History Review. 29, p.15

[17] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964, p. 161

[18] Ibid, p. 162

[19] Admiral SM Nanda, *The Man Who Bombed Karachi*, Harper Collins, New Delhi, 2015, pp. 42-43

[20] Ibid

[21] Valentina Vitali, '*The Women's Royal Indian Naval Service: Picturing India's New Woman*', Women's History Review. 29, p.22

[22] Rear Admiral Satyindra Singh, *Under Two Ensigns*, Oxford & IBH Publishing, New Delhi, 1986, p.163

[23] *Civil and Military Gazette* dated 15 April 1945, p.5 Accessed and retrieved through British Newspaper Archive https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0003221/19450415/072/0005?browse%20=%20false

As recorded in the Official Government Report of World War I, "*Indian women from diverse classes are far less able than their European sisters to replace men required for military service.*"[24] This was disproved by the WRINS with their service when the Second World War was at its peak. In 1943, WRINS had enlisted '41 officers and 204 ratings on their record but, by 1945, there were 242 officers and 746 ratings.'[25] Reports suggest that by 1945 approximately two-thirds of women recruited in WRINS were Indian nationals, the rest were British and other Commonwealth expats.[26]

An important feature of the WRINS were the uniforms. It was for the first time that women would wear naval uniform. WRINS had customised uniforms which resembled the one worn by the WRNS (Women's Royal Naval Service) – their British counterparts. Although, there were few exceptions like the 'brass buttons bore the crown and Star of India under the "foul anchor.'[27] Two styles of uniforms were developed for the WRINS - one consisting of a "smart tricorn topped off a trim blue jacket and skirt, with white shirt and black tie for Officers. On the shoulders appeared the initials 'W.A.C.(I)' in light blue."[28] The ratings also wore initials on their shoulders and sported the caps.[29] As the enrolment of Indian women increased, the other uniform was *Indianised* which paved the way for a white sari with blue border, a distinction lace with a jacket for the officers, and distinction badges in case of the ratings.[30] This inclusive step also garnered good response from Indian women who wore the uniforms and served with pride.

The advertisements for WRINS recruitment placed in newspapers are also very interesting. It appealed to Indian senses by catchy phrases like "*India needs Women for Victory ... Join W.A.C.(I)*"[31] and "*Your Present and your Future…WRINS offers the women of India a magnificent chance to prepare themselves to take an important part in shaping their country's future"*[32] It can be analysed through these advertisements that the induction in the military forces continued in 1945. For instance, "*The War against Japan goes on…Help to bring final victory nearer*"[33] can be read on an advertisement published in the *Amrita Bazar Patrika* and another one posted in *Times of India* read "*Prepare Now…Join the WRINS*"[34]. While there was an increased nationalist sentiment in India due to India's Freedom Struggle that was running parallel at the time, such clever publicity saw a positive increase in the number of recruitments.

Post War Disbandment:

The end of hostilities in August 1945 witnessed a large-scale demobilisation of troops which were inducted in large numbers during the time of crises. The role of the Royal Indian Navy in India's defence was appreciated by Admiral Godfrey as covered by the press.[35] But, certain measures for deinduction of troops had to be undertaken. As mentioned earlier, the recruitment continued right till the month of June 1945, it was a sudden blow for the personnel when the 'RIN scheme for demobilsation' was reported in the newspapers a month after the cessation of World War wherein it was announced that nearly 10,000 troops were to be released from the service by 30 April 1946.[36] Recruitment to the women's cadre were suspended and the two recruiting centres – HMIS *Jahanara* and HMIS *Nalini* were closed down. WRINS certainly had to cease its operations eventually.[37] Despite the recommendations of Admiral Godfrey against the disbandment of WRINS, the service

[24] *Official Report on India's Contribution to the Great War*, Government of India, Calcutta, 1923, p.225
[25] Rear Admiral Satyindra Singh, *Under Two Ensigns*, Oxford & IBH Publishing, New Delhi, 1986, p.164
[26] Kalesh Mohanan, *The Royal Indian Navy: Trajectories, Transformations and the Transfer of Power*, Taylor & Francis, India, 2019, p.83
[27] Bisheshwar Prasad (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964, p. 161
[28] Ibid
[29] Ibid
[30] Ibid, p. 162
[31] *The Bombay Chronicle* dated 08 March 1944, p.2
[32] *The Bombay Chronicle* dated 02 May 1945, p.2
[33] *Amrita Bazar Patrika* dated 16 May 1945, p.7
[34] *The Times of India* dated 20 June 1945, p.6
[35] *Civil and Military Gazette* dated 02 December 1945, p.5 Accessed and retrieved through British Newspaper Archivehttps://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0003221/19451202/054/0005?browse%20=%20false
[36] *Amrita Bazar Patrika* dated 28 September 1945, p.5
[37] Rear Admiral Satyindra Singh, *Under Two Ensigns*, Oxford & IBH Publishing, New Delhi, 1986, p.162

was eventually discontinued. For any naval unit, a crest or symbol is of great importance since it becomes the identity of the unit. Women in WRINS served exclusively in onshore establishments. The crest design chosen depicts a 'River Tern'[38] against the blue and white waves which is symbolic of the nature of their service.[39] It is also crucial to note the importance of the WRINS as a unit which can be ascertained from the fact that a unit crest was specially designed even though the unit itself was short lived. The contribution and services of the WRINS during the war were acknowledged by including their contingents in the Victory Parade which was held in Delhi on 07 March 1946.

WRINS personnel faced various challenges during their service. While the men reported service grievances like unhygienic and substandard food, racial discrimination, accommodation, disparity in pay, rate of demobilisation etc. which were the causes that led to the eventual RIN Uprising in the year 1946[40], the grievances of the servicewomen also existed although not much is reported about the same.

Geraldine Forbes has documented that it was only due to the Indian independence movement and partition that women were allowed to 'come out because the house was on fire. The expectation was that once the fire was out, women would go back inside the house'[41] But, WRINS was a life-changing episode for the women who served in it, however briefly; it had empowered them. WRINS veterans were sought after for jobs and were preferred candidates. This is also reflected in the Classified Ads section wherein a vacancy for 'a lady stenographer preferably ex W.A.C. (I) or WRINS'[42] was a preferred candidate. Gender bias and stereotypes were prevalent, and these women had to overcome societal expectations and prejudices to prove their capabilities in a male-dominated field.

Conclusion:

The Second World War II served as a catalyst for change in gender dynamics worldwide, as women took on non-traditional roles to support war efforts. In India, the WRINS emerged as a pioneering force, breaking barriers and challenging stereotypes about women's capabilities. It became a symbol of a new India that subverted gender norms and became a stepping stone for a new, independent India. It emancipated Indian women from the shackles of patriarchal norms at the time while empowering them to take the challenges head-on. Though the women were not allowed to go to sea, they became instrumental in naval life and played a vital role in defeating the enemy.

Recognizing and honouring the service of WRINS veterans is not only a testament to their individual sacrifices but also a step towards acknowledging the broader importance of gender diversity in the armed forces. As India continues to strengthen its naval capabilities, the legacy of WRINS remains a source of inspiration for future generations, emphasizing the need for inclusivity and recognition of all those who contribute to the nation's defence.

<u>Bibliography:</u>

Official Reports:

Official Report on India's Contribution to the Great War, Government of India, Calcutta, 1923

Prasad, Bisheshwar (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: Expansion of the Armed Forces and Defence Organisation, 1939-1945*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1956

Prasad, Bisheshwar (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: The Royal Indian Navy*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1964

---

[38] River Tern is a bird which is a feature of the Indian river scene. The bird is associated with water but it does not go to sea. Hence, the use of River Tern on the crest of WRINS is symbolic.

[39] Official Newspaper of the Royal Navy – *Navy News*, October 2016, p.15 Accessed and retrieved through https://www.royalnavy.mod.uk/news-and-latest-activity/navy-news/archive?df=15062016&dt=15112016

[40] *Official Enquiry Commission Report, Royal Indian Navy Mutiny 1946,* Volume 01. pp. 129-130

[41] Geraldine Forbes, *The New Cambridge History of India. Women in Modern India,* Cambridge University Press New Delhi, 1998, p.156

[42] *The Times of India* dated 18 March 1947, p.2

Prasad, Bisheshwar (ed.), *Official History of the Indian Armed Forces in the Second World War, 1939-145: India and the War*, Combined Inter-Services Historical Section (India &Pakistan), New Delhi, 1966

Official Commission of Inquiry Report, Royal Indian Navy Mutiny, Volume 1, 1946

Newspapers:

1. *Amrita Bazar Patrika*
2. *Bombay Chronicle*
3. *Bombay Chronicle Weekly*
4. *Civil and Military Gazette, Lahore*
5. *Times of India*
6. *Navy News – Official Newspaper of the Royal Navy, United Kingdom*

Books & Journals:

Forbes., Geraldine, *The New Cambridge History of India. Women in Modern India,* Cambridge University Press New Delhi, 1998

Harfield, Alan. "The Women's Auxiliary Corps (India)." *Journal of the Society for Army Historical Research*, vol. 83, no. 335, 2005, pp. 243–54. *JSTOR*. Accessed and retrieved through http://www.jstor.org/stable/44231211

Kapoor, Pramod. *1946 Royal Indian Navy Mutiny: Last War of Independence*. India, Roli Books, 2022.

Khan., Yasmin., *The Raj at War: A People's History of India's Second World War*, India, Penguin Books Limited, 2016

Mohanan, Kalesh. The Royal Indian Navy: Trajectories, Transformations and the Transfer of Power. India, Taylor & Francis, 2019.

Nanda., Admiral S.M., *The Man Who Bombed Karachi*, Harper Collins, New Delhi, 2015

Singh., Satyindra., *Under Two Ensigns*, Oxford & IBH Publishing, New Delhi, 1986

Vitali, Valentina. (2019). The Women's Royal Indian Naval Service: picturing India's new woman. Women's History Review. 29. 1-35 Accessed and retrieved through https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09612025.2019.1674468

Websites:

1. *Association of the WRENS, United Kingdom* https://wrens.org.uk/remembering-the-history-of-the-womens-royal-indian-naval-service-wrins/
2. *Granth Sanjeevani Digital Archives, Asiatic Society Mumbai* - https://granthsanjeevani.com/jspui/
3. Imperial War Museums, United Kingdom - https://www.iwm.org.uk/collections/

कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली आर्थिक उलाढाल वर्ष - 2021-22 – 2022-23

कु. अदिती अशोक मालपेकर
सहा.प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग)
कणकवली कॉलेज, कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
Email Id: aditimalpekar6498@gmail.com

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960 आणि इतर संलग्न कायदयानुसार संस्थेची आर्थिक पत्रके व हिशोबाची पुस्तके लिहिणे व ती योग्य प्रकारे जोपासण्याची जबाबदारी हि व्यवस्थापन समितीची आहे. तसेच संस्थेच्या व्यवहारातील दैनंदिन कामकाजात, व्यवस्थापनात अंतर्गत समन्वय साधणे तसेच फसवणूक, अफरातफर किंवा हिशेबातील चुका यामुळे आर्थिक पत्रके चूकीची आर्थिक स्थिती दर्शविणार नाहीत. ही जबाबदारी व्यवस्थापन समितीची आहे.

गोषवारा (Abstract)

1) हिशेब तपासणी संबंधी योग्य ते मत प्रदर्शित करणे हि जबाबदारी हिशेब तपासणीसाची आहे.
2) कायदयानुसार हिशेब तपासणी सामाजिक मुल्य, हिशेबांची तत्त्वे, गृहितके यांच्या आधारे योग्य ती खातरजमा करता येते.
3) आर्थिक पत्रकात कोणत्याही गैरव्यवहार, अफरातफर तसेच चुका नाहीत याची खात्री केली जाते.
4) हिशेब तपासणी पद्धतीमधील मुल्यांकन पद्धतीनुसार आर्थिक पत्रकाच्या हिशोब तपासणी पद्धती अवलंबिण्यात आलेली आहे.
5) संस्थेचा ताळेबंद व नफा-तोटा पत्रक हे महाराष्ट्र सहकारी कायदयानुसार तयार करण्यात येते.

परिचय (Introduction)

1) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्यादित कणकवली. संस्था नोंदणी क्रमांक – एस्.डी.जी./के.के.आय/ सी.ए.एन/ 1052, संस्था नोंदणी दिनांक – 21-05-1985. संस्थेचे कार्यक्षेत्र कणकवली मर्यादित असून, संस्थेच्या शाखा, दुकाने, आगारे (डेपो) नाहीत.
2) यथोचितरित्या नवे सभासद करुन घेतले जातात. त्यासाठी प्रवेशश्ल्क दिले आहे. यामध्ये सभासद संख्या ही व्यक्तीगत – 1) सर्वसाधारण 2) नाममात्र 3) हितचिंतक घेतली जाते.
3) महाराष्ट्र सहकारी संस्थांच्या 1962 च्या कानूतील नियम 32 आणि 65 (1) अन्वये ठरविलेल्या 'आय' या नमुन्यात सभासदांची नोंदवही अदयावत ठेवावी लागते.
4) महाराष्ट्र सहकारी संस्थांच्या नियमानुसार काढून टाकलेल्या किंवा राजीनामा दिलेल्या सभासदांच्या बाबतीत योग्य ती नोंद ठेवावी.

मुख्य उद्दिष्टे :

1) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली 2021-22 व 2022-23 आर्थिक उलाढालीचा अभ्यास करणे.
2) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली आर्थिक उलाढालीतून सभासदांवर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

3) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी, ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली संबंधित नोंदवहया ठेवल्या आहेत काय व त्या अद्ययावत लिहिल्या आहेत काय हे तपासणे.
4) संस्थेचा मूळ उद्देश सभासदांमध्ये काटकसर, स्वावलंबन आणि परस्परांमध्ये सहकार्याची जोपासना करण्यास प्रोत्साहन देणे हे आहे.
5) सभासदांसाठी खादय पदार्थ, स्टेशनरी, शास्त्रीय उपकरणे, प्रसाधने, क्रिडा साहित्य इ. आवश्यक त्या वस्तू संपादन करणे व वाजवी किंमतीत पुरवठा करणे.

गृहितके (Hypothesis)

1) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली गत सहकारी वर्षात नफा-तोटा किती झाला हे समजते.
2) सर्वाधिक (स्टॅटयूटरी) लेखापरिक्षा व अंतर्गत लेखापरिक्षा यांतील समन्वय समजते.
3) तपासणी अहवालामध्ये नमुद केलेल्या दोषांची पुर्तता करुन सूचनांची अंमलबजावणी करुन तपासणी अहवालातील दोष दुरुस्ती अहवाल 'ओ' नमुन्यात लिहिता येतो.
4) तपासणी मुदतीत आर्थिक गैर व्यवहार तसेच अफरातफर निदर्शनास आणता येते.
5) संस्थेने गत वर्षात घेतलेल्या सभांमधून संस्थेसाठी व विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातुन योग्य ते निर्णय घेता येतात.

अभ्यास पद्धती (संशोधन पद्धती)

दुय्यम स्त्रोत :

प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम स्त्रोताअंतर्गत विषयाशी संबंधित असणारे शासकीय योजना पत्रके, लेखा परिक्षण अहवाल संबंधित पत्रिका इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन (Analysis & Data Analysis)

कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली आर्थिक उलाढाल वर्ष 2021 – 22 व 2022 – 23

उत्पन्न किंवा एकूण महसूल म्हणूनही ओळखले जाते. उलाढाल म्हणजे तुम्ही एका सेट कालावधीत केलेली एकूण विक्री. हे साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक किंवा वार्षिक उलाढाल असू शकते. उलाढाल हा विक्री महसुलासाठी दुसरा शब्द आहे. एखादया विशिष्ट कालावधीत वस्तू किंवा सेवा विकून व्यवसायाला मिळणारा हा पैसा आहे.

सहकारी संस्थांची पुस्तके, अभिलेख, लेखे आणि अशी इतर कागदपत्रे यांची तपासणी करण्यासाठी व रोख रकमेची पडताळणी करण्यासाठी मुल्यमापन केले जाते. आर्थिक स्थितीचे प्रामाणिक आणि अचुक प्रतिनिधित्व करते. वित्तीय विवरणपत्रे तयार करण्याची जबाबदारी संचालकांवर असताना वैधानिक लेखापरिक्षकाची भूमिका म्हणजे संचालकांनी त्यांना सादर केलेल्या आर्थिक स्टेटमेन्टचा शेअरधारकांना अहवाल देणे.

वैधानिक लेखापरिक्षणामधून संस्थेतील वित्तीय विवरणांची अचुकता आणि निष्पक्षता औपचारिक करुन आर्थिक पारदर्शकता वाढवण्यात महत्त्वाची भुमिका बजावतात. हे केवळ स्टेकहोल्डर्समध्ये आत्मविश्वास निर्माण करत नाही तर कंपनीच्या आर्थिक स्थितीचे स्पष्ट आणि विश्वासार्ह चित्र प्रदान करुन चांगले निर्णय घेण्यास मदत करते.

निष्कर्ष :

1) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवली आर्थिक उलाढाल वर्ष 2021 व 2022 तसेच 2022 व 2023 यामध्ये 2022-23 च्या ताळेबंदामध्ये जास्त नफा मिळाल्याचे दिसून आले.
2) वर्ष 2022-23 विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडारातून प्रकल्प वहया तसेच प्रयोग वहया यांची विक्री जास्त प्रमाणात झालेली दिसून आली.

3) संस्थेला सन 2021-22 या आर्थिक वर्षात 1,15,085.00 एवढा नफा झाला आहे व मागील शिल्लक नफा रु. 12,25,964.18 मिळून एकुण नफा रु. 13,81,049.18 एवढा दिसत आहे. एकुण नफ्यातून चालू वर्षी रु. 93,033.00 नफा विभागणी करण्यात आलेली आहे. शिल्लक नफा रु. 12,88,016.18 ताळेबंदास दिसत आहे.

4) संस्थेला सन 2022-23 या आर्थिक वर्षात रु. 240143.00 एवढा नफा झाला आहे व मागील शिल्लक नफा रु. 1288016.18 मिळून एकून नफा रु. 15,28,159.18 एवढर दिसत आहे. शिल्लक नफा रु. 14,31,505.18 ताळेबंदास दिसत आहे.

5) संस्थेला सन 2021-22 तसेच 2022-23 या आर्थिक वर्षात ताळबंदावरुन दिनांक 31.03.2023 रोजी बँक शिल्लक रु. 13,30,762.18 असून सदर रक्कम बँक पासबुक प्रमाणे योग्य आहे. ही रक्कम मदत ठेवीमध्ये गुंतवल्यास जादा दराने व्याज मिळू शकेल.

6) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी ग्राहक भांडार मर्या. कणकवलीने इतर मालमत्ता 2021-22 मध्ये फर्निचर तसेच मशिनरीवर रु. 45164.00 एवढा खर्च केलेला दिसून आला, तसेच 2022-23 मध्ये रु. 84664.00 एवढा खर्च आढळून येतो. यावरुन 2022-23 मध्ये मालमत्तेवर (फर्निचर व मशिनरी) यावर जास्त खर्च केलेला दिसून येतो.

7) संस्थेची आर्थिक स्थिती खेळत्या भांडवलाशी दि. 31 मार्च 2023 अखेर (रक्कम लाखात) वसुल भागभांडवल 2021-22 – 3.02, 2022-23 – 3.18, राखीव निधी – 2021-22 – 12.46, 2022-23 – 13.41, इतर देणे – 2021-22 – 2.71, 2022-23 – 3.32, नफा – 2021-22 – 12.88, 2022-23 – 14.32

8) तपासणी मुदतीत आर्थिक गैरव्यवहार अथवा अफरातफर निदर्शनास आलेली नाही.

9) वसुल भाग भांडवल दि. 31.03.22 अखेर वसुल भागभांडवल रु. 3,02,300/- एवढे आहे. तसेच दि. 31.03.2023 अखेर वसतु भागभांडवल रु. 3,18,550/- एवढे आहे. संस्थेने जे नमुन्यात सभासद रजिस्टर व आय नमुन्यात सभासद रजिस्टर अदयावत ठेवावीत.

10) संस्थेचे दफ्तरी कातकाज 2021-22 मध्ये सचिव श्री. अरुण पा. चव्हाण, 2022-23 चे कामकाज सचिव सिल्वीया चा. डिसोजा यांनी उत्तम प्रकारे हाताळल्याचे दिसून येते.

11) संस्थेमधील सभासद संख्या 2021-22 मध्ये एकूण 7514 तर 2022-23 मध्ये वाढ होऊन 8716 एवढी जास्त दिसून येते.

संदर्भसूची :

1) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी ग्राहक भांडार लेखा अहवाल.
2) कणकवली कॉलेज विद्यार्थी ग्राहक भांडार व्यवस्थापक, दप्तरी कामकाज सांभाळणाऱ्या सिल्वीया चा. डिसोला यांचे मार्गदर्शन.
3) संस्थेची उलाढाल यावर इंटरनेटवरुन माहिती.
4) श्री. रामनाथ प्रभाकर सावंत, शासकीय प्रमाणित लेखापरिक्षक मु. पो. तरंदळे, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग यांचे मार्गदर्शन.
5) महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था 1960 चा कायदयाचा इंटरनेटद्वारा अभ्यास.
6) 2021-22 व 2022-23 अखेरचा ताळेबंद व नफा – तोटा पत्रक.
7) लेखापरिक्षा नोंदवहीचे परिक्षण.
8) http://www.wikepedia.in
9) www.maharashtra.gov.in
10) महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 नियम व तरतुदी, नियोजन.

मध्यकाळातील मुस्लीम आणि मराठा राजवटीत महार समाजाचे लष्करी योगदान एक विश्लेशणात्मक अभ्यास

पल्लवी शेंडे
इतिहास विभाग
अस्मिता कला आणि वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
विक्रोळी (पूर्व) , मुंबई

प्रस्तावना

भारतातील चातुर्वाणीय समाजव्यवस्थेत हजारो वर्षापासून सामाजिक गुलामगिरीत आणि विषमतेच्या खोल दरीत खितपत पडलेला अस्पृश्य समाज मुळचा शूर आणि पराक्रमी होता .प्राचीन भारतात त्यांची राज्ये देशात नांदत होती. आर्य लोक भारतात आले आणि त्यांनी भारत भूमीवर राजकीय वर्चस्व गाजविण्यासाठी येथील मूळ रहिवाश्याविरुद्ध संघर्ष केला .या संघर्षात आर्य लोक विजयी झालेत .भारतातील मूळ रहिवाशी आर्यांपुढे पराभूत झाले असले तरी ते नष्ट झाले नव्हते.पराभूत होवून ते देशात इतरत्र विखुरले गेले.विजयी आर्यांनी देशात वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला. परंतु या मूळ रहिवाश्यांनी आर्यांच्या संस्कृतीचा स्वीकार केला नाही. म्हणून आर्यांनी त्यांना आपल्या तीन वर्णाच्या रचनेत स्थान दिले नाही . कालांतराने आर्यांकडून पराभूत झालेल्या , त्यांची संस्कृती स्वीकार न केलेल्या लोकांचा चौथा वर्ण अर्थात शुद्र वर्ण अस्तित्वात आला. हिंदू समाज प्रशासनात महत्तवपूर्ण भुमिका बजाविणाऱ्या शुद्र समाजाला सामाजिक रूपाने बहिष्कृत ठेवण्यात आले.परंतु मध्यकाळातील मुस्लीम आणि मराठा राजवटीत याच शुद्र समाजातील महार जातीच्या लोकांनी पराक्रम गाजवून दोन्ही राजवटीला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यात मोठी कामगिरी पार पाडली.

शोध निबंधाचा उद्देश्य :-

१) मध्यकाळतील महार समाजाने मुस्लीम आमदनीत बजावलेल्या कामगीरीचा अभ्यास करणे .

२)मराठ्यांच्या कारकिर्दीत महार समाजाच्या लष्करी योगदानाचे चिकित्सात्मक अध्ययन करणे

शोध निबंधाची पद्धती:- हा शोध निबंध लिहण्यासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेशणात्मक पद्धतीचा प्रयोग करण्यात आला आहे .शोध निबंध लिहण्यासाठी दुय्यम ग्रंथे, शोध निबंध, शोध प्रबंध इत्यादीचा प्रयोग करून लिहण्यात आला आहे.

अकराव्या शतकाच्या पूर्वाधात भारतावर मुस्लीम आक्रमणे झालीत. येथील अस्थिर राजकीय परिस्थिती आणि केंद्रीय सत्तेच्या अभावामुळे मुस्लीम शासकांनी हळू हळू आपली सत्ता येथे प्रस्थापित केली.मुस्लीम शासकांना हिंदू राज्यांविरुद्ध युद्ध करण्यासाठी ,जिंकेलेले राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी आणि भारतात आपली पाळेमुळे खोलवर रुजविण्यासाठी अधिकाधिक लष्कराची आवश्यकता होती. तेव्हा मुस्लीम शासकांनी भारतातील सर्व जाती, धर्म आणि वर्णाच्या लोकांना मुस्लीम लष्करात समाविष्ट करून घेतले.भारतात प्रस्थापित झालेल्या मुस्लीम सत्ताधीशांनी इस्लाम धर्माच्या प्रचार-प्रसारासाठी भारतात अनेक लोकांवर जबरदस्तीने इस्लाम धर्म लादला तर, अनेक हिंदुनी इस्लाम धर्म स्वत:हून स्वीकारला.हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेमुळे हाल अपेष्टांचे आणि अपमानाचे जिणे माथी आलेल्या कनिष्ठ वर्गीयानी इस्लाम धर्माचा स्वच्छेने स्वीकार केला.

इंग्रजी इतिहासकार लोथ्रोप स्टोडार्द यांनी आपल्या 'लास्टिंग टाईड ऑफ कलर' या ग्रंथात लिहल्याप्रमाणे भारतातील मुस्लीम सैन्यात सर्व अफगाणी, तुर्की, व पर्शियन नव्हते तर भारतातील अनेक सवर्ण हिंदुनी तसेच मोठ्या संख्येने तथाकथित कनिष्ठ जातीच्या अस्पृश्य लोकांनी इस्लाम धर्म स्वीकारला होता. याचे समर्थन भारतीय इतिहासकार डॉ. ए . एल. श्रीवास्तव यांनी सुद्धा आपल्या 'Sultanate of Delhi ' या ग्रंथात केले आहे. यावरून हे लक्षात येते कि भारतात मुस्लीम धर्म स्वीकारण्यामध्ये अस्पृश्य लोकांचे प्रमाण जास्त होते .या शोध प्रबंधामध्ये अस्पृश्य समाजातील महार जातीचा अभ्यास केला आहे . महार जातीच्या लोकांनी मुस्लीम सैन्य व्यवस्थेत शौर्य दाखविले होते.परंतु महार समाजाच्या लोकांनी मुस्लीम सैन्यात पराक्रम गाजविला असला तरी त्यांना मुस्लीम शासकांनी त्यांच्या सेवेबद्दल दरबारातील मोठी इनामे , जहागिऱ्या वा सरदारकी

दिल्या नसल्या तरी अस्पृश्य समाजातील लोकांनी आपल्या उपजीविकेसाठी मुस्लीम सैन्यात मिळालेले स्थान याचा आदर केला आणि मुस्लीम सैन्यात पूर्ण प्रामाणिकपणे कार्य केले.

मुस्लीम काळातील महार समाजाची कामगिरी –

मुस्लीम काळात महार लोकांनी विविध शासकांच्या कारकिर्दीत आपला पराक्रम दाखविला होता. १४व्या शतकात अल्लाउद्दीन खिलजीच्या मृत्यूनंतर दिल्लीची गादी मुबारक शाहने हस्तगत केली .त्याच्या कालावधीत खुश्रोखान नावाचा त्याचा वजीर होता .जो मुळात गुजरात मधील हिंदू धर्मातील अस्पृश्य जातीचा होता. त्याने हिंदू धर्म सोडून इस्लाम धर्मात परिवर्तन केले होते . पुढे या खुश्रोखानाने सुल्तान मुबारक शाहला मारून १४ एप्रिल १३२० रोजी दिल्लीची गादी प्राप्त केली . हा खुश्रोखान परवारी जातीचा (महार)होता.त्याने आपल्या कारकिर्दीत दिल्लीच्या सैन्यात अस्पृश्य सैनिकांची भरती केली होती . परंतु मुळात एक हिंदू असलेला नासिरुद्दुदिन खुश्रो खान हा धर्मांतरित मुस्लीम असल्यामुळे दिल्ली दरबारातील तुर्क मुस्लीम सरदारांनी त्याला अधिक काळ दिल्लीच्या गादीवर बसू दिले नाही . ५ सप्टेंबर ,१३२० रोजी त्याची हत्या करण्यात आली. चार महिन्यासाठी दिल्लीची गादी एका अशपृश्य परवारी (महार) व्यक्तीकडे होती.

पुण्यातील पुरंदर किल्ल्याजवळ एक सापडलेल्या ताम्रपत्रात बहारनाक या महार व्यक्तीने आपल्या जेष्ठ पुत्र आणि जेष्ठ सुनेचा बळी देवून पुरंदर किल्ल्याचा बुरुज उभा करण्यास मदत केली होती. तेथील राजाने बहरनाकचे आपल्या गावासाठी दिलेले बलिदान बघून त्याला आणि त्याच्या वंशजांसाठी पुरंदर , सासवड , सुपे आणि इतर खेडी बक्षीस म्हणून दिली.एवढेच नाही तर बहरनाक महार याने बंगालमधून एका पिंजऱ्यात वाघ पकडून आणला होता .त्याच्या या कामगिरीसाठी त्याला राज्याने आठ परगण्याची सरनायकी दिली होती . यावरून लक्षात येते कि मुस्लीम शासकांच्या कारकिर्दीत महार सैनिकानी आपला पराक्रम दाखवून तसेच बलिदान देवून बक्षिसे प्राप्त केली होती.बादशाह औरंगजेबाने महार जातीच्या लोकांची नियुक्ती आपल्या मुलींच्या संरक्षण करण्यासाठी केली होती . अर्थात बादशाह औरंगजेबालाही महार लोकांच्या चौकस दृष्टी , साहस,प्रामाणिकपणा आणि त्यांच्या सेवेबद्दल विश्वास होता.अश्या पुराव्यावरून असे लक्षात येते कि महार समाजाला सैन्यात सामील होण्याची संधी मिळताच त्यांनी त्या संधीचा चांगला फायदा उचलून घेतला आणि आपल्या अंगी असलेले गुण सिद्ध केले.

मराठा राजवटीत महार सैनिकांची लष्करी कामगिरी -

हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांना शूर पराक्रमी सैनिकांची आवशक्यता होती.त्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तत्कालीन समाजातील अस्पृश्य जातींच्या लोकांनाही आपल्या सैन्य व्यवस्थेत सहभागी करून घेतले. त्यांच्या सैन्यव्यवस्थेत मुस्लीम, रामोशी, पठाण , बेरड, भंडारी, कोळी, बेलदार, धनगर, भिल्ल, न्हावी, ब्राम्हण, तेली, मराठा या गावाच्या आत राहणाऱ्या जातींच्या लोकांसमवेत गावाच्या सिमेबाहेर राहणाऱ्या महार, मांग, आणि चांभार जातींच्या लोकांचाही समावेश होता. शिवाजी महाराजांच्या लष्करात महार सैनिकांच्या स्वतंत्र पलटणी होत्या . या संदर्भात डॉ.सुरेंद्रनाथ सेन आपल्या Military system of Maratha या ग्रंथात म्हणतात कि शिवकाळात ब्राम्हण अशपृश्यांच्या खांद्याला खांदा मिळवून युद्ध लढत असत .

स्वराज्याच्या उभारणीमध्ये किल्ल्यांचे महत्त्व सर्वज्ञात आहे.शिवकाळात आणि पेशवेकाळात अनेक महार जातीचे लोक किल्लेदार होते. शिवाजी महाराजांना महार सैनिक केवळ शुरवीरच नव्हे तर तेवढे विश्वास पात्र देखील वाटत असत म्हणूनच शिवाजी महाराजांनी किल्ल्यांची जबाबदारी महार सैनिकांवर सोपविली होती.किल्ल्याचे संरक्षण करण्याव्यतिरिक्त जंगलातील मार्ग, डोंगरी किल्ल्यावर जाणारे गुप्त मार्गाची देखरेख ठेवणे, डोंगरी किल्ल्यावरील लोकांना सरपण आणि वैरण पुरविणे इत्यादी लष्कराच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्तवपूर्ण कामे महार सैनिक करीत. तसेच बाह्य शत्रू आणि अंतर्गत शत्रूंच्या हालचालीवर देखरेख ठेवण्याचे कार्य महार करीत.त्यांच्या कडून मिळालेल्या सूचना ,बातम्या विश्वसनीय असत.या व्यतिरिक्त नगरांच्या प्रवेशद्वारांच्या रक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण जबाबदारी रामोशी जातींच्या लोकांसमवेत महार जातींच्या लोकांवर सोपविलेली होती.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महार जातींच्या लोकांची पथके किल्ल्यांच्या संरक्षणाखाली त्याच्या पायथ्याशी बनविलेल्या चौक्यांवर नियुक्ती केली होती त्यांना ‘ मेटेनाईक’ म्हणत.शिवाजी महाराजांच्या काळात खंडनाक ,बेगले महार,महादनाक इत्यादी ‘मेटकर’ म्हणून किल्ल्यावर रुजू होते.तर रायगडाच्या पायथ्याला मेटेनायकाची ठाणी बनविण्याची जवाबदारी रायनाक महाराकडे सोपविली होती.महार सैनिकाचे वंशज विविध पदावर आपली लष्करी कामगिरी बजावत असत.हे सिदनाक महाराच्या

उदाहरणावरून लक्षात येते. सिदनाक महार पहिले यांच्याकडे सातारा जिल्ह्यातील वेलंग मौज येथील वतनदारी होती.बहामनी साम्राज्यात ते सेनापती होते.त्यांचे पुत्र सिदनाक दुसऱ्याने अहमदनगरच्या निजामशाहकडून वेलंग मौज्याच्या महार वतनाची सनद परत आणली. लखुजी जाधव ,अंताजी खंडागळे ,सुखाजी गायकवाड , मालोजीराव भोसले मराठा सरदाराप्रमाणे सिदनाक दुसरे देखील निजामशाहकडे नौकरीला होते .सिदनाक दुसऱ्याचा पुत्र सिदनाक तिसऱ्याने शिवाजी महाराजांच्या काळात जावळीवरील आक्रमण तसेच अफझल खानच्या खुनानंतर मराठा आणि आदिलशाही सैन्यात झालेल्या लढाईत पराक्रम गाजविला होता .

छत्रपती शिवाजी महाराजंच्या मृत्युनंतर मराठा स्वातंत्र संग्रामातही महार सैनिकांनी पराक्रम गाजविला होता. संभाजी महाराजांच्या कालावधीत गोविंद गोपाळ महार आणि रायप्पा महार यांनी मोठा पराक्रम गाजवून औरंगजेबाच्या सैन्याचा धुव्वा उडविला होता .छत्रपती संभाजी महाराजांच्या हत्येनंतर सिदनाक महार या महार सरदाराने महारांची एक स्वतंत्र फलटण उभारली आणि मोगल सैन्याशी लढा दिला .सिदनाक महाराचा पराक्रम बघून पुढे छत्रपती शाहू महाराजांनी त्याला सातारा जिल्ह्यातील कलंकी गाव इमान देवून त्याचा विशेष गौरव केला.तसेच छत्रपती राजाराम महाराजांच्या कालावधीत मौजे नागेवाडी येथील सेटी बिन नागनाक महाराने मोगली सैन्याच्या विरोधात पराक्रम गाजविला होता ,आणि वैराटगड जिंकून राजाराम महाराजाकडे सुपूर्द करून आपली पाटीलकी परत मिळविली होती .

शिवकाळाप्रमाणे पेशवेकाळातही महार जातीच्या लोकानी मराठा सैन्यात राहून पराक्रम गाजविला होता .पेशव्यांच्या सैन्य व्यवस्थेतही महार सैनिकांची भरती होत असे. पेशवेकाळात ज्या महार सैनिकाने मोठा पराक्रम गाजविला असेल त्याला 'उडता रुमाल' हा बहुमान मिळत असे. ही पदवी केवळ महार सैनिकांनाच दिली जात असे. पेशव्यांच्या लष्करात 'हुलस्वार' म्हणून महार लोकांचे पथक असे.पेशव्यांच्या लष्करी व्यवस्थेत महार लोक युद्धात सहभागी होण्याशिवाय अनेक कामे करीत असत .मराठा सरदाराच्या पागेतही सेवक म्हणून महार लोकांची नियुक्ती करण्यात येई .युद्धात जखमी झालेल्या सैनिकांना सुखरूप परत आणण्याचे काम महार लोकांवर सोपविले जात असे.

पेशवेकाळात महार सैनिकांनी प्रत्यक्ष रणांगणावरही पराक्रम गाजविला होता .पहिल्या बाजीरावाच्या कालावधीत झालेल्या वसईच्या मोहिमेत तुकनाक महार याने मोठा पराक्रम गाजविला होता .त्याच्या पराक्रमाच्या मोबदल्यात त्याला पेशव्याने कंठी,कडी,आणि तोडे बक्षीस म्हणून दिले होते .या मोहिमेत पेतेकर महार,मिता महार,फकीर महार, बिरा महार,आणि मांग जातीच्या सैनिकांचा देखील सहभाग घेतला होता.तिसऱ्या सिदनाक महाराचा पुत्र चौथ्या सिदनाक महाराने पेशवेच्या लष्करात राहून पराक्रम गाजविला होता. सिदनाक चौथ्याने पेशवे माधवराव यांच्या काळात झालेल्या खर्ड्याच्या युद्धात निझामाविरुद्ध शौर्य दाखविले होते.अश्या प्रकारे महार सैनिकांनी मध्य काळात मुस्लीम आणि मराठ्यांच्या लष्करी व्यवस्थेत मोलाची कामगिरी बजाविली होती.

समारोप-

प्राचीन काळापासून चातुर्वणीय चौकटीवर आधारलेला समाजात अस्पृश्य समजले जाणारे महार लोक सामाजिक विषमता ,स्पृश्यता – अस्पृश्यता अशी भेदभावपूर्ण वागणूक सहन करीत होते . मध्यकाळात मुस्लिमांचे भारतात झालेले आगमन नवीन व्यवस्था घेवून आले.त्यात मुस्लीम शासकांनी सर्वच जाती -धर्माच्या लोकांना आपल्या सैन्य व्यवस्थेत स्थान दिले. शूर ,पराक्रमी वंशाचे वंशज महार लोकांनी संधी मिळताच आपल्या अंगी असलेली योग्यता आणि पराक्रम गाजविले .शिवाजी महाराजांनी तर स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी कोणताही जातीभेद, वा धर्मभेद न करता सैन्य व्यवस्थेत महार जातीच्या लोकांचा समावेश करून घेतला .त्यांच्या अंगी असलेल्या गुणांचा चांगला वापर शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या प्रशासनात करून घेतला होता. पेशवा काळात जातीभेद आणि स्पृश्यता -अश्पृश्यता या सामाजिक विकाराने पोखरलेल्या समाजात महार जातीच्या लोकांना अमानुषतेची , अमानवातेची वागणूक मिळाली .तरी देखील पेशव्यांच्या सैन्यात दाखल झालेल्या महार सैनिकांनी आपला पराक्रम दाखविला. शूरता , पराक्रम, धाडस, चपळाई इत्यादी गुण कोणताही धर्म वा जाती बघून माणसाच्या अंगी असत नाही. एवढेच नाही तर काही विशिष्ट जातीचे लोकच शूरवीर पराक्रमी असतात , त्यांच्या हातातच शस्त्र असले पाहिजे. .अश्या खुळचट कल्पनाना महार जातीच्या लोकांनी आपल्या अंगी असलेली योग्यता आणि पराक्रमाच्या आधारावर तिलांजली दिली आहे.

संदर्भग्रंथे-

इंग्रजी ग्रंथे-

1) Dr. More Vijay, 'The Battle of Bima koregaon', Peoples Litrature publication,2019.

2) Robertson Alexander, The Mahar Folk ', Y.M.C.A. Publishing House, Calcutta,1938.

3) Dr.Sarkaar Jadunath ,'Military History of India'M.C. Sarkar and osns pvt. Ltd.Calcutta,1963

4) डॉ. सेन सुरेंद्रनाथ,' Military system of the Maratha ,The Book Company limited, 1928.

मराठी ग्रंथे-

१) डॉ. कठारे अनिल , 'शिवकाळ व पेशवेकाळातील महारांचा इतिहास'सुगावा प्रकाशन,पुणे,२००८ .

२) खरात शंकरराव , 'महाराष्ट्रातील महारांचा इतिहास " यशवंत राव चव्हाण समाजशास्त्र संशोधन केंद्र, पुणे,२०१६.

३) खैरमोडे चांगदेव,अश्पृश्याचा लष्करी पेशा',महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ ,मुंबई ,२००२..

४) गायसमुद्रे शि.भा, 'महार एक शूर जात'प्रज्ञा प्रकाशन ,मुंबई,१९९२.

५) तिवारी बलभद्र,'सदैव अग्रगामी'महार रेजिमेंट केंद्र, सागर, १९८४ .

६) माटे म.श्री.'मध्ययुगीन महाराष्ट्र सामाजिक सांस्कृतिक जीवन'महाराष्ट्र राज्य सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन',२००२,पृष्ठ क्र.२०

७) मोरे सिद्प्पा. 'गोविंद गोपाळ आणि रायप्पा महार' बेळगाव प्रकाशन ,मुंबई,१९६७.

रायगडचा रक्षिता व आधारस्तंभ मानगडचा किल्ला:-एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. सौ.वंदना राजेश शिंदे
(इतिहास विभाग प्रमुख)
कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण
जि. सिंधुदुर्ग, ता.कणकवली खारेपाटण पिन कोड:-416703
E-mail- drvandanashinde8@gmail.com

प्रस्तावना:-

शिवाजी महाराजांची राजधानी असलेल्या रायगडच्या प्रभावळीमध्ये सोनगड, चांभारगड, पन्हाळगड,दौलतगड अशा अनेक लहान किल्ल्याची वर्णी लागलेली आहे. रायगड जिल्ह्यातल्या माणगाव तालुक्यातील निजामपूर गावाजवळ अतिशय लहान असा एक किल्ला सह्याद्रीच्या अजस्त्र डोंगररांगाच्या भाऊगर्दीत त्याचे स्थान भक्कमपणे टिकून उभा आहे. ज्या किल्ल्यामुळे या तालुक्याला माणगाव हे नाव प्राप्त झाले आहे. तो अतिशय सुंदर असा दुर्ग म्हणजे किल्ले मानगड होय. महाराष्ट्रात असे अनेक किल्ले आहेत की, जे 'मूर्ती लहान पण कीर्ती महान' या प्रकारात मोडतात .आकाराने व विस्ताराने अगदी नगण्य असूनही त्यांचे भौगोलिक किंवा ऐतिहासिक महत्त्व तीळमात्रही कमी होत नाही. याचा भक्कम पुरावा म्हणजेच किल्ले मानगड होय. जो रायगड किल्ल्याचा प्रमुख आधार स्तंभ मानला जातो. सदरच्या शोधनिबंधात मानगड किल्ल्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी रेखाटण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाची पद्धती:-

प्रस्तूतच्या शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या लिखाणासाठी रायगड जिल्ह्याचे गॅझेटीयर , कुलाबा प्रांताचे गॅझेटीयर, शिवाजी महाराजांचे चरित्र, मराठी शाळेतील आज्ञापत्रे, मानगड विकिपीडिया, प्राथमिक व दुय्यम साधने, संशोधनपर लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे यांच्याआधारे सदरच्या शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज:-

हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेच्या काळात केवळ दगडावर दगड रचून किल्ले उभारले नाहीत तर स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी त्याचा कल्पकतेने उपयोग ही करून घेतला. रायगडची राजधानी निश्चित झाल्यावर महाराजांनी राजधानीच्या संरक्षणासाठी विविध किल्ल्यांचे एक सुरक्षित सुरक्षा कवच निर्माण केले होते या सुरक्षा साखळीतील एक महत्त्वपूर्ण कडी होती ती म्हणजे मानगड किल्ला. आजपर्यंत बऱ्याच संशोधकांनी इतिहासकारांनी ,अभ्यासकांनी रायगड किल्ल्याचा सविस्तर अभ्यास केला पण रायगड तक्ताचा संरक्षक, आधारस्तंभ म्हणून ओळखला जाणारा मानगडचा किल्ला आज उपेक्षित ठरला आहे. कारण त्याकडे म्हणावे तसे लक्ष देण्यात आले नाही त्यामुळे मानगडचे शिवपूर्वकालीन अस्तित्,व त्याची पुनर्बांधणी व रायगडचा आधारस्तंभ या अर्थाने कसे महत्त्वाचे स्थान आहे या सर्व घटकाचा आढावा प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१) मानगड किल्ल्याचा इतिहास अभ्यासणे.
२) रायगडचा रक्षिता म्हणून त्याचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
३) मानगडच्या ऐतिहासिक वस्तूचा आढावा घेणे.
४) रायगडचा आधारस्तंभ म्हणून मानगडचा सविस्तर अभ्यास करणे.

मानगडाला रायगडच्या संरक्षणाचा सन्मान मिळाला:-

सर्वसाधारणपणे शत्रूपासून संरक्षण करण्यासाठी व आसपासच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता बांधलेली वस्तू म्हणजे किल्ला होय. किल्ला म्हणजेच गड किंवा दुर्ग होय. शुक्रनीतीतील पुढील श्लोक हा प्राचीन भारतीय राजनीति शास्त्रातील दुर्गाचे महत्व रेखांकित करतो.

एक: शतं योधयति दुर्गस्थोस्त्रधारो यदी।
शतं दशसहस्त्राणिं तस्माद् दुर्ग समायश्रयेता।

दुर्गाच्या आश्रयाने एक सशस्त्र योद्धा शंभर योद्धाशी लढू शकतो आणि शंभर योद्धे दहा हजार योद्धांशी लढू शकतात यावरून राजाने दुर्गाचा आश्रय करावा१.हेच या श्लोकावरून सिद्ध होते. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात गडकिल्ल्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. या गडाच्या सहाय्याने अनेक राजवटी स्थापन झाल्या, वाढल्या आणि प्रबळ शत्रुने तो किल्ला घेतानाच अस्तालाही गेला. दुर्गाचा राजा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वतरांगाचा कल्पकतेने उपयोग करून घेत स्वराज्याची स्थापना नव्हे तर त्याचे संरक्षण केले रायगडची राजधानी म्हणून निश्चित केल्यावर महाराजांनी रायगडास अभेद करण्यासाठी सोनगड, चांभारगड, दौलतगड, लिंगाणा, मनमोहनगड, पन्हाळगड किल्ला, मानगड इत्यादी किल्ल्यांचे भक्कम असे संरक्षण कवच निर्माण केले. कोकणातील निजामपूर येथून सह्याद्रीत असणाऱ्या कुंभा घाटावर नजर ठेवणारा व शिवकालीन इतिहासाचा मूक साक्षीदार म्हणून मानगड आज भक्कमपणे उभा आहे.

मानगडचे भौगोलिक स्थान:-

रायगड जिल्ह्यातील माणगाव तालुक्यात हा किल्ला असून मुंबई गोवा महामार्गावरील माणगाव पासून पुण्याकडे जाताना १० कि.मी. अंतरावर ताम्हिणी घाट उतरल्यानंतर निजामपूर गाव आहे. या गावापासून एक रस्ता रायगड पायथ्याच्या पाचट गावाकडे जातो. त्या रस्त्यावर सुमारे ३ कि.मी. अंतरावर बोरवाडी गाव आहे. या बोरवाडी पासून सुमारे २कि.मी. अंतरावर मानगडचा किल्ला आहे. किल्ल्याच्या पायथ्याशी मशिदवाडी नावाचे एक छोटसं गाव आहे. या गावाला लागूनच किल्ल्याचा डोंगर आहे. किल्ल्याची उंची समुद्रसपाटीपासून २३५ मीटर आहे .किल्ल्याच्या दक्षिणेला जोरे खोरे, पूर्वेला कोकण दिवा आहे. शिवपूर्वकाळात मसीतवाडे म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या किल्ल्यास शिवाजी महाराजांनी मानगड हे नामानिधान दिले.३ तेथे जाण्यासाठी दोन वाटा असून एक मशीदवाडीकडून येते ती पायवाट व गडाच्या घेऱ्याकडून येणारी शिवकालीन मुख्य वाट होय .या दोन्ही वाटा खिंडीतील विंझाई देवीच्या मंदिरात एकत्र येतात.

मानगड किल्ल्याची बांधणी:-

मानगड किल्ल्याची बांधणी ही शिवकाळात झाली की शिवपूर्वकाळात हे अस्सल पुरावे अभावी निश्चितपणे सांगता येत नाही पण किल्ल्यांची रचना, बांधणी, तेथील अवशेष, बखर वाङ:मय, कुलाबा गॅझेट याचे आधारे काही ठोस मुद्दे मांडता येतात. कुलाबा गॅझेटकार हा किल्ला मुस्लिम राजवटीत बांधला गेल्याचे सांगतात हे विधान ते किल्ल्यावर असणाऱ्या पिराच्या समाधीवरून करताना दिसतात.४ मुलखात देवस्थाने जागोजागी होती त्यास नैवेद्य अभिषेक स्थान पाहून यथायोग्य चालवले. मुसलमानाचे पीर मशिदी त्यांची दिवाबत्ती नैवेद्य स्थान पाहून चालवले.५ सभासद बखरीतील या ओळी महाराजांची सहिष्णुवृत्ती दर्शवतात . याच बखरीमध्ये शिवरायांनी जे ४९ किल्ले मिळवले त्यात मसीतवाडे उर्फ मानगडचा समावेश आहे. मानगड किल्ल्याच्या पायथ्याशी असणारे गाव म्हणजे मशिदवाडी त्यामुळे हा किल्ला मशिदवाडीचा किल्ला म्हणून ओळखला जातो. तसे चित्रगुप्त बखरीत मानगडचा उल्लेख मशीगड म्हणून आला आहे. ज्यावेळी पुरंदरचा तह झाला त्यावेळी मिर्झाराजे जयसिंहाने प्रामुख्याने कोकण व बालाघाट प्रांतातील किल्ले मागितले. त्यात २३ वा किल्ला मानगड होता. कारण तो पूर्वपार निजामशाही मुलखात होता.६

मानगडावरील ऐतिहासिक वास्तू:-

मानगडावर अनेक मध्ययुगीन अवशेष आपल्याला आजही सुस्थितीत पाहायला मिळतात त्यामध्ये महादरवाजा, बालेकिल्ला, पाण्याच्या टाकी दारूचे कोठार ,माची, दिंडी दरवाजा, वंझाई देवीचे मंदिर व शंभू महादेवाचे मंदिर इ. होत.

१) **महादरवाजा**:-सदरचा दरवाजा हा पूर्वाभिमुख असून गोमुखी बांधणीचा आहे. मुख्य दरवाजा हा बाजूच्या दोन बुरुजांमध्ये असून त्याची कमान ढासळलेली आहे. कमानीचे दगड जवळच पडलेले दिसून येतात. कमानीच्या दगडावर एक कमळ व माशाची शिल्प कोरलेले आहेत. या दरवाजातून आत आल्यावर बाजूलाच वीर हनुमानाचे शिल्प कोरलेले दिसते. उजवीकडे दगडावर एका स्त्रीचे शिल्प कोरलेले आहे .द्वारपाल किंवा द्वाररक्षक म्हणून शिवकाळात हनुमानाची मूर्ती अनेकदा दरवाजवळ दरवाजाजवळ कोरण्याची प्रथा होती. मुख्य दरवाजाच्या डावीकडे बुरुजावर वीरशिल्प कोरलेले दिसते हे शिल्प दरवाजाच्या किल्ल्याच्या रक्षणासाठी धारातीर्थ पडलेल्या व्यक्तीचे असावे. दरवाजे बांधावे ते खालील मारा चुकवून पुढे बुरुज देऊन येतिजाती बुरुजाचे आहारी पडोन दरवाजे बांधावे. ७ हे तंत्र मानगडच्या महादरवाजाबाबत अवलंबलेले दिसून येते.

२) **बालेकिल्ला :-** महादरवाजाच्या उजव्या बाजूने कातळ कोरीव पायऱ्याच्या मदतीने बालेकिल्लावर जाता येते. त्या ठिकाणी शिवबंदीची घरटी, राजसदर ,किल्लेदार सरनोबतच्या वाड्यांच्या दगडी बांधणीच्या जोत्यांचे अवशेष आहेत. राजसदर व किल्लेदाराचा वाडा यांच्यामध्ये मोठे पटांगण असून तेथे ऐतिहासिक काळात दांडपट्टा, ढाल तलवारी ,कुस्ती लाठीसारखे लष्करी शिक्षण चालत असे. तसेच जमिनीत लाकडी खांब करून तात्पुरते कापडी तंबू उभारण्यासाठी खणलेले खड्डेही आहेत.८ या गडमाथ्यावरून पश्चिमेला थेट तळारोहापर्यंतचा परिसर,उत्तरेकडील कुर्डूगडापर्यंतचा भाग, दक्षिणेकडील जोर खोरे नैऋत्यकडी घोडनदीचा परिसर न्याहाळता येतो.

३) **पाण्याची टाकी :-** शिवकालीन किल्ल्यांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे गडावरील जलव्यवस्थापन मानले जाते. मानगडावर उत्तरेकडे गेल्यास थोड्या अंतरावर कातळात खोदलेली एक प्रशस्त चौकोनी गुहावजा खोली आहे. या खोलीसमोर दोन पाण्याच्या टाकी आहेत यापैकी एक टाकी खोलीला लागूनच आहे तर दुसरी थोडेसे पुढे बुरुज व तटबंदीला चिकटून आहे. त्यानंतर गडाच्या डाव्या बाजूला म्हणजे मशिदवाडीच्या बाजूच्या कड्यांमध्ये ठराविक अंतरावर पाण्याच्या तीन टाक्यात दिसून येतात. याशिवाय गडाच्या मुख्य दरवाजाकडे परत येताना गडाच्या पूर्वेला, सपाट बाजूला कड्यांमध्ये एकापाठोपाठ एक अशा ७ पाण्याच्या टाक्या कोरलेल्या दिसतात.९ पुढे आणखी दोन खांब टाकी आहे अशा प्रकारे गडावर एकूण १२ पाण्याच्या टाकी आढळून येतात या पाण्याच्या टाक्यांच्या साखळीमुळे बालेकिल्ल्यास खंदकाच्या स्वरूपात चांगले संरक्षण मिळालेले दिसते.

४) **धान्याचे कोठार:-मानगडाच्या :-** प्रवेशद्वारातून डावीकडे गेल्यास समोर धान्यकोठार सदृश्य खोली आहे .त्या कोठाराच्या बाहेर एक आणि समोरच्या बाजूला एक अशी पाण्याच्या दोन टाक्या आहेत. या कोठारात असलेले धान्य नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात जनतेला दान केले जात असावेत असे दिसून येते.

५) माची व दिंडी दरवाजा :- महादरवाजाच्या उजव्या बाजूस मानगडाची एकमेव माची आहे. तेथे शिवबंदीची दोन घरटे व ६ फूट उंचीचा दिंडी दरवाजा आहे. या दरवाजातून उत्तरेला चाचगाव तर वायव्येकडे बोरवाडी असा भाग दिसतो. रामचंद्रपंत अमात्य आज्ञापत्रात नमूद करतात "किल्ल्यास एक दरवाजा थोर आयब आहे. गड पाहून दोन दरवाजे तैशाच चोरदिंड्या करून ठेवाव्यात. त्यामध्ये हमेशा राबत्यास पाहिजेत तितक्या ठेवून वरकड दरवाजे व दिंड्या चिणून टाकाव्यात.१० कुंभा घाटाकडे जाणाऱ्या मार्गावर लक्ष ठेवण्यासाठी तसेच आणीबाणीच्या काळात याच दरवाजाचा वापर होत असावा.

६) विंझाई देवीचे मंदिर :-विंझाई देवी ही मानगडावरील प्रमुख गडदेवता आहे. सदरच्या मंदिराचा जिर्णोद्धार झालेला दिसतो .मंदिर कौलारू व बाजूने बंदिस्त आहे. मंदिराच्या गाभाऱ्यात विंझाई देवीची मूर्ती आहे. ही मूर्ती पाषाणात कोरलेली असून तिच्यासमोर एक दगडी दीपमाळ आहे. मंदिर परिसरात काही देवतांच्या छोट्या छोट्या दगडी मूर्ती विखुरलेल्या दिसून येतात.११ बाजूला दाट झाडी आहे. देवीच्या पूजेचा मान वंशपरंपरागत जाधव घराण्याकडे आहे. बळीराम जाधव या वयोवृद्ध ग्रामस्थांकडे आज ब्रिटिशकालीन सनदा आहेत. त्यात दरवर्षी ठराविक रक्कम, दिवाबत्ती व पूजाअर्चा करण्यासाठी दिली जात असल्याचा उल्लेख आढळतो.

७) शंभू महादेवाचे मंदिर :- मानगड किल्ल्याच्या पायथ्याशी भग्नावस्थेत शंकराचे मंदिर असून भग्नावस्थेतील नंदी, असंख्य वीरगळ सतीशिळा तिथे विखुरलेले आहेत. पडक्या अवस्थेतील महादेवाचे मंदिर म्हणजे मराठी वास्तुशास्त्राचा उत्तम नमुनाच मानला जातो. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून ३५ फूट लांब व २२ फूट रुंद क्षेत्रफळ असणारे होते. जेव्हा मोगलानी शिवाजीकडून मानगड किल्ल्याचा ताबा घेतला तेव्हा त्यांनी त्या मंदिराचा विध्वंस करायला सुरुवात केली त्यावेळी मंदिराच्या पूजाऱ्याने देवांच्या मुर्त्या जवळच्या एका डोहात टाकल्यानंतर त्या मुर्त्या तेथून ७ किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या गांगवली गावात एका तळयात प्रकट झाल्या. आजही मशीदवाडी गाव व मानवगडचा परिसरात प्रचलित असणारी ही दंतकथा मानगडचे शिवाजी महाराजांकडे असणारे स्वामीत्व व नंतर त्यावर मोगलांचे प्रस्थापित झालेले वर्चस्व यावर फोकस करतात.

समारोप:-

आज मानगड किल्ल्याचा विस्तार पाहता ,तो अगदी छोटा असून माथ्यावरती सपाटी आहे. त्यामुळे विशेष करून पावसाळ्यात गडावर फिरताना योग्य ती काळजी घेणे आवश्यक आहे. संपूर्ण गड पाहण्यासाठी ३ तास पुरेसे आहेत. मानगड किल्ल्याचा विस्तार मोठा नसला तरी गडावरील अवशेष पाहता पूर्वी हे एक महत्त्वाचे टेहळणी केंद्र असण्याची शक्यता आहे. पूर्वी मानगडच्या सरनौबतीचे अधिकार फुले घराण्याकडे ,तर हवालदार पद मोरे घराण्याकडे होते. मानगड हा रायगडच्या

वाटेवरील पाहऱ्यांची एक चौकीच मानले जाते. म्हणूनच तो रायगडचा रक्षिता व आधारस्तंभ ठरला आहे. सन१६६५ मध्ये पुरंदर येथे झालेल्या मोगल मराठे तहात जे २३ किल्ले मोगलांना दिले. त्यात २३वा किल्ला मानगड होता . सन१८१८ मध्ये ब्रिटिश कॅप्टन कर्नल साॅपिट याने मानगड जिंकून घेतला त्यानंतर किल्ला व तेथील परिसरावर ब्रिटिशांचा अंमल कायम स्वरूपी झाला. अशाप्रकारे रायगड किल्ल्यामुळे कुलाबा जिल्हा 'रायगड जिल्हा' म्हणून ओळखला जाऊ लागला तोच मान मानगडला मिळाला. मानगड किल्ल्यामुळेच या तालुक्याला माणगाव हे नाव मिळाले. एकूणच रायगडाच्या दर्शनाला जाताना त्याचा हा छोटाखानी आधारस्तंभ, संरक्षक असलेल्या मानगडला भेट दिल्याशिवाय प्रत्येक पर्यटकांचे समाधानाच होतच नाही हे मात्र नक्की आहे.

संदर्भ साधने

१) **वा.कृ.भावे:**-शिवराज व शिव काल केसरी मुद्रणालय, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९५७, पृ. क्र.१९९

२) **तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी:**- मराठी विश्वकोश खंड १३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १९७३ पृ. क्र.८८३

३)**महेश तेंडुलकर:**- शिवकालातील दुर्ग व दुर्गव्यवस्था, स्नेहल प्रकाशन, पुणे २००९ पृ. क्र. १२३

४) **र.वी .हेरवाडकर (संपादक):**- कृष्णाजी आनंद सभासद विरचित शिवछत्रपतीचे चरित्र, व्हिनस प्रकाशन, १९८६, पृ. क्र. ४६३.

५) **प्रल्हाद नरहर जोशी (संपादक):**- रामचंद्र निळकंठ कृत मराठेशाहीतील राजनीती आज्ञापत्र,व्हिनस प्रकाशन, १९६०, पुणे, पृ .क्र. २४०

६) **शिवकालीन पत्रसार संग्रह भाग १:**- श्री शिवाजी रायगड स्मारक मंडळ प्रकाशन, पृ. क्र.३६६.

७) **म. श्री .माटे:**- मराठीशाही वास्तुशिल्प ,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००८पृ. क्र.१४२

८) **उपरोक्त** :-तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी प्रश्न क्रमांक पृ. क्र.८८४.

९) **कित्ता** :- पृ. क्र. ८८५

१०) **रामजी कदम:**- रायगड तक्ताचा संरक्षण किल्ले मानगड, समृद्धी प्रकाशन ,रायगड २०१२, पृ. क्र. ११०

११) **कित्ता** :-पृ. क्र. १११

मराठी भाषा, सद्य स्थिती आणि भाषेसामोरील आव्हाने

- प्रा. प्रज्ञा वि. गुरव
कल्याण
आदर्श कनिष्ठ महाविद्यालय, बदलापूर
pradnya.gurav26@gmail.com

ज्या मराठीने आपल्याला लहानाच मोठ केल, जिने आपल्यावर सांस्कृतिक छत्र धरले, या बहुआयामी जगात स्वतःला सिद्ध करण्याची धमक निर्माण केली, आपल्याला व्यक्त होण्यासाठी जिने शब्दांची पखरण केली ती म्हणजे आपली माय मराठी. भाषेपासून माणसाची ओळख वेगळी करता येत नाही. ई.एम.सियोरान नावाच्या विचारवंताच वाक्य खूप छान आहे. त्यांनी म्हटले आहे, ' One does not inhabit a country ; one inhabits a language.' म्हणजे ' माणूस कुठल्या देशाचा नसतो, तर तो एका भाषेचा असतो.'

इतिहासातून आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, ज्या ज्या समाजांनी यशाची उत्तुंग शिखरे गाठली, समाजाचा सर्वांगीण विकास केला त्यांची अस्मिता पक्की होती. दुसर महायुद्ध झाल त्यावेळची अमेरिका घ्या किंवा युध्दा अगोदरची जर्मनी, कोरिया इ. सारखी राष्ट्र असो. एका भावनेन, एका विचारान हे समाज एकवटले होते. त्यांची अस्मिता जागृत होती, पक्की होती. अस्मिता म्हणजे मी कोण आहे ? याची जाणीव असण. " मी मराठी आहे, माझी भाषा मराठी आहे, माझी संस्कृती मराठी आहे, माझा इतिहास मराठी आहे, माझी वृत्ती मराठी आहे. "

भाषा ही समाजाला घट्ट धरून ठेवते. समाजामध्ये एकीची भावना निर्माण करते. भाषा आपली ओळख आहे. भाषा हे आपले अस्तित्व आहे. भाषा म्हणजेच मी आहे. म्हणूच मराठी ही महाराष्ट्राची ओळख आहे. महाराष्ट्राची जडणघडण मराठी भाषेमुळे झाली. मराठी भाषेच्या भोवती झाली. त्यामुळेच देशाची स्थापना झाली, तेव्हा आपण भाषावार प्रांतरचना स्वीकारली आणि मराठी भाषिकांच राज्य म्हणजे महाराष्ट्र अशी महाराष्ट्राची घटनात्मक चौकटीतही ओळख झाली. अर्थात भाषावार प्रांतरचना सह्जासहजी झालेली नाही. त्यासाठी देशात आणि महाराष्ट्रात लढे झाले. अनेकांनी आपल्या आयुष्याच बलिदान दिल, अनेक हुतात्मे झाले आणि मराठी माणसासाठी महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. मराठी माणसाच्या अस्मितेचा मान राखला गेला.

मराठी माणूस म्हणजे कोण ? त्याची ओळख करण्याची एक साधी सोपी व्याख्या आचार्य प्र.के.अत्रे यांनी केली होती, ' ज्याला तुकोबाचा एखादा तरी अभंग तोंडपाठ येतो, तोच खरा मराठी माणूस.' ग्यानबा - तुकाराम या अवीट शब्दांची गोडी मराठी मनाला वर्षानुवर्षे भुरळ घालते आहे. मराठी माणसाची आणि साहित्याची नाळ जोडलेली आहे. अभंगाच्या भक्तिभावाने रंगलेल्या आणि प्रत्यक्ष अमृताबरोबरही पैज लावली, तरीही गोडीत सरस ठरणाऱ्या मायमराठी साहित्याचे दालन अनेक शतकांपासून समृद्ध आहे. लीळाचरित्र, संत परंपरा, गोरा कुंभार, संत नरहरी सोनार, कान्होपात्रा, ज्ञानदेव, रामदास स्वामी, मुक्तेश्वर, पराक्रमी मावळे, राजांच्या वीरगाथा, पोवाडे, लावणी – शाहीर राम जोशी, शास्त्रीय रागदारी, उपदेशाचे फटके, बखर, गीतारहस्य, सुधारक, केसरी, ताराबाई शिंदे, केशवसुत, गोविंदाग्रज, इंदिरा संत, सुरेश भट, शांता शेळके, ग्रेस, सुधीर मोघे असे अनेकांनी मराठीला आपल्या प्रतिभेतून हिरेमोती जडवले.

भाषा संपली तर एक इतिहास संपतो. त्या भाषेतील ज्ञान संपून जात. भाषा संपली तर एक संस्कृती संपते. शेकडो, हजारो वर्षांची परंपरा संपते. एका मोठ्या समाजाची ओळख हरवते. कित्येक पिढ्यांनी जमा केलेली माहिती, संचित नष्ट होत. एवढेच नव्हे तर त्या भाषेतील कला, साहित्य, संगीत, खेळ, चालीरीती, परंपरा, खाद्य संस्कृती हे सार संपून जात. एव्हिन्की ही अशीच एक संपत चाललेली भाषा. ह्या भाषेतील कवयित्री अलीटेट नेमतुश्कीन ह्यांनी एक सुंदर कविता केली आहे, स्वतःच्या भाषेवर. ' माझी भाषा मी कशी विसरू ? '

फेब्रुवारी २०११ च्या ' सायंटीफीक अमेरिकन ' च्या अंकात लेरा बोरोडीटस्की नावाच्या शास्त्रज्ञ बाईंनी त्यांच्या " How Languages Shapes Thought " ह्या लेखामध्ये अस म्हटलं आहे की, भाषा तुमचा विचार ठरवते. तुम्ही कुठली भाषा वापरता ह्यावर तुम्ही काय विचार करता हे बरसच ठरत. म्हणून त्या लेखात त्या म्हणतात की, माणसांन त्याच्या भाषेतच विचार करायला

हवा, तोच खरा विचार असतो. पंढरपूरला, वारीमध्ये किंवा नामस्मरण करताना विठ्ठल नामाचा जो गजर केला जातो, तेव्हा मनात जे उमटेल त्याची सर इतर भाषेत येईल का ? इतिहासातील अनेक स्फुरण आणणारी वाक्ये इतर भाषेत भाषांतरीत केली तर जी आपल्या भाषेतील ओजस्विता आहे ती इतर भाषेत येऊ शकेल का ? आपण जेव्हा परप्रांतात, इतर देशात जातो तेव्हा अनोळखी भाषा कानावर पडू लागते, परंतु अचानकपणे आपली भाषा बोलणारी, अनोळखी मंडळी दिसली तर ती माणसे अनोळखी असूनही खूप आपलीशी वाटतात. हे खरे भाषेचे अदृश्य धागे !

भाषेविषयी भावनिक बाजू बाजूला ठेवून आपण विचार केला तर, आपणच आपल्या भाषेला मागे टाकत आहोत का ? मराठी भाषा संपलेली आपल्याला चालेल का ? असे प्रश्न विचारण्याची आज गरज आहे. आजच्या युगातील माणूस स्वत्व, अस्मिता यापेक्षाही पैशाला अधिक महत्त्व देत आहे. समाजात शिक्षण, आधुनिकता, भांडवल आल की कुशल, अकुशल कामगारांची गरज लागली आणि लागली ती मोठ्या प्रमाणावर . मुंबईत महाराष्ट्रातून आणि इतर राज्य, देशातून लोक स्थायिक होऊ लागले. मुंबई आर्थिक आणि औद्योगिक घडामोडींच केंद्र बनली. पुढे ठाणे, पुणे इ. ठिकाणीही विस्तार होत जाऊन प्रगतीचे वारे महाराष्ट्रात वाहू लागले. लोकांचा ओघ सुरु झाला. लोक आपली भाषा घेऊन आले. लोकांना सामावण्यासाठी महाराष्ट्र एक संधी बनला. हे कौतुकास्पद आहे. परंतु याचा परिणाम म्हणजे मराठी टक्का कमी होऊ लागला. मुंबई आणि आसपासच्या परिसरातील मराठी प्रभाव कमी होऊ लागला. महाराष्ट्रात लोक येत राहिले , अजूनही येत आहेतच. त्याचा परिणाम मराठीवर झाला, मराठीही बदलत गेली.

वि. वा. शिरवाडकरांनी “ नटसम्राट ” नाटकात म्हणलेले एक वाक्य म्हणजे “ पृथ्वी ही सूर्याभोवती फिरत नसून ती पैशाभोवती फिरते आहे. ” हे आजच्या काळात अगदी सत्य वाटू लागले आहे. माणूस स्वत:पेक्षा कोणी मोठा नको म्हणून धडपडतोय. त्यायोगानेच भाषेच्या बाबतीतही मराठी माणूस बनून राहणे नाकारायला सुरुवात केली. बाजारातही जाहिरातीची भाषा, विविध उत्पादने इ. ची नावे पहिली तर विविध इंग्रजी शब्द दिसून येतात. (कॅश, पेमेंट, लोन, जॉब, मार्केट, फायनान्स, सेलस्मन इ.) दळणवळणातही संगणकीय भाषा दिसून येते. (मोबाईल, कीबोर्ड, इंटरनेट, स्पेस, ई-मेल, पेज नं, चाटिंग इ.) व्यवहारात रोड, प्ले ग्राउंड, ट्राफिक पोलीस इ. शब्द सहजपणे वापरले जातात. घरातील वापरातील वस्तूंची नावे तर दुर्मिळ होऊ लागली आहेत. तिथे बटन, पॅन, फॅन, लाईट इ. नावे सारखीच वापरताना दिसतात. आज दूरचित्रवाणीवरील विविध वाहिन्यांवरील नावे, कलाकारांची नावे, चित्रपटगृहातही काम करणाऱ्या कलाकारांची नावेही इंग्रजीमधून दिसून येतात. बातम्या देतानाही न्युज असे म्हणतात. मध्ये ब्रेक घेऊया असे म्हटले जाते. आकाशवाणीवरील विविध (एफ. एम. इ.) वाहिन्यांवरही आज भाषेचे बोन्साय झालेले दिसते. अनेक देश आहेत की ज्यांनी विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या, जागतीकरणाच्या स्पर्धेतही मातृभाषेचाच वापर करून प्रगती साधली आहे. मग मराठी माणूसच इंग्रजीला एवढे महत्त्व का देत आहे ?

भाषा परिवर्तन हे काळानुरूप अपरिहार्य घटना आहे. आणि त्यात विविध शब्द प्रचलित होताना दिसतात. जसे की, भेजा खाणे (त्रास देणे), बत्ती गुल (संभ्रम), बाजा वाजणे (दिवाळे निघणे) फुल टू धमाल (मज्जा मस्ती), टेंशन येणे (मन:स्थिती बिघडणे), हे काही काळापुरतेच वापरले जातात. आज दगड विटात दर्जा भरणे असे न बोलता प्लॅस्टर करणे बोलत आहे. घर ही संकल्पना मागे पडून बिल्डींग, प्लॉट, बंगला आला. तसेच शाळा, महाविद्यालयातील बॅग, टिफीन, बाईक इ. शब्द रूढ दिसतात. रोजच्या जीवनातही कितीतरी उदाहरणे देता येतील. जसे की, अंतर्गत (इंटर्नल), धन्यवाद (थँक यू), वास्तविक (ॲक्चुली), छान,सुंदर (नाईस) मुळात (बेसिकली), हे अगदी सवईचे झाले आहे की, त्याला मराठीत काय म्हणतात हे शोधावे लागते. हे दुर्देवच. आजकाल अगदी सामान्य माणसापासून ते उच्चभ्रू समाजापर्यंत इंग्रजी शब्दांचा आग्रह धरला जातो. ही पत्नी, मुलगा, कुटुंब आहे इ. ऐवजी मिसेस, सन, फॅमिली आहे असे म्हटले जाते. मराठी बोलण्यात गावंढळपणा वाटतो, किंबहुना लाज वाटत असावी.

एकूणच स्वत:ची मूळ भाषा टिकवून किंवा वेळप्रसंगी टाकून परभाषेचा स्वीकार करण्याची प्रवृत्ती आज वाढत आहे. प्रत्येक भाषेकडे असणारी लवचिकता बोलणाऱ्यास उपयोगी पडते. परंतु या घटना जरी वरकरणी सहज दिसत असल्या तरी त्या भाषेच्या दृष्टीने पूरक ठरतातच असे नाही. काही वेळेला भाषा सबळ होतात, परंतु बहुतांशवेळा विचार केला तर यातून भाषा दुर्बल होत जातात. कारण बऱ्याचवेळा असा परिणाम होतो की, भाषेतील शब्दसंख्या कमी होत जाते आणि भाषेचा परिणाम क्षीण होऊ लागतो. कालपरत्वे अशा भाषा विस्मरणाच्या सीमारेषांवर जाऊन पोहोचतात. मराठी माणसाची मानसिकता आणि भाषा यांचा परस्पर परिणामही इथे महत्वाचा आहे. मराठी माणसाला बदल आणि सुलभ संकेत स्वीकारणे आवडते. अस्थिर प्रवृत्ती,

अनुकरण इ. मुळे तो प्रवृत्त होतो. आज इंग्रजीचे अनुकरण करतानाही गफलत होताना दिसते. एखादी छान गोष्ट असेल तर (काय भयंकर दिसत होती), एखादा चांगला बोलत असेल तर (बाप रे काय बोलतोय), साप दिसला तर बाप रे ऐवजी (अय्या) अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. म्हणजे धड मराठी नाही आणि धड इंग्रजीही नाही. पूर्वी इंग्रजी शब्दांसाठी मराठी शब्द शोधून पाठ करावे लागत. आता सगळेच उलटे झाले आहे.

सुरेश भट म्हणतात की,

" पाहुणे जरी असंख्या पोसते मराठी
आपुल्या घरात हाल सोसते मराठी
हे असे कितीक खेळ पाहते मराठी
शेवटी मदांध तख्त फोडते मराठी "

एकूणच विचार करता असे वाटते की, आजच्या या बदलत्या, आधुनिक, तंत्रज्ञानाच्या काळात " मातृभाषा ही ज्ञानभाषा झाली तर शिक्षण अधिक सुलभ होईल." कारण लहानपणापासूनच आपल्या मातृभाषेत शिकल्यामुळे, तुमचे विचार, कृती इ. मधून तुमचे व्यक्तिमत्व झळकत असते. तुमचे विचार समजले की तुम्ही समजता. याचा अर्थ असा नाही की, परकीय भाषा किंवा इतर भाषा यांचा आपण स्वीकार करू नये. त्यांचा स्वीकार केला तरी त्या भाषांचा आदर जरुर राखावा, पण आपल्या भाषेसमोर जी काही आव्हाने आहेत, त्या आव्हानांना लक्षात घेता अन्य भाषांचा जराही आपल्या मनामध्ये द्वेष न बाळगता प्रतिआव्हाने निर्माण करता येतील का ? याचा आपण नक्कीच विचार केला पाहिजे. तसेच आपणच आपल्या भाषेला मागे टाकत आहोत का ? हा विचार करणे गरजेचे आहे. आपण आपल्या भाषेचा मराठीचा आग्रह धरला पाहिजे. त्यासाठी –

- ★ आपण आपली भाषा, ओळख, अस्मिता, परंपरा विसरणार नाही, हरवणार नाही, सोडणार नाही ही खुणगाठ मनाशी बांधली पाहिजे.
- ★ आज वाचन लेखनाबाबत उदासीनता दिसून येते, तो वेळेचा अपव्यय वाटतो, ती आवड निर्माण करणे गरजेचे आहे.
- ★ पाठ्यपुस्तकात शिकणे गरजेचे आहे, परंतु त्याहीपेक्षा कुटुंबातून शिकवण मिळणे महत्वाचे ठरते.
- ★ मराठी शब्दांना सुलभ मराठी शब्दव्यवस्था निर्माण करावी. ज्यायोगे संभाषणात सुलभपणा येईल.
- ★ मराठी भाषेचा आग्रह धरून विविध क्षेत्रात मराठीचा आग्रहाने वापर करावा.
- ★ मालिका, चित्रपट, माहितीपट इ. मधून मराठी भाषेचे सत्त्व जपावे.
- ★ वैज्ञानिक, संशोधक इ. नीही संशोधनाच्या संहिता, संज्ञा मराठीतून आणावी.
- ★ रोजच्या दैनंदिन जीवनात, व्यवहारात भाषेचा वापर करावा.
- ★ आपल्या म्हणी, उखाणे, चालीरीती, लोकगीते, वाङःमय इ. जतन करावे.
- ★ जाहिराती, बाजारपेठ, उत्पादने, प्रसारमाध्यमे, सामाजिक संपर्क माध्यमे इ. मधून भाषेचे उपयोजन करावे.
- ★ सर्वच क्षेत्रात, छोटया छोट्या कृतींमधून , कलाकृती इ. सर्वच बाबतीत मराठी भाषेचा आग्रह धरणे महत्त्वाचे आहे.

एकूणच फक्त मराठी भाषेचा अभिमान असून चालणार नाही किंवा विशिष्ट दिनीच तिचा जागर करून चालणार नाही तर भाषेच्या जाज्वल्य नाही तरी किमान मनस्वी अभिमानातून आपण प्रत्यक्षात कृती करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

1. प्र. के. अत्रे लिखित तुकारामबीज लेख
2. ई. एम. सियोरान विचारवंताचा लेख
3. प्रत्यक्ष व्यवहारात, अध्यापन करताना इ. वेळी आलेले अनुभव
4. समाजातील विविध घटकांशी साधलेला संवाद
5. सद्य परिस्थितीचे केलेले निरीक्षण

बौद्धधर्म आणि स्त्रीवाद एक चिंतन

प्रा. डॉ स्वामी एस.के.
(इतिहास विभाग प्रमुख)
श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय,मुरूम ता. उमरगा, जि. धाराशिव.

प्रस्तावना:-

मानवाला बुद्धीची देणगी प्राप्त झाली.तो विचार करु शकतो वेगवेगळे शोध लावू शकतो.परंतु हीच बुद्धी जेंव्हा स्वार्थी हेतुने कार्य करते तेंव्हा ती इतरांवर अन्याय करण्यास प्रवृत्त करते.पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत याच कारणामुळे स्त्रीयांवर विविध बंधने लादण्यात आली.ही बंधने ऐवढी जाचक स्वरुपाची की त्यामुळे स्त्रीला जीवन जगणे भाग पडते.याच बंधनातून स्त्रीला मुक्त करण्यासाठी गौतम बुद्धानी मार्ग दाखवला.स्त्रीलाही अध्यात्मिक उन्नती करता येऊ शकते हे सिद्ध केले. तिला संधी दिली तर तीही पुरुषांप्रमाणेच प्रत्येक क्षेत्रात आपले वर्चस्व, गुणत्व सिद्ध करु शकते हे दाखवून दिले. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीला स्वातंत्र्य म्हणजे काय? हे माहितच नव्हते.रुढी, परंपरा, संस्कृती, समाज पाप, पुण्याच्या कल्पना इत्यादी मध्ये स्त्रीला पुरुषसत्ताक पद्धतीने जखडून टाकले होते.वैदीक काळातील गार्गी, मैत्रेयी यांची अपवादात्मक उदाहरणे सोडली तर स्त्रीला केवळ चुल आणि मुल याच कर्तव्यामध्ये पुरुषीव्यवस्थेने जखडून ठेवले होते.स्त्रीला भावना असतात, मन असते, बुद्धी असते, व्यक्त व्हावे वाटत असते हे जणू संपूर्ण समाज विसरुन गेला होता.आजही अशाच प्रकारची स्थिती संपूर्ण मानवी समाजात दिसून येते.जग बदलले स्त्रीयांना न्याय मिळावा यासाठी वेगवेगळे कायदे झाले. प्रसारमाध्यमे यांचे स्वरुप बदलले, स्त्री सर्व क्षेत्रात पुरुषाबरोबर काम करु लागली परंतु तिच्या समस्या कालही होत्या आणि आजही आहेत. अशा समस्या नष्ट करण्याचा प्रयत्न मानवी समाजाच्या इतिहासात विविध महान व्यक्तींनी केला, त्यातील महत्वाचे नाव म्हणजे 'गौतम बुद्ध' होय. गौतमबुद्धांनी आपल्या मातेच्या विनंतीला मान देवून सर्व जातीतील वांतील स्त्रीयांना अध्यात्माचे द्वार उघडे करुन दिले. तिला आनंदी जीवन जगण्याचा तिच्या मनासारखे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे हे प्रत्यक्ष कृतितून दाखवून दिले

गृहीतके :-

१. बौद्ध धर्मात स्त्रीयांना पुरुषाप्रमाणेच समाजात स्थान दिले आहे.
२. स्त्री स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील पहिली महिला महामाया प्रजापती आहे.
३. बौद्ध धर्माने स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केल्यामुळे स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याया विरुद्ध लढा देण्यासाठी समाजात (स्त्री- पुरुष दोघांमध्येही) जागृती निमार्ण झाली.

उद्देश :-

१. बौद्ध धर्मकालीन स्त्रीयांच्या दर्जा या संदर्भाने जाणून घेणे.
२. स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायाला कमी करण्यासाठी बौद्ध धर्माचा सहभाग यासंदर्भाने अभ्यास करणे.
३. महामाया प्रजापतीच्या कार्यासंदर्भाने जाणून घेणे.
४. स्त्री-पुरुष समानता या संदर्भाने बौद्ध धर्माचा अभ्यास करणे.

बौद्ध धर्म आणि स्त्री स्वातंत्र्य :-

मानवी समाजात शांतता सुख व्यवस्था अबाधित रहावी. मानवाने स्वतः बरोबरच संपूर्ण जीवसृष्टी संदर्भाने दया, प्रेमभाव ठेवावा, जगा, जगु द्या आणि जगवा या तत्वाला महत्व देवून आपल्यातील ईश्वराची अनुभूती घेवून शांततेच्या मार्गाने जीवन जगता यावे यासाठी अनेक तत्ववेत्यांनी मानवास जीवन जगण्याचा मार्ग दाखवला. त्यातूनच या तत्ववेत्यांच्या विचारांचे, जीवन जगण्याच्या पद्धतीचे अनुसरण करणे अनेक लोकांनी सुरु केले.त्यातूनच पुढे विविध धर्म अस्तित्वात आले.जगात जे विविध धर्म अस्तित्वात आहेत त्यापैकी महत्त्वाचा धर्म म्हणून बौद्ध धर्माला संपूर्ण जगात मानाचे स्थान आहे. गौतम बुद्धांना जेंव्हा बोधी सत्व

(ज्ञान) प्राप्त झाले तेंव्हा ते त्यांनी पुरुषांना देण्यास सुरुवात केली यांनाच भिख्खू (थेर) म्हणण्यात येऊ लागले.इतर धर्माप्रमाणेच बुद्ध धर्मातही अध्यात्मिक उन्नती करण्याचा अधिकार पुरुषांनाच बहाल झाला.

त्यानंतर जेव्हा आपल्या अनेक पुरुष अनुयांयासह ते आपल्या नगरीत प्रवेशले त्यावेळेस महामाया प्रजापती या त्यांच्या आईने पाचशे स्त्रीयांसह गौतमबुद्धाकडे स्त्रीयांनाही अध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त करण्याचा मार्ग मोकळा करावा अशी विनंती गौतम बुद्धांना केली. गौतम बुद्धांनी या विनंतीचा सन्मान करुन स्त्रीयांना देखील आपल्या इच्छेप्रमाणे जीवन जगण्याचा मार्ग मोकळा करुन दिला.अनेक स्त्रीयांनी केसांचे मुडन करुन भिख्खूनी होणे पसंत केले. भगवान गौतम बुद्धांनी स्थापन केलेल्या भिख्खूनी संघातील स्त्रीयांना थेरी म्हटले जाते.या थेरींनी गौतम बुद्धांनी सांगीतलेल्या मार्गाने आपले जीवन जगणे सुरु केले.गौतम बुद्धांनी भिख्खूनीसंघ स्थापन केले परंतू ते स्त्री-पुरुष यांना वेगवेगळ्या स्वरुपात होते.पुरुषांसाठी स्वतंत्र संघ होता तर स्त्रीयांसाठी स्वतंत्र भिख्खूनी संघ होता. गौतम बुद्धांनी स्त्रीयांच्या दु:खाची जे विविध कारणे सांगीतली त्यातून स्त्रीला मुक्ती मिळवता येते.यासंर्भाने गौतम बुद्धांनी स्त्रीला अध्यात्माचा मार्ग मोकळा केला.तीने तिच्या इच्छेप्रमाणे जगले पाहीजे यासाठी उदारमतवादी विचारांचा पुरस्कार केला.स्त्रीया चाणक्ष असतात, बुद्धिमान असतात, कुशाग्र असतात असा विश्वास जनमानसात गौतम बुद्धांनी रुजवण्याचा प्रयत्न केला.याच कारणामुळे या धम्मात सर्व स्तरातील, जातीतील पुरुषांनाच नव्हे तर स्त्रीयांनाही प्रवेश मिळाला.विशेषतः विवाहीत, अविवाहीत, विधवा, वेश्या, उच्च कनिष्ठ जातीतील स्त्रीयांना ज्ञानाचा मार्ग मोकळा झाला.पुरुषांनी स्त्रीयांना समानतेने वागवले पाहिजे या दृष्टीकोनातून त्यांनी मार्गदर्शन केले.पती-पत्नीने एकमेकांशी एकनिष्ट राहून एकमेकांच्या कामामध्ये एकमेकाला मदत केली पाहिजे.काही स्त्रीया पुरुषांपेक्षाही श्रेष्ठ आहेत याची जाणीव गौतम बुद्धांनी सर्वांना करुन दिली.

गौतम बुद्धांनी स्त्रीला सन्मानाने वागवावे असे केवळ सांगितले नाही तर स्वतःच्या घरापासून त्याची सुरुवात केली. महामाया प्रजापती या आपल्या आईचा त्यांनी आदर करुन तिच्यासहीत पाचशे शाक्य स्त्रियांना दिक्षा देवून भिख्खूनी बनवले तसेच आपल्या पत्नीला सन्मानाने वागणूक देवून तिलाही दिक्षा दिली. यशोधरा ही एक मानी स्त्री होती.गौतमबुद्ध जेव्हा ज्ञान प्राप्त करुन घरी आले, तेंव्हा ती त्यांच्या स्वागतासाठी गेली नाही अपेक्षा हीच की आपणहून आपल्या भेटीस यावे.गौतम बुद्धांनी यशोधरा या आपल्या पत्नीच्या स्त्रीत्वाचा सन्मान करुन स्वतः तिच्या भेटीला तिच्या महालात गेले.गौतम बुद्धांच्या या कृतीवरुन स्त्रीयांप्रति असणारा त्यांचा आदर व्यक्त होतो.निर्वाणमार्गात स्त्रीत्त्व आड येत नाही असा विश्वास तत्कालीन स्त्रीयांमध्ये निर्माण करण्यात गौतम बुद्ध यशस्वी झाले होते. गौतम बुद्धांचाच आदर्श घेवून पूढे राजा आशोकाने आपल्या पत्नीस तिच्या मनासारखे जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य दिले.तसेच स्वतःच्या मुलीला बौद्ध धर्माचा प्रचारक म्हणून भारताबाहेर पाठवण्याचे धाडस केले. गौतम बुद्ध हे एक क्षत्रिय राजे होते परंतू त्यांनी सर्वसामान्याना दुःखी जीवनातून बाहेर काढण्यासाठी अध्यात्मीक जीवन स्वीकारले.समाधीची अवस्था ही दैनंदीन जीवन जगत असतानाही अनुभवता येते.या अवस्थेपर्यंत पोहचण्यासाठी कुठल्याही प्रकारचा लिंगभाव आड येत नाही हे सिद्ध करुन दाखवले.

सारांश :-

आपल्याला संधी मिळाल्यास आपला असंतोष आपण योग्य पद्धतीने व्यक्त करु शकतो हे दलीत स्त्रीयांनी बौद्ध धर्म स्वीकारल्यावर सर्व जगाला दाखवून दिले.गौतम बुद्धांच्या मार्गावर चालणाऱ्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांनी तन-मन धनाने साथ दिली. भारतीय जातीव्यवस्थेच्या हजारो वर्षांपासूनच्या अनिष्ट बंधनात अडकलेली स्त्री डॉ.बाबासाहेब, गौतम बुद्धांमुळे घराबाहेर पडली.सवर्ण जातीतील पुरुष जिला उपभोगाची हक्काची वस्तु समजत होता अशा पुरुषी स्वार्थी संस्कृतीचे जोखड तोडण्यास ती सज्ज झाली.

१९३१ साली नागपुर येथे डॉ.बाबासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली एक दलित महिला परिषद संपन्न झाली.ही दलीत महिलांची बहुधा पहिली परिषद असावी.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते गौतम बुद्धांनी स्त्रीला संपूर्ण स्वतंत्र्य बहाल केले होते.परंतू नंतर मनुच्या काळात हे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यात आले.स्त्रीयांचे हे पारतंत्र्यातील जीवन नष्ट करुन तिचे दास्यत्व नष्ट करुन तिला स्वातंत्र्याचे जीवन बहाल करने आवश्यक आहे.याची पूर्ण जाणीव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना झाली होती याच कारणामुळे त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली.घटनेत भारतीय नागरीक म्हणून केवळ पुरुषांना महत्व न देता स्त्रीला नागरीक म्हणून महत्व देण्यात आले.मानवाधिकारातही स्त्री-पुरुष भेदभाव न करता

सर्वांना समान अधिकार बहाल करण्यात आले. स्त्रीयांचा शारीरीक मानसिक लैंगीक त्रसातून सुटका व्हावी यासाठी कुटुंब नियोजनाचा पुरस्कार केला जो गौतम बुद्धांनी सांगीतलेल्या स्त्रीयांच्या दुःखाच्या प्रकारमधुन तिला मुक्त करणारा आहे.

निष्कर्ष :-

१. गौतम बुद्धांनी स्त्री मुक्तीसाठी स्त्रीयांना पुरुषांप्रमाणेच जगण्याचे सर्व स्वातंत्र्य दिले.
२. सर्व जाती-धर्माच्या, उच्च-निम्न वर्गाच्या, विवाहीत, अविवाहित, विधवा इ. स्त्रीयांना समान दर्जा दिला.
३. स्त्री स्वातंत्र्याची सुरुवात स्वतःच्या घरातून गौतम बुद्धांनी केली.
४. स्त्रीच्या बुद्धीमत्तेला, कर्तृत्वाला, तिच्या शक्तीला गौतम बुद्धांनी मान्य केले.
५. स्त्री जन्माचे स्वागत करण्याचा आग्रह या धर्मात विशेषता दिसतो.
६. स्त्रीचे स्त्रीत्व स्त्रीच्या ज्ञान प्राप्तीच्या मार्गात आड येत नाही हे बौद्ध धर्माने सिद्ध करुन दाखवले आहे.
७. भारतीय राज्यघटनेत स्त्री-पुरुष समानतेला अनुसरुन तरतूदी करण्यापाठीमागे गौतम बुद्धांचे तत्वज्ञान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मार्गदर्शक ठरले.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
२. समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. प्रदीप आगलावे.
३. सवदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संपादक: डॉ. पी. विठ्ठल, डॉ. नागोराव कुंभार.
४. समाजधर्मयोगी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. डॉ प्रभाकर पी. पाठक.

महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दांचा सहभाग : एक अभ्यास

डॉ. बालाजी सुरवसे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
फोंडाघाट कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग

गोषवारा

अठरावे शतक हे मानवी विकासाच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचे मानले जाते. नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागुन उत्पादन व्यवस्थाच पूर्णपणे बदलली याचाच परिणाम म्हणून पहिले तर मानवी विकासाला ख-या अर्थाने बदल प्राप्त झाला. त्याच बरोबर मानवी दृष्टिकोनामध्ये मोठे परिवर्तन झाले. या त्यांच्या विकासाच्या संकल्पनेत अनेक समस्याही निर्माण झाल्या. औद्योगिकरण, नागरिकरण आणि आधुनिकीकरणाच्या माध्यमातून नवीन तंत्रज्ञान स्विकारल्यामुळे त्याचा परिणाम मानवावर व इतर घटकांवर झाला. यामध्ये नदीन जीवनशैली उदयास येऊन तरूण अथवा युवा पिढीमध्ये व्यक्तीवाद, व्यवहारवाद, व्यावसायिक गतिशिलता, नवनवीन गोष्टींचे आकर्षण यामुळे परंपरेने चालत आलेली संयुक्त कुटुंबपद्धती जाचक वाटू लागली. तर ग्रामीण भागातुनही शहरी भागाकडे स्थलांतर अधिक वाढून नगरवाद या प्रक्रियेत जागेची अडचण भासल्याने कुटुंबातील वृदांकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. वृध्दांची समस्या ही बघता बघता इतकी तिव्र होऊ लागली की, शहरात वृध्दाश्रम काढण्याची वेळ आली. शहरात आजच्या काळात वृध्दाश्रमांची संख्या देखिल वाढत आहे. यासाठी महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दांचा सहभाग हा अभ्यास विषय निवडलेला आहे.

१. प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत विभक्त कुटुंब पध्दतीत पाळणाघराप्रमाणेच आता वृध्दाश्रम संस्कृतीही अपरिहार्य ठरली असून अनेक ज्येष्ठ नागरिक स्वेच्छेने अथवा अनिच्छेने वृध्दाश्रमाची ही आधुनिक पध्दतीचे अनुसरण करू लागले आहेत. वाढत्या वैद्यकीय उपचारामुळे सरासरी वयोमान दुप्पटीहून वाढले आहे. लोकसंख्येतही ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रमाण ७ टक्याहून जवळ जवळ ४० टक्केपर्यंत वाढलेले आहे. दरवर्षी या संख्येत व प्रमाणात वरचेवर भर पडत आहे. एकाच घरात सेवानिवृत्त आईवडिल तर स्वेच्छा निवृत्ती घेतलेला मुलगा अशी कुटुंब व्यवस्था निर्माण झाली. त्यात भर म्हणून करियरच्या मागे पळणारा नातू व त्याची बायको असा चमत्कारिक त्रिकोण, चौकोन निर्माण झाला. तीन चार पिढ्यांचा संग्रह, एकाच घरात झाल्यावर मग कुठल्याही कारणावरून संघर्षाची ठिणगी पडली की, वृध्द या आगीत होरपळून निघतात. वृध्दत्त्व ही अवस्था एकदा जळण्यासारखी नसून, सतत थुपणा-या आगीसारखी असते. आपली घरातील किंमत कमी झाली, आपले विचार कोणीही विचारात घेत नाही. निर्णय घेताना आपला विचार ऐकला जात नाही. याची खंत वृध्दांच्या मनाला वेदना देत असते. कुठल्याच प्रकारचे मानसिक वेदनाशामक जवळ नसते. प्रत्येकजण आपल्याच प्रश्नात समस्येत गुंतलेला असतो, नात्यागोत्याचे संबंध डोक्यावरच्या केसासारखे विरळ झालेले असतात. पैपाहुण्यांनी, समवयस्कांनी स्वर्गाचा मार्ग स्विकारलेला असतो जीवन जगू देत नाही आणि मृत्यू जवळीक साधत नाही. अशा संध्या छायेच्या प्रकाशात जीवन व्यतित करणारे वृद पाहिल्यानंतर सर्वांनाच वाईट वाटणे साहजिकच आहे. एके काळी काळ गाजवणारी माणसे गतीलगात्र झालेली असतात. लेखणीच्या छडीच्या व डोळयांच्या धाकावर इतरांना व स्वकीयांना थरथर कापावयास लावणारी, ज्ञानाच्या सत्तेत व आर्थिक बळावर सर्वांवर नियंत्रण ठेवणारी माणसे हतबल झालेली दिसतात, सर्वत्र नैराश्याचा, विवादाचा व अपमानजनक परिस्थितीचा अंधकार नरून राहीलेला असतो अशा अवस्थेत अनेकजण वृध्द शापीत जीवन जगत असतात. जीवनात औदासिनतेची जास्त भर पडते मनाला गारवा देणारी एखादी तरी झुळूक यावी. अशी प्रत्येकाची अपेक्षा असते.

२.संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्यांचा अभ्यास करणे

२) महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धांच्या समस्या मागील कारणांचा आढावा घेणे

३) महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाच्या समस्येवरउपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

४) सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाच्या समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

३. संशोधनाची गृहितके

१) महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धांचा कुटुबातील दर्जा कमी झालेला आहे.

२) महाराष्ट्रातील वृद्धांना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे.

३) बदलत्या परिस्थितीशी वृद्धाना समायोजन साधता न आल्याने प्रश्न गंभीर बनला आहे.

४) महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रम ही आधार अवस्था आवश्यक आहे.

४. संशोधनाच्या पध्दती

प्राथमिक आणि दुय्यम ऐतिहासिक स्त्रोत भूतकाळातील परिस्थिती व घटनांवरून अंदाज लावण्यासाठी उपयुक्त आहेत प्राथमिक स्त्रोत प्रकाशित आणि अप्रकाशित वैशिष्ट्यांमध्ये आढळतात. यामध्ये ग्रंथ संपादित ग्रंथ वर्तमानपत्रे इत्यादीचा आधार घेतला आहे वृद्धांच्या समस्या निर्मितीची कारणे वृद्धत्व ही नैसर्गिक घटना आहेत. याशिवाय अभ्यासासाठी वार्षिक अहवाल, नियतकालिके, गॅझेटियर्स, शब्दकोश, विविध सामाजिक लेख, शोधनिबंध, विविध लेख, संशोधन प्रबंध आणि लघु संशोधने यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

५. महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दाश्रमातील वृध्दांचे स्वरूप :-

आधुनिकरणामुळे प्रत्येक पिढीची संस्कृती बदलते. आचार विचार बदलतात. साधनसामुग्री बदलते मानसिकता बदलते. नैतिक मूल्याच्या कल्पना बदलतात व हे बदल मानण्याचे व पचविण्याचे सामर्थ्य जुन्या पिढीत नसते. त्यामुळेच संघर्षांचे प्रश्न निर्माण होतात. या सर्व संघर्षात जास्त त्रास होत असेल तर तो वृध्द पिढीला होतो. पूर्वी प्रत्येक पिढीला वैचारिक अंतर (जनरेशन गॅप) निर्माण होत होता असे म्हटले जात आहे. तथापि हे अंतर आता पाच-दहा वर्षाला गतिमान युगात वैचारिक दुरावा देत आहे. या गतिमानतेत सर्व अडगळीत पडलेला व नकोसे असलेला घटक म्हणजे घरातील वृध्द आहे. विशेषतः आपली कुटुंबव्यवस्था इतकी परंपरावादी आहे की प्रत्येक व्यक्तीचे मूल्यमापन त्यांच्या कौटुंबिक यशस्वीतेवरून केले जाते. लहानपणी जीवाच्या पलीकडे जाऊन जपलेली नितीमूल्ये ज्यांचे आयुष्य घडविण्यासाठी आतोनात कष्ट घेतलेले मुलेबाळे अनेक मार्गानी मदतीचा हात दिलेले मित्रवर्ग व सहकारी अनेक कठीण प्रसंगात तन मन धनाने मदत केलेले नातेवाईक, ज्यावेळेस दूर जातात, विचारत नाहीत, टाळतात, त्यावेळेस आयुष्याची अवस्था आकाशात दोरी तुटलेल्या पतंगासारखी झालेली असते. आपल्या जीवनाचा काहीही उपयोग नाही, आपण कुटुंबातील किंवा समाजातील अडगळीचे सामान झालेले आहोत अशी जाणीव निर्माण होणे हीच अवस्था अत्यंत अवहेलनात्मक असते.

लहानपणापासून तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपलेली मुले यांचे एक रम्य स्वप्न घेऊन समस्त मानवप्राणी जगत असतो. लग्न जमविताना मी आई-वडिलांच्या शब्दाबाहेर नाही असे म्हणणारा आज्ञाधारक सुपूत्र, लग्न झाल्यानंतर वर्ष सहा महिन्यात आई-वडिलांस घराच्या बाहेर काढतो किंवा स्वतः वेगळा राहतो. हा सगळ्यात मोठा आयुष्यातला मानसिक धक्का असतो व तो धक्का पचविण्याचे सामर्थ्य अनेकांना नसते. स्वतःचेच काडीकाडीचा संचय करून बांधलेले घरटे विस्कटतांना मन काय म्हणत असेल, याची कल्पना करवत नाही. प्रत्येकजण आयुष्यात एक विशिष्ट वयोमर्यादेनंतर मुलेबाळे मोठे झाले की, नातवंडांच्या स्वप्नात रंगत असतो. स्वप्नाळू मानवी प्राण्याचे हे वास्तव होय. पण काळ असा आला आहे की नातवंडांशी जमत नाही, या तकारी प्रत्येक घरात आहे. नवीन पिढयांच्या अंतरामुळे नातवंडाचा जीवनमार्गच बदलला आहे. मला एका आजोबांनी व्यथा म्हणून सांगितले की पाच वर्षाच्या नातवंडाला मला घरातच अपॉइंटमेंट घेऊन भेटावे लागते, वेगळी बेडरूम, शाळा, ट्युशन, खेळ, नृत्याचा व गायनाचा क्लास मित्र मैत्रिणीचे वाढदिवस समारंभ यामध्ये नातू एवढा गुंतलेला असतो की, नातवाची व आजोबाची गाठ क्वचितच पडते आणि दुरावा निर्माण होतो. जीवनाची निर्थकता वाढीला लागते.

६. महाराष्ट्रातील वृध्दांच्या समस्या

वरील सर्व विवेचनावरून कृद्रांच्या अनेक प्रकारच्या समस्या दिसून येतात. शहरातील कृदांचे स्वरूप हयाच प्रकारे दिसून आले आहे. १) सरकारी निवृत्त कर्मचारी २) असंघटित काम करणारे वृध्द (दैनिक) ३) कृषीक्षेत्रात काम करणारे वृध्द ४) वृध्द स्त्रिया - साक्षर स्त्री वृध्द व निरक्षर वृध्द ५) आई-वडिलांची वाटणी ६) अनाथ, निराधार, निराश्रित वृध्द ७) विदेशात नोकरी करायला गेल्यावर शहरी क्षेत्रातील वृध्द अशाप्रकारे आपण वृध्दांचे वर्गीकरण करू शकतो. यातील वृध्दांचे काही वर्ग फक्त शहरातच आहेत, तर काही वर्ग फक्त ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येतात. निराधार वृध्दांची सोय व्हावी या उद्देशाने समाजात शासनाने व स्वयंसेवी संस्थांनी वृध्दाश्रम सुरू केले. साधारणतः प्रत्येक वृध्दाश्रमात काहीजण समाधानी, आनंदी व आपली सोय केल्याबद्दल कृतज्ञ असतात. तर काही असमाधानी. पण असमाधानी मंडळींचे खरे कारण वृध्दाश्रमातील गैरसोयींपेक्षा घर सुटणे हे असते.

ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम अशी आश्रमात आयुष्याची विभागणी केली आहे. ब्रम्हचर्याश्रमात एकाग्रचित्ताने ज्ञानसाधना करणे बलसाधना करून शरीर संवर्धन करणे इत्यादी शिकण्याच्या किया त्याला आत्मसात कराव्या लागत. नंतरच्या गृहस्थाश्रमात त्याचे कौटुंबिक कार्य व जबाबदा-या योग्य त-हेने पार पाडाव्या लागत. संन्यासाश्रमात व्यक्तीला हळूहळू कुटुंबातून स्वेच्छा निवृत्ती घ्यावी लागत असे ही आश्रमव्यवस्था समाजव्यवस्थेच्या दृष्टिने अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. कारण या आश्रम व्यवस्थेमध्ये नेतृत्व बदलाची प्रक्रिया ही नैसर्गिक पध्दतीने अतिशय प्रभावीपणे परंतू अतिशय शांत पध्दतीने होत असे कुठेही विषादाची भावना दिसून येत नाही व्यक्तीला संन्यस्त वृत्तीची जोपासना करावी लागे. यामध्ये कृदांना मिळणारा मानसन्मानाचा, स्वार्थाचा, मोहाचा त्याग करावा लागून वैरागी वृत्तीची जापासना करणे आवश्यक ठरत असे. वैराग्य वृत्ती व्यक्तीत निर्माण झाल्याशिवाय त्याला कुटुंबाबद्दल व समाजाबद्दल वाढणारी आसक्ती व मोह कमी होऊ शकत नाही. याची जाणीव वृदांना झाली पाहिजे. वैरागी व संन्यासी वृत्ती त्यांनी आत्मसात करून तरूण पिढींकडे नेतृत्व सोपविले पाहिजे हे येथे अभिप्रेत आहे. जीवनाबद्दलची आसक्ती कमी करणे,
संसारात हळूहळू लक्ष कमी करून पुढच्या वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करणे हे येथे अभिप्रेत असते.

वानप्रस्थाश्रम म्हणजे आपले समाजप्रति असलेले ऋण फेडण्यासाठीचा कालखंड म्हणून याकडे पाहिले पाहिजे. याच कालखंडात उर्वरित आयुष्य हे समाजासाठी व्यतीत करण्याकडे वृध्दांचा कल दिसून येतो. अनेक समाजपयोगी कार्यात स्वतःला गुंतवून घेणे, भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये वृध्दाचे स्थान अतिशय महत्वाचे व आदराचे आहे. हळूहळू आधुनिकः मूल्यांमुळे व विज्ञानाच्या विकासामुळे वृध्दाच्या सामाजिक स्थानांना धक्का बसल्याचे दिसून येते. पूर्वीप्रमाणे वृध्दांना मिळणा-या वागणुकीमध्ये आज बदल झाल्याचे दिसून येते.

नागरी, शहरी व ग्रामीण कुटुंबातील वृध्दांचे स्थान बदलले आहे. काही ठिकाणी गरज म्हणून वृद्धांना वृध्दाश्रमात जाये लागते. तर काही वेळेस नाईलाजाने त्यांना वृद्धाश्रमाचा आधार घ्यावा लागतो. वृध्दांना अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते व परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागते, अपुरे आर्थिक उत्पन्न लहान आकाराचे निवासस्थान इत्यादी विभिन्न घटक, वृध्दांच्या सामाजिक समस्येस जबाबदार आहेत असे लक्षात येते. कुटुंबातील व्यक्तिशी सुसंवाद नसल्यामुळे दोन पिढयातील अंतर (संघर्ष) निर्माण होऊन समस्या तयार होतात. नवीन पिढीचे आचार-विचार, आचरण पध्दती, वेशभूषा, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन (उपभोगाचा विरूद्ध त्यागाचा) यात जुन्या-नव्या पिढीमध्ये महद अंतर दिसून येते.वृध्दाश्रमातील वृध्द जरी वृध्दाश्रमात रहात असले तरी कुटुंबासोबतची वृध्दांची अवस्था त्रिशंकुसारखी होते व त्यात वैचारिक संघर्षही होतो. कौटुंबिक कलहात वृध्दांना माघार घ्यावी लागते. मनातल्या मनात कुढण्याशिवाय त्यांना दुसरा पर्याय रहात नाही. या सामाजिक मूल्यांच्या संघर्षातून सामाजिक समस्या निर्माण होतात त्याचे विपरित परिणाम मात्र वृध्दांवर होतात. सामाजिक मानसन्मान, विचारापूस मार्गदर्शन याबाबत वृध्दांची उपेक्षा होऊ लागते कनिष्ठ वर्गामध्ये आजी-आजोबांचे स्थान पूर्वीइतके महत्वपूर्ण समजले जात नाही. निराधार वृंदांची सोय व्हावी या उद्देशाने समाजात शासनाने व स्वयंसेवी संस्थांनी वृध्दाश्रम सुरू केले. दिवसेंदिवस वृध्दांच्या संख्येत भर पसू लागली आहे. कधी कधी तर कृदाश्रमात प्रवेश घेण्यासाठी प्रतिक्षा यादी असते त्यात प्रवेश केव्हा मिळेल याची शाश्वती नसते जीवन जगत असताना वृध्दांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी (कुटुंबात) होत असते. मानसिक कुचंबणेपासून मुक्ती मिळावी, दडपण व दहशत नाहीशी व्हावी, समवयस्कांसोबत राहण्याची सोय व्हावी म्हणून वृध्दाश्रमात प्रवेश घेतला जातो. परंतु सामान्यतः वृध्दाश्रमात असणा-या सोई-सुविधा हया अल्प स्वरूपाच्या असतात. वृध्दाश्रमांना जर सरकारी अनुदान अपुरे मिळत असेल तर

परिस्थिती भयंकर असते. जीवन जगण सुसाहय व्हावे म्हणून वृध्दाश्रमात आलेल्या वृध्दांची स्थिती आगीतून निघून फुफाट्यात पडलो 'अशी झाली म्हणून पश्चाताप करण्याची पाळी येते. कृदाश्रमाचे दैनंदिनीत सामाजिक सेवेच्या प्रवृत्तीच्या अभावामुळे कृदांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन मानवीय रहात नाही.

७. सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दाश्रमाचा सहभाग :-

वृध्दाश्रमांचा विकास प्रक्रियेत पूर्ण सहभाग असला पाहिजे. कारण त्याचा फायदा सुद्धा वृध्दांना मिळत असतो. समाजाच्या आर्थिक-सामाजिक दृष्टिकोणातून लोकसंख्येत वृध्दांची संख्या वाढत आहे. सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात बदल घडून येत आहेत. स्थलांतर, हरिकरण हे खेडयातून शहरांकडे होत आहे. भटक्या कुटुंबांची संख्या वाढत आहे. तांत्रिक बदल हव्या त्या प्रमाणात उपलब्ध नसल्यामुळे सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात तांत्रिक बदल होत असल्यामुळे कृदांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे अनिवार्य झाले आहे. कारण त्यांना परंपरागत स्त्रोतापासून मिळणा-या मदतीपासून त्यांची गरिबीकडे वाटचाल सुरू आहे. म्हणून त्यांचे विकास प्रक्रियेत योगदान महत्वाचे आहे.

वृध्दाश्रमात वृध्दांच्या वाढत्या गरजांचा विचार केला जातो. त्यांच्या स्थिरतेसाठी सामाजिक सुरक्षिततेचा विचार केला जातो. सर्व प्रकारच्या वृध्दांचा समाजाच्या विकास प्रक्रियेत महत्वाचा वाटा असल्यामुळे त्यांना त्या प्रकारची संधी वृध्दाश्रमात दिली जाते त्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही दैनिक कार्य व ऐच्छिक कार्य ते समाजासाठी करतात. त्यांच्या हया कार्यामुळे श्रमिकांच्या दृष्टिकोनातून भविष्यासाठी महत्त्वाचे कार्य असते दिना मोबदला सर्व कार्य सर्व वयातील कूद करू शकतात. उदा. कृद महिला या दृष्टिने मदत करू शकतात. विविध वयोगटातील कृद व्यक्तींमध्ये संबंध प्रस्थापित करून त्यांचा सहभाग वाढवितात. वृध्दाश्रमात वृध्द व्यक्तिना कुटुंब, समाजाकडून आर्थिक दृष्टिने मदत करण्यास वृध्दाश्रम प्रोत्साहन देते. कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मानवीय अधिकारांच्या आधारावर पूर्ण रोजगार देण्याचा प्रयत्न करते. वृध्दाश्रम हे कृदांसाठी सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि जीवनभर शिकता यावे यासाठी कार्यक्रम राबविते.

समाजातील विभिन्न वयोगटातील लोकांकडून वृध्दांना माहिती व एकदुस-यासाठी परस्पर मदत मिळवून देऊन त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्याचा प्रयत्न करते सर्व वयोगटातील वृध्दांमध्ये सेवा कार्याचा नाव जागृत करते. जे वृद्ध सेवाकार्यात नाहीत त्यांना जाणीव जागृती करून देऊन त्यांचा सेवाकार्यात सहभाग वाढविते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक याबाबतीत वृध्दाश्रम कृदांना मोबदला विरहीत सेवाकार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त करते.वृध्दाश्रमात व्यस्क (कृद) व्यक्तिंना योग्य वागणूक दिली जाते व त्यांचा मान ठेवला जातो. वृध्द जरी अकार्यक्षम असतील किंवा ते आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वतंत्र नसले तरी त्यांचा मान ठेवला जातो. वृध्द व्यक्तिंच्या गरजा विचारात घेतल्या जातात त्यांना मानानी व आदरयुक्त जगण्याचा अधिकार जीवनाच्या सर्व स्तरात आहे. याबाबत प्रोत्साहन दिले जाते.

८. महाराष्ट्रातील वृध्दाश्रमांच्या वृध्दांसाठी काही सामाजिक योजना-

वृद्धत्वाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वृद्ध माणसाची शक्ती क्षीण होते. डोळ्?ांना दिसत नाही, कानानी ऐकू येत नाही लक्षात राहत नाही. केस पिकतात. गळतात, त्वचेला सुरकुत्या पडतात इत्यादीमुळे वृद्ध व्यक्तीना कुटुंबातील व समाजातील व्यक्तीना समजून घेणे आवश्यक आहे वृद्धपणा आग्रहत्मक भूमिका आततायी स्वभाव वा कल चुकतो, यामुळे वृद्धाचे व नवीन पिढीचे विचार जुळत नाहीत. मने व मते यातील दरी रुदावत जाते, संबध पितृत्वाचे सहानुभूतीचे राहण्याऐवजी तनावपूर्ण होतात यातून वृद्धाच्या समस्येत भर पडत जाते. वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्या आज ग्रामीण व नागरी भागातील प्रत्येक मध्यमवर्गीय आणि निम्न वर्गीय कुटुबाला आर्थिक समस्या जागते ह्यासाठी व्यक्ती व्यक्तिवादी दृष्टिकोनातून वर्तन करत आहे. मी व माझी बायको, मुले या शिवाय कुटुंबातील इतर व्यक्तीकडे लक्ष दिले जात नाही येथून कुटुबिक समस्यांना सुरुवात होते.व्यवसाय, नोकरी, शेती करणारा नववधूना समाजातील बदलत्या तावरणानुसार आपल्या पती व मुलाशिवाय इतरांची अडचण निर्माण होते येथेच कुटुन बघण्यास सुरुवात होते. ग्रामीण भागाचे बदलते स्वरूप पारंपारिक भारतीय समाजात अमृता पद्धती असल्यामुळे व्यवसायिक शिक्षण कुटुगातच मिळत असे यामुळे वृद्धांच्या अनुभवाचा व्यावसायिक करावा या लाभ पुढील पिढीला होत असे शेती उद्योग याबाबतीत वर्षाकडून सल्ला घेतला जाईल पण आज आधुनिकीकरण औद्योगिकरणामुळे नवीन तंत्रज्ञान आले त्यातून उत्पादन वाढले त्यामुळे वृद्धांच्या सल्ल्याला ज्ञानाला नवीन पुढे दुय्यम मानू लागली यातूनच दोन पिढयामध्ये संघर्श निर्माण होऊन वृद्धांचे प्रश्न निर्माण होऊ लागले. व्यक्तिवादी वृतीची जोपासना आज भौतिक सुखाच्या कल्पनाच्या विस्तार भाल्यामुळे व्यक्तिवादी

विचाराची जोपासना समाजात (मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली आहे आणि यादीत उत्पन्न उच्च निर्माण होती, बुद्धाचे पारंपारिक विचार नवीन पिढीतील लोकांना सामाजिक दर्जा प्राप्त करण्याची अभिलाशा हिताला प्राधान्य पासून पटल्यामुळे दोघात सतत मतभेद होऊन कौटुंबिक समस्या निर्माण कुटुंबातील व्यक्ती व्यस्त झाले आहेत नोकरी व्यवसाय लघु उद्योग होते. कुटिरोद्योग कौशल्य विविध स्पर्धात यशस्वी होण्यासाठी रस्सीखेच निर्माण झाली आहे त्यामुळे कुटुंबातील व्यक्तीचा सामाळ करणे त्याच्यासाठी वेळ देणे त्याची काळजी घेणे कठीण झाली आहे १ यातूनच वृद्धाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

१) वृध्दाश्रमातील व्यवस्था सुधारण्याकरता एक कायम स्वरूपी अभ्यास समिती नेमून त्यांच्या सूचनेनुसार सुधारणा केल्या.
२) सभोवतालचे गाव व समाज हयातील व्यक्तींशी संपर्क ठेवून वृध्दाश्रमातील कार्यात आवश्यकतेनुसार त्यांना सहभागी करून घेतले.
३) कृद दत्तक योजनांवर सल्लामसलत व मार्गदर्शन केले.
४) वेळोवेळी गावाच्या व वृध्दाश्रमातील रहिवाशांच्या सहकार्याने काही सांस्कृतिक व करमणुकीचे कार्यक्रम केले.
५) पत्रमैत्री योजना राबवली
६) जवळपासच्या काही देवस्थान ट्रस्टशी संपर्क ठेवून त्यांची वेळोवेळी मदत घेतली व त्यांच्या पदाधिका-यांना प्रत्यक्ष कार्यसमितीवर सभासद म्हणून घेतले.
(७) सामाजिक प्रसिद्ध व्यक्तींच्या व कलाकार चित्रपट अभिनेत, अभिनेत्री यांच्या वेळोवेळी वृध्दाश्रमात भेटी ठरविल्या.
८) सभोवतालच्या शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सहली वृध्दाश्रमात आणल्या.
९) रहिवाश्यांबरोबर गप्पा, गोष्टी, खेळ वगैरे कार्यक्रमांमुळे कृध्दांना परत तरूण झाल्याचा अनुभव दिला

आर्थिक समस्या जाणवते ह्यासाठी व्यक्ती व्यक्तिवादी दृष्टिकोनातून वर्तन करत आहे मी व माझी बायको, मुले या शिवाय कुटुंबातील समाजातील व्यक्तीनी वृद्धाना समजून घेतल्यास वृद्धांनी ही नवीन पिढी याचे विचार जुळवून घेतल्यास वृद्धाच्या समस्या कमी होण्यास मदत होईल माता-पित्यांना शारीरिक, कौटुंबिक, मानसिक धक्का बसतो एकाच घरात वेगळी चूल वेगळा स्वयंपाक वेगळी खोली जे काही संपूर्ण आयुश्य जगल नाही असे जीवन जगण्याची वेळ आल्यामुळे मानसिक खच्चीकरण होत आहे. कालपर्यंत अंगा खात्यावर खेळणारी नातवंड आज आईवडिलांच्या सागण्यामुळे दुरावली जात आहेत. सकाळ-संध्याकाळ विचारपूस करणार्या व मुलगा-सून आता तर दिसू लागतील वीसुद्धा घुसफूस करीतच फोटो जाय कस जगाव कोठे बाहेर जायर जवळ पैसा नाही, पैसा मागितला तर तो स्वखुशीने नमिता वैतागल्या सारखा फेकला जातो. मनात कुढत कुढत किती दिवस काढायचे यापेक्षा मरण आलेल वर या मनोवृत्तीतून वृद्ध व्यक्ती जगत आहेत्

निष्कर्ष

ओदयोगीकरण व नागरीकरणामुळे भारतात वृध्दांची समस्या उग्र बनली आहे. औदयोगीकरणामुळे शहरात मोठमोठे उदयोगधंदे सुरू झाले. नवनविन कारखाने उदयास आले व आजही मोठमोठे कारखाने निर्माण होत आहेत मोठे उदयोगधंदे सुरू झाल्यामुळे खेडयातील छोटे छोटे उदयोग बंद पडले. खेडयातील लोक कामाच्या निमित्ताने शहराकडे येवु लागले. त्यामुळे खेडयातून शहराकडे स्थलांतराचे प्रमाणे वाढले शहरात लोकांना कारखान्यामध्ये काम मिळाले पण घराचा प्रश्न निर्माण झाला. म्हणून घरात वृध्द नकोशी वाटतात. शहरात वृध्दांना सांभाळण्यासाठी कुटुंबातील नातेवाईकांना वेळ नसतो घरातील मुले व सुना कामाला जातात नातवंडे शाळा महाविदयामध्ये जातात त्यामुळे वृध्दांची काळजी घेणारे घरात कोणीच नसते त्यामुळे शहरात वृध्दांचे हाल होतात.

१) विभक्त कुटुंब पद्धतीच्या व्यक्तिवादी दृष्टिकोनामुळे वृ कौटुनिक समस्या निर्माण चालेली आहेत.
२) कुटुंबातील समाजातील व्यक्तीनी वृद्धांना समजून घेतल्यास वृद्धांनी ही नवीन पिढी यांचे विचार जुळवून घेतल्यास वृद्धाच्या समस्या कमी होण्यास मदत होईल.
३) समाजातील सर्व वृद्धांना कौटुंबिक मानसिक, भावनिक आधार मिळाल्यास वृद्धा प्रप्न सुलभतेने सुटतील पर्यायी आधार व्यवस्थेमुळे दोन पिढीतील अंतर कमी होण्यास मदत होऊन संवाद सकारात्मक दिशेने होतील त्यातून वृद्धत्वाच्या प्रश्न निर्माण होणार नाहीत

४) वृद्धत्व ही नैसर्गिक घटना आहे प्रत्येक व्यक्तीला या वस्तीतून जावेच लागते याची जाणीव निर्माण करणे गरजेचे वाटते जर दाना सुद्धा समजून घेतले आणि वृद्धाचा मान-सम्मान आदर सत्कार करला तर ते त्याच्या समस्या विसरून जाऊन समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये सामील होतील आणि आनंदी जीवन जगतील त्यासाठी वरील उपाय योजनांचा सकारात्मक विचार व्हायला हवा.

संदर्भसूची-

१. मनवर, डी. एस.,: भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, अरूणा प्रकाशन, लातूर
२. गंदेवार, एस. एन, : भारतीय समाज वादातील विषय आणि समस्या, विदयाभारती प्रकाशन, लातूर.
३. काचोळे, दा. धो., : भारतीय सामाजिक समस्या, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
४.लोटे, रा. ज.,: भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापूर अँड. क. पयलीश नागपूर
५. समाजकार्य ज्ञानकोषानुसार : 'व्यक्तीच्या जातील शेवटचा कालखंड म्हणजे वृध्दावस्था होय.'
६. संजय गांधी निराधार निराधार योजना कक्ष- सांगली जेष्ठ नागरिक दिन वर्तमानपत्रे २० ऑगस्ट २०१८
७. सिंहासन -दिवाळी विषेशांक-२०१८

मुंबईतील बुध्द विहारांची निर्मिती: डॉ. बाबासाहेबांच्या धम्मक्रांतीचा वारसा

Dr. M.G. Sawant
VPM's R.Z. Shah College, Mumbai
mangesh.sawant28@gmail.com

संक्षिप्त

जगात अनेक क्रांत्या होऊन गेल्या. त्या सगळया क्रांत्याची दखल इतिहासाने घेतलेली आपल्याला दिसते. हया क्रांत्याचा जर बारकाईने अभ्यास केला तर एक गोष्ट प्रकर्षाने समोर येते ती म्हणजे या सर्व क्रांत्या रक्तरंजीत होत्या व त्याचे वाईट परिणाम जग अजून सोसत आहे. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धम्मक्रांती या सर्व क्रांत्यापेक्षा वेगळी होती. १४ ऑक्टोंबर १९५६ साली नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब यांनी या धम्मक्रांतीचे रणशिंग फुंकले व ते आजही घुमत आहे. धर्मांतराचा विषय जितका महत्वाचा आहे. तितकाच तो गहनही आहे. धर्मांतराचा दोन्ही दृष्टीने विचार केला पाहिजे. सामाजिक तसाच धार्मिक दृष्टीनेही. या शोधपत्रिकेत हाच प्रयत्न केला आहे की, धर्मांतरानंतर बौध्द समाजाची बदलत चाललेली धार्मिकता याचा वेध घेणे. धर्मांतरानंतर बुध्द विहारांची संख्या वाढत आहे. या गोष्टीचा सारासार विचार केला तर शोधपत्रिकेचा हेतू साध्य करण्यास मदत मिळेल. बुध्द विहारांची विविध शहरात निर्मिती होण्यामागे डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मांतराचा सखोल अभ्यास करण्याच्या हेतूने ही शोधपत्रिका लिहिली आहे.

प्रज्ञासुर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोंबर १९५६ साली नागपुर येथे आपल्या लाखो बांधवांसोबत बुध्द धम्माची दिक्षा घेतली. या घटनेला २००६ साली ५० वर्षे पूर्ण झाली. डॉ. बाबासाहेबांनी सामुदायिकपणे बुध्दधम्म स्विकारण्याची चळवळ उभी केली. ‟डॉ. बाबासाहेबांनी उभारलेली सामुदायिक धम्म दिक्षेची चळवळ केवळ महान बदलाचेच प्रतीक आहे असे नव्हे, तर एक महान कल्याणकारी बदलाचे प्रतीक आहे. सर्वांगीण सुधारणेचे, सर्वांगीण उन्नतीचे प्रतीक आहे. आणि म्हणूनच ही डॉ. बाबासाहेबांची ‟धम्मक्रांती‟ आहे‟.[१]

डॉ बाबासाहेबांच्या धम्मदिक्षेला ५० वर्षे लोटल्यानंतर नक्कीच वरील वाक्याची प्रचीती आपल्याला आली आहे. धम्मदिक्षा सुवर्ण महोत्सवाच्या निमित्ताने अनेक विषयांना चर्चेचे स्वरुप आलेले आहे. आता कुठे त्या चळवळीचे महत्व वस्तुत: किती मोठे आहे? हे समजुन घेण्याच्या प्रयत्नांची आपण सुरुवात केलेली आहे. असे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांच्या अनुयायांच्या बाबतीत धम्मदिक्षेचे महत्व काय? भारताच्या दृष्टिने धम्मदिक्षेचे महत्व, खास बौध्द धम्माच्या दृष्टीने, सामुदायिक धर्मांतराच्या चळवळीचे महत्व आणि जगाच्या दृष्टीने या धर्मांतर चळवळीचे महत्व अशा वेगवेगळया पातळीवर धर्मांतर चळवळीचे विश्लेषण होत असताना दिसत आहे. अशाच काही प्रश्नांशी निगडीत दुर्लक्षीत असलेला विषय म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांच्या धम्मदिक्षेने भारतात बुध्दविहारांची निर्मिती होण्यामागे दिलेली प्रेरणा हा होय. डॉ.बाबासाहेबांच्या धर्मांतराच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने वरील विषयाचे महत्व पटवुन देण्यासाठी हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडलेला आहे. विषयाची व्याप्ती फार मोठी असल्यामुळे फक्त मुंबईतील बुध्द विहाराचा विचार या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे. बुध्द विहारे ही मुंबईतील सांस्कृतिक केंद्रे म्हणुन ओळखली जातात. ज्यामुळे बौध्द संस्कृतीचा विस्तार होताना दिसून येतो. या बुध्द धम्माच्या पुर्ननिर्मितीचे काम भारतातील अनेक थोर पुरुषांनी व विचारवंतानी केले. विहार निर्मिती ही संकल्पना ज्या धम्मामुळे पुढे

आली तो हाच श्बुध्दधम्मश् भारतात बुध्दधम्म निर्मिती करण्याचे सर्वात मोठे श्रेय डॉ. बाबासाहेब यांना जाते.

डॉ. बाबासाहेबांचा बुध्द धम्माशी परिचय :

डॉ. बाबासाहेब व बुध्द धम्म यांच्यामधील नाते घनिष्ठ होण्यासाठी अनेक वर्षांचा काळ जावा लागला. डॉ. बाबासाहेबांना बुध्द धम्माचा परिचय प्रथमतः केळुसकर गुरुजींमुळे झाला. ष्१९०७ साली भिमराव रामजी आंबेडकर मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांचे अभिनंदन करण्यासाठी त्यांच्या काही बांधवांनी एक सभा परळच्या बाजुला घेतली होती. त्या सभेला एक विख्यात विचारवंत, प्रसिध्द शिक्षक, नावाजलेले ग्रंथकार नि निष्ठावंत समाजसुधारक उपस्थित होते, ते म्हणजे गुरुवर्य कृष्णाजी अर्जुन केळुस्कर होय. त्यांनी याच प्रसंगी बाबासाहेबांना स्वतः लिहिलेले श्बुध्दाचे चरित्रश् हे ग्रंथ भेट म्हणून दिलाष.[२] हाच तो प्रसंग ज्यावेळी बालवयीन भिमराव यांच्यावर बुध्द धम्माचे संस्कार होण्यास सुरुवात झाली. हिच ष्वैचारिकष् सर्व प्रथम भिमरावांना मिळालेली बुध्दाची भेट. तेच त्यांचे स्वतःच्या संग्रहातील पहिले पुस्तक. त्यांच्या भावी अनमोल व समृध्द ग्रंथसंग्रहाचा हा बीजग्रंथ. हयाच बीजग्रंथाने त्यांच्या मनात भगवान बुध्दांच्या त्यागी जीवनाचे, त्यांच्या मानवी दुःखमय जीवनाला दिलासा देणाऱ्या चिरंतन तत्वांचे बीज पेरले गेले. आणि त्यापासून त्यांच्या हातून मानवाला मानवतेकडे नेणारी धम्मक्रांती घडली.[३]

डॉ. बाबासाहेबांचा प्रथम बुध्द धम्मांशी झालेला परिचय जरी नियोजीतरित्या झालेला नसला तरी त्यानंतर मात्र बाबासाहेबांनी स्वतःहून बुध्द धम्माच्या अभ्यासाचा ध्यास स्वतःला लावून घेतला. ष्डॉ. धर्मानंद कोसंबी लिखित ष्भगवान बुध्दष् या परिपूर्ण बुध्द चरित्राच्या अध्ययनाने डॉ. बाबासाहेबांना त्यांच्या ष्बुध्द आणि त्याचा धम्मष् या ग्रंथाची बुध्दी प्रामाण्यवादी मांडणी करणे सोपे गेले. तसेच दक्षिणेकडील एक बौध्द विचारवंत प्रो. पी.लक्ष्मी नरसू यांच्या श्इसेन्स ऑफ बुध्दिझमश् या ग्रंथाच्या अध्ययनामुळे डॉ. बाबासाहेबांच्या बौध्द धम्म कार्याला व्यापकता प्राप्त झाली.[४]

धम्मदिक्षेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

डॉ. बाबासाहेबांनी बुध्दचरित्रामधून अनुभवलेली बुध्दांची लोकशाही पुन्हा भारतात प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. या मार्गात सर्वात मोठा अडथळा बाबासाहेबांना मोडीत काढावा लागला तो म्हणजे देशपातळीवर तसेच स्थानिक पातळीवर पुरस्कृत केलेली अस्पृशतेचा अडथळा होय. आपल्या देशात श्अस्पृश्यश् म्हणून मानलेल्या समाजाला अस्पृश्यतेच्या भयानक स्वरुपाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब यांनी सार्वजनिक जीवन कार्याच्या प्रारंभापासूनच सुरुवात केली. श्अस्पृश्यताश् जी मूळ हिंदु धर्म ग्रंथांनीच समाजात रुजवली. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते, ष्या ग्रंथ वाडःमयाच्या अधिकारवाणीमुळे निर्माण झालेल्या (समाज) पध्दतीमुळे ब्राम्हण—विद्वानांचा फायदा झालेला आहे, म्हणून त्यांना त्यांचे संरक्षण करणे जरुरीचे वाटते. ग्रंथवाडःमयाचे पावित्र टिकविण्यात या ब्राम्हण विद्वानांचे दोन प्रकारचे हितसंबंध गुंतले आहेत. एक हे ग्रंथ वाड.मय त्यांच्या वाडवडिलांची निर्मिती असल्याने सत्याचा बळी देऊनही त्यांचे संरक्षण करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. त्याचे दुसरे कारण असे की हे ग्रंथ वाडःमय ब्राम्हणांच्या हक्क अधिकाराला पृष्टी देते, म्हणून ब्राम्हण विद्वान या ग्रंथ वाडःमयाची अधिकार वाणी गाडली जाईल असे कोणतेही कृत्य न करण्याची पूर्ण खबरदारी घेतातष.[५] या धर्मग्रंथांमधूनच चातुर्वण, उच्च नीच, अस्पृश्यता अशा अनैतिक मुल्यांची जपवणूक विशिष्ट वर्गाने केली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हिंदुधर्मातील अनैतिक मुल्यांचा बिमोड करण्याचा प्रयत्न अनेक समाजसुधारकांनी केला. परंतु हे त्यांचे प्रयत्न हिंदु धर्माने तयार केलेल्या धार्मिक चौकटीस तोडू शकले नाहीत त्यांचे कार्य उल्लेखनिय जरी असले तरी अस्पृश्य समाजाला त्याचा काहीच

फायदा झाला नाही. ष्या अस्पृश्यतानिवारण कार्यात, जातिभेद मोडणाऱ्या कार्यात, वेगवेगळया काळात, वेगवेगळया प्रसंगी महत्वाच्या अशा मूलभुत विचारांची, प्रत्यक्ष कृतीची आणि क्रांतीकारक गतिशिल, पावलांची, उणीवा राहिल्या. अनेकांनी अस्पृश्यांना तोंडी सहानभूती दाखवली. काहीजण तर अस्पृश्यतानिवारणाची खरी तळमळ व कळकळ दाखविणारे होते. पण त्यांच्यात प्रत्यक्ष कृतीची, प्रत्यक्ष आचार धर्माची उणीवा होती. तसेच त्यांच्यात त्यासाठी लागणारी विचारांची तात्वीक बैठक व दृष्टिकोणाचा अभाव होताष.[६] या पार्श्वभूमीचा सारासार विचार करुन डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यउध्दाराची चळवळ सुरु केली. महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह, मुखेडचा सत्याग्रह इ. अशा एका नंतर एक अस्पृश्यता बिमोड करण्याचे मुक्ती लढे डॉ. बाबासाहेबांनी लढविले.

१९३५ ची घोषणा :

डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाच्या काळापासूनच म्हणजेच १९२० पासून अस्पृश्यता निवारण करुन तिचे उच्चाटन करण्यासाठी अतिशय काळजीपूर्वक पाऊल टाकले. त्यांनी सामाजिक समतेचे हक्क अस्पृश्य वर्गांना प्राप्त करुन देण्यासाठी एक मुलभूत प्रश्न हाती घेऊन योग्य अशा स्थळ, काळाची निवड करुन लढे दिले. परंतु त्याचा इच्छित असा उपयोग व परिणाम येथील समाजावर झाला नाही.

घोषणेची पार्श्वभूमी:

१४ ऑक्टोंबर १९५६ साली सामुदायिक धर्मांतराची बिजे डॉ. बाबासाहेबांनी १३ ऑक्टोंबर १९३५ साली केलेल्या धर्मांतराच्या घोषणेत आपल्याला सापडतात.डॉ. बाबासाहेबांनी अधिकृतरित्या धर्मांतराची घोषणा दि. १३ ऑक्टोंब्र १९३५ या दिवशी नाशिक जिल्हयातील येवले या ठिकाणी केली. परंतु त्याच्या अगोदर बार्शी येथे मे १९२४ मध्ये त्यांनी केलेल्या भाषणात धर्मांतरासंबंधीच्या विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले आढळते. तसेच धर्मातरासंबंधीच्या आपल्या भूमिकेची मांडणी डॉ. बाबासाहेबांनी एप्रिल १९२७ पासून सुरु केलेल्या शबहिष्कृत भारतश या आपल्या पाक्षिकात केलेली दिसते. सन १९३५ अगोदरचे डॉ. बाबासाहेबांचे प्रयत्न हिंदु धर्मात राहून अस्पृश्यता निवारण करणे होते असे निदर्शनास येते.

घोषणेचे महत्व:

येवले या ठिकाणी डॉ. बाबासाहेबांनी केलेली धर्मांतराच्या घोषणेमुळे साऱ्या भारतभर खळबळ उडाली होती. या खळबळी मागचे मुख्य कारण म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या घोषणेत त्यांचा इच्छुक शधर्मश नमूद केलेला नव्हता त्याचबरोबर धर्मांतराच्या घोषणेमुळे भारतातील सर्व धर्मांतील प्रमुखांनी डॉ. बाबासाहेबांना त्यांच्या धर्माचे गोडवे गावून व लालस देऊन स्वत:कडे वळवण्याचा प्रयत्न करत होते. घोषणेनंतर अचानक फिरु लागलेली ही सुत्रे कदाचित डॉ. बाबासाहेबांना बुध्द धम्माच्या आणखी जवळ आणण्यास उपयोगी ठरली. सर्व धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास याच कालखंडात डॉ. बाबासाहेबांनी केला आणि बुध्दाच्या धम्माची सत्यता व महत्व त्यांना पटले.

सखोल अभ्यास आणि चिंतन :

वाचन,चिंतन आणि लेखन यावाचून डॉ. बाबासाहेबांना दुसरे जीवनच नव्हते. सतत पुस्तकात स्वत:ला ते गुंतवून घेत असत. त्यांच्या सत्याग्रहांना व प्रत्येक यशस्वी प्रयत्नांना त्यांच्या प्रगल्भ विचाराने यशाचा मार्ग मिळाला. तसेच सतत वाचन, चिंतन व मनन करीत असल्यामुळे त्यांच्या विचारांना एक प्रकारची धार प्राप्त झाली होती. १९३५ च्या धर्मांतराच्या घोषणेनंतर विशेषत: १९३६ ते १९५६ या वीस वर्षाच्या काळात डॉ. बाबासाहेब यांनी बौध्द धम्माचा व इतर धर्माचाही सुक्ष्म अभ्यास केला. भारतातील महत्वाच्या धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर शबुध्द धम्मश हाच श्रेष्ठ

धम्म आहे असा त्यांनी निष्कर्ष काढला. डॉ. बाबासाहेबांच्या २१ वर्षाच्या कालखंडात त्यांनी मिळवलेली सम्यक बुध्दीच्या जोरावर प्रत्येक विरोधकांचे बुध्द धम्मावरील आरोप त्यांना खोडता आले. ष्वरळी, मुंबई येथील दि. १४ जानेवारी १९५५ रोजी झालेल्या सभेत डॉ. बाबासाहेब यांनी आपण बौध्द धम्माकडे कसे आकर्षिले गेलो याचे कथन आपल्या भाषणात केले तसेच उच्च शिक्षणासाठी डॉ. बाबासाहेब अमेरिकेला असताना तेथे ही त्यांनी बुध्द धम्माचा बराच अभ्यास केला. तेव्हा हिंदू धर्म व बौध्द धम्म यांतील अंतर त्यांना उमगल्याचे त्यांनी स्पष्ट केलेष्ट ष९२७ ते १९५६ पर्यंतचा काळ म्हणजे धर्मांतरासाठी योग्य भूमी तयार करण्याचा काळ होता. याच काळात डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली त्यांचा राजकीय पक्ष त्यांच्या इतर सामाजिक संघटना, धर्मांतरास योग्य अशी अस्पृश्य समाजात वातावरण निर्मिती तयार करीत होते. १९५६ साली बुध्द धम्म स्वीकाराच्या उसळलेल्या या प्रचंड लाटेमागे वीस वर्षांचाच नव्हे तर तीस वर्षाचा अखंड असा चळवळीचा,संग्रामाचा ओघ आहे. तेव्हाच १४ ऑक्टोंबर १९५६ चा ऐतिहासिक असा क्रांतिकारक दिवस उगवला.

भारत बौध्दमय करण्याच्या दिशेने वाटचाल :

१३ ऑक्टोंबर १९३५ साली डॉ. बाबासाहेब यांनी धर्मांतराची घोषणा केली. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेबांनी चळवळीसंबंधात घेतलेले निर्णय याचा जर आपण अभ्यास केला तर एक गोष्ट प्रकर्षाने पुढे येते ती म्हणजे साधारणत:ष १९४३—४४ च्या काळात बौध्द धर्मासंबंधी ते आपुलकीने बोलताना आढळतात. ज्यावेळी बाबासाहेब निधर्मी राज्यघटना निर्माण करण्याच्या कार्यामध्ये एक प्रमुख म्हणून गुंतलेले होते त्याच वेळी ते बौध्द धर्मावरील आपला पहिला ग्रंथ लिहित होते. त्यांनी एक ग्रंथ सध्याच्या श्बुध्द आणि त्यांचा धम्मश् या ग्रंथाच्या अगोदर लिहून काढला होता. ब्रम्हदेशामध्ये जी धर्मसंहिती बसली होती तिला तो सादर करण्यात आला होता. त्यातला काही भाग घेऊन सध्याचा श्बुध्द आणि त्यांचा धम्मश् हा ग्रंथ त्यांनी प्रसिध्द केला. ही अतिशय महत्वाची घटना आहे. आपली राज्यघटना ही स्वातंत्र्य,समता, बंधुता, न्याय या चार तत्वांवर आधारलेली आहे. ज्या समाजासाठी ही राज्यघटना निर्मिली जात होती, त्या समाजाची धर्मावर अधिष्ठित झालेली आचारसंहिता मात्र समता, बंधुता, न्याय या तत्वाला मानणारी नव्हती. इथे बाबासाहेब म्हणतात ष्आज आपण ही राजकीय लोकशाही मान्य करीत आहोत स्विकारीत आहोत, परंतु जोपर्यंत या देशात, ही लोकशाही सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रामध्ये कार्यप्रवण होत नाही तोपर्यंत या लोकशाहीला काहीही आशय उरत नाही. आणि ज्या लोकांना आपण आजपर्यंत विषमतेने वागविले तेच लोक, जर ही लोकशाही खऱ्याखुऱ्या अर्थाने सार्थ झाली नाही, म्हणजे ती समाजाच्या आचरणात, आर्थिक व सामाजिक जीवनात उतरली नाही तर तेच लोक, राज्यघटना कोसळून टाकल्याशिवाय राहणार नाहीश. बाबासाहेबांच्या मते, श्हे जर थांबवायच असेल तर फक्त आर्थिक क्रांती झाल्याबरोबर एकदम न्याय मिळणार नाही. म्हणून त्यासाठी एकमेव साधन म्हणजे श्मत परिवर्तनश. त्यासाठी लोकशाही विवेक जनतेच्या मनामध्ये निर्माण केला पाहिजे. म्हणजे त्यांच्या मनामध्ये समता, बंधुता आणि न्याय या कल्पनांचे किंवा मूल्यांचे बीजारोपण केले पाहिजे. तेव्हा तत्वप्रणाली म्हणून बौध्द धम्माकडे बाबासाहेब पाहू लागले. परंतु अस्पृश्य बौध्द झाले की स्पृश्य त्यांना समतेची वागणूक देतील याची शाश्वती नव्हती. तेव्हा डॉ. बाबासाहेबांच्या मते ही परंपरा केवळ अस्पृश्य वर्गासमोर नव्हे तर समग्र भारतापुढे ठेवायची होती आणि ही एक तुमची परंपरा आहे असे सांगायचे होते जी परंपरा तुम्ही स्विकारलेली आहे ती तुम्ही स्विकारलेल्या राजकीय व्यवस्थेला पोषक नसून मारक ठरले म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी श्मी अखिल भारत बौध्दमय करीनश ही गर्जना साऱ्या भारताला पोषक आहे असे स्पष्ट होते. कारण लोकशाही राज्य व्यवस्था पेलायची तर एकच पंरपरा आपल्याजवळ आहे आणि ती म्हणजे अडीच

हजार वर्षापूर्वी बुध्दाने स्थापन केलेली बौध्द परंपराष.[१०] अशाप्रकारे स्वत:च्या विचारांना कृतीचे रुप देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी १९५० पासून ठिकठिकाणी बुध्द धम्मावरती उघडपणे मते व्यक्ती केलेली आढळून येतात.

बुध्द धम्मावरील बाबासाहेबांची १९५० नंतर भाषणे :

षडॉ.बाबासाहेब यांनी बुध्द धम्मासंबंधी पहिलीच मुलाखत मुंबई येथील पत्रकारांना ५ मे १९५० रोजी दिली. इथे बाबासाहेबांनी बुध्द धम्मासंबंधी आपले विचार पायरी पायरीने भारतीय समाजापुढे मांडले होते. त्याचबरोबर बौध्द धम्माचे महत्व त्यांनी समाजाला पटवून दिलेष[११] षबौध्द धम्माचा प्रसार करण्यासाठी श्भारतीय बौध्द जनसंघश ही संस्था १९५० मध्ये त्यांनी स्थापन केलीष.[१२] षडॉ. बाबासाहेबांनी सप्टेंबर १९५१ मध्ये श्बुध्द उपासना पाठश हे पुस्तक प्रसिध्द केले या पुस्तकात त्यांनी बौध्दांच्यासाठी प्रार्थना ग्रंथित केलेल्या आहेतष[१३] षत्यांनी त्यासाठी पाली भाषेचा अभ्यास केला. पाली भाषेतील वाङ:मय आणि हस्तलिखिते यांचा संग्रह करण्याचा छंदच लावून घेतलाष.[१४] षसन १९५० च्या डिसेंबरमध्ये सिलोन मधील कोलंबो शहरी भरलेल्या व १९५४ मध्ये रंगूनला भरलेल्या जागतिक बौध्द परिषदांना ते निमंत्रित पाहुणे म्हणून हजर राहिले. प्रत्येक बौध्द धर्मीय देशाचे धार्मिक आचार विचार प्रत्यक्ष पाहणे हा या परिषदांना हजर राहण्यामागे त्यांचा हेतू होता. त्या आचार विचारांचा आपण स्विकारलेल्या बौध्द धर्माच्या आचरणात कितपत उपयोग होतो याचा त्यांना मागोवा घ्यायचा होता. १९५३ पासून ते १९५५ पर्यंतच्या काळात डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या ग्रंथासाठी बुध्दावरचे वाचन करणे आणि साहित्य गोळा करणे यावर दिलाच तसेच त्याची टिप्पणे देखिल काढण्यास सुरुवात केलीष.[१५] डॉ. बाबासाहेबांनी बुध्द धम्मावर ठिकठिकाणी व्यक्त केलेले विचार यांचा अभ्यास केल्यानंतर एक ठळक गोष्ट पुढे येते ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांनी जागतिक बौध्दांशी निर्माण केलेले संबंध. १९५० पर्यंत कोणत्याही बौध्द राष्ट्राला त्यांनी भेट दिली नव्हती. जेव्हा त्यांना श्रीलंका आणि बर्माला जागतिक बौध्द परिषदेचे निमंत्रण मिळाले तेव्हा त्यांनी तिथे कृतिशील बौध्द धम्म बघितला. ते ब्रम्हदेशात प्रभावित झाले. या भेटीसोबतच त्यांनी एका ग्रंथाची निर्मिती केली. त्यामध्ये बुध्दधम्माचे विश्लेषण केले. त्यांच्या श्बुध्द आणि त्यांचा धम्मश या ग्रंथाची संरचना पूर्णत: भारतीय स्वरुपाची आहे. परंतु या ग्रंथाच्या शेवटी डॉ. बाबासाहेबांची जाणीव ही वैश्विक बौध्द धम्मासंबंधी असल्याचे प्रत्ययास येते. भगवान बुध्दाच्या महानतेची प्रशंसा या प्रकरणात त्यांनी अनेक संशोधक ज्यामध्ये पाश्चिमात्य असलेले आर. के. जॅक्सन, वीनवूड रीड, इ. जी. टेलर, लिसली बोल्टन इ. चा अंतर्भाव आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी या प्रकरणच्या शेवटी, श्त्यांच्या धम्माचा प्रसार करण्याची प्रतिज्ञाश आणि श्भगवान बुध्दांच्या स्वदेश प्रत्यागमनासाठी प्रार्थनाश या लेखांनी केला आणि हे लेख त्यांनी एनसायक्लोपीडीया ऑफ रिलिजन अॅन्ड एथिक्सष यातील बुध्द धम्माच्या लेखातून घेतलेले आहेत याचा अर्थ स्पष्ट असा आहे की, त्यातून त्यांना बुध्द धम्माच्या संकल्पनाबाबत पुढची प्रेरणा मिळाली. त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसात डॉ. बाबासाहेबांनी बुध्द धम्माच्या जागतिक दर्जाचा आपल्या भाषणात उल्लेख केलाष.[१६] नेपाळ, काठमांडू येथे नोव्हेंबर १९५६ मध्ये भरलेल्या जागतिक बौध्द परिषदेला भारताचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांना आमंत्रित केले होते. या परिषदेत आपल्या विचारप्रवर्तक भाषणात त्यांनी षबुध्द धम्म ही जागतिक शांतीच्या प्रस्थापनेसाठी एक मोठी शक्ती म्हणून वापरली जावी असे प्रतिपादन केलेष.[१७]

महामानवाची धम्मदीक्षा :

त्यांच्या समाजामध्ये बुध्द धम्माबद्दल जागृती व आत्मीयता निर्माण करण्यात डॉ.बाबासाहेब यशस्वी झाले होते. त्यांचा विजय झाला जेव्हा त्यांनी १४ ऑक्टोंबर १९५६ रोजी नागपूर येथे त्याच्या पाच लाख अनुयायांसोबत बुध्द धम्माची दिक्षा घेतली. षदुसऱ्या दिवशी म्हणजेच १५

ऑक्टोंबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब भाषणात म्हणालेष, ष्बौध्दधर्माची प्रतिष्ठा सांभाळण्याची मोठी जबाबदारी तुमच्या शिरावर पडली आहे त्यासाठी त्यांची तत्वे तुम्ही कडकपणे व उदात्तपणे पाळावीतष.[१८] हे डॉ. बाबासाहेबांचे शेवटचे भाषण होते. ज्यामध्ये त्यांनी समाजाला त्यांनी पेटवलेली ज्योत ज्वलंत ठेवण्याचा कानमंत्र दिला.

धर्मांतराची फलश्रती :

१४ ऑक्टोंबर १९५६ च्या धम्मक्रांतीनंतर डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मांतराची लाट सर्वत्र पसरु लागली परंतु त्यांचे हे कार्य पूर्ण होऊ शकले नाही अचानक ६ डिसेंबर, १९५६ साली त्यांचा महापरिनिर्वाण झाला. त्यांचा असा अकाली मृत्यु हा बौध्द समाजासाठी मोठा धक्का होता. ष्धर्मांतरीत समाजामध्ये शिक्षक आणि नेतृत्वाची सेवा करणारे भिक्खू नव्हते. आदरणीय कौसल्यायन १९६० साली नागपूरला आले व त्यांनी धम्म प्रबोधन व भिक्खू प्रशिक्षण करण्याचा प्रारंभ केला. त्यानंतर श्रीलंकेचे भिक्खू पूणे आणि मुंबई येथील बौध्द वस्त्यांमध्ये जवळीक करु लागले [१९] याचा परिणाम असा झाला की गावागावात बौध्दांमध्ये सामाजिक,
आर्थिक, धार्मिक पातळीवर बदल दिसू लागले. त्याचा एक महत्वाचा परिणाम म्हणजे बुध्द विहारांची निर्मिती. धर्मांतराच्या अगोदर ए. एम. गोडबोले यांना २३जुलै १९५६ साली लिहिलेल्या पत्रात डॉ. बाबासाहेबांनी कळविले होते की, मी दीक्षा समारंभाला मुंबई हेच स्थळ पसंत करतो [२०] मुंबई हे शहर डॉ. बाबासाहेबांना सुध्दा धर्मांतराच्या अनुषंगाने महत्वाचे वाटत होते. आज मुंबईत ३८७ बुध्दविहारे आहेत. सगळया बुध्दविहारांची निर्मिती १९५६ च्या नंतर झालेली आहे असे सर्वेक्षणावरुन मिळविलेल्या माहितीवरुन समजते. मुंबईत सर्वात जुने दोन बुध्दविहारे आढळली. एक डॉ. आनंद नायर यांनी १९३१ साली मुंबईत आनंद विहाराची स्थापना केली.[२१] डॉ. धर्मानंद कोसंबी यांनी १९३६ मध्ये परळ या ठिकाणी गिरणी कामगार विभागात बुध्दविहार स्थापन केले. त्या विहाराला श्बहुजन विहारश हे नांव दिले.[२२] या दोन विहारांच्या निर्मितीनंतर बऱ्याच ठिकाणी मुंबईत बुध्द विहारे बांधण्यात आली. १९५६ पासून ते आतापर्यंत बुध्द विहारांची निर्मिती मुंबई शहरात झालेली दिसून येते. या विहारांच्या संख्येत ज्याप्रमाणे वाढ दिसत आहे त्याप्रमाणे त्यांचे स्वरुप देखील बदलले दिसून येते.

समारोप

संशोधन पत्रिकेच्या सुरुवातीस गृहितक समोर होते ते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतरच्या प्रभावाने मुंबईत जागोजागी बुध्द विहारे स्थापन झाली. हे गृहितक पुराव्यासहित स्पष्ट झाले. १९५६ नंतर वाढलेल्या बुध्द विहारांची संख्या वरील शिर्षकास स्पष्ट करतात.

संदर्भसूची

१. डॉ. डाहाट धनराज (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मृतिबंधए संकेत प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, १४ एप्रिल २००७, पृष्ठ— २१०.
२. कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती, १९८१, पृष्ठ — २५, २६.
३. रेगे शां. शं., भीमपर्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे— ३०, दुसरी आवृत्ती, ६ डिसेंबर २००१, पृष्ठ— २९.
४. चिंचाळ मेत्तानंद, (अनु.), बौध्द धम्म पुनशोधकार्य आणि डॉ. आंबेडकरांची धम्मदीक्षा, सुमेध प्रकाशन, पुणे, १४ ऑक्टोंबर २००६, पृष्ठ— ६.
५. खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, इंद्रायणी प्रकाशन, पुणे— ३०,

डिसेंबर २००६, पृष्ठ—७,६

६. कित्ता ५, खरात शंकरराव, पृष्ठ — १९,२०

७. कांबळे अरुण, धर्मांतराची भिमगर्जना, सुगावा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती— ऑगस्ट २००६, पृष्ठ— ७.

८. कित्ता ५, खरात शंकरराव, पृष्ठ — १६६

९. कित्ता ५, खरात शंकरराव, पृष्ठ — २१२

१० समाज प्रबोधन पत्रिका, संपा. भालचंद्र शंकर भणगे, प्रकाशक ग. प्र. प्रधान, पुणे, जुलै— ऑगस्ट १९७२, पृष्ठ— २८,२९,३०.

११. कित्ता ५, खरात शंकरराव, पृष्ठ — १६२

१२. खैरमोडे चां. भ., डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड —१२ सुगावा प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोंबर २०००, पृष्ठ— ४२.

१३. खैरमोडे चां. भ., डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, अस्पृश्यांचा उध्दारक, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०००, पृष्ठ— ५०.

१४. कित्ता १२, खैरमोडे चां. भ., खंड १२, पृष्ठ — ४२

१५. कित्ता १२, खैरमोडे चां. भ., पृष्ठ — ५२,५३

१६. कित्ता १, पृष्ठ — १८२, १८३.

१७. कित्ता १३, पृष्ठ — ५३.

१८. कीर धनंजय,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८१, पृष्ठ— ५२२.

१९. कित्ता १, पृष्ठ — १८४

२०. कित्ता १२, खैरमोडे चां. भ., खंड—१२, पृष्ठ — ४६

२१. मोरे मा. श. महाराष्ट्रातील बुध्द धम्माचा इतिहास, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद —०३, चवथी आवृत्ती, १५ मार्च २००४, पृष्ठ— १२८

२२. कित्ता ४, पृष्ठ — १९

हुकूमतपनाह: रामचंद्र पंत अमात्य यांची मराठा राज्यातील कामगिरी : एक अभ्यास

डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव,
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग, म. ह. शिंदे महाविद्यालय,
तिसंगी. ता. गगनबावडा जि. कोल्हापूर.
ईमेल: jadhavjj01@gmail.com

सारांश:

मराठ्यांच्या इतिहासातील एक अनुभवी, मुत्सद्दी आणि प्रामाणिक व्यक्तिमत्व म्हणजे रामचंद्रपंत अमात्य होय. आज्ञापत्राचाकर्ता हुकूमतपनाह रामचंद्रपंत अमात्य यांनी मराठा राज्याची अत्यंत निष्ठेने आणि इमानीइतबारे सेवा केलेली होती. मराठ्यांच्या राज्याच्या पाच छत्रपतींची सेवा करण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून ते कोल्हापूरचे छत्रपती संभाजी महाराज(दुसरे) यांच्या काळापर्यंत राज्याच्या राजकीय घडामोडीमध्ये त्यांचा मोलाचा सहभाग असलेला आपणास दिसून येतो. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि संभाजी महाराज यांच्या काळामध्ये रामचंद्रपंत अमात्य यांना कर्तबगारी दाखवण्याची तितकीशी संधी प्राप्त झालेली नव्हती. मात्र छत्रपती संभाजी महाराजांच्या निधनानंतर मराठा राज्यावरती औरंगजेबाच्या रूपाने आलेलं मोगली संकट, औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मराठ्यांच्या राज्यांमध्ये निर्माण झालेली यादवीची परिस्थिती, राजाराम महाराजांच्या पश्चात मराठा राज्य रक्षण करण्याची जबाबदारी आणि वतनासाठी मराठा सरदारांमध्ये निर्माण झालेली बेकी अशा सर्व परिस्थितीमध्ये मराठा राज्याला एकत्र बांधून ठेवणे आणि एका बलाढ्य मोगली सत्तेच्या समोर मराठा स्वराज्य टिकवून ठेवण्यासाठी रामचंद्रपंत अमात्य त्यांनी केलेले प्रयत्न अजोड होते. वेळप्रसंगी बुद्धीचातुर्य आणि प्रसंगी युद्ध नीतीचा वापर करुन रामचंद्रपंत अमात्य यांनी या आणीबाणीच्या काळात अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. ज्यामुळे स्वराज्याचे अस्तित्व या काळात टिकून राहिले. त्यानुषंगाने सदर संशोधन निबंधात रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या मराठा राज्यातील कामगिरीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना:

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये रामचंद्र पंत अमात्य यांचे नाव आदराने घेतले जाते. मराठा स्वराज्याच्या पाच छत्रपतींची सेवा करण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. त्यामध्ये शककर्ते छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई पुत्र शिवाजी महाराज, आणि राजसबाई पुत्र संभाजी महाराज अशा पाच छत्रपतींची सेवा करण्याचा बहुमान त्यांना प्राप्त झाला होता. पंत अमात्य यांचे घराणे हे पूर्वीपासूनच छत्रपती घराण्याशी संबंधित होते. विशेषत शहाजी राजांनी जी खास माणसे जवळ केली होती. त्यामध्ये रामचंद्र पंत यांचे आजोबा सोनोपंत हे प्रमुख होते. पुढे ते इसवी सन १६६२ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सोनपंतांचे पुत्र निळोपंत यांना मुजुमदार(अमात्य) पदावर नेमणूक केली. नंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १६७२ मध्ये रामचंद्र पंत यांची हुशारी पाहून त्यांना अष्टप्रधान मंडळात स्थान दिले. त्यामूळे इसवी सन १६७४ ते १६८० या काळात ते अर्थमंत्री पदावर करत राहिले. स्वराज्यामध्ये खऱ्या अर्थाने रामचंद्र पंत हे त्या काळातील एक हुशार, कर्तबगार आणि मुत्सद्दी व्यक्तिमत्व म्हणून परिचित होते.

रामचंद्र पंत अमात्य यांचा कालखंड हा इसवी सन १६५० ते १७२० म्हणजे जवळजवळ ७० वर्षांचा होता. या ७० वर्षात रामचंद्र पंतांनी मराठी स्वराज्याची अत्यंत निष्ठेने आणि प्रामाणिकपणे सेवा केली. रामचंद्रपंत हे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण होते. त्याचे उपनाव बहुरकर असे होते काही ठिकाणी बहुलकर किंवा भिवंडीकर असाही उल्लेख उल्लेख सापडतो.[१] रामचन्द्र पंतांचे चे आई वडील दोघेही स्वामी समर्थ रामदासांचे निस्सीम भक्त होते. आणि स्वामी समर्थांच्या कृपेनेच त्यांचा जन्म झाला म्हणून त्यांचे नाव समर्थांनीच रामचंद्र असे ठेवले. इतकेच नाही तर त्यांची मुंज सुद्धा समर्थ रामदासांच्या हातून झाली होती. त्यामुळे बालपणापासूनच त्यांच्यावरती समर्थांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यामधूनच ते रामदासी पंताकडे आकर्षित झाले होते.

मराठा अच्छा मध्ये रामचंद्र पण कामात्य यांची कामगिरी ही विशेष राहिलेली आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या काळामध्ये त्यांना फारसं काही करता आलं नाही किंवा तसे त्यांना संधी प्राप्त झाली नव्हती परंतु छत्रपती

संभाजी महाराजांच्या निधनानंतर स्वराज्यावर आलेले मोगली संकट, अल्पवयीन छत्रपती राजाराम महाराजांच्या सुरक्षतेचा प्रश्न, पथनापोटी मराठा सरदारांच्या मध्ये निर्माण झालेली बेकी आणि संभाजी महाराज पुत्र छत्रपती शाहू यांच्या महाराष्ट्रातील आगमनानंतर निर्माण झालेली या यादवी आणि त्यातून मराठा राज्याच्या दोन स्वतंत्र निर्माण झालेल्या राजधान्या सातारा आणि पन्हाळा. या सर्व घटनाक्रमांच्या मध्ये एक अनुभवी मुसंडी कर्तबगार व्यक्तिमत्व म्हणून रामचंद्रपंत यांचे कार्य आणि भूमिका फार महत्वाची राहिलेली दिसून येते. विशेषता राजाराम महाराजांच्या पश्चात त्यांनी हुकूमतपनाह म्हणून केलेली कामगिरीची दखल इतिहासात घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

त्यादृष्टीने प्रस्तुत संशोधनपर निबंधात हुकूमतपनाह रामचंद्र पंत अमात्य यांच्या कार्यावरती प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उद्देश :

- हुकूमतपनाह रामचन्द्र पंत अमात्य यांची मराठा राज्यातील कामगिरी समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. सदर संशोधन निबंधासाठी लिखित-अलिखित अशा दोन्ही साधनांचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये बावडा जहागिरी विषयीची ऐतिहासिक कागदपत्रे, साधने, रिपोर्ट याचबरोबर छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई आणि राणी जिजाबाई यांच्या कालखंडातील साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील कामगिरी:

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सोनदेवानंतर इसवी सन १६७२ मध्ये रामचंद्रपंत यांची हुशारी पाहून त्यांना अष्टप्रधान मंडळात स्थान दिले. इसवी सन १६७४ ते १६८० या काळात ते अर्थमंत्री पदावर कार्य होते. रामचंद्र पंत हुशार व मुत्सद्दी होते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांनी त्यांना इसवी सन १६६७ मध्येच सिंधुदुर्गाची सबनिशी बहाल केली होती.[२] छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या इसवी सन १६७४ च्या राज्यभिषेकानंतर अष्टप्रधान मंडळाची पूर्वीची फारसी नावे बदलून संस्कृत करण्यात आली. त्यामध्ये रामचंद्र पंत यांच्याकडे महत्त्वाचे आणि क्रमाने तृतीय असणारे अमात्यपद देण्यात आले होते. त्यानुसार राज्यातील सर्व जमा, खर्च पाहणे,जमाखर्चावर देखरेख ठेवणे, दप्तर व फडणवीस यांच्या कामाची पाहणी करणे, संबंधित कागदपत्रावर सही, शिका करणे तसेच आवश्यकतेवेळी युद्धावर जाणे यासारखी कामे पाहत होते.[३] पुढे इसवी सन १६७७ मध्ये त्यांच्याकडील अमात्य पदे हे हणमंत घराण्याकडे गेले. त्यामुळे सोळाशे १६७४ ते १६७५ या काळात त्यांच्यावर रामदुर्ग व नरगुंद किल्ले यांच्या बांधकामाचा व कारभाराचा भार सोपवण्यात आला. तो त्यांनी अत्यंत निष्ठेने पार पाडला. इसवी सन १६७६ ते १६७८ या काळात शिवाजी महाराजांनी त्यांच्यावर जमीन महसुली व्यवस्था पाहण्याचे जबाबदारी सोपवली होती. ती ही त्यांनी पार पाडली. त्यांची ही जमीन महसूल व्यवस्था धाराबंदी या नावाने पुढे इतिहासात सुरू झलेली दिसून येते.[४] रामचंद्र पंताने शिवाजी महाराजांच्या काळात म्हणजे इसवी सन १६६७ ते १६८० या काळात अत्यंत निष्ठेने व प्रामाणिकपणे स्वराज्याची सेवा केली. त्यातूनच छत्रपती घराण्याशी त्यांच्या संबंध अधिक घनिष्ठ होत गेल्याचे दिसून येते.

छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या काळातील कामगिरी:

रामचंद्र पंत हे शिवकाळापासून स्वराज्यात कार्यरत होते. रामचंद्रपंत हे धोरणी, कर्तबगार आणि मुत्सद्दी होते. पण रामचंद्र पंतांची खरी कर्तबदारी ही छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या निधनानंतरच महाराष्ट्राला समजली. छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या काळात पंतांना फारसे काही करता आले नाही. छत्रपती संभाजी महाराज (इसवी सन १६८०ते १६८९) या काळात रामचंद्रपंत हे सचिवपदावर काम करत होते. तर नारोपंत हणमंते यास संभाजी महाराजांनी अमात्यपदाची वस्त्रे दिलेली होती. रामचंद्र पंत हे इसवी सन १६८५ पर्यंत सचिव पदावर असल्याचे दिसून येते. छत्रपती संभाजी महाराज यांनी रामचंद्र पंतांना सुरनिसी दिल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यासंदर्भात ताराबाई पुत्र शिवाजी असे म्हणतात की, थोरले स्वामी कैलासवास झाला. या उपरी राजश्री संभाजी काका यांनी तुम्हास सुरनिसीचा हुद्दा सांगोन कुडाळपासोन नरगुंद तुंगभद्रे पावतो देश तुमच्या स्वाधीन केला ते समयी तुम्ही साहस करून कित्येक देशदुर्गाही संपादन केले.[५]

वरील पत्रातील मजकुरावरून रामचंद्र पंत त्यांचे या काळातील कार्य समजून येते. पुढे हा प्रदेश चंद्रकांतांच्याकडेच राहिल्याचे दिसून येते. संभाजी महाराजांना रामचंद्र पंतांची रामभक्ती आणि त्यांच्यावरील स्वामी समर्थांच्या विचारांचा असणारा

प्रभाव माहित होता. त्यामुळेच समर्थ इसवी सन १६८२ मध्ये परळी किल्ल्यावर समाधीस्थ झाले असता संभाजी महाराजांनी रामचंद्र पंतांना पत्र पाठवून त्यांचा अंत्यविधी करून घेऊन तेथील देवाबतीची व्यवस्था करण्यास सांगितले होते.[६] रामचंद्र पंत अमाते यांनी संभाजी महाराज यांच्या काळात ही स्वराज्याची इनामीइतवारे सेवा केल्याचे तसेच दिलेली जबाबदारी पार पाडल्याची दिसून येते.

छत्रपती राजाराम महाराज काळातील कामगिरी:

इसवी सन १६८९ मध्ये स्वराज्याचे दुसरे छत्रपती संभाजी महाराज यांची हत्या औरंगजेबाने केली. त्यामुळे स्वराज्यावर फार मोठे संकट कोसळले होते. या काळात मराठा राज्यात एक ही प्रमुख व्यक्ती नव्हती. छत्रपती राजाराम महाराज हे केवळ १९ वर्षांचे होते. बरीच अनुभवी मंडळींचा या काळात अंत झाला होता. त्यामुळे मराठा राज्यात फार मोठी पोकळी निर्माण झाली होती. अशा बिकट प्रसंगी मराठ्यांचे नेतृत्व करण्यास समर्थ, अनुभव आणि शिवाजी महाराजांच्या तालमीत तयार झालेली व्यक्ती म्हणजे रामचंद्र अमात्य होय. त्यामुळे येसूबाई यांनी या सर्वांचा विचार घेऊन छत्रपती राजाराम महाराज यांना छत्रपती पदावर विराजमान केले. व रामचंद्र पंत अमात्य यांना त्यांचे कारभारी नेमले. रामचंद्रपंत आमचे हे क्षणाक्ष, मुत्सद्दी व अनुभवी होते. मराठा राज्याचे मुघलांच्या पासून संरक्षण करण्याची मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडली होती. रामचंद्र पंतांनी ही जबाबदारी खऱ्या अर्थाने पार पाडली व गेलेला मराठा राज्याचा भाग स्वराज्यात परत आणला. दरम्यानच्या काळात राजधानी रायगडास २५ मार्च, १६८९ रोजी वेडा पडला व या वेड्यात राज राणी येसूबाई व संभाजी पुत्र शाहू हे कैद झाले. त्यामुळे परिस्थिती अधिकच बिकट होत गेली. अशावेळी रामचंद्र पंतांनी स्वराज्याचे छत्रपती राजाराम महाराज यांना सुरक्षित ठिकाणी पाठवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. त्या संदर्भातील एक उल्लेख वा. सी. बेंद्रे यांच्या छत्रपती राजाराम महाराज या पुस्तकात आला आहे तो असा की, "महाराजे राजश्री या प्रांताहून जंजीप्रांते जाणे झाले. तत्समयी संपूर्ण राज्य व लोक पाल स्वामीत्व राजश्री पंडित मशार जिल्हे रामचंद्र पंत यांचे गळा घालीन खास स्वामिनी चंची प्रांती स्वारी केली.[७]

रामचंद्र पंतांनी राजाराम महाराज यांना विशाळगडावरून दक्षिणेत दूरवर जिंजीला सुखरूपपणे पाठवण्याची खबरदारी घेतली. त्यानुसार त्यांनी खंडो बल्लाळ यांचे फक्त राजापूर येथील विसाजी शंकर सावकार यास विशाळगडी बोलावून आणले. त्यांच्या विश्वासूपणाची खात्री करून घेतली. व त्यांच्या जहाजातून राज कुटुंबाची चंदीस रवानगी केली. राजाराम महाराज जिंजीस जाते समयी उत्तरेकडील प्रदेश हा शंकरजी नारायणरावांकडे तर दक्षिणेकडील भागांची संपूर्ण जबाबदारी रामचंद्र पंत त्यांच्याकडे सोपवली होती.[८] रामचंद्रपंतानी छत्रपती राजाराम महाराज जिंजीस असताना अतिशय व्यवस्थित मराठा राज्य सांभाळले. काही इतिहासकार तर म्हणतात की, रामचंद्र पंतांनी स्वतः लढाया व लुटी करून राज्याचे संरक्षण केले व ते वाढवले. आपल्या पक्षास सामर्थ्यशाली केले. शिवाय जिंजिस देखील राजाराम महाराजांना आवश्यक मदत पाठवली.[९] राजाराम महाराज यांच्या पश्चात रामचंद्रपंत अमात्य यांनी अनेक वतने स्वतःच्या नावाने देखील केलेली दिसून येतात. या वतनाच्या लोभापाई अनेक मराठा सरदार स्वराज्याशी बांधील राहिल्याचे दिसून येते. त्यामुळे वतनदारीसारखी प्रथा रामचंद्र पंत यांनी सुरू करून शिवाजी महाराजांच्या ध्येय धोरणास मुरड घातली असे आपणास म्हणता येते. पण ही त्या काळाची गरज होती असे दिसून येते. राजाराम महाराज जी जींजीस पोचल्यावर व स्थिरस्थावर झाल्यावर त्यांनी अष्टप्रधान मंडळाच्या नेमणुका केल्या. त्यात त्यांनी अमात्यांना "हुकूमतपनाह" हे नवीन पद बहाल केले याचा अर्थ असा की, त्यांचे हुकूम राजाज्ञा म्हणून सर्वांनी मानावे तितकेच नाही तर छत्रपतींनी सुद्धा ते मान्य करावे. यावेळी रामचंद्र पंत हे विशाळगडावर होते. या पदाची वस्त्रे व सरंजाम त्यांना जिंजीवरून पाठवून देण्यात आला होता.[१०]

राजाराम महाराजांच्यानंतर अमात्य हे आपला कारभार विशालगडून पाहत होते. त्यामुळे विशाळगडास राजधानीचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. रामचंद्र पंतांचे संघटन कौशल्य या काळात वाखाण्यासारखे होते. रामचंद्रपंतांनी संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, उमाजी चव्हाण, परशुराम त्रिंबक, दामाजी थोरात यासारखी कर्तबगार आणि कर्तुत्ववान माणसे एकत्र करून त्यांच्याकडून अभूतपूर्व कामगिरी करून घेतली व त्यांना मानसन्मान ही बहाल केला.[११] रामचंद्र पंत त्यांच्या नेतृत्वाखाली संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनी मोठा पराक्रम केला. औरंगजेबाच्या सर्व योजनांना त्यांनी सुरुंग लावला. या काळात मराठ्यांच्या सैन्याचे इतके वाढले होते की, त्यांनी आपले काही सैन्य छत्रपती राजाराम महाराजांच्या संरक्षणासाठी कर्नाटकात जिंजीस पाठवले होते. म्हणजे महाराजांच्या संरक्षणात मराठ्यांची दोन सत्ता केंद्र निर्माण झाली होती. एक महाराष्ट्रात विशाळगड आणि दुसरे कर्नाटक जिंजी असे म्हणता येते. राजाराम महाराजांनी कर्नाटकात असताना २५,००० घोडदळ आणि ४०,००० उभारले होते. त्यापैकी

१५००० घोडदळ आणि १५००० हजार पायदळ व एक लाख होनांचा खजिना केसो त्रिमल बरोबर महाराष्ट्रात पाठवून दिला होता. त्यामुळे रामचंद्र पंत अमत्यांचे इकडील काम सोपे झाल्याचे दिसून येते.[१२] राजाराम महाराज ज्यावेळी जिंजीहून स्वराज्यात दाखल झाले त्यावेळी महाराष्ट्रातील परिस्थिती ही स्थिरस्थावर झाली होती. राजाराम महाराजांनी सातारा येथे आपली नवीन राजधानी स्थापन केली. राजाराम महाराजांच्या पश्चात रामचंद्र पंत अमत्य यांनी आजोड कामगिरी करून मराठा राज्याचे संरक्षण केले. व त्यास स्थिरता प्राप्त करून दिली. त्यांच्या या अतुलनीय कामगिरीबद्दल राजाराम महाराजांनी निधनापूर्वी त्यांना "कुळकुल्लाह" असा किताब बहाल केला होता.[१३]

महाराणी ताराबाई यांच्या काळातील कामगिरी:

छत्रपती राजाराम महाराजांचे निधन २ मार्च, १७०० रोजी वयाच्या अवघ्या तिसाव्या वर्षी झाले. राजाराम महाराजांच्या मृत्यू समयी महाराणी ताराबाई यांचे वय वर्ष २५ होते. स्वराज्याच्या छत्रपतींच्या अकाली निधनामुळे मराठा राज्यावर आणखीनच संकट कोसळले. पण या बिकटप्रसंगी डगमगून न जाता रामचंद्र पंतांनी सर्व प्रमुख मराठा सरदारांना पत्रे पाठवून छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज व छत्रपती राजाराम महाराज यांनी निर्माण मराठा राज्याचे आपण रक्षण करावे असे आवाहन केले. त्या आवाहनास पारसोजी भोसले, खंडेराव दाभाडे, सिंधोजी निंबाळकर आदी सरदाराने रामचंद्र पंत अमात्याना उत्तरे पाठवली त्यात ते म्हणतात की, "महाराजांचे ठिकाणी आपण आहात असा स्वारी असताना कामकाज उदईक करू म्हणत होतो. सांप्रत उद्याचे आज करून आपणास विनंती लिहीत जाऊ." आपल्या हुकमासरसी तृणवत प्राण मानून उडी घेऊ काही काळजी करू नये.[१४] वरील पत्रातील मजकुरावरून रामचंद्र पंत अमात्य यांचे मराठा राज्यात किती महत्त्वाचे स्थान होते हे दिसून येते. सर्व मराठा सरदारांनी रामचंद्र पंत अमात्य यांच्यावर स्वराज्यरक्षणाची जबाबदारी टाकली होती. व आमच्या नेतृत्वाखाली काम करण्यास तयार झाले होते. यावेळी मोघलांच्या रूपाने मराठा राज्यावर मोठे संकट आले होते. अशातच संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांच्यातील वैर सुद्धा दिवसेंदिवस वाढत चालले होते. अशा विचित्र अवस्थेत मराठा राज्याच्याकारभारा संदर्भात रामचंद्र पंत अमात्य यांनी महाराणी ताराबाई व राजसबाई यांच्याशी विचारविनिमय करून पुढेचे धोरण ठरवण्याचा निर्णय घेतलेला दिसून येतो. दरम्यानच्या काळात महाराणी ताराबाई यांनी आपला पुत्र शिवाजी यांची मुंज करावी व राज्याभिषेक करावा असे सुचवले. तेव्हा रामचंद्र पंतांनी त्यास विरोध केला. व ते म्हणाले स्वराज्याचे थोरले महाराज म्हणजे संभाजी पुत्र शाहू हे मुघलांच्या लष्करात असताना आपण लहान महाराजांची मुंज का करावी? थोरले शाहू महाराज आलेनंतर दोघांचीही एकदम मुंज करावी असा सल्ला त्यांनी दिला. पण महाराणी ताराबाई यांनी त्यास स्पष्ट नकार दिला, तेव्हा पंतांनी त्"धनी म्हणतील तसा हुकार देणारा मनुष्य मी नव्हे. तुमच्या सर्वांच्या विचारास आल्यास करावे." असे म्हणून ते निघून गेले.[१५] त्यानंतर महाराणी ताराबाई यांनी परशुराम त्र्यंबक व शंकरजी नारायणराव यांना अमत्यांच्या घरी पाठवून त्यांचा रुकार घेऊन येण्यास सांगितले होते. तेव्हा पंतांनी "कल्याणप्रद असेल ते करावे." असा निरोप दिला होता.[१६] वास्तविकता ताराबाई या कर्तुत्वान व पराक्रमी होत्या. पण रामचंद्र पंत अमात्यांची गैरमर्जी करून त्यांनी कोणताही निर्णय घेतला नाही. त्यासाठी त्यांनी पंतांचे मन वळवण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. म्हणजे ताराबाईंचा रामचंद्रपंताच्यावर असणारा विश्वास त्यातून प्रकट होतो. रामचंद्र पंतांनी महाराणी ताराबाई काळात विशेषता १७०१ ते १७०७ या काळात नियोजनाची कामे जास्त केली होती. सातारा, विशाळगड या ठिकाणी राहून त्यांनी कारभार व सैन्यांच्या हालचालीवर लक्ष ठेवले होते. अगदी कठीण प्रसंग आलाच तरच ते युद्धावर जात असत. या संदर्भात गो. स. सरदेसाई असे म्हणतात की, "रामचंद्र पंत हे शिपाई नव्हते आणि सैन्याच्या मोहिमेवर असताना ते स्वतः जागेवरून (तळावरून) अजिबात इकडे-तिकडे जात नसत. मात्र स्वतःच्या हाताखालच्या लोकांना समाधानी ठेवण्यात आणि आपल्या आज्ञा पाळायला लावण्याचा अत्यंत दुर्मिळ गुण त्यांच्यामध्ये होता.[१७] यावरून अमात्यांचे या काळातील काम किती महत्त्वाचे होते हे कळते. कारभारी म्हणून त्यांनी अगदी व्यवस्थितपणे काम केले होते. पण एक सेनापती योद्धा म्हणून केलेली कामगिरी कमी आहे. त्यांनी इसवी सन १७०५ मध्ये पन्हाळा व पावनगड हे किल्ले घेतले होते. तसेच बत्तीस शिराळा ठाण्यास त्यांनी वेढा घातला होता. या संदर्भात तर देसाई म्हणतात की, "कोकणात सिद्धीवर त्यांनी किरकोळ स्वारी केली होती. पण रणांगणावर तो जातीने कधी गेला नाही. असे असले तरी रामचंद्रपंतांनी आपल्या मुत्सद्दीगिरीने औरंगजेबाची चिवटपणे लढून मराठा राज्याचे संरक्षण केले होते."[१८] पुढे औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर म्हणजेच २० फेब्रुवारी, १७०७ नंतर रामचंद्र पंत अमात्यानी सर्व मराठा सरदारांना एकत्र करून सर्वांच्या समोर दूध-भाताचे ताट ठेवून शपथ घ्यायला लावली होती. व त्यानुसार सर्वांनी रामचंद्र पंत अमात्य त्यांच्या नेतृत्वाखाली काम करायचे रामचंद्र पंतानी राजधानीत राहून कारभार पहावा, सेनापती आणि प्रतिनिधी यांनी फौज घेऊन लढाईस

जावे असे ठरले होते. पण दरम्यानच्या काळात छत्रपती शाहू म्हणजेच (संभाजी पुत्र) यांची आजमशहा यांनी मोगली लष्करातून सुटका केली. तेव्हा छत्रपती शाहू सरळ स्वराज्यात परत आला व त्याने स्वराज्यवर आपला अधिकार सांगितला. शाहू महाराजांच्या आगमनाने ताराबाईच्या पक्षातील परसोजी भोसले, सावजी भोसले, हैबतराव निंबाळकर, नेमाजी शिंदे वगैरे मंडळी शाहुस जाऊन मिळाली. खंडो बल्लाळ चिटणीस, बाळाजी विश्वनाथ हे आधीच शाहूच्या पक्षात गेले होते. त्यामुळे महाराणी ताराबाई आणि छत्रपती शाहू या दोन वारसांच्या मध्ये यादवी युद्धास सुरुवात झाली आणि तिची परिणीती इसवी सन १७९८ च्या खेडच्या युद्धात झाली. या युद्धाच्या प्रसंगी सेनापती धनाजी जाधव हा शाहू पक्षास जाऊन मिळाला. त्यामुळे ताराबाईच्यापक्षाचा मोठा पराभव झाला. स्वतः रामचंद्र पंत अमात्यांचा सुद्धा कल हा शाहू महाराजांच्याकडेच होता. याची ताराबाईस जाणीव होताच ताराबाईंनी रामचंद्र पंतांना वसंत गडावर कैद करून ठेवले. पुढे शाहू महाराजांनी सातारा किल्ला काबीज केला. व १२ जानेवारी, १७०८ मध्ये स्वतःचा राज्याभिषेक करून घेतला. सातारा आपल्या हातून गेल्यामुळे ताराबाईच्या सामर्थ्याचे खच्चीकरण झाले. त्यामूळे महाराणी ताराबाईस जुन्या जाणत्या माणसांची गरज भासू लागली. तेव्हा त्यांनी रामचंद्र पंतांची सुटका केली व त्यांना रांगण्यास आणले. तेथून विशाळगडावर आणून आपला मुलगा शिवाजी व राजसबाई मुलगा संभाजी (द्वितीय) यांना अमात्यांच्या मांडीवर बसून राज्यरक्षण करण्याविषयी विनंती केली. तेव्हा रामचंद्र पंत अमात्य हे पुन्हा राजकारभारात सक्रीय झाले.[१९]

रामचंद्र पंत अमात्य यांनी ताराबाईची सत्ता बळकट करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. यावेळी इसवी सन १७०९ ते १७१० मध्ये वाडीच्या खेम सावंत आणि ताराबाईस उपद्रव करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यावेळी रामचंद्र पंतांनी कान्होजी आंग्रे व कृष्णाजी भास्कर यांना फौजेसह पाठवून त्याचा पराभव केला. व सावंताकडून छत्रपतींच्या पायाशी एकनिष्ठ राहीन असा करून घेऊन त्याचा प्रदेश त्यास परत केला. वाढीच्या खेम सावंत यांच्या पराभवामुळे कोल्हापूर प्रभावाखाली असणाऱ्या प्रदेशातील विरोध समूळ नष्ट झाला. त्याचा फायदा घेऊन महाराणी ताराबाई हिने इसवी सन १७१० मध्ये पन्हाळगडावर शिवाजी महाराज (राजाराम पुत्र) यास छत्रपती म्हणून घोषित केले. व छत्रपतींची राजधानी ही सातारा नसून पन्हाळा आहे असे घोषित केले.[२०] यावेळी छत्रपती शिवाजी हे नामधारी शत्रपती तर ताराबाई या कारभाराच्या प्रमुख होत्या. इसवी १७१० ते १७१३ या तीन वर्षात सातारा व कोल्हापूर यांच्यात संघर्ष होत राहिला. पण दरम्यान इसवी सन १७१४ मध्ये कोल्हापूर येथे राज्य क्रांती झाली आणि ताराबाईची सवत राजसबाई व तिचा पुत्र संभाजी यांनी ताराबाई व शिवाजीस कैदेत टाकले. व सत्ता आपल्या हाती घेतली. यालाच "कोल्हापूर क्रांती" असे म्हणतात. या क्रांती पाठीमागे रामचंद्रपंतांचा हात होता असे काहीच म्हणणे होते. त्या संदर्भात स. मा. गर्गे यांच्या करवीर आर्या सती मध्ये एक उल्लेख तो असा "रामचंद्र पंत अमत्यानी तांब्याने राजसबाईस विश्वासात घेऊन दोघांनी संगनमताने शिवाजी राजेना सत्तेवरून बाजूला सारले व संभाजी राजे यांची त्या ठिकाणी स्थापना केली." यावरून या सत्ता संघर्ष पाठीमागे रामचंद्र पंथांचा हात असावा असे वाटते. त्या संदर्भात गर्गे म्हणतात की, "करवीर राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी हे सत्तांतर घडवून आणल्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यानंतर पुढे रामचंद्र पंत अमात्य हे हे संभाजी (दुसरे) यांचे ताबेदार बनल्याचे दिसून येते.[२१]

निष्कर्ष:

१) एक मुत्सद्दी, कर्तबगार सरदार म्हणून रामचंद्रपंत अमात्य यांचे मराठा स्वराज्यात महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

२) छत्रपती संभाजी महाराजांच्या निधनानंतर स्वराज्यावर आलेले मुघल संकट थोपवून धरण्यात रामचंद्रपंत अमात्य यांचे फार मोठे योगदान होते.

३) मराठा राज्यातील यादवी काळात रामचंद्रपंतांची भूमिका ही महत्वाची राहिलेली आहे.

४) वतनदारीसारखी प्रथा रामचंद्रपंत अमात्य यांनी सुरू करून शिवाजी महाराजांच्या ध्येय धोरणास मुरड घातली असे म्हटले जाते पण ही वेळेची गरज होती असे दिसून येते.

५) छत्रपती राजाराम महाराजांच्या गैरहजेरीत हुकूमतपनाह म्हणून रामचंद्रपंत अमात्य यांनी केलेली कामगिरी अजोड होती.

संदर्भ :

१)पवार जयसिंगराव(संपा.), हुकूमतपनाह रामचंद्रपंत अमात्य स्मृतीग्रंथ, हुकुमतपनाह रामचंद्रपंत अमात्य त्रिशताब्दी स्मारक समिती, प्रकाशक, २०१०, पृ. ३३.

२)गुळवणी मु. गो., हुकूमतपनाह, नियोजित हुकूमतपनाह विश्वस्त निधी प्रकाशन,कोल्हापूर, १९९४, पृ. २१.

३) पवार जयसिंगराव, उपरोक्त,पृ. ३४.

४) पवार जयसिंगराव, उपरोक्त, पृ. ३५.

५)पवार जयसिंगराव(संपा.), हुकूमतपनाह रामचंद्रपंत अमात्य स्मृतीग्रंथ, हुकमतपनाह रामचंद्रपंत अमात्य त्रिशताब्दी स्मारक समिती, कोल्हापूर ,२०१७, पृ.७५.

6) पवार जयसिंगराव (संपा.), उपरोक्त,पृ. ३७

7) बेंद्रे वा. सी., छत्रपती राजाराम महाराज, लोकवाड:मय प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ.,१९.

८)पवार आप्पासाहेब, महाराणी ताराबाई, ताराराणी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.,३२.

९) गोरे रा. म., बावडेकर आमात्य हुकुमतपनाह यांचे वंशवृत्त, कोल्हापूर, १९१६, पृ.१८.

१०)हेरवाडकर र.वी.(संपा.), श्री. छत्रपती संभाजी महाराज आणि थोरले राजाराम महाराज यांची चरित्रे, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७१, पृ. २५.

११) Pagdi S.M. Mughal-Maratha Relation, Nagpur University publication, Nagpur, 1984 P.P.23.

१२) राजवाडे वि.का.(संपा.), मराठ्यांची इतिहासाची साधने, खंड- १५, श्री. आत्माराम छापखाना, धुळे, १९१२, पृ. ३७६.

१३) पवार जयसिंगराव (संपा.), उपरोक्त, पृ. ४५.

१४) पगडी से.मा., इतिहासाचा मागो,वा ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे, १९६५, पृ. ३६.

१५) पवार जयसिंगराव (संपा.) उपरोक्त, पृ. ४६.

१६) Sardesai G. S., New History of Maratha, D.B.Dhavale, Mumbai, 1971, P.P. 79.

१७) ढेकणे एस. एन., पंत अमात्य गगनबावडा:एक ऐतिहासिक अभ्यास (एम.फील.), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, अप्रकाशित १९८८, पृ.२४.

१८) सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत स्थिर बुद्धी राजाराम, र.वी. हेरवाडकर आणि काव्य इतिहास संग्रह, व्हिनस प्रकाशन, पुणे १९७२, पृ.९१.

१९) पवार जयसिंगराव (संपा.), उपरोक्त, पृ.५१.

२०) गर्गे स. मा., करवीर रियासात, पृ. १५०.

२१) ढेकणे एस.एन., उपरोक्त, पृ.५५.

कोकणच्या मातीचा उस्फुर्त आविष्कार – दशावतार

डॉ. रमेश एस. पारवे
विभागप्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक
इतिहास विभाग
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

प्रियांका राजन तेंडोलकर
संशोधक विद्यार्थी
मु. पो. ता. कणकवली जिल्हा सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा विचार केला तर विविध लोककला प्रकारांनी हि भूमी व्यापलेली आहे. दशावतार, कळसूत्री बाहुल्या, चित्रकथी, डबलबारी, चपई नृत्य ई. प्रयोगात्मक लोककला पाहण्यास मिळतात. यातीलच दशावतार हि कोकणातील एक महत्वाची पारंपरिक लोककला आहे. या लोककलेमध्ये एक प्रकारचा रांगडेपणा व नैसर्गिक मुक्त कलाविष्कार दिसून येतो. जत्रोत्सव, शिमगोत्सव, नवरात्रोत्सव, अशा सणांतून गावोगावच्या लोककला कलाकारांना हक्काचे व्यासपीठ उपलब्ध होते. कोकणातील अनेक कला प्रकारांनी जागतिक स्तरावर आपला ठसा उमटवला आहे. 'दशावतार' ही कला म्हणजे कोकणच्या मातीचा एक उस्फुर्त आविष्कार आहे. धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरेचा वारसा कोकणी माणसाने आजमितीपर्यंत आवर्जून जपला आहे. दशावतारी नाटके ही कोकणी माणसांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहेत असे म्हटल्यास ते अतियशोक्तीचे ठरू नये.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१) कोकणातील दशावतार या लोककला प्रकारचा अभ्यास करणे .
२) दशावतार कलेच्या माध्यमातून घडणाऱ्या सामाजिक प्रबोधनाचा अभ्यास करणे.
३) दशावतार लोककलेच्या संवर्धनाची गरज व त्यासाठी होणारे प्रयत्न यांचा अभ्यास करणे.

दशावतारी नाटकाचा इतिहास :

दशावतारी नाटकाची पूर्वपिठीका फार प्राचीन असून ती इ.स. ७व्या शतकापर्यंत मागे नेता येते असे एक मत आहे. परंतु त्याला निश्चित आधार नाही. सामान्यतः दशावतारी नाटकाचे मुळ कर्नाटकातील यक्षगान हि लोककला असून तेथून ते महाराष्ट्रात आले असे म्हटले जाते. इ.स.१७२८ मध्ये श्यामजी नाईक काळे यांनी हे दशावतारी खेळ कर्नाटकातून अडीवऱ्यास आणणे व तेथून पुढे त्यांचा प्रसार उत्तरकोकणात झाला असावा असा उल्लेख 'आडीवऱ्याची महाकाली' या आपल्या पुस्तकात चि.कृ. दीक्षित यांनी केला आहे. तर वेंगुर्ले – गोवा भागत दशावताराची प्रथा फार जुनी असून हि नाटके काळ्यांनी दक्षिण कोकणातूनच आडीवऱ्यास नेली असे प्रतिपादन पु. गो. काणेकर आपल्या नाट्यस्मृतीमध्ये करतात या दोन्ही मतांतील सत्यांश गृहीत धरून अडिवरे येथे हि नाटके सरळ द. कोकणातून न जाता कर्नाटक मार्गे गेली असावी अशी भुमिका वि. कृ. जोशींनी मांडली आहे. स्थुलमानाने दशावतारी नाटकाची परंपरा महाराष्ट्रामध्ये अठराव्या शतकापासूनच मानली जाते. पण त्याहीपूर्वी समर्थ रामदास स्वामी लिखित दासबोध ग्रंथाच्या सहाव्या अध्यायात "खेळता नेटके दशावतार, तेथे येती सुंदर नारी, नेत्र मोडिती कलाकुसरी, परी अवघे धटिंगण" असा संदर्भ येतो. म्हणजेच सोळाव्या शतकात दशावतारी खेळ अस्तित्वात होते याचा हा वाङःमयीन संदर्भ समजाला जातो. मुकुंदराज, ज्ञानेश्वरांच्या काळापासून नट-नटणे, दशावताराची सोंगे आणणे, संपादणी करणे या प्रकारचे उल्लेख दशावताराची प्राचीनता सांगतात डॉ. तुलसी बेहरे यांनी यावर सखोल अभ्यास केला आहे. त्यांच्या दाव्यानुसार दशावतार आणि यक्षगान मध्ये खूपच फरक आहे. यक्षगानात भर नृत्य गायनावर असतो तर दशावतारी नाटकात उस्फुर्त संवादफेक, रांगडा अभिनय यावर भर असतो.

नाटकाचा पेटारा : दशावतारी नाटकात पेटाऱ्याला विशेष महत्व आहे. या पेटाऱ्यात रंगभूषा, वेशभूषा यांचे समान असते तसेच गणपती, रावण, यक्ष, संकासूर यांचे मुखवटे देखील असतात. या पेटाऱ्याचे महत्व दशावतारी नाटकात अनन्यसाधारण आहे.

नाटक सुरु होण्यापूर्वी मुखवट्यांची, पेटाऱ्याची पूजा केली जाते. नाटक कंपनी उत्सवाच्या वेळी गावोगावी पेटारा घेऊन नाटक सदर करते.

आड दशावतार (पूर्वरंग) व दशावतार (उत्तररंग) :

तुळशीच्या लग्नानंतर दरवर्षी ठराविक तिथीला कोकणातील प्रत्येक गावात देवांचे उत्सव सुरु होतात. या उत्सवाला मालवणी भाषेत 'सप्तो' म्हणजेच सप्ताह असे म्हणतात. या उत्सवामध्ये जत्रा भरते. यावेळी देवाची पूजा अर्चा, नवस, पालखी व सर्वात शेवटी दशावतारी नाटक हे देवळाच्या आवारातच केले जाते. ही नाटके रात्री १०—११ वाजता सुरु होतात व पहाटे तीन ते चार वाजेपर्यंत चालतात. मालवणी दशावतारी नाटकाला गावातील लोक 'धयकालो' अस ही संबोधतात.

पूर्वरंगातील संकासुराची गोष्ट आणि त्यानंतरचे दशावतारांचे दर्शन म्हणजे आडदशावतार. आडदशावताराची सुरुवात मत्सावतार गोष्टीने होते. यात संकासूर नावाचा राक्षस ब्रम्हदेवाकडून वेदांची चोरी करतो आणि विष्णू त्याचा संहार करतो. संकासूर काळे कपडे घालतो. लाल जीभ लावतो. संकासुराचे संवाद मजेशीर असतात. बाकीचे विष्णूचे सर्व अवतार सूत्रधाराच्या गाण्यातून सांगितले जातात. त्यानंतर नरसिंह अवतार दाखवतात. वामन, परशुराम या अवतारांचा फक्त उल्लेख करतात. राम व कृष्ण यांचे अवतार मात्र दाखवले जातात. आणि उत्तरंगात त्यावर आधारलेली एक कथा दाखवली जाते. या भागात युद्धे होतात. पखवाज, पेटी, झांज, यांचा कल्लोळ होतो. देव व दानव यामधील युध्ये हा प्रकार सुद्धा बघण्यासारखा असतो. ते एक प्रकारचे नृत्यच असते. त्याला लंगार नृत्य म्हणतात. त्यात प्रतिद्वंदी एकमेकांकडे आवेशाने पहात फेर घेऊन गोल गोल फिरत राहतात. युद्धासाठी खोट्या बनवलेल्या गदा, तलवारी, यांचा वापर करतात. शेवटी दैत्य धारतीर्थ पडला कि नाटकाचा शेवट होतो. नाटकाच्या शेवटी हंडी फोडून दहीकाला (प्रसाद) वाटला जातो.

दशावतार या लोककलेत पूर्वरंगात कासुर — भटजी — गणपती, रिद्धी — सिद्धी, सरस्वती, लक्ष्मी — विष्णू, ही पात्रे आणि उत्तररंगात रामायण, महाभारत या पुराणांमधील आख्यान असे कार्यक्रमाचे स्वरूप मध्यरुपात सादर होते. देव देवतांचे युद्ध म्हणजे दशावतारी नाटकातील मुख्य आकर्षण. तुळशीच्या लग्नापासून विविध जत्रांमध्ये कोकणात दशावतारी खेळ सुरु होतात ते मे महिन्यापर्यंत चालतात. पूर्वरंग (आडदशावतार) हा दशावताराच आत्मा असतो. पण आता पूर्वरंगाला दशावतारात फाटा दिलेला दिसतो.

विष्णूचे दहा अवतार म्हणजे दशावतार पण यापैकी वामन, परसुराम, राम, व कृष्ण हे चारच अवतार रंगमंचावर दाखवले जातात.

दशावतार नाटकाची वैशिष्ट्ये :

दशावतारी नाटकाचे ठळकवैशिष्ट म्हणजे या नाटकातील संवाद लिहिलेले नसतात. म्हणजेच लिखित संहिता नसते. प्रत्येक पात्र स्वतःची रंगभूषा करायला बसण्यापूर्वी नाटकमंडळीना रामायण, महाभारत व पुरण यातील सादर करावयाचे कथानक सांगितले जाते. त्यानुसार त्या कथाकातील पात्रे रंगमंचावर स्वतःचे संवाद बोलत असतात. इथे दखल घेण्याजोगी बाब म्हणजे लिखित संवाद नसूनही रंगमंचावर दोन किंवा तीन पात्रे एकत्र असूनही त्यांचा आपापसात संवादाचा गोंधळ होत नाही. दशावतारी नटाचे हेच खरे कौशल्य मानले जाते. दुसरे महत्वपूर्ण वैशिष्ट म्हणजे दशावतार हा प्रकार कोकणातला असला आणि तिथली बोलीबाषा मालवणी असली तरी नाटकातील संवादाची भाषा शुद्ध मराठी असते एखादाच प्रसंग नाटकाला बाज आणण्यासाठी मालवणीतुन सादर केला जातो.

दशावतार नाट्य प्रकारचे खास वैशिष्ट म्हणजे या नाटकामध्ये स्त्री कलाकार भूमिका साकारत नाहीत तर सर्व स्त्रीपात्रे सुद्धा पुरुषकलाकारच स्त्रीवेशात सादर करतात. समर्थ रामदासांच्या दासबोधातील श्लोकात त्यांनी या स्त्रीपात्रांचे वर्णन केले आहे. भजन, कीर्तनादी कार्यक्रमांतून, रूढी विधानांतून, ईश्वरी सत्तेचा धाक दाखवणे सामाजिक संतुलनाच्या दृष्टीने आवश्यक होते. या पार्श्वभूमीवर दशावतार हा निव्वळ कलाविष्कार रहात नाही तर लोकप्रबोधनाचही माध्यम ठरतो.

प्रसिद्ध दशावतारी नाटक कंपन्या :

कोकणातील दशावतारी मंडळांमध्ये नाईक, मोचेमाडकर, पारसेकर, आरोलकर, मामा मोचेमाडकर, वालावलकर, कलिंगण, वालावलकर, गोरे, चेंदवणकर, खानोलकर, आजगावकर, या दशावतारी नाटक कंपन्या प्रसिद्ध आहेत. या कंपन्यांचे

अनुकरण करून कालांतराने नव्या कंपन्या उदयास आल्या आणि दशावतार अधिकाधिक लोकाभिमुख झाला. बाबी कलिंगण व बाबी नालंग हे दशावतारी नाटकातील नावाजलेले कलाकार आहेत.

दशावतारी नाटकांचे बदलते स्वरूप :

दशावतारी नाटकांबद्दलच्या बऱ्याच जाणकार मंडळींच्या मतानुसार आता दशावतारी नाट्यात बदल होत आहे. दशावतारी नाटकात आता ट्रिक-सीन येऊ लागलेत पूर्वी नट आपल्या मूळ कंपनीशी बांधील असत. त्यामुळे सादरीकरणात एक भक्कमपणा असायचा. साध्यस्थितीत दशावताराची कथा सुद्धा पुराने सोडून काल्पनिक होऊ लागली आहेत. दशावतारांची नावे नाटक, सिनेमा यावरून पडू लागली आहेत. काही तरुण दशावतारात न शोभणारे विनोद करू लागले आहेत. मनोरंजनाची कोणतीही साधन नव्हती त्या काळात दशावताराला खूप महत्व होत. आता तुलनेने ते कमी झाल असल आणि मनोरंजनाची इतर साधन उपलब्ध असली तरी जत्रोत्सवातल्या दशावतारी नाटकाच महत्व कमी झलेला नाही. आता यु ट्युब व इतर सोशल मिडियावर दशावतारी नाटके पहायला मिळतात.

लोकाश्रयी केलेला राजाश्रय नाही :

रसिकांना वर्षानुवर्षे आपल्या अभिनयाची मोहिनी घालणाऱ्या दशावतारी कलाकारांची या कलेतून मिळणारी आर्थिक मिळकत मात्र तुटपुंजीच असते. मात्र असे अजूनही कलाकार कलेच्या श्रद्धेपोटी निष्ठेने काम करीत आहेत. पासाळ्यात चार महिने नाटके बंद राहतात राहिलेल्या आठ महिन्यातून जे मिळेल त्यातूनच सगळा खर्च भागवावा लागतो. जमा खर्चाचा मेळ बसत नाही मंदिराच्या व्यवस्थापना कडून चार ते आठ हजार मानधन दिले जाते. मंडळांमध्ये १५ ते २० कलाकार असतात त्यामध्ये ते मानधन वाटुन घेतल जात. दशावतारी नाटकांकडे कलाकार केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून पाहिलं जात नाही. तर आपली कला आपण जोपासली पाहिजे. हाच मुळ उद्देश त्यात असतो. म्हणूनच कि काय दशावतारी कलाकारांच्या स्थितीचे वर्णन 'रात्रीचा राजा' दुसऱ्या दिवशी डोक्यावर बोजा' असे केले जाते. म्हणजेच रात्री नाटकात राजाचे काम करणारा कलाकार सकाळ होताच डोक्यावर सामानाचा बोजा गेऊन दुसऱ्या गावी वाटचाल करतो. बहुतेक सर्व मंडळांची आज मात्र मिनीबस सारखी वाहने आहेत. अर्थात हि वाहने परवडतात म्हणून खरेदी केलेली नसतात तर सर्व कलाकारांना एकत्र घेऊन प्रवास करण सोप जाव हा उद्देश त्यामागे असतो. टाळ्या मिळवून लोकरंजनाची पावती मिळण्यापेक्षा परंपरा जपत परवडत नसतानाही आर्थिक विपान्नावस्थेत समाजप्रबोधन चा मुळ उद्देश दशावतार हि लोककला जोपासत आहे. ही कला चिरकाल टिकवून ठेवण्यासाठी राजाश्रय मात्र मिळायला हवा. त्यासाठी प्रयत्न होत असले तरी त्याला निश्चित दिशा मात्र प्राप्त झालेली नाही.

निष्कर्ष :

१) दशावतारी नाटके व इतर लोककला या कोकणातील लोकजीवनाचा अतुट भाग आहेत. या लोककला सण उत्सवाचा भाग म्हणून सादर केल्या जातात.

२) जात्रोत्सवातील दशावतारी नाटकांच्या प्रयोगांमुळे स्थानिक लोककलाकारांना त्यांच्या अंगी असलेल्या कलागुणांच्या सदरीकरणासाठी वाव मिळतो.

३) दशावतारी नाटकांच्या माध्यमातून सर्व जातीचे व धार्मिक स्तरातील लोक एकत्र असल्यामुळे सामाजिक प्रबोधन घडून येते.

४) लुप्त होणार्या मार्गावर असणाऱ्या दशावतारी लोककलेचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) जोशी अ. म. भारतीय नाट्यप्रयोग विज्ञान, पुणे १९६५

२) जोशी व्ही. कृ. लोकनाट्याची परंपरा, पुणे १९६१

३) डॉ. केळुसकर महेश, दशावतार, अनघा प्रकाशन २०१९

४) डॉ. राजापुरे – तापस पुष्पलता, कोकणातील लोककला, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

५) मराठी विश्वकोश.

ह. ना. आपटे यांच्या 'पण लक्षांत कोण घेतो!' या कादंबरीतील 'यमू' या पात्राचे स्त्रीवादी वाचन

प्रीती प्रणय देसाई
सहाय्यक प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
पाटकर—वर्दे महाविद्यालय,
गोरेगाव (मुंबई)

माणसाच्या आदिमकाळाकडे डोकावून पाहिले तर असे लक्षात येते की मानवाच्या आदिमावस्थेत स्त्री आणि पुरुषातील नैसर्गिक शरीर भेदाव्यतिरिक्त अन्य कोणताही भेद नव्हता. लिंगाधारित असे त्यांचे जगण्याचे नीतीनियम नव्हते, स्त्री आणि पुरुषांमध्ये कोणत्याही कामाची विभागणी नव्हती. प्रत्येक कामात दोघेही सहभागी असत. मात्र अग्नीच्या आणि शेतीच्या शोधामुळे काही कामांची स्वाभाविक विभागणी त्यांच्यात झाली. काळाच्या ओघामध्ये या नैसर्गिक संस्कृतीमध्ये बदल होत गेला आणि आदिम काळातील स्त्री आणि पुरुष यांतील समानत्व संपुष्टात आले व स्त्रियांना विविध स्तरावर दुय्यम स्थान देणाऱ्या पुरुषप्रधान संस्कृतीचा उदय झाला. मानवी समाजात केव्हातरी गरजेतून आणि सहजपणे निर्माण झालेली स्त्री आणि पुरुष यांमधील श्रमाची विभागणी पुढच्या काळात अनिवार्य ठरली. श्रमविभागणीच्या अनिवार्यतेतून स्त्री आणि पुरुष यांची भिन्न भिन्न क्षेत्रे निर्माण झाली. जगण्या-बोलण्याच्या भिन्न चौकटी निर्माण झाल्या. ज्या चौकटी पुढे जाऊन हळूहळू स्त्रियांचे माणूसपण नाकारणाऱ्या व त्यांना सर्व स्तरावर दुय्यमत्व देणाऱ्या म्हणून अन्यायकारक ठरल्या. या चौकटीत जगताना आपले माणूसपण नाकारले जात आहे, या व्यवस्थेने आपल्याला वस्तुरूप बहाल केले आहे. याची जाणीव खऱ्या अर्थाने स्त्रियांमध्ये आली ती एकोणिसाव्या शतकात. एकोणिसाव्या शतकात स्त्रीला स्वतःविषयी आलेल्या आत्मभानातून, जाणीवेतून पुढे समाजामध्ये आपले 'माणूस' म्हणून अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी ज्या तात्त्विक विचारांची मांडणी स्त्रियांनी केली ते विचार म्हणजेच 'स्त्रीवादी विचार' होय. ''पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाची अत्याचाराची, शोषणाची जाणीव होऊन त्या संस्कृती विरोधात उभे राहून या संस्कृतीने स्त्री संदर्भात निर्माण केलेल्या पारंपारिक नितीनियमांना अमान्य करत स्त्रीला केवळ 'स्त्री' नव्हे तर 'माणूस' म्हणून जगता यावे या दृष्टीने केलेल्या विचार म्हणजे स्त्रीवाद होय.''[१] ''स्त्री म्हणून आपण जन्म घेत नसतो, तर आपण स्त्री बनत असतो . हे 'सिमान द बोव्हाचे विधान संस्कृती दर्शनी धक्कादायक वाटले, तरी या संदर्भात सार्थ ठरते. अर्थात आपण स्त्री, वा पुरुष देह घेऊन जन्माला येतो, ... परंतु या देहाबरोबर लाजाळूपणा, नाजुकपणा, भावनाप्रधानता, समता, स्वार्थत्याग, समर्पण वैगेरे गुणही जन्मजात असतात हे येथे नाकारायचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीवर लादलेले असतात. तेव्हा जैविक लिंगभेद म्हणजे सांस्कृतिक लिंगभेद हे एक नव्हे, हे स्पष्ट करणे हे स्त्रीवादाचे उदिष्ट आहे.''[२]

स्त्रीवादी विचारांची सुरवात १९७२ साली ' मेरी वुलस्टोनक्राफ्ट' या इंग्लंडमध्ये राहणाऱ्या स्त्रीच्या पुस्तकाने झाली असे मानले जाते. फ्रेंच लेखिका 'सिमॉन दी बुवा' यांचे ' दी सेकंड सेक्स' हे स्त्रीवादी साहित्य विचार मांडणारे पुस्तक आहे. व्हर्जीनिया वुल्फ या लेखिकेच्या 'अ' रूम फॉर वन्स ओन' आणि नार्वे येथे 'इब्सेन' या नाटककाराने ' डॉल्सहाउस' हे नाटक लिहून स्त्री स्वातंत्र्याचे विचार मांडले'.[३] आधुनिक काळात जगभरातून विविध भूमिकांतून स्त्रीवादी चळवळी उभारल्या गेल्या. 'उदारमतवादी स्त्रीवाद', मार्क्सवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद यांतून स्त्रीस्वातंत्र्याची संकल्पना पुढे आली.

१९६०—७० च्या दशकात ' स्त्रीवादी वाचन' या संकल्पनेचा उदय झाला. जोनानाथ कलर व एलन शो वाल्टर यांनी स्त्रीला समजून घेणाऱ्या व तिला यथोचित न्याय देणाऱ्या साहित्यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या समीक्षेला स्त्रीवादी वाचन असे म्हटले. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील आणि संस्कृतीतील विषमतेवर आधारलेली मूल्यव्यवस्था स्त्रीचे लिंग, वर्ण, वंश, आणि वर्ग आदी मानवनिर्मित भेद व्यवस्थेमधून कशा प्रकारे शोषण करते? ही व्यवस्था तिच्या स्त्रीत्वाचा आणि 'स्वत्वाचा' कसा बळी घेते? याची लिंगभेदरहित चिकित्सा स्त्रीवादी वाचनात अपेक्षित असते.[४] साहित्यकृतीत येणाऱ्या विविध पात्रांच्या उक्तीकृतीतून हे वाचन केले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून ह. ना. आपटे यांच्या 'पण लक्षांत कोण घेतो! या कादंबरीतील 'यमू' ह्या पात्राचे 'स्त्रीवादी वाचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ह. ना. आपटे यांची 'पण लक्षांत कोण घेतो! ही कादंबरी १८९३ मध्ये प्रथम प्रकाशित झाली. प्रस्तुत कादंबरीचा लेखनकाल विचारत घेता हा कालखंड भारतासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय दृष्टया महत्वाचा काळ होता. भारतीय समाजातील स्त्रीसंदर्भातील अनेक रूढी-परंपरा या संदर्भात ब्रिटीश कालखंडात कायदे केले असले तरी प्रत्यक्ष समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे जगणे सुसह्य झाले होते असे नाही. एकत्र कुटुंबपद्धती व पुरुषसत्ताक व्यवस्था यांमुळे विविध नैतिक, धार्मिक, आणि कौटुंबिक जबाबदारींमध्ये स्त्रीचे जीवन अडकून पडले होते. स्त्रीकडे पाहण्याचा पुरुषाचा आणि स्त्रीचाही दृष्टीकोन मर्यादित होता. स्त्रीच्या भोवती अनेक समाजसंस्कृतीरचित गुणधर्म लादून तिच्याभोवती विविध मर्यादांचे वलय निर्माण केले गेले. त्यात तिचे

शारीरिक, मानसिक, आर्थिक पातळीवर शोषण होऊ लागले. स्त्रीचे सर्व पातळीवर होणारे हे शोषण एकाबाजूने ह.ना. आपटे यांनी आपल्या 'पण लक्षांत कोण घेतो! या कादंबरीतून व्यक्त केले आहे. तर काही सुधारणावादी पात्रांच्या साहाय्याने ह्या शोषणाचा उपहास व्यक्त केला आहे.

प्रस्तुत कादंबरीत 'यमू' हे केंद्रस्थानी असलेले पात्र आहे. तसेच ते निवेदक पात्र आहे. यशोदाबाई (यमूची आई) सुंदरी (यमूची लहान बहीण) यमूची आजी, यमूची वहिनी, यमूची आजेसासू, सासू, उमसासू तसेच , बनूताई ह्या नणंदा, यमूची मैत्रीण दुर्गी, बहिणाकाकू (दुर्गीची आई) तसेच मुंबईच्या मैत्रिणी लक्ष्मीबाई, यशोदाबाई, आदी स्त्री पात्रांनी कादंबरीगत भाव-जीवनविश्व व्यापलेले दिसते. कादंबरीत स्त्रीपात्रांप्रमाणेच पुरुषपात्रेही महत्वाची आहेत. गणपत, (यमूचा भाऊ) वासुदेवराव (यमूचे वडील) रघुनाथराव (यमूचा नवरा), दुर्गीचा नवरा, गोपाळमामा, शंकरशेट (यमूचे मामेसासरे), धोंडू, विष्णुपंत, नाना आदी पात्रे या कादंबरीत दिसतात. या सर्व पात्रांच्या उक्तीकृतीतून कादंबरीतील वैचारिक व भावनाविश्व प्रकट झाले आहे.

यमू तिच्या 'आत्मचरित्राच्या' निमित्ताने तिचे बालपण ते प्रौढपण या दरम्यानच्या महत्वाच्या आठवणींचे कथन करते. हे कथन करीत असताना तिच्या अवतीभोवती असलेल्या विविध वृत्तीप्रवृत्तींच्या व्यक्तींची ती स्वभाववैशिष्ट्ये सांगते. पुरुषप्रधानव्यवस्थेने स्त्रीठायी कल्पिलेल्या समाजसंस्कृतिरचित गुणधर्मामुळे स्त्रीचे जगणे कसे मर्यादित झाले आहे याची सततची जाणीव या स्त्रीपात्राकडे असलेली दिसते. व्यवस्थेने आखून दिलेल्या यम-नियमामध्ये जगताना स्त्रीच्या भावभावनांचा कसा संकोच होतो याचा उच्चार ती कधी इतरांच्या, तर कधी स्वतःच्या अनुभवातून अनेकदा करते. उदा. वडीलधा-या व्यक्तिसमोर पत्नीने नवऱ्याशी बोलू नये.', या संकेतामुळे परगावी जाणा-या नवऱ्याचा यमू निरोप घेऊ शकत नाही. मनात इच्छा असतानाही त्या इच्छेचे तिला दमन करावे लागते. अशा वेळी तिची झालेली भावावस्था ती पुढील शब्दांत व्यक्त करते. '' डोळ्याला पाणी आले ते दंडावरच्या चोळीला पुसून मुकाटयाने उष्टी काढीत होते;...डोळ्यातून एकसारखे पाणी येत होते, कंठ दाटून आला. टांग्याची चाके वाजली, टांगा गेला आणि एवढ्या आशेने आणि उत्सुकतेने केलेला विडा जसाच्या तसा ओच्यात राहिला.''(पृष्ठ क्र. २८९) प्रस्तुत निवेदनातून यमी हे पात्र ही समाजव्यवस्था स्त्रियांच्या अगदी सहज भावनांची कशी गळचेपी करते हेच जणू अधोरेखित करते असे स्त्रीवादीवाचनातून मांडता येईल. कादंबरीगत स्त्रीपात्रांच्या वर्तमानकालीन अवस्थेला ही व्यवस्थाच कशी कारणीभूत आहे. याचेही ती अनेकदा कथन करते. उदा. ''नाना तऱ्हेच्या गोष्टी बोलायला नाना तऱ्हा पाहिल्या पाहिजेत, ऐकल्या पाहिजेत, वाचल्या पाहिजेत, त्याखेरीज आपोआप तर येत नाही ना? वर्तमानपत्र म्हणजे पुडया करायला अगर त्याच्यापेक्षा काही कामाला उपयोगी पडणारा कागद हा जर समज, तर त्यात काय लिहिले आहे, आणि हल्ली कशाबद्दल वाटाघाटी चालली आहे हे आम्हाला कसे कळावे?'' (पृ.२५०)या निवेदनातून प्रस्थापित व्यवस्थेने स्त्रीचे विचारक्षेत्र कसे मर्यादित ठेवले आहे, हेच ती मुखरित करते. स्त्रिया एकमेकांशी बोलताना नेहमीच सांसारिक गोष्टींविषयी बोलत असतात. त्यामागे उपरोक्त स्थितीगती असल्याचे आपल्या निवेदनातून ती स्पष्ट करते. तिच्या मते अनेकविध विषयांवर बोलण्यासाठी ज्ञान गरजेचे असते व हे ज्ञान मिळवण्यासाठी पाहणे, ऐकणे, वाचणे आदींचा संस्कार व्यक्तीवर होणे गरजेचे असते. मात्र स्त्रियांचे शिक्षण नाकारून त्यांना अज्ञानात ठेवले त्यामुळे स्त्रियांचे वैचारिक विश्व मर्यादितच राहिले आहे असे तिला वाटते. हे यमीचे निवेदन सत्तेचे राजकारण उघड करते .

'स्त्री' म्हणून स्त्रीला वैवाहिक जीवनात विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने घडवलेल्या सासरच्या स्त्री-पुरुषांचे दडपण घेत तिला जगावे लागते. पुरुषप्रधानव्यवस्थेत स्त्रीवर लादलेल्या 'बाई'पणाच्या जबाबदाऱ्या लग्नानंतर तिच्याभोवती अधिकच घट्ट होतात. आपल्या आई-वडिलांना भेटण्यासाठी ही सासरच्या मंडळींची परवानगी अनिवार्य ठरते. यमू आपले अनुभव व्यक्त करताना एका ठिकाणी म्हणते , "....ही आमची स्वतंत्रता! हे आमचे जिणे! प्रत्यक्ष बापाच्या घरी जायचे तर त्याला सतरा हजार परवानग्यान सरवानग्या? यापेक्षा गुलामगिरी ती काय असेल?'' (पृष्ठ ३९९) या प्रश्नातून ती समाज वास्तवच मांडते असे म्हणावे लागते. त्याचप्रमाणे आर्थिक सत्ता कशी पुरुषाच्या हाती एकवटली आहे याचाही उच्चार करताना ती दिसते दिसते. लग्नानंतर नवऱ्याच्या नोकरीनिमित्त यमू ही पुण्याहून मुंबईस जाते. पुण्याहून मुंबईस निघताना यमू तिची लहान बहीण सुंदरी हिच्या हातात रुपया ठेवते तेव्हा ती म्हणते, "...रुपया त्या तरुण स्त्रीच्या हाती कुठला बरे असावा? आपल्या तरुण स्त्रीच्या हाती रुपया येणे म्हणजे एक अजबच गोष्ट!" (पृष्ठ ३१६) यमू हे पात्र कधी कधी पारंपारिक दृष्टीकोनाच्या प्रभावाखाली असल्याचेही लक्षात येते. तिची आई ही सहनशील, मितभाषी, त्यागी, असल्याने ती तिला ' आदर्श' वाटते.. किंवा " बोलूनचालून ती बायकोच, तेव्हा तिचे कुठे काय चालणार आहे? (पृ ६३) '' आम्ही गरीब गायी! कसायाच्या हाती दिल्या तरी काय करणार !'' (पृ.१२०) या यमूच्या निवेदनातून ' स्त्रीचं' बिचारी असणं जणू ती मान्य करते आहे असे वाटते. मात्र असे असले तरीही तिचे हे निवेदन म्हणजे समाजवास्तवाचे उपहासात्मक कथन आहे असेही वाटते. मुंबईच्या वास्तव्यात हे पात्र स्वतंत्रपणे विचार करण्यास प्रवृत्त होते आणि ते स्वतःकडे व इतर नातेसंबंधाकडे अपारंपरिक दृष्टीने पाहू लागते. स्वतःमधील हा बदल नोंदवताना ती दिसते. ती म्हणते, ''स्वतंत्रतेचे वारे फारच निराळे आहे. एकदा ज्याने स्वतंत्रतेचा अनुभव घेतला, त्याला तो निपचित पडेल असे घाबरविणे महाकर्मकठीण.'' (पृ. ३८९) स्त्री-पुरुषांनी एकत्र बसून गप्पा मारणे, नवरा

बायकोने एकमेकांशी बोलणे, हसणे, एकमेकांच्या हातावर टाळी मारणे या गोष्टींचे सुरवातीला आश्चर्य वाटणाऱ्या गोष्टी नंतर यमू सहज स्वीकारते. किबहुना ती म्हणते, ‘‘ जी मंडळी अशा गोष्टीला नाके मुरडतात, हसतात, टवाळ्या करतात, त्या लोकांच्या मुर्खपणाबद्दल हसू आले व केवळ रुढीच्या गुलामगिरीने जखडले जाऊन या लोकांनी कित्येक आनंद आपल्या हातचे घालविले, असे वाटून खेद मात्र झाला.” (पृ.४४४) अशी संवेदनशील प्रतिक्रिया ती व्यक्त करते. वैचारिक स्वातंत्र्याचा, स्वतंत्रतेचा अनुभव घेऊ पाहणाऱ्या या पात्राचा आत्मविश्वास आणि निर्भीडपणा मुंबईच्या वास्तव्यानंतर वाढीस लागल्याचे लक्षात येते.

विविध अनुभव कथन करणारे यमू हे पात्र प्रसंगी ‘बंडाची’ भाषा करताना दिसते. स्त्रीला समाज व्यवस्थेत समानतेचे स्थान प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर तिने रूढी, परंपरा आदींचे जे पाश स्त्रीभोवती घट्ट आवळले आहेत त्यातून तिने स्वतःही सुटण्याचा प्रयत्न करायला हवा तसेच कुटुंब, समाज या दोन्ही व्यवस्थांमधील पुरुषांनी स्त्रीला तिच्या स्वातंत्र्यासाठी पाठिंबा द्यायला पाहिजे याविषयीची कथन यमू करताना दिसते. ती इतर स्त्रियांचे वैचारिक प्रबोधन करताना म्हणते, ‘’ बायांनो घराच्या बाहेर आपण पाऊल टाकणे म्हणजे नागिणीच्या फडेवर पाय ठेवण्यासारखे समजा, परंतु तसे करण्यास भिऊ मात्र नका. आपल्या दाराशी जी ही रुढीरुपी नागीण आज किती दिवस पसरली आहे तिला कोणीही यातून, आपणा बायकांची तर गोष्ट विचारू नका, ओलांडून जायची तयारी करू लागलो की तिने आपला प्रचंड फडा एकदम वर करून आपल्याला लाखो तोंडांनी दंश केलाच म्हणून समजा अशी स्थिती आहे, तर आता घरात किती दिवस बसायचे?...(पृ.४४५) अशा प्रश्नार्थक आवाहनातून जणू यमू हे पात्र या व्यवस्थेविरोधात बंड करताना दिसते. स्त्रियांभोवती निर्माण केलेल्या अनेक मर्यादांना उधळवून लावण्याचा उच्चार हे पात्र करते. थोडक्यात ‘ यमू हे पात्र काही प्रमाणात जरी पारंपारिक दृष्टीकोनाच्या प्रभावाखाली असले तरी स्त्रीभोवती असलेल्या अनेक रूढी-परंपराचा ते उपहास करते. सुधारणावादी विचार करणाऱ्या लोकांच्या सहवासात आल्यानंतर ती स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल करते. इतकेच नाही तर इतर स्त्रियांनी देखील स्वतःला या रूढीच्या गुलामगिरीतून मुक्त व्हावे असे तिला वाटले. त्यासाठी त्यांचे वैचारिक प्रबोधनही ती करते.

संदर्भ

१.पाटील गंगाधर, लेख *स्त्रीवादी समीक्षा विचार*, दूर व मुक्त अध्ययन शिक्षण संस्था. मुंबई विद्यापीठ. मुंबई . पृ. १७१

२. कुडचेकर शिरीन, ‘*मराठी वाड;मयकोश, खंड चौथा. समीक्षा संज्ञा,* समन्वयक संपा. विजया राजाध्यक्ष, महाराष्ट्र- राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर २००२ पृ. ४०८

३. आठलेकर मंगला. *तिची कथा*, प्रास्ताविक . पृ. ३२

४. तापस राजापुरे पुष्पलता. लेख,’ *स्त्रीवादी वाचन*‘ दूर व मुक्त अध्ययन शिक्षण संस्था. मुंबई विद्यापीठ. मुंबई . पृ. १८७

५. आपटे ह. ना. ‘*पण लक्षांत कोण घेतो!* आवृत्ती क्रमांक ६ (२०१३)

मध्ययुगीन कालखंडातील संत एकनाथांचे सामाजिक योगदान

प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम
प्राचार्य
श्रीमंत भैय्यासाहेब राजेमाने महाविद्यालय,
म्हसवड, ता. माण, जि. सातारा – ४१५५०९
Email – stkadam75@gmail.com

प्रस्तावना –

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी मानली जाते. आरंभापासून संतांनी सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रांत आपल्या कार्यातून अभूतपूर्व ठसा उमटविला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेचे तत्वज्ञान मराठीत ज्ञानेश्वरीच्या रुपाने मांडून अद्वैत भक्तीवर आधारलेल्या तत्त्वज्ञानातून बहुजन समाजाला संघटित केले आणि वारकरी संप्रदायाचा ध्वज उभारला. या ध्वजाखाली संत नामदेव, जनाबाई, गोराकुंभार, चोखामेळा, विसोबा खेचर, नरहरी सोनार, सावतामाळी, कोन्होपात्रा, परिसा भागवत सेना न्हावी, संत एकनाथ, संत तुकाराम, निळोबा, कर्ममेळा, बंका आदी संतांनी आश्रय घेतला. आणि समाजप्रबोधनाचे कार्य मोठया प्रमाणात घडवून आणले. तत्कालीन समाज जीवनांवर त्यांच्या साहित्य आणि विचारांमुळे मोठा प्रभाव पडला. या संत परंपरेत संत एकनाथांचे सामाजिक योगदान उठून दिसते.

संत एकनाथ : अल्प परिचय –

मध्ययुगीन कालखंडात वारकरी स्थापनेनंतर सुमारे २५० वर्षानंतर एकनाथांचा जन्म एका खानदानी देशस्थ ब्राम्हणाच्या घरात इ.स.१५३३ मध्ये 'पैठण' येथे झाला. त्यांच्या आईचे नाव रुक्मिणी तर वडिलांचे नाव 'सूर्यनारायण' असे होते. संत भानुदास हे नाथांचे पणजोबा आणि 'चक्रपाणी' हे आजोबा. त्यांनीच नाथांचा सांभाळ केला. घरात विठ्ठल भक्तीची असलेली परंपरा पुढे नाथांनी व नाथांचा मुलगा हरिपंडित यांनी चालू ठेवली. गिरिजाबाई ही नाथांची पत्नी त्यांना गोदावरी, गंगा या दोन मुली व हरी नावाचा मुलगा झाला. जनार्दनस्वामी हे नाथांचे गुरू त्यांच्यामुळे नाथ दत्तोपासक बनले. 'एका जानार्दनी' नावाने आपल्या नावात ते गुरुंचेही नाव जाडीत.

संत एकनाथांनी अभंगरचना, भारूड, जोगवा, गोंधळ, गवळणी अशा विविध प्रकारांत साहित्य निर्मिती केली. 'एकनाथी भागवत' हा त्यांचा लोकप्रिय ग्रंथ आहे. 'भावार्थ रामायण, 'रूक्मिणीस्वयंवर' अशाही ग्रंथरचना त्यांनी केल्या आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यांनी ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली त्यामुळे ते 'आद्यसंशोधक' ठरतात. सर्व संत मंडळात कार्य बहुविध असून प्रशंसनीय ठरते. ल.रा.नसिराबादकर यांनी म्हटले आहे की, "ज्ञानेश्वरांनंतर सुमारे तीनशे वर्षांनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनचे पुनरुत्थान घडविण्याचे कार्य एकनाथांनी केल"[1] यामुळेच संत एकनाथ हे खरे महाराष्ट्राचे नाथ होत असे न्या. रानडे यांनी म्हटले. बहिणाबाईंनी भागवत मंदिराचे चित्र रेखाटताना जनार्दन एकनाथ खांब दिला भागवत   असे नाथांच्या बद्दल गौरवाने म्हटले आहे. नाथांच्या जीविताचे ते महत्कार्य होते. एकनाथांनी ज्ञानेश्वरांची परंपरा त्यांचे कार्य त्यांची विचारसरणी पुढे चालवली [2] त्यामुळे त्यांना ज्ञानाचा एका असेही म्हटले जाते. दत्त आणि वारकरी, प्रपंच आणि परमार्थ, काव्य आणि तत्त्वज्ञान, संस्कृत आणि प्राकृत, पंडित आणि जनसामान्य, भक्तिप्रधान सात्विक कविता आणि श्रृंगार-वीर-हास्यरसप्रधान आख्यानक कविता यांचा समन्वय नाथानी आपल्या जीवनात व साहित्यात घातल्यामुळे त्यांना 'समन्वयकार एकनाथ' असेही म्हटले जाते. "व्यासंगी, व्युत्पन्न, कनवाळू आणि भूतदयावादी व्यक्तिमत्व हेच नाथांच्या समन्वयवादी विचारसरणीचे प्रेरणास्थान आहे."[३] अशा बहुश्रुत नाथांनी वयाच्या ६६ व्या वर्षी २६ फेब्रुवारी इ.स. १५९९ या दिवशी आपली जीवितयात्रा पूर्ण केली. त्यांच्या सामाजिक कार्याचा वेध प्रस्तुत शोधनिबंधाधारे घेण्याचे प्रयोजन आहे.

मध्ययुगीन कालखंडातील संत एकनाथांचे सामाजिक योगदान —

- **संत एकनाथकालीन परिस्थिती व नाथांचे कार्य —**

ज्ञानदेवांच्या काळापेक्षा नाथांच्या काळातील परिस्थिती वेगळी होती. ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्राची समृद्धी व वैभव लोप पावले होते. समाजात दु:ख, दारिद्र्य आणि अज्ञान यात भर पडली होती. हिंदूंची असंख्य मंदिरे नष्ट होत होती व त्याठिकाणी मशिदी उभारल्या जात होत्या. मराठी भाषेत अनेक फारशी, उर्दू शब्द शिरले होते. ब्राम्हतेज व क्षात्रतेज लयाला गेले होते. ज्ञानेश्वरीतील तत्वज्ञानाचा लोकांना पूर्णपणे विसर पडला होता. अशा परिस्थितीत हिंदूची धर्मभावना जागृत करण्याचे फार मोठे कार्य नाथांनी केले." नाथांनी जुन्या भागवत धर्माचे पुनरुज्जीवन करुन महाराष्ट्रात एक नवी जागृती निर्माण केली. त्यांचे सांस्कृतिक क्षेत्रातले हे कार्य महाराष्ट्राच्या भौतिक उन्नतीला पोषकच ठरले."[४]

- **समत्वदृष्टी —**

प्राणी असो व पक्षी असो त्याकडे ममत्व व समत्व दृष्टीने पाहावे असा नाथांचा विचार होता. म्हणूनच वाळवंटात रडणाऱ्या अस्पृश्य मुलाला ते कडेवर उचलून घेतात. तहानलेल्या गाढवाला गंगेचे उदक पाजतात. जे जे भेटे भूत। तया मानिजे भगवंत ।' या ज्ञानेश्वराच्या उक्तीप्रमाणे सर्व प्राणीमात्रांकडे दयाळूपणे व माणुसकीने पाहण्याचे नाथांनी समाजाला आवाहन केल. "नाथांची समत्वदृष्टी ही केवळ देखाण्यापुरती नव्हती. एकदा महाराच्या पोराला उचलून कडेवर घेऊन दाखविलं की, आपण समत्वदृष्ट्रीचे झालो, अशी त्यांची मनोधारणा नव्हती. नाथ आयुष्यभर समत्वदृष्टीनं वागले".[५]

- **प्रपंच व परमार्थ बोध —**

काही संतानी परमेश्वराची भक्ती आणि त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग सांगताना प्रपंचाचा तिटकारा केलेला आहे. संत रामदासांनी प्रथम प्रपंच नेटका करून नंतर परमार्थाचा स्वीकार करावा असे म्हटले आहे. परंतु नाथांनी समाजाच्या उन्नतीसाठी काम करण्याचा प्रयत्न केला. प्रपंचाबरोबर परमार्थाची त्यांनी सांगड घातली. त्यांनी समाजाला हे सिद्ध केले कि प्रपंचात राहून हि भक्तीच्या माध्यमातून मनुष्याचा उत्तम अध्यात्मिक विकास होऊ शकतो.

- **मराठी भाषेची व साहित्याची थोरवी —**

नाथांचे भाषिक व वाड्.मयीन कर्तृत्व फार उत्तुंग आहे. आपल्या विविध प्रकारच्या स्वतंत्र ग्रंथरचनेने मराठी साहित्याला नवे वळण घालून देऊन एका नव्या युगाला नाथांनी प्रारंभ केला.अध्यात्मावर ग्रंथरचनेकडून कथा वाड्.मयाकडे मराठी साहित्याचा ओघ त्यांनी वळविला. स्वतंत्र व सलग अशा कथा ग्रंथ निर्मिताचा, आरख्यानकाव्याचा आणि पदे, गौळणी, भारूडे यासारख्या विविध स्वरुपाच्या ललित व ग्रामीण काव्यप्रकारांचा पायंडा पाडला. नाथांनी प्रचंड ग्रंथनिर्मितीने मराठी भाषेचा मगदूर वाढविला आणि संस्कृतज्ञ पंडितांची मान्यता मिळवून मराठी साहित्याला एक प्रकारे प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिली. नाथांच्या ग्रंथातून तयार झालेल्या नव्या वाड्.मयप्रकारांच्या तंत्राचा मागोवा घेत काव्यरचना करणारे अनेक कवी पुढील शतकात आपल्या दृष्टीस पडतात.

- **ज्ञानेश्वरीचे शुद्धीकरण —**

नाथांच्या काळी समाजाला खऱ्या धर्माचा विसर पडल्यामुळे नाथ व्यथित झाले. धर्मग्लानीच्या काळी उच्च व खऱ्या धर्मतत्त्वांची सोप्या भाषेत ओळख करुन देणारा व सर्वांना सुलभ अशा आचारमार्गाचा पुरस्कार करणारा ज्ञानेश्वरांचा भक्तीमार्ग नाथांना अधिक महत्त्वाचा वाटला परंतू ज्ञानेश्वरीत अपपाठांनी शिरकाव केला होता. त्यामुळे नाथांनी ज्ञानेश्वरीच्या शुद्धीकरणाचे कार्य हाती घेतले व ते तडीस नेले.

- **स्त्रीमनाचा विचार —**

"ज्या कालखंडात स्त्रीयांना, शुद्रांना ज्ञानाचे अधिकार नाकारले होते. त्या कालखंडात शुद्रातिशुद्र नव्हे परंतु काही प्रमाणात काही संप्रदायाच्या माध्यमातून स्त्रियांना समानतेची वागणूक अनुभववयास मिळाली."[६] नाथांच्या काळात समाजातील स्त्रियांवर होत असलेले अन्याय, अत्याचार हे नाथांनी प्रत्यक्ष उघडया डोळ्यांनी पाहिले. त्यांच्या मनातली ही चीड 'रोडगा' यासारख्या भारूडातून व्यक्त केली. त्यांच्या काळात स्त्रीला नकाराचे स्वातंत्र्य नव्हते. मुलींची लग्ने लहानवयात होत असत. तिने फक्त संसारच करायचा या पलीकडे वेगळा विचार करायचा नाही असा तो काळ होता. त्या काळातील स्त्रियांना नाथ भारूडातून बोलके करतात.

"फाटकेच लुगडे, तुटकीशी चोळी, शिवाया दोराच नाही, मला दादला नको गं बाई।"

अशा प्रकारे स्त्रीया मूक भावनेतून तिच्या विचारांना व्यक्त करण्याचे काम संत एकनाथांनी केले. वेगवेगळ्या समाज व जातीतील स्त्रियांची प्रातिनिधिक स्वरुपात स्त्रीची योजना करून त्यांनी तमाम स्त्रियांचे दु:ख शब्दांत मांडले.

- **अज्ञान, अंधश्रद्धा व कर्मकांड यावर प्रहार –**

नाथांच्या काळात उच्च व सत्य धर्मतत्वापासून वंचित राहिलेला अज्ञ बहुजनसमाज जाखाई, जोखाई, मरीआई व नव्याने श्रद्धाविषय बनलेल्या कबरी, वीर या शेंदरी दैवाना भजू लागला होता. या दैवतांना कोंबडे, बकरे, बोकड बळी देणे, भुताखेतांना संतुष्ट करण्यासाठी देवऋषी – पंचाक्षरी सांगतील तसले भयानक धर्माचार पाळणे. प्रसाद म्हणून मद्य मांस सेवन करणे यातचसारा समाज जन्माचे सार्थक मानू लागला होता. अशा मध्ययुगीन कालखंडात कर्मकांडीय विचारांना छेद देणारी आणि वैज्ञानिक जाणिवेने विचार करणारी विचारधारा नाथांनी समाजाला दिली." तीर्थे धोंडापणी । देव रोकडा सज्जनी । अथवा 'म्हणती देव मोठे मोठे । पूजिताती दगड गोटे ।, अथवा दगडाचा देवा सेंदूराचा भार । दाविती बडिवार पूजनाचा॥" अशा विचारभूमिकेतून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा व कर्मकांड यावर नाथांनी निकराने प्रहार केला. आणि सर्व मानवी मात्रांचे कल्याण व्हावे म्हणून समाजाला विवेकशील वैज्ञानिक दृष्टी दिली. आचारांची शुद्धता राखून त्यांनी कर्मठतेविरुद्ध बंड केले. त्याकाळी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा व कर्मकांड दूर होण्यासाठी त्यांनी सोप्या भाषेत भारूडे, गौळणी, अभंग यांची रचना केली. त्यातून आपला उपदेश लोकांच्या मनावर नाथांनी हळूवारपणे बिंबविला. लोकरंजनातून साहित्याद्वारे त्यांनी लोकप्रबोधन केले.

समारोप –

संत एकनाथ हे मध्ययुगीन कालखंडातील समाजसुधारक होते. एकनाथांनी दत्त, कृष्ण, विठ्ठल (खंड्या) या सारख्या देवतांचे चित्र रेखाटले. परंतु ते निमित्त होते. त्याचे त्यांनी कधीही अवडंबर माजवले नाही. तुम्हांला भेटणारा प्रत्येक जीव हा तुमचा देव आहे. असे ते म्हणत सर्व धर्म, पंथ, जाती-उपजाती या सारख्याच आहेत अशी त्यांची शिकवण होती सर्व मानवजातीकडे सहिष्णू वृत्तीने पाहणे त्यांना अभिप्रेत होते.

निष्कर्ष –

- नाथांनी भागवत धर्माची साध्या सोप्या भाषेत समाजाला ओळख करून दिली.
- अज्ञान, अंधश्रद्धा व कर्मकांडीय विचारांना छेद देऊन वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण केला.
- मराठी भाषेचे व साहित्याचे महत्त्व वाढविले भक्ती साहित्यातून मराठी भाषा समृद्ध केली.
- सर्वाभूती समभाव दाखविला. मानवनिर्मित कृत्रिम भेदांना त्यांनी छेद दिला. आणि मुख्य म्हणजे संसारात राहूनही परमार्थ साधता येतो हे नाथांनी स्वानुभवाने दाखवून दिले. भूतदयेला महत्व दिले.
- स्त्रीमनाचा, त्यांच्या स्वातंत्र्याचा साकल्याने विचार केला.

संदर्भ :

१. नसिराबादकर ल. रा."प्राचीन मराठी वाड्.मयाचा इतिहास" फडके प्रकाशन कोल्हापूर–१९९७, पृ.९९.
२. शेणोलीकर ह.श्री. "प्राचीन मराठी वाड्.मयाचे स्वरुप", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. २०११, पृ.१०८.
३. नसिराबादकर ल. रा., उपरोक्त, पृ.११०.
४. शेणोलीकर ह. श्री., उपरोक्त, पृ.९५.
५. गोसावी र.रा., गोसावी वीणा : "श्री एकनाथ महाराज चरित्र", सारथी प्रकाशन – पुणे, २०२२, पृ. ११६.
६. पगारे म.सु. "आधुनिक साहित्य, स्वरूप आणि समीक्षा" प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव २०११, पृ. २३८.

कोल्हापूरचा शिलाहार राजवंश व त्यांची राज्यव्यवस्था

विकास संभाजी नाईक
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

पूर्वमध्ययुगीन कालखंडात कोल्हापूर हे श्री महालक्ष्मीच्या अस्तित्वाने नावारूपास आलेले श्री क्षेत्र होते. कोल्हापूरला असलेल्या स्थानमहात्म्यामुळे या क्षेत्राची महती दूरदूरपर्यंत पोहोचली होती . तत्कालीन चालुक्य,राष्ट्रकूट,चोल,शिलाहार,यादव या राजवंशांनादेखील याचे महत्व व आकर्षण वाटत राहिलेले होते हे आपणास या ठिकाणी सापडलेल्या वरील राजवंशाच्या शिलालेखावरून व संघर्षावरून विदित होते. कोल्हापूरच्या भूमीवर अनेकांनी आपल्या सत्ता प्रस्थापित केल्या पण खऱ्या अर्थाने कोल्हापूरच्या भूमीचा विकास,येथील संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार जर कोणी केला असेल तर तो तगरपूरवराधीश्वरशिलाहार राजवंशानेच. या राजवंशाच्या कालावधीतच या कोल्हापुरात पन्हाळ्यासारख्या अजोड अश्या १५ दुर्गाची निर्मिती झाली. शिलाहारांनी महालक्ष्मीस आपली वरदेवता मानून अचाट अशी कृत्ये पार पाडलीत. या सर्व गोष्टींचे प्रतिबिंब हे त्यांच्या राज्यकारभारात आपणास दिसून येते. शिलाहारांच्या या प्रशासनिक कामगिरीचा आढावा या प्रस्तुत शोधनिबंधातून जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे .

शिलाहारांचा राज्यविस्तार :

शिलाहारांच्या कोल्हापूर शाखेत रत्नागिरी जिल्हयाच्या पूर्वेच्या घाटावरील प्रदेश : यामध्ये सातारा,कोल्हापूर,सांगली आणि बेळगाव या सध्याच्या जिल्ह्याचा समावेश होता. थोडक्यात हा तत्कालीन पश्चिम महाराष्ट्रच होय. जतिग[१]हा या वंशाचा मूळपुरुष हा गोव्याच्या गंग राजांच्या पदरी किल्लेदार होता. यानंतरचा दूसरा जतिग (इ.स.१०००-२०)हा स्वपराक्रमाने राजा झाला. यानंतरच्या कालखंडात या राजघराण्यात विजयादित्य,गंडरादित्य व दूसरा भोज इ. पराक्रमी राजांनी राज्यविस्तार करत गोव्याच्या कदंबांशी संघर्ष करत त्यांना कोकणातून हाकलून लावले[२] व आपल्या राज्याचा विस्तार केला व हे करीत असता त्यांनी आपल्या राज्यात उत्तम अशी प्रशासनव्यवस्था अमलात आणली जेणेकरून या व्यवस्थेचा अनपेक्षितपणे प्रभाव पुढील अनेक शतके या विभागावर पडला .

प्रशासनव्यवस्था:

शिलाहारांच्या शासनाखालील प्रदेशाचे तीन विभाग प्रामुख्याने आहेत .त्यापैकी उत्तर कोकण,याला त्याच्या पूर्वीच्या **पुरी** नामक राजधानीवरून पुरी कोकण[३] किंवा**पुरिप्रभूती** कोकण असे नामाभिधान होते. त्यानंतर दक्षिण कोकण याला **सप्तकोकण**[४] असेही नाव होते . त्यानंतर कोल्हापूरचे शिलाहार यात सातारा,कोल्हापूर,सांगली व बेळगाव या सध्याच्या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. या तिनही शाखांचे राज्यशासनाच्या सोईकरिता अनेक विभाग आणि पोटविभाग केले होते. त्यामुळे तत्कालीन व्यवस्थेचा आपण या ठिकाणी आढावा घेणार आहोत. सर्वप्रथम शिलाहारांच्या प्रशासन व्यवस्थेत राज्यशासनाच्या सर्वात मोठ्या विभागास **देश** अशी संज्ञा होती . उदाहरणार्थ **पुणक** देशात[५] सध्याच्या पुण्याच्या सभोवारचा विस्तृत प्रदेशाचा मैरिंजा देशात[६]म्हणजेच मिरजेच्या जवळच्या भागाचा आणि कुंडी देशाचा म्हणजेच बेळगाव भोंवतालच्या प्रदेशाचा अंतर्भाव होत होता. कोकणात अनेक देशांचा अंतर्भाव होत असल्याने त्याचा उल्लेख **महादेश** असा देखील आला आहे . देशाचे **राष्ट्र** नामक पोट विभागाचा निर्देश आढळत नाही . त्यांच्या काळी देशाच्या पोट विभागांना 'विषय' अशी संज्ञा होती.

शिलाहारांच्या अनेक लेखांत अनेक विषयांचा (जिल्ह्यांचा)उल्लेख आढळतो. उदा: पानाडविषय, करकुटविषय, प्रणालकविषय[७] असा उल्लेख पन्हाळाभोवतीच्या प्रदेशास येतो . याशिवाय चिपुलण विषयाचाही उल्लेख कोरीव लेखात आला आहे म्हणजेच सध्याचा चिपळूणचा प्रदेश. कुंतल देशात (कोल्हापूर व कर्नाटकातील काही भाग) सामान्य जनांची भाषा कन्नड असल्यामुळे कोल्हापूर विभागांची नावे कन्नड होती.विशेषतः हळेकन्नड (जुनी कन्नड) भाषेत संस्कृतोद्भव लेख आहेत. येथील देश विभागांना 'नाड' किंवा खोल्ल (गोल्ल)असे म्हणत. कोल्हापूर जिल्ह्याला 'एडेनाड' विषय असे नाव होते[८]. त्याचबरोबर आपणास या नावाच्या साधरम्याचीपणतुरगेखोल्ल,आजिरगेखोल्ल,कवडे गोल्ल ही नावे आहेत. या नाड किंवा

खोल्ल या विभागाचे खम्पण किंवा गम्पण नावाचे पोटविभाग होते . उदा. मिरिंजेगंपण,कोडवल्लीगंपण याचा दाखला आपणास गंडरादित्य याने कोल्हापूरच्या वळयवाड (वळीवडे)या शिबिरातून सन ११९५ मध्ये दिलेल्या ताम्रपटात भेटतो पुढीलप्रमाणे -

अष्टम्या बुधवारे मिरींजदेशे / मिरींजगंपणमध्येअंकुलगेबोप्पे-

यवाड इति ग्रामदव्यम आदगेनामग्रामस्यंम प्रविष्टम कृतवा तदग्रा -

थोडक्यात याठिकाणी आताच्या पंचायत राज पद्धतीमध्ये असणाऱ्या त्रिस्तरीय रचना ज्यामध्ये जिल्हा,तालुका,गाव याचपद्धतीने तत्कालीन काळात नाड (जिल्हा)खंपण अथवा गंपण (तालुका) व ग्राम (गाव)ही रचना दिसून येते. काही ठिकाणी तालुक्यांची नावे गावांच्या संख्येवरून ठेवली असत. उदा. षटषट विषय (साष्टी)शूरपारकषटषष्टि (सोपाऱ्याजवळचा प्रदेश)मिरींजदेशात ३००० गावे होती[९] त्याचा उल्लेख **सहस्त्रत्रितयमिरींजदेश** असा आहे .

थोडक्यात विषय आणि खोल्ल यामध्ये नगरे व ग्राम यांचा समावेश होत असे. शिलाहार काळातील फारच थोड्या शहरांची नावे शिलालेख व ताम्रपटात आपणासमोर येतात. कोल्हापूरचे **क्षुल्लकपूर** हे नाव विजायादित्याच्या कोल्हापूरच्या शुक्रवार पेठ जैन मंदिरातील शिलालेखात आले आहे त्याचबरोबर करहाटक (कराड),मिरिंजे (मिरज),यडेनाड (कोल्हापूरच्या आसपासचा प्रदेश), कुंडी (बेळगाव) ही झाली नगरांची नावे त्यानंतर प्रणालक (सध्याचा पन्हाळा) ही शिलाहारांची तटबंदीयुक्त राजधानी होती तरवळयवाड (वळीवडे) हे शिबिराचे ठिकाण होते. शिलाहार वंशातील बहुतांशी राजांनी याच ठिकाणाहून दानपत्र अथवा शिलालेखातून दान दिले आहे. कोल्हापूरच्या नजीक असणारे हे ठिकाण आहे. कदाचित हे राज शिबिराचे ठिकाण असावे.

राजाचे स्थान :

कोल्हापूरच्या शिलाहारांची शासनपद्धती ही राजसत्ताक स्वरूपाची होती. राजा हा सर्व सत्तेच्या सर्वोच्च स्थानी असे. उत्तर कोकण व दक्षिण कोकणचे शिलाहार यांचा उदय हा राष्ट्रकूटांचे मांडलिक म्हणून झाला असल्याकारणाने त्यांनी **महासामंत** ही उपाधी धारण केली होती. पण कोल्हापूर शिलाहार शाखेचा उदय हा राष्ट्रकूटांच्या ऊचेदानंतर झाला असल्याकारणाने यांच्या शिलालेखात असे उल्लेख सापडत नाही व या शाखेच्या प्रारंभीचे कोरीव लेखही अद्याप सापडलेले नाहीत. हेदेखील याचे कारण असाव. शिलाहार नृपतींना विविध प्रकारची बिरुदे धारण करण्याची हौस होती व ते त्यांच्या पराक्रमाचे प्रतीक ही होते. शिलाहार राजे आपला वंश,चारित्र्य,सामर्थ्य,मूलस्थान,विद्वत्ता,राजचिन्हे,औदार्य,अनिष्ट प्रभावातून मुक्तता इ.च्या संबंधाने बिरुदे धारण करीत असत. कोल्हापूरचे शिलाहार हे मूळचे तगर (धाराशीव जिल्ह्यातील तगर गावचे) म्हणून "तगरपूरपरमेश्वर " किंवा " तगरपूरवराधीश्वर " या बिरुदांचा उल्लेख आपल्या लेखात करत. कोरीव लेखात सुरवातीस आपण विद्याधर जिमूतवाहनाचे वंशज आहोत. याचा उच्चार करीत याबरोबर एका लेखात ते आपल्या **'सुवर्णगरुड'** या लांछनाचा उल्लेख करीत कोल्हापूरचा या कुलातील शेवटचा राजा द्वितीय भोज याने **'राजाधिराज'**, **'परमेश्वर'**, 'परमभट्टारक', 'पश्चिमचक्रवर्ती' या सारख्या पदव्या धारण केल्या होत्या.त्याचबरोबर आपण आपल्या कुलातीलपूर्वकालीन राजांसारखे आहोत असेही सांगतात.उदाहरणार्थ :कलियुगयुधिष्टीर, निजभुजविक्रमदित्य, कोदंडसहसहत्रार्जुन, नरेंद्रनागार्जून ही बिरुदे यांनी आपल्या नावासमोर लावून आपल्या कुलाचे महानत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न यातून दिसून येतो .

पूर्व मध्ययुगीन कालखंडात कोल्हापूर भोवतालच्या प्रदेशात जनसामान्यांची भाषा कन्नड असल्यामुळे कन्नड बिरुदे इथल्या लेखात अगदी शेवट पर्यंतयोजलेली आढळतात. उदाहरणार्थ शिलाहार राजा द्वितीय भोज यांची बिरुदे - इडूवरादित्य (आक्रमकांमध्ये सूर्यासारखा), मंडलिकगंडपेंडर (मांडलिक वीरांमध्ये पैजणासारखा सुंदर), अरसासवारिमदनमहेश्वर (राज्यशासनाला विरोध करणारे शत्रू हेच कोणी मदन त्यांचा निःपान्त करणारा महेश्वर शिव) इत्यादि. शिलाहार राजे हे मांडलिक राजे होते. उत्तर व दक्षिण कोकणचे शिलाहार हे राष्ट्रकूटांचे तर कोल्हापूरचे शिलाहार हे उत्तरकालीन चालुक्यांचे मांडलिक होते. याबदल्यात त्यांना सम्राटांना खंडणी द्यावी लागत असे . कोल्हापूरच्या शिलाहारांनी आपले सम्राट कल्याणी चालुक्य यांच्या लढायात स्वतः लढून किंवा आपले सामंत पाठवून विजय संपादण्यात सहाय्य केल्याचे उल्लेख त्यांच्या लेखात आढळतात.[१०]

पित्यानंतर जेष्ट पुत्राला गादी मिळत असे ,कित्येकदा तर राजाच आपल्या हयातीत आपल्या राज्याची वाटणी करून कनिष्ट मुलालाही राज्याचा काही भाग देत असे . तसेच काही राज्यकर्त्यानी आपल्या बंधुना प्रांताधिपति नेमल्याचीही उदाहरणे इतिहासात पाहायला मिळतात. त्यामुळे शिलाहारांच्या इतिहासात भाऊबंदकीची उदाहरणे मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळत नाहीत. कोल्हापूरचे शिलाहार राजे हे जरी उत्तरकालीन चालुक्यांचे मांडलिक असले तरी त्यांची आपल्या राज्यात सत्ता ही

अनियंत्रित होती. ते स्वतः आपले प्रांताधिपति व मंत्री नेमत आणि आपणास योग्य वाटेल त्याप्रमाणे युद्ध किंवा तह करीत. शिलाहार स्वत:स क्षत्रिय म्हणत[११] क्षत्रियांचे मुख्य कर्तव्य प्रजेचे पालन हे होय.[१२]

याज्ञवलक्यांनी हे ही सांगितले आहे की '**राजाने आपल्या प्रजेचे पालन केले तर तिच्या पुण्यार्जनाचा षष्ठांशभाग त्याला मिळतो. पण त्याने तिचे पालन न केल्यामुळे तिने पापाचरण केले तर त्याचा निम्मा भाग त्याला घ्यावा लागतो**'. अपरार्क टीकेत स्पष्ट म्हटले आहे[१३] की राजा प्रजेचे जे संरक्षण करतो त्याबद्दल ती त्याला करभार देते. म्हणून राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था स्थापन करणे हे राजाचे मुख्य कर्तव्य होय. राजाने प्रजेचा छळ केल्यास त्यापासून उफाळणारा क्रोधाग्नि त्याचे राज्य,वंश किंबहुना त्याचा स्वत:चा जीव नष्ट केल्याशिवाय शांत होणार नाही. याज्ञवलक्यस्मृति मध्ये असाही उल्लेख येतो की,राजा ज्या पद्धतीने प्रजापालनाने पुण्य कमावतो. तसेच पुण्य परदेशाक्रमनामुळे हि मिळवू शकतो. याचा परिणाम आपण प्राचीन काळच्या सत्तामध्ये सतत सुरू असणार असणारा संघर्ष पाहू शकतो. त्याचबरोबर वर्णव्यवस्था व्यवस्थित पाळली जाते की नाही, कोठे संकर होत असेल तर हे निवारण्याचे कार्य राजा करतो किंबहुना हे राजाचे एक प्रमुख कर्तव्य मानले आहे. कोल्हापूर शाखेच्या विजयादित्य या राजाविषयी खालील वर्णन आले आहे .

"त्याचे धनार्जन दानाकरिता,शौर्य प्रजेच्या रक्षणाकरिता
प्रिय भाषण सत्याच्या प्रतिष्ठेकिरता,चिंतन भगवंताच्या ध्यानाकरिता
आणि संपत्ति सज्जनांच्या विपत्तीचा लोप करण्याकरिता असे
त्या विजयादित्याच्या गुणांचे यथार्थतेने वर्णन करण्यास कोणता कवि
समर्थ आहे बरे ?"[१४]

प्राचीन काळी जनमानसावरती धर्माचा प्रचंड मोठा प्रभाव होता त्यामुळेच राजेलोक स्मृति ग्रंथातील नियमाविरुद्ध वर्तन करण्यास सहसा धजावत नसत. तत्कालीन शासनव्यवस्थाराष्ट्रपति (विभाग प्रमुख),विषयपती (जिल्हा प्रमुख) आणि ग्रामपती (गाव पाटील) यांच्या सहकार्याने केले जात असे. शिलाहारांच्या प्राचीन ताम्रपटात राष्ट्रपति,विषयपती आणि ग्रामपती या पदाधिकाऱ्यांचा उल्लेख काही ठिकाणी आलेला आहे. शिलाहारांच्या लेखात राष्ट्राचा उल्लेख आढळत नाही ही संज्ञा प्रयोगातून जाऊन 'मंडलप्रमुख' बनला असावा. विषयपती हे पद सध्याच्या कलेक्टरप्रमाणे असत. ग्रामपती हे अर्थात पाटील असत काही ठिकाणी यांचा **पटकील** असा व कोल्हापूरच्या ठिकाणी **'नार्गाऊंड'** म्हणजे विषयपती व गावुंड म्हणजे गाव पाटील अथवा ग्रामाधिकारी याव्यतिरिक्त अन्य प्रशासकीय पदाधिकारी :

१) महाप्रधान –सर्वाधिकारी
२) महामात्य – सर्व राज्यकारभाराची व्यवस्था
३) प्रथम छेपाटी- मुख्य कोषाध्यक्ष
४) द्वितीय छेपाटी –दुय्यम कोषाध्यक्ष
५) महासंधीविग्रहक – परराष्ट्र खात्याचा प्रमुख

एका लेखात **कडमादित्याचा** चा उल्लेख आला आहे तो युद्ध खात्याचे काम पाहत असावा. काही लेखात राजगुरुचा उल्लेख आहे राजगुरुला महामात्यांचा दर्जा असे. श्रीकरणी हा सचिवालयाचा प्रमुख असावा कोल्हापूर येथील काही लेखात हडप किंवा हडपल याचा निर्देश आहे तो राजाचा स्वीय सेवक असावा.[१५]

राज्याची उत्पन्नाची साधने :

प्रशासन व्यवस्थेचा खर्च भागवण्याकरिता राज्याची विविध आयस्थाने होती त्यापैकी मुख्य जमीन महसूल याला कोरीव लेखात सिद्धाय असे म्हटले आहे. काही इतर लेखात त्याचा भूमीदेणक असा निर्देश केला आहे आता तो किती द्यावा तर स्मृतिमध्ये उत्पन्नाच्या एक षष्टाअंश द्यावा असा निर्देश आहे. शिलाहारांच्या लेखावरून असे दिसते की,जमीन महसूल अंशत:द्रम्मात (म्हणजे रोख पैशात) आणि अंशत: धान्य रूपाने दिला जात असे. उत्पन्नाचा दूसरा स्त्रोत हा घरांवरील कर याला 'गृहदेणक'असे संबोधत . आपराध्यांना लादलेल्या दंडापासूनही काही उत्पन्न मिळत असे. काही महत्वपूर्ण प्रसंगी राजे ग्रामदान अथवा जमीनदान देत अश्या देवालयांना किंवा ब्राम्हणांना दिल्या गेलेल्या दानावरील उत्पन्नावरचा कर कर राजकोशात जमा करण्याचा दानपत्रात आदेश असे. त्याचबरोबर जेव्हा एखाद्यास जमीन महसुलाची सूट दिली जात तेव्हा त्याठिकाणी त्याचा निर्देश

'भूमीदेणकनिर्रमुक्ती' व घराच्या करापासून मुक्ती दिली असल्यास त्याला 'गृहदेणकनिर्मूक्ती' म्हणत. विशेष बाब म्हणजे देवांना व ब्राम्हणांना दान दिलेल्या गावात चाट (पोलिस) व भट (सैनिक) यांच्या प्रवेशास मनाई होती .

सारांश :

इ. स. १० व्या शतकाचा उत्तरार्ध ते इ.स. १३ व्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत २०० ते २५० वर्षे शिलाहारांनी दक्षिण महाराष्ट्रात राज्य केले. इतका प्रदीर्घ काळ एखादा राजवंश फक्त पराक्रमाच्या व तलवारीच्या धाकावर राज्य प्रस्थापित करू शकत नाही. या राजवंशाने जनमानसाला साजेशी लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था निर्माण केली होती.शिलाहार राजांनी दुर्गांचे महत्व ओळखून अभेद्य अश्या ठिकाणी किल्ले बांधले व उत्तम अशी व्यवस्था त्या ठिकाणी निर्माण केली. त्यांनी बांधलेल्या किल्यांचे अस्तित्व आजही आपणास पाहावयास मिळतात ही या वंशाच्या कार्याची उपलब्धी म्हणावी लागते. त्यांनी प्रशासन व्यवस्थेला प्राचीन रूढी व स्मृति,श्रुतीचा आधार देऊन ही व्यवस्था जनमानसात रूढ केली होती. हेदेखील या व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल .

संदर्भ

1. देगलूरकर (डॉ.) गो. ब., 'प्राचीन भारत :इतिहास आणि संस्कृति',अपरांत प्रकाशन,पुणे,२०२२,(तृतीयआवृत्ती), पृ.३११.
2. कित्ता,पृ.३१२.
3. Journal of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society.vol.6 (1862), p.8
4. EpigraphiaIndica, Vol
5. Important Inscriptions from the Baroda state मधील प्रतिमा क्र .5 व 8
6. मिराशी,(डॉ.) वा.वि., 'शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख',सुविचार प्रकाशन मंडळ,नागपूर,१९७४(प्रथमावृत्ती), पृ.२४४.
7. एशिया मेजर (१९२६)मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या प्रतिमेवरून
8. Journal of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society,vol.13 (1862), pp.1
9. Burjes and BhagwanlalIndraji, 'Inscriptions from the cave-Temples of Western India,मधील छापावरून.
10. उपरोक्त,मिराशी, पृ .६७.
11. कित्ता,पृ.६८.
12. याज्ञवल्कयस्मृति,अध्याय १ श्लोक, ३३६.
13. कित्ता, पृ.३३५.
14. Trasactions of the Literary Society of Bombay,Vol.3 (1877) pp.418,419.
15. उपरोक्त,मिराशी,पृ.७१.

कोकणचा सामाजिक इतिहास : समकालीन पर्यावरण आणि विकासाचा प्रश्न

प्रा.संजयकुमार कांबळे,
स्त्री आणि लिंगभाव अभ्यास विभाग
सा.फु.पुणे विद्यापीठ,पुणे

आपल्या पृथ्वीचे रक्षण करणे, गरिबीचे निर्मूलन करणे, आर्थिक प्रगती साधने,ह्या सर्व लढती मुळात एकच आहेत. हवामान बदल रोखणे, पेयजलाचे दुर्भिक्ष संपवणे ,ऊर्जेचा तुटवडा नसणे, वैश्विक आरोग्याचे इप्सित साधणे, अन्नसुरक्षा आणि स्त्रियांचे सक्षमीकरण हे सर्व घटक एकमेकांशी जोडणे आवश्यक आहे. यातले कोणतेही एक उद्दिष्ट गाठण्यासाठी करायचे उपाय खंडित स्वरूपात नव्हे तर एकात्मिक रीतीने अन्य उद्दिष्टांशी पूरक असे असणे आवश्यक आहे.

बांण की मून (सेक्रेटरी जनरल संयुक्त राष्ट्र संघ 2007 ते 2016)

कोकणचा सामाजिक इतिहास : साहित्याचा अभ्यास.

महाराष्ट्रातील प्रत्येक विभागाचा एक स्वतंत्र इतिहास आहे. खोबरेकर यांनी कोकणच्या मराठाकालीन इतिहासाविषयी सविस्तर लेखन केले आहे. . विठ्ठल गोपाळ खोबरेकर (इ.स. १९२३ - इ.स. २००७) हे भारत इतिहास संशोधन मंडळाचे सदस्य असलेले एक मराठी इतिहासकार होते. त्यांनी 'कोकणच्या इतिहासाची साधने (१९७१)' हा ग्रंथ लिहिला. महाभारतापासून ते शिवपूर्व काळापर्यंतचा संक्षिप्त इतिहास लेखक त्रं. शं. शेजवलकर यांनी कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि या पुस्तिकेत दिलेला आहे. कोकण विविध दिशा आणि दर्शन- हा ग्रंथ एक सामूहिक कलाविष्कार आहे. चोवीस नामवंत तज्ञ लेखकांनी हा ग्रंथ साकारला आहे. डॉ. लीला दीक्षित यांनी या ग्रंथाचे संपादन केलेले आहे. ए.एम.टी.जॅक्सन यांचे Folk Lore of The Konkans या १९१५ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाचा डॉ.आसावरी उदय बापट यांनी अनुवाद केला आहे.कोकण कर्नाटक, गोवा तसेच गुजरात या भागातील लोकजीवनाचा अभ्यास जॅक्सन यांनी केला व तत्कालीन कोकणचे समाजचित्र या पुस्तकातून त्यांनी उभे केले. पुस्तकातील अकरा प्रकरणातून कोकणातील निसर्गशक्ती, दैवीशक्ती, श्रद्धा, पूर्वज व संतांची पूजा, भुताटकी, रोग, उपचार अशा समाजमनात रुजलेल्या अनेक गोष्टींची निरीक्षणे मांडली आहेत. कोकणातील कोकणातील गावराहाटी हे पुस्तक श्याम धुरी यांनी लिहिले आहे.गावऱ्हाटी म्हणजे देवी-देवतांनी बनवलेला समूह. कोकणातिल गावऱ्हाटी हे स्वतःचे पहिले पुस्तक आहे. या पुस्तकात लेखक श्याम धुरी यांनी गावऱ्हाटीचा अर्थ सांगितला आहे., कोकणातील गावऱ्हाटीबद्दलची विविध मते व मते या संकल्पनेबद्दलची वास्तविक वस्तुस्थितीही दिली आहे. हे चित्रण करते की गावऱ्हाटीला विशिष्ट गावातील सजीव प्राणी आणि आध्यात्मिक प्राणी सकारात्मक देव आणि नकारात्मक भूत यांचा विशिष्ट संबंध म्हणून संबोधले जाऊ शकते. महाराष्ट्रात गावऱ्हाटी या संकल्पनेचे अस्तित्व रत्नागिरी, चिपळूण ते गोव्यातील पेडणेपर्यंत आहे. लेखक उदाहरणांसह स्पष्ट करतो, कारण गाव्हाटी ही चुकीची पारंपारिक श्रद्धा नाही. आजच्या जगातही, एखादी व्यक्ती त्याच्या अस्तित्वाची चाचणी घेऊ शकते, परंतु विश्वासार्ह वर्तन, विश्वास आणि बाह्य वृत्ती असावी. लेखकाने गावऱ्हाटी या संकल्पनेचे आणि त्याच्याशी संबंधित परंपरांचे योग्य तपशीलवार वर्णन केले आहे. जे लोक कानासाठी गावऱ्हाटी करत होते., त्यांना प्रथमच संकल्पनेचे विविध पैलू सांगणारे हे पुस्तक कळेल. कोकणातिल देवालये हे पुस्तक सुहास बारटक्के लिखित रत्नागिरी आणि सिधुदुर्ग जिल्ह्यातील मंदिरे, दापोली, खेड, गुहागर, राजापूर, लांजा, मालवण, देवगड, कणकवली, कुडाळ, सावंतवाडी येथील मंदिरांवर आधारित आहे. या पुस्तकात रत्नागिरी ,दापोली, गुहागर, चिपळूण, संगमेश्वर, राजापूर, लांजा, रत्नागिरी या महिला तसेच सिंधुदुर्ग महिला मालवण, देवगड, कणकवली, कुडा, वेंगुर्ला व सावंतवाडी महिला देवळांची माहिती देण्यात आली आहे. यातील प्रत्येक देवळा आनंद तेथे उपलब्ध सोयी, निवास व्यवस्था, स्थानिक नंबर ही माहिती देण्यात आली आहे. या पुस्तकाचे लेखक सुहास बारटक्के हे आहेत.

आधुनिक इतिहास पाहता संपूर्ण महाराष्ट्रात दलितांचे सामाजिक सांस्कृतिक व आर्थिक प्रश्न हे एक सारखे होते. एकीकडे सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जाती व्यवस्थेविरुद्ध लढताना दुसरीकडे आर्थिक विषमते विरुद्ध लढावे लागले. कोकण ,मुंबई इलाका वगळता गायरान जमिनीचा लढा तर कोकणातील प्रचलित खोत पद्धतीच्या विरोधात अनेक परिषदा घेऊन आंदोलने करावी लागली. कोकणातील महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह व मनुस्मृती दहन हा दलित चळवळीतील महत्त्वाचे लढे

म्हणून समजले जातात. महाडचा सत्याग्रह हा अस्पृश्यांच्या राजकीय चळवळीचा व त्यांच्या एकोप्याचा केंद्रबिंदू ठरला. समतेच्या तत्वासाठी झालेल्या धर्मयुद्धातील पहिले रणकंदन म्हणून महाडचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृती दहनाकडे पाहावे लागेल. 1923 या वर्षी बोले समितीने सार्वजनिक पाणवठ्याच्या जागा, विहिरी व धर्मशाळा सार्वजनिक पैशातून बांधल्या असतील तर ती स्थळे अस्पृश्यांसाठी मोकळी करण्याचा निर्णय घेतला होता.

गुलामीच्या चाली वरती दलितांचे नागरी अधिकारच अस्पृश्यता काढून घेते 1)व्यक्तिगत स्वातंत्र्य 2)व्यक्तिगत सुरक्षितता 3)खाजगी संपत्ती बाळगण्याची कायद्यासमोर ची समता सद्सद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य मत बाळगण्याचे व भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य संघटना बांधण्याचे स्वातंत्र्य सरकारमध्ये प्रतिनिधित्वाचा अधिकार राज्य प्रशासनामध्ये अधिकारपदे बाळगण्याचा अधिकार असे नो नागरी अधिकार कोकणात अस्पृश्यांना दिले जात नसल्याचे आंबेडकर नमूद करतात (आंबेडकर, 1979 पृ. 256)

1917 मध्ये साऊथबरो कमिटी ला दिलेल्या साक्षी पासून जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता यांच्या करण्यासाठी आणि निराकरणासाठी गुलामीच्या तात्त्विक चौकटीचा उपयोग करण्यास आंबेडकरांनी सुरुवात केली गुलामगिरी या सिद्धांताच्या चिकित्सक व विश्लेषक विलंबामुळे त्याची जाती माणसाचा कशी विकसित होत गेली तशी दलितांच्या लढ्याची कार्यक्रम पत्रिका ही विकसित होत राहिली त्यातूनच 1927 मध्ये महाडच्या क्रांतीची सुरुवात . नागरी अधिकाराची मागणी करणारा लढा त्यातून गतिमान झालाच पण त्याचबरोबर महार वतनाची गुलामी त्यामागचा संघर्षही सुरु झाला.

शेतकऱ्यांवर लादलेली भीती नष्ट करणे, खोत, सावकारांवरील दलितांचे त्यांचे अवलंबित्व नाहीसे करणे, मालक मजूर संबंधाला दाता -अश्रित ,स्वामी- दास अशा सत्तेच्या विषम संबंधातून बाहेर काढून करार संबंधात स्थापित करणे शेतकऱ्यावर शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या ताबा ठेवणाऱ्या खोताच्या जुलमाला आवर घालने, कुळ शेतकऱ्यांची गुलाम मनोवृत्ती घडवणारी खोताची प्रभुसत्ता नष्ट करणे, कुळ शेतकऱ्यांमध्ये स्वाधीनता, स्वाभिमान, स्वावलंबन याचे भान निर्माण करणे जात वर्ग शत्रूच्या म्हणजे खोत यांच्या विरोधात शेतकरी एक संघीयता उभी करणे, कुळ शेतकऱ्यांच्या जमीन मालकीचा लढा लढणे अशा अनेक पातळ्यांवर हा लढा देण्यात आला. अस्पृश्यतेच्या विरोधातली आत्मसन्मानाची लढाई लढणाऱ्या दलितांना होती. प्रस्तापित विरोधी लढ्याचे अग्रणी बनवण्यात कुणबी, भंडारी, आगरी, महार अशा जातींना शेतकरी या जातवर्गीय जाणिवेत एकवटली. या जाणिवेच्या बदलाला गती देण्यात आली आणि कृतीच्या जात-सामंती शोषनाविरोधातला संघर्ष टिपेला नेण्यात आला. (बगाडे 2017, 48- 66).

जातीव्यवस्थेच्या सामाजिक गुलामगिरीच्या चौकटीत अस्पृश्यतेची गुलामी कार्यरत असल्यामुळे जातिव्यवस्थेच्या अंताची आवश्यकता आंबेडकरांनी आग्रहाने मांडली. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळी केलेल्या भाषणात नोटाबंदी व भेटबंदी ही वैशिष्ट्ये नष्ट करणे यातून अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही असे प्रतिपादन एक वर्ण समाज बनवण्याची जातीअंताच्या समाज क्रांतीची अनिवार्यता आंबेडकर यांनी जाहीर केली (खैरमोडे, 1990, पृ.60- 61) जातीअंताच्या लोकशाही क्रांतीचे उद्दिष्ट त्यांनी दलित चळवळी समोर ठेवले.

कोकण हे अपरांताचे प्राकृत अभी नाम प्राचीन ग्रंथात कोकण हे नाव न येता कुंकन असे येते आठव्या शतकात कोकणावर शिलाहारांचे राज्य होते. ते नंतर राष्ट्रकूट व चालुक्यांचे मांडलिक झाले त्यानंतर काही काळ कदमबांणीही राज्य केले. कल सुरी मौर्य सातवाहन व कुलकेशी यांचीही कोकण वर सत्ता होती तेराव्या शतकाच्या शेवटी देवगिरीच्या यादवांची सत्ता साऱ्या महाराष्ट्रावर होती वेंगुरल्यापर्यंत राज्य होते. महाबळेश्वरला उगम पावलेली सावित्री नदीच्या मुकाशी सिद्धीचे राज्य होते. जंजिऱ्याच्या किल्लेदाराला सिद्धी म्हणून ओळखले जाईल निजामांच्या किल्लेदाराला सिद्धी म्हणून ओळखले जाईल निजामांच्या अंमलाखाली सिद्धी जंजिऱ्याची देखरे निजामशाही संपुष्टात आल्यावर जंजिरा आदिलशाहीच्या अधिपत्याखाली गेला शस्त्र सज्ज आरमारांच्या बळावर सिद्धी समुद्रावर मनमानी सत्ता गाजवीत असे छत्रपती शिवाजी महाराज यांना देखील जंजिरा जिंकता आला नाही छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ब्रिटिशांविरुद्ध कोकणात संघर्ष केला त्यांनी आपली राजधानी महाड जवळील रायगड वर स्थापन केली सिंधुदुर्ग विजयदुर्ग सुवर्णदुर्ग आधी किल्ल्यांच्या आधारे या भूमीवर स्वराज्याची मुहूर्त मेड रोली परंतु ब्रिटिशांनी मात्र कामगार पुरविणारा प्रदेश अशीच कोकणची ओळख निर्माण केली जगाशी दळणवळणाचा संबंध नसल्याने रत्नागिरीच्या लोकमान्य टिळकांना मंडाले तर ब्रह्मदेश चा राजा थिबा याला रत्नागिरीत बंदीवान केले.

स्विफ्ट महाराष्ट्राच्या चळवळीत कोकणने महत्त्वाची भूमिका बजावली संयुक्त महाराष्ट्रासाठी बलिदान करणाऱ्या 104 हुतात्म्यांपैकी बहुसंख्य कोकणातील होते. कोकणात ठाणे आणि रायगड वगळता उर्वरित कोकणात दोन ते तीन टक्के पेक्षा

अधिक रोजगार औद्योगिक क्षेत्रात उपलब्ध होऊ शकला नाही अनुशेषावर चर्चा खूप झाली रायगड रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या तीन जिल्ह्यात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या अधिक आहे. रत्नागिरीत महाराष्ट्राला म्हणजे पूर्वीच्या मुंबई इलाख्याला कै. बाळासाहेब खेर यांच्या रूपाने पहिला मुख्यमंत्री दिला परंतु कोकणच्या पदरी न्याय पडलाच नाही ही वस्तुस्थिती उरतेच.

कोकणी माणूस विकासाच्या ध्येयाने झपाटलेला आहे. त्यामुळे कोकणचा विचार करता कोकणात झालेली स्थित्यंतरे नोंदवून कोकणच्या समस्या लक्षात घेऊन त्याच्या उच्चाटनाच्या संबंधी संशोधन प्रकल्प राबवून योजनांचा ताळेबंद मांडला पाहिजे कोकणच्या विकासाला प्रगतीची दिशा दिली पाहिजे त्यासाठी कोकणातील महत्त्वाच्या मूलभूत आणि सर्व क्षेत्रातील प्रश्नांची मांडणी केली पाहिजे.पूर्वी कोकण गरीब होतं. गावे भोळी भाबडी, साधी होती.माणसे गरीब होती.प्रेम आपुलकी होती. शेती करून पोट भरत होतो. भात, नाचणी, वरी, कुळीथ, उडीद, हरिक ही पीक पिकवून बाराही महिन्याचे दिवस उजळलेले असायचे. नानातऱ्हेच्या भाज्यांची तर कमतरता नव्हती. परसवनात आठ दिवसाने टोपलीभर भाजी तयार होत होती. शेतीला जोडव्यवसाय म्हणून डझनभर गुरेढोरे होती. घरात घागरभर दूध दुभत होतं आणि कोणाकडे नसेल तर मागील दाराने शेजाऱ्याकडून चहा पुरते आणून पाहुण्यांचे आदरातिथ्य होत होतं. डालगाभर कोंबड्याही होत्या. घरात सात आठ माणसे असूनही तीन वेळच कसंबसं पोटभर अन्न मिळत होतं. पेज, जाडा तांबडा भात, हरकाचा भात, नाचण्याची भाकरी, कुळथाची पिटी आणि कधी ना कधी सुकी भाजलेली तारली किंवा बांगडा खाऊन मन तृप्त होत होतं. त्याला अमृताची चव येत होती आणि रात्री निजताना डोक्यावर पळीभर खोबरेल तेल घसघसून घासायला मिळाले की आम्ही ऐहिक जगातल्या सुखाच्या राशीवर लोळत होतो.

येवा कोकण आपलाच असा :

कोकण कणातली सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वीची। दिवाळी आणि आत्ताची दिवाळी यात बराच फरक पडलेला आहे. सण, उत्सव इत्यादी सर्व परंपरेनुसार होत असलं तरी त्यामध्ये परिस्थितीनुसार खूपच बदल घडून आले आहेत. पन्नास वर्षांपूर्वी कोकण आतापेक्षा खूपच गरीब होतं आणि त्याचे पडसाद दिवाळी, दसरा, होळी, गणपती, जत्रा या सगळ्या सण-उत्सवावर उमटायचे. मुंबईत आलेला कोकणी माणूस मुंबईत काटकसरीन दिवाळी साजरी करायचा तर तिकडे त्याचे भाईबंध गरिबीत पण उत्साहात दिवाळी साजरी करायचे.

कोकणात दोनदा दिवाळी साजरी होते. नरकचतुर्दशी- पाडवा- भाऊबीज ही धाकटी दिवाळी आणि देवदिवाळी म्हणजे थोरली दिवाळी. या धाकट्या दिवाळीच्या सुमाराला कोकणात शेताभातातून नवीन पिकं घरी आलेली असायची. विशेषतः भात. आता भात आणि त्यापासून तयार होणारे पोहे म्हणजे कोकणच अन्न. त्यामुळे कोकणात साजऱ्या होणाऱ्या या दिवाळीत पोह्यांना खूप महत्त्व असायच आणि आजही आहे. सर्वसामान्य घरामध्ये दिवाळीच्या पक्वानांमध्ये गोड पोहे केले जायचे. लाडू, करंज्या हे पदार्थ असले तरी पोह्यापेक्षा त्याला अधिक महत्त्व नसायचं. याशिवाय फटाके, फुलबाज्या या गोष्टी तर कोकणात दुर्मीळ होत्या. त्यामुळे खऱ्या अर्थानं पणत्यांची दिवाळी घरोघरी साजरी व्हायची. आपला पारंपरिक दीपोत्सव मातीच्या पणत्यांनी सजायचा. या पणत्या तरी किती... असंख्य ! अशा पणत्या घरोघरी लागायच्या. दिवाळी म्हणजे पणत्या आणि घरोघरी बायकांनी काढलेल्या रांगोळ्या.

खाण्याचे पदार्थ म्हणजे पोह्यांचे पदार्थ, आता हे म्हटलं की आपल्याला माहिती असतात ते म्हणजे कांदेपोहे किंवा बटाटेपोहे. कोकणात दाख फोडणीचे पोहे म्हणतात. बाकी दहीपोहे, दूध-गूळ- पोहे, गोड-पोहे असे प्रकार नेहमी व्हायचे. दिवाळीच्या दिवशी पहाटे मुलांच्या अंघोळ झाल्या की कडू काकडी, ज्याला 'कारे' म्हटलं जातं, ते कारे तुळशीसमोर पायानं फोडून 'गोविंदा गोपाळा' असा मोठ्यानं गजर केला की दिवाळीची सुरुवात झाली असं मानलं जायचं आणि घरोघरी पणत्या प्रज्वलित केल्या जायच्या. फटाके म्हणजे श्रीमंत लोकांचा खेळ मानला जायचा. सर्वसामान्य घरातली मुलं तिरफळ नावाचं केवळ कोकणातच मिळणा एक फळ आहे., ते बांबूच्या नळीमध्ये घालून फटाक्यांखा आवाज काढायची. तेच आमचे फटाके, सकाळी घरोघरी फराळाला जायची पद्धत होती. ती अजूनही आहे. त्यात लाडू, करंज्यांबरोबर गोड पोहेही असायचे. त्यामुळे दुपारपर्यंत चार वेळा तरी गोड पोहे खाऊन झालेले असायचे. कोकणात करंजीला 'देवरी' म्हणतात. लाडू, देवऱ्या आणि पोहे हेच फराळातले महत्त्वाचे पदार्थ असायचे. मुंबईचा चाकरमानी दिवाळीत गावाला आपल्या मुलांसाठी घरातल्या महिलांसाठी नवीन कपडे पाठवायचा. त्यामुळे घरोघरी त्या कपड्यांची नवलाई असायची. कपडे, गोडाधोडाचं खाणं आणि गावठी फटाके यात

दिवाळीचे चार दिवस मजेश निघून जायचे. नातेवाइकांच्या गाठीभेटी व्हायच्या. गावात सगळीकडे उत्साहाचं वातावरण असायचं. मुंबईसारखा भएका जरी नसला तरी गावातल्या लोकांचा त्यांच्यापुरता भएका असायचा.

कोकणात ग्रामदेवतांचं प्रस्थ खूप आहे. मग दिवाळीनंतर ग्रामदेवतेच्या देवळात गावकऱ्यांचा मेळावा असायचा. वर उल्लेख केला त्याप्रमाणे कोकणात दोन दिवाळी असतात. ही धाकटी दिवाळी बेतासबात साजरी केली जायची. कारण परिस्थिती बेताची असायची. त्यामुळे या दिवाळीत फराळ, भाऊबीज हे सगळं व्हायचं. त्यानंतर गावकऱ्यांचा मेळावा हा ग्रामदेवतेच्या देवळात असायचा. तेव्हा देवाला गाऱ्हाणं घातलं जायचं की गाव सुस्थितीत, एकोप्यानं राह दे, पीकपाणी चांगलं येऊ दे. हा मेळावा भाऊबीजेनंतर व्हायचा. ग्रामपातळीवर एकोपा, एकात्मता साधली जायची. भांडण- तंटे विसरून एकमेकांच्या हातात हात घालून पुढे जायचं हे कोकणचं वैशिष्ट्य आहे. गावात जत्रा मोठ्या असायच्या आणि त्या जत्रांमध्ये दशावताराची नाटकं किंवा गावातल्या लोकांनी सादर केलेली नाटकं व्हायची. या मोठ्या उत्सवानंतर थोरली म्हणजेच देवदिवाळी साजरी व्हायची. दरम्यान त्रिपुरी पौर्णिमा यायची. त्याला कोकणात 'टिपर' म्हणतात. ती मात्र सबंध गाव पणत्या लावून साजरी करायची. गावातले सगळे एकत्र जमून देवळातली दीपमाळा पणत्यांनी सजवायचे. ते दृश्य फारच मनोहारी दिसायचं. ती आरास पाहायला सगळे देवळात जमायचे. अजूनही ती प्रथा आहे. या अर्थानं साधारण तो एक महिना दिवाळीचा उत्सव चालायचा. आणि लोक पुन्हा आपल्या कामाला लागायचे.

आता परिस्थिती सुधारलेली असल्यानं गोडधोडाचे पदार्थ, मिठाया, कपडे, फटाके, रोषणाई या बाबतीत मोठ्या शहराच्या तोडीसतोड़ दिवाळी साजरी केली जाते. आमच्या लहानपणी आम्हाला बर्फी, मिठाया हे प्रकार माहीत नव्हते पण घरोघरी गोडाचे अनेक पदार्थ केले जायचे. कोकणचं वैशिष्ट्य होतं की परिस्थिती गरिबीची असली तरी उत्सवांची श्रीमती दिसायची; मनाची श्रीमंती व्यक्त व्हायची.... जी कोकणात आजही कायम आहे.

ते दिवस मंतरलेले होते. पैसा गाठीला नसला तरी ते वैभव आणि खरी श्रीमंती होती. दरम्यानच्या काळात आम्ही परंपरे प्रमाणे मुंबईत आलो आणि मुंबईतल्या जीवनशैलीचे गावाला बरे वाईट परिणाम दिसू लागले. गेल्या काही वर्षात हळू हळू कोकणची जीवनशैली बदलू लागली आणि आमचे भोळे भाबडे गाव हरवून बसलो. गावात शहरी जीवनशैलीचं अनुकरण होऊ लागलं. आता तसेच झाल्याचे दिसून येते. दिवस बदलत आहेत. गावात सरकारच्या आशीर्वादाने पिवळ्या आणि केसरी रेशनकार्डावर तीन रुपयात तांदूळ आणि दोन रुपयात किलोभर गहू मिळू लागले आणि नाचणी, वरीची भाकरी मागे पडत चपाती दिसू लागली. हरिक, वरी ही कॅल्शियम युक्त धान्ये जवळ जवळ संपून गेली. आता तर आम्ही जमिनीच संपवायला निघालोय, परप्रांतियांच्या घशात घालून.!

चहापुरते दूध, सारवायला शेण हवे म्हणून गुरे ठेवून कुठेतरी भात शेती दिसतेय. पण ती करताना आधुनिक यंत्राने करू लागलो. कोल्हापूरवरून येणारे वारणा आणि गोकुळ दूध व घाटावरच्या भाजीवर कोकण जगू लागले.लग्न समारंभ मुंबईसारखे होऊ लागले. पण पत्रावळीवर असलेलं भाताचे मूद, गोडी डाळ, काळ्यावाटण्याची उसळ, खीर, वडे हे आपले पारंपरिक सात्विक जेवण मागे पडले. पुऱ्या, कुर्मा भाजी, छोल्याचे जेवण मुंबईसारखे जेवू लागलो. असे नाना तऱ्हेचे बदल दिसू लागले. पूर्वीच्या नळ्याची कौलारू, लाकडी अशा गार गार आणि हवेशीर घरांऐवजी स्लॅबची आणि लोखंडाची झ्याकबाज घरे गावात दिसू लागली. आणि ती फक्त सणासुदीपुरती उघडू लागली. गावची खुशाली पत्रव्यवहार हे मोबाईल फोन, व्हाट्सअप आणि मनिऑर्डर या बँक ट्रान्सफर द्वारे होऊ लागले.सर्वसाधारणपणे सध्या मुंबईची जीवन शैली तीच कोकणची जीवन शैली बनू लागली आहे.

मासेमारीचे वेळापत्रक ठरविण्याच्या समितीत मत्स्यतज्ञ व शास्त्रज्ञांचा समावेश असला पाहिजे कोकणात मच्छीमारांच्या सहकारी सोसायटी अनेक असल्या तरी मत्स्योत्पादनाच्या विक्री व्यवस्थापनावर त्यांचे नियंत्रण असते. डिझेलवरील अनुदानावरच त्यांचे लक्ष लागून राहिलेले असते. तसेच कोकणाकडे पर्यटकांना आकर्षण घेण्याची मोठी क्षमता आहे. परंतु भारतामध्ये आलेल्या पर्यटकांपैकी रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात फार कमी पर्यटक येतात बहुतांश गोव्याकडे जातात सर्व पर्यटक गोव्याने ओढले आहेत. या वास्तवाची जाण असल्याशिवाय पर्यटन विकासाला दिशा आणि अर्थ उरणार नाही ..एक-दोन ठिकाणांवर लक्ष केंद्रित न करता आजवर दुर्लक्षित राहिलेली कितीतरी स्थळे आणि येथील समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि लोकपरंपरा यांचे दर्शन पर्यटकांना नियोजन पूर्वक घडविण्यासाठी प्रभावी मार्केटिंग करावी लागेल कोकणातील पर्यटन आंबा काजू आणि मच्छी उत्पादन यांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता प्रभावी प्रयत्न करावे लागतील कोकणचा नैसर्गिक रास न करता

विकास झाला पाहिजे विकास करताना कोकणचे कोकण पण टिकली पाहिजे कारण कोकणाला निसर्गाने भरभरून दिले आहे. फक्त नियोजन योग्य दिशा आणि विकासाच्या मानसिकतेची गरज आहे. पर्यटन मक्षुत्पादन प्रक्रिया उद्योग आधी संबंधात विकासावर भिमूक धोरण राबविले तर कोकणातून शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबून गावात वाडी वाडीवर घट्ट पायरुन कोकणातील माणूस समर्थपणे उभा राहील करुणा काळातील लॉकडाऊन मध्ये कोकणातून दोन-तीन लाख परप्रांतीय कामगार मिळेल त्या वाहनाने आपल्या गावी गेले हे सगळे कामगार आंबा व्यवसाय मच्छीमारी बेकरी उत्पादन व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रात कामे करीत होते. कोकणातील अशिक्षित तरुण आपापल्या गावात कष्टाची कामे न करता मुंबईच्या मोडक्या चाळीत दिवस मोजीत असतात बाहेरच्या प्रांतातून रजा न घेता कष्टाने हे मजूर काम करीत असतात मग कोकणातील तरुण मुंबईत का पडतो त्याकरिता कोकणात प्रक्रिया उद्योग उभारून रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या पाहिजेत रस्ते वाहतूक रेल्वे व विमानतळ आणि समुद्रमार्गाचा वापर करून कोकणच्या विकासाला गतिमानता आणावी लागेल . कोकणच्या निसर्गाचे प्रभावी मार्केटिंग करून कोकणच्या आणि महाराष्ट्राचे अर्थव्यवस्थेला भक्कम आधार दिला पाहिजे एकूण मजस उत्पादनाच्या 72% उत्पादन कोकण किनारपट्टीवर होते. 70 खाड्यानभोवती असलेले 14,447 हेक्टर खाजन क्षेत्र मत्स्य शेतीला उपलब्ध आहे. अशा परिस्थितीत मत्स्य पर्यावरण समुद्र विज्ञान यासाठी मत्स्य विद्यापीठ कोकणपट्टीवर सुरू न करता ते नागपूरच्या पशुवैद्यकीय विद्यापीठाला सलग्न करणे अनाकल्याणी आहे. रत्नागिरी सिंधुदुर्ग मधील 83 महाविद्यालयांकरिता स्वतंत्र विद्यापीठ न्याय उचित होईल. तसेच हापूस काजू उत्पादकांना सर्व प्रकारे सहाय्य करून मार्केटिंग साठी जागा व राष्ट्र हमीभाव दिला पाहिजे कोयना धरणातून वशिष्ठ नदीचे पाणी येते त्याचा पिण्याकरिता व चिंचनाकरिता वापर केला पाहिजे पावसाळ्यात अतिवृष्टीमुळे पूर येतो तर उन्हाळ्यात तीव्र पाणी टंचाईमुळे प्रचंड अडचणीमुळे कोकणचे दुष्टचक्र थांबण्याची गरज आहे. कोकणातील सर्व लोकप्रतिनिधींनी विकासाच्या प्रश्नांवर कोकणचा आवाज बुलंद केला पाहिजे.

आधुनिकीकरण आणि विकास

1950 ते 1980 अशा तीन दशकान आर्थिक नियोजन करणाऱ्यांनी विकास' म्हणजे आर्थिक वाढ या अर्थाने ती संकल्पना रुढ केली. त्यानंतर विकासाच्या परिणामांवर भर दिला गेला. हा परिणाम संपत्तीच्या समान नाही तर निदान न्याय्य वाटपाच्या दिशेने विचार करण्यात आला .थोडक्यात, विकास' प्रक्रियेबाबत नेमके काय होत आहे. ? कोणत्या सामाजिक स्तरामध्ये या बदलाचे लामदायक किवा हानिकारक परिणाम दिसून येतात बदल कोणल्या गतीने होत आहे. ? आणि एकूणच विकास प्रक्रियेचे सामाजिक फलशील काय ? किवा त्यासाठी समाजाला कोणती किमत मोजावी लागते ? चर्चाविश्वाचा या प्रश्नांकडे विकासविषयक रोख आता वाळू लागला. त्यामुळे विकास प्रक्रियेकडे पाहण्याच्या आपल्या परिदृष्टीनच फरक पडला आहे.

विकास प्रक्रिया म्हणजे सर्वसामान्यांच्या जीवन मानात गुणात्मक बदल घडून येण्याची प्रक्रिया या संकल्पना मार्क्सवादी आणि पर्यावरणवादी या दोन परस्पर वेगळ्या विचारप्रवाहातून अक्षिप घेतत्व गेला आणि विकासविषयक चर्चाविश्वाची व्याप्ती वाढू लागली. मार्क्सवाद्यांच्या मते, जोपर्यंत उत्पादनाची आणि राष्ट्रीय साधनसंपत्तीची मालकी काही मोजक्या उद्योग समूहाच्या किवा धनदांडग्यांच्या हातात आहे. तोपर्यंत जनसामान्यांच्या जीवनस्तरात गुणात्मक बदल होणे शक्यच नाही. त्यामुळे आधी मूलभूत स्वरुपात क्रांतिकारी असे संरचनात्मक बदल घडवून आणायल हवेत. प्रा. रमेश दिवान या अर्थशास्त्रावाच्या मते, शाखत किंवा 'चिरंजीवी' 'असा विकास कधी नसतोच. विकास आणि चिरंजीवीत्व है परस्पर विरोधी आहेत. त्यांच्याच भाषेत मांडायचे तर- " Development and sustainability are not only not Compitable, with each other, they ase contradictory. In other words, what is development is not Sustainable and what is sustaina ble is not Development."बऱ्याचवेळा विकास' या संकल्पनेचा सादरीकरणाच्या प्रक्रियेशी जोडून विचार केला जातो. पायाभूत सुविधा म्हणजे विकास सि समजले जाते. पण हा विकासाचा मर्यादित अर्थ आहे. स्त्रीवाद्यांनी विकासाची चिकित्सा करून, पर्यावरणीय विनाश हा मुद्दा घेऊन स्त्रियांचे निसर्गाशी असणाऱ्या संबंधाचा विचार करावा लागतो.

महाराष्ट्रात पालघर ते सिंधुदुर्ग असे सहा जिल्हे किनारपट्टीवर आहेत. सर्वसाधारणपणे प्रत्यक्ष मासेमारी मासे विक्री मासे वाळविणे मत्स्य शेती अशा अनेक कारणांसाठी किनाऱ्यांचा उपयोग करतात परंतु बेसुमार व्यापारीकरण अमर्यादित शहरीकरण नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापर आणि औद्योगीकरण यामुळे किनारपट्टी प्रदूषित होऊ लागली.

आदिवासी आणि वनोपच यांच्यातील नाते ओळखून वनांचे संरक्षण व व्यवस्थापनासाठी शासनातर्फे काही कायदे करण्यात आले आहेत. मात्र काही ठिकाणी आदिवासींचे हक्क या कायद्यांच्या आधारित येत आहेत. त्यामुळे पारंपरिक पद्धतीने आदिवासी वनांचे संरक्षण करत असत तेही आता होत नाही असे दिसते व नोपच संबंधित कायदे पुढील प्रमाणे

1) महाराष्ट्र वन उत्पादन अधिनियम 1969, 1997
2) भारतीय वन अधिनियम ,1927
3) वनसंरक्षण अधिनियम 1980
4) महाराष्ट्रातील आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती सुधारणेबाबत अधिनियम 1996
5) आदिवासी स्वयंशासन कायदा 1996
6) महाराष्ट्र गौण खनिज मालकी हस्तांतरण अधिनियम 1997
7) महाराष्ट्र गौण खनिज विकण्याचा अधिनियम 1997
8) वन जीवन संरक्षण कायदा 1972
9) 2006 या वर्षी शासनाने वनसंरक्षण व वनसंवर्धनातील आदिवासींची भूमिका स्वीकारून अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी वन हक्कांची मान्यता अधिनियम 2006 हा कायदा पारित केला.

यातील बहुतेक कायद्यांमुळे स्थानिक लोकांना वनउपज गोळा करण्यात अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. .ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाला मोठ्या प्रमाणात धक्का पोहोचला आहे. . मागच्या दोनशे तीनशे वर्षात झालेल्या जैवविविधतेच्या ऱ्हासाची कारण मानवाच्या आधुनिक जीवनशैली दडलेले आहे. असे लक्षात येते त्यातील प्रामुख्याने खालील कारणांचा समावेश करता येईल अधिवासांची हानी खान उद्योग मोठी धरणे पर्यटन प्राण्यांच्या व वनस्पतींच्या नव्या जातींचे आक्रमण अमर्यादशीकार व अमर्याद वृक्षतोड लोकसंख्येतील आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या वापरातील वाढ प्रदूषण जागतिक तापमान वाढ शेती व वृक्ष लागवड वन्यप्राणी वृद्ध माणूस आधुनिक मानवाची विकासाची धोरणे या सगळ्यांचा जैवविविधतेवर या पृथ्वीच्या भूगर्भावर आणि एकूण पर्यावरणावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

कोकणातील पर्यटनाच प्रश्न :

कोणे एके काळी मुंबईतून गोव्यापर्यंत म्हणजे पणजी बंदरापर्यंत बोटीनं प्रवास करता यायचा .कोकण बोटीचा प्रवास फारच मजेदार. ज्यांनी अनुभवला ते सारेच भाग्यवान. त्याकाळी हा फक्त प्रवास नसे, कोकणातील हजारो तरुण कोकण बोटीकडे आपली भाग्यविधाती म्हणून पाहत असत. कधीतरी या बोटीत बसेन आणि मुंबईला जाऊन नशिब आजमावेन असं प्रत्येकास वाटायचे. आणि पोटापाण्यासाठी मुंबईला आलेल्या चाकरमान्याला त्याच्या प्रियजनांना भेटवणारी ती देवदूत वाटे. या जलप्रवास सेवेमुळे कोकणातील सर्व बंदरे गजबजलेली असायची. देश – विदेशातून व्यापार – उद्दीम होत होता. या बोटसेवा बंद झाल्या आणि सर्व बंदरात शुकशुकाट झाला. कारभार थंड झाला आणि अर्थव्यवस्था बिघडली. या बोटसेवेशी कोकणवासियांचे अत्यंत जिव्हाळयाचे नाते होते.

आज मालवणसाठी अनेक प्रवासी सुविधा उपलब्ध असल्या तरी ७० वर्षांपूर्वी मालवणवासीयांची पसंती कोकण बोटीलाच असायची. मालवणचा चाकरमानी आणि मालवणचा धक्का यांचे एक शतकाचे अतूट भावनिक नाते आहे. कोकणवासियांचा प्रवास सुलभ व्हावा म्हणून मुंबईचे आद्य शिल्पकार श्री. नाना शंकरशेठ यांच्या मागणीवरुन ब्रिटिशांनी १८४५ मध्ये बॉम्बे स्टीम नेव्हिगेशन कंपनीची स्थापना केली. ब्रिटिश गेल्यावर या सेवेला घरघर लागली. १९६४ साली म्हणजे १२५ वर्षाच्या अविरत कालखंडानंतर तोटा सहन न झाल्याने ही सेवा बंद झाली.

कोकणवासीयांची मोठीच पंचाईत झाल्याने महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते मा. यशवंतराव चव्हाण यांनी गोव्यातील मराठी उद्योजक श्री. विश्वासराव चौगुलेंना गळ घालून १९६५ साली चौगुले स्टीमशिप मार्फत बोटसेवा पुन्हा सुरु केली. पण चौगुले स्टीमशिपला कोकण बोटीचे आर्थिक गणित काही जमेना. त्यातच १९७२ साली मालवण बंदरात रोहिणी बोट बुडाल्यामुळे कंपनीला जबरदस्त तोटा सहन करावा लागला. यानंतर मुंबई – मालवण बोटसेवा कायमची बंद झाली. कोणीच खासगी उद्योजक पुढे येत नसल्याने या बोटसेवेचे सरकारीकरण करण्यात आले. मुंबई – गोवा सागरी वाहतूक मोगल लाईन्सच्या अधिपत्याखाली आली. कोकणातील प्रमुख बंदरे वगळल्याने कोकणी माणसाला या सेवेत स्वारस्य नव्हते. १९९१ साली मोगल

लाईनची बोटसेवाही गायब झाली. नंतर कळाले की श्रीलंकेत शांतीसैनिकांसाठी या बोटी नेल्या. तेव्हा पासून कोकण बोटसेवा बंद झाली ती झालीच. कोकणात पर्यटनाच्या सुविधा निर्माण झाल्या पाहिजेत.त्यासाठी हॉटेल आणि दळण- वळणाच्या सुविधा तयार केल्या पाहिजेत.

कोकणातील बदलती जीवन शैली:

कोकणासारखे सूख कुठेच नाही,,,,!असे सर्वच म्हणतात.!मग कोकणात लोकं थांबायला का मागत नाहीत? कोकणी माणूस खूप मेहनती आहे.! मग तीच मेहनत तो गावी का करत नाही.?शहरात जाऊन मेहनत करून काहीच साध्यझाले नाही की मग गावी जातो. तेव्हा ताकत व वय संपून गेलेले असते. मुंबईची आयुष्यभराची कमाई म्हणजे ४ भिंतीची खोली. या पेक्षा काही नाही. पण त्या खोलीत फक्त रात्री ९ ते सकाळी ६ एवढा वेळच आपण राहतो. बाकी वेळ आपला ट्रेन व ऑफिस यामधेच जातो .गावी राहण्यासाठी पुढची पिढी कदापी तयार होणार नाही ही काळया दगडावरची पांढरी रेघ आहे. कारण. त्यांना गावी राहण्यासाठी काहीच आपण करून ठेवलेले नाही.

कोकणातली मुख्य समस्या.

१) पाणी, (उन्हाळी शेतीसाठी पाणी नाही)

२) पाऊस खुप आहे. पण ते पाणी सगळे समुद्रात वाहून जात असल्याने त्याचा काहीच उपयोग होत नाही. ज्या दिवशी ते पाणी आपण साठऊन उन्हाळी शेतीसाठी ठेऊ त्या दिवशी कोकण खरे सुखी होईल.

३) त्या पाण्यावर पैसा येईल अशी शेती करावी पारंपरिक शेती नको तर त्यातून आपल्याला लाखो रुपयांची रक्कम हातात ,येईल अशी शेती करावी. आणि हे शक्य आहे. फक्त पाणी पाहिजे व योग्य नियोजन. एकदा सर्वांनी अवश्य विचार करून बघावा वेळ अजून ही निघून गेलेली नाही.

कोकणात छोटी मोठी अनेक गावांची स्थिती :

कोकणातील प्रत्येक घरातील किमान एक माणूस मुंबईत नोकरीला गेलेला आहे. बौद्ध समाजातल्या लोकांच्याही थोड्याबहुत जमिनी आहेत. काही तुरळक विभाग सोडले तर खोती पद्धत नष्ट झाली आहे.शिवाय कोकणातील जमीन ही मुख्यत खडकाळ डोंगराळ आहे. त्यामुळे उपजीविकेचे साधन हे जमीन नसल्यासारखीच परिस्थिती असल्याने त्यावरून जगण्या-मरण्याचा संघर्षाचे प्रमाण कमी आहे.मात्र आंब्या काजूची लागवड सुरू झाल्यापासून काही वाद जातीय पातळीवर निर्माण होऊ लागले आहेत. असे असले तरी सामाजिक परिस्थितीमध्ये फारसा फरक आढळत नाही. आज ही बौद्ध वस्ती किंवा मातंग वडारवस्ती ही गावाबाहेरच असते. त्यामुळे त्यांच्यासाठी स्वतंत्र विहिरी असतात परंतु उन्हाळ्यात या विहिरी आटल्यावर सार्वजनिक विहिरीवर पाणी न भरता दुसरी व्यवस्था करावी लागते. जमीन आणि पाणी या दोन मुख्य मुद्दा बरोबरच इतर दैनंदिन व्यवहारातल्या संबंधांमधून ही अस्पृश्यता विषयक जातीय विषमता विषयक व्यवहार कसा सुरू आहे. हे पण पाहिले पाहिजे.

कोकणातील लोकांचे कोकणातील परिस्थितीविषयी त्यांची मते जाणून घेतली तर कोकण कसे बदलले ते पण समजू शकेल. ते म्हणतात ,पूर्वी कोकण गरीब होतं. गावे भोळी-भाबडी, साधी होती. माणसे गरीब होती. प्रेम आपुलकी होती. शेती करून पोट भरत होतो. भात, नाचणी, वरी, कुळीथ, उडीद, हरिक ही पीक पिकवून बाराही महिन्याचे दिवस उजळलेले असायचे. नानातऱ्हेच्या भाज्यांची तर कमतरता नव्हती. परसवनात आठ दिवसाने टोपलीभर भाजी तयार होत होती. शेतीला जोडव्यवसाय म्हणून डझनभर गुरेढोरे होती. घरात घागरभर दूध दुभत होतं आणि कोणाकडे नसेल तर मागील दाराने शेजाऱ्याकडून चहा पुरते आणून पाहुण्यांचे आदरातिथ्य होत होतं. डालगाभर कोंबड्याही होत्या. घरात सात आठ माणसे असूनही तीन वेळच कसंबसं पोटभर अन्न मिळत होतं. पेज, जाडा तांबडा भात, हरकाचा भात, नाचण्याची भाकरी, कुळथाची पिटी आणि कधी ना कधी सुकी भाजलेली तारली किंवा बांगडा खाऊन मन तृप्त होत होतं. त्याला अमृताची चव येत होती आणि रात्री निजताना डोक्यावर पळीभर खोबरेल तेल घसघसून घासायला मिळाले की आम्ही ऐहिक जगातल्या सुखाच्या राशीवर लोळत होतो.

आमचे ते दिवस मंतरलेले होते. पैसा गाठीला नसला तरी ते वैभव आणि खरी श्रीमंती होती. दरम्यानच्या काळात आम्ही परंपरे प्रमाणे मुंबईत आलो आणि मुंबईतल्या जीवनशैलीचे गावाला बरे वाईट परिणाम दिसू लागले. गेल्या काही वर्षात हळू हळू कोकणची जीवनशैली बदलू लागली आणि आमचे भोळे भाबडे गाव हरवून बसलो. गावात शहरी जीवनशैलीचं अनुकरण होऊ लागलं. आता तसेच झाल्याचे दिसून येते. दिवस बदलत आहेत. गावात सरकारच्या आशीर्वादाने पिवळ्या आणि केसरी

रेशनकार्डावर तीन रुपयात तांदूळ आणि दोन रुपयात किलोभर गहू मिळू लागले आणि नाचणी, वरीची भाकरी मागे पडत चपाती दिसू लागली. हरिक, वरी ही कॅल्शियम युक्त धान्ये जवळ जवळ संपून गेली. आता तर आम्ही जमिनीच संपवायला निघालोय, परप्रांतियांच्या घशात घालून.!

चहापुरते दूध, सारवायला शेण हवे म्हणून गुरे ठेवून कुठेतरी भात शेती दिसतेय. पण ती करताना आधुनिक यंत्राने करू लागलो. कोल्हापूरवरून येणारे वारणा आणि गोकुळ दूध व घाटावरच्या भाजीवर कोकण जगू लागले.लग्न समारंभ मुंबईसारखे होऊ लागले. पण पत्रावळीवर असलेलं भाताचे मूद, गोडी डाळ, काळ्यावाटण्याची उसळ, खीर, वडे हे आपले पारंपरिक सात्विक जेवण मागे पडले. पुऱ्या, कुर्मा भाजी, छोल्याचे जेवण मुंबईसारखे जेवू लागलो. असे नाना तऱ्हेचे बदल दिसू लागले. पूर्वीच्या नळ्याची कौलारू, लाकडी अशा गार गार आणि हवेशीर घरांऐवजी स्लॅबची आणि लोखंडाची झ्याकबाज घरे गावात दिसू लागली. आणि ती फक्त सणासुदीपुरती उघडू लागली. गावची खुशाली पत्रव्यवहार हे मोबाईल फोन, व्हाट्सअप आणि मनिऑर्डर या बँक ट्रान्सफर द्वारे होऊ लागले.

सर्वसाधारणपणे सध्या मुंबईची जीवन शैली तीच कोकणची जीवन शैली बनू लागली आहे. गावची माणसे अलीकडे कामे सोडून टीव्ही सिरियल्स, मोबाईल यामध्ये गुंतलेली आहेत. आम्ही गाव सोडून मुंबईला आलो, याचे दुःख अजिबात नाही त्यामुळे प्रगती झाली, याचे समाधान जरूर आहे. पण माझे भोळेभाबडे गाव आता कायमचे हरविले याचे शल्य माझ्या मनात कायम राहणारे आहे.आज जीवनशैली आणि शाश्वत शेती(कोकणातले ecological farming) मध्ये बदल घडल्यामुळेच इथे प्रचंड जंगलतोड होते. आहे. . गावागावात चायनीजचे गाडे. मंदिरांचे मार्बलिकरण ,मायनींग , क्रशर अनावश्यक धरणे बांधून त्याच्या पाण्यावर मूळचा शेती पॅटर्न बदलून monoculture.रबर, अननस आणि काही भागात ऊस लावून जंगलतोड करून शेती ह्यातून कोकणात सह्याद्री आणि समुद्राला जोडणाऱ्या नद्यांचे मार्ग उध्वस्त करून अख्ख्या परिसंस्थेला धोक्यात आणले जात आहे.ह्याच्या मुळाशी फक्त आणि फक्त बदलती जीवन शैली आहे.मग आहे. का हिम्मत तुमची sustainable livelihood शिकायला गावातल्या खरे जीवन शिक्षण घेणाऱ्या लोकांशी जोडून घेण्याची? एकीकडे मायनिंग मधूनच आलेले products वापरायचे मग डोंगर कसे शिल्लक राहतील.LED फिशिंग मधून मारलेले मासे शहरात बसून खायचे मग रापण कशी जिवंत राहील? जंगलतोड करून केलेल्या शेतीतील farm fresh products mall मधून घ्यायचे मग कशी होणार indegenous जातींची शेती?

खरेच निसर्गप्रेम असेल तर आपापल्या गावात जाऊन तिथली इकॉलॉजी आणि livelihood समजून घेऊन ते शिकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे .जे असे छान जगतात त्यांचा आदर्श घेतला पाहिजे .निसर्गाला कमीत कमी त्रास देऊनच आपले गावातील लोक जगत आलेत. म्हणूनच तर त्यांनी डोंगर, नद्या, समुद्राला, शिवालय बनवले.देवराय,देवनदी, देवझाडे, देवमळे अगदी देव मासा सुद्धा. त्यांच्याशी मैत्री केली तर काहीतरी टिकेल. नाहीतर हाव्यासापोटी आपलेच लोक हे सगळे जाळून पुरून तोडून टाकतील एक दिवस. सुखाचे गणित इथल्या शाश्वत जगण्यात आहे.

भूजल ही कोकणातली एक महत्त्वाची समस्या:

भूजल ही कोकणातली एक महत्त्वाची समस्या आहे. त्याचे मूळ कोकणाच्या रचनेतील जांभा खडकाच्या विशिष्ट संरचनेत आहे. कोकणातील जांभा दगडाचा अभ्यास व तत्संबंधीचे संशोधन हे म्हणूनच महत्त्वाचे आहे.महाराष्ट्राचा कोकण विभाग १५ मिनिटे उत्तर ते २० अंश उत्तर अक्षवृत्तीय प्रदेशात पसरला आहे. रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील तसेच रायगड जिल्ह्यातील काही भागात आढळणारा जांभा (laterite) एक प्रमुख डा प्रकार आहे. मृगालीय (geological) व भूरुपशास्त्रीयष्ट्या (geomorpho logical) या प्रकारास अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. अनेक वर्षापासून इथल्या जमिनींचा कमी कस झीजेंस प्रतिकार करण्याची या पठारी प्रदेशांचा वृत्ती आणि चीलच अपुरे भूजल या गोष्टी जांभा खडकांमुळेच प्रकर्षाने जाणवत आहेत. यायच उत्कृष्ट प्रतीच्या आंबा आणि काजूचे उत्पादन, हेही या खडकाचाच एक परिणाम आहे. हापूस आंब्याची चवही त्यातल्या लोह खनिजांशी निगडित आहे. हे लोहखनीज अर्थातच जांभ्या दगडात विपुल आहे.

भूजल ही कोकणातली एक महत्त्वाची समस्या आहे. त्याचे मूळही जाभ्याच्या विशिष्ट संरचनेत आहे. कोकणातील जांभा दगडाचा अभ्यास व तत्संबंधीचे संशोधन हे म्हणूनच अतिशय महत्वाचे आहे. कोकणातील, विशेषत: जांभा खडक असलेल्या प्रदेशातील भूजल समस्येचे जीआयएसमुळे होणारे हे संपूर्ण आकलन नाही याची जाणीव या प्रदेशात फिरताना येते.

भूस्तरांची संरचना व डहाणूपासून वेंगुर्ल्यापर्यंत पसरलेल्या या विस्तृत प्रदेशातील खडक, पर्जन्यमान, वनक्षेत्र यातील वैविध्य या गोष्टींमुळे कोकणातील भूजल समस्या अधिकच क्लिष्ट बनलेली आहे. यात शंका नाही.

चिरेखाणीमुळे गावचे विकृत विद्रूपीकरण :

कोकणात नेहमीच वृक्षतोड होत असत जंगलेच्या जंगले व्यापारांना दिली जातात राजरोसपणे हा व्यवसाय चालू असतो, परं कोणीही सरकारी अधिकारी लक्ष देत नाही चिरेखाणी तर कोकणातील कातळ फोडून संपूण जमिनीचे व्यवस्थापन बिघडवीत आहे. यामुळे जनतेला त्रास होत आहे., परंतु ना खंत सरकारी यंत्रणेला, ना तलाठी महाशयांना, ना तालुक्याच्या तहसीलदारांना. सर्व आलबेल! वृक्षतोड व चिरेखाण हा कोकणातील फारच मोठा प्रश्न असून, त्याकडे लक्ष न देता सोन्याची अंडी देणारी कोंबडी म्हणून या दोन्ही गोष्टींकडे पर्यावरणाचा ऱ्हास करणारी मंडळी पाहत आहेत. हे खरोखर कोकणचे दुर्दैव आहे.! कोकणातील विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्यातील रत्नागिरी तालुक्यामध्ये वृक्षतोड करणे व चिरेखाणी खोदणे सर्रासपणे चालू आहे. गरीब जनतेला फसवून सर्व व्यवहार नियमित चालू असतो. या विषयावर पारदर्शकता आणून त्यावर टाच आणावी. रत्नागिरी तालुका हा १२७ गावांचा असावा. प्रत्येक गावामध्ये शेती त्याचबरोबर भातशेती, नाचणी, वरीसाठी वरकस जमीन व जांभा दगडाचा माळ पठारासारखा कातळ अशी तेथील वस्तुस्थिती आहे. ३०-४० वर्षांपूर्वी बरीचशी मंडळी हा शेती व्यवसाय करत होती.झाडेमाडे सांभाळत होती व मुलांना चांगले शिक्षण देऊन त्यांना स्थिरस्थावर होण्याकरिता मुंबईला पाठवत होती. सुशिक्षित झाल्यावर मुलंही आई-वडिलांना मुंबईला नेत होती. त्यामुळे गावची घरं बंद पडू लागली. त्यामुळे गावच्या जागा, जमिनी अनेक एजंट सर्व लक्षात घेऊन जागा जमीन विकायला लागले. हे योग्य नाही.

कोकणातील रत्नागिरी तालुका म्हणजे निसर्गाने बरसात केलेला पर्यावरणाने निगडित असणारा. झाडाझुडपांनी, फळांनी व्यापलेला हा समृद्ध प्रदेश वरील काही घटनांमुळे परप्रांतीयांना विकला जात आहे.

रत्नागिरी तालुक्यातील चिरेखाणी हा मोठा विषय आहे. कवडीमोल किमतीने गरिबांचा जांभा दगडाचा कातळ विकत घेणारे व तेथे चिरेखाणी खोदणारे दलाल भरपूर निर्माण झालेले आहेत. या निर्मळ कातळावर दिसणारा जांभा दगडाचा पठार आज चिरेखाणीमुळे विकृत झाला आहे. मोठ्या विवरासारखे खोदकाम करून तो भाग अत्यंत विवस्त्र करून जेथे हे घडत आहे. त्या गावचे विद्रूपीकरण होत आहे. ही नक्कीच खेदाची गोष्ट आहे.विशेष म्हणजे रत्नागिरी तालुक्यातीलअनेक गावे अशी आहेत. की, या चिरेखाणीमुळे गावाची वेस, गावाची सीमा दिसेनाशी झाली आहे. श्री क्षेत्र स्वामी स्वरूपानंद स्वामी यांच्या पावस गावापासून ते निरूळ, बोरभाटले, साकूचे तळे, पुढे चांदोर आगवे व पुढे अनेक गावांची लांजापर्यंत या चिरेखाणीने दिशा बदलली आहे.निरूळ फाटा येथील चिरेखाणीने तो परिसर एवढा विद्रूपीकरण करून ठेवला आहे. की, तेथे ७०-८० फुटांच्या चिरेखाणी असून, जीवघेण्या ठरल्या आहेत. हे सत्य आहे. गरिबाला अन्न-वस्त्र-निवाऱ्यासाठी जागा, जमिनी विकाव्या लागतात, पण कुठेतरी बंधन येणे महत्त्वाचे आहे. कारण यावर जर बंधन नसेल, तर हा जांभ्या दगडांचा कातळ नेस्तनाबूत करण्याकरिता परप्रांतीय प्रत्येक गावावर आपले वर्चस्व दाखवून गरिबाला देशोधडीला लावतील.सरकारी यंत्रणांनी याकडे लक्ष द्यावे आणि कातळ सुफलाम करावा.

विकासाची पर्यावरणीय स्त्रीवादी भूमिका

मानव इतर प्राण्यांपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ व अधिक ज्ञानी समजून जगण्याच्या अधिकारासाठी, तो इतर प्राणी आणि पर्यावरण यांच्या क्षतीबद्दल निष्काळजी राहतो. त्या राहण्याच्या दृष्टिकोनाला मानवकेंद्रवाद म्हणतात. माणूस स्वतःच्या स्वार्थासाठी इतर जीवसृष्टी व वृक्षवल्ली यांच्या हानीकडे दुर्लक्ष करतो, ही मानव केंद्रवादाची मुख्य लक्षणे होत.

गेल्या दोन-अडीचशे वर्षांत मानवाने जंगलतोड, शिकार, खोदकाम, भूजलाचा अवास्तव वापर, ॲटम बॉम्ब, हायड्रोजन बॉम्ब इत्यादींद्वारे विषारी वायूचे केलेले अभिसरण यांद्वारे पर्यावरणाचा विनाश केवळ अतृप्त तृष्णा शमविण्यासाठी केला आहे. मानवाची विकासाची अतृप्त भूक जणूकाही या परिस्थीतीस मुख्य कारणीभूत ठरली आहे. या संबंधी अनेक प्रश्न उद्भवतात. जसे की, पर्यावरणऱ्हासाचे मुख्य कारण नेमके काय? मानवाचा पर्यावरणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोनच चुकीचा आहे. काय? ज्यामुळे अशा घटना घडतात. पर्यावरणाची अतिशय झपाट्याने होणारी घसरण ही मुख्यत: मानवकेंद्रित आहे. का? यावर गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाने अनेक समकालीन प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचा प्रयत्न केला जगभरच्या कानाकोपऱ्यातील अगदी स्थानीय प्रश्नापासून ते महानगरी जीवसृष्टी पर्यंत घातक जनुकीय बियाणांपासून अनुऊर्जा वापरापर्यंत हवामान बदल अजून समस्या ते उत्पादन तंत्रे ऊर्जा यांच्या वापरापर्यंत खान कामापासून ते जैवविविधते पर्यंतच्या व्यापक प्रश्नांवर जगभर दिसून येणारी क्रियाशीलता व त्यातील प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सांगड ही महत्त्वाची आहे. पर्यावरणवादाने ही पुढे आणली आहे. ती स्थानिक तसेच जागतिक समन्वयाने घडणारी जागृती आंदोलने व संघर्ष या रूपात ही आहे. यातून पुढे आलेली पर्यायी शास्वत समताधिष्ठित आणि लोक नियंत्रित समग्र विकासाची दृष्टी तसेच त्याबाबतच्या तंत्र वैज्ञानिक पर्यायांची प्रयोगांचे प्रतिमांची आणि काही अर्थ व्यवस्थांची अनुभव हे मार्गदर्शक ठरू शकतात त्यासाठी अनेक प्रवाह अन कडून मांडली जात असलेली भांडवली अर्थव्यवस्थेत पलीकडे जाण्याची मूलभूत गरज ही नोंद घेण्यासारखी बाब आहे. विशेषतः स्त्रीवर्गाने या विचाराला दिलेला नवा आयाम आणि मार्क्सवादाने या विचाराला भांडवली राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या समीक्षेच्या अंगाने दिलेली पायाभूत चौकट या आधारे हा विचार नव्या आंतरराष्ट्रीयवादाचा व समाजवादाचा भक्कम आधार बनतो आहे.थोडक्यात शोषण, नफा व टंचाई आणि सामाजिक विषमता ही विभागणी आणि यांना जोपासणारी राजकीय अर्थव्यवस्था व त्याचे अर्थशास्त्र हा भांडवली व्यवस्थेचा भक्कम व्यावहारिक आधार तर आहे.च तसेच तो तिचा वैचारिक तात्विक नैतिक मूलाधार आहे.

समतेवर आधारित सर्वांगीण मानवी समृद्धी बरोबरच पर्यावरणाचे संवर्धन करणाऱ्या समाजरचनेची आवश्यकता आहे.पर्यावरणीय स्त्रीवादाने इतिहास, संस्कृती व शेती उद्योगापासून ते जागतिकरणापर्यंत प्रत्येक बाबतीत अत्यंत चिकित्सक भूमिका घेतली आहे.निसर्ग आणि स्त्री यातील संबंधांबाबत विकसित केलेल्या या दृष्टिकोनाने पर्यावरण व मानव निसर्गविषयक नवी दृष्टीपुढे ठेवली आहे.विकास, संस्कृती, मानवी जाणीव आणि मानवी संबंध याविषयीची या चळवळीतून मूलगामी विचाराची अंतर्दृष्टी देऊन प्रस्थापित व्यवस्थेची आणि विकासाची चर्चा केली आहे.प्रस्थापित सिद्धांत आणि सतत कोणतीही अस्तित्व किंवा वास्तव ही सर्वसमावेशक पद्धतीने किंवा समग्रपणे न बघता विरुद्ध गटामध्ये विभागून पाहिले. उदाहरणार्थ मानव व निसर्ग हे दोन ध्रुव आहेत. अशी कल्पना करणे. जेव्हा मानव हाही निसर्गाचाच भाग आहे. हे वास्तव असते याकडे दुर्लक्ष करून पहिले पण पर्यावरणीय स्त्रीवादी विचारधारेने प्रथमच निसर्ग व स्त्री ही दोन अस्तित्व हे एकमेकांत मिसळून टाकणाऱ्या आणि दोघांनाही स्वतःचे कर्तेपण नाही असे आरोपण करणाऱ्या विचारधारेला आव्हान दिले आहे.पुरुष ही निसर्गाचा तितकाच भाग आहे. जेवढे स्त्री आहे.शेवटी निसर्गाचेशास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र म्हणजे कोणत्याही अस्तित्वाचे स्त्री-पुरुषांच्या सभोवतालच्या वातावरण व्यवस्थेशी असलेले परस्पर संबंधाना संतुलन साधण्याचा प्रयत्न होतो.कोणाही एकाला या व्यवस्थेमध्ये सर्वश्रेष्ठ स्थान नसते असे पर्यावरणवादी स्त्रीवादाचे म्हणणे आहे.ही व्यवस्था विसरल्यामुळे आजची धोरणे ही पर्यावरणाच्या ऱ्हासाला कारणीभूत होत आहेत. शेती व पाण्याचे उद्योगीकरण होणे हे पर्यावरणाच्या ऱ्हासासाठी कारणीभूत आहेत. परंतु या ऱ्हासाचा फार मोठा वाटा स्त्रियांना उचलावा लागतो. त्यामुळे पर्यावरणीय चळवळींमध्ये स्त्रियांचा सहभाग अग्रक्रमाने कसा राहील याची काळजी घेतली पाहिजे. आज पर्यावरणीय चळवळी मध्ये विस्थापितांच्या चळवळी असे समीकरण बनत आहे., परंतु शेतीचा कस वाढविणे, मोठ्या शेतकऱ्यांच्या शेतीतील उत्पादन वाढविणे, मिश्र पिकांची शेती करणे, रासायनिक खते कमी करणे, रासायनिक फवारणी कमी करणे असे अनेक शेती विषयक उपक्रमही पर्यावरण चळवळीचा भाग असतात. ते समजून घेणे गरजेचे आहे.माधव गाडगीळ आणि रामचंद्र गुहा यांनी त्यांच्या This Fissured land : An ecological history of India, 1993 या पुस्तकामध्ये भारतीय पर्यावरणाचा अभ्यास करताना मार्क्सवादी ऐतिहासिक भौतिकवादाची विचारपद्धती वापरली आहे.

अश्याच परिस्थीचा अभ्यास करायचा असेल तर एक महत्वाचे पुस्तक वाचले पाहिजे. ते म्हणजे रंजना पाधी आणि निगमानंद सदंगी यांचे "रेझिस्टिंग डिस्पोसेशन - ओडिशा स्टोरी" वाचकांसमोर मोठी धरणे आणि खाणकाम आणि औद्योगिक प्रकल्पांविरुद्धच्या लोकांच्या प्रतिकाराभोवती विणलेल्या राजकीय आणि सामाजिक कथनांचा संच वाचकांसमोर आणते, ओडिशा, भारतातील विस्थापन आणि विस्थापन. विल्हेवाटीची ही गाथा सामान्य शेतकरी, वनवासी, मच्छीमार लोक आणि भूमिहीन मजुरांच्या कथा आणि कथांनी विपुल आहे., ज्यामुळे प्रतिकार इतिहासाचा कॅनव्हास अधिक परिपूर्ण होतो. पुस्तक या नायक आणि त्यांच्या जीवन चिन्हांकित घटना अग्रभागी; ते किनारपट्टीच्या मैदानात तसेच दक्षिण आणि दक्षिण-पश्चिम ओडिशाच्या डोंगराळ आणि जंगली भागात राहतात. लेखकांनी 1950 च्या दशकात हिराकुड धरणाच्या बांधकामापासून ते पॉस्को आणि वेदांत सारख्या कॉर्पोरेशनच्या प्रवेशापर्यंतच्या विकासाच्या वाटचालीचे वर्णन केले आहे. या पुस्तकात 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीस आणि समकालीन काळापर्यंत स्वतंत्र भारतापासून नव-उदारीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर राज्यात

औद्योगिकीकरणाच्या स्वरूपाची चौकशी करण्यासाठी विस्तृत ग्राउंड समाविष्ट आहे. स्थानिक दारिद्य असलेल्या राज्यात लोक विकासाच्या जुगलबंदीला विरोध करत आहेत. या गुंतागुंतीच्या वास्तवाचा उलगडा करताना, हे पुस्तक ज्यांचे जीवन आणि उपजीविका जमीन, जंगल, पर्वत, समुद्र, नद्या, तलाव, तलाव, झाडे, वेली आणि झुडुपे यांच्याशी जोडलेले आहे. अशा लोकांच्या विशाल वर्गाचे जागतिक दृश्य मांडते. ही कथा ओडिशातील प्रतिरोधक साहित्यातील जांभई भरून काढतात. ते पूर्व भारतातील इतर खनिज-समृद्ध राज्यांमधील लोकांच्या सध्याच्या दुर्दशेशी देखील अनुनाद करतात. हे पुस्तक ओडिशाला भारतातील आणि जगभरातील प्रतिकार राजकारण आणि सामाजिक चळवळींच्या नकाशावर आणण्याचा प्रयत्न आहे.कोकणातील परिस्थिती पुढे चालून याच मार्गाने जाऊ शकते म्हणून या पुस्तकाचे वाचन केले पाहिजे.

पर्यावरणाचे स्वरूप जागतिक असून त्याचे आव्हान मात्र सामाजिक व राजकीय आहे.आपला समाज काळानुरूप सुसंस्कृत व जबाबदार होत नसल्यामुळे तर संपूर्ण पृथ्वी धोक्यात आली आहे.आपले भवितव्य पर्यावरणाच्या अवस्थेवर अवलंबून असणार आहे.पाण्यावाचून माणूस तडफडतो परंतु पाण्याला कवडीची किंमत नाही तर हिर्यांचा अजिबात उपयोग नसूनही तो अनमोल समाजाला जातो हा मानवी संस्कृतीतील क्रूर विरोधाभास आहे.

सूचना

1. पायाभूत क्षेत्रामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करून त्याचे संशोधन करून सुधारणा करणे आवश्यक आहे. . स्थानिक परिस्थितीनुसार त्यात करावे लागणारे बदल यांचे व्यवस्थापन करावे लागेल .या सर्वांसाठी वित्तीय धोरण आखले पाहिजे .
2. शाश्वत विकास मानव विकास पर्यावरणीय विकास याचा केवळ सिंधुदुर्गचा नाही तर संपूर्ण कोकण विभागात संदर्भात विचार करावा लागेल
3. पायाभूत क्षेत्राच्या विकासातील परस्परावलंबन आणि सहविकास यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.
4. शेती,मासेमारी आणि फलोत्पादन आणि उत्पादनावर प्रक्रिया करणारे उद्योग, पशुसंवर्धन व जंगल उत्पादित वस्तू यांच्याशी संबंधित असलेले उद्योग सर्व प्रकारच्या खाद्य वस्तू इत्यादी उपभोग्य वस्तूंचे उद्योग इमारती व बांधकामाशी संबंधित असलेले उद्योग चालू व संभाव्य यांना नियोजनाच्या कक्षेत आणले पाहिजे.
5. हापूस देवगड इत्यादीसारख्या आंब्यांचा आणि काजूचा जागतिक पातळीवर व्यवसाय निर्माण करण्यासाठी त्यांना वाहतुकीच्या सुविधा निर्माण करून देणे
6. मच्छीमारी करणाऱ्या लोकांची विशेष काळजी घेण्यासाठी मच्छीमारी क्षेत्रातील खाजगीकरणाला विरोध करून दलित स्त्रिया आदिवासींना त्यावर विशेष सुविधा दिल्या पाहिजेत
7. नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असणाऱ्या स्त्रियांच्या श्रमावर इतरांची अन्न सुरक्षितता आणि पर्यावरणाची शाश्वतता अवलंबून आहे. हे लक्षात घेऊन खाजगी कंपन्यांच्या मोठ्या प्रमाणात मच्छीमारी करून उपसा करणाऱ्यांना पायबंद घातला पाहिजे
8. संसाधन वरील नियंत्रण कर्जाची उपलब्धता व्यवस्थापनाची कौशल्य तंत्रज्ञानात्मक तज्ञता सिंधुदुर्गमधील स्त्रियांसाठी आवश्यक आहे.
9. कोकणचा विकास हा तेथील संसाधनांची ऊर्जेची आणि पर्यावरणाशी जोडलेला आहे. या घटकांचा रास होणे म्हणजे व्यापक स्तरावर सुविधा पुरविणे शक्य होणार नाही किंवा कोणाच्या तरी हिस्सा आणि हक्क काढून त्या इतरांना पुरवता येतील मुळात संसाधने ऊर्जा घटत चालले आहेत. वेगाने हे दृष्टीआड कसे केले जाऊ शकते समस्या निर्माण करणारी व्यवस्था बदलणे नीती बदलणे हे योग्य आणि गरजेचे आहे.

कोकनात आपल्याकडे संसाधने ऊर्जा मुळातच मर्यादित आहेत. काहींचे उच्च राहणीमान हे बहुसंख्यांक लोकांना वंचित करूनच अस्तित्वात येऊ शकते. त्यामुळे शहरात राहणाऱ्या लोकांना चांगले राहणीमान पुरविणे हे ग्रामीण भागांना अधिकाधिक वंचित करूनच शक्य आहे.हवा, पाणी ,अन्न, निवारा या सर्व मूलभूत गरजांच्या बाबतीत हेच होणार.त्यामुळे असे होणार नाही यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठी विकासाच्या प्रस्थापित प्रतिमानाची चिकित्सा करावी लागेल. कोणाच्यातरी शोषणावर समानतेवर अन्यायावर आधारित म्हणजे एकाच्या जीवावर दुसऱ्याने वर चढून विकास करण्याला विरोध करावा

लागेल. शोषणाची प्रक्रिया बंद पाडणे म्हणजे विकासाला मार्ग मोकळा करून देणे. थोडक्यात विकासाची संकल्पना ही जनविरोधी असता कामा नये तर ती अखेरच्या माणसाला विकासाची पहिली संधी देणारी आणि लोक सहभागी असावी. त्यामुळे विकास निधी संदर्भात मूलभूत चिंतन करणे आवश्यक आहे.विषमतेच्या अंताशिवाय विकासाची चर्चा करणे योग्य नाही. पर्यावरणाची चर्चा विकाससंदर्भात करावी लागेल आणि विकासाचा विचार विकासोत्तर चर्चाविश्वासंदर्भात करावा लागेल. आणि पर्यावरणाची चर्चा उथळ पर्यावरणवादाला टाळून सखोल पर्यावरणवादी दृष्टीकोनातून करावी लागेल. शेतीबाबत असे दिसते की महसुली कायद्याप्रमाणे शेत जमीन ही फक्त शेतकऱ्यालाच खरेदी करता येते. हे खरेदीदार स्वतः शेतकरीच आहेत. का? त्याची खातरजमा सरकार दरबारी नोंदी करताना करून घेतली जात आहे. का? अशा प्रश्नांची माहिती घ्यावी लागेल. महाराष्ट्र शेतजमीन धारणेची कमाल मर्यादा अधिनियम 1961 म्हणजे सिलिंग कायदा यानुसार भूमिहीनांना मिळालेल्या जमिनी देखील अशाच प्रकारे विकल्या जातात. वास्तविक सिलिंग कायद्याचा जन्मच अतिरिक्त जमीनधारणा असलेल्या मोठ्या शेतकऱ्यांकडून ही अतिरिक्त जमीन काढून घेऊन ती भूमिहीनांना त्यातही प्राधान्याने दलित आदिवासींना वाटप करण्याच्या उद्देशाने झाला होता .आर्थिक विषमता हटविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने उचललेले हे एक अत्यंत पुरोगामी पाऊल होते. ही जमीन शासनाच्या अटींवर म्हणजे केवळ कसण्यासाठी भूमिहीनांना दिली जाते. ती विकण्याचा अधिकार त्याला नाही. आदिवासींची जमीन कायदे मोडून बिगर आदिवासींना कशी काय हस्तांतरित होऊ शकते? स्थानिक जनतेच्या मालकीची जमीन सिलिंग, इनामी, गायरान, सरकार पडिक अशा जमीनीबाबतची स्थिती व त्या त्या लोकांचे गावांचे त्यावरील हक्क, गावठाण वनांवरचे अवलंबन, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अधिकार यांची दखल व त्यांच्या जपणूक याची जबाबदारी सरकारने घेतली पाहिजे. मोठे प्रकल्प उभे करण्यासाठी पर्यावरणीय मंजुरी आवश्यक असते. पर्यावरण आघात मूल्यांकन अधिसूचना-1994 अस्तित्वात आहे.पर्यावरणविषयक परवानगी (environmental clearance)आवश्यक असतेकोकणची भौगोलिक वैशिष्ट्ये विचारात घेता कोकणसाठी एकच विकास योजना राबवता येत नाही. कोकणातील 15 ते 55 वयोगटातील व्यक्ती मुंबईला पोटापाण्यासाठी स्थलांतरित झाला. कुळ कायद्यामुळे कुटुंबात कलह वाढले याचे गंभीर दुष्परिणाम झाले आहेत. संपातील गिरणी कामगार पुन्हा कोकणात आले आणि नवीनच प्रश्न निर्माण झाले होते. कोकणी माणसासारखी तडजोडीची वृत्ती महाराष्ट्रात कोठेच नाही. ते अत्यंत चिकित्सक आहेत. कोकणचा कॅलिफोर्निया कसला करता इतकी आपले लोक तिकडे आहेत. की कॅलिफोर्नियाचा कोकण होत आहे.कोकणचा विकास कोकणच्या गरजांवर आधारित झाला पाहिजे. कुमारीमाता कौटुंबिक तणाव सामाजिक तणाव आपल्या कोकणात नव्हते आता ही सगळी मुंबईहून कोकणात येत आहे.कोकणची स्त्री ही जास्त साक्षर आणि चिकित्सक आहे. कौटुंबिक निर्णय ती घेते. कुटुंब ती चालविते.

विकासाच्या योजना हायब्रीड असतात अनेक प्रश्न सोडविता सोडविता नवीन प्रश्न निर्माण झाले. कोकणात येणाऱ्या प्रत्येक योजनेला उदाहरणार्थ फिनोलेक्स, एनरॉण , जैतापूर औष्णिक ऊर्जा प्रकल्प, नानार ,रिफायनरी यांना विरोध झाला. कोकण विकासाची संकल्पना ही नियमितपणे केवळ वेळोवेळीच्या जाहीरनाम्यातील एक घोषणाच राहिली आहे. . येथील परिस्थितीला भौगोलिक, राजकीय तसेच सामाजिक स्थितीही कारणीभूत असून विशेषता चाकरमानी संस्कृती, अति चिकित्सकवृत्ती, सहकार प्रवृत्तीचा अभाव, जातीवादाचे प्राबल्य आणि कोर्ट कचेरी इत्यादी कारणे या परिस्थितीला जबाबदार आहेत. मानवी वर्तन हीच पर्यावरण प्रदूषण करण्यास कारणीभूत आहे.भविष्यकाळात जमीन, हवा, पाणी या घटकांचा सुनियोजित वापर आणि व्यवस्थापन केले नाही तर मानवी जीवन धोक्यात येईल म्हणून कोकणच्या विकासाचा वेध घेताना शैक्षणिक, राजकीय, औद्योगिक, दळणवळण इत्यादीच्या जोडीने दुग्धविकास, पशुपालन, मत्स्य व्यवसाय, व्यापार पर्यटन आणि बंदर विकासाच्या प्रश्नांशी निगडित अभ्यास झाला पाहिजे. पर्यटनदृष्ट्या अनुकूल स्थिती असतानाही आणि काजू, आंबा यांचे आगार असतानाही या भागाचा विकास झाला नाही. नैसर्गिक जैविक विविधता, मोठा समुद्रकिनारा यादृष्टीने विकासाची अपेक्षा होती. आजची आपली समाजव्यवस्था निसर्गाचा विध्वंस करते आणि बहुजनांना भिकेला लावत आहे.या ऐवजी विकासाचा असा काही रस्ता सापडेल का तिच्यात निसर्गाचेही संरक्षण संवर्धन होईल आणि बहुजनांच्या सामान्य गरजा भागून त्यांना प्रतिष्ठेचे जिने शक्य होईल या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा पर्यावरणवादी स्त्रीवाद यांनी विचार केला, त्यात माधव गाडगीळ, छाया दातार, मेधा पाटकर,वंदना शिवा ,राम बापट,संजय संगवई ,भारत पाटणकर ,अतुल देवूळगावकर, सुमी कृष्णा, इत्यादीं पर्यावरणवाद्यांचा समावेश होतो.

मेरा अंबर मुझसे पूछ रहा,
कब अपना फर्ज़ निभाओगे.?
अब घड़ी फ़ैसले की आई,
हमने है कसम अब खाई.
ना भटकेंगे न अटकेंगे,
कुछ भी हो इस बार,
हम कोकण नहीं मिटने देंगे.
सौगंध मुझे इस मिट्टी की,
मैं कोकण नहीं मिटने दूंगा.!"

References

1. Rao Manisha (2018 December) 'Reframing the environment in neoliberal India: Introduction to the theme' sociological Bulletin- ed. Paramjit judge guest editor - Manisha Rao, volume 67, issue-3 December 2018.
3. बापट राम, (२०११) 'परामर्श-सहा प्रस्तावना' संपा. अशोक चौसाळकर, लोकवांगमयगृह मुंबई.
4. कोंडविलकर माधव, (2008) 'भूमिपुत्र' ,पॉप्युलर प्रकाशन ,मुंबई.
5. कर्णिक मधुमंगेश (2017) "तारकर्ली", मौज प्रकाशन, मुंबई.
6. कुलकर्णी हेरंभ (2019) "दारिद्याची शोधयात्रा", समकालीन प्रकाशन, पुणे.
7. जोशी रश्मी (2010)" कोकण रेल्वे व्यापार व पर्यटनासाठी वरदान"," पायाभूत भौतिक सुविधा", निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका , खंड-३, लोकवांगमय गृह प्रकाशन, मुंबई
8. दातार छाया (2014)"स्त्रियांचे नाते: जमीन आणि पाण्याची,"प्रतिमा प्रकाशन, पुणे ३०.
9. शिंत्रे संतोष,(2013) 'भारतीय निसर्ग पर्यावरण पत्रकारिता ", सकाळ पेपर, प्रा ली ,पुणे 2
10. शर्मा सुभाष (2017)"विकासाचे समाजशास्त्र" युनियन आकाडमी पब्लिकेशन, प्रा.ली. पुणे 4
11. काव्हिलो सिसिलिया आणि सतीश काळसेकर,(2007) "अयदान : संस्कृतिक ठेवा" लोकवांगमय गृह ,मुंबई 25.
12. प्रभू विधा," मालवणी बोली भाषेतील म्हणी ", डिंपल पब्लिकेशन,ठाणे-२
13. पवार उर्मिला ,(2019)" कोकणातील रीतिरिवाज आणि लोकगीत" पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-२६.
14. नरे पवार संध्या (2012) 'तीची भाकरी कोणी चोरली',"बहुजन स्त्रियांचा वर्तमान" य.दि. फडके प्रगत संशोधन केंद्र , मनोविकास प्रकाशन पुणे.

http://www.maharashtra.gov.in/marathi/mahInfo/konkanDivision.php

संविधान मुल्यव्यवस्था आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान

डॉ.कांता कांबळे,
डि.जे सामंत कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
पाली. रत्नागिरी

संविधान म्हणजे केवळ कायदा नाही,केवळ तत्त्वज्ञान नाही तर ती एक मानवी मूल्यव्यवस्था आहे. कोणत्याही मूल्यांचा संबंध समाजाच्या संस्कृतीशी येत असतो. त्यामुळे ही मूल्ये परंपरेने विकसित होत असतात. ती वारसा हक्काने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असतात.अशाच पद्धतीने भारतीय संविधानामध्ये देखील हि मुल्ये प्राचीन संस्कृतीतून संक्रमित झालेली दिसतात. संविधानाच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेदरम्यान डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेगवेगळ्या देशांतील घटनेंचा अभ्यास करून कांहीं बाबी अंतर्भूत केल्या असल्या तरी भारताच्या संविधानाचा मसुदा तयार करताना बाबासाहेबांच्या समोर भारतीय समाजातील उच्चनीचता, विषमता, माणसाला मिळणारी गुलामीची वागणूक, त्यांचे हिरावून घेतलेले स्वातंत्र्य आणि त्यांच्या पदरी पडलेली सामाजिक बहिष्कृतता याचे विदारक चित्र होते. यामुळे भारताचे संविधान या सर्व परिस्थितीवर मात करून सामाजिक क्रांतीचे प्रेरणास्थान बनावे या तीव्र इच्छेने त्यांनी आपले सर्व कौशल्य पणाला लावले.त्यासाठी त्यांनी सामाजिक क्रांतीचा अग्रदूत असणारे तथागत गौतम बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माचा आधार घेतलेला दिसून येतो. आपल्या संविधानाची सुरवातच उद्देशिकेने होते. उद्देशिका हि संविधानाचा गाभा आहे. यामध्ये अंतर्भूत केलेली मुल्ये हि बौध्द तत्वज्ञानाची ओळख करून देतात. जे तत्वज्ञान माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देते, स्वातंत्र्य देते आणि समता प्रस्थापित करते.

संविधानाची उद्देशिका

"आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य दर्जाची व संधीची समानता, निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि तर सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा गांभीर्यपूर्वक निर्धार करून, आमच्या संविधान सभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत".

संविधानाच्या उद्देशिकेत समतानिष्ठ समाज रचनेच्या निर्मितीसाठी जी मानवी मूल्य आहे त्यामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक न्यायासाठी समाजवाद राजकीय न्यायासाठी लोकशाही तर सर्व नागरिकांसाठी समतेच्या अनुषंगाने धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांचा अंतर्भाव आहे त्याचबरोबर उद्देशिकेमध्ये स्वातंत्र्य समता बंधुता आणि मानवी प्रतिष्ठा यासारख्या उच्च जीवन मुलांचा अंतर्भाव आहे. या मूल्यांच्या परिपूर्तीमुळे मानवी जीवन उंचावते व या मुल्यां अभावी मानवी जीवनात न्यूनता निर्माण होते. त्यामुळे हि मूल्ये व्यक्तिजीवन व सामाजिक जीवन या दोहोनाही व्यापुन टाकणारी आहेत.

भारताच्या संविधानाची कोणतीही बाजू नजरेसमोर घेतली तरी, त्या रचनेमागे बाबासाहेबांच्या विचारांवरील बौद्ध तत्त्वांचा पगडा स्पष्टपणे जाणवतो. मग ती राजकीय, सामाजिक , अर्थिक धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे असोत किंवा मूलभूत हक्क, अस्पृश्यता निर्मूलन किंवा समाजातील दुर्बल वर्गाच्या संरक्षणासाठी केलेल्या तरतूदी असोत यामध्ये बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंब दिसून येते.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता -

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "गौतम बुद्धांच्या शिकवणीचे सत्य स्वरूप शील, प्रज्ञा व करुणा, मैत्री या त्रिशिक्षापदावर आधारलेले आहे. नीती हे धम्माचे सार. माणसाने माणसावर प्रेम केले पाहिजे. या आवश्यकतेतून नीतीचा जन्मते. ही नीतिमत्ता सार्वत्रिक असून, ती प्रबलांपासून दुर्बलांचे रक्षण करणारी, सर्वसामान्य आदर्श मूल्यमापनाचे मानदंड आणि नियम घालून देणारी व माणसांच्या विकासाला हातभार लावणारी असावी. तिच्यामुळे स्वातंत्र्य आणि समता परिणामकारक बनतात. आणि बंधुता म्हणजे मानवी भातृभाव... त्याचेच दुसरे नाव आहे नीतिमत्ता!..लोकशाहीस सामाजिक आणि आर्थिक समतेचे

अधिष्ठान असावे. म्हणून स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या उदात्त जीवनमूल्यांची फारकत करता कामा नये. समता नसेल, तर मूठभर लोक इतरांवर सत्ता गाजवतील. समता असेल व स्वातंत्र्य नसेल, तर व्यक्तीची उपक्रमशीलता नष्ट होईल; आणि बंधुभाव नसेल, तर दुहीमुळे स्वातंत्र्य व समता धोक्यात येईल. लोकशाही ही केवळ राज्यपद्धती नाही, तर ती उदात्त जीवनपद्धती आहे. म्हणून या तीनही जीवनमूल्यांचे पालन केले पाहिजे" भारतीय संविधानामध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मुल्यांचा अंतर्भाव फ्रेंच राज्यक्रांतीमधून झाला आहे असा गैरसमज आहे. पण हा गैरसमज बाबासाहेबांच्या वरील विधानामधून दूर होतो. फ्रेंच राज्यक्रांती पुर्वी बौध्द तत्वज्ञान जगभर पसरलेले होते. प्रत्येक हिसेंवर अहिंसावादी विचाराने मात केलेली आहे. हे अहिंसावादी विचार इ. स.पुर्व २६१ मध्ये सम्राट अशोकाने बुध्दाच्या धम्मामधून घेतले आहेत.बुध्द हा भारताचा सोनेरी इतिहास आहे, तोच इतिहास संविधानातून बाबासाहेबांनी आपल्याला दिला आहे.

भारतीय संविधानामध्ये अनुच्छेद १४ ते १८ मध्ये समानतेचा अधिकार अंतर्भूत केला आहे. यानुसार राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही. समानतेचा हा हक्क सर्वांना प्राप्त झाला आहे . अत्यंत काळजीपूर्वक वापरलेले कोणत्याही व्यक्तीस हे शब्द म्हणजे संविधानकर्त्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीचे उत्तम उदाहरण आहे . फक्त भारतीय नागरिकच नव्हे तर सर्व व्यक्तींना समानतेचा अधिकार भारतीय संविधानाने बहाल केला आहे. तर स्वातंत्र्याचा अधिकार अनुच्छेद १९ ते २२ मध्ये अंतर्भूत केला आहे यानुसार वैयक्तिक अधिकारांची हमी देण्याच्या दृष्टीकोनातून, आणि या अनुच्छेदा द्वारे विशिष्ट परिस्थितीनुसार वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर राज्याद्वारे लादले जाणारे काही निर्बंध देखील समाविष्ट आहेत. अनुच्छेद १९ नागरी हक्कांच्या स्वरूपातील सहा स्वातंत्र्यांची हमी देते, जे फक्त भारतातील नागरिकांना उपलब्ध आहेत. यामध्ये भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शस्त्राशिवाय एकत्र येण्याचे स्वातंत्र्य , सहवासाचे स्वातंत्र्य , आपल्या देशाच्या संपूर्ण प्रदेशात फिरण्याचे स्वातंत्र्य , भारत देशाच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे आणि स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य यांचा समावेश होतो. कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य अंतर्भूत आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात सामाजिक न्याय प्रस्तापित करण्यासाठी शोषणविरहीत, समताधिष्ठित, न्याय्य समाजाची निर्मिती निर्मितीसाठी उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. एक समाजवादी राष्ट्र या भूमिकेतून सामाजिक न्याय ही संकल्पना समताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे जाणारी आहे. सामाजिक न्याय या विस्तृत संकल्पनेमध्ये दलितांचे प्रश्न, आदिवासींचे प्रश्न, स्त्रियांचे प्रश्न, अपंगांच्या समस्या, वृद्धांच्या समस्या, मानवी देह व्यापार, बालकामगार, झोपडपट्ट्यांचे प्रश्न, शिक्षणाच्या समस्या विशेषतः ग्रामीण भागातील शिक्षण तसेच आरोग्य, कुपोषणाची समस्या या सर्व बाबींचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.सामाजिक न्याय हे कल्याणकारी राज्याचे एक वैशिष्टय आहे. या कल्याणकारी राज्याची निर्मिती देखील बौध्द परंपरेतील चक्रवर्ती राजा सम्राट अशोकाच्या कालखंडात दिसून येते. इतिहासात सम्राट अशोकाला कल्याणकारी राजा म्हणून ओळखले जाते. सम्राट अशोकाने मानवी कल्याण साध्य करण्यासाठी आपली राज्यव्यवस्था सक्षम आणि सदृढ केली. त्याने शांततेच्या मार्गाने राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सकारात्मक बदल घडवून आणले . माणसे व जनावरे यासाठी ठिक- ठिकाणी पाणपोई, अर्ध्या- अर्ध्या कोसांवर विहिरी खोदल्या, रस्त्यावर सावलीसाठी झाडे लावली, विश्रांतीसाठी निवासस्थाने निर्माण केली. लोकोपयोगी खुप कामे आपल्या राज्यामध्ये केली. प्रजाहितामधून राज्यहिताचा कल्याणकारी मार्ग निवडला.

समारोप -

संविधानातील स्वातंत्र्य,समता, बंधुता आणि न्यायाची मुल्यव्यवस्था हि बौध्द तत्वज्ञानातून आलेली दिसते. त्याबरोबरच बुद्ध धम्माचे प्रतिक असलेल्या आकाशी किंवा निळा रंग आणि कमळ फुल याला राष्ट्रीय रंग व राष्ट्रीय फूल म्हणून मान्यता दिली. बोधीवृक्ष अर्थात पिंपळाच्या वृक्षाला राष्ट्रीय वृक्षाची मान्यता दिली गेली. बुद्धधम्माच्या धम्मचक्राला राष्ट्रीय चिन्ह घोषित करुन राष्ट्रीय ध्वजावर अंकीत करण्यात आले.

सम्राट अशोकाची राजधानी सारनाथ येथील चारसिंह ही राजमुद्रा भारताची राजमुद्रा घोषित करण्यात आली. 'सत्यमेव जयते' हे सम्राट अशोकाचे घोषवाक्य भारतीय शासनव्यवस्थेचे ब्रीद वाक्य म्हणून मानांकीत करण्यात आले. आपल्या राष्ट्रीय ध्वज तिरंग्यातील रंगांना भारतीय राज्यघटनेने एका विशेष नावाने वर्णित केले आहे. इंग्रजीत त्याला "ओशर" असे नाव आहे. ओशर म्हणजे लालसर पिवळ्या मातीचा रंग, जो बौद्ध भिक्षुच्या चिवराचा रंग असतो. चिवर हे बौद्ध भिक्षुंचे वस्त्र आहे. जे

त्यागाचे प्रतिक आहे. दुसरा रंग पांढरा ज्या रंगाला बुद्ध धम्मात विशेष महत्त्व आहे. पांढरा रंग हा शांती व सत्याचा प्रतिक आहे.तिसरा रंग हिरवा जो निसर्गावर, प्राणीमात्रावर प्रेम करण्याचा बुद्ध धम्मातील पंचशीलेची शिकवण देणारा रंग आहे. तिरंग्याच्या मधोमध बुद्ध धम्मतेचे प्रतिक असलेले निळे धम्मचक्र आहे. तसेच भारताच्या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराचे नाव भारतरत्न हे देखील बुद्ध धम्माशी त्रिरत्नाशी संबंधित आहे. रत्न ही बुद्ध धम्मातील पदवी आहे. बुद्ध, धम्म, संघ म्हणजे बुद्ध धम्मातील त्रिरत्न. आपण संविधानातील कोणत्याही अंगाकडे पाहिल्यास आपल्याला बौद्ध धम्ममुल्यांचा अंतर्भाव दिसून येतो.

संदर्भ -

१. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म - डॉ बाबासाहेब आंबेडकर
२. भारतीय संविधान - सुधारीत आवृत्ती २०२१
३. सम्राट अशोक याचे शिलालेख - डॉ. वा .ना. मेश्राम
४. लेख - भारतीय संविधानातील मुल्यव्यवस्था व नितीमुल्ये - डॉ. बी.आर.जोशी

१९ व्या, २० व्या आणि २१ व्या शतकातील मुंबई शहरातील वाहतूक व्यवस्थेचा विकास : ट्राम व बस सेवा

सचिन शांताराम दहिबावकर,
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास.
श्री. सदाशिव हरी केळकर महाविद्यालय,
देवगड,
जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

सारांश —

१९ व्या शतकात मुंबईचे व्यापारी महत्व वाढू लागले. यामुळे मुंबईतील वाहतूक व्यवस्थेचा विकास होऊ लागला. शहरात अंतर्गत वाहतुकीसाठी ट्राम गाड्या व बी.इ.एस.टी. सेवा सुरु झाल्या. सुरुवातीला घोड्यांच्या ट्रामगाड्या सुरु झाल्या. १९२६ साली मोटार बस सुरु झाल्या. १९२५ मध्ये बी.इ.एस.टी. ने जुनी ट्रामसेवा विकत घेतली. १९६४ मध्ये ट्रामसेवा बंद झाली. तरी बेस्ट सेवा मात्र अखंड सुरु आहे.

महत्वाचे शब्द : वाहतूक व्यवस्था, ट्राम बी.इ.एस.टी., ट्रोली बस, मोटार बस, शहर वाहतूक व्यवस्था

प्रस्तावना-

ब्रिटीश सत्तेच्या स्थापनेनंतर मुंबई शहराचे महत्व वाढीस लागले. यावेळी वाहतूक, मालाची ने- आण बैलगाड्यांनीच होई. बंद बैलगाडी-रेकला, वाहतुकीची साधने होती. १८७० मध्ये सुएझ कालवा वाहतुकीसाठी खुला झाल्यावर आणि नियमित तापल व माल यांची आयात-निर्यात वाढू लागल्यावर मुल्बीची वाढ झपाट्याने होऊ लागली. १८६४ साली मुंबईची लोकसंख्या आठ लाखांवर आली होती. व्हिक्टोरिया (म्हणजेच घोडागाड्या) आणि रेकला यातून प्रवास केला जात असे. पण वाढत्या लोकसंख्येसाठी सार्वजनिक वाहतूकव्यवस्थेची गरज भासू लागली.

ट्रामगाड्यांची सुरुवात-

मुंबईचा विस्तार झाल्यानंतर सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेची गरज वाढू लागली. शिग्राम, व्हिक्टोरिया ती गरज भागवू शकत नव्हत्या. ट्रामगाड्यांची कल्पना १८७१ मध्ये पुढे आली. बॉम्बे ट्रामवे कंपनीची स्थापन १८७३ मध्ये झाली. ट्राम गाडी प्रथम दोन मार्गावर सुरु झाली. (१) कुलाबा — क्रॉफर्ड मार्केट- पायधुणी आणि (२) बोरीबंदर- कालबादेवी- पायधुणी. **दिनांक ९ मे १८७४ रोजी ट्रामगाड्यांची सुरुवात** झाली. यावेळी कुलाबा ते पायधुणीचे प्रवासभाडे तीन आणे होते. कंडक्टर पैसे वसूल करी पण तिकिटे नव्हती. मातर तीन चार महिन्यांनी उत्पन्न वाढू लागले. १८९९ साली लोकांना ट्रामकडे आकर्षित करण्यासाठी प्रवासभाडे कमी करून एक आणा इतके करण्यात आले. १९०५ मध्ये 'द बॉम्बे इलेक्ट्रिक सप्लाय अँड ट्रामवेज कंपनी' स्थापना झाली. या कंपनीने जुनी कंपनी विकत घेतली. जुन्या कंपनीने ट्राम विजेवर चालवण्याची परवानगी मागितली होती. बी.इ.एस.टी. कंपनीला परवानगी मिळून ७ मे१९०७ रोजी विजेवर चालणारी ट्रामगाडी सुरु झाली. त्या पहिल्या प्रवाश्यांमध्ये सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, सर हरिकिसनदास नरोत्तमदास, श्री. इब्राहीम रहिमतुल्ला यांचा समावेश होता. कुलाबा ते क्रॉफर्ड मार्केट या मार्गावर पहिली विजेची ट्राम सुरु झाली. ट्रामगाड्यामध्ये उभ्यांची व्यवस्था होती, पण १९१४ मध्ये मुंबई महानगरपालिकेने त्यावर बंदी घातली. १९२० मध्ये दुमजली ट्राम सुरु झाली.

ट्रामगाड्यांचा शेवट

ट्रामने प्रवास करणे गरिबांना शक्य होते. म्युझिअमपासून दादरपर्यंत प्रवास दीड आण्यात होई. ट्रामचा वेग ताशी आठ कि.मी. (पाच मैल) इतका होता. दुसऱ्या महायुद्धानंतर वेगाने औद्योगिकरण झाले आणि जलद वाहतुकीची आवश्यकता भासू लागली. धीम्या गतीने धावणाऱ्या ट्राम आता कालबाह्य ठरल्या. यामुळे बी.इ.एस.टी. कंपनीने १९६४ मध्ये ट्रामसेवा बंद केली. ३१ मार्च १९६४ रोजी व्हिक्टोरिया टर्मिनस (आताचे छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस) ते दादर या मार्गावर शेवटची ट्राम धावली.

शेवटची ट्राम पाहण्यासाठी अलोट गर्दी लोटली होती. ट्राम हे गरिबांचे वाहन होते. ट्रामगाड्या या वक्तशीरपणा, किमान प्रवासभाडे आणि कार्यक्षमतेबाबत प्रसिद्ध होत्या.

बससेवेची सुरुवात-

पहिल्या महायुद्धानंतर ट्रामसेवा या अपुऱ्या व लोकांच्या प्रवासाच्या गरजा पूर्णपणे भागवण्यात कमी पडल्या. यामुळे 'द बॉम्बे इलेक्ट्रिक सप्लाय अँड ट्रामवेज कंपनी'ने १९२६ मध्ये मोटार बसला सुरुवात केली. १९२३ पासूनच मोटारबस कि ट्रॉली बस यावर चर्चा सुरु होती. मात्र **१५ जुलै १९२६ रोजी मोटार बसची सुरुवात** झाली. हि बस ओमनी कंपनीची होती. हि बस अफगाण चारच ते क्रॉफर्ड मार्केट पर्यंत धावली. याचे भाडे दोन आणे इतके होते. तेव्हा २४ बसगाड्या होती. बसचे भाडे दोन आणे ते सहा आणे इतके होते. पहिल्या वर्षी सहा लाख लोकांनी बसमधून प्रवास केला. पुढील वर्षी हि संख्या ३८ लाख झाली. १९२७ मध्ये आणखी २५ बसची भर पडली. या बसेस डिझेलवर चालणाऱ्या होत्या. यांची आसनव्यवस्था कुशनची होती. सुरुवातीच्या काळात बसला प्रवाशांचा कमी प्रतिसाद होता. कारण ट्रामचे किमान भाडे १ आणे तर बसचे किमान भाडे २ आणे इतके होते. प्रवाश्यांना आकर्षित करण्यासाठी बेस्टचे चालक बोरीबंदर येथे बेस्टचे चालक-वाहक हातात बोर्ड घेऊन त्याची जाहिरात करत असत, तसेच १९२८ पासून १९३० पर्यंत बसमध्ये पोस्टाची पेटी ठेवलेली असे. १९२८ पासून १२ वर्षांखालील लहान मुलांना अर्धा आकार लावण्याची प्रथा सुरु झाली. सुरुवातीला बस सेवा दक्षिण भागापुरती मर्यादित होती. १९३४ मध्ये ती माटुंग्यापर्यंत वाढवण्यात आली. नाताळच्या सुट्टीत सर्व दिवसाचे तिकीट देण्याची व्यवस्था १९३५ मध्ये सुरु झाली. पुढे ती १९३९ मध्ये बंद करणायत आली.

१९३९ हे वर्ष बेस्टसाठी महत्वाचे ठरले. कारण या वर्षी दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्याने पेट्रोलचे व टायरचे रेशनिंग सुरु झाले. त्यामुळे अनेक कार मालकांनी बेस्टमधून प्रवास करायला सुरुवात केली. त्यामुळे प्रवाश्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर मुंबई महानगर पालिकेने बी.इ.एस.टी. कंपनी ताब्यात घेतली. कंपनीला किती रक्कम द्यावी यासाठी सर जॉन केनडी यांचा लवाद नेमण्यात आला. त्यानुसार कंपनीची किंमत ९ कोटी ८६ लक्ष ५८ हजार रुपये ठरवण्यात आली. महानगरपालिकेच्या ताब्यात कंपनी आली तेव्हा फक्त १६७ बस होत्या. ती दक्षिण मुंबईपुरती मर्यादित होती. मुंबईच्या उपनगरात 'बांद्रा बस कंपनी' सेवा देत होती. प्रादेशिक परिवहन खात्याने उपनगरातील सर्व महत्वाच्या मार्गावर बस सेवा पुरवण्याची विनंती बांद्रा बस कंपनीला केली. मात्र हि विनंती फेटाळल्यामुळे 'बांद्रा बस कंपनी' १ ऑक्टोबर १९४९ रोजी बेस्टमध्ये विलीन करण्यात आली.

१९५७ पर्यंत बसची संख्या ५८२ झाली. १९७४-७५ साली १५२० बस होत्या. १९४० पासून लिमिटेड बस कुलाबा ते माहिम मार्गावर सुरु झाली. १९६२ ते १९६४ या काळात बेस्टने **ट्रेलर बस** सुरु केली. याचे कारण म्हणजे चीन व पाकिस्तान यांच्याशी संघर्ष सुरु असल्याने भारतात नवीन गाड्या आणण्यात अडचण निर्माण झाली. यामुळे बेस्टने त्यांच्या भंगारात निघालेल्या बसचे इंजिन काढून कपलिंगद्वारे त्या दुसऱ्या बसला जोडल्या होत्या. त्यामुळे प्रवासी वहन क्षमता वाढली. या बस बेस्टने स्वतच्या वर्कशॉप मध्ये बनवल्या होत्या. मात्र या बसची लांबी वाढली. त्या वळताना, मागे घेताना अडचणीचे ठरले. त्यामुळे हि बस बंद करण्यात आली.

ट्रॉली बस

११ जून १९६२ साली गवालिया टँक ते माझगाव या मार्गावर **ट्रॉली बस** सुरु झाल्या. या बसचा मार्ग क्र. ४०१ हा होता. या झेकोस्लोव्हेकियामधून आयात केल्या होत्या. या स्कोडा कंपनीच्या १२ बसेस घेण्यात आल्या. या बसचे उद्घाटन महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी केले होते. ट्रॉली बस या ट्रामप्रमाणे वरील विजेच्या तारातून वाहणाऱ्या वीज प्रवाहाद्वारे चालत असत, मात्र खाली त्यांना रुळातून जाणाऱ्या लोखंडी चाकांऐवजी रबरी टायर असत. त्यामुळे त्या रस्त्याच्या बाजूस उभ्या राहू शकत तसेच इतर वाहतुकीतून रस्ता काढून पुढे जाऊ शकत. मात्र २४ मार्च १९७१ मध्ये त्या बंद झाल्या. यासाठी ठरवलेले मार्ग अतिशय गर्दीच्या भागातून जात. त्यामुळे या ट्रॉली बसना कमाल वेग घेता येत नव्हता. वारंवार ब्रेक मारल्यामुळे वरच्या विजेच्या तारा वारंवार निघून पडत. तसेच या बस या विजेच्या तारांपासून दूर गेल्यास प्रवाश्यांना खाली उतरवून त्यांना पुन्हा धक्का मारून त्या तारांखाली आणावे लागत असे. त्यामुळे प्रवाशांचा व वाहतुकीचा खोळंबा होत असे.

याच वर्षी "All Standy Bus" म्हणजे बसण्याच्या जागा नसणाऱ्या, उभ्यानेच प्रवास करता येणाऱ्या बस सुरु झाल्या. याचा उद्देश जास्त प्रवासी वाहून नेणे हा असला तरी या लोकप्रिय ठरल्या नाहीत. १९७० साली त्या बंद करण्यात आल्या.

फेब्रुवारी १९५९ मध्ये न्यायालयाच्या निर्णयाप्रमाणे खाजगी बसेस बंद करण्यात आल्या आणि बेस्टला बृहन्मुंबईत बस सेवेची मक्तेदारी देण्यात आली. बेस्टचे २७ डेपो आहेत. (१) कुलाबा, २) मुंबई सेन्ट्रल, ३) सांताक्रूझ, ४) कुर्ला, ५)ताडदेव, ६) वडाळा, ७) वरळी, ८) पोयसर, ९) मरोळ, १०) देवनार, ११) विक्रोळी, १२) गोरेगाव, १३) बॅकबे, १४) धारावी, १५) बांद्रा, १६) घाटकोपर, १७) शिवाजी नगर, गोवंडी, १८) काळाकिल्ला, १९) मागाठणे, २०) दिंडोशी, २१) मजास, २२) मुलुंड, २३) गोराई, २४) ओशिवरा, २५) मालवणी, २६) आणिक, २७) प्रतीक्षा नगर.

रेल्वे कर्मचाऱ्यांच्या संपाच्यावेळी ८ मार्च १९७४ ते २७ मे १९७४ या काळात बेस्टने प्रवासी वाहतुकीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

डबल डेकर बस सेवा

या काळात प्रवासी संख्या वाढल्यामुळे प्रवासासाठी सिंगल डेकर बस कमी पडू लागली. त्यामुळे ८ डिसेंबर १९३७ रोजी दुमजली बसेस सुरु झाल्या. हि भारतातील पहिली डबल डेकर बस सेवा होती. हि बस लंडनच्या गॅम्बलर या कंपनीची होती. मुंबईतील लोकांनी पहिल्यांदाच डबल डेकर पाहिली होती. लोकांनी त्यावेळी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला गर्दी केली होती. बसथांब्यावरील प्रवासी या डबल डेकर बसला हार घालत होते. १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरु झाले. त्यावेळी टायर आणि इंधन यांची टंचाई निर्माण झाली. तेव्हा एकमजली बसच्या बांधणीत फेरबदल करून टपावर बसण्याची सोय करण्यात आली. मात्र या वरील भागावर छप्पर नसल्याने उन्हाळ्यात उन्हाचा आणि पावसाळ्यात पावसाचा त्रास होत असे. बेस्ट कंपनी महानगरपालिकेकडे आली तेव्हा बसताफ्यातील दुमजली बसचे प्रमाण ६५ ते ७० टक्के होते. बाकीच्या एकमजली होत्या. आर्थिकदृष्ट्या हे प्रमाण योग्य होते. दुमजली बसगाड्यांच्या चॅसीस आणि चॅसीसचे सुट्टे भाग इंग्लंडहून आयात केले जात. १९६१ मध्ये दुमजली गाड्या देशात निर्माण करण्याची योजना होताच या गाड्या आयात करण्यावर शासनाने बंधन आणले. सुट्या भागांच्या आयातीवरही कडक बंधने आली. या काळात बेस्ट उपक्रमाच्या बस-वाहनांची अवस्था गंभीर होती. त्यातील बहुतेक जुनी झाली होती. नवी वाहने उपलब्ध नव्हती. बसताफ्याची वाहतूक क्षमता ८१ टक्के होती. १९ टक्के वाहने कार्यशाळेत दुरुस्तीसाठी पडून राहत. सुट्या भागांच्या अभावी त्यांची दुरुस्ती वेळेवर होत नव्हती. बेस्ट उपक्रमाने या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी दुमजली बसगाड्यांची वेगाने दुरुस्ती करण्यावर भर दिला. १९६७ पासून **ट्रॅक्टरबस** सुरु झाली. हि सुद्धा दुमजली होती. या बसने इंजिन बिघडले तर दुसरा ट्रॅक्टर लावत त्यामुळे या बसगाड्या नेहमी वापरत राहत. या बसची प्रवासी संख्या १५० होती. कमी जागेतही ती वळवता यायची. **ट्रॅक्टरबस** बस १९८६ साली बंद झाली.

बेस्ट उपक्रमाने 'एमटीडीसी' च्या मदतीने २६ जानेवारी १९९७ रोजी ओपन डेक बस केली. या बसमध्ये अप्पर डेक आणि लोअर डेक असे प्रकार होते. या बसमधून पर्यटकांना दक्षिण मुंबईतील पर्यटन स्थळांचा आनंद घेता येत असे. बेस्टच्या ताफ्यात अश्या तीन ओपन डेक बस होत्या. एका बसचे आयुर्मान साधारण १५ वर्षे असते. आयुर्मान संपल्याने यातील शेवटची बस ५ ऑक्टोबर २०२३ रोजी मोडीत काढण्यात आली. सन २००८-०९ नंतर उपक्रमाने नॉन एसी दुमजली बस घेणे बंद केले. या बस डिझेलवर चालत असत. ते खर्चिक होई. याशिवाय मुंबईत आता अनेक ठिकाणी पायाभूत सुविधा विकासकामे सुरु आहेत. नवीन पूल, मोनो रेल्वे, मेट्रो रेल्वे यांचे ब्रिज बनवले गेले. याखेरीज शहरात आधीच अरुंद असलेल्या रस्त्यांवरील वाहतूक खूप वाढली. यामुळे दुमजली बस चालविणे अवघड होऊ लागले. १५ सप्टेंबर २०२३ रोजी रात्री .९.३० वा. शेवटची नॉन एसी दुमजली बस आगरकर चौक, अंधेरी ते सीप्झ या मार्गावर धावली. त्यावेळी आगरकर चौक, अंधेरी येथे या बसला शेवटचा निरोप देण्यात आला.

सन २०२३ मध्येच दुमजली इलेक्ट्रिक एसी बस सेवेला बेस्टने सुरुवात केली. मार्ग क्र. ११५ यावर सर्वप्रथम हि बस धावली. सुरुवातीला अश्या १० बसचा ताफा बेस्ट उपक्रमाकडे आला. त्यानंतर १२ सप्टेंबर २०२३ पर्यंत हि संख्या वाढून ४५ इतकी झाली. तेव्हा दुमजली वातानुकुलित इलेक्ट्रिक बससेवेचा विस्तार मार्ग क्रमांक ३१० वांद्रे-कुर्ला संकुल येथे करण्यात आला. अश्या एकूण ९०० बस बेस्टच्या ताफ्यात येण्याचे नियोजित आहे. 'स्विच मोबिलिटी' या कंपनीला एकूण २०० दुमजली वातानुकुलित इलेक्ट्रिक बसपुरवठ्याचा ठेका देण्यात आला आहे तर 'ई- मोबिलिटी' या कंपनीला ७०० दुमजली वातानुकुलित इलेक्ट्रिक बसपुरवठ्याचा ठेका देण्यात आला आहे. या बसची आसनक्षमता ३० (खालचा डेक) + ३५ (वरचा डेक) इतकी आहे.

बेस्टची व्हेस्टीब्युल एकमजली ट्रेलर बस - जोड बस

बेस्ट उपक्रमाला ५० वर्षे पूर्ण झाल्याचे औचित्य साधून ७ ऑगस्ट १९९७ रोजी अशोक लेलँडच्या जोड बस सुरु करण्यात आल्या. या बसना सेमी-व्हेस्टीब्युल (Semi-Vestibile) म्हणत. बेस्टच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त या बसला पिवळा (गोल्डन यलो) रंग देण्यात आला. या बस जवळजवळ २००८ पर्यंत चालवण्यात आल्या. १९६२ च्या ट्रेलर बस मध्ये एका भागातून दुसऱ्या भागात जाता येत नसे. मात्र या नवीन जोडबसमध्ये ती सोय होती. या बसचे दोन भाग रेल्वेच्या बोगीप्रमाणे आतून जोडलेले होते. या बसला चढण्यासाठी मागून एक दरवाजा आणि उतरण्यासाठी पुढे एक दरवाजा असे. या बसा मुख्य रस्त्यावर सरळ मार्गावर चालवल्या जात असत. कारण या बसची लांबी जास्त असल्याने त्या लहान रस्त्यांवरून चालवले शक्य नव्हते. बस क्र. ३४८ हा सायन ते संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान या मार्गावर हि जोड बस चालवली जायची. याची प्रवासी वाहून नेण्याची क्षमता ४९+ २२ इतकी होती. मात्र या बसचे दोन भाग जोडणार Vestibile हा भाग लवकर खराब होत असे. त्या भागाची किंमत अडीच लाख रुपये असल्याने हि बस चालवणे खर्चिक होऊ लागले, त्यामुळे हि बस २००८ साली बंद करण्यात आली.

१९९७ सालीच सी.एन.जी. वर चालणारी आशिया खंडातील पहिली बस बेस्टने सुरु केली . याही बसचा रंग पिवळा होता. ती पर्यावरणस्नेही असल्याने तिच्यावर हिरव्या रंगाची पट्टी रंगवलेली होती.

वातानुकुलीत ई बसेस

सन २०२२ मध्ये बेस्टने वातानुकुलीत इलेक्ट्रिक बस सेवेला सुरुवात केली. याधीही बेस्टने वातानुकुलित बसचा प्रयोग केला होता. त्या सीएनजी वर धावणाऱ्या होत्या. मात्र त्यांचे आयुर्मान पूर्ण होण्यापूर्वीच त्यांच्यात खूप बिघाड होऊ लागले. वातानुकुल यंत्रणा बंद पडणे, बस वाटेतच बंद पडणे इत्यादी समस्या भेडसावू लागल्या. त्यामुळे त्या सेवेतून काढून टाकण्यात आल्या. बेस्टची आर्थिक परिस्थिती पाहता त्यांना मोठ्या प्रमाणात नवीन बस खरेदी करणे शक्य नव्हते. त्यामुळे बेस्ट उपक्रमाने भाडेतत्त्वावर बस घेण्याचा निर्णय घेतला. २३ मे २०२२ रोजी २१०० एकमजली इलेक्ट्रिक बस पुरवण्याचा ठेका हा ओलेक्ट्रा ग्रीनटेक लिमिटेड या कंपनीला देण्यात आला. मात्र यापैकी केवळ ४९ बस या डिसेंबर २०२३ पर्यंत बेस्ट उपक्रमाच्या ताफ्यात आल्या. हा वेग अतिशय कमी आहे. दुमजली वातानुकुलीत इलेक्ट्रिक बसबाबत वर नमूद केले आहेच. तसेच २५० सीएनजी बससाठीही निविदा काढण्यात आली आहे.

बेस्ट उपक्रमाची सद्यस्थिती आणि आव्हाने

बेस्ट मुंबई शहराची हद्द ओलांडून नवी मुंबई, ठाणे, मीरा- भाईंदर या शहरांपर्यंत सेवा देते. २३ एप्रिल १९८४ रोजी बेस्टने नवी मुंबईत आपली बस सेवा सुरु केली. बसमार्ग क्र. ५०१ मर्यादित अणुशक्ती नगर ते वाशी या दरम्यान सुरु करण्यात आली. ऑक्टोबर १९९५ पासून जिजामाता उद्यान ते ठाणे उड्डाण पूल असा मार्ग सुरु करण्यात आला. डिसेंबर २०२३ मध्ये बेस्टच्या ताफ्यात स्वमालकीच्या १,१८९ बस आहेत, तर भाडेतत्वावर १,७६५ बस आहेत. ३१ मार्च २०२४ पर्यंत हि संख्या वाढवून अनुक्रमे ३,३३७ आणि ४,८८५ इतकी करण्याची बेस्ट उपक्रमाची योजना आहे. भाडेतत्वावर बससाठी सहा कंत्राटदारांची निवड करण्यात आली असून त्यांच्याकडून विविध मार्गावर बस चालवल्या जातात. ३१ मार्च २०२४ रोजी एकूण ८,२२२ बस बेस्टच्या ताफ्यात असाव्यात तर ३१ मार्च २०२५ मध्ये हि संख्या १०,६२२ इतकी असावी, यासाठी बेस्ट उपक्रम प्रयत्नशील आहे. २०२२ मध्ये एकूण बससंख्या ३,६३८ होती, आता डिसेंबर २०२३मध्ये हीच संख्या २,९५४ इतकी घटली. दररोज बेस्टने प्रवास करणाऱ्या ३२ लाखांपेक्षा जास्त प्रवाश्यांसाठी हि बस संख्या अपुरी आहे. हे बेस्ट उपक्रमापुढील मुख्य आव्हान आहे.

मुंबई शहरातील वाढती लोकसंख्या, वाहतूक कोंडी यामुळे बेस्ट उपक्रमावर मोठा ताण येत आहे. त्यामुळे बसना आपली कमाल वेगमर्यादा गाठता येत नाही. मुंबई शहरात निरंतर रस्तेदुरुस्ती व अन्य कारणांमुळे वाहतूक वळवली जाते. यामुळेही बेस्ट उपक्रमाची प्रवासीसंख्या घटते. बेस्ट बसना लांबून वळसा घालावा लागतो, त्यामुळे अंतर वाढते. प्रवासाचा वेळ वाढतो. यामुळे बेस्ट उपक्रमाचा इंधनखर्चही वाढतो. मुंबईत शेअर टॅक्सी व शेअर रिक्षा यामुळे बेस्ट उपक्रमाला स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. मुंबईत सुरु झालेली मेट्रो रेल्वे काही प्रमाणात बेस्टला स्पर्धा उत्पन्न करू शकते. बेस्ट मुंबई शहरात वीजपुरवठाही करते. वीजपुरवठा विभागातून मिळणारा नफा हा परिवहन उपक्रमाकडे वळवला जात होता. त्यातून बेस्ट उपक्रमाचा खर्च भागवला जात होता. परंतु मुंबई उच्च न्यायालयाने यावर बंदी घातली. यामुळे बेस्ट परिवहन उपक्रम आर्थिक अडचणीत सापडला. यातून मार्ग काढण्याचे बेस्टने अनेक प्रयत्न केले, पण म्हणावा तसा परिणाम साध्य झाला नाही. अर्थातच कोणतीही सार्वजनिक बस

सेवा हि फायद्यात चालणे शक्य नसते, तसेच नफा मिळवणे हा सार्वजनिक परिवहन उपक्रमाचा हेतूही नसतो. त्यामुळे बेस्ट उपक्रमातील कर्मचाऱ्यांनी बेस्ट उपक्रम हा मुंबई महानगरपालिकेत विलीन करावा, अशी मागणी केली. मुंबई महानगरपालिकेने हि मागणी मान्य केली नाही; मात्र बेस्टचे वेगळे वार्षिक अंदाजपत्रक मांडणे बंद करून ते मुंबई महानगरपालिकेच्या अंदाजपत्रकात विलीन केले. मुंबई महानगरपालिकेने बेस्ट परिवहन उपक्रमाला काही अटींवर अनुदान सुरु केले. त्यामुळे सध्या बेस्टच्या साध्या बसचे किमान भाडे पाच रुपये तर वातानुकुलीत बसचे किमान भाडे सहा रुपये इतके कमी झाले. कोणत्याही सार्वजनिक बस वाहतुकीपुढे अनेक अडचणी नव्याने निर्माण होतात. तरीही त्यातून सतत मार्ग काढणे हे आवश्यक ठरते. बेस्ट परिवहन सेवा यापातळीवर कायमचे 'बेस्ट' ठरली आहे.

संदर्भ-

१. आचार्य, बाळकृष्ण बापू आणि शिंगणे, मोरो विनायक – मुंबईचा वृतांत, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संकृती मंडळ, मुंबई, १९८०.
२. पेंडसे, श्री. ना. – बेस्ट उपक्रमाची कथा, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम. दुसरी आवृत्ती, मुंबई, १९९७
३. Pathak, Arunchandra (Editor) - Greater Bombay District Gazetteer (e-book edition) Volume -2 Gazetteers Department, Govt. of Maharashtra, Mumbai, 2007.
४. David M.D. - Mumbai the city of Dreams, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2011.
५. बेस्ट संग्रहालय, आणिक आगार.

घटनातज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान

प्रा. सीमा हडकर
कणकवली कॉलेज कणकवली

भारतीय संविधान जगातील सर्वोत्कृष्ट संविधानापैकी एक संविधान आहे. इतर राष्ट्राच्या संविधानाचा अभ्यास करून भारतीय परंपरा व संस्कृतीला पूरक अशा स्वरूपात त्याचे रूपांतर करून भारतीय संविधान तयार करण्यात आले आहे.कोणत्याही राष्ट्राचे संविधान हे त्या राष्ट्राचा पवित्र कायदा असतो. नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनाच्या सुरक्षिततेची हमी संविधानाने दिलेली असते. राज्याची शासनव्यवस्था नियंत्रित ज्या नियमांद्वारे होते त्या नियमांच्या संचाला संविधान म्हणतात. 26 जानेवारी 1950 ला भारतीय संविधान म्हणजेच राज्यघटना अंमलात आली. या भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा विस्ताराने विचार करण्यात आला आहे . मानवी हक्कासंदर्भात भारतीय राज्यघटना एक महत्त्वाचा दस्तावेज आहे.

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

जगातील सर्वांत मोठे संविधान म्हणून भारतीय संविधानाचा म्हणजेच राज्यघटनेचा उल्लेख केला जातो. 2 वर्षे,11 महिने व 17 दिवस भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीचे कार्य चालले. घटना समितीची एकूण 11 अधिवेशने झाली. राज्यघटना तयार करण्यासाठी 63 लक्ष, 96 हजार, 329 रूपये खर्च झाला. 9 डिसेंबर 1946 ते 26 नोव्हेंबर 1949 या कालावधीत तयार झालेली भारतीय राज्यघटना ही सर्वांगीणदृष्ट्या व्यापक व परिपूर्ण मानली जाते. राज्यघटनेच्या मसुदा तयार करण्यासाठी 29 ऑगस्ट 1947 रोजी घटना समितीने मसुदा समितीची निवड केली. या मसुदा समितीत एकूण 7 सदस्य होते. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, एन. गोपालस्वामी अय्यंगार, अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर , के. एम.मुन्शी, सय्यद मोहमंद सादुल्ला, एन.माधवराव, डी. पी.खेतान हे सदस्य होते1. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. सात जनांच्या मसुदा समितीने भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करून तो घटना समितीसमोर सादर केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कायद्याचे आगाध ज्ञान होते. इंग्रजी भाषेवर त्यांचे उत्तम प्रभुत्त्व होते. उच्च शिक्षण आणि प्रखर राष्ट्रप्रेमी व महान देशभक्त ते असल्यामुळे त्यांची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. मसुदा समितीतील बहुतांश कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रचंड विद्वत्तेनेच पूर्ण होऊ शकले. त्यामुळेच भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख केला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत हे पुढील मुद्दयांच्या अनुषंगाने स्पष्ट करता येते.

मसुदा समिती अध्यक्षपदासाठी एकमेव पर्याय –

घटना समितीच्या समोर प्रारंभी एक महत्वाचाउ प्रश्न होता तो म्हणजे, प्रत्यक्षात राज्यघटना कोण लिहीणार? म्हणजेच मसुदा समितीचे अध्यक्ष कोण असणार? पंडित नेहरुंनी प्रारंभी गांधींना सांगितले होते की, आशिया खंडातल्या काही देशांच्या राज्यघटना तयार रणारे घटनातज्ञ सर आयव्हर गेगिंग्ज यांना आपल्या देशाची राजयघटना तयार करण्यासाठी निमंत्रित करावे. मात्र महात्मा गांधींनी नेहरुंना सांगितले की, " आपल्या देशात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखे उच्च घटनातज्ञ असताना, इतरांची आवश्यकता ती काय? यावरुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच भारतीय राज्यघटनेच्या लेखनासाठी एकमेव पर्याय असल्याचे गांधीनी नमूद केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड केल्यास काँग्रेसमधील आंबेडकर विरोधी गटाने सरदार पटेलांकडे तक्रार केली की," डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महात्मा गांधीजींचे कडवे टिकाकार, काँग्रेसचे कट्टर विरोधक असतानाही तुम्ही त्यांच्याकडे मसुदा समितीचे अध्यक्षपद का दिले? पटेलांनी यावर टिकाकारांना म्हटले की, "तुम्हाला घटना निर्मितीबद्दल काही कळते का? आम्हाला या कार्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपेक्षा श्रेष्ठ व्यक्ती सापडणे शक्य नाही." म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदासाठी एकमेव पर्याय असल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कायदेविषयक ज्ञानाचा तथा विद्वतेचा विचार करून त्यांच्याकडे मसुदा समितीचे अध्यक्षपद दिले गेले आणि

बाबासाहेबांनी आपल्यावर सोपविलेली जबाबदारी यथार्थ करून दाखवत भारतीयांसाठी सर्वोत्तम राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला.

विविध राज्यघटनांचा व ब्रिटीश कायद्यांचा सूक्ष्म अभ्यास :-

भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करत असताना मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जगातील जवळपास 60 राष्ट्रांच्या संविधानाचा अभ्यास करून भारतासाठी एक परिपूर्ण राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्यास प्राधान्य दिले. याशिवाय ब्रिटीशांनी तयार केलेले ब्रिटीश भारतातील 1909,1919 व 1935 च्या कायद्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करत त्यातील स्वतंत्र भारतासाठी उपयोगी असणाऱ्या गोष्टींचा राज्यघटनेत समावेश करण्यासाठी पुढाकार घेतला.1935 च्या भारत प्रशासन कायद्याला भारतीय राज्यघटनेत विशेषत्वाने समाविष्ट करण्यात आले आहे. जगातील विविध राज्यघटना तथा ब्रिटीशांचे प्रशासनासाठी उपयुक्त कायदे आणि भारतातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थिती यांचा तौलनिक अभ्यास करून योग्य बाबींचा स्वीकार करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निरीक्षण फारच महत्वाचे ठरले.

कार्यनिष्ठेचे द्योतक :-

भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करत असताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे सातत्याने आजारी पडत होते. त्यांना मधुमेहाचा आजार व त्रास सुरू झाला होतो. परंतु आजारपणाची फारशी तमा न बाळगता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना निर्मितीचे कार्य खंडित होऊ दिले नाही. टी.टी.कृष्णमाचारी म्हणतात.” अनेकदा संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये बाबासाहेब व त्यांचा टायपिस्ट दोघेच रात्रंदिवस काम करत असत2.” अविश्रांतपणे भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदेचे कार्य पूर्ण करण्याचा अट्टाहास जणू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घेतला होता. म्हणून तर वेळेत भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती होऊ शकली. म्हणूनच आजारपणामध्येही स्वत:चा विचार न करता राष्ट्राचा विचार करणाऱ्या बाबासाहेबांना राज्यघटनेचे शिल्पकार संबोधले जाते.

निर्णायक मसुद्याची क्लिष्ट प्रक्रिया व डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :-

भारतीय संविधान समितीच्या शेवटच्या दिवशी केलेल्या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्णायक मसुद्याची क्लिष्ट प्रक्रिया व राज्यघटना निर्मितीचा कालावधी यावर प्रकाश टाकला आहे. मसुदा समितीची पहिली बैठक 30 ऑगस्ट 1947 रोजी घेण्यात आली. मसुदा समितीचे कामकाज 141 दिवस चालले. मूळ घटना - मसुद्यात एकूण 243 कलमे व 13 परिशिष्टे होती. मसुदा समितीने त्यात बदल करत 315 कलमे व 8 परिशिष्टे असलेला मसुदा घटना समितीला सादर केला. शेवटच्या स्वरूपात घटना मसुद्यात चर्चा होवून 395 कलमे आणि 8 परिशिष्टे मान्य करण्यात आली. या प्रचंड खटाटोपात जवळ जवळ 7635 उपसूचना सूचविण्यात आल्या. त्यापैकी 2473 उपसूचना प्रत्यक्ष सभागृहापुढे चर्चेसाठी मांडण्यात आल्या. राज्यघटना निर्मितीचे कार्य दीर्घ चालत असल्याची टिका होत होती. त्याला उत्तर देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. “ अमेरिकेची राज्यघटना तयार होण्यास 4 महिने लागले. (7 कलमाची अमेरिकन राज्यघटना). कॅनडाची राज्यघटना तयार होण्यास 2 वर्षे 5 महिने लागले. (128 कलमांची कॅनडा राज्यघटना). तर ऑस्ट्रेलियाच्या राज्यघटना निर्मितीसाठी तब्बल 9 वर्षांचा कालावधी लागला. तर दक्षिण आफ्रिकेच्या राज्यघटनेच्या राज्यघटनेसाठी 1 वर्षांचा कालावधी लागला. (153 कलमांची आफ्रिकन राज्यघटना). या सर्वांची तुलना केल्यास 395 कलमांची राज्यघटना तयार करण्यासाठी दिरंगाई झाल्याचा आरोप मला सर्वस्वी अनाठायी वाटतो. यावरून भारतीय राज्यघटनेचा निर्मितीचा कालखंड हा जास्त नसून जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना क्लिष्ट अशा प्रक्रियेतून त्यामानाने फार लवकर तयार झाली. यामध्ये घटना समितीचे जसे योगदान आहे, त्यापेक्षा अधिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विशेष योगदान आहे. कारण क्लिष्ट प्रक्रियेतून सर्वमान्य असा घटना – मसुदा तयार करण्यात त्यांचाच वाटा जास्त होता.

मसुदा समितीची सर्वाधिक जबाबदारी :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच स्वतंत्र व सार्वभौम भारताच्या राज्यघटनेचे शिल्पकार होते हे टी. टी. कृष्णमाचारी यांच्या पुढील मतावरून स्पष्ट होते. ते म्हणतात. “डॉ. आंबेडकरांच्या 6 सहकाऱ्यांपैकी एकाने राजीनामा दिला होता आणि त्याच्या जागी दुसऱ्याची नियुक्ती करण्यात आल्याने त्यांच्या सहकाऱ्यांची संख्या सहाच झाली होती. पण त्या सहा सहकाऱ्यांपैकी एकाचा मृत्यू झाला आणि त्याची रिकामी जागा भरली गेली नाही. पाचच सहकारी सभासद राहिले. त्या पाच सहकाऱ्यांपैकी एक अमेरिकेत राहू लागला. त्याचीही जागा रिकामीच राहिली. शिल्लक राहिलेल्या चार सहकाऱ्यांपैकी एक राज्याच्या कारभारतच गुंतून राहिला. ती जागाही रिकामीच राहिली. उरलेल्या तीन सहकारी सभासदांपैकी एक किंवा दोन सभासद दिल्लीपासून दूर

राहत होते आणि ते आजारपणामुळे मसुदा समितीच्या घटना तयार करण्याच्या कामकाजात सहभागी होऊ शकत नव्हते. शेवटी मसुदारूप घटना तयार करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी डॉ. आंबेडकर यांनाच सांभाळावी लागली. डॉ. आंबेडकर यांनी त्यांचे कर्तव्य नि: संशय स्तुत्य रीतीने साध्य केले आहे म्हणून आपण डॉ. आंबेडकर यांचे आभार मानणे योग्य आहे3."

विविध विचारप्रवाहांना न्याय देणाऱ्या राज्यघटनेचे निर्माण:-

भारताची राज्यघटना कशी असावी याबाबत विभिन्न प्रवाह स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून मांडण्यात येत होते. नेहरू रिपोर्ट त्यासाठीच मांडण्यात आला होता. याशिवाय मानवेंद्रनाथ रॉय यांनीही राज्यघटनेचा कच्चा आराखडा घोषित केला होता. याशिवाय गांधीवादी हे महात्मा गांधींच्या विचारावर आधारलेली राज्यघटना मागत होते तर हिंदू महासभा हिंदुत्वाचा आग्रह धरत होती. पंडित नेहरू समाजवादी राज्यघटनेच्या बाजूचे होते. तसेच घटनासमितीवर कॉंग्रेसचे वर्चस्व होते. या सर्व पार्श्वभूमीवर कोणाच्याही दबाव आणि बहुमताला बळी न पडता सर्व विचार प्रवाहातील उदात्त मूल्ये स्वीकारत भारतीय राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेचा सांगाडा मसुद्याच्या रूपाने तयार करण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुढाकार घेतला म्हणून तर डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या म्हणतात की, " डॉ. आंबेडकरांनी अप्रतिम आणि प्रचंड असे काम केलेले आहे. कुणालाही न जुमानणारी, दडपणाला बळी पडणारी अजिंक्य अशी त्यांची बुध्दिमत्ता 'पाम' वृक्षाप्रमाणे उंच दिग्गज असोत की खुरटी झुडूपे असोत. त्या सर्वांचे दमन करीत असे, त्यांना जे योग्य वाटेल त्याकरिता ते परिणामांची पर्वा न करता उभे राहत असत4."

डॉ. आंबेडकरांना राज्यघटनेचे शिल्पकार ठरविणारी विविध मते:-

शंकरराव देव यांच्या मते, "जगातील कुठल्याही राष्ट्रातील कोणत्याही घटनापंडिताच्या तोडीचे डॉ. आंबेडकरांचे कार्य आहे[5]."

अल्लादी कृष्णास्वामी अय्यर, "डॉ. आंबेडकर यांनी आपले कौशल्य व बुध्दिमत्ता यांचा उपयोग करून तसेच अविश्रांत खपून जी घटना तयार केली त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत[6]."

एच. जे. खांडेकर यांच्या मते, "डॉ. आंबेडकर यांनी मसुदारूप घटना तयार करून या देशाची फार मोठी सेवा केली आहे.7."

गोषवारा :-

भारतीय संविधान जगातील सर्वोत्कृष्ट संविधानापैकी एक संविधान आहे. इतर राष्ट्राच्या संविधानाचा अभ्यास करून भारतीय परंपरा व संस्कृतीला पूरक अशा स्वरूपात त्याचे रूपांतर करून भारतीय संविधान तयार करण्यात आले आहे.कोणत्याही राष्ट्राचे संविधान हे त्या राष्ट्राचा पवित्र कायदा असतो. नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनाच्या सुरक्षिततेची हमी संविधानाने दिलेली असते. राज्याची शासनव्यवस्था नियंत्रित ज्या नियमांद्वारे होते त्या नियमांच्या संचाला संविधान म्हणतात. 26 जानेवारी 1950 ला भारतीय संविधान म्हणजेच राज्यघटना अंमलात आली. राज्यघटनेच्या मसुदा तयार करण्यासाठी 29 ऑगस्ट 1947 रोजी घटना समितीने मसुदा समितीची निवड केली. या मसुदा समितीत एकूण 7 सदस्य होते. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, एन. गोपालस्वामी अय्यंगार, अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर , के. एम.मुन्शी, सय्यद मोहमंद सादुल्ला, एन.माधवराव, डी. पी.खेतान हे सदस्य होते.

घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या मते, "स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी अध्यक्ष म्हणून डॉ. आंबेडकर यांची निवड करण्याचा घटना समितीचा निर्णय अगदी अचूक होता. आपल्या ढासळणाऱ्या प्रकृतीची पर्वा न करता त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले. डॉ. आंबेडकर यांनी उत्कृष्ट राज्यघटनेची निर्मिती करून तो निर्णय सार्थक सिद्ध केला आहे." भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आहेत. जगातील सर्वांत मोठे संविधान त्यांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने तयार केले. तयार केलेल्या राज्यघटनेबद्दल 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी ते आपल्या ऐतिहासिक भाषणात म्हणाले की, "ही राज्यघटना चांगली असो वा वाईट, ती राबवणाऱ्यांवर बरी – वाईट ठरणार आहे. आपण आपले स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याकरिता रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत झटले पाहिजे."

संदर्भसूची -

1) क्रॅन्सटन मॉरिस, (अनु. वळसंगकर के. एन.) विसावे शतक आणि मुलभूत मानवी हक्क, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे 1962.
2) पाटील व्ही. बी. मानवी हक्क, के.सागर पब्लीकेशन, पुणे,2009.

3) शिरुरकर देवेंद्र, मानवी हक्क म्हणजे काय? मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर 2010.
4) मून वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, 2009
5) कुलकर्णी सुधाकर, राजकीय सिध्दांत, अरूणा प्रकाशन, लातूर, 2010.
6) Chatterjee Mohini, Women's Human Rights, Aavishkar Publishers, Jaipur.
7) Shabbir Mohammad (Ed.) Human Rights in the 21st Century, Rawat Publications, Jaipur,2008.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार

सुदीप प्रकाश पवार
सहा. प्रा. डी. जे. सामंत महाविद्यालय पाली.
ता. जि. रत्नागिरी.

"वस्तुतः स्वराज्य हा शब्द उच्चारताच आम्हाला आमच्यावर झालेल्या गतकाळातील अत्याचार, दमन आणि अन्याय यांची आठवण होते आणि भावी स्वराज्यतही त्यांची पुनरावृत्ती होईल अशी आम्हाला सादर भीती वाटते तरीही स्वराज्य मिळावे असेच आमचे मत आहे" — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव घेतले की अगदी सामान्य माणूसही त्यांचा उल्लेख घटनेचे शिल्पकार असा करतो आणि तो योग्यही आहे मात्र डॉ. आंबेडकर हे भारतीय इतिहासातील बहुआयामी असे व्यक्तिमत्व होऊन गेले. प्रजेच्या तंत्राने जे राज्य चालते ते प्रजासत्ताक असा या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ होय ज्या राज्यांमध्ये लोकांसाठी त्यांच्या मधून निवडून आलेल्या प्रतिनिधीमार्फत सत्ता वापरली जाते ते प्रजासत्ताक होय अशी व्याख्या अमेरिकेच्या घटनेला पायाभूत असलेल्या फेडरलिस्ट या निबंधसंग्रहात केलेली आढळते.

१८९१ साली जन्मलेला बाबासाहेब नावाचा हा हिरा आज जगाने मान्य केला. खऱ्या अर्थाने विसाव्या शतकामध्ये सुरुवातीचे जीवन म्हणजे संघर्ष, अपमान, अवहेलना, हाल- अपेष्टा यांची मालिकाच होती. तरीसुद्धा विवेक बुद्धीने आपण पुढे जातो हे केवळ वाक्य नव्हे तर तो एक जीवन प्रवास जरी म्हटला तरी वावग ठरु नये आणि म्हणूनच प्रस्तुत निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार या विषयावर विविध पैलूंच्या माध्यमातून भाष्य केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक विचार

डॉ. आंबेडकर केवळ घटनेचे शिल्पकारच होते एवढेच नाही तर ते कायदे तज्ञ, इतिहास तज्ञ, अर्थतज्ञ होते ते अस्पृश्यांचे पुढारी, वृत्तपत्रकार होते. समाजशास्त्रज्ञही होते. याशिवाय स्त्रियांच्या संदर्भात व्यापक आणि मूलभूत विचार मांडणारे एक कृतीशील विचारवंतही होते. 'हिंदू कोड बिल' आणि 'भारतीय स्त्रीची उन्नती आणि अवंती' या दोन ग्रंथात त्यांनी भारतीय नारी जीवनाची कहाणी सांगितली आहे. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान हक्क मिळाले पाहिजेत हे बाबासाहेबांचे विचार यात प्रकट होतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना जी शिकवण दिली त्यामध्ये स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे हा कानमंत्र होता. डॉ. आंबेडकरांनी कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व उघडपणे आणि स्पष्ट शब्दात महिलांना सांगितले त्या संदर्भात ते म्हणतात, आपल्या मुलींची लग्न लहान वयात करू नका तसेच लग्नानंतर जास्त मुले निर्माण करणे हा अपराध आहे हे लग्न करणाऱ्यांनी लक्षात घ्यावे. मुला बाळांना चांगल्या स्थिती ठेवण्याची जबाबदारी मातापित्यांची आहे. १६ जून १९३६ रोजी मुंबईत स्त्रियांची एक परिषद भरवण्यात आली होती. त्या परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री उन्नतीच्या दृष्टीने विचारसरणी मांडली. स्त्री जात हा समाजाचा अलंकार आहे प्रत्येक समाज स्त्रियांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो.

शिक्षण या संकल्पनेत स्त्रियांचे शिक्षणही बाबासाहेबांना अभिप्रेत होते. महाड सत्याग्रह परिषदेच्या वेळी अनेक उपक्रमात स्त्री वर्गास व्याख्यान हा एक उपक्रम होता. त्याप्रसंगी स्त्रियांना उद्देशून बाबासाहेबांनी महिलांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात मोठा मौलिक उपदेश केला. सन १९४२ मध्ये नागपूर येथील दलित वर्गातील स्त्रियांची परिषद भरली होती त्यावेळी बाबासाहेब म्हणाले स्त्रियांची संघटना असावी या मताचा मी आहे. स्त्रियांना आपल्या कर्तृत्वाची महती समजली म्हणजे त्या समाज सुधारण्याचे काम करू शकतील याची मला कल्पना आहे. डॉ. आंबेडकरांनी केवळ दलित स्त्रियांच्या विकासाचा विचार आणि कार्य केले असे नाही तर कष्टकरी मजूर स्त्री कल्याणचही त्यांनी विचार केला १९४२ च्या व्हाईसरॉयच्या मंत्रिमंडळात मजूर मंत्री असताना स्वतःची प्रतिष्ठा पणास लावून त्यांच्या नैसर्गिक भावनांचा विचार करून अशा स्त्री मजुरांसाठी विशेष गोष्टी उपलब्ध करून दिल्या. कोळसाखाणीत काम करणाऱ्या मजूर स्त्रियांच्या गरोदरपणी त्यांच्या आरोग्याच्या सोयी, कामाचे वेळा निश्चित करून घेतल्या.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि हिंदू कोड बिलाचे जनक या नात्याने बाबासाहेबांची कामगिरी अविस्मरणीय आहे भारतीय स्त्री धर्म आणि इतर अनेक प्रकारच्या गुलामगिरीत अडकलेली असताना पुरुषांच्या बरोबरीचे समान हक्क संविधानात

देऊन बाबासाहेबांनी तिला बंधमुक्त केले देवदासी सती वेठबिगारी या प्रथा घटनाबाह्य व गुन्हा ठरवून लहान मुले व स्त्रियांची विक्री कायद्याने बंद डॉ. आंबेडकर हे अखिल अस्पृश्य वर्गाचे प्रतिनिधी म्हणून विलायतेला भरणाऱ्या दुसऱ्या राउंड टेबल परिषदेला जाणार होते त्या प्रित्यर्थ त्यांना अखिल अस्पृश्य मानलेल्या वर्गाकडून शुक्रवारी १४ ऑगस्ट १९३१ रोजी कोटा मधील सर सावजी जहागीर हॉलमध्ये डॉ. सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रेमाचा निरोप देण्याचा समारंभ करण्यात आला त्यावेळी स्वावलंबी लढायची जाणीव करून देताना ते म्हणाले आजपासून आपणास आपल्या उन्नतीसाठी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी विशेष जोमाच्या संघटनेने कार्याला लागले पाहिजे आपल्या गळ्याभोवती स्पृश्य हिंदूंनी व सरकारने गुलामगिरीचा पास घेतला आहे तो ताडकन तोडून आपले स्वातंत्र्य मिळवले पाहिजे आमच्या स्त्रियांनी याकरिता आपल्या राहणीमध्ये व इतर व्यावहारिक गोष्टींमध्ये पुष्कळच सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत.

बाबासाहेबांच्या प्रेरणेतून आणि चळवळीच्या माध्यमातून अभावीतपणे का होईना स्त्रीला मूल्यांबद्दलची जाणीव झाली. आंबेडकरांनी आपल्या स्त्रीविषयक विचारातून जुने आदर्श व प्रतिमा हद्दपार केल्या. डॉ. आंबेडकर स्वतःच नव्या आदर्श यांच्या रूपात समाजासमोर उभे राहिले स्त्रीला संपत्तीचा वारसा हक्क, घटस्फोट, दत्तक घेण्याचा अधिकार, विधवा विवाह अशा काही सोयी उपलब्ध होण्याची तरतूद हिंदू कोड बिलामध्ये होती. हिंदू कोड बिलाच्या रूपाने डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्ती आंदोलनावर सोन्याचा कळस चढविला. स्त्रियांच्या मुक्तीचा विचार करताना त्यांनी त्यांच्या परिवर्तनाचा विचार केला व तसा आग्रह धरला केवळ परिषदा, संमेलने, मेळावे यावरच भर न देता स्त्रियांच्या समानतेच्या दृष्टीने कायदेशीर तरतुदी करण्यात डॉ. आंबेडकरांची दूरदृष्टी दिसून येते स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे कार्य १९ व्या शतकात अनेक समाजसुधारकानी केले तर विसाव्या शतकात डॉ. आंबेडकरांनी तिच्या सन्मानाला व स्वयं तेजाला नवे सामर्थ्य व स्वत्व मिळवून दिले.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. डॉ. आर. एच. कांबळे, ऐतिहासिक शोधनिबंध, डायमंड पब्लिकेशन , पुणे २०१८
२. संपादक , वसंत मून, हरी नरके ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड १८, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०१६
३. डॉ. सहदेव चौगुले –शिंदे, पाथेय भाग १, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर , १०१२
४. जातीव्यवस्थेचे निर्मुलन , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, उच्च व तंत्र विभाग महाराष्ट्र शासन , मुंबई , २०१५

यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषिविषयक योगदान.

प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय ,
पंढरपूर.जिल्हा सोलापूर.

प्रस्तावना-

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे फार मोठे योगदान आहे. म्हणूनच आधुनिक महाराष्ट्राचे ते शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात.संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती तसेच सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, शेती, उद्योग, कृषी, जल व्यवस्थापन यात त्यांची अमूल्य असे योगदान आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असून येथील ८० टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते आणि त्यांच्या उपजीविकेचे साधन हे शेती आहे. एकूणच देशाचा आणि महाराष्ट्राचा विकास साधायचा असेल तर शेतीकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हे यशवंतरावांनी ओळखले होते.म्हणूनच त्यांनी शेती प्रश्नाला अग्रक्रम दिल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत शोधप्रबंधात यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषिविषयक योगदान यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचे शेतीविषयक विचार.-:यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषीविषयक विचार मांडत असताना मालकी हक्क, भूमिनांचा प्रश्न आणि शेतीचा विकास यावर भर दिला. भारतामध्ये शेती क्षेत्रात भूमिहीनांची संख्या जास्त आहे म्हणूनच ज्यांच्याकडे ज्यादा जमीन आहे अशांनी आपल्या जमिनीचा काही हिस्सा अशा लोकांना द्यावा, अशी भूमिका त्यांनी मांडली. मुठभर लोकांपेक्षा त्यांनी सामान्यांचा विचार केला. त्यांच्या मते जमीन असणारा शेतकरी त्या शेतीचा मालक असला पाहिजे, सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी शेतीचा विचार केला शिवाय पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्यावर भर दिला. तसेच शेती आधुनिक पद्धतीने केली व्हावी यासाठी व्यापारी तत्त्वाचा वापर केला गेला पाहिजे यावर यशवंतरावाचा भर होता.
कृषी उद्योगाचा पाया घातला.-: यशवंतराव चव्हाण यांनीच प्रथम शेतीचा संबंध औद्योगीकरणाशी जोडला. उद्योगधंदे ग्रामीण भागातही निघाली पाहिजेत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. औद्योगीकरणाची एक सर्वकश योजना आणली.उत्पादनाचा लाभ मालक, कामगार, जनता यांना व्हावा, उद्योगधंदे केवळ शहरातच नकोत तर ते ग्रामीण भागातही निर्माण झाली पाहिजेत यासाठी त्यांनी ग्रामीण जीवनातील नागरीकरणाला चालना दिली. शिवाय शेतकरी हाच महाराष्ट्राचा प्राण असून तेच महाराष्ट्राचे खरे राज्यकर्ते आहेत,असे जाहीरपणे सांगणारे यशवंतराव हे पहिले मुख्यमंत्री होते.यशवंतरावानी कृषी क्षेत्रामध्ये पुरोगामी पावले टाकून शेतीसंबंधी योग्य निर्णय घेतले. शेतीसाठी आवश्यक असणारे शिक्षण शेतकऱ्यांना मिळावे यासाठी, तांत्रिक शेती शाळांची निर्मिती केली. शिवाय महाराष्ट्रातील प्रत्येक खेड्यात शेती व उद्योगासाठी वीज उपलब्ध करून देण्यात ते यशस्वी झाले.

सहकार चळवळीला चालना दिली-:

महाराष्ट्रातील शेतकरी सुरक्षित व समृद्ध बनला पाहिजे यासाठी यशवंतरावांनी सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणला. यशवंतरावांच्या मते,शेतकरी हा फक्त शेतकरी राहून उपयोगाचा नाही तर तोसुद्धा व्यापारी व कारखानदार बनला पाहिजे. शिवाय सहकार्यातूनच ग्रामीण जीवनाच्या परिस्थितीवर अनुकूल परिणाम घडून येईल व सहकारातून समाजवाद निर्माण होईल अशी त्यांची भूमिका होती. सहकारी चळवळीचा विचार मांडताना यशवंतराव म्हणतात, सहकारी चळवळ ही कोणी एका पक्षाची नाही तर ती मूलतः लोकशाहीची चळवळ आहे, म्हणूनच आपण तिच्याकडे लोकशाहीच्या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. सामान्यांच्या व शोषितांच्या उपयोगी पडणे हा या चळवळीचा प्राण आहे त्यामुळे ग्रामीण समासाचा चेहरा बदलेल. आज देशात फक्त महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीचे जाळे पसरलेले आहे, याचे श्रेय यशवंतरावना द्यावे लागते. ज्या सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून गरजूंना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करणे, घर बांधणी, कुक्कुटपालन यासाठी स्वस्त दरात कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. या सहकारी बँकांना योग्य दरात कर्जपुरवठ्याची सोय सहकारी बँका, भूविकास बँका यांच्यामार्फत करण्यात येते. आज महाराष्ट्रात १२० च्यावर सहकारी संस्था आहेत त्याचे श्रेय यशवंतरावांना द्यावे लागते.

जलसिंचनातून शेतीचा विकास .-:

यशवंतराव चव्हाण यांना भारतीय मान्सूनची जाणीव होती. शेतीसाठी पाण्याची आवश्यकता आहे आणि भारतीय मानसून तर लहरी आहे म्हणून त्यांनी शेतीसाठी पाटबंधारे योजना आखून राज्यपाटबंधारे मंडळाची स्थापना केली. यासाठी त्यांनी कालवे, धरणे बांधून पाण्याचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. यशवंतराव चव्हाण हे उजनी धरणाच्या स्थापनेवेळी म्हणतात, या परिसरात येतानाच मी विठ्ठलाला सांगितलं आहे की, तुझ्या चरणाजवळ वाहणारी चंद्रभागा आम्ही आज तिला उजनी जवळच

थांबविली आहे.या महाराष्ट्रातला प्रत्येक शेतकरी ज्ञानबा तुकारामाचा जयघोष करीत तुझी वारी करतो. आता या जयघोष करणाऱ्यांच्या झोपडीत तु जा. त्यांच्या कल्याणासाठी तू त्यांच्या झोपडीत जा. या चंद्रभागेच्या पाण्यातून मनगटासारखी ज्वारीची कणसे शेतामध्ये येतील आणि त्या ज्वारीच्या प्रत्येक दाण्यांमध्ये आपण पांडुरंगाला पाहूया. असा हा पाणी प्रश्नावरील सोय उपाय त्यांनी मांडला. शेतकऱ्यांच्या शेतीतील पाण्याचा प्रश्न सुटावा यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांनी कोयना आणि उजनी धरण प्रकल्पाच्या उभारणीला गती दिली.

कुळ कायद्याची अंमलबजावणी-:

शेतावर राबणाऱ्याला कुळ असे म्हटले जाते. १९४८ला कुळ कायदा अस्तित्वात आला. त्या कुळ कायद्याची अंमलबजावणी यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळात झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांचे अधिकार प्राप्त झाले. यशवंतराव चव्हाण यांनी कुळ कायद्याबरोबरच १९६१ मध्ये महाराष्ट्रात कमाल जमीन धारणा कायदा पास केला. या कायद्यान्वये कोरडवाहू जमिनीसाठी ५४ एकर आणि बागायत जमिनीसाठी १८ एकर अशी मर्यादा निश्चित झाली.

कृषी शिक्षण-:

भारत देश कृषी प्रधान देश असल्याने आणि येथील बहुतांश जनता शेतीकडे उपजीविकेचे साधन म्हणून पहात असल्याने शेतीविषयक शिक्षण शेतकऱ्यांना मिळाली पाहिजे यासाठी कृषीचे शिक्षण देणारी एक स्वतंत्र शाखा असावी या मताचे यशवंतराव चव्हाण होते. यशवंतराव चव्हाण हे कृषी शिक्षणाविषयी म्हणतात की शेतीसंबंधी जे जे नवीन संशोधन होत आहेत त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग शेतीसाठी झाला पाहिजे.त्यासाठी तसे त्यांनी प्रयत्न केले आणि त्याचाच परिणाम म्हणून आज महाराष्ट्रात मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, पंजाबराव कृषी विद्यापीठ, कोकण कृषी विद्यापीठ, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ कार्यरत आहेत. यशवंतराव चव्हाण हे स्वतः ग्रामीण भागातून आणि गरीबी कुटुंबातून आल्यामुळे त्यांना शेती आणि शेतकऱ्या विषयी तळमळ होती. शेती आणि शेती संबंधित समस्येची जाण असल्याशिवाय शेती फायदेशीर होणार नाही असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी कृषी शिक्षण आणि कृषीच्या विकासाला महत्त्व दिले.

सारांश-:

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाला गती आणि चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. शेती, उद्योग,सहकार, वीजनिर्मिती आणि शिक्षण इत्यादी क्षेत्रांचा त्यांनी विकास घडवून आणला. कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य इतर राज्यांच्या तुलनेत कायमचे आघाडीचे राज्य म्हणून गणले जाते ते यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रयत्नामुळेच. पारंपारिक कृषी पद्धतीची जागा आधुनिक तंत्रज्ञानाने घेतली. यशवंतरावांनी शेतीला मोलाचे स्थान दिले. मुख्यमंत्री पदावर असताना सुद्धा त्यांनी आपल्यातील माणूसपण हरवू दिले नाही. स्वतः ग्रामीण आणि शेतकरी कुटुंबातील असल्यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी कृषी आधारित उद्योग आणि औद्योगिक क्षेत्रासाठी महत्त्वाचे निर्णय घेतले. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी शेतीची अर्थव्यवस्था मजबूत केली. महाराष्ट्र हे एक प्रगतशील राज्य म्हणून आपल्या राज्याला जो नावलौकिक प्राप्त झाला आहे, यामध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचा सिंहाचा वाटा आहे.म्हणूनच त्यांना आपण महाराष्ट्राचे शिल्पकार असे म्हणतो.

संदर्भ ग्रंथ-:

१) कांबळे उत्तम, यशवंतराव चव्हाण नव महाराष्ट्राचे शिल्पकार, -प्रकाशक सकाळ पेपर्स प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१२.
२) कायदे पाटील गंगाधर, यशवंतराव चव्हाण, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक ,२०११.
३) यशवंतराव चव्हाण, कृष्णकाठ आत्मचरित्र, खंड -१ प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे ,१९८४.
४) कायदे पाटील गंगाधर,कृषी अर्थशास्त्र, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक, २००७.
५) यशवंतराव चव्हाण, सह्याद्रीची वारे, प्रकाशन विभाग महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, १९६२.
६) तळवलकर गोविंद, यशवंतराव चव्हाण कर्तव्य आणि व्यक्तित्व, मौज प्रकाशन, मुंबई, २०१३.
८) माने डी. ए., शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण, साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई,१९८९.

१९ व्या शतकातील वसाहतीच्या शासनकाळातील दक्षिण कोकणातील शिक्षण : विशेष संदर्भ रत्नागिरी येथील इंग्रजी शाळा

प्रा. पंकज घाटे,
गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय (स्वायत्त), रत्नागिरी
pankajghate89@gmail.com
डॉ. स्वप्ना समेळ,
प्राचार्य, SICES कला, विज्ञान आणि वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
अंबरनाथ, मुंबई.

ब्रिटीश काळातला एक विशेष म्हणजे देशातल्या आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा विकास. प्रस्तुत निबंधात १९ व्या शतकातील दक्षिण कोकणातील शिक्षण क्षेत्राच्या विकासाच्या संदर्भातील रत्नागिरी येथील इंग्रजी शाळेबाबतचे निवडक तपशील नोंदवून त्याच्या परिणामांची चर्चा करणे अपेक्षित आहे.

१८४० साली मुंबई इलाख्यात 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' स्थापन झाले. नवीन शाळा निर्माण करणे, इयत्तावार अभ्यासक्रम तयार करणे, मराठीतून पाठ्यपुस्तके तयार करवून घेणे अशी या बोर्डाची कामे होती. सर आर्स्किन पेरी १८४४ ते १८५२ या काळात बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे प्रमुख होते. त्यांनी ज्या जिल्ह्यातून इंग्रजी शाळेची मागणी येईल तिथे शाळेच्या इमारतीचा अर्धा खर्च शासन उचलेल व अर्धा खर्च लोकांनी द्यावा अशी योजना मांडली. त्यानुसार जिल्हाधिकाऱ्यांना सूचना देण्यात आल्या.[i] द. कोकणात १८४५ मध्ये पहिली इंग्रजी शाळा 'रत्नागिरी इंग्लिश स्कूल' सरकारने सुरु केली. १८६२ मध्ये या इंग्रजी शाळेला हायस्कूल बनवण्यात आले. १८५५-५६ मध्ये २० सरकारी शाळांमध्ये मिळून २,४०३ विद्यार्थी होते. १८६५ मध्ये सरकारी शाळांची संख्या ७१ वर पोहोचली. त्यात ५००६ विद्यार्थी होते. यापैकी, रत्नागिरी येथील हायस्कूल व्यतिरिक्त, आठ द्वितीय श्रेणीतील अँग्लो-व्हर्नाक्युलर शाळा, रत्नागिरी येथे दोन आणि वेंगुर्ला, चिपळूण, दाभोळ, मालवण, राजापूर आणि दापोली या शहरांमध्ये एक शाळा होती. १८७५-७६ मध्ये रत्नागिरी येथील हायस्कूलसह १४० शाळा होत्या ज्यात ८,५६८ विद्यार्थी होते आणि सरासरी ६,४५४ विद्यार्थ्यांची उपस्थिती होती.

मुंबई इलाख्यातील देशी भाषांच्या शाळा तपासण्याचे काम एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटशनमधील प्रोफेसर, पुणे संस्कृत पाठशाळेचे सुपरिंटेंडेंट व इतर इंग्रजी शाळेचे शिक्षक यांच्यावर सोपवलेले असे. मराठीचे पाणिनी म्हणून ओळखले जाणारे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी अशी येथील शाळांची तपासणी १८५०-५१ साली केली. रत्नागिरी जिल्ह्यात त्यावेळी १९ शाळांमधून १३०४ मुले शिकत होती. आपल्या अहवालात त्यांनी या शाळांच्या प्रगतीबद्दल अनुकूल शेरा दिला होता.[ii] १८५१ साली शाळेत एकूण विद्यार्थी संख्या ५१ होती.[iii] जी खूप कमी होती. याच शाळेत एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटच्या नुकत्याच झालेल्या शिष्यवृत्ती परीक्षेतील सर्वोत्तम विद्यार्थी विश्वनाथ नारायण[iv] यांनी प्राथमिक इंग्रजी शिक्षण घेतले, असा विशेष उल्लेख त्या अहवालात केला आहे. त्याकाळी ४ ते ५ इयत्तांपर्यंत शिक्षण घेण्याची सोय होती. रावसाहेब मंडलिकांच्या चरित्रात त्यांच्या एका नोंदीचा उतारा दिला आहे.[v] त्यानुसार ४ ऑक्टोबर १८४५ रोजी मंडलिकांनी तिसऱ्या वर्गात आपले नाव घातले होते. त्यापूर्वी फक्त १४ मुलेच शाळेत दाखल झाली होती. त्या वर्षाच्या अखेर एकंदर मुलांची संख्या ४५ पर्यंत जाऊन पोहोचली. पुढे दोन वर्षांनी मंडलिकांनी २९ ऑक्टोबर १८४७ रोजी इथले शिक्षण पूर्ण करून मुंबईला एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रवेश घेतला. सरकारने रत्नागिरीसारख्या गावात शिक्षणाची सोय केल्याचे समजताच वयाच्या १३व्या वर्षी मंडलिक स्वतः त्यांच्या वडिलांच्या संमतीने तिथे जाण्यास तयार झाले. इंग्रजी शिक्षण घेऊन नोकरी करून अर्थार्जन करण्याचा नवा उद्योग याच काळात सुरु झाला होता. अर्थात, असे करणारी फार मंडळी नसली तरी शिकण्याचे धाडस दाखवून त्याचा फायदा वरच्या वर्ग-जातींत जन्माला आलेल्या गरिबांनी घेतला. श्रीमंतीच्या डौलात राहून मुलामुलींना संसारास लावून आपले कर्तव्य संपले असे मानण्याची लोकस्थिती होती. या पार्श्वभूमीवर एका श्रीमंत कुटुंबात जन्माला आलेल्या मुलाने शिक्षणप्राप्तीकरता केलेली अशी धडपड आश्चर्यकारक होती.

१८५१ सालच्या वर उल्लेख केलेल्या अहवालात पुढील शेरा दिलेला आढळतो. “हे सर्व चांगले चाललेले आहे असे मला दिसले. विद्यार्थ्यांनी विशेषत: पहिल्या दोन इयत्तांमध्ये इंग्रजी वाचन आणि लेखन, बीजगणित, घनमूळ, व्याकरण, भूगोल आणि इंग्लंडचा इतिहास या विषयांमध्ये मिळवलेले प्राविण्य पूर्णतः समाधानकारक होते. विद्यार्थी दक्ष आणि नियमित होते. शिक्षक रामचंद्र दीनानाथजी (?) यांनी आपले कर्तव्य स्थिरवृत्तीने आणि परिश्रमपूर्वक बजावले आहे.”

राम बाळकृष्ण यांचे कार्य:

१८४४ च्या डिसेंबर महिन्यात मुंबई सरकारच्या जनरल डिपार्टमेंटच्या सचिवांना बोर्ड ऑफ एज्युकेशन सेक्रेटरी मि. मोरहेड यांनी एक पत्र पाठवले. त्यात रत्नागिरीच्या नेटिवांनी – म्हणजे स्थानिक लोकांनी शहरात एक इंग्रजी शाळा उघडावी अशी मागणी करून त्याला कलेक्टरच्या संमती घेतली. नंतर सरकारी इंग्रजी शाळांच्या नियमांनुसार इंग्रजी शाळा उघडावी अशी प्रार्थनावजा विनंती सरकारकडे केली होती. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनने लगोलग त्याला सकारात्मक प्रतिसाद दिला आणि एका नेटिव्ह असिस्टंट शिक्षकाची महिना शंभर रुपये पगारावर नेमणूक करण्याची सूचना केली. अवघ्या महिन्याभरात २१ जानेवारी १८४५ च्या पत्राने गव्हर्नर इन कौन्सिलने याला मान्यताही देऊन टाकली. ते शिक्षक म्हणजे रावबहादूर रामचंद्र बाळकृष्णजी जयकर (राणे). त्यांचा जन्म मुंबईतला ७ जानेवारी १८२६ मधला. त्याचे आडनाव जयकर. त्याकाळी आडनाव जोडण्याची विशेष प्रथा नसल्यामुळे राम बाळकृष्ण याच नावाने ते जास्त परिचित होते.[vi]

एलफिन्स्टन कॉलेजमधून शिक्षण पूर्ण झाल्यावर रत्नागिरीच्या नव्या शाळेत नेमणूक केल्याचे पत्र सरकारने जयकरांना दिले आणि काही सूचनाही केल्या. बोर्डाची अशी इच्छा आहे की, तुम्ही लवकरात लवकर रत्नागिरीला जावे. शाळेसाठी योग्य खोली आणि फर्निचरसाठी आवश्यक साहित्य उपलब्ध करून घेण्याची व्यवस्था करावी. जेणेकरून एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात शाळेचं कामकाज सुरु करता येईल. अर्थात, इतक्याने काही शाळा सुरु होणार नव्हती. शाळेचा अभ्यासक्रम, आवश्यक असलेल्या पुस्तकांची यादी प्रो. हार्कनेस यांच्या सल्ल्यानं तयार करायची होती. रत्नागिरीच्या तरुण नेटिव्हांच्या फायद्यासाठी इथे आधुनिक शिक्षण रुजवावे अशी बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची इच्छा होती. या महान कामात सरकारला राम बाळकृष्णांसारख्या नव्याने शिक्षित झालेल्या नेटिव्हांची मदत झाली. १८४५ साली १० मार्चला बोर्डाचे सेक्रेटरी मि. स्टॉवेल यांनी नवे शिक्षक म्हणून रामचंद्र बाळकृष्ण यांच्या नेमणुकीबाबत सरकारला कळवले. २० मार्च रोजी सरकारने या नेमणुकीला मान्यता दिली. त्यांना मुंबईहून रत्नागिरीला जाण्यासाठी प्रवासभत्ता रू. २७.११ (आणे), तसेच १० एप्रिलपासून इंग्लिश शाळेचे घरभाडे म्हणून ५ रुपये आणि चौकीदाराला पगार ४ रुपये देण्यास सरकारने संमती दिली. एप्रिलमध्ये उघडलेल्या या शाळेत शेवटच्या तिमाहीत एकूण १९ विद्यार्थी होते. मि. मॅके या इंग्लिश गृहस्थाने मुंबई सरकारला शाळेला भेट दिल्यावर एक अहवाल दिला. शाळेची सुरुवातीच्या वर्षाची प्रगती यथातथाच होती. मात्र, नव्या बुद्धिमान शिक्षकाबाबत त्यांनी मोठा आशावाद व्यक्त केला आणि ते ही परिस्थिती सुधारतील यात शंका नाही, अशी टिप्पणी केली. पुढच्या वर्षी नव्या शिक्षकाचे कष्ट फळाला आले. १८४६ सालच्या बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या अहवालानुसार या शाळेची विद्यार्थी संख्या वाढून ती ३३ पर्यंत पोहोचली. या शाळेची प्रगती अत्यंत समाधानकारक आहे, कारण संख्या कमी असली तरी, शाळा चालू झाल्यावर अल्पावधीतच जी प्रगती केली आहे, त्याचे मोठे श्रेय त्या शिक्षकाच्या उत्साहाला आणि जिद्दीला आहे, अशा शेरा त्या अहवालात दिला होता. रामचंद्र बाळकृष्ण रत्नागिरीला फार दिवस राहिले नाहीत. ठाण्याच्या शाळेच्या शिक्षकांनी राजीनामा दिल्यामुळे त्या जागी त्यांची नेमणूक करण्यात आली. पुढे त्यांनी सरकारी शिक्षणखाते सोडून कस्टम खात्यात नोकरी धरली. आपल्या अंगच्या गुणांमुळे ते दफ्तरदार पदापर्यंत पोहोचले. जे. पी., रावबहादूर या पदव्यांचा मान त्यांना तिथेच मिळाला. १८६३ सालात ते विलायतेला, म्हणजे इंग्लंडला जाऊन आले. महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपला *‘पवाडा छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा’* (१८६९) राम बाळकृष्ण यांना अर्पण केला होता.[vii] अवघ्या ऐन चाळीशीत १८६६ साली जयकर मृत्यू पावले. दिसण्यात सुरेख, बोलण्यात गोड, रीतींत सभ्य आणि राहणीत साधेपण असलेला हा लोकप्रिय समाजपुरुष निवर्तल्यावर सारी मुंबई त्यांच्यासाठी हळहळली![viii]

ज्ञानोदय वर्तमानपत्राच्या १५ मार्च १८५४ च्या अंकात स्थानिक मुलींच्या शिक्षणाबाबतची एक नोंद सापडते. धूमकेतू पत्रातील ती बातमी होती, त्यानुसार, ‘गेल्या महिन्याच्या २७ वे तारखेस रत्नागिरीत मुलींच्या शाळेची वार्षिक परीक्षा झाली. २४ मुली परीक्षेस होत्या. परिक्षेच्या समयीं जे लोक तेथे जमले होते त्यांत एतद्देशी लोक अगदी कमी हजर होते. कारण गाठचे काही द्रव्य खर्चावे लागेल, अशी त्यांस भीती वाटली. आणि तेथे दक्षिणा मिळवायची अशा नव्हती म्हणून भिक्षुकही आले नाहीत.’ परीक्षा झाल्यावर मि. टकर व मि. कोल यांनी आपल्या पदरचा पैसा खर्च करून ८ साड्या व १६ खण मुलींस बक्षीस दिले.[ix] असे

गृहस्थ तिथे आहेत तोवरच ही शाळा चालेल अशी पुढे टिप्पणी केली होती. हा उल्लेख १८५७ च्या उठावाच्या आधीचा आहे हे इथे लक्षात घ्यायला हवे.

ज्या शाळेत जयकर नोकरीसाठी रत्नागिरीला आले होते ती इंग्रजी शाळा पुढे 'रत्नागिरी हायस्कूल' म्हणून ओळखली जाऊ लागली. डॉ. रा. गो. भांडारकर, रावसाहेब वि. ना. मंडलिक, शि. म. परांजपे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पां. वा. काणे (शिक्षक), गो. स. सरदेसाई, यांच्यासारखे नंतर विख्यात झालेले समाजपुरुष या शाळेशी संबंधित होते. तसेच, 'निबंधमालाकार' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनाही या शाळेत बदली करून काही काळ शिक्षक म्हणून नेमणूक दिली होती. अर्थात, त्यांच्या तिखट लिखाणामुळेच रत्नागिरीसारख्या अत्यंत आडगावांत त्यांना शिक्षा म्हणून पाठवण्यात आले होते.

१८६५-६६ च्या शिक्षण विभागाच्या अहवालातून दक्षिण कोकणातील शिक्षणाच्या परिस्थिती संबंधी काही तथ्ये नोंदवण्याजोगी आहेत. जी. रसेल यांनी राजीनामा दिल्यानंतर अधिकृत वर्षाच्या सुरुवातीला रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची रत्नागिरी हायस्कूलच्या मुख्याध्यापकपदी नियुक्ती करण्यात आली.[x] डिसेंबर १८६५ मध्ये रत्नागिरी हायस्कूलमधून मॅट्रिक झालेल्यांची संख्या ४ होती.[xi] डेप्युटी इन्स्पेक्टर स्थानिक शाळांना भेट देऊन त्यांची स्थिती आपल्या अहवालात नोंदवत असत. त्यावर्षी त्यांनी एकूण ६६ शाळांची वैयक्तिकरित्या तपासणी केली होती. अशा दौऱ्यात, काही शाळांमध्ये मोडी लिपीचे लिखाण आणि वाचन, थोडे अंकगणित सरकारी शाळांच्या पद्धतीप्रमाणे अभ्यासक्रम शिकवतात असे त्यांना आढळून आले. एकंदरीत रत्नागिरी जिल्ह्याची शैक्षणिक प्रगती समाधानकारक असल्याचे या अहवालात नोंदवले आहे. मात्र, स्थानिक निधीची कमतरता असल्यामुळे शाळांचे बांधकाम, त्याच्याशी निगडीत अन्य बाबी साध्या व सामान्य होत्या.[xii] १८६४-६५ साली शाळेला वाढीव अनुदान देण्यात आले होते. तरीही अनेक शिक्षकांनी अपुऱ्या पगारावर सेवा केली होती.[xiii] १८५७ साली या इंग्रजी शाळेच्या असिस्टंटचा पगार ४० रुपये होता. अर्थात, देशी माणूस आणि इंग्रजी साहेबाच्या पगारात फरक होता. मिस्टर आर्स्किन जेव्हा रत्नागिरी जिल्ह्याचे सिनिअर असिस्टंट जज्ज झाले तेव्हा त्यांचा पगार दरमहा १२०० रुपये होता. मात्र पूर्वी ते जेव्हा बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे प्रमुख होते तेव्हा दरमहा ३००० रुपये पगार घेत असत. रत्नागिरीचा मामलेदार फर्स्ट क्लास दरमहा २०० रुपये, चिपळूण येथे मामलेदार दरमहा १२५ रुपये पगार घेत होते.[xiv]

डिसेंबर १८६८ च्या टाईम्स ऑफ इंडियाच्या एका अंकात, मॅट्रिक्युलेशनच्या प्रवेश परीक्षेच्या सरकारी राजपत्रात जाहीर झालेल्या निकालाची बातमी होती.[xv] त्यावर्षी विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा ६९३ पैकी २५० उमेदवारांनी उत्तीर्ण यशस्वीपणे उत्तीर्ण केली. (विद्यार्थी संख्या: एल्फिन्स्टन हायस्कूल- ५८, पूना हायस्कूल- २८, रत्नागिरी हायस्कूल-२२). बातमीदार पुढे लिहितो, "संपूर्ण यादी निश्चितपणे समाधानकारक आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत बहुतांश शाळांनी चांगली कामगिरी केली आहे. एल्फिन्स्टन हायस्कूलने आपली आघाडी सहज कायम राखली आहे, परंतु इतर सरकारी उच्च माध्यमिक शाळांनी गेल्या वर्षीच्या तुलनेत अधिक यश संपादन केले आहे. ही परीक्षा उत्तीर्ण होणाऱ्या रत्नागिरी हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत अचानक वाढ होण्यापाठी सर्वात जास्त श्रेय शाळेचे मुख्याध्यापक श्री. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांना आहे."

रा. गो. भांडारकर यांची रत्नागिरीच्या शाळेत नेमणूक करावी यासाठी वर्तमानपत्रांतून कसा पाठिंबा मिळाला याची गोष्ट येथे सांगणे संयुक्तिक ठरेल. त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांत सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्यांची व नेमणुकांची बातमी येत असे. जनहितासाठी एखाद्या कर्तबगार माणसाची नेमणूक योग्य पदावर नेमणूक व्हावी यासाठी तत्कालीन वर्तमानपत्रे जाहीर भूमिका घेत असत. एखादा अधिकारी कामचुकारपणा करत असेल तर त्याच्याविरोधात हात धुवून लागत असत. अशाच एका प्रकरणात मंडलिकांच्या 'नेटिव्ह ओपिनियन'ने रत्नागिरी हायस्कूलातील एका युरोपियन प्रिन्सिपॉलची बदली करून घेतली होती. हा गृहस्थ शाळेत वेळेवर येत नसे. दोन वर्षांत एकही मुलगा मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला बसू शकला नाही. या नालायक प्रिन्सिपॉलच्या पगाराचा पैसा हिंदुस्थानांतील गरीब रयतेच्या पैशावर बोजा आहे. यांना इथली उष्ण हवा मानवत नसल्यामुळे घरची थंड हवा यांच्यासाठी चांगली असा खवचट सल्ला देत त्या गृहस्थाला शाळा सोडून जाण्यास भाग पाडले. सोबत, भांडारकरांसारख्या बुद्धिमान बी. ए. ला रत्नागिरीस आणल्यास लोकांचा फायदा होईल असेही सांगितले. त्याप्रमाणे भांडारकरांची नेमणूक रत्नागिरी हायस्कूलात करण्यात आली.[xvi]

नव्या काळात शिक्षणामुळे जे बदल तत्कालीन समाजात होत होते, त्याचे प्रतिबिंब 'जगन्मित्र' या स्थानिक वर्तमानपत्राच्या २२ जून १८६८ च्या अंकातल्या मजकुरातून मिळते. 'सर्व शाळेत वेळेचा मोठा भाग अंकगणित, भूगोल, बाळबोध वाचन आणि लेखनाच्या अभ्यासासाठी जातो. ज्यातून जास्त पैसा मिळतो ते लोकांनी शिकावे हे स्वाभाविक आहे. पण मोडी लिपी वाचन

आणि लेखन शिकवले पाहिजे, कारण आपल्या पूर्वजांनी लिहिलेली आणि वाचलेली ती लिपी आहे. म्हणून आम्ही देशी शाळांचे शिक्षक आणि शैक्षणिक अधिकाऱ्यांना या प्रकरणात विशेष लक्ष देण्याची विनंती करतो. ती राज्यकर्त्यांची भाषा आहे, तिला अधिक व्यावहारिक मूल्य आहे.'[xvii] त्या काळात लोकांचा शिक्षणाचा कल जे नोकरी मिळवून देईल ते घेण्याकडे होता. परिणामी, मोडी लिपीचा वापर कमी होत चालला होता; याविषयी त्यात नापसंती व्यक्त केली होती आणि इंग्रजी भाषा व इंग्रजी शिक्षणाबाबतचा उत्साह अतुलनीय असल्याची टिप्पणीही होती.

रत्नागिरीच्या इंग्रजी हायस्कूलकडे त्यावेळचे युरोपियन अधिकारीसुद्धा मोठ्या आस्थेने पाहत असत. रियासतकार गो. स. सरदेसाई १८८० साली रत्नागिरीत या शाळेत शिकायला होते. त्या काळी रत्नागिरी हायस्कूल मुंबई इलाख्यात नमुनेदार म्हणून गणले जाई.[xviii] १८६६ पासून सुरु झालेली जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती मिळवणारे विद्यार्थी असणारी शाळा असा तिचा लौकिक होता. 'जगन्नाथ शंकरशेट संस्कृत स्कॉलर' होण्याचा बहुमत पटकावणे हे मोठे मानाचे समजले जाई. यशवंत वासुदेव आठल्ये या विद्यार्थ्याने रत्नागिरीच्या सरकारी शाळेतून १८६६ साली संस्कृत विषयात सर्वाधिक गुण मिळवून पहिला जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलर होण्याचा मान मिळवला होता.[xix] अर्थात, या शाळेचा लौकिक पुढे ओसरत जाऊन विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ही शाळा बंद पडली.

१८४४ साली ब्रिटीश सरकारने इंग्रजी शाळांमधून जे शिकतील त्यांनाच सरकारी नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश मिळेल असा निर्णय घेतला.[xx] यामुळे पारंपरिक, खासगी मराठी शाळांपुरते शिक्षण मर्यादित ठेवणे उपयोगी नाही ते लोकांना कळून चुकले. सरकारने सरकारी शाळांमधून शिष्यवृत्त्या देण्याची सोय केली होती. १८५७ सालात उत्तरेत उठाव सुरु होऊन पसरू लागला. इकडे दक्षिणेत त्या तुलनेत शांतता होती आणि जिल्ह्यात तर साक्षरता प्रसाराचे काम चालू होते. मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतर येथून बी. ए. पदवी मिळवलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षक, प्राध्यापक, कारकून म्हणून शिक्षण खाते, न्याय खाते अशा ठिकाणी नोकऱ्या मिळू लागल्या. शिक्षण व नोकरीच्या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरे होऊ लागली.

इंग्रजी शिक्षण मध्यमवर्गाच्या उदयाशी अत्यंत घनिष्ठरित्या जोडले गेले होते. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गाच्या जीवनाचा सविस्तर अभ्यास डॉ. राजा दीक्षित यांनी केला आहे.[xxi] महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गाच्या उदयप्रक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट करताना ही नवी शिक्षण व्यवस्था या वर्गाच्या उदयाला पूरक ठरली असे म्हटले आहे. वरच्या वर्गात शिरत राहण्याची प्रत्येकाची महत्त्वाकांक्षा होती जिला वसाहतीच्या शासनाची धोरणे, तत्कालीन परिस्थिती अनुकूल ठरली; जिचा फायदा दक्षिण कोकणातल्या लोकांनी उचलला. इंग्रजी शिक्षण मिळून सरकारी नोकरीत जाणे अशी महाराष्ट्रातल्या मध्यम वर्गाची; त्यातल्या बहुसंख्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. रत्नागिरीतील इंग्रजी शाळेने या प्रक्रियेला हातभार लावला असे म्हणता येईल.

संदर्भ व टिपा

---

i. रमेश वरखेडे (संपा.), *महाराष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचा इतिहास, खंड १ (१८०१-१९००)*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती २०१८, पृ. ४२८-२९.

ii. अनंत काकबा प्रियोळकर, *रावबहादूर दादोबा पांडुरंग, पूर्वार्ध:आत्मचरित्र उत्तरार्ध: चरित्र*, के, भि. ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन, मुंबई, १९४७. पृ. २१०-११.

iii. *Report of the Board of Education from January 1, 1850 to April 30, 1851*; No. IX, Bombay Education Society's Press, Bombay, 1851. p. 45.

iv. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक (जन्म:८ मार्च १८३३, मृत्यू: ९ मे १८८९) १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध कायदेपंडित, पत्रकार, लेखक व समाजसुधारक.

v. गणेश रामकृष्ण हवलदार, *रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे चरित्र, भाग १ ला*, प्रकाशक: गणेश रामकृष्ण हवलदार, मुंबई, १९२७, पृ. १८-१९.

vi. अ. का. प्रियोळकर, "परमहंस सभा व तिचे अध्यक्ष रामचंद्र बाळकृष्ण", *मराठी संशोधन पत्रिका: मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय विशेषांक*, अंक ४ आणि १, जुलै ते डिसेंबर २०२२, पृ. १४१-१७१.

vii. यशवंत दिनकर फडके (संपा.), *महात्मा फुले समग्र वाङ्मय,* महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, चौथी आवृत्ती, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१. (पहिली आवृत्ती: संपा. धनंजय कीर आणि स. गं. मालशे, १९६९.), पृ. ६८.

viii. हवलदार, पूर्वोक्त, पृ. २०.

ix. *ज्ञानोदय,* वर्ष १६ अंक ६, १५ मार्च १८५४.

x. *Report of the Director of Public Instruction,* Bombay, for the year 1865-66, Education Society's Press, Byculla, 1866. p. 2.

xi. Ibid, p. 7.

xii. Ibid, p. 26.

xiii. Ibid, p. 17.

xiv. *ज्ञानप्रकाश,* २६ फेब्रुवारी १८५७.

xv. *The Times of India,* 18 December 1868.

xvi. हवलदार, पूर्वोक्त, पृ. २०८.

xvii. Native Papers Report, January to December 1868.

xviii. गोविंद सखाराम सरदेसाई, माझी संसारयात्रा, के. भि. ढवळे, मुंबई, १९५६, पृ. ३७-३८.

xix. पुरुषोत्तम बाळकृष्ण कुलकर्णी, *ना. नाना शंकरशेट यांचें चरित्र,* पु. बा. कुळकर्णी (प्रका.), मुंबई, १९५९, पृ. ५२७-५३१.

xx. वरखेडे, पूर्वोक्त, पृ. ५४३.

xxi. डॉ. राजा दीक्षित, *एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मध्यमवर्गाचा उदय,* डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००९.

रत्नाप्पा कुंभार यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक कार्याचा अभ्यास

प्रा. सौ. मिनाक्षी नंदादीप सावंत
अर्थशास्त्र विभाग
कणकवली कॉलेज, कणकवली
Email Id. minakshisawant2913@gmail.com

गोषवारा

रत्नाप्पा कुंभार हे आधुनिक महाराष्ट्रातील धडाडीचे नेतृत्व. त्यांनी आर्थिक,सामाजिक,राजकीय,सांस्कृतिक,सहकार, शिक्षण, कृषी असे अनेक विषय समर्थपणे हाताळले. ते भारताच्या घटना मसुदा समितीचे सदस्य व घटनेच्या अंतिम मसुद्यावर स्वाक्षरी करणाऱ्या व्यक्तींपैकी एक होते. अशा महान व्यक्तीने सहकाराच्या माध्यमातून तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन ग्रामीण आर्थिक विकासास मदत केली . तसेच वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करून ग्रामीण भागातील गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांना त्याच गावात शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या.

कीवर्ड *— रत्नाप्पा कुंभार, आर्थिक कार्य, सहकारातील योगदान, सामाजिक कार्य.*

प्रस्तावना-

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. भारतातील लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर खेडी स्वयंपूर्ण होण्यासाठी आधुनिक काळात शेतीवर आधारित उद्योगांना सहकाराची जोड देण्यात आली. सहकारामुळे खेड्यांचा विकास व्हायला मदत झाली. साखर कारखाने,सहकारी बँका ,सहकारी सूत गिरण्या यामुळे रोजगार निर्मिती झाली. त्याचा परिणाम ग्रामीण अर्थकारण सुधारायला मदत झाली. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या अर्थकारणावर सहकाराच्या माध्यमातून कर्तुत्वाचा ठसा उमटविला. त्यांच्यामध्ये विठ्ठलराव विखे पाटील, शंकरराव कोल्हे, कराडचे यशवंतराव चव्हाण, शंकरराव चव्हाण, वसंत दादा पाटील, शंकरराव मोहिते पाटील, तात्यासाहेब कोरे, रत्नाप्पा कुंभार इत्यादींचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते. या सर्वांनी सहकाराच्या माध्यमातून महाराष्ट्राचा पर्यायाने खेड्यांचा विकास साधून ग्रामीण भागात आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यास मदत केली.

महाराष्ट्रात अनेक थोर व्यक्ती होऊन गेल्या. त्यांनी आपल्या आर्थिक सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याने समाजापुढे एक आदर्श उभा केला. त्यातीलच एक म्हणजे रत्नप्पा कुंभार. थोर स्वातंत्र्य सैनिक या सोबतच सहकार महर्षी अशी ओळख असणारे रत्नाप्पा कुंभार हे कोल्हापूरच्या सहकार क्षेत्रातील एक मोठं नाव मानलं जातं. रत्नाप्पा कुंभार हे अन्ना या नावाने ओळखले जात. त्यांचा जन्म 15 सप्टेंबर 1909 रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील शिरोळ तालुक्यातील निमशिरगाव येथे एका कुंभार कुटुंबात झाला. त्यांची परिस्थिती अत्यंत बेताची होती. असे असून सुद्धा त्यांची हुशारी, जिद्द, चिकाटी, मेहनत यामुळे त्याने प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून आपल्या बरोबरच आपल्या गावाचा जिल्ह्याचा विकास साधला. सहकार क्षेत्रातील भरीव कामगिरीबद्दल पुणे विद्यापीठाने 1985 साली सन्माननीय डिलीट पदवी दिली. त्याचप्रमाणे भारत सरकारने त्यांच्या सामाजिक कार्यासाठी पद्मश्री पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे —

1) रत्नाप्पा कुंभार यांच्या आर्थिक व सहकारी कार्याचा अभ्यास करणे.
2) रत्नाप्पा कुंभार यांच्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.
3) भावी पिढीला सहकार महर्षी रत्नाप्पा कुंभार यांच्या कार्याची जाणीव करून देणे.
4) रत्नाप्पा कुंभार यांनी स्थापन केलेल्या सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून झालेल्या सामाजिक, आर्थिक विकासाचा आढावा घेणे.

गृहीतके

1) रत्नाप्पा कुंभार यांचे ग्रामीण भागाच्या विकासात फार मोठे योगदान आहे.
2) रत्नाप्पा कुंभार यांनी सहकारातून ग्रामीण उन्नतीचा मार्ग दाखवला.
3) रत्नाप्पा कुंभार यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य हे फार मोठे आहे.

संशोधन पद्धती —

संशोधन पेपर दुय्यम माहिती स्त्रोतावर आधारित आहे. ही माहिती वेगवेगळ्या पुस्तकातून तसेच विविध संकेतस्थळावरून, जर्नल मधून जमा करण्यात आलेली आहे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती-

सदर संशोधन विषय हा रत्नप्पा कुंभार यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक कार्याचा आढावा घेणार आहे. तसेच सदर संशोधन विषय हा दुय्यम माहिती स्त्रोतावर आधारित आहे.

आर्थिक कार्य

रत्नाप्पा कुंभार यांनी सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थकारणाला दिशा दिली. तसेच शेतीच्या विकासातून ग्रामीण विकासाचा मार्ग खुला करून दिला. ग्रामीण औद्योगीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाचा मार्ग दाखवला.

सहकारातून आर्थिक विकास

रत्नाप्पा यांनी सहकारी क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले. त्यांनी 1955साली महाराष्ट्रातील दुसरा सहकारी साखर कारखाना सुरू केला. त्याचप्रमाणे सहकारी सूतगिरणी सुरू केली. सहकारी बँक सुरू केली. सहकार क्षेत्रात रत्नप्पा यांनी एखादा नवीन प्रयोग करायचा आणि महाराष्ट्राने त्याला स्वीकारायचं हे एक वेगळच गणित होतं. सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थकारण सुधारण्याचे कार्य रत्नाप्पा कुंभार यांनी केले. त्यांच्या मते एखादी सहकारी संस्था त्या परिसरातील गावाचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक विकास घडवून आणू शकते. रत्नाप्पा कुंभार यांनी शेतकऱ्यांकडून कापूस विकत घेऊन त्यावर प्रक्रिया करणाऱ्या जिनिंग फॅक्टरींचे जाळे उभे केले. 1975 मध्ये डेक्कन शुगर इंस्टिट्यूट च्या उभारणीत ते अग्रणी होते. रत्नाप्पा यांनी सहकारातून समृद्धीकडे जाणारा मार्ग दाखवून ग्रामीण अर्थकारणातून देशाचे अर्थकारण सुधारण्याचा मार्ग दाखवला.

शेतीतून आर्थिक विकास

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे शेतीच्या प्रगती शिवाय देशाची प्रगती नाही हे त्यांनी जाणले होते. त्यासाठी सुधारित शेती ही काळाची गरज आहे हे त्यांनी जाणले होते. शेतीतून तयार होणाऱ्या कच्च्या मालाचे पक्क्यामालात रूपांतर करण्याचे प्रक्रिया उद्योग ग्रामीण भागात सुरू झाले तर त्यांचा आर्थिक विकास होईल. तसेच ग्रामीण भागात रोजगार प्राप्त होईल. तसेच शेतीला जोडधंद्याचे सहाय्य लाभल्यामुळे शेतीवरील बोजा कमी होईल. ग्रामीण भागात उद्योगधंदे सुरू झाले तर शहराकडे उपजीविकेसाठी होणारे स्थलांतर कमी होऊन शहरीकरणाच्या समस्येपासून थोड्याफार प्रमाणात सुटकारा मिळेल. त्याचा परिणाम ग्रामीण अर्थकारणाबरोबर देशाचे अर्थकारण सुधारेल. रत्नाप्पा कुंभार यांनी शेतीच्या विकासासाठी पाणी, खते, अवजारे,तांत्रिक ज्ञान याबरोबरच खेड्यातून शेती वाडीत पानंद रस्त्यांची बांधणी आणि दुरुस्ती यावर भर दिलेला आपण बघू शकतो. त्याचा परिणाम शेती उत्पादन वाढण्यामध्ये झाला. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या विकासाचा मार्ग खुला झाला.

सामाजिक कार्य

मानवी समाजात प्राचीन काळापासून अनेक समस्या आहेत. गरिबी,बेरोजगारी, निरक्षरता इ. ज्याचा परिणाम माणसाच्या सामाजिक जीवनावर होतो. समाजकार्याचा उद्देश जीवनाचा एक दर्जा सुधारणे आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देणे अगदी अशाच प्रकारचे कार्य रत्नाप्पा कुंभार यांनी केलेले आहे. सामाजिक विकासासाठी सामाजिक व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यात त्यांचे मोठे योगदान आहे. सामाजिक बदल हा एक व्यापक आणि कठीण विषय असला तरी तो रत्नाप्पा कुंभार यांनी समर्थपणे हाताळलेला आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक कार्य

रत्नाप्पा कुंभार यांच्यामध्ये शिक्षण ही अखंड जीवन प्रक्रिया आहे. जीवनातील नव्या अनुभवांचा अर्थ समजावून घेणे व समजावून देणे म्हणजे शिक्षण. यातूनच त्यांची शिक्षणाबद्दलची तळमळ लक्षात येते. ग्रामीण भागाच्या विकासात शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे हे त्यांनी जाणले होते. त्यामुळे गाव तेथे शाळा, गाव तेथे ग्रंथालय, गाव तेथे मैदान असलेच पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. बालमनावर योग्य संस्कार व माणूस म्हणून जडणघडण बालवाडी मध्ये केली जाते त्यामुळे प्रत्येक वस्तीत बालवाडी सुरू केली पाहिजे असा त्यांचाआग्रह होता. आजच्या पिढीमध्ये जिद्द,प्रेरणा,देशभक्ती व चिरंतन काम करण्याची प्रवृत्ती निर्माण करण्यासाठी लोकशिक्षणाची नितांत गरज त्यानी व्यक्त केली. लोकशाहीत प्रत्येक माणूस सुशिक्षित व सुसंस्कृत झाला पाहिजे. शील संपन्न, चारित्र्यवान, संस्कृत, आणि समाज उपयोगी नागरिक तयार करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांनी 17 फेब्रुवारी 1951 रोजी कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन नामक शिक्षण संस्था स्थापन करून या संस्थेमार्फत शहाजी कायदा महाविद्यालय दत्तक घेतले. ते या संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष होते. 1957 मध्ये त्यांनी कोल्हापुरात कॉमर्स कॉलेज स्थापन केले. 1960 साली त्यांनी कसबा सांगाव येथे दादासाहेब मगदूम हायस्कूल ची स्थापना केली. 1963 साली त्यांनी कोरोची गावात रत्नदीप हायस्कूल उभारले. तसेच त्यानी 1971 साली दिवसा काम करणाऱ्या मुलांसाठी कोल्हापुरात रात्र महाविद्यालयाची कल्पना मांडून नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स ची स्थापना केली. शिक्षणाबद्दल असणाऱ्या त्यांच्या तळमळीतून अनेक गरीब आणि होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाची दारे उघडी करून दिली. त्या त्या भागातील मुलांना त्या भागात शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतील या दृष्टिकोनातून विशेष प्रयत्न केले. शिक्षणासाठी मुलांची होणारी हेळसांड थांबावी व त्यांना त्यांच्याच भागात चांगले व दर्जेदार शिक्षण घेता यावे हा त्या पाठीमागचा हेतू होता.

अस्पृश्यता निवारण आणि सामाजिक बदल

अस्पृश्यांची दुःखे,यातना,छळ पाहून त्यांच्या मनाला होणाऱ्या खोलवर वेदना त्यांच्या विचारातून व्यक्त होताना दिसतात. रत्नाप्पा कुंभार यांच्यामध्ये दलित समाज आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. त्यांनी या समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडवण्यावर विशेष भर दिलेला आहे अस्पृश्यता निवारण करण्याच्या दृष्टीने अस्पृश्यांच्या प्रश्नांवर वेळोवेळी आपले विचार मांडलेले आहेत.

गरिबी आणि दुष्काळ निवारण

भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गरीबी आहे. त्यातल्या त्यात ग्रामीण भागात गरिबीचे प्रमाण जास्त आहे. मुठभर लोक गर्भ श्रीमंत असल्याने त्यांच्या हातात सत्ता असते. त्यांच्या मते केवळ योजना आखून आणि कार्यक्रम राबवून गरिबी निर्मूलन होणार नाही. आपली परिस्थिती आपण बदलली पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. तसेच शेतीच्या माध्यमातून गरिबी निर्मूलनाचे धडे त्यांना दिले. ग्रामीण औद्योगीकरणाचा मार्ग खुला करून दिला.

तसेच त्यांनी दुष्काळ काळात गावातील लोकांनी एकत्र येऊन सामूहिकपणे या संकटावर मात केली पाहिजे या काळात एकमेकांना सहकार्य केले पाहिजे. शासन आणि जनता यांनी यासाठी हातात हात घालून काम केले तरच गरिबी आणि दुष्काळ निवारण करणे शक्य होईल. स्वतःच्या कर्तृत्वावर आणि हातावर विश्वास असेल तर हे सहज शक्य आहे.

निष्कर्ष

रत्नाप्पा कुंभार यांचे सामाजिक व आर्थिक कार्य फार मोठे आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा भावी पिढीला नक्कीच चांगला उपयोग होताना दिसतो. रत्नप्पा कुंभार यांनी स्थापन केलेल्या सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूत गिरण्या, सहकारी बँका यांच्या माध्यमातून ग्रामीण आर्थिक विकासाला मदत झालेली आहे तसेच त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या कार्यामुळे समाजामध्ये सुसंस्कृत व सुशिक्षित तरुण वर्ग निर्माण होऊन त्यांचा आर्थिक व सामाजिक कार्यामध्ये सहभाग वाढविणे शक्य होईल. ग्रामीण भागात शेतीच्या विकासामध्ये त्यांनी दिलेल्या योगदानामुळे ग्रामीण भागाचा कायापालट व्हायला मदत झाली आहे.

संदर्भ

1) “ कथा एका महामानवाची “ लोकनेते डॉक्टर रत्नाप्पा कुंभार यांचे जीवन चरित्र, मूळ कन्नड लेखक -के. बी. होंनायक, मराठी अनुवाद, सी. एस. कुलकर्णी, पत्रकार सदलगा.
2) कोल्हापूर संस्थान प्रजा परिषदेतील रत्नाप्पा कुंभार यांचा सहभाग, रामलिंग स. कुंभार
3) https://wwwesaksl.com
4) https://Maharashtranayak. In
5) https://pudhari.news.
6) www.indiadarpanlive.com

हिंदी की प्रसिद्ध कालजयी जीवनी : आवारा मसीहा

डॉ.अमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ
[हिंदी विभाग अध्यक्ष]
डॉ. श्री . नानासाहेब धर्माधिकारी कॉलेज कोलड ,
तहसील - रहा , जिला -रायगढ़ ,महाराष्ट्र पिन - ४०२३०४
ईमेल -sureshamalpure@gmail.com

सारांश :-

हिंदी साहित्य गगन के दैदीप्यमान साहित्यकार विष्णु प्रभाकर जी भारतीय संस्कृति के व्याख्याता है , जिन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से मानवीय मूल्यों की स्थापना की है। उनका साहित्य आज भी प्रासंगिक लगता है। एक प्रसिद्ध कहानीकार, उपन्यासकार , नाटककार तथा जीवनीकार के रूप में उनका नाम विशेष है। उनकी प्रसिद्ध जीवनी आवारा मसीहा में शरत के चरित्र का ऐतिहासिक क्रम से विकास को प्रस्तुत किया है। यह कृति आवारा मसीहा वास्तव में हिंदी साहित्य जगत में जीवनी के अकाल को समाप्त करता है। शरत बंगाल के ही नहीं ,सम्पूर्ण भारत के अपराजेय कथाशिल्पी है। लेखक भौक हो जाते है ,जन्म से लेकर मृत्यु तक की घटनाओं का तीन भागों में बाँट दिया है। जैसे -दिशाहारा , दिशा की खोज , दिशांत आदि। इसमें क्रमशः शरत के बाह्य क्रिया कलापों तथा उन पर प्रभाव डालने वाले प्रेरक तत्वों का विश्लेषण एवं शरत के मन ,विचारधारा और कृतियों का मूल्याङ्कन किया है।

***कुंजी शब्द :**-जीवनी , कथा शिल्पी , जीवन गाथा , मसीहा ,उदात्तीकरण , दिशाहारा , दिशा की खोज , दिशांत , वसीयतनामा , बहिष्कृत ,अरक्षणीय ,निष्कृति आदि।*

शोध पद्धति :-

वर्णनात्मक ,तथा सर्वेषणात्मक शोध पद्धति ।

शोध का उद्देश्य :-

१] विष्णु प्रभाकर द्वारा रचित जीवनी आवारा मसीहा का चित्रण करना।
२] आवारा मसीहा जीवनी एक आदर्श जीवनी है इसको प्रस्तुत करना है।
३] आवारा मसीहा जीवनी में शरत चंद्र के जीवन को देखकर नया मूल्य स्थापित करना।
४] आवारा मसीहा में व्यक्त कलंकता और सौंदर्य ,आत्मीयता और सहानुभूति तथा कोमलता और करुणा को स्पष्ट करना।
५] आवारा मसीहा यह एक सम्पूर्ण और समर्थ जीवनी कला का उदहारण है।

प्रस्तावना :-

हिंदी साहित्य के बहुमुखी प्रतिभासंपन्न साहित्यकार, कहानी ,नाटक ,उपन्यासकार, जीवनीकार विष्णु प्रभाकर जी माने जाते हैं। आवारा मसीहा यह उनके अक्षय कीर्ति का महान ग्रन्थ माना जाता हैं। ऐसे महान रचनाकार का जन्म २१ जून १९१२ को उत्तर प्रदेश के मुज्जफरनगर के अंतर्गत मीरपुर गांव में हुआ। उनकी प्राथमिक शिक्षा गांव में ही हुई ,उच्च शिक्षा मुज्जफरपुर में हुई , आगे चलकर वे स्वतंत्र लेखन करने कलगे। बचपन से ही प्रगतिवादी विचारके प्रवृति के रहने से क्रांति के विचार उनमे दिखाई देते है। विष्णु प्रभाकर जी भौक और संवेदनशील तथा सरल स्वाभाव के साहित्यकार माने जाते है। उनकी प्रथम कहानी दीवाली के डिंज हिंदी मिलाप पत्रिका में प्रकाशित हुई थी।

रचनाए :-

एकांकी -१५० ,
कहानी संग्रह - रहमान का बीटा , ढलती रत आदि।

उपन्यास :- तट के बंधन ,स्वप्नमयी , दर्पण का व्यक्ति ,परछाई ,कोई तो आदि।

उनको कई पुरस्कार भी मिले है। दशरथमल सिंघवी पुरस्कार भी मिला था।

ऐसे महान रचनाकार की मृत्यु २०११ में हुई।

हिंदी की प्रसिद्ध कालजयी जीवनी : ‘आवारा मसीहा ‘ का मूल्यांकन

‘ आवारा मसीहा’ के भूमिका को स्पष्ट करते हुए लेखक लिखते है -" आवारा मसीहा की सफलता का एक कारन तो रहे स्वयं शरत चंद्र। उस आदमी का जीवन इतना विचित्र है ,उसको लोगों ने कभी समझा नहीं। मेरा तो इतनाही योगदान है कि मैंने सही शरत चंद्र को सामने ला दिया। इनका जीवन इतना कलरफुल है कि मुझे उसमे बहुत ज्यादा कल्पना करने की जरुरत नहीं थी। मुझे बड़ी ख़ुशी हुई कि बंगाल ने उसे अद्भुत कहा -------- ---- शरत चंद्र की जीवनी लिखकर मुझे मनुष्य को समग्रता में देखने की दृष्टी मिली। "-१

‘ आवारा मसीहा ‘ हिंदी जीवनी जगत की सशक्त कृति है। यह कृति इतनी चर्चित हुई की हिंदी साहित्य जगत इसे पाकर धन्य हो उठा , तथा ऐसे लगा सदियों से जीवनी जगत में जो अनुभव रहा ,वह इसके माध्यम से भर उठा है। यहाँ तक की इस कृति में जीवनी के सभी लक्षण तो मिलते ही है , साथ ही अन्य विधान का रस भी मिश्रित जान पड़ता है। इसके संबंध में डॉ राम अवध द्विवेदी जी लिखते है -"जीवनी चरित्र शब्द अत्यंत सार्थक है ,क्यूंकि जीवनियों में केवल घटनाओं का वृतांत नहीं वरन नायकों का शील - निरूपण भी मिलता है --- --- --- आधुनिक जीवनियों में चरित्र -विश्लेषण का महत्व बढ़ गया है। "-२

‘आवारा मसीहा’ के अतिरिक्त विष्णु प्रभाकर जी ने काका कालेलकर , अमरशहीद भगत सिंह , सरदार वल्लभ भाई पटेल , स्वामी दयानन्द सरस्वती , बंकिम चंद्र चटर्जी की भी जीवनियाँ लिखी है। आवारा मसीहा एक सफल जीवनी परक उपन्यास है ,जिसे लेखक ने ६६ अध्यायों में विभक्त किया है। शरत के जीवन के तनावों , जटिलताओं ,बाह्य रूपों का वर्णन करते हुए उनके व्यक्तित्व को स्पष्ट किया गया है।

‘आवारा मसीहा ‘ में शरत की जीवनी लिखने की प्रेरणा कैसे मिली ,इसके सन्दर्भ में लेखक लिखते है -"मैं जीवनी नहीं लिखता। शरत बी अबू की जीवनी लिखने का काम अनायास ही हुआ है यह मुझे स्वीकार करना पड़ा। एक मित्र के माध्यम से हिंदी ग्रन्थ रत्नाकर के स्वामी श्री नाथूराम प्रेमी का यह प्रस्ताव मेरे सामने आया कि लगभग दो सौ पृष्ट की शरत की एक जीवनी लिखी जाए . मैंने एकदम उसे स्वीकार नहीं किया। लेकिन उनके आग्रह का अंत नहीं था। शरत मेरे भी प्रिय लेखकों में रहे है। उनके बारे में जानने की जिज्ञासा तीव्र हो उठी। सोचा की बंगला भाषा में सामग्री खोजना बहुत कठिन नहीं होगा , तो क्यों न इस प्रस्ताव को स्वीकार कर लूँ। "- ३

जीवनी इतिहास भी है ,साहित्य भी ,इस के साथ -साथ वह व्यक्ति विशेष भी है। चाहे जो भी हो शरत का जीवन कितना भी विवादस्पद रहा हो ,लेखक की आस्था अपने प्रिय आवारा मसीहा के प्रति निर्विवाद है और इसलिए प्रत्येक स्थल इतना भौक और मार्मिक बन पड़ा है कि शरत का चरित्र निर्मल आकाश में शरत का चन्द्रमा ही सिद्ध हो गया है। जैसे - " इस पलायन के साथ -साथ उसके जीवन रूपी नाटक का एक अंक जैसे समाप्त हो गया। उसकी आयु २६ वर्ष की हो चुकी थी। यौवन का सूर्य मध्याकाश में था लेकिन जैसे ठण्ड और घने कुहरे ने उसे ा आच्छादित कर दिया था। श्रीकांत की तरह दूसरे की इच्छा से दूसरे के घर में वर्ष के बाद वर्ष रह कर वह अपने शरीर को कैशोर्य से यौवन की और धकेलता रहा था , लेकिन मन को न जाने किस रसातल की और खदेड़ता रहा। उसका वह मन कभी लौटकर नहीं आया। "- ४

प्रस्तुत जीवनी के ‘ पहले पर्व’ में’ दिशाहारा’ में शरत की विदा का दर्द , भागलपुर में कठोर अनुशासन ,राजू उर्फ़ इंद्रनाथ से परिचय , यौवन में प्रवेश ,शरत का बचपन , अभावग्रस्त बचपन , गरीबी , आभाव और कठिनाइयों का प्रसंग , राजू के मृत्यु ने भी उनके जीवन को छिन्न -भिन्न कर दिया था। दरिद्रता अधिक थी। जैसे - " दरिद्रता का यह हाल था कि विलक्षण प्रतिभा ,तीवृ बुद्धिमत्ता के होते हुए भी मैट्रिक के परीक्षा में केवल इस कारन न बैठ सके कि शुल्क जमा करने के लिए पैसे न थे। पिता की मृत्यु के बाद देवानंदपुर सदा के लिए छूट गया, यहाँ उसका सारा जीवन घोर दारिद्र् और आभाव में ही बिता। माँ और दादी के रक्त और आंसुओं से इस गांव के पथ घाट भीगे हुआ है। दरिद्रता के जो भयानक चित्र कथा शिल्पी शरत ने शुभद्रा में खींचे है उनके पीछे निश्चय ही उसकी यह अनभिज्ञता रही है। इसी यातना की नीव में वे उसकी साहित्य साधना का बीजारोपण हुआ। यही उसने संघर्ष और कल्पना से प्रथम परिचय पाया। इस गांव के ऋण से कभी मुक्त नहीं हो सका। "- ५

द्वितीय पर्व 'दिशा की खोज' है , इस पर्व में विस्तार के साथ सभी घटनाओं का चित्र किया है। इसमें भारत से लेकर रंगून तक की यात्रा और जीवन में आय विभिन्न कटु अनुभवो का यथार्थ चित्रण है। एक कृतिकार के लिए मानव का अध्ययन अत्यंत आवश्यक यही और सर्वहाराओं के बिच रहते हुआ वह यही करता रहा था। इस पर्व में शरत पर कई व्यक्तिगत आक्षेप भी किए गए थे। उनके पैसे चुराने की एक खबर भी अखबार में छपी थी।

तृतीय पर्व 'दिशांत ' में कलकत्ता से रंगून की यात्रायें और उसका संघर्ष दिखाई देता है। इतना बैकुंठ का बसीयतनाख्यातिलब्ध साहित्यकार जिसके लिए सम्पूर्ण कलकत्ता आँखों बिछाय बैठा था। जाति - समाज बहिष्कृत था , और सम्पूर्ण आयु तक रहा । अरक्षणीय , श्रीकांत निष्कृति तथा समाज हित मूल्य , पूरे भारत वर्ष में प्रकाशित हुई। ऐसे महान कथाशिल्पी की यह जीवन गाथा विष्णु प्रभाकर ने सच्ची संवेदना और सशक्त शैली के माध्यम से अभिव्यक्त की है , गोताखोर की तरह शरत के जीवन में डूब - डूब कर ये मोती इखट्टा किया गया है।

निष्कर्ष :-

उपर्युक्त विवेचन के अनुरूप हम निष्कर्ष रूप से कह सकते है कि शरत की ऐसी विस्तृत कथा ,सजीव जीवन की एक भव्य चित्र को उपस्थित कराती है, जिसमे शरत के जीवन के बहुरंगी चित्र अत्यंत रोचक बन पड़ा है। जीवनी के तत्वों के आधार पर यह रचना खरी उतरता है। इसके जीवन को ऐतिहासिक सत्यता देने के लिए विविध यात्राओं , विविध व्यक्तिओं के मिलान , अनेका नेक प्रसंगों के माध्यम से तटों को पाठकों के समक्ष रखा है। यह जीवनी पढ़ने के पश्च्यात नायक तथा लेखक का रुझान , निजी चरित्र ,स्वाभाव सहज रूप से ह्रदय पर अपनी छाप छोड़ देता है। पूरी निष्ठां और सहज लगन से यह कार्य पूरा किया है। हिंदी साहित्य जगत में यह रचना आवारा मसीहा का विशेष एवं महनीय योगदान रहा है। यह कृति आधुनिक युग की महत्वपूर्ण तथा आदर्श जीवनी मानी जाती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ :-

१] विष्णु प्रभाकर -आवारा मसीहा - भूमिका से
२] राम अवध द्विवेदी - साहित्य रूप -पृ . ४८
३] रागात्मक एकता का प्रतिक : आवारा मसीहा -पृ . १०८
४] विष्णु प्रभाकर -आवारा मसीहा - पृ . ९४
५] वही पृ . ५२

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

पालघर जिल्हयातील पर्यटन एक ऐतिहासिक अभ्यास

सौ. साक्षी संजय तांबोळी,
एम.ए.(इतिहास, अर्थशास्त्र) , बी.एड., पी.एच.डी (विद्यार्थीनी)
मुंबई विद्यापीठ
सहशिक्षीका , पी.जे.हायस्कुल वाडा, जि. पालघर
पत्ता — २०१ , निशिगंधा अपार्टमेंट अशोकवन, वाडा
ता. वाडा, जि. पालघर पीन — ४२१ ३०३
Email Id: sakshitamboli721@gmail.com

प्रस्तावना—

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पर्यटन हा मानवाचा एक महत्वपूर्ण आर्थिक व्यवसाय बनलेला आहे. या व्यवसायाचे वैशिष्टये म्हणजे जगातील विकसित व विकसनशील अशा दोन्ही प्रकारच्या राष्ट्रांमध्ये त्याचा विकास होत आहे. दुसऱ्या महायुध्दानंतर जागतिक पर्यटन विकासाला विशेष चालना मिळाली. कारण वाहतुकीच्या विविध साधनांचा विशेषत: हवाई वाहतुकीचा प्रसार या काळात झाला. कमीत कमी वेळेत जगाच्या कोणत्याही प्रदेशात पोहचणे यामुळेच शक्य झाले. या शतकाच्या उत्तराधीत वाढते. नागरीकरण ,औदयोगिक राहणीमान शिक्षणाचा प्रसार व इतर उदयोगांच्या विकासामुळे पर्यटनाला चालना मिळाली. यातून पर्यटन हा जागतीक व्यवसाय बनलेला आहे. पर्यटनाचे आर्थिक महत्व लक्षात घेऊन जागतिक विकास व विकसनशील अशा दोन्ही राष्ट्रांमध्ये पर्यटन उदयोगाला प्रोत्साहन दिले जात आहे.

एकोणासाव्या शतकाच्या उत्तराधीत थॉमस कुकने ६०० लोकांची लीस्टर ते लाकबरो अशी डब्बे सहल आयोजित केली होती व ती यशस्वी झाली. कुकनेच पर्यटन तिकिटे विकण्याचा एजन्सी व्यवसाय सुरू केला.
यातुन आधुनिक पर्यटन युग सुरू झाले.

इ.स.१९७५ मध्ये महाराष्ट्र पर्यटन विकास मंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे पर्यटन विकासाला चालना मिळाली. महाराष्ट्र हे पर्यटनाच्या दृष्टीने वैभवशाली वारसा लाभलेले राज्य आहे.

पालघरला प्राचीन काळापासून पर्यटनदृष्टया महत्व प्राप्त झाले आहे. वारली चित्रकलेला २५०० त ३००० वर्षाचा प्राचीन इतिहास आहे. सातवाहन काळातील वास्तू येथे आहेत. तसेच रामायणात पालघर जिल्हयातील दंण्डकारण्याचा काही भाग समाविष्ट होतो. पांडवकालीन लेणी येथे आहेत. कोहोज किल्ला, वसई, जव्हार , पालघर , डहाणू येथील विकासामुळे पालघरला धार्मिक व सांस्कृतिक महत्व प्राप्त झाले.

जव्हारचा राजवाडा हा मुघलकालीन पंतग शहा यांनी बांधला असून नवीन राजवाडा १९३८ ते १९४९ मध्ये यशवंतराव मुकणे यांनी बांधला आहे.

१ ऑगस्ट २०१४ मध्ये ठाणे जिल्हयाचे विभाजन करून पालघर हा आदिवासी बहुल जिल्हा निर्माण केला गेला. महाराष्ट्रातील हा ३६ वा जिल्हा होय. या जिल्हयातील (शुर्पाक) नालासोपारा येथे ८ व्या ९ व्या शतकातील बौध्द धर्माचे मोठे केंद्र होते याचा उल्लेख शिलालेखात आढळतो. वारली चित्रकला, तारपा नृत्य प्रसिध्द आहेत. वारली चित्रकलेला जागतिक स्तरावर मोठी मागणी आहे. जव्हार हा १०० टक्के आदिवासी भाग असून ते थंड हवेचे ठिकाण असल्यामुळे पर्यटक मोठया प्रमाणात येतात.

पालघर परिसरात प्राचीन काळापासून धार्मिकदृष्टया महत्व प्राप्त झाल्यामुळे जिल्हयामध्ये बौध्द, हिंदू –जैन, ख्रिश्चन धर्मियांची प्रार्थना स्थळे आढळतात. तसेच ऐतिहासिक परंपरेची साक्ष देणारी अनेक स्मारके, शिल्पे व त्यांचे अवशेष जिल्हयात पहावयास मिळतात. तसेच नैसर्गिक डहाणू ते पालघर व वसई तालुका पर्यंतचा सागरी किनारा , शैक्षणिक, कृषी या पर्यटन या संकल्पनेचा ही विस्तार येथे झाला आहे. या प्रमुख संकल्पने बरोबर येथिल वैशिष्टयपूर्ण व आहार व कलाकुसरीच्या वस्तू तसेच गरम पाण्याचे कुंड, महालक्ष्मीयात्रा, वज्रेश्वरी मंदीर , वसईचा किल्ला व जव्हार हे थंड हवेचे ठिकाण, सुर्यमाळचे निसर्गसौदर्य पर्यटनामध्ये महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. या सर्वातून मिळून पालघर जिल्हयामध्ये पर्यटन वारसा याचा विकास होत आहे.

विषयाची निवड

पालघर जिल्हयाची निर्मिती २०१४ ला झाली. ठाणे जिल्हयातील भाग असताना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय अशा विविध अंगानी संशोधन झाले आहे. पण पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून संशोधनाचे प्रयत्न कमी प्रमाणात झाले आहे. २१ व्या शतकामध्ये पर्यटनास मोठया प्रमाणात आर्थिक महत्व प्राप्त झाले आहे. पालघर जिल्हयात विविध पर्यटन स्थळे पर्यटकांना आकर्षित करून घेणारी स्त्रोत आहेत. या बदलत्या आर्थिक पार्श्वभूमीवर येथील पर्यटनाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास होणे गरजेचे वाटल्याने 'पालघर जिल्हयातील पर्यटन एक ऐतिहासिक अभ्यास' हा विषय निवडला आहे. जागतीकीकरण काळातील पर्यटन क्षेत्राचे वाढते महत्व ध्यानात घेऊन विदयापीठ अनुदान आयोगाने इतिहासाच्या नव्या अभ्यासक्रमात पर्यटन या विषयाचा अंतर्भाव केला आहे. हा विषय अध्यापन करताना पर्यटनाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टी तयार झाली. त्याच बरोबर पालघरच्या आर्थिक विकासामध्ये पर्यटनही महत्वाची भूमिका बजावत आहे. पालघरच्या पर्यटनास आर्थिक महत्व असल्याने त्यांचा सर्वांगीन दृष्टया संशोधन होणे गरजेचे आहे. तसेच आपले महाराष्ट्राचे विदयमान पर्यटन मंत्री माननीय आदित्यजी ठाकरे यांनी पालघर जिल्हयातील पर्यटन स्थळे यांचा विकास येथील पायाभूत सुविधा निर्माण करणे व पर्यटनातुन रोजगाराच्या संधी या विषयाची माहिती घेण्यासाठी काही महिन्यापूर्वी पालघर जिल्हयाचा दौरा करून त्या संदर्भात अधिकाऱ्यांशी आढावा बैठक घेतली व पर्यटनाला चालना मिळण्यासाठी शासन स्तरावर सर्वोतपरी प्रयत्न केले जातील असे आश्वासन दिले.

विषयाचे महत्व

पालघर जिल्हयात पर्यटनामुळे येथे बाजारपेठांचा विकास, स्थानिक नागरीकांना रोजगारांची संधी त्याच प्रकारे पायाभूत सोयी सुविधांचा विकास झाला. पर्यटनामुळे सामाजिक परिवर्तन सामाजिक ऐक्य तसेच देशाची एकात्मता वाढीस लागेल. हे पर्यटनामुळे साध्य होण्यास मदत झाली. पर्यटनामुळे येथील सांस्कृतिक विकास होऊन लोप पावत चाललेल्या विविध कला, धामिक परंपरा व पर्यटन स्थळे जोपासण्याचे कार्य केले. पालघरचा ऐतिहासिक ठेवा संवर्धन करण्याचे काम पर्यटनामुळे साध्य झाले आहे. त्याच बरोबर पर्यावरण वाढीस पर्यटनामुळे प्रोत्साहन मिळाले. अशा महत्वपूर्ण पर्यटनाचा आभ्यास झाल्यास इतिहास संशोधन, उदयोजक, व्यावसायिक , शासन एकंदरीत समाजास उपयुक्त ठरेल.

स्वरूप व व्याप्ती –

पर्यटन ही संज्ञा व्यापक आहे. यामध्ये मनोरंजन, संशोधन व्यवसाय, ऐषआराम यांचा समावेश होतो. पर्यटन व्यावसायाचे स्वरूप सातत्याने परिवर्तनशील राहीले आहे. सदर प्रबंधामध्ये पालघर जिल्हयातील पर्यटनाचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक , नैसर्गिक,

शैक्षणिक, कृषी पर्यटनावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच पर्यटनांवर परिणाम करणाऱ्या मुलभूत सोयी सुविधांचा आभ्यास करण्यात आला आहे .

५)संशोधाची उद्दीष्टये —

संशोधन करताना संशोधक पुढील उद्दिष्टये समोर ठेवून प्रबंधाची मांडणी करेल.

१) पर्यटनाची ऐतिहासिक पाश्र्वभूमी आभ्यासणे.
२) पालघरच्या ऐतिहासिक पाश्र्वभूमीचा आभ्यास करणे.
३) पालघर जिल्हयातील विविध पर्यटन घटकांचा आभ्यास करणे.
४) विविध मुलभूत सोयीमुळे पालघरच्या पर्यटनावर झालेला परिणामांचा आभ्यास करणे.
५) पर्यटकांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेणे.
६) पर्यटनांमुळे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरण घटकांवर झालेला परिणामाचा आभ्यास करणे.

६) संशोधन पध्दती —

पी.एच.डी संशोधन विषयाचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीने प्रस्तूत विषय मांडण्यात येईल. उपलब्ध माहिती ही अंतर्गत व बर्हिगत परिक्षणाद्वारे ;म्गजमतदंस ंदक प्दजमतदंसद्ध त्याची व सत्यता तपासून मगच त्यांचा वस्तुनिष्ठपणे वापर केला जाईल. पर्यटनामध्ये पर्यटन हा महत्वाचा घटक असल्याने त्यांच्या प्रतिक्रीया जाणून घेण्यासाठी प्रश्नावलीचा आधार घेतला जाईल. त्याचबरोबर सांखिकी व सर्वेक्षण माध्यमाचा वापर करण्यात येईल. वरील संशोधन पध्दतीच्या आधारे संशोधकाने कोणत्याही प्रकारचे पूर्वग्रह , आकस न बाळगता वस्तुनिष्ठपणे संशोधन केले व विषयाची मांडणी केली आहे. जिचा उपयोग व इतर अभ्यासकांना त्याचबरोबर विविध पर्यटकांना मार्गदर्शक ठरेल.

प्रस्तावना व संशोधन पध्दती—

या प्रकरणात प्रस्तावना व संशोधन पध्दती याची मांडणी करण्यात येईल. व प्रकरण रचनेचा संक्षिप्त आढावा पुढच्या प्रकरणात घेण्यात येईल.

पर्यटन — एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप —

प्रस्तूत प्रकरणामध्ये प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत जागतिक पर्यटनाचा संक्षिप्त इतिहास मांडून पर्यटनाच्या स्वरूपात काळानुरूप झालेले बदल आभ्यासण्यास येतील. याच बरोबर भारतीलय पर्यटन इतिहासावर प्रकाश टाकण्यात येईल. तसेच ब्रिटीशांच्या विविध सुधारणांचा भारतीय पर्यटनांवर झालेला प्रभाव याची मांडणी करण्यात येईल. ब्रिटीश कालखंडात भारतामध्ये पर्यटन विकासासाठी पिंगुळकर समितीच्या अहवालाचा आढावा घेण्यात येईल. स्वातंत्रोत्तर काळात भारतसरकाने टप्प्या — टप्प्याने पर्यटन विकासासाठी विविध योजनांवर प्रकाश टाकण्यात येईल. याच बरोबर पर्यटन व पर्यटक यांची व्याख्या स्पष्ट करण्यात येईल.

पालघरचा ऐतिहासिक आढावा —

या प्रकरणामध्ये प्राचीन काळापासून आधुनिक काळा पर्यत पालघरच्या पर्यटनास सहाय्यक ठरलेल्या धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिक घटकांचा आढावा घेण्यात येईल. यामध्ये सातवाहन, राष्ट्रकट आदिलशाही, मराठा, ब्रिटीश राजवटीमध्ये पालघरच्या पर्यटनास सहाय्यभूत ठरलेल्या विविध घटकांचा आभ्यास करण्यात येईल. तसेच कला, क्रिडा, दळणवळण, उदयोगधंदे यांचा चालना दिल्यामुळे पालघरच्या पर्यटन झालेला विकास याचा आभ्यास सदर प्रकरणात करयात येईल.

पालघर जिल्हयातील धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन स्थळ प्रस्तूत प्रकरणामध्ये पालघर जिल्हयातील धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन घटकाचा आभ्यास करण्यात येईल. यामध्ये डहाणूची महालक्ष्मी, आशागडची संतोषीमाता, केळव्याची शितला देवी, जिवदानी माता मंदिर, जयविलास पॅलेस,राजवाडा,वारली चित्रकला,बोवाडा गंजाड गाव वारली चित्रकला, डहाणू दरीत (आदिवासी पर्यटन) तुगारेश्वर मंदिर,सेंट पीटर्स चर्च,अर्नाळा, सेंट जेम्स चर्च, तिळसेश्वर मंदिर, माश्यांचे कुंड, गुंजकाठी परशुाम मंदिर, गालतरे, येथील गोवर्धन इस्कॉन मंदिर,वाडे शहरातील खंडेश्वरीपुरातन शिवमंदिर, हातोबा— ग्रामदेवता, देवबांध, निर्मळ—कार्तिक स्वामी मंदिर, नालासोपारा येथील बौध्द स्तूप पुरातत्व स्थळ, सातवली नवनाथ मंदिर याचा अभ्यास प्रस्तूत प्रकरणात करण्यात येईल.

कोहोज किल्ला

तिळसा देवमासे कुंड

वारली चित्रकला

जव्हारचा राजवाडा

ISSN 2349-638X

केळवा शितलादेवी

महालक्ष्मी मंदिर

शिरपामाळ – जव्हार वसई किल्ला

पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे प्रस्तुत प्रकरणात पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांचा आभ्यास केला जाईल. यामध्ये भूपतगड, वसई किल्ला, अर्नाळा किल्ला, टकमक किल्ला, नालासोपारा येथील बौध स्तूप – लेणी, सातवाहन कालीन इतिहासाची साक्ष देणारा कोहोज हिल्ला , काळदुर्ग, आसावा दुर्ग, तांदुळवाडी दुर्ग, शिरगाव किल्ला, गंभीरगड , जव्हार पॅलेस , शिरपामाळ, तारापूर किल्ला केळवा किल्ला कामन दुर्ग, आशेरी गड, बल्लाळगड, सेवागड या ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांचा आढावा घेण्यात येईल.

सुर्यमाळ–खोडाळा दाभोसा धबधबा

अर्नाळा बीच सातीवली गरम पाण्याचे कुंड

चिकूच्या बागा वाडा कोलम

ताराबाई मोडक

कोसबाडची टेकडी

पालघर जिल्हयातील नैसर्गिक शैक्षणिक व कृषीपर्यटन स्थळे — प्रस्तूत प्रकरणात केळवा बीच, खाडी सुरू बाग, देवखोप, तारापूर समुद्र किनारा, शिरगाव बिच , माहिम बिच , मालवान गाव पर्यटन , पारनाका बीच , जरपड, चिखले समुद्र किनारा, चिंचणी बीच , धामणी सुर्या धरण, कवडासहान , साखरा धरण, देवखेप धरण, चिकूच्या बागा , कृषीपर्यटन जव्हार शहर सनसेट पॉईंट , हनुमान पॉईंट , शिरपामाळ , मुक — बधीर शाळा, जयसागर धरण, हिरडा वॉटर फॉल, दाभोसा धबधबा, अर्नाळा बेट, सावई समुद्रकिनारा, तुंगारेश्वर वॉटर फॉल, अनुताई वाघ व ताराबाई मोडक यांची अंगणवाडी ,बालवाडी प्रकल्प, काळमांडवी धबधबा , कोसबाडची टेकडी, सातीवली गरम पाण्याचे कुंड,दिवेकरवाडी ,निसर्ग सौदर्याने भरलेला सुर्यमाळ घाट, सजन, खांड बंधारा याचा आढावा घेण्यात येतो.

पालघर जिल्हा पर्यटन मुलभूत सेवा सुविधा

पर्यटनाचा विकास व आर्थिक वाढ या वाढीचा लाभ वाढविण्यासाठी मुलभूत सुविधा असतात. म्हणून वाहतूक , मनोरंजन, बाजारपेठ पर्यटन स्थळांचा विकास आढावा घेण्यात येईल. यामध्ये महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळामार्फत हॉलीडे होम्स पर्यटकांसाठी निवास आणि जेवन याच्या सुविधा येथे करण्यात
आलेल्या आहेत. राज्य परिवर्तन वाहतूक रेल्वे, खाजगी वाहतूक यांची उपलब्धता येथे आहे.

संदर्भ सूची —

१) पालघर जिल्हयातील पर्यटन मार्केट — १०२४
२) जिल्हा विकास अहवाल
३) जिल्हा पर्यटन दस्तऐवज
४) १९९२ चा पर्यटन राष्ट्रीय कृती आराखडा
५) महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ पालघर विभागातील कार्यालयीन कागदपत्रे
६) सातवाहन कालीन इतिहासाची साधने
७) इंटरनेटद्वारे माहिती संकलन

बुध्द आणि त्यांचा धम्म आणि विचार - एक ऐतिहासिक आकलन

***डॉ.सोमनाथ कदम**
सहयोगी प्राध्यापक,
कणकवली कॉलेज,कणकवली
जि.सिंधुदुर्ग

****डॉ.श्यामराव दिसले**
सहाय्यक प्राध्यापक
कणकवली कॉलेज ,कणकवली
जि.सिंधुदुर्ग

गोषवारा -

गौतम बुध्दाचे वर्णन हे 'यथावादी तथाकारी, यथाकारी तथावादी' असे केले जाते. या संबोधाला खरे तर खूप मोठा व व्यापक अर्थ आहे. तथागत जसे बोलतात तशी कृती करतात आणि जशी कृती करतात तसे बोलतात असा या वर्णनाचा अर्थ होतो. बोलणे आणि वागणे यांच्यामध्ये सुसंगती ठेवणे हे त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे वेगळे वैशिष्टय असल्याचे या वर्णनातून आपणास स्पष्ट होते .प्रत्येकाने स्वत:च आपला मार्ग शोधला पाहिजे किंवा आधुनिक भाषेत नमूद करायचे असेल तर आपणच आपल्या भाग्याचे शिल्पकार असतो हे सत्यवचन तथागतांनी तीन शब्दातच कथन केला आहे.अर्थात 'अत्तदिपोभव' हा बुध्दांच्या एकूण सर्वांगसुंदर शिकवणुकीचा पासवर्डच म्हटला पाहिजे. याचा अर्थ प्रत्येकाने स्वत:साठीचा दीप स्वत:च बनावे, स्वत:साठीच्या प्रकाशदीपाचा आधार स्वत:च शोधावा त्यासाठी अखंड प्रयत्नांची सांगड मात्र अत्यंत आवश्यक असते. स्वत:च्या योग्य जीवनदर्शनासाठी व सुयोग्य पध्दतीने जडणघडण होण्यासाठी सतत आणि योग्य वाटेच्या मार्गावर अविश्रांत झटले असे बुध्द म्हणतात.

प्रस्तुत शोध निबंधात गौतम बुद्ध यांच्या धम्माचा विचार ,त्यांची शिकवण यांचे ऐतिहासिक आकलन मांडण्याचा प्रयत्नकेलेला आहे.

जागतिक स्तरावरील एक वंदनीय व्यक्तिमत्व म्हणजे गौतम बुध्द होय. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनबुध्दाचे केलेले वर्णन भारतातील 'सर्वोत्तम भूमीपूत्र' ते अगदी खरे म्हटले पाहिजे. भारतभूमीचा गौरवज्यांच्यामुळे होतो असे एकमेव आदर्श महापुरुष, एकूण जगाच्या एकपंचामांशपेक्षा अधिक समूहावर ज्यांचा प्रभाव आहे आणि जगातील विविध संस्कृतीवर ज्या विचारांचा पगडा आहे, ते विचाराचे महामेरू,शांततेचे व अहिंसेचे तत्वज्ञान जगाला बहाल करणारे शांतीदूत, बौध्द धर्माचे संस्थापक म्हणजे तथागतमहामानव गौतम बुध्द होय. तथागत म्हणजे जो जसा बोलतो, तसा वागतो, असे हे गौतम बुध्दाचे जीवनचरित्र म्हणजे प्रेम, अहिंसा, दया, क्षमा, शांती, ममता, वात्सल्य, करूणा आणि आदर्श सहजीवनाचा महासागरच म्हणता येईल. त्यांनी विश्वाला रूसोच्या पूर्वीच स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुत्वाची शिकवण दिली. प्रेम व अहिंसेचा जीवनमार्ग दिला. जगातील सर्व स्तरावरील बुध्दिवादयांनी ज्यांच्यापुढे नतमस्तक व्हावे असे आदर्शमय व्यक्तिमत्व बुध्दाचे असल्यामुळे संपूर्ण जग 'बुध्दं शरणं गच्छामि' या शब्दात त्यांना वंदन करते.

राजा शुध्दोधन आणि महामायेच्या पोटी गौतम बुध्दाचा जन्म इ. स. पुर्व 563 साली झाला.बुध्दाचे मूळ नाव सिध्दार्थ असे होते. त्याचे गोत्र नाम गौतम होते. म्हणून सर्वजन सिध्दार्थ गौतम या नावाने संबोधू लागले. अल्पकाळात महामायेचे निर्वाण झाले व सिध्दार्थाच्या संगोपनाची जबाबदारी त्याची मावशी महाप्रजापतीने उत्तम पध्दतीने सांभाळली. राजपुत्र सिध्दार्थास राजपुत्रासम सर्व शिक्षण मिळाले परंतु सिध्दार्थ लहाणपणापासून अत्यंत संवेदनशील मनाचा होता. एकदा सिध्दार्थाने महाप्रजापती किंवा गौतमीस विचारले "आई, क्षत्रियांना लढावे तरी का लागते?" ती म्हणाली "तो क्षत्रियांचा धर्म आहेम्हणून." पण या उत्तराने सिध्दार्थचे समाधान झाले नाही पुन्हा सिध्दार्थ आईला म्हणाला, पण आई, जर सगळे क्षत्रिय एकमेकांवर प्रेम करू लागले तर हिंसा न करता ते आपल्या राज्याचे संरक्षण करू शकणार नाहीत काय? यावर सिध्दार्थाची आई निरूत्तर झाली. पुढील काळात राजपुत्र सिध्दार्थाचा विवाह यशोधरेशी झाला. दरम्यान वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर शाक्य संघाच्या नियमानुसार संघाची दिक्षा सिध्दार्थाने घेतली. त्यानंतर आठ वर्षांनी संघातील शाक्य आणि कोलिय या गणराज्यात नदीच्या पाण्यावरुन मोठा संघर्ष झाला. त्यावेळी राजपुत्र सिध्दार्थाने हा प्रश्न युध्दाने सोडविण्यास विरोध केला. परंतु सेनापतीने हा ठराव ना मंजूर करुन युध्दाची तयारी सुरू केली. त्या ठरावालाही विरोध केल्यानंतर संघाने एक मुखी घेतलेल्या निर्णयाच्या विरोधाचे दुष्परिणाम भोगावे लागतील. याची सिध्दार्थाल जाणीव करुन देण्यात आली. त्यानुसार तीन पर्याय सुचविण्यात आले.

1) सैन्यात दाखल होऊन युध्दात सामील होणे.

2) देहान्त शासनाला किंवा देश त्यागाला संमती देणे.

3) आपल्या कुटुंबियांवर सामाजिक बहिष्कार ओढवून घेऊन त्यांच्या मालमत्तेची जप्ती होऊ देण्यास तयार होणे.

अर्थातच राजपुत्र सिध्दार्थाने दुसरा पर्याय निवडला व परिव्रजा घेऊन निघाला. त्यावेळी आपल्या भावनांवर नियंत्रण ठेवून यशोधरा म्हणाली “ज्या अर्थी आपल्या प्रियजनांना सोडून प्रव्रजित होत आहात त्या अर्थी आपण एक असा नवीन जीवनमार्ग शोधून काढा की तो सकल मानवजातीला कल्याणकारी ठरेल. हीच एक केवळ माझी इच्छा आहे” अर्थात रात्रपुत्र सिध्दार्थाने स्वचछेने केलेला हा महान त्याग होता हे त्याचे शौर्याचे व धैर्याचे कृत्य होते. जगाच्या इतिहासात या घटनेला तोड नाही. कपिलवास्तुपासुन 400 मैल राजगृहापर्यंत गौतम एकआच चालत चालत स्थिर झाला व एका टेकडीवर कुटीत राहू लागला.त्याच्याशेजारी इतर पाच परिव्राजकही राहू लागले. त्यानंतर राजपुत्र सिध्दार्थाने आलारकालामच्या आश्रमात सिध्दी विद्या प्राप्त केल्या. सिध्दार्थाने आता ज्ञानप्राप्तीसाठी अखंड साधना आरंभिली. चौथ्या आठवडयात शेवटच्या दिवशी सिध्दार्थाचा मार्ग प्रकाशित झाला. आणि स्पष्टपणे दिसून आले की जगात दोन समस्या आहेत. जगामध्ये दु:ख आहे ही पहिली समस्या आणि हे दु:ख कसे नाहीसे करावे आणिमानवजातीला सुखी कसे करावे ही दुसरी समस्या. *[डॉ. आ. ह. साळुंखे 2013]* दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर ही येथेच मिळाले ते म्हणजे सम्यकसंबोधी (खरी ज्ञानप्राप्ती) म्हणून ज्या वृक्षाखाली सिध्दार्थाला ज्ञान प्राप्त झाले त्या पिंपळ वृक्षाला ‘बोधिवृक्ष म्हणतात. ज्ञानप्राप्तीपूर्वी सिध्दार्थ बोधिसत्व होता. ज्ञान प्राप्तीनंतर ते बुध्द झाले. अर्थात बुध्द होण्यासाठी आनंद, शुध्दता, तेजस्विता, प्रखर बुद्धिमत्ता, अविचलता आवश्यक असते असे गुण प्राप्त करणाऱ्या बोधिसत्वाला बुध्दाची दिव्य दृष्टी मिळते.

तथागत महात्मा गौतम बुध्दाने आता समाजाला शिकवण देण्याचे धम्मचक्र आरंभिले. त्यांनी दिलेल्या मार्गाला बौध्द हे नाव मिळाले. बुध्द म्हणाले ‘माणूस आणि माणसाशी या जगातील नाते हा धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. हे आपल्या धर्माचे पहिले अधिष्ठान आहे. तसेच दु:खाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हे दुसरे अधिष्ठान आहे’. *[डॉ. आ. ह. साळुंखे 2013]* हा धर्माचा पाया स्विकारण्याचा प्रत्येकाने प्रयत्न करावा व पंचशीलाचा मार्ग अनुसरावा (अहिंसा, अचोर्य, असत्य, व्यभिचार, प्रतिबंध आणि मादक पेय ग्रहण) सामान्य मानवाच्या हितासाठी बुध्दानी अष्टांग मार्गाची शिकवण दिली. त्यात सम्यक दृष्टी सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजिविका, सम्यक व्यायाम (जीवनपध्दती) सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधीचा समावेश होतो. अशा रीतीने गौतम बुध्दानी दिलेला धर्म हा पृथ्वीवरील एक सुखी जीवनाचा शोध म्हटला पाहिजे. ज्याच्या जीवनात शुचिता आहे तो कोणत्याही धर्माचा असला तरी बुध्द आहे हे आपण लक्षात घ्यायला हवे. गौतम बुध्दांनी विविध ठिकाणी प्रवचन देताना सुखी जीवनाचे मर्म सांगितले. व्यक्तीने आपल्या सदाचरणात परिपूर्णता आणण्यासाठी पंचशीलाचे आचरण, आईबाबांचा सन्मान आणि चांगला व्यवसाय करणे या मार्गाचे एकनिष्ठतेने अवलंब करणारा उपासकच उच्च पद प्राप्त करील असे बुध्द प्रतिपादन करतात.

प्रवचनात ते म्हणतात, अष्टांग मार्गापैकी सम्यक दृष्टी हे एक थोरतत्व आहे. ती श्रेष्ठ जीवनाची प्रस्तवाना व गुरुकिल्ली आहे. सम्यक दृष्टीमुळे आपणास कार्यकारणभावाची ओळख होते. म्हणून बुध्दिपूर्वक कोणते काम शक्य आहे व कोणते अशक्य आहे या ज्ञानावर ज्याने एकत्व मिळविले त्यालाच यर्थाथ भिक्खू म्हणता येईल. त्याशिवाय बुध्दांनी कायम पवित्र जीवनाचा पुरस्कार केला. शरीर आणि वाणी यांचे नियंत्रण करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची अशुध्दता, आसक्ती आणि तृष्णा यापासून दूर राहण्यासाठी हेजीवन जगायचे असते हा गौतम बुध्दांचा सकारात्मक दृष्टिकोन होता.

मानवी जीवनातील अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नाचे उत्तर गौतम बुध्दाच्या तत्वज्ञानात आपणास सापडते. एकदा जेतवनामध्ये विहार करताना एका जिज्ञासू मनुष्याने मानवाच्या जीवनातील पराभवाचे कारण कोणते? असा प्रश्न विचारला. बुध्दांनी यावर दिलेले उत्तर अतिशय मार्मिक आहे. बुध्दांनी सांगितले भव (जय) जाणायला सोपा आहे आणि पराभव देखील जाणायला सोपा आहे. ज्याच्यामध्ये धम्माची अर्थात निकोप जीवनशैलीची कामना असते तो ‘भव’ आणि ज्याच्यामध्ये धम्माचा द्वेष असतो तो ‘पराभव’ होय.

अर्थातच तथागत गौतम बुध्दाचे विचार व कार्य अनंत काळापासून समग्र मानवजातीस मार्गदर्शक स्वरुपाचे आहे. मानवाच्या जीवनात सुखाचा शोध घेताना सार्वकालिक सत्य बुध्दांनी सांगितले आपले संपूर्ण आयुष्य सामान्य माणसांचे दु:ख दूर करण्यास व्यतित करणारे बुध्द हे असे अलौकिक व्यक्तिमत्व होते सर्व मनुष्य प्राण्याविषयी वाटणारी करुणा हा बुध्दाच्या

जीवनाचा सार होता. म्हणूनच मानवाबरोबरचसर्व प्राणिमात्रांविषयी करुणा त्यांनी अखेरपर्यंत जपली. आई ज्याप्रमाणे आपले आयुष्य पणाला लावून आपल्या पुत्राचे रक्षण करते त्याप्रमाणे सर्व प्राण्यांविषयी आपल्या मनात अपरिमित भावना ठेवली पाहिजे असे बुध्द स्पष्ट करतात.

तथागत गौतम बुध्द हे भारतीय संस्कृतीच्या आदर्श आचार व विचारदर्शनाचे सर्वोच्च मानबिंदू होते. आपल्या जीवनातील सौंदर्य आपण स्वत:च खुलवू शकतो त्यासाठी काया, वाचा, मने सतत प्रसन्नचित्ताने सुविचाराचे संवर्धन आपल्या अंत:करणात आपण केले पाहिजे. असे विचार मनामनात पेरणारे बुध्द जतन हे मानवजातीसाठी एक अविस्मरणीय संचितच ठरले आहेत. बुध्दांनी आपल्या सर्व शिष्यांना व सामान्य जनतेलाही सार्वकालिक अंतिम सुखाचा मार्ग दाखविला. जगात चांगली आणि वाईट अशा दोन्हीही प्रवृत्तीची माणसे असतात. त्या दोघांनाही उपकारक व हितकारक उपदेश बुध्द करतात या दोन प्रवृत्तीतील फरक नोंदवून बुध्दांच्या संदर्भात मातृचेट नावाच्या कवीने मार्मिक शब्दात हा फरक स्पष्ट करताना 'बुध्दस्त्रोत' या ग्रंथात बुध्दांना उद्देशून उल्लेख केलेला आहे. तो सार्थ वाटतो तो कवी म्हणतो "अपकार करणाऱ्यावरही उपकार करण्यास तू जितका सज्ज असतोस, तितके लोक उपकार करणाऱ्यावर उपकार करण्यास ही तयार नसतात." आपल्या पहिल्या प्रवचनापासून ते आयुष्याच्या अंतापर्यंत तथागत गौतम बुध्दांनी मानवकल्याणाचाच ध्यास घेतलेला होता व आपल्या तत्त्वज्ञानाचा, विचारांचा आणि शिकवणुकीचा सामान्य जनतेपर्यंत प्रसार केलेला होता. 'महानिब्बान सूत्र' या ग्रंथात आनंदला संबोधित करताना तथागत बुध्दाने सांगितले होते की, त्यांचा धम्म तर्कसंगत आणिअनुभवावर आधारित आहे. यावरुन असे दिसते की, गौतम बुध्दांना असे वाटत होते की, त्यांचा धम्म सदाबहार रहावा आणि समाजाने सर्वकाळ उपयोगात आणावा. म्हणूनच बुध्दांनी वारंवार हे स्पष्ट केले होते की, गरज पडल्यावर आपल्या शिकवणुकीत काळापुरुप बदल करण्याचे स्वातंत्र्य असेल. तथागत बुध्दांनी जगातील वास्तविक मूल्यांचा स्वीकार केलेला होता. बुध्द असे म्हणत असत की, जग परिवर्तनशील आहे आणि जर मनुष्य परिवर्तनशील नसेल तर जग मनुष्यासाठी थांबणार नाही, जग पुढे निघुन जाईल. ज्यांना परिवर्तन अमान्य असेल तो मागे राहील म्हणून जे लोक मागे राहू इच्छित नाहीत त्यांना परिवर्तनासह आपले पाऊल पुढे टाकावे लागेल.

तथागताने आपल्या जीवनात वर्णवर्चस्ववादी व्यवस्थेला खिळखिळी करण्याचे तत्वज्ञान आपल्या अनुयायांना प्रदान केले. बुध्दाचे हे लोकहिताचे कार्य त्यांच्या पहिल्या प्रवचनातूनच स्पष्ट होते. ज्ञानाप्राप्तीनंतर सारनाथ येथे जेव्हा पहिल्यांदा प्रवचन झाले त्या प्रवचनात तथागत बुध्द म्हणतात.

"चरथ भिखव्वे चारिकम्
बहुजन हिताय – बहुजन सुखाय।
लोकानुकंपाय अत्तानु हिताय
आदि कल्याण,मध्य कल्याण, अंत कल्याण।" [कृष्णराव अर्जुन केळुसकर 1986]

अर्थात बुध्द म्हणतात की, बुध्द जे विचार मांडत होते तो सुरूवातीपासून ते अंतापर्यंत कल्याणकारी स्वरुपाचा आहे. तसेच ही विचारमूल्ये अशी क्रांतिकारी व चिरकालीन स्वरुपाची आहेत की अशा मानवतावादी व बहुजनाच्या हितासाठी आणि सुखासाठी प्रत्येक बुध्द अनुयायाने व उपासकाने, साधकाने आपल्याला जमेल त्या मार्गाने पैसापाणी नसेल तरीही किंवा अन्य कोणतेही आवश्यक सामुग्री नसेल तरीही चिकाटीने या मूल्यांचा व शिकवणुकीचा सामान्य भाषेत प्रसार केला पाहिजे. बुध्द म्हणतात की आवश्यकता वाटली तर प्रसंगी भिक्षा मागा पण नितीमूल्ये जोपासा. *[वामन मेश्राम (2014]*

एका बाजूला कर्मठांची शिकवण आणि सामान्य माणसांची लूट तत्कालीन समाजव्यवस्थेत सुरू असताना बुध्दाने समाजातील वंचित घटकांना मानवमुक्तीचा नवा धम्म दिला. माणसांना गुलामगिरीतून मुक्त करणारी ही घटना कोणत्याही क्रांतीपेक्षा कमी नव्हती म्हणून या देशातील विस्थापित वर्गाला अन्यायाकडून न्यायाकडे विषमतेकडून समतेकडे, अंधारातून प्रकाशाकडे, अज्ञानाकडून ज्ञानप्राप्तीकडे,अमानुषतेकडून माणुसकीकडे, विस्थापिततेकडून प्रस्थापिततेकडे आणि अधर्माकडून धर्माकडे,धर्माकडून-धम्माकडे घेऊन जाणारी बुध्दाच्या नव्या धर्माची बैठक ही भारतातील समाज बदलास चालना देणारी क्रांतीच म्हटली पाहिजे.

तथागत बुध्दाच्या धम्मक्रांतीने या देशातील लाखो अधर्मी लोकांना हक्काचा धर्म मिळाला तसेच मानवाच्या दु:खमुक्तीचे साधे-सोपे तत्वज्ञान व आचार विचार उदयास आल्यामुळे नव्या धम्माचे फार मोठे आकर्षण समाजामध्ये निर्माण झाले. ब्राह्मणी व्यवस्थने या देशातील शुद्रांना आणि महिलांना हक्काच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले होते ते अधिकार सर्वांना

मिळाले. अशा या मानवतावादी, वैज्ञानिक कसोटीवर आणि विवेकावर आधारित असलेल्या बुध्द धर्माचा स्वीकार 1956 साली डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांनी केला. हे सर्वश्रुतच आहे.

अखेर वैशाख पौर्णिमेच्या रात्री तिसऱ्या प्रहरी तथागत महात्मा गौतम बुध्द यांचे माहानिर्वाण झाले. जगाला दु:ख मुक्तीचा संदेश देणारे महान व सर्वोत्तम व्यक्तिमत्व कायमचे दूर झाले. त्या दिवशी खऱ्याअर्थाने बुध्द नावाचा प्रकाश लोप पावला. याबाबतीत पाली भाषेतील एक गाथा अर्थपूर्ण आहे.

दिवा तपति आदिच्चो
रति आभाती चंद्रिमा
सन्नध्दो खत्तियो पतति
झायी तपति ब्राह्मणो
अथ सब्ब अहोरति
बुध्दो तपति तेजसा॥ (धनराज डहाट २०१६)

म्हणजेच सुर्य केवळ दिवसाच प्रकाश देतो आणि चंद्र केवळ रात्रीलाच प्रकाशमान करतो. आपली शस्त्रास्त्रे धारण केल्यावर क्षत्रिय तेजस्वी दिसतो आणि जेव्हा ध्यानस्थ असतो तेव्हाच ब्राह्मण तेज:पूज दिसतो. पण बुध्द मात्र स्वयंतेजाने सतत प्रकाशित राहतात. अशाप्रकारे संपूर्ण जगाला धम्म प्रकाश देणारे गौतम बुध्द व त्यांचा बुध्द धर्म हा एक आदर्श जीवनप्रवाह आहे. आपल्याकडे मात्र बौध्द म्हटले की विशिष्ट समुदाय डोळयासमोर उभा केला जातो व बुध्दांच्या विचारांना बौध्दापुरते मर्यादित केले जाते. हे अत्यंत संकुचित वृत्तीचे दयोतक आहे. जगात वंदनीय असलेला बौध्द धर्म महाराष्ट्रात मात्र सर्वसमावेशक होऊ शकला नाही. अनेकांना तसा तो वाटतही नाही. यामागे पूर्वग्रहदूषित प्राचीन मनोवृत्ती हे एक प्रमुख कारण आहे मात्र बुध्द धम्म हा आदर्श जीवनप्रवाह आहे जो सदाचारी, न्यायी, समतावादी, उदारमतवादी विचाराने वागतो. तो 'बुध्द' असतो त्यासाठी जात्यांवर किंवा धर्मांतर हा सोपस्कार पाळण्याचीही आवश्यकता नसावी.,

संदर्भ-

1) डॉ. आ. ह. साळुंखे (2013) तथागत बुध्द आणि संत तुकाराम, लोकायत प्रकाशन, सातारा.
2) डॉ. धनराज डहाट (2016) तथागत गौतम बुध्द, संकेत प्रकाशन, नागपूर
3) वामन मेश्राम (2014) धर्मांतराची पन्नास वर्ष, मुलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे.
4) कृष्णराव अर्जुन केळुसकर (1986) गौतम बुध्दाचे चरित्र,रघुवंशी प्रकाशन, पुणे.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा इतिहास आणि स्मारके पर्यटन संधी

*** डॉ. सोमनाथ कदम**
इतिहास विभाग प्रमुख, कणकवली कॉलेज, कणकवली.
जि.सिंधुदुर्ग

**** प्रा. पी. जे. लोकरे**
कणकवली कॉलेज,कणकवली.

***** प्रा. सागर गावडे,**
कणकवली कॉलेज,कणकवली

गोषवारा -

सिंधुदुर्ग हा महाराष्ट्रातील एकमेव पर्यटन जिल्हा असून या जिल्ह्यात ऐतिहासिक स्मारके पर्यटनाला मोठी संधी आहे. जिल्ह्यात लहान मोठे असे सुमारे ३७ किल्ले अस्तित्वात आहेत. तर १५०० पेक्षा मंदिरे या जिल्ह्यात आढळतात. याबरोबरच लेण्या, गुहा , मुर्तीकला ,वास्तुकला, शिल्पकला , कातळ शिल्प कला, संगीत, नृत्यकला अशा विविध क्षेत्रातून सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील स्मारके पर्यटनाला मोठी संधी असल्याचे दिसून येते.मात्र इतिहासा विषयीचे सकारात्मक भान येथील सर्व समाज घटकांना व्यापक प्रमाणात नाही. त्याचबरोबर शासनाची मोठी उदासीनता असल्याने गोव्याप्रमाणे सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या पर्यटनाला संधी मिळत नाही. त्यामुळे येथील धार्मिक व स्मारके पर्यटन वंचित राहिले आहे. या अनुषंगाने अधिक संशोधन होऊन पर्यटकांना सोयी सुविधा देऊन शासनाने व समाजाने सकारात्मक भूमिका घेतली तर पर्यटन हा या जिल्ह्याचा मुख्य उद्योग होऊ शकतो.

प्रस्तुत शोध निबंधात सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील किल्ले, मंदिरे, वास्तु, राजवाडे, लेण्या, गुहा, शिल्पकला, कातळ शिल्पकला, कला, साहित्य, संस्कृती इत्यादी च्या अनुषंगाने ऐतिहासिक आढावा घेऊन त्याचे स्मारके पर्यटनाच्या अनुषंगाने महत्त्व व वास्तव स्थिती समोर आणून काहीं शिफारशी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पर्यटन हा आज मानवाच्या जीवनाचा लोकप्रिय महत्त्वाचा घटक बनलेला आहे. गेल्या काही वर्षापूर्वी फक्त श्रीमंत समूहाकडून होणारे पर्यटन आज सर्वसामान्य माणसांच्या जगण्यातील एक महत्त्वाचा व आवडीचा विषय झालेले आहे. जगभरातील पर्यटक भारतात पर्यटनासाठी येतात. त्यात दिल्ली, उत्तर प्रदेश, राजस्थान,गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, केरळ, गोवा, आंध्र प्रदेश आणि महाराष्ट्र या राज्यात पर्यटन क्षेत्र उद्योग म्हणून आज विकसित झालेले दिसून येते. अलीकडे पर्यटनाचे वेगवेगळे प्रकार उदयास आले आहेत. त्यात कृषी पर्यटन ,ग्राम पर्यटन ,उत्सव पर्यटन ,उद्योग पर्यटन, समुद्रीय पर्यटन ,पर्यावरणीय पर्यटन, वैद्यकीय पर्यटन भौगोलिक पर्यटन व ऐतिहासिक पर्यटन अशा पर्यटनाच्या संकल्पना लोकप्रिय झालेल्या दिसतात. भारत हे जगभरातील पर्यटकांचे प्रमुख आकर्षण आहे.त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे इतर सर्व प्रकारच्या पर्यटनाबरोबरच भारतात ऐतिहासिक स्मारके पर्यटनाला अधिक वाव आहे. भारताचा इतिहास व भारताची संस्कृती वैभवशाली असून येथील किल्ले, राजवाडे, मंदिरे हे मूर्ती कला ,शिल्पकला , वास्तूकला यामुळे भारत ही ऐतिहासिक पर्यटनाची भूमी म्हणून ओळखली जाते. अशा ऐतिहासिक वैभवाची साक्षी देणारे सांस्कृतिक व अविस्मरणीय स्थळे महाराष्ट्रातही उपलब्ध असून त्यात सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात ऐतिहासिक पर्यटनाच्या संधी व्यापक प्रमाणामध्ये उपलब्ध आहेत.

रत्नागिरी जिल्ह्याचे विभाजन होऊन १९८२साली सिंधुदुर्ग जिल्हा अस्तित्वात आला. येथील पर्यटनाच्या संधी लक्षात घेऊन महाराष्ट्र सरकारने ३० मार्च १९९७ रोजी सिंधुदुर्ग जिल्हा हा पर्यटन जिल्हा म्हणून जाहीर झाला.

सिंधूदुर्ग जिल्ह्यात आज पर्यटनाच्या माध्यमातून अनेक संधी उपलब्ध झालेल्या असून येथील समुद्रकिनारे ,हिरवागार निसर्ग ,दुर्मिळ वन औषधी, वृक्षवेली, सण उत्सव, परंपरा, लोकरहाटी, संस्कृती, खाद्य संस्कृती ,ग्राम परंपरा ,यात्रा जत्रा, ऐतिहासिक मंदिरे ,गड किल्ले, मूर्ती कला, शिल्पकला व वास्तुकला जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला प्राचीन वैभवशाली परंपरा लाभलेली असून या जिल्ह्याचा इतिहास प्रेरणादायी आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज ,छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या या जिल्ह्याने मराठ्यांच्या आरमाराचे प्रमुख सरकील कानोजी आंग्रे, सेनापती आनंदराव धुळप, कोल्हापूरची महाराणी ताराराणी या महान योद्धयाचा पराक्रम पहिला आहे.

मौर्य,सातवाहन चालूक्य , यादव ,राष्ट्रकूट , खेम सावंत , कुडाळ देशस्थ प्रभू, विजयनगर तसेच पोर्तुगीज, इंग्रज या सर्व सत्ता सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांनी अनुभवलेल्या आहेत. या सर्व कालखंडाची ऐतिहासिक साक्ष देणारे किल्ले, मंदिरे ,लेण्या, वास्तुकला, शिल्पकला येथील पर्यटकांना आकर्षित करतात. मात्र त्यासाठी जाणीवपूर्वक ऐतिहासिक पर्यटनाला वाव दिला पाहिजे.सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात किल्ले, मंदिरे, लेण्या, वास्तुकला व शिल्पकलांच्या माध्यमातून येथील ऐतिहासिक पर्यटन विकसित करता येईल.

इतिहासात किल्ल्यांचे प्रामुख्याने तीन प्रकार पडतात. भूदुर्ग, जलदुर्ग व डोंगरी किल्ले. यापैकी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात डोंगरी किल्ले मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यात सिंधुदुर्ग ,विजयदुर्ग ,देवगड, तांबळगड, शिवगड, रामगड, निवती ,वेंगुर्ला, यशवंतगड, रांगणागड, मनोहरगड ,हनुमंत गड, पारगड, सदानंदगड, भगवंतगड, सिद्धगड ,रामगड, सर्जेकोट, राजकोट, भरतगड असे लहान मोठे डोंगरी किल्ले व विजयदुर्ग आणि सिंधुदुर्ग हे प्रमुख जलदुर्ग हे या जिल्ह्याची शान आहेत.विशेष म्हणजे हे वेगवेगळे किल्ले जिल्ह्यातील आठही तालुक्यात पाहायला मिळतात.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मालवण जवळ कुरटे या बेटावर १५ नोव्हेंबर १६६४ साली सिंधुदूर्ग किल्ला बांधायला सुरुवात केली. गोविंद विश्वनाथ प्रभू व हिरोजी इंदुलकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली २९ एप्रिल १६६७ मध्ये सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे बांधकाम पूर्ण झाले. आज हा किल्ला शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यातील जलदुर्गाचा मानबिंदू म्हणून ओळखला जातो.

या किल्ल्यांबरोबरच विजयदुर्ग हा दुसरा महत्त्वाचा जलदुर्ग जिल्ह्यात आहे. राजा भोज दुसरा याच्या कालावधीत इसवी सन १२५५ साली बांधलेला विजयदुर्ग किल्ला पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा किल्ला मानला जातो. या दोन प्रमुख किल्ल्या शिवाय इतर किल्ल्याकडे पर्यटकांचे जास्त लक्ष जात नाही याचे कारण याबाबतच नसलेली जनजागृती व सोयी सुविधांचा अभाव हे आहे.

वास्तविक पाहता खारेपाटणचा किल्ला, निवती ,भोगवे, वेंगुर्ला, यशवंतगड, रांगणागड, मनोहर गड अशाही किल्ल्याला मोठा इतिहास आहे.

याशिवाय कोकणातील देव देवतांचे महत्त्व अन्यन्यसाधारण आहे. म्हणूनच कोकणचा उल्लेख देवभूमी व मंदिरांची भूमी असा केला जात होता. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात गावोगावच्या मंदिरांचा आढावा घेतला तर एकाच नावाचे अनेक मंदिरे आढळतात. अशी लहान-मोठी १५०० मंदिरे जिल्ह्यात आहेत. या वेगवेगळ्या मंदिरांपैकी कपिलेश्वर मंदिर काळभैरव मंदिर तसेच भगवती मंदिर ,रामेश्वर मंदिर, कुणकेश्वर मंदिर, रामेश्वर मंदिर, आंगणेवाडी चे प्रसिद्ध भराडे देवी मंदिर, वेंगुर्ल्याचे शांतादुर्गा, सावंतवाडीचे सातेरी देवी मंदिर,दोडामार्ग चे शांतादुर्गा व नागनाथ मंदिर इत्यादी अनेक मंदिरे पर्यटकांचे लक्ष वेधतात.

त्याच बरोबर छत्रपती शिवाजी महाराजांचे एकमेव मंदिर असलेले शिवराजेश्वर मंदिर म्हणजे एक ऐतिहासिक ठेवाच आहे. भराडी देवी कुणकेश्वर या मंदिरांकडे ज्या पद्धतीने लाखो पर्यटक एकत्र येतात त्याचप्रमाणे जिल्ह्यातील इतर सर्व प्राचीन देवतांच्या मंदिरांच्या माध्यमातून ऐतिहासिक वारसा सांगणाऱ्या मंदिरांकडे पर्यटक कसे येतील आणि त्यांना ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटनाला कशी चालला मिळेल या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात ऐतिहासिक प्रयत्नाला चालना देणाऱ्या काही लेण्या व कातळ शिल्पामध्ये इतिहास उलगडून दाखवता येतो. अशा लेण्या वैभववाडी जवळ ऐणारी आणि कुणकेश्वर येथे पाहायला मिळतात. या लेणीत मुखवटे, शिवलिंग, नंदी तसेच स्त्री-पुरुषांच्या मुर्त्या, मुखवटे आढळून येतात. ऐणारी येथील लेण्यांमधील कोरीव काम व सिंहासन ऐतिहासिक म्हणावे लागेल. या लेण्या पर्यंत जाण्यासाठी दळणवळण व वाहतुकीचे साधन उपलब्ध झाल्यास इतिहास प्रेमींना या लेण्या पाहता येतील.

याबरोबरच आज आपण वास्तू कलेचा वारसा इतिहासापासून जोपासत असून सिंधुदुर्ग जिल्हा म्हणजे कला व वास्तू कलेचे माहेरघर दिसून येते. येथील किल्ले, राजवाडे ,ऐतिहासिक वास्तूंच्या अवशेष ,मूर्ती कला, संगीत, नृत्य, संगीत कला, मंदिरे व राजवाड्याच्या भिंतीवर कोरलेले शिल्प म्हणजे तत्कालीन मानवाने कलेच्या माध्यमातून कशी प्रगती केली होती हे सर्व थक्क करायला लावणारे आहे. सिंधूदुर्ग जिल्ह्यात खारेपाटण येथील सूर्य मुर्ती तसेच वालावल येथील लक्ष्मीनारायण मंदिरातील नक्षीकाम व शिल्पकला, देवगडची भगवती देवी मुर्ती, कुणकेश्वर मंदिरातील वास्तूकला, भिरवंडे चे रामेश्वर मंदिर, आचरा इनाम संस्थानातील रामेश्वर मंदिर, व अलीकडे प्रकाशात आलेले हिवाळे, दोडामार्ग येथील कातळ शिल्प, सावंतवाडीच्या राजवाड्यातील चित्रकला, मूर्ती कला, शिल्पकला चित्त वेधक आणि आकर्षक आहे.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील प्रत्येक मंदिरात व मंदिर परिसरात असलेल्या यक्ष व यक्षणी यांच्या मुर्त्या ,अष्टपाल, योगिनी, व स्त्री-पुरुषांच्या मुर्त्या लक्षवेधक असून त्यातील मूर्तीकला व शिल्प कलेच्याच्या माध्यमातून कला व वस्तू कलेच्या उत्तुंग प्रगतीची साक्ष पटते.ही कला आजही मानवाला मार्गदर्शक ठरणारी असून पर्यटन दृष्ट्या या कलेचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास मोठा वाव आहे.

सिंधुदुर्ग हा पर्यटन जिल्हा जाहीर झाल्यापासून या जिल्ह्यात पर्यटकांची रेलचल वाढलेली दिसून येते. परंतु हे पर्यटन येथील समुद्र किनारे, खाद्य संस्कृती, एवढ्या पुरते मर्यादित न ठेवता जिल्ह्यातील ऐतिहासिक ठेव्याकडे पर्यटकांना भुरळ पडावी यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. या परिसरात किल्ले, राजवाडे, मंदिर, लेण्या वास्तुकला शिल्पकला चित्रकला मृत्यू कला, ऐतिहासिक वास्तू कलेच्या माध्यमातून महत्त्व प्राप्त झाल्यास रोजगाराच्या संधी वाढतील तसेच जिल्ह्यातील गावागावात पर्यटन पोहोचेल. येथील कला ,साहित्य ,संस्कृती, चाली रीती,इतिहास देशात आणि विदेशात पोहोचण्यात मदत होईल. या दृष्टीने नवीन संशोधन पुढे येणे अधिक आवश्यक आहे.

शिफारसी-

१) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील गावा गावामध्ये पर्यटना विषयी जनजागृती करण्यासाठी शासनाने येथील खाजगी संस्थांना प्रेरणा दिली पाहिजे. ज्या ठिकाणी पर्यटन दृष्ट्या महत्त्वाची स्थळ आहेत. त्या ठिकाणी तशा पद्धतीचे फलक लावून त्याचा खरा इतिहास गावातील लोकांना समजावून सांगितला तर त्याचे महत्त्व त्यांना पटेल व ते लोकांना सांगतील त्या जनजागृती होऊ शकेल.

२) सिंदुदुर्ग जिल्ह्यातील पर्यटन दृष्ट्या महत्त्वाच्या स्थळांचा नव्याने सर्व्हे करून तेथील इतिहास जागृत करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. व अशा स्थळांना शासनाने अ, ब ,क अशा पर्यटन स्थळाचा दर्जा देऊन निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

३) ज्याच्या ठिकाणी पर्यटन स्थळे आहेत तेथील संस्था किंवा ग्रामपंचायतीला ते पर्यटन स्थळ दत्तक देऊन भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या व पर्यटकांना सकारात्मक वागणूक दिली तर पर्यटक अशा स्थळाकडे अधिक आकर्षित होतील व पर्यटनाला संधी मिळेल.

संदर्भ

१) माधव कदम- असा हा सिंधुदुर्ग, २०२४
२) सतीश लळीत- सिंधुदुर्गातील कातळ शिल्प

ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

छत्रपती शिवाजी महाराजांची प्रशासन व्यवस्था - एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा.डॉ.रुपवते गणेश दादासाहेब
दादासाहेब बिडकर कला, विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय, पेठ, जि.नाशिक
Email – rupwateganesh@gmail.com

सारांश

भारताच्या इतिहासात प्रशासनाला आजपर्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे कारण आपल्या प्राचीन कालखंडापासून अगदी शिवाजी महाराजांच्या कालखंडापर्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे शिवकालीन प्रशासनात छत्रपती हे सर्वोच्च राज्यद होते परंतु त्यांच्या काळानंतर परंपरागत पद्धतीने छत्रपती पद पुढे येत गेले खऱ्या अर्थाने छत्रपतींना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होण्यासाठी त्यांची वैयक्तिक कारकीर्द अतिशय भव्य आणि उज्वल होती कारण शिवाजी महाराजांनी असंख्य जाती धर्माचे गोरगरीब यांना आपल्या राज्यकारभारात व लष्करी व्यवस्थेमध्ये तसेच प्रशासन व्यवस्थेमध्ये सहभागी करून घेतले होते म्हणूनच शिवाजी महाराजांचा इतिहास हा जगाला अष्टप्रधान मंडळामार्फत महत्त्वाचा ठरतो.

प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्यकारभार आजही मार्गदर्शक ठरला आहे कारण अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती ही प्राचीन राजनीतीला धरूनच होती शिवाजी महाराजांचा राज्यकारभार जसा वाढत गेला तशी अष्टप्रधान मंडळाचे जबाबदारी वाढत गेली तसेच यामध्ये मुस्लिम समाजाला सुद्धा अनेक महत्त्वाची पदे त्यांच्या राज्यकारभारात दिली होती अनेक ठिकाणी त्यांनी किल्ल्यांवर किल्लेदार म्हणून सर्वसामान्य जाती धर्मातील लोक त्यांनी समाविष्ट करून घेतलेले होते सर्वांच्या रुढी आचार विचार परंपरा धर्म आज्ञा जातीव्यवस्था त्यांना दिलेली अधिकार या सर्वांची त्यांनी जपवणूक केलेली होती या स्वातंत्र्याचा लोक गैरफायदा घेणार नाहीत आणि राज्यव्यवस्थेचे नुकसान होणार नाही याची मात्र त्यांनी काटेकोरपणे काळजी घेतली होती जेथे आवश्यक असेल तेथे सुधारणा करणे एखाद्याने गुन्हा केला असता त्यास योग्य शिक्षा करणे या गोष्टींकडे त्यांनी अधिक लक्ष दिलेले होते तसेच धर्माला अनुसरून रीतीरीवाज याकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले होते रयतेच्या कल्याणाची जबाबदारी अधिकाऱ्यांवर असल्याने अधिकाऱ्यांवर वचक व काम करून घेण्याची पद्धत आजही भारताच्या व जगाच्या इतिहासाला मार्गदर्शक ठरत आहे.

१. शिवकालीन अष्टप्रधान मंडळ : छत्रपती शिवाजी महाराज हे प्रमुख राजा असल्याने राज्याचा सर्व कारभार त्यांच्याच ताब्यात होता परंतु प्रशासनावर नियंत्रण करण्यासाठी त्यांनी राज्यकारभारासाठी विविध अधिकारी नेमलेले होते त्यामध्ये महत्त्वाचा भाग म्हणजे अष्टप्रधान मंडळावर महत्त्वाची जबाबदारी टाकली होती अष्टप्रधान मंडळाच्या विकासात 1642 पासून सुरुवात झालेली दिसते जिजाबाई आणि दादोजी कोंडदेव यांच्यासह शिवाजी राजांना शहाजीराजांनी जी जहागिरी दिली होती त्याच जहागिरीचं सोनं शिवाजी महाराजांनी केले.

या अष्टप्रधान मंडळात मुख्य प्रधान-पेशवा, अमात्य, मुजुमदार, सेनापती, सरलष्कर, सचिव, सुरणीस मंत्री, वाकणीस, सुमंत, डबीर, पंडित व न्यायाधीश अशा विविध अधिकाऱ्यांची अथवा मंत्र्यांची या अष्टप्रधान मंडळामध्ये नेमणूक केलेली होती या अष्टप्रधान मंडळांनी शिवाजी महाराजांचा राज्यकारभार व्यवस्थित हाकलेला होता आणि अष्टप्रधान मंडळ हे राज्याचा महत्त्वाचा भाग बनला होता म्हणूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाला इतिहासामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

२. लष्करी प्रशासन : शिवाजी राजांनी हिंदू धर्माचे रक्षण करणारे मराठ्यांचे जे राज्य स्थापन केले त्यात त्यांच्या लष्कराचा सिंहाचा वाटा आहे जर बलवान सैन्यच नसेल तर राज्य पराक्रम हे निरर्थक ठरतात त्यातून काहीच साध्य होत नाही असे प्राचीन काळातील शुक्रानीतीच्या वचनाचे सूत्र शिवछत्रपतींनी आपल्या लष्करी व्यवस्थेत राबविले.

शिवाजी महाराजांनी आपली जी लष्कर व्यवस्था उभी केली ती पूर्णपणे नवी होती असे नाही परंतु परंपरागत लष्करातील दोष दूर करून त्यास नवे स्वरूप दिले होते त्यामुळे मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये शिवाजी महाराजांना व त्यांच्या लष्कराला नेहमीच विजय मिळत गेले त्यामध्ये लष्कराचे महत्त्वाचे स्थान होते.

३. प्रत्यक्ष लष्कर भरती : ज्या लष्कराच्या जोरावर राज्य स्थापन करायचे आणि महत्त्वाचे विजय मिळवायचे आणि पराक्रमी सैन्याला किंवा सरदाराला बक्षीस म्हणून किंवा त्याचे कौतुक करून लष्करामध्ये प्रोत्साहन कसे निर्माण होईल या गोष्टीकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लक्ष दिले होते परंतु भरती करताना योग्य तो इमानदार आणि राज्य व्यवस्थेमध्ये महत्त्वाचे काम तसेच लष्करामध्ये महत्त्वाच्या गोष्टी व जबाबदारी पार पाडली अशांचा विचार करुनच किंवा नाही याचा विचार करूनच शिवाजी महाराज प्रत्यक्ष लष्करी भरती करत असत

३. रोख पगारावर भर : वतने व जहागिरी दिल्या की राजनिष्ठा कमी होते हा राजांचा अनुभव असल्याने राजांनी ही पद्धत संपुष्टात आणली परंतु त्याचबरोबर पुरेसा पगार तोही नियमित छत्रपती शिवाजी महाराज लष्कराला व अधिकाऱ्यांना वेळेवर देत असत म्हणूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत सर्वच अधिकाऱ्यांनी व लष्करातील सेनापतींनी महत्त्वाची भूमिका बजावली लष्कर शिवाजी महाराजांच्या काळात खुश आणि महत्त्वकांक्षी होते आणि म्हणूनच छत्रपतींना स्वराज्य स्थापनेमध्ये फार काही अडचणी न येता हिंदवी स्वराज्य शिवाजी महाराजांनी यवनांचा पराभव करून आपले स्वतःचे राज्य स्थापन केले.

४. शिवाजी महाराजांची किल्ले प्रशासन व्यवस्था : शिवाजी महाराजांनी आपल्या कारकीर्दीत काही नवीन किल्ले बांधले काही जुन्या किल्ल्यांची दुरुस्ती केली गिरीदुर्ग हे महत्त्वाचे ओळखून त्यावर त्यांनी भर दिला या काळात मात्र किल्ल्याच्या अवतीभवती घनदाट झाडी असे गडकोट हेच राज्याचे सामर्थ्य हे ओळखून राजांनी त्यास महत्त्वाचे स्थान दिले रामचंद्र पंत अमात्य आपल्या आज्ञापत्रात म्हणतात की संपूर्ण राज्याचे सार हे दुर्ग दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय प्रभामग्न होऊन उदस होतो देश उदस झाल्यावरही राज्य असे कोणास म्हणावे? याकरिता पूर्वी जे राजे झाले त्यांनी आधी देशामध्ये दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून ठेवला आणि आपले परचक्र संकट न्याहारी केले गडकोटामुळेच फौजेला परमुलखात टिकाव धरता येतो जर राज्य पाहिजे असेल तर गडकोट हेच राज्य राज्याचा खजिना असे म्हटले जाते. हे गडकोटानेच साध्य होते. यासाठी जास्तीत जास्त किल्ले घ्यावेत नवीन बांधावेत किल्ल्यावर फंद फितुरी होणार नाही याची काळजी घेणे असे रामचंद्रपंत अमात्य यांनी राज्यकारभारात आवर्जून सांगितले तेही शिवाजी महाराजांनी सर्व गोष्टी व्यवस्थितपणे हाताळलेल्या दिसतात.

५. किल्ले प्रशासनातील अधिकारी

१. हवालदार

लष्करी शिस्त इत्यादी किल्ले प्रशासनामध्ये महत्त्वाचे स्थान यास दिले होते हवालदार हा मराठा जातीचा असेल किल्ल्याच्या चाव्या त्याच्याकडे असत किल्ल्याचे दरवाजे बंद करणे उघडणे आणि रात्री पहाऱ्यावर एक दोन वेळा गस्त घालून लक्ष ठेवणे ही कामगिरी त्याच्याकडे दिली होती या हवालदारास किल्ल्यावरील दारूगोळा भिजणार नाहीत तोफा गंजणार नाहीत दरवाजे गंजणार नाहीत याची काळजी घ्यावी लागत असे म्हणजे शिवाजी महाराजांनी प्रत्येक अधिकाऱ्यास उदाहरणार्थ हवालदार सुद्धा महत्त्वाची जबाबदारी दिलेली होती.

२. सबनीस

सबनीस हा ब्राह्मण जातीचा एक प्रमुख अधिकारी असे त्यास आर्थिक कामे पार पाडावी लागत किल्ल्यावरील हिशोब ठेवणे सैनिकांची हजेरी घेतली जाते की नाही हे पाहणे आवश्यक खर्च कोणता याची माहिती अमात्यास देणे, दैनंदिन हिशोब पत्रावर अधिकाऱ्यांच्या सह्या घेणे किल्ल्यावरील पत्र व्यवहार सबनीसाला पहावा लागत असे त्यांनी हा पत्र व्यवहार पाहिल्यानंतरच त्यावर शिक्का मोर्तब करून तो सही करीत असे

३. कारखानीस

कारखान्याचा प्रभू जातीचा तिसरा अधिकारी असे किल्ल्यावरील अठरा कारखान्यांवर यास देखरेख व नियंत्रण ठेवावे लागत असे तसेच हवालदार व सबमिस यांच्याबरोबर किल्ल्याच्या प्रशासनात सहभागी व्हावे लागत असे अठरा कारखान्यातील वस्तूंच्या नोंदी तो ठेवीत असे कारखान्याच्या हिशोबाच्या नोंदी त्यास ठेवाव्या लागत असत त्यावर संमती दर्शक म्हणून इतर दोन अधिकाऱ्यांच्या सह्या घ्याव्या लागत असत धान्य व दारुगोळा याचे वाटप कारखानिसाकडे असे युद्धात पकडलेले दास दासी हत्ती

घोडे बैल उंट हे कारखान्याच्या कारखानिसाच्या तांब्यात ठेवावे लागत असत किल्ल्याच्या बांधकामावर सबनीसाला लक्ष ठेवावे लागत असे. या तीन जातींच्या समान दर्जाच्या अधिकाराखाली किल्ला देऊन राजांनी त्यांचे चातुर्य दाखविले.

4. राज्याचे हेर खाते

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत हेर खात्याला महत्त्वाचे स्थान होते हे व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम होती आग्र्याहून सुटका केल्यानंतर त्यांनी जे वेशांतर केले आणि याचे सर्व नियोजन राज्याच्या हेर खात्याने केलेले होते कारण तेथील इत्यंभूत माहिती शिवाजी महाराजांच्या निदर्शनास आणून दिली होती शाहिस्तेखानाच्या छावणीत बहिर्जी नाईक व त्याचे साथीदार यांनी फकीर, भिकारी, नोकर व सैनिक असे वेशांतर करून खानाच्या मनात काय आहे याचा सुगावा लावला होता सुरत लुटीच्या आधीही याच बहिर्जी नाईक त्याच्या साथीदारांनी सुरतेतील पूर्ण परिस्थितीची पाहणी केली होती अति श्रीमंत व्यापाऱ्यांची निवासस्थाने पाहून ठेवली होती राज्याच्या हेर खात्याचा प्रमुख बहिर्जी नाईक याने हेर खात्यात बजावलेल्या कामगिरीची तुलनाच होऊ शकत नाही याचे सर्व श्रेय मराठा सरदारांना सैनिकांना तसेच शिवाजी महाराजांना दिले जाते

5. हत्यारे आणि युद्धतंत्र

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात सुरुवातीला मध्ययुगीन काळातील शस्त्रास्त्रे वापरली जात असत उदाहरणार्थ भाले, धनुष्यबाण, तलवार, कट्यार, पट्टे, बिचवा, बंदुका, गोफन, लहान मोठ्या तोफा इत्यादी वापरल्या जात होत्या. परंतु ही परंपरागत पद्धतीची हत्यारे परकीयांच्या हत्यारांच्या तुलनेत फारच मागासलेली होती राज्यात काही ठिकाणी तोफा ओतण्याच्या व दारूगोळा तयार करण्याचे कारखाने होते. पण तेही परंपरागत पद्धतीचे होते परकीयांकडून मदत मिळण्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रयत्न केले होते परंतु परकीयांनी हे तंत्रज्ञान मराठ्यांना दिले नाही विशेषतः इंग्रजांनी कोणतीच मदत केली नाही किंवा दारूगोळा दिला नाही. फ्रेंच व पोर्तुगीज यांनी मात्र चोरट्या मार्गाने का होईना थोडीफार मदत केली होती त्यांच्याच मदतीने पुरंदर येथे तोफा ओतण्याचा कारखाना चालविला होता. पाश्चात्यांची शस्त्रे त्यांच्या तोफा प्रगत होत्या म्हणून शिवाजी महाराजांनी सुद्धा गड गडकोट किल्ले व युद्धतंत्र बदलण्याचा प्रयत्न केला काही वेळी गनिमीकाव्याची पद्धत वापरून यश संपादन केले.

निष्कर्ष

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या पुणे, सुपे, बारामती व चाकण या जहागिरीवर मराठ्यांचे हिंदवी स्वराज्य स्थापन केले ते म्हणजे सर्वच बाबतीत त्यांचे अष्टप्रधान मंडळ असेल त्यांची हेरगिरी असेल त्यांचे नियोजन असेल महत्त्वाच्या ठिकाणी युद्धतंत्र कसे वापरावे तसेच संकटाच्या वेळी आपण स्वतः जिजामाता आणि दादोजी कोंडदेवांमार्फत निर्णय अचूक घेणे हे शिवाजी महाराजांना शक्य होत होते म्हणूनच सर्वच बाबतीत त्यामध्ये लष्करी व्यवस्था असेल किल्ले डागडुजी असेल आरमार असेल दुर्ग असेल असे महत्त्वाच्या बाबतीत शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैन्याला व अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करून विशेष म्हणजे अष्टमंडळाकडे महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या देऊन भारतामध्ये काही नसताना मराठ्यांचे राज्य म्हणजे हिंदवी स्वराज्य हे स्थापन करण्यात त्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले जाते.

संदर्भ सूची –

1) सरदेसाई गो.स.मराठी रियासती, खंड 1 ते 8 , पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई सन 1988
2) कुलकर्णी अ.रा. मराठ्यांचा इतिहास (साधन परिचय) डायमंड प्रकाशन
3) अत्रे यं.ना.- गावगाडा प्रकाशक ह.अ.भावे, वर्धाबुक पुणे, 1995
4) गोखले कमल – शिवपुत्र संभाजी, ज्ञानविज्ञान विकास मंडळ, पुणे
5) खरे ग.ह. मराठ्यांचा इतिहास – कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन सन 1984
6) घाडगे शामराव – मराठ्यांचा इतिहास, संच प्रकाशन फेब्रु.2015

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020

प्रा. हिरगळ संदीप पंढरीनाथ.
प्रा. गोधे कृष्णा भिमराव.
इतिहास विभाग,
आर.एन.सी.आर्टस्, जे.डी.बी.कॉमर्स
अँड एन.एस.सी सायन्स महाविदयालय,
नाशिक रोड, नाशिक.

प्रास्ताविक :

मानवी जीवनात शिक्षणास फार महत्त्वाचे आहे. प्राचीन काळापासून आता पर्यंत वेगवेगळ्या टप्प्यांवर शिक्षण व्यवस्था काळाप्रमाणे बदलत गेली. प्राचीन काळात गुरुकूल व्यवस्था होती. गुरुगृही राहून विदयार्थी शिक्षण घेत असत. हे शिक्षण मर्यादीत स्वरूपात होते. नंतरच्या काळात शिक्षण प्रसारास महत्व दिले गेले. स्वातंत्र्यानंतर शैक्षणिक विकासासाठी शिक्षण विषयक धोरण राबविण्यात आले.

इ.स. 1948 साली डॉ. राधाकृष्णन आयोग अस्तित्वात आला. हा महाविदयालयीन शिक्षणासाठी होता. नंतर-1952 मध्ये डॉ. मुदलियार आयोगाद्वारे शैक्षणिक धोरण आखले. इ.स. 1964-66 साली कोठारी आयोग स्थापना झाली. अंमल बजावणीसाठी 1968 शैक्षणिक धोरण शिक्षण ठरले. त्यानंतर 1986 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आले. शिक्षण प्रसारासाठी 1992 चे धोरण आखले गेले. मुक्त विदयापीठांची स्थापना झाली. 2009 साली शिक्षणाचा हक्क कायदा झाला. वय वर्ष 6 ते 14 वयोगटातील विदयार्थांना मोफत सक्तीचे शिक्षण या विषयी कायदा आला. सर्व शिक्षा अभियान राबविण्यात आले. 2014 मध्ये बाल सुब्रम्हण्यस्वामी यांच्या नेतृत्वाखाली समिती नेमून धोरण आखले गेले. त्यानंतर कस्तूरीरंगन इस्त्रोचे माजी अध्यक्ष यांच्या नेतृत्वात नवे शैक्षणिक धोरण 2020 चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आस्तित्वात आले. केंद्रीय मंत्रिमंडळात मंजूर करण्यात आले. भारताने जगाचे नेतृत्व करावे यासाठी आवश्यक कौशल्य संपादणूक या दृष्टीने नवे शैक्षणिक धोरण 2020 चा विचार केला गेला.

नवे शैक्षणिक धोरण 2020 ची वैशिष्ट्ये :

त्यानुसार वैशिष्ट्यांचा समावेश केला गेला. खालीलप्रमाणे वैशिष्ट्ये ठरविली गेली -

1) परीक्षांचा बोजा कमी करणे.
२) इयत्ता 5 वी पर्यंत मातृभाषेतून शिक्षण.
3) इयत्ता 6 वी मध्ये व्यवसाय शिक्षणास सुरुवात.
4) इयता उरी पर्यंत अक्षर ओळख, गणन प्रक्रिया विद्यार्थ्यांस यावी ही अपेक्षा.
5) सर्व समावेशक मूल्यांकन.
6) स्थानिक भाषेस महत्त्व.
7) विधी व मेडिकल शाखा सोडून इतर सर्व महाविदयालयीन शाखांसाठी एकच नियामक प्राधिकरण असेल.
8) महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी इ. १२ वी नंतर प्रवेश परीक्षा असेल.
9) एम. फिल पदवी बंद होणार.
10) इयत्ता 10 वी, 12 वी बोर्डाचे महत्त्व कमी
11) आंतरविदया शाखीय शिक्षण क्रम.
12) सरकारी व खाजगी शाळांना, महाविद्यालयांना समान नियम, विदयार्थ्यांसाठी समान शुल्क असेल.
13) पागंतरा ऐवजी उपयोजनात्मक कौशल्यावर भर असेल.

या वैशिष्टया बरोबर या शिक्षण व्यवस्थेची उदिष्टे ठरविली गेली.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- 2020 ची उद्दीष्टे:

1) 100 % बालकांना शिक्षण देणे.
2) जवळ जवळ 2 कोटी विद्यार्थी शिक्षण प्रवाहात आणणे.
3) अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम केंद्राच्या पातळीवर NCERT व राज्य पातळीवर SCERT या संस्थेने तयार करणे.
4) सरकारी व खासगी शिक्षण संस्थांना समान नियम असावेत अशी व्यवस्था करणे.
5) व्यवसायिक शिक्षणावर भर देऊन विदयार्थ्यांच्या कौशल्यांचा विकास करणे.
6) नवे शैक्षणिक धोरण-2020 मधील सूत्रामध्ये एक सूत्रता आणणे.
7) विदयार्थी संपादणूक पातळी विकसित करणे
8) शिक्षक – शिक्षणासाठी प्रयत्न करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020 सूत्र :

या शैक्षणिक धोरणात 10+2+3 हा आराखडा असणार नाही तर 5+3+3+4 असे सूत्र राहील. या सुत्रानुसार वय वर्षे 3 ते 18 वयोगटातील विदयार्थी यांचा समावेश होईल. म्हणजेच पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा समावेश केला गेला आहे. हे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्टय या धोरणात आहे.

5+3+3+4 म्हणजे -

पहिली 5 वर्ष म्हणजे बालवाडी इयत्ता १ली, इयत्ता दुसरी
3 वर्ष म्हणजे इयत्ता 3 री, 4 थी, 5 वी.
3 वर्ष म्हणजे इयत्ता ६ वी, ७ वी, ८ वी.
4 वर्ष म्हणजे इयत्ता 9, 10, 11, 12 वी.

असे सूत्र असेल म्हणजे वयाच्या ३ वर्षानंतर शाळेत येईल व वयाच्या 18 व्या वर्षी तो 12 वी चे शिक्षण पूर्ण करेल अशी व्यवस्था केली आहे. महाविदयालयीन शिक्षण 3 किंवा 4 वर्षा चे असेल.

12 वी नंतर	पहिले वर्ष	प्रमाणपत्र कोर्स
	दुसरे वर्ष	डिप्लोमा कोर्स
	तिसरे वर्ष	पदवी कोर्स
	चवथे वर्ष	संशोधन सहीत पदवी कोर्स

असा आराखडा असेल म्हणजेच इयत्ता 12 वी पर्यंत शिक्षण विदयार्थ्यांचे दयावे अशी अपेक्षा आहेच पण नंतर विदयार्थ्याने महाविद्यालयीन स्तरावर कोणत्याही वर्षी कोर्स सोडला तरी त्यास त्या त्या वर्षी फायदा मिळेल म्हणजेच इयत्ता 12 नंतर त्याने पहिले वर्ष केले तर त्याला प्रमाणपत्र मिळेल. दुसऱ्या वर्षी डिप्लोमा मिळेल. तिसऱ्या वर्षी पदवी मिळेल. चवथ्या वर्षी संशोधन सहित पदवी मिळेल. आताच्या शिक्षणक्रमान सर्वसाधारण पणे इयत्ता 12 वी नंतर 3 वर्षे झाली तरच पदवी मिळते. पण या धोरणात प्रत्येक वर्षी त्याला संपादणूक मिळणार आहे. त्यामधून तो नोकरी व्यवसाय करू शकतो.

या धोरणामध्ये एकूण चार पायऱ्या असतील.

1) पूर्वप्राथमिक शिक्षण - Foundation stage – 3 वर्ष अंगणवाडी पहिली, दुसरी.
2) प्राथमिक शिक्षण - Prepatory stage - इयता 3 री, चवथी व पाचवी पर्यंतचे शिक्षण,
3) माध्यमिक शिक्षण - middle stage - इयत्ता ६ वी, इयत्ता ७ वी, इयत्ता 8 वी.
4) उच्च माध्यमिक शिक्षण - Secondary stage इयत्ता 9 वी, 10 वी, 11 वी, 12 वी चे वर्ग असतील.

या वर्गास प्रत्येक वर्षात ६ विषय असे 24 विषय असतील. एकूण 8 परीक्षा दयाव्या लागतील. सत्र परीक्षा असेल. (semester system) असेल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मूल्यांकन पद्धती :

1) सत्र परीक्षा (semester) पद्धती प्रत्येक सहामाहीम एक परीक्षा असेल.
2) श्रेयांक (credit) पध्दतीचा अवलंब.
3) मापन मूल्यमापन कल्पना स्पष्ट केली आहे.

निव्वळ परीक्षेचे गुण न धरता त्याची संपादणूक विचारात घेतली जाणार आहे. त्या दृष्टीने प्रगती पुस्तक असेल. प्रगती पुस्तक परीक्षेतील गुण, कौशल्यातील प्रावीण्य, शिक्षक अभिप्राय याचा विचार करून श्रेयांक दिले जातील. विद्यार्थी वर्षभर संपादणूक करेल. त्याचे श्रेयांक त्या त्या वेळी त्याच्या प्रगती पुस्तकात जमा होतील. अशी अपेक्षा आहे. विदयार्थ्यांचे मूल्यमापन त्याचे मित्र, त्याचे शिक्षक करतील.

महाविदयालयीन शिक्षणात ही श्रेयांक (credit) पध्दती आहे. महाविदयालय शिक्षणात प्रत्येक वर्षी कमीत कमी 40 जास्तीत जास्त 44 श्रेयांक आवश्यक म्हणजेच 3 वर्षाचा कोर्स असेल तर 120 व 4 वर्षाचा कोर्स असेल तर 160 श्रेयांक मिळविणे आवश्यक 4 वर्षाच्या शेवटी त्यास ऑनर्स डिग्री मिळेल. पदव्युत्तर शिक्षण सुविधा व्यवस्था आहे. उदारणार्थ जो विदयार्थी ३ वर्षाचा अभ्यासक्रम निवडेल. त्यास 2 वर्षे शिकावे लागेल. तरच पदव्युत्तर पदवी मिळेल. मात्र 4 वर्षांचा कोर्स निवडला असेल त्या विदयार्थ्यास पदवीनंतर 1 वर्षाचा पदव्युत्तर शिक्षण क्रम असेल बी.एड अभ्यासक्रमाचे स्वरुपही असेच असेल 4 वर्षाचा डिग्री कोर्स पूर्ण असेल तर 1 वर्षात बी.एड होता येईल. 3 वर्षाचा डिग्री कोर्स असेल तर 2 वर्षात बी. एड होता येईल. 12 वी नंतर एकात्मिक (Integrated) 4 वर्षाचा बी. एड कोर्स राहणार आहे. विदयार्थ्यास अभ्यास निवडीचे स्वातंत्र्य दिले गेले आहे. त्यास आंतरशाखीय शिक्षणक्रम निवडीचे स्वातंत्र्य ही दिले गेले आहे. इयत्ता 10 वी, 12 वी परीक्षेबद्दल अजून फारसा विचार केलेला दिसत नाही. पण 10 वी, 12 वी वर्गाच्या परीक्षेचा बोजा ठेवला जाणार नाही.

ताण तणावाचे महत्व कमी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शिक्षकांच्या मूल्यांकनाचा ही विचार आहे.
शिक्षकास सतत आपले ज्ञान विकसित करावे लागेल. शाळेव्यतिरिक्त 365 दिवसां पैकी शालेय उपक्रमात सहभाग घेऊन त्यांचे रेकॉर्ड शिक्षकांना ठेवावयाचे आहे, शिक्षकांच्या बदल्यावर नियंत्रण ठेवावयाचा प्रयत्न धोरणात आहे. फक्त विनंती बदली असावी असा विचार केला आहे. विदयार्थ्यांना मूल्यांकनात परीक्षेसाठी वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी व वर्णनात्मक प्रश्न योजना आहे. ज्ञानात्मक (cognative domain), भावात्मक (Affective domain) व कौशल्यात्मक (Psycho mater skills) अशा तीन बाबींवर लक्ष ठेवून मूल्यमापन योजना आखली जाणार आहे.

समारोप:

नवे राष्ट्रीय धोरण 2020 मध्ये जागतिक स्पर्धेत विदयार्थी टिकावा या दृष्टीने धोरण आखण्यात आले आहे. ज्ञानाची देवाण-घेवाण करता यावी म्हणून इतर विदयापीठास मान्यता दिली जाणार आहे. मातृभाषेत शिक्षण दिले जाणार आहे. व्यावसायिक शिक्षणाची सोय 6 वी पासून केली आहे. स्थानिक कारागिरांचा समावेश करून घेतला जाणार आहे. शाला समूह योजना (school complex) राबवली जाणार आहे. त्यामुळे प्रत्येक शाळेस सुविधा मिळतील अशी सोय आहे. 16 वय वर्षापर्यंत योजना आहे. क्लाससाठी नियम तयार करण्यात आले आहे ताण विरहित शालेय शिक्षण व्हावे या दृष्टीने धोरण आखले आहे. त्यादृष्टीने आनंददायी शाळा व्हाव्यात हे या धोरणेचे महत्व आहे.

संदर्भ :

1) जगताप ह.ना., शिक्षणाचे नवे प्रवाह व नव प्रवर्तने, नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे. 2007
2) डॉ. चंद्रकांत मोरे, डॉ. सदानंद भिले गावकर, शिक्षक-शिक्षण, नित्यनुतन प्रकाशन पुणे.
3) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1956, शैक्षणिक आव्हानाकडून कृतिकार्य क्रमाकडे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन परिषद.,1987
4) बालकाचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 शालेय शिक्षण मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई 2009.

महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे आर्थिक मंथन

सहा. प्रा. दर्पे एस. आर.
एम.ए. (अर्थशास्त्र), सेट, बी. एड.
कणकवली कॉलेज कणकवली

प्रस्तावना

महात्मा गांधी (1869-1948) जागतिक पातळीवरील सामाजिक, राजकीय व्यक्तिमत्त्वांमध्ये एक अद्वितीय व्यक्तिमत्व होते. सत्य, अहिंसा, स्वदेशी, ग्रामीण संपन्नता, श्रमदान, किमान गरजा, आदर्श चरित्र, विकेंद्रीकरण, अध्यात्मिकता, समानता, धार्मिक तत्वे, विश्वस्त संकल्पना याबाबतीत त्यांनी आपले मौलिक विचार मांडले. परंतु महात्मा गांधीजींचा आर्थिक विश्लेषणाबाबतचा कोणतेही ग्रंथ किंवा तत्वज्ञान स्वतंत्ररीत्या अस्तित्वात नाही. महात्मा गांधींच्या वरील सर्व विषयांच्या तत्त्वज्ञानाचा संबंध आर्थिक विचारांची जोडला गेला आणि त्यातून गांधीयन आर्थिक विचार समोर आले.

व्यक्तीने आपल्या प्राथमिक कर्ज पूर्ण होतील एवढेच उत्पन्न मिळवावे, त्यावरच त्याचा अधिकार आहे, त्याकडे असणाऱ्या अतिरिक्त मालमत्तेचा तो विश्वस्त असला पाहिजे. आर्थिक विचारांचा उद्देश उच्च उपभोग नसून त्याग आहे. खेड्याची स्वयंपूर्णता, ग्रामोद्योग, अंतर्गत व्यापार, उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, सर्वोदय, यावर यांचा त्यांचा भर होता. महात्मा गांधींना भांडवलशाही व समाजवादी आर्थिक व्यवस्था मानवी नव्हती. कारण व्यवस्था समाज कल्याण निर्माण करू शकणार नाही असे त्यांचे मत होते.

आधुनिक काळात मात्र सर्व अर्थव्यवस्था मुक्त आणि भांडवलदार धार्जिन्या बनल्या आहेत. वैयक्तिक उच्च उपभोग, उत्पन्नातील वाढ हेच प्रत्येकाचे प्रमुख उद्दिष्ट बनले आहे. सत्तेचे, आर्थिकथेचे, उद्योगांचे, नेतृत्वाचे, केंद्रीकरण होताना दिसून येत आहे. सरकारच्या खाजगीकरणाच्या धोरणाने त्यात भर पडत आहे. शहरांमध्ये वाढ होत आहे. खेड्यांची स्थिती खालावली आहे. महात्मा गांधींनी मात्र देशाचा विकास करायचा असेल तर खेड्यांचा विकास व्हायला हवा असे प्रतिपादन केले. त्यासाठी खेड्यांकडे चला असा संदेश दिला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास.
२) महात्मा गांधीजींची जीवनमूल्ये आणि आर्थिक विचार समजून घेणे.
३) गांधीजींच्या आर्थिक विचारांतील विविध संकल्पनांचा अभ्यास.

माहितीची साधने

सदर संशोधनास संशोधकाने पुस्तके, विविध लेख, मागील संशोधन अहवाल, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

महात्मा गांधीजी हे अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. तरीही त्यांनी केलेल्या लिखाणातून, भाषणातून, मांडलेल्या विचारातून गांधीवादी अर्थशास्त्र हा प्रवाह पुढे आला. त्यांच्या विचारांचे आर्थिक प्रवाह पुढील संकल्पनातून दिसून येते.

शारीरिक श्रम

शारीरिक श्रमांच्या महत्त्वासाठी गांधीजींनी शिक्षणातच मुलोद्योगी शिक्षण ही संकल्पना मांडली. प्रत्येक व्यक्तीने शारीरिक श्रम केले पाहिजेत. श्रमामुळे व्यक्तिमत्व तल्लख राहते, समाधान आणि आरोग्य सुदृढता निर्माण होते. उत्पन्न मिळकतीच्या मार्गांमधील श्रम हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या गरजा स्वतः कष्ट करून भागविल्या पाहिजेत. कष्टाविन राहणे हा समाजातील एक रोग आहे. शारीरिक कष्ट जीवनविरोधी नाहीत तर जीवनाची पूर्ण अनुभूती घेण्याची ते साधन आहे असे ते म्हणत. भांडवल आणि श्रम या मध्ये सतत संघर्ष होत राहतो. जर सर्वांनी आपल्या गरजा भागविण्यासाठी श्रम केले तर कोणत्याही पद्धतीची विषमता समाजात राहणार नाही.

स्वदेशी, खादी आणि ग्रामोद्योग

महात्मा गांधी म्हणतात की "भारतात खेडी बुडाली तर भारत बुडेल" म्हणून त्यांनी खेड्यांकडे चला असा संदेश दिला. ग्रामीण भागात भेडसावणारे प्रश्न बेकारी, विषमता, दारिद्य, अज्ञान, अनारोग्य इत्यादी जोपर्यंत सुटत नाहीत तोपर्यंत स्वराज्य निर्माण होणार नाही. असे प्रश्न सोडविण्याचा मार्ग म्हणजे ग्रामोद्योग, हस्तोद्योग, लघुउद्योग खादी उद्योग निर्माण करण्यावर भर द्यावा. त्यांच्यामध्ये खादी हे अहिंसेचे प्रतीक आहे. खादिधारी माणूस कधीही हिंसा अहित, भ्रष्टाचार याला थारा देणार नाही. स्वदेशी वस्तूंचा पुरस्कार देशातील उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो मोठ्या उद्योगामुळे, अर्थव्यवस्थेच्या मुक्त व्यापार धोरणामुळे लहान उद्योग नष्ट होतात. कोणत्याही क्षेत्राच्या प्रगतीने बंधुत्वावर मर्यादा येऊ नये. नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करताना तंत्रज्ञान अनर्थाचे कारण बनू नये. यंत्र हे मानवाच्या कौशल्यात भर टाकणारे असावीत, मानवी भांडवलाची गुणवत्ता वाढवणारी असावीत. त्यांचा मोठ्या उद्योगांना विरोध होता कारण त्यामुळे नागरिकरण वाढते आणि ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष होते.

विकेंद्रीकरण

केंद्रित व्यवस्था व्यक्तीचे, समाजाचे शोषण करते त्यामुळे समाजात हिंसक वातावरण निर्माण होते. खेड्यातील प्रत्येक घरात छोट्या-छोट्या उद्योग निर्मितीला चालना द्यायला हवी त्यासाठी त्यांनी चरख्याचे उदाहरण दिले आहे. विकेंद्रीकरणच लोकशाही बळकट करू शकते असे त्यांचे मत होते. ग्रामीण भागातील गरिबी, विषमता, बेरोजगारी हे प्रश्न सोडविण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी उद्योगांचे विकेंद्रीकरण ही संकल्पना मांडली. त्यांना स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था अभिप्रेत आहे. त्यासाठी त्यांनी भांडवलशाही व समाजवादी केंद्रीय अर्थव्यवस्थेला विरोध केला. खेड्यात भांडवलाची कमतरता दूर करण्यासाठी नियोजनपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत अशी त्यांची तळमळ होती.

विश्वस्त संकल्पना

आर्थिक विषमता मिटविण्यासाठी महात्मा गांधींनी विश्वस्त ही संकल्पना मांडली. संपत्ती, मालमत्तेचा खरा मालक समाज आहे. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीने अतिरिक्त संपत्ती जमवू नये. ज्यांच्याकडे संपत्ती आहे त्यांनी त्यांचे विश्वस्त म्हणून काम करावे. अर्थव्यवस्थेतील विषमतेचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे संपत्तीचे असमान वाटप. राष्ट्रातील असुरक्षित समूहाचे उदात्तीकरण जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत आर्थिक विकासाचा पुढील टप्पा गाठता येणार नाही. विश्वस्त संकल्पना मांडताना संपत्ती किंवा मालमत्तेचे हक्क नष्ट करण्यात यावेत असे ते सुचवीत नाहीत तर मालमत्ता ज्याच्याकडे अधिक आहे त्यांच्या मनोवृत्तीमध्ये बदल करण्याचे तिचे उद्दिष्ट आहे. मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेपेक्षा जास्त असलेल्या मालमत्तेचा वापर समाजासाठी करावा.मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी धारिष्ट, दीर्घ कष्ट, बुद्धिमत्ता, सातत्य यांची गरज असते समाजातील श्रीमंतांकडे असणारे हे गुण टिकविणे आवश्यक आहे.

सर्वोदय

रस्किनच्या अन् टू दिस लास्ट ग्रंथ वाचून गांधीजी भारावून गेले. त्यांनी या ग्रंथाचे सर्वोदय असे गुजराती मध्ये भाषांतर केले. सर्वोदय म्हणजे समाजातील एका वर्गाचा नव्हे तर सर्व समाजाचा उदय असा आहे. जात-पात, धर्म-पंथ, श्रीमंत- गरीब, मालक- मजूर, जमीनदार- शेतकरी असा कोणताही भेद न ठेवता परस्परांमध्ये विश्वास आणि ऐक्यता निर्माण व्हावी हा विचार म्हणजे सर्वोदय होय. सर्वोदयात जीवनमूल्ये, राज्यसंस्थेचा किमान हस्तक्षेप, जीवनमान उंचावणे अभिप्रेत आहे. अहिंसा व नैतिक घटकांवर सर्वोदयाचे तत्त्वज्ञान अवलंबून आहे. सर्वोदयातून सामाजिक कल्याण घडवून आणता येईल याची गांधीजींना खात्री होती. विनोबा भावे व श्री जयप्रकाश नारायण यांनी हा विचार पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला.

पूर्ण रोजगार

खेड्यांची स्वयंपूर्णता देशाला पूर्ण रोजगाराकडे घेऊन जाते असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी विकेंद्रीकरणाचा त्यांनी पुरस्कार केला. तर केंद्रीकरण आणि उद्योगांची मक्तेदारी यास विरोध केला. पूर्णरोजगारीच्या निर्मितीसाठी कृषी, पशुपालन, लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तव्यवसाय यांना प्रोत्साहन द्यावे. उत्पादित मालाला स्थानिक पातळीवर बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी, अतिरिक्त उत्पादनाची निर्यात करावी यातून सर्व लोकांना पूर्ण वेळ काम मिळू शकेल आणि अर्थव्यवस्थेचे पूर्ण रोजगार हे उद्दिष्ट गाठता येईल. सरकारने यासाठी अनुदान, अल्प व्याजदरात कर्जाची उपलब्धता, तंत्रज्ञानाचा पुरवठा, अल्पकालीन प्रशिक्षणे, यंत्रांची प्रदर्शने यांचे आयोजन करावे. सरकारी उत्पन्नातून पायाभूत सुविधांची निर्मिती करावी असे महात्मा गांधीजींनी प्रतिपादन केले आहे.

कृषी विषयक विचार

देशातील बेरोजगारी दूर करण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी शेती व्यवसायास प्राधान्य दिले. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी कृषी हा सर्वात महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. त्यासाठी त्यांनी अल्प व्याजदरातील कर्ज, जलसिंचन, भूसुधारणा यासारख्या उपायांचा अवलंब करावा असे सुचवले. जमिनीवर शेतकऱ्यांचा अधिकार असावा. कृषी वित्त पुरवठ्यासाठी त्यांनी सहकाराचा पुरस्कार केला. कृषी क्षेत्र स्वयंपूर्ण झाले तर कुटीरोद्योग, पशुपालन, प्रक्रिया उद्योग इ. चा विकास होईल पर्यायांनी औद्योगिक क्षेत्र विस्तारेल आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. यातून खेडे आत्मनिर्भर बनेल, बेरोजगारीत घट होईल, लोकांचे राहणीमान सुधारेल. वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेईल असा व्यवसाय म्हणजे कृषी व्यवसाय होय. भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या खंडप्राय देशाच्या विकासासाठी प्राथमिक क्षेत्राच्या विकासावर भर दिला आहे.

नैतिकता आणि आर्थिक दृष्टिकोन

गांधीजींचे आर्थिक विचार नैतिकतेवर अवलंबून आहेत. व्यक्ती आपल्या भौतिक सुखासाठी अधिकाधिक संपत्ती जमा करण्यास प्रेरित होतो. परंतु हीच प्रेरणा व्यक्तीच्या नैतिकतेला धोका पोहोचवते. महात्मा गांधींच्या विचारांप्रमाणे अलीकडच्या काळात उदयास आलेले कल्याणकारी अर्थशास्त्र दिसून येते. त्यांच्यामते मनुष्याच्या समाधानातच अहिंसा लपलेली आहे. संपत्ती मिळवणे, वंचित वर्गाचे शोषण करणे याबाबत त्यांनी प्रचंड नाराजी व्यक्त केली.शक्तिशाली श्रीमंत व्यक्तींनी गरिबांचे शोषण करू नये. त्यांनी समाजाप्रती दया दाखवून आपल्या संपत्तीचा वापर करावा तरच सर्वोदय शक्य आहे. व्यक्तीने राष्ट्राच्या प्रती प्रामाणिक असावे. भ्रष्टाचार, असत्य, निरंकुश सत्ता या राष्ट्राच्या प्रगतीतील अडथळे आहेत यासाठी त्यांनी नैतिकतेवर भर दिला.

समारोप.

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार त्यांच्या जीवन मूल्यांची निगडित आहेत. सत्य, अहिंसा, समानता, साधेपणा, स्वदेशी या तत्त्वावर आधारित आहेत. श्रमप्रतिष्ठा, सर्वोदय, विकेंद्रीकरण, खादी व ग्रामोद्योग यांचा विकास, मर्यादित यांत्रिकीकरण, औद्योगिकीकरण, मानवी कौशल्य, लघुउद्योग, शेती आणि खेड्यांचा विकास यावर भर दिला आहे. महात्मा गांधीजींना स्वयंपूर्ण खेडी अभिप्रेत होती. किमान गरजा, उत्पन्नाचे समान वाटप यासाठी सरकारचा अल्प हस्तक्षेप त्यांनी मान्य केला. अलीकडे काळात कल्याणकारी राज्य निर्मितीसाठी गांधीजींच्या विचारांची अंमलबजावणी आवश्यक आहे असे दिसून येते.

संदर्भ :-

१) दास गुप्ता ए. के. (१९९६) गांधीजी इकॉनोमिक थॉट, न्यूयॉर्क रुटलेज.
२) शर्मा रमेश (१९९७) गांधीयन अर्थशास्त्र एक मानवी दृष्टिकोन, खोल आणि सखोल प्रकाशन दिल्ली.
३) सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा मो. क. गांधी, अनुवादक सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद (२००४)
४) प्रा. के. एच. ठक्कर (२००५) अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
५) विचारांचा इतिहास, प्रा. डॉ. जे. एफ.पाटील, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. (२००९)
६) महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचार व सद्य:स्थिती, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड.
७) महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार, डॉ.एम. बी. चौगले.
८) महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार, कु. स्मिता भिवा रणदिवे.
९) महात्मा गांधी जी की आर्थिक विचारून की वर्तमान समय मे प्रासंगिकता, राजकिशोर धामानी (२०१८)

रामोशी - बेरड समाजाचे ऐतिहासिक महत्व व सध्यस्थिती

(विशेष संदर्भ - कोल्हापूर जिल्हा)

संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. चंद्रकांत परशराम कुरणे
गोपाळ कृष्ण गोखले कॉलेज
कोल्हापूर

संशोधक विद्यार्थी,पीएच.डी.
अमोल बिरा माने
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

प्रस्तावना -

जाती ,जमाती हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे भयंकर वास्तव आहे येथील प्रस्थापित जातींनी धर्मसत्ता,राजसत्ता, अर्थसत्ता, आणि सांस्कृतिक सत्ता आपल्या ताब्यात राहावी यासाठी नियोजन पद्धतीने सर्व मार्गाचा वापर केला व या गोष्टी आपल्या ताब्यात ठेवल्या या व्यवस्थेने जात, पोट जात, उपजात भटकी जमात, विमुक्त जमात, आदिवासी जमात अशी कितीतरी शकलांमध्ये या भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये विभाजन केले आहे. संपूर्ण गाव गाड्याची प्रस्थापितांनी विषम व्यवस्था तयार केली आलूतेदार बलुतेदार यांना कमी मोबदल्यात आपले दास बनवले गेले सेवा करणाऱ्या समाजाला गावाच्या बाहेर ठेवून त्यांना अस्पृश्य गणले गेले व त्यांच्यावर फक्त सेवा करण्याची सक्ती केली गेली आदिवासी वनवासी हे गाव शिवाराबाहेर गाव गाड्या बाहेर वनात राहू लागले जंगल हेच त्यांचे जीवन बनले तर एका ठराविक समुदायास गुन्हेगार व भटके ठरवले गेले.

भटक्या विमुक्त समाजाचे स्वरूप व वर्गवारी

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये जीवन जगणाऱ्या भटक्या विमुक्त समाजाची अवस्था अस्पृश्य अपेक्षा भयानक आहे 31 ऑगस्ट 1952 रोजी तत्कालीन प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी विशेष ठरावाने 12 ऑक्टोबर 1971 सालापासून सुरू असणारा क्रिमिनल कायदा रद्द करून त्याचे स्वरूप बदलले परंतु खऱ्या अर्थाने 1960पासून भटका समाज तीन तारांच्या कुंपणातून मुक्त झाला. भारतातील इतर राज्यांमध्ये भटका समाजाला अनुसूचित जाति किंवा अनुसूचित जमाती मद्ये समाविष्ट करण्यात आले. महाराष्ट्रात मात्र भटक्या समाजाला आरक्षना साठी NT ची नवीन वर्ग वारी तयार करुन त्यामधे समाविष्ट करण्यात आले. सद्यस्थितीला भटक्या विमुक्त अशा 42जाती, जमती असल्याचे मानले जाते व त्याच्या पोट जातीची संख्या मात्र मोजगनतीत नाही महाराष्ट्रातील भटक्या समाजाची वर्गवारी मात्र पुढील प्रकारात करण्यात येते. १) शिकारी जाती २)पशू पालक जमाती ३)लोकांचे मनोरंजन करणाऱ्या जाती ४)भविष्य सांगणाऱ्या आणि भिक्षुक जमाती ५) निरनिराळे व्यवसाय करणाऱ्या जाती स्थूल मनाने गाव गड्यात यांचे वर्गीकरण पुढील तीन प्रकारे करण्यात येते

१) गावं वाल्यांना आवश्यक असणाऱ्या जमाती २) करमणूक करणाऱ्या जमाती ३) लोकांच्या दयेवर जगणाऱ्या जमाती

बेरड व रामोशी संबंध

रामोशी व बेरड ही एकच जात असून याचे अनेक पुरावे आज उपलब्ध आहेत महाराष्ट्रामध्ये यांना फक्त रामोशी म्हटलं जातं रामोशी याचा अर्थ रानवाशी रामोशी हा शब्द "राम वंशी "या शब्दापासून तयार झालेला नाही. रामोशी हा शब्द १०० ते १५० वर्ष्यापासून वापरात आहे. त्याचा अगोदरच्या काळात रामोशी हे बेडर किंवा बेरड या नावाने ओळखले जायचे आणि तसा उल्लेख पेशवे काळामध्ये केलेला आहे. १८२८ मध्ये नरवीर उमाजी नाईक यांनी इंग्रजांना लिहिलेल्या पत्रामध्ये रोमोश्याचं उल्लेख "रानवाशी " असा केला आहे. त्या काळात रामोशी डोंगर दऱ्या मध्ये राहत असत . त्यांचे मुख्य काम म्हणजे गावाचे रक्षण करणे,पिकांची राखण करणे. बेडर म्हणजे निर्भीड ,"कोणालाही न भिणारा " असा शब्दप्रयोग मुसलमानांनी त्यांचा पुस्तकामध्ये केलेला आढळतो. तसेच हा दक्षिण भारतात नायक, तलवार ,नायवाडी,नायकर , वाल्मिकी , पाळेगार , इ. नावाने ओळखला जातो. पूर्वी व आताही बेरडवर व रामोशी समाजात रोटी भेटी व्यवहार होतात

रामोशी - बेरड समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

बेरड रामोशी समाजाचे मूळ वस्ती स्थान हे दक्षिणेतील आहे त्या ठिकाणी त्यांना तलवार वाल्मिकी बेरड या नावाने ओळखले जाते प्राचीन काळापासूनच ही लढाऊ बेडर अशी लष्करी जमात आहे दक्षिण भारतामध्ये यांचे स्वतःचे राज्य असल्याचे दाखले मिळतात यामध्ये तंजावरचे भद्राप्पा नाईक कर्नाटकच्या भागात राज्य करणारी व मुघलांचा विरोध पत्करून छत्रपती राजाराम यांना जिंजीला जाण्यास मदत करणारी राणी केळदी चन्नम्मा यांचे राज्य बेरड - रामोशी समाजाचे होते. विजयनगरच्या साम्राज्यामध्ये रामोशी बेरड हे सेना नायकांच्या भूमिकेत असलेले आपणास दिसतात. कर्नाटकातील सुरपूर संस्थान, कल्याण कलबुर्गी संस्था हे सुद्धा बेरडांचेच होते छत्रपती शिवरायांच्या काळात महाराष्ट्र मध्ये रामोशी समाज हा किल्ल्यांची संरक्षण करणारा गावांचे मंदिराचे संरक्षण करणारा तसेच बहिर्जी नाईकाच्या रूपाने स्वराज्याची गुप्तहेर यंत्रणा सांभाळणारा समाज होता छत्रपती शिवरायांनी स्वराज्यासाठी रामोशी समाजाच्या अंगी असणाऱ्या बेडरपणाचा व धाडसीपणाचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला

पेशवाईच्या असतानांतर महाराष्ट्रावर इंग्रजी अंमल सुरू झाला. परिणामी मराठी सैन्याच्या लष्करामध्ये असणारा रामोशी यांना रखवालदारीच्या कामावरून कमी करण्यात आले परिणामी उमाजी नाईकांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजी सत्तेला देशामध्ये पहिल्यांदा आव्हान दिले पुणे पुरंदर मावळ या पट्ट्यामध्ये राजे उमाजी यांनी इंग्रजांना सोळंकी पळवून सोडले त्यावेळी त्यांची रामोशी बेरड समाजाचे 20 हजाराची फौज होती अशी नोंद आपणास सापडते त्यानंतर आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनी केलेल्या क्रांतिकार्यास त्यांना बेरडवर रामोशाने सहाय्य केले असाही इतिहास आपणास माहिती आहे.

आद्यक्रांतिवीर उमाजी राजे नाईक यांना पकडण्यासाठी मद्रास आर्मीच्या सत्तविसाव्या रेजिमेंटचा कॅप्टन अलेक्झांडर मॅकिन्टॉश याला नेमण्यात आले होते. त्याने त्यांच्याबद्दलचा सविस्तर वृत्तांत इ.स.1833साली मुंबईच्या गव्हर्नरला दिला. त्यात (पान नंबर-८,९) 'रामोशी लोक इतर लोकांसमोर आपापसात सांकेतिक भाषा वापरतात, आपली कौशल्ये आपल्यातच रहावीत यासाठी मराठी भाषेला सलग्न अशा बोली भाषेचा, सांकेतिक शब्दांचा उपयोग केला जात होता.',असा उल्लेख केला आहे. ती भाषा आज 'पारूषी' या नावाने प्रचलित आहे.

रामोशी समाजाची सध्यस्थिती

रामोशी महाराष्ट्रातील मागासलेली एक विमुक्त जमात असून . त्यांची लोकसंख्या मुख्यतः पुणे, सोलापूर, सांगली, सातारा, कोल्हापूर, अहमदनगर आणि औरंगाबाद या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात आढळते. कर्नाटक राज्यातही त्यांची तुरळक वस्ती आहे. तेथे त्यांना 'बेडर'किंवा बेडर म्हणून ओळखतात . या नावाने ओळखतात. महाराष्ट्र शासनाच्या विमुक्त जाती/भटक्या जमाती (DT-A)या विभागात 'बेरड' १ नंबरला व 'रामोशी' १४ नंबरला दाखविलेला आहे.ब्रिटिश राजवटीत ही जमात गुन्हेगार जमात म्हणून ओळखली जात असे. पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात ती मागासवर्गीय विमुक्त जमात म्हणून मान्यता पावली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रामोशी समाजातील असणाऱ्या ताकतीचा गुणांचा स्वराज्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करून घेतला व त्यांना मानाचे स्थान ही दिले मराठा अंमलात गावगाड्याच्या ग्रामव्यवस्थेत रामोशी समाजाला बलुतेदार म्हणून मान्यता दिलेली होती. बारा बलुतेदारांप्रमाणे त्यांना पारंपरिक खास व्यवसाय नसला, तरी त्या काळी गावच्या रक्षणाची जबाबदारी रामोशांवर असे, हाच पुढे त्यांचा व्यवसाय मानला गेला. त्याचा मोबदला गावचे शेतकरी, पाटील व ग्रामस्थ त्यांना देत असत. त्याला बलुते असे म्हटले जाई. काही गावांमध्ये त्यांना इनाम म्हणूनही जमिनी दिल्या गेल्या.

इंग्रजांनी 1871 साली लागू केलेल्या गुन्हेगारी कायद्याने या समाजाला गुन्हेगार घोषित करण्यात आले. तेव्हा पासून या समाजाची पिछेहाट सुरू झाली दक्षिण महाराष्ट्रात व विशेषतः कोल्हापुरात मूलतः रामोशी व बेरड समाजाची जास्तीत जास्त लोकसंख्या ही घटप्रभा नदीच्या तटावर व परिसरात असणाऱ्या जंगलामध्ये स्थिर झाली. रामोशी समाज हा इंग्रजांपासून पोलिसांपासून आपला ससे मीरा चुकावा यासाठी मोठ्या प्रमाणात जंगल परिसरात स्थिर झालेला आपल्याला दिसतो कोल्हापूर व परिसराची माहिती घेताना आपणास एक लक्षात येते की महाराष्ट्र व कर्नाटक राज्याच्या सीमेवर घटप्रभा नदीच्या काठावर व त्या परिसरात रामोशी बेरड समाजाची वस्ती मोठ्या प्रमाणावर आहे एकट्या गडहिंग्लज चंदगड आजरा या परिसरामध्ये 45 हजार पेक्षा जास्त रामोशी समाजाची लोकसंख्या असल्याची माहिती रामोशी समाजाच्या संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी मला दिली.

करवीर संस्थानात 27 जुलै 1918 रोजी छत्रपती शाहू महाराजांनी एका हुकूमद्वारे गुन्हेगारी जातीच्या लोकांची हजेरी बंद केली त्यामध्ये महार,मांग, बेडर, रामोशी या जातींचा समावेश होता त्यामध्ये जो कोणी गुन्हात सापडून शिक्षा झालेली असेल त्याची मात्र हजेरी माफ केली नाही या हुकूमाचा ताबडतोब अंमल करण्यात यावा अशी तजवीज महाराजांनी करून ठेवली. शाहू महाराजांच्या संरक्षण व्यवस्थेमध्ये सुद्धा या परिसरातील मुडशिंगी भेंडवडे बसर्गे या गावातील प्रमुख असे रामोशी समाजातील नाईक लोक शाहू राजांच्या सोबत असत. त्यांच्या संरक्षण व्यवस्थेमध्ये असत त्याचबरोबर शाहू महाराज शिकारीला जाताना प्रवासावर जाताना यांना सोबत घेऊन जात असत. यामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये रामोशी समाज आजरा, चंदगड, गडहिंग्लज,पन्हाळा, शिरोळ, हातकणंगले, या भागात अधिक प्रमाणात आढळतो. वरील तालुक्यामध्ये पाहिले असता आपल्यासाठी लक्षात येते की या तालुक्यामध्ये कोल्हापुरातील महत्त्वाचे किल्ले आहेत त्याचबरोबर हे तालुके जंगल दृष्टीने सुद्धा संपन्न आहेत १८४४ चा गडकर्यांचा उठाव याच परिसरात झाला होताहातकणंगले व शिरोळ या तालुक्यांमध्ये औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे हाताला काम मिळते म्हणून हा समाज या ठिकाणी स्थिर झालेला आहे.

रामोशी समाजामध्ये कसायला जमिनी नसल्यामुळे मिळतो रोजगार करून आपली गुजरात केली जाते. जागतिकीकरणाने भारतीय समाज व्यवस्थेला व भारतीय जाती व्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात ढवळून काढले भटक्या समाजावरती त्याचे चांगले वाईट असे परिणाम झाले व त्यातील एक चांगला परिणाम म्हणजे सर्वच भटक्या समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढीस लागले परिणामी रामोशी समाजात सुद्धा मुलं-मुली शिकू लागली साक्षर होऊ लागली व यातून आज सरकार दरबारी मोठ्या हुद्द्यांवर रामोशी समाजातले तरुण-तरुणी असलेले आपणास दिसतात आजही शासनाने यांच्याकडे असणाऱ्या कलागुणांचा वापर भारतीय संरक्षण दलामध्ये केल्यास या समाजाला रोजगारही मोठ्या प्रमाणात मिळेल व देशाला शूर बेडर अशी लष्करी जमात मिळेल आरक्षणाच्या दृष्टीने रामोशी समाजाची त्यांच्या हक्काच्या एसटी अनुसूचित जाती त्या प्रवर्गात आरक्षण मिळावे अशी मागणी आहे सद्यस्थितीला महाराष्ट्र शासनाने राजे उमाजी नाईक यांच्या नावाने रामोशी समाजासाठी स्वतंत्र महामंडळ निर्माण करून समाजाला लाभ देण्याचा प्रयत्न केला आहे

संदर्भ

1. माने लक्ष्मण विमुक्तायन १९९३a
2. महाराष्ट्र शासन भटक्या विमुक्तांची अनुसूची
3. चव्हाण रामनाथ जाती आणि जमाती
4. कुरणे चंद्रकांत(डॉ.) शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद निवडक शोध निबंध संग्रह शि.वि.इ.प.प्रकाशन २०११
5. अत्रे,त्र्यंबक नारायण, गुन्हेगार जाती, १९११
6. पवार,जयसिंगराव राजर्षी, शाहू छत्रपती जाहीरनामे व हुकूमनामाने, मेहता पब्लिकिशन, पान नं ९३

मुलाखत

1. श्री चव्हाण वसंतराव, भेंडवडे (संस्थापक-नरवीर उमाजी नाईक समाजसुधारक मंडळ)
2. श्री नाईक भरत, मिनचे (युवक अध्यक्ष - जय मल्हार क्रांती संघटना, महाराष्ट्र राज्य)

कोकण : उत्पत्ती, प्राचीन इतिहास आणि संदर्भ

श्री विनित व्यंकटेश देव
बाल मुकुंद लोहिया सेंटर फॉर संस्कृत आणि इंडोलॉजिकल स्टडीज
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
pravin03458@gmail.com

आजच्या काळात, कोकण हा महाराष्ट्र राज्यातील सहा प्रशासकीय विभागांपैकी एक आहे. उत्तरेकडील पालघर जिल्ह्यातील डहाणूपासून दक्षिणेला सिंधुदुर्गातील वेंगुर्लापर्यंत पसरलेली ही भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यालगतची जमीनीची उभी पट्टी आहे. भौगोलिक दृष्टीकोनातून कोकण प्रदेशात पश्चिमेला अरबी समुद्र आणि पूर्वेला दख्खनचे पठार, उत्तरेला दमण येथील दमण गंगा नदी आणि दक्षिणेला कारवार शहराच्या पुढे अंजेदिवा बेट आहे. पश्चिम बाजूला ७२० किमी लांबीचा किनारा सुरक्षितता, व्यापार, पर्यटन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी दृष्टीकोनातून नेहमीच महत्त्वाचा बनला आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या, कोकणची सीमा गुजरातपर्यंत आणि मलबार किनारपट्टीपर्यंत मानली जाते. कोकणाला 'अपरांता' आणि 'गोमांचल' या अतिरिक्त नावांनीही ओळखले जात असे. गोमांचल म्हणजे उत्तरेकडील दमण गंगा नदी आणि दक्षिणेकडील गंगावल्ली नदी यांच्यातील किनारपट्टीचा प्रदेश. आजच्या कोकण प्रदेशाची सीमा अहमदगणार, नाशिक, पुणे, सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर या ६ जिल्ह्यांशी लागून आहे आणि त्यामुळे तो महाराष्ट्र राज्य आणि किंबहुना भारत देशा साठी अतिशय मोक्याचा प्रदेश बनतो. ह्या सगळ्या बाबी लक्षात घेता कोकणच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

कोकण नावाची उत्पत्ती

स्कंद पुराणातील सह्याद्रिखंडानुसार, परशुरामाने आपली कुऱ्हाड समुद्रात फेकली आणि समुद्र देवाला आपली कुऱ्हाड जिथे पडली तिथपर्यंत परत जाण्याची आज्ञा केली. अशा प्रकारे परत मिळवलेल्या जमिनीचा नवीन तुकडा सप्तह-कोंकणा म्हणून ओळखला जाऊ लागला, ज्याचा अर्थ "पृथ्वीचा तुकडा", "पृथ्वीचा कोपरा" किंवा "कोपऱ्याचा तुकडा", संस्कृत शब्दांवरून व्युत्पन्न झाला: "कोणाचा अर्थ कोपरा आणि कणाचा तुकडा. कोकण हा शब्द मूळचा भारतीय आहे आणि त्याचा वापर खूप जुना आहे हे सर्वांना माहीत आहे पण तो नेमका कोणत्या क्षेत्राचा संदर्भ घेतो हे कधीच स्पष्ट झालेले नाही. अनेक अरबी भूगोलशास्त्रज्ञांनी भारताला भेट दिली आणि कोकणचा उल्लेख केतनकेम, कोमकम, कांकीन, कोकण आणि शेवटी कोकण-ताना अशा विविध नावांनी केला, जो इबू बटूता (इ. स. १३१०) याने दिला. कर्नल यूल यांच्या मते हे शेवटचे नाव त्यावेळच्या प्रांताचे योग्य नाव होते. चौदाव्या शतकातील एका इटालियन लेखकाने कोसिंटाना म्हणून लिहून याची पुष्टी केली आहे आणि १३७५ च्या कॅटलान नकाशामध्ये कोसिन्टागा म्हणून दिसते.

व्यापारी सुलेमानच्या प्रवासात इ.स. ८५१ कुमकुम देश बल्हार राज्याचा भाग म्हणून दर्शविला आहे. परंतु अल्बेरुनी, ज्यांच्याबद्दल कर्नल यूल म्हणतात की इतर जुन्या अरबी लेखकांपेक्षा त्यांना भारताबद्दल बरेच चांगले माहित होते, बल्हाराबद्दल काहीही बोलत नाही. त्याने तळह येथे राजधानी असलेल्या कोकण राज्याचा उल्लेख केला आहे आणि ब्रोच, सिंदन, सौबरह आणि ताना या किनारपट्टीवरील प्रवासाचे तपशील दिले आहेत. विशेष म्हणजे कोकणातील मैदानी प्रदेशात श्रण नावाचा प्राणी असल्याचेही अल्बेरुनी नमूद करतात. हा विचित्र प्राणी चतुष्पाद असून त्याच्या पाठीवर चार अतिरिक्त पाय आहेत. रशीद-उद-दीन सुमारे इ.स. १३०० मध्ये कोकणचा उल्लेख आहे, ज्याची राजधानी समुद्रकिनारी ताना आहे. पण पुढे त्यांनी गुजरातचा उल्लेख एक मोठा देश म्हणून केला आहे ज्यामध्ये कळंबे, सोमनत कांकण, ताना आणि इतर अनेक शहरे आणि शहरे आहेत. या संपूर्ण विश्लेषणावरून आपण आत्मविश्वासाने सांगू शकतो की कोकण हा एक वेगळा प्रांत होता ज्याची राजधानी ठाणे नावाची होती, ज्याचा उल्लेख अल मसुदी या प्रवाशाने किनाऱ्यावरील एक शहर म्हणून केला आहे.

ऐतिहासिक संदर्भ

प्रख्यात चिनी बौद्ध भिक्षू झुआनझांग यांनी आपल्या पुस्तकात या प्रदेशाचा कोकण देश असा उल्लेख केला आहे. वराहमिहिराच्या बृहत-संहितेत कोकण हा भारताचा प्रदेश आहे असे वर्णन केले आहे. १५ व्या शतकातील लेखक रत्नकोश यांनी कोकणदेश या शब्दाचा उल्लेख केला आहे. तिसऱ्या शतकातील स्ट्रॅबोच्या काळापासून हा प्रदेश नावाने ओळखला जातो.

रेव्हरंड अलेक्झांडर किड यांनी त्यांच्या हिस्ट्री ऑफ द कोकण (१८९४) या पुस्तकात म्हटले आहे की, कोकण या नावाला वेगवेगळ्या कालखंडात खूप वेगवेगळ्या सीमा होत्या. पुराणातील सात कोकणांचा उल्लेख काश्मीरच्या इतिहासात आढळतो आणि त्यात जवळपास संपूर्ण पश्चिमेचा समावेश होतो. प्रोफेसर एच एच विल्सन यांच्या मते भारताचा जवळ जवळ पूर्ण पश्चिम किनारा कोकण प्रदेशाने व्यापलेला आहे. ग्रँट डफने कोकणचा विस्तार तप्तीपासून सदाशिवगडापर्यंत किनारपट्टीपर्यंत आणि दख्खनच्या मोकळ्या मैदानापर्यंत अंतर्देशीय आहे असे मानले आणि अशा प्रकारे त्याने गुजरात आणि कितनारा या दोन्ही भागांचा आणि घाटांच्या वरच्या देशाचा समावेश केला.

आता कोकण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागांचा सर्वात जुना सत्यापित उल्लेख टॉलेमीच्या भूगोलात सुमारे इ.स.१५० आणि इ.स. ६६ ते २४० च्या दरम्यान अज्ञात लेखकाच्या "द पेरिप्लस ऑफ द एरिथ्रीयन सी" नावाच्या ग्रीक ग्रंथात. टॉलेमीने पश्चिम भारताच्या किनारपट्टीच्या क्षेत्राचे दोन प्रांतांमध्ये विभाजन केले - पहिला भाग लारीका किंवा लतादेश जो आता गुजरात आणि उत्तरेशी ओळखला जातो. कोकण आणि दुसरा आरियाका जो उर्वरित कोकण होता. पेरिप्लस लिराकाचा उल्लेख करत नाही परंतु त्याच भागाला बारुगाझा किंवा ब्रोच म्हणतात आणि खालच्या भागाला अरियाका म्हणतात ज्यात उर्वरित कोकण समाविष्ट आहे. त्याने असेही म्हटले आहे की अरियाकाने "चाच्यांचा देश" समाविष्ट केला आहे.

कोकणात स्थायिक झालेले परप्रांतीय

परदेशी लोकांपैकी प्रथम बेने-इस्रायल नावाच्या लोकांचे पूर्वज ६ व्या शतकात येमेनमधून भारतात आले असे मानले जाते. ते कोलाबा जिल्हाधिकारी कार्यालयाच्या उत्तरेकडील भागात विखुरलेले आढळतात आणि दुर्दैवाने त्यांच्या इतिहासाची कोणतीही पुरातन किंवा अलीकडील नोंद नाही. . तथापि कोचीनच्या ज्यूंचे म्हणणे आहे की ते पहिल्यांदा भारतात आले तेव्हा त्यांना बेने-इस्रायल राजपुरी येथे सापडले. त्यांना असे वाटले की बेने-इस्रायल ही एक प्राचीन संस्कृती आहे असे दिसते कारण इस्त्रायली लोक स्थानिक लोकांमध्ये चांगले मिसळले आहेत, काही हिंदू चालीरीती स्वीकारले आहेत आणि समाजासाठी एक वेगळे स्थान प्राप्त केले आहे.

पारशी देखील एक स्थलांतरित समुदाय होता जो कोकणात स्थायिक झाला आणि भारताला आपले घर बनवले. ते आठव्या शतकात आले असे मानले जाते. दीव येथे काही वर्षे राहिल्यानंतर ते प्रथम संजन येथे स्थायिक झाले, हे एक छोटेसे गाव आहे. डॉ. विल्सन ज्याला चंपानेर किंवा पाटणच्या राजपूत राजांचे मुख्य अधीनस्थ जयदेव मानत होते त्या राणाने त्यांना येथे स्थायिक होण्याची परवानगी दिली.

कोकणच्या इतिहासा मधल्या काही अद्भुत घटना

जेव्हा पोर्तुगीजांनी सालसेट ताब्यात घेतला तेव्हा त्यांना कान्हेरी गुंफा सापडल्या, ज्यांच्याबद्दल तसेच लेण्यांबद्दल सुरुवातीच्या इतिहासकारांनी अनेक अद्भुत विधाने केली होती. प्रमुख जोगी हे दीडशे वर्षांचे असल्याचे सांगण्यात आले. लेण्यांची संख्या ३,००० पेक्षा जास्त होती, प्रत्येकी एका नाल्याद्वारे पुरवलेली लहान टाकी होती. सोळाव्या शतकातील इंग्रज प्रवाशालाही हे अविश्वसनीय वाटले असते की पाणी चढावर नेण्याचे तंत्रज्ञान भारतीयांकडे आहे. कान्हेरी येथील गुहांमधून भूगर्भातील रस्ता काहींच्या मते केंबेला आणि काहींच्या मते आग्राला जात असे. अनेक पोर्तुगीज संशोधकांनी बाहेर पडण्याचे कोणतेही चिन्ह न पाहता सात दिवस प्रवास केला आणि त्यामुळे शेवटी त्यांना माघारी फिरावे लागले. एलिफंटा येथील हत्ती हे एका राजाचे काम होते ज्याच्या काळात तीन तास सोनेरी पाऊस पडत होता.

प्राचीन काळा पासून प्रवाशांनी नमूद केलेली ठिकाणे

किनाऱ्याची विविध वर्णने एकत्र करून व्हिन्सेंटने गोव्यापासून ताप्तीपर्यंतची सीमा अरियाकाला दिली आहे. या मजकुरात नमूद केलेली अनेक ठिकाणे ओळखणे अवघड असले, तरी कल्याण (कल्लीना) आणि वेंग्युलर खडक या दोन ओळखी आहेत, यात शंका नाही. पेरिप्लसच्या काळात कल्याण हे बंदर आधीच वाईट अवस्थेत होते. वेंगुर्ला खडकांचा उल्लेख अरियाकाच्या दक्षिणेकडील टोकावरील बेटे म्हणून केला जातो आणि त्यांना सेसेक्रिनाई म्हणतात. टॉलेमीने दिलेली बंदरे आणि पेरिप्लसमध्ये ब्रोच आणि वेन्हुर्ला खडकांमधील सोपारा, बासीनजवळील मंडागोरा, पलाईपोटमाई, मेलिझिगारा आणि टोपरॉन ही बंदरे आहेत. सोपारा येथे सेमुल्लाला १८८२ मध्ये इसवी सन ५० चे महत्त्वाचे बौद्ध अवशेष सापडले.

प्लिनी झिझेरस यांनी मेलीझिगारिस म्हणून उल्लेख केलेले एक ठिकाण वेगळे आहे कारण त्या ठिकाणाचे वर्णन 3 लोकांनी अगदी वेगळ्या पद्धतीने केले आहे. Indische Alterthumskunde Christian Lassen या त्यांच्या पुस्तकात त्यांनी Melizgaris ला सुवर्णदुर्ग येथे नमूद केले तर व्हिन्सेंटने जयगड येथे केले. प्राचीन साहित्यात टॉलेमीने या जागेला बेट, प्लिनीने नदी आणि बंदर आणि पेरिप्लसच्या लेखकाने जमिनीवरचे ठिकाण म्हटले आहे. आपल्याला हे लक्षात ठेवायला हवे की जंजिरा हा अरबी शब्द, ज्याचा उल्लेख दोन नावांवरून केला जाऊ शकतो, तो दांडा-राजापूरच्या खडकाळ बेटासाठी वापरला जातो, परंतु सुवर्णदुर्ग आणि मालवण येथील तत्सम खडकांसाठी देखील वापरला जातो. ही दोन्ही ठिकाणे, मुख्य भूमीवरील शहरांसह, ज्यांचे ते संरक्षण करतात, नंतर कदाचित मेलिझिगारिस किंवा झिझेरस म्हणून ओळखले जाऊ शकतात.

राज्यकर्ते आणि कोकणावर हल्ले

प्राचीन कोकणावर मौर्य, सातवाहन, त्रकूटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, कदंब आणि यादव घराण्यांचे राज्य होते. सातवाहन काळात पन्हाळकाजीची लेणी बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाचे आणि प्रसाराचे केंद्र होते. १० व्या शतकातील अरब व्यापाऱ्यांसह येथे एक समृद्ध व्यापारी बंदर होते.

सहाव्या शतकाच्या मध्यापासून कोकणात मौर्य आणि नळ घराण्यातील राजे राज्य करत असल्याचे दिसून येते. कोकणावर हल्ला करणारा पहिला चालुक्य राजा कीर्तिवर्मा (इ. स. ५५०-५६७) याचे वर्णन नळ आणि मौर्यांसाठी मृत्यूची रात्र असे केले जाते. कीर्तिवर्माचा नातू पुलकेशी दुसरा (इ. स. ६१०-६४०) ज्यांच्या नेतृत्वाखाली कोकण जिंकले गेले त्याचा शिलालेख, त्याच्या जनरल चंदा-दंडाची तुलना समुद्राच्या प्रचंड लाटेशी करतो, ज्याने मौर्यांना वाहून नेले. चालुक्य सेनापतीने शेकडो जहाजांसह मौर्य राजधानी पुरीवर हल्ला केला, ती पश्चिम महासागरातील भाग्याची देवी मानली जात होती. ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील वड येथील शिलालेखावरून असे दिसून येते की, सुकेतुवर्मा नावाचा मौर्य राजा कोकणात राज्य करत होता.

महान नौशेरवान (इ. स. ५३१-५७३) च्या कारकिर्दीत, पश्चिम भारत आणि पर्शिया यांच्यातील संबंध अत्यंत घनिष्ठ होते. जेव्हा अरबांनी येझदेजार्ड तिसरा (इ. स. ६३३) जो ससानियन राजांपैकी शेवटचा होता त्याचा पराभव केला, तेव्हा पर्शियन लोकांच्या अनेक तुकड्यांनी ठाण्याच्या किनाऱ्यावर आश्रय घेतला. संजनचे यादव सरदार जादव राणा यांनी त्यांचे आदराने स्वागत केले. पर्शिया जिंकल्यानंतर लगेचच काही वर्षांत अरबांनी पश्चिम भारताच्या किनाऱ्यावर अनेक हल्ले केले. बहरीन आणि ओमान येथून इ.स. 637 मध्ये झालेल्या एका हल्ल्यात त्यांनी ठाण्याजवळील कोकण किनारपट्टी लुटली.

सिलाहार राजवंशाचा उदय

या दरम्यान उत्तर कोकणात सिल्हारांचा उदय झाला आणि त्यांच्या वीस राजांनी उत्तर कोकणात इसवी सन ८१० ते १२६० पर्यंत ४५० वर्षांच्या मोठ्या कालावधीसाठी राज्य केले. अनेक संदर्भ आणि अनुदानावरून ठाणे सिल्हार हे शिवाचे उपासक होते असे दिसते. थाना सिल्हारांचा पहिला राजा कपर्दी हा आपण जीमुतवधनचा वंशज असल्याचा दावा करीत असे. पुलशक्तीचा मुलगा आणि उत्तराधिकारी, कान्हेरी गुंफा 78 मधील एका अलिखित शिलालेखात, कोकणातील मंगळपुरीचा राज्यपाल आणि राष्ट्रकूट राजा अमोघवर्षाचा नम्र सेवक म्हणून उल्लेख आहे. या वंशाचा पाचवा राजा झांझा याचा उल्लेख अरब इतिहासकार मसुदी याने इ.स. 9I6 मध्ये सैमूर (चेउल) चा शासक म्हणून केला आहे. 1094 च्या सिलाहार ताम्रपटात त्याने आपल्या कारकिर्दीत शंभूची बारा मंदिरे बांधल्याचा उल्लेख असल्याने तो कट्टर शैव धर्मीय असावा असे मानले जाते. अरिकेशरी राजाच्या कारकिर्दीत, ताम्रपट अनुदान दिनांक 1097 मध्ये, त्याचा उल्लेख कोकणातील चौदाशे गावांचा स्वामी म्हणून करण्यात आला आहे. चौदावा राजा मुमुनी किंवा अनंतदेव होता, ज्यांचे नाव इसवी सन 1081 आणि 1096 च्या दोन अनुदानांमध्ये आढळते. 1096 च्या अनुदानात अनंतपालचा संपूर्ण कोकणात चौदाशे गावांवर राज्य करणारा असा उल्लेख आहे. काही अपवाद वगळता, सिलाहारांची नावे संस्कृत आहेत आणि त्यांच्या जवळपास सर्व मंत्र्यांची आणि अनेक अनुदानितांची नावे दक्षिणेकडील संबंध दर्शवितात. अनेक अय्या किंवा उच्च जातीच्या द्रविड हिंदूंचा त्यांच्या दरबारात बराच प्रभाव होता असे दिसते. कायस्थ, बहुधा सध्याच्या कायस्तक प्रभूंचे पूर्वज, यांचाही उल्लेख आहे.

कुमार पाल (इ. स. 1143-1174) याने आपला सेनापती अंबड याला मल्लिकार्जुन या सिलहार राजाविरुद्ध लढण्यासाठी पाठवले ज्याने स्वतःला राजांचा आजोबा ही पदवी दिली होती. त्याचे पहिले आक्रमण अयशस्वी झाले असले तरी दुसऱ्या स्वारीत अंबडने मल्लिकार्जुनचा पराभव केला आणि त्याला ठार मारले. कुमार पाल यांच्या अधीन असलेल्या छत्तीस

जमातींमध्ये सिलाहारांचा उल्लेख आहे आणि अठरा जिल्ह्यांमध्ये कोकणचा समावेश आहे. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उत्तर कोकणावर देवगिरी यादवांच्या सरंजामशाहीचे राज्य होते असे दिसते, ज्यांचे मुख्यालय कर्नाळा आणि बस्सीन येथे होते. ठाण्याजवळ सापडलेल्या इसवी सन 1273 आणि 1291 च्या दोन अनुदानांमध्ये कल्याणमधील अंजोर आणि सालसेटमधील वावळा या दोन गावांच्या भेटीची नोंद आहे.

दक्षिण कोकण

रत्नागिरी जिल्ह्यात सापडलेल्या एका ताम्रपटावरील शिलालेखावरून सिलाहद्रांच्या दक्षिण कोकण शाखेत इ.स. ८०८ ते इ.स. 1008 या काळात प्रथम राष्ट्रकूटांच्या व नंतर चालुक्यांच्या अधिपत्याखाली राज्य करणारे दहा राजे होते असे दिसते. अखेरीस देवगिरी यादवांचा संपूर्ण कोकणावर वर्चस्व झाला. दुर्दैवाने, ही अनेक अनुदाने त्यावेळी देशाच्या स्थितीबद्दल कोणतीही माहिती देत नाहीत.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार

बरुगाझा (बरोच) आणि अरियाका (दक्षिण कोकण) येथून आफ्रिकेच्या किनारपट्टीवर मका, तांदूळ, लोणी, तिळाचे तेल, खडबडीत, कापसाच्या उत्कृष्ट वस्तू आणि साखर निर्यात केली जात असे. या मालवाहू जहाजे काही वेळा आफ्रिकेतून अरबी बंदरांवर जात असत. हा आफ्रिकन व्यापार अरबांच्या हाती होता की मूळ भारतीयांचा होता याविषयी शंका आहे, परंतु भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यापासून तांबड्या समुद्रापर्यंतची वाहतूक मुख्यतः अरबांच्या हाती होती यावर सर्व लेखकांचे एकमत आहे.

कॉपर प्लेट शिलालेख

कान्हेरीला दिलेल्या कालखंडातील आणि इतर गुहेतील शिलालेख हे कोरलेले दगड आणि ताम्रपट आहेत जे कोकणात मोठ्या संख्येने सापडले आहेत आणि ते त्या प्रदेशाच्या नवव्या शतकापासूनच्या इतिहासावर प्रकाश टाकतात. डॉ. बर्ड यांना १८३९ मध्ये कान्हेरी येथील एका अवशेषाच्या ढिगाऱ्यात ग्रेट चॅपल लेणी क्रमांक ३ समोर सापडलेला ताम्रपट राष्ट्रकूटांच्या २४५ व्या वर्षीचा आहे. चौथ्या किंवा पाचव्या शतकात मध्य आणि दक्षिण गुजरात आणि उत्तर कोकणावर या राजवंशाचे राज्य होते असे दिसते. पाचव्या शतकातील अक्षरांच्या स्वरूपाच्या अभ्यासावरून डॉ. बर्गेस हे इसवी सन ४६४ मधील गुप्तकालीन प्लेट असल्याचे मानतात. १८८१-८२ मध्ये चांदीच्या नाण्यांचे दोन होर्डे बॉम्बेमध्ये सापडले, दुसरे मुळगाव येथे. सालसेट मध्ये. त्यांच्या अंगावर शिलालेख होता, "प्रभु आणि महान कृष्णराजा, आपल्या आई आणि वडिलांच्या चरणी ध्यान करत होते". यावरून असे दिसते की कृष्ण नावाचा आरंभीचा राष्ट्रकूट राजा (इ.स. ३७५-४००), ज्याची नाणी यापूर्वीच नाशिकमधील बागलाण आणि सातारा येथील कऱ्हाड येथे सापडली आहेत, त्याच्याकडेही उत्तर कोकण होता.

प्राचीन ऐतिहासिक वास्तू

बॉम्बेच्या शेजारच्या सालसेट या छोट्या बेटावर गुहांचे पाच गट आहेत; कान्हेरी, कोंडिवटे, जोगेश्वरी, मंडपेश्वर आणि मागाठाण. घारापुरी बेटावर एलिफंटाची सुप्रसिद्ध लेणी आहेत. ठाणे जिल्ह्यात सालसेटच्या उत्तरेला जांब्रुग, कोंढाणे आणि चंदनसार येथे छोट्या गुहा आहेत. कुलाबा जिल्ह्यात महाडजवळील पाल आणि कुडा येथे अनेक लेणी आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण, खेड, दाभोळ, संगमेश्वर, गव्हाणे इत्यादी लेणी आहेत. बिशप होबर यांनी लिहिले आहे, "सालसेटमधील उत्खनन विशेषतः कान्हेरी येथील उत्खनन हे बहुधा अस्सल बौद्ध मंदिर, महाविद्यालय आणि मठाचे भारतातील सर्वात परिपूर्ण नमुने आहेत. हे महान मंदिर पूना येथील कार्ला मंदिराच्या सौंदर्यात बरोबरीचे नाही, परंतु ते एलोरा येथील विश्वकर्मा आणि भारताच्या या बाजूला असलेल्या इतर प्रत्येक स्थळापेक्षा जास्त आहे. लेणी सर्व स्पष्टपणे बौद्ध आहेत आणि त्यामध्ये 54 शिलालेख आहेत, जे पहिल्या ते नवव्या शतकापर्यंतच्या तारखा भिन्न आहेत. तथापि, फक्त दोन शिलालेखांमध्ये तारखा आहेत - एक इसवी ८५३ आणि दुसरा शके सन ८७७ आहे. ते कोकणातील सिलहार राजांचे आहेत. मलखेतच्या राष्ट्रकूटाच्या उपनद्या होत्या. हे शिलालेख जवळजवळ पूर्णपणे उलगडले गेले आहेत. काही शिलालेखांमध्ये पहलवी आणि संस्कृतचा वापर वगळता, जवळजवळ सर्व भाषा प्राकृत आहे. राजांची नावे दिलेल्या सहा शिलालेखांपैकी एक नाव देते. मधरीपुत्र आणि एक यज्ञश्री सातकर्णी किंवा गोतमीपुत्र II देते. कान्हेरीच्या सर्वात जवळच्या लेण्या, मंडपेश्वर आणि मृगथौ या ब्राह्मणी आहेत. मंडपेश्वर येथील लेणी पोर्तुगीजांनी ताब्यात घेतल्याने ते अधिक उत्सुक आहेत, ज्यांनी या जागेला मॉन्ट पेझियर म्हटले आहे. लेणी असलेल्या टेकडीवर त्यांनी एक चर्च आणि कॉलेज उभारले. त्यांनी गुहांमध्ये एक वेदी देखील स्थापित केली, जेणेकरून ते वरील

चर्चसाठी एक क्रिप्ट बनले. कुडाच्या लेण्या पूर्णपणे बौद्ध धर्माच्या आहेत आणि त्यांची एक मोठी सव्वीस मालिका आहे. ते जवळजवळ सर्व साधे आहेत आणि iu आकार वगळता, बरेच सारखे आहेत. एकूण चोवीस शिलालेख आहेत. या सहा शिलालेखांपैकी पाच शिलालेख ख्रिस्तानंतरच्या पाचव्या किंवा सहाव्या शतकातील आहेत; बाकीचे सर्व ख्रिस्तापूर्वीच्या पहिल्या शतकातील अक्षरांमध्ये आहेत आणि देणाऱ्याची नावे आणि भेटवस्तूचे स्वरूप नोंदवले आहे.

कोकणातील 'जगप्रसिद्ध' चाचे

समुद्री चाच्यांचा पहिला उल्लेख पेरिप्लसमध्ये आढळतो आणि ते १९ व्या शतकापर्यंत बॉम्बे आणि गोवा दरम्यानच्या किनारपट्टीवर दहशतवादी होते. त्यांच्या संदर्भात रेनेलने १७८० च्या सुमारास लिहिले: "एवढी सरळ किनारपट्टी असलेले फारसे देश नाहीत ज्यांच्याकडे समुद्रकिनाऱ्यालगत अनेक खाडी आणि बंदरे आहेत. अनेक उथळ बंदरे आणि किनाऱ्यावरून समुद्राचे स्पष्ट दृश्य यामुळे हा प्रदेश नेहमीच बनला आहे. समुद्री चाच्यांसाठी एक अनुकूल जागा. जमीन आणि समुद्राच्या वाऱ्या आळीपाळीने वाहतात आणि दिवस विभाजित करतात, जेणेकरून किनारपट्टीवर जाणाऱ्या जहाजांना जमिनीच्या दृष्टीक्षेपात ठेवणे बंधनकारक आहे." हि परंपरा ब्रिटिश काळा पर्यतं सुरु राहिली असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही कारण कान्होजी आंग्रे हे मराठ्यांच्या नौसेनेचे प्रमुख होते त्यांना ब्रिटिश चाचा म्हणायचे.

कोकणातील महत्त्वाच्या धार्मिक श्रद्धा

ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यातील सततच्या युद्धांमध्ये ब्राह्मणांची संख्या इतकी कमी झाली होती की ते फक्त गुहा आणि जंगलातच राहू शकत होते. त्यांना पुन्हा सत्तेवर आणण्यासाठी विष्णूचा सहावा अवतार जमदग्नी नावाच्या ब्राह्मणाच्या पुत्राच्या रूपात प्रकट झाला. हा अवतार जो परशु वरून परशुराम म्हणून ओळखला जात असे, म्हणजे कुऱ्हाड जे त्याचे शस्त्र होते. ते सह्याद्रीच्या शिखरावर उभे राहिले जे छळलेल्या ब्राम्हणांसाठी माघार घेण्याचे उत्तम ठिकाण होते आणि त्यांनी पश्चिमेकडे बाण सोडला आणि समुद्राला माघार घेण्याची आज्ञा केली. समुद्र मागे पडला आणि सुमारे तीस मैल रुंदीची एक पट्टी तयार झाली जी तेव्हापासून कोकण म्हणून ओळखली जाते. ब्राह्मणांनी ताबडतोब ही भूमी ताब्यात घेतली आणि तेथे स्थायिक झाले. तेव्हा परशुरामांनी त्यांना युद्धात नेऊन विजय मिळवून दिला.

स्थानिक मान्यतेनुसार बासेनजीक निर्मळ येथील मंदिर शंकराचार्यांच्या मृत्यूच्या स्मरणार्थ उभारण्यात आले होते. परंतु ते काश्मीरमध्ये मरण पावले आणि त्यांच्या अनेक आध्यात्मिक वंशजांनीही त्यांचे नाव धारण केले. हे मंदिर या वंशजांपैकी एकाच्या सन्मानार्थ बांधले गेले असण्याची शक्यता आहे.

दक्षिण कोकणातील माचलची टेकडी जिथे मुचकुंडी नदी उगवते तिथे मुचकुंदा ऋषींनी घडवलेल्या चमत्काराचे स्थान असल्याचे म्हटले जाते. ज्याने त्याला झोपेतून जागे केले होते, त्याला त्यांनी डोळ्यांच्या एका नजरेने नष्ट केले.

कोकणाला ऐतिहासिकदृष्ट्या फारसे प्रसिद्ध म्हणता येत नसले तरी, तिची लांबलचक किनारपट्टी आणि सोयीस्कर बंदरे, अरबी किनाऱ्याशी असलेली तुलनात्मक जवळीक यामुळे ते सर्वात आधीच्या प्रवाशांना ज्ञात झाले. सुपीक जमिनीची नैसर्गिक ताकद, मुबलक सागरी संसाधने आणि तेथील रहिवाशांच्या स्वभावामुळे नंतरच्या काळात तिला तिची संपत्ती किंवा व्याप्ती किती न्याय्य ठरली असती यापेक्षा जास्त महत्त्व दिले. बौद्धांनी आणि त्यांच्या नंतर ब्राह्मणांनी त्यांच्या सर्वात मोठ्या मठांच्या स्थापनेसाठी सालसेटची निवड केली. कोकणात अनेक ठिकाणी त्यांची गुहा मंदिरे आढळतात. स्थलांतरित पारशी, ज्यू, एबिसिनियन आणि बहुधा अरबांचे वंशज अजूनही कोकणात आढळतात.

References:

1) Saradesāya, Manohararāya (2000). "The Land, the People and the Language". A History of Konkani Literature: From 1500 to 1992. India: Sahitya Akademi. pp. 1—14. ISBN 978-8-1720-1664-7.)

2) https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/Gazetteer%20of%20Bombay%20Presidency/history_of_the_konkan/introduction.pdf

3) HISTORY OF THE KONKAN. By the Reverend Alexander Kyd, Nairne, (XIV, 1-131 PP), GAZETTEER, OF THE, BOMBAY PRESIDENCY, VOLUME 1 PART II

4) Voyage Of Nearchus, And The Periplus Of The Erythrean Sea, 1797, translated by William Vincent

5) Indische Alterthumskunde by Lassen, Christian, 1867
6) Hr. Wilson, 2, 3 ; Journal, II. 130.
7) THE TRAVELS OF MARCO POLO, THE COMPLETE YULE-CORDIER EDITION Including the unabridged third edition (1903) of Henry Yule's annotated translation, as revised by Henri Cordier; together with Cordier's later volume of notes and addenda (1920).

लांजा तालुक्यामध्ये निसर्ग पर्यटनासाठी प्रचंड वाव !

म. स . पाटील

गोषवारा

अनेक विकसनशील देशांनी ग्रामीण समुदायांच्या विकासाशी आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणाशी संबंधित आव्हानांचा सामना करण्यासाठी एक धोरण म्हणून निसर्ग पर्यटनाचा, ग्रामीण पर्यटनाचा अवलंब केला आहे. कोकणातील अनेक स्थाने यासाठी उपयुक्त आहेत. रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग हे दोन्ही जिल्हे पर्यटनासाठी ओळखले जातात . परंतु लांजा तालुक्यामध्ये पर्यटनाचा अजूनही विकास झालेला नाही. लांजा तालुक्यामध्ये ऐतिहासिक अशी अनेक ऐतिहासिक ठिकाणे आहेत की ज्या ठिकाणी कोकणातील प्राचीन संस्कृती जपली जात आहे. शिवाय उंच डोंगर ,नद्या ,धबधबे मंदिरे व अनेक देवरायांमधून प्रचंड जैवविविधता आहे या लेखांमधून लांजा तालुक्यामधील घटकांचा अनुकूल घटकांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शब्दकिल्ली : निसर्ग पर्यटन, ऐतिहासिक व नैसर्गिक ठिकाणे , प्रचंड वाव.

संशोधनाची पद्धत
1) क्षेत्र सर्वेक्षण
2) दुय्यम साधने

प्रस्तावना

रत्नागिरी जिल्ह्यामधील लांजा तालुक्यामधील लांजा हे मुंबई गोवा हायवेवरील एक महत्वपूर्ण शहर आहे .या शहराची पार्श्वभूमी पाहता याला फारसा ऐतिहासिक वारसा नाही. शिवकाळात प्रभांवल्ली व साटवली या गावांनाय फार महत्त्व होते .पेशव्यांच्या काळापासून 1ऑगस्ट 1879 पर्यंत वेंगुर्ले हा एक उपविभाग होता. तेव्हा लांजा हे राजापूरच्या एका तुटपुंज्या विभागाचे मुख्यालय होते. यावरूनच लांजाला फारशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी नव्हती हे लक्षात येते. परंतु या तालुक्यामध्ये अनेक नैसर्गिक आणि ऐतिहासिक ठिकाणे असल्यामुळे लांजा तालुक्यामध्ये पर्यटनासाठी प्रचंड वाव आहे . लांजा तालुक्यामधील ऐतिहासिक व नैसर्गिक ठिकाणी पुढील प्रमाणे 1) **इतिहासाचा साक्षीदार असलेले प्रभानवल्ली गाव** : लांजा शहरापासून साधारणपणे 25 किलोमीटर अंतरावर असणारे प्रभानवल्लीहे एक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेले महत्त्वपूर्ण गाव आहे .या गावा मध्ये इतिहासाची साक्ष देणाऱ्या अनेक गोष्टी आजही अस्तित्वात आहेत .पूर्वी हा एक सुभा होता .शिवकालात या सुभ्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. महाराजांनी सन 1676 मध्ये प्रभानवल्लीचा सुभेदार रामाजी आनंद यास पाठवलेल्या संदेशा मध्ये त्या सुभेदारास महाराज फर्मावतात "चोरी न करावी इमाने इतबारे साहेब काम करावे येसी तू क्रियाच (शपथ)केली आहेस तेणेप्रमाणे एक भाजीच्या देठास हात न लावणे" वरील संदेशा वरून शिवकालीन प्रशासनाची माहिती मिळतेच पण प्रभानवल्ली चा देखील उल्लेख मिळतो.

प्रभानवल्ली गावात असणारे आणखी एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण म्हणजे ऐतिहासिक गढी होय .सद्यस्थितीत ही गढी भग्नावस्थेत आहे. पण या गढीच्या ठिकाणी नदीच्या दिशेने असणाऱ्या तीन खोल्याआढळतात .येथेच भिंतीवर असणारा अरेबियन भाषेतील शिलालेख अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे .अनेक इतिहासकारांनी याचे वाचन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे पण अजूनही त्यास यश आलेले नाही. याशिवाय प्रभानवली मध्ये पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी असणारे एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण म्हणजे खोरनिनको धबधबा होय. पावसाळ्याच्या दिवसात या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर पर्यटक भेट देत असतात .मानवनिर्मित असणारा हा धबधबा केवळ कोकणच नव्हे तर त्यांच्या कोकणा बाहेरील लोकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू ठरला आहे .

2) **कोकणातील मिनी महाबळेश्वर माचाळ**

लांजा शहरापासून अवघे 32 किलोमीटरवर अंतरावर असणारे हे एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण आहे. निसर्गाने या पर्यटन स्थळाला भरभरून दान दिलेले आहे. म्हणूनच या ठिकाणी पर्यटनाच्या नवनव्या संकल्पना रुजवता येणे शक्य आहे . तिन्ही ऋतूमध्ये वेगवेगळी रुपे धारण करणारे हे एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण आहे . वर्षा ऋतूमध्ये इतरत्र लोप पावलेला 'पिरसा (लाकडाचा ओंडका पेटता ठेवून घरामध्ये उबदार वातावरण निर्माण करणे)या ठिकाणी अजूनही आहे. शिवाय मुचकुंद ऋषीची गुहा ,बैश्य कडा , समृद्ध देवराई या ठिकाणी आहे . वर्षामधील बहुतेक महिने या ठिकाणी धुकेअसल्यामुळे ढगातून चालण्याची अनुभूती घेता येते . कृषी आणि ग्रामीण पर्यटन यासाठी हे ठिकाण अत्यंत योग्य आहे. याशिवाय गिर्यारोहण ,रॅपलिंग, रिव्हर क्रॉसिंग ,ट्रेकिंग ,कॅम्पिंग ,राफ्टिंग यासारखे साहसी खेळ या ठिकाणी सुरू करता येऊ शकतात .

3) **कातळ शिल्पांचीओळख असणारे भडे व लावगण**

अनवट आणि अपरिचित ठिकाणे पाहण्यात एक वेगळाच रोमांच असतो .कारण तिथे वर्दळ नसते ,फारशी माहिती उपलब्ध नसते. अशा गावात जाणे रोमांचकारी असते .लांजा तालुक्यातील भडे या ठिकाणी कातळ शिल्पे आहेत .या ठिकाणी 14 चित्ररचना आहेत .एके ठिकाणी तब्बल सहा फूट लांबीची मनुष्यकृती कोरलेली आहे. यालाच खवण्या किंवा खवळंबा असे म्हणतात

भडेच्या गावाच्या शेजारी असणारे गाव म्हणजे लागवण होय. या ठिकाणी सुद्धा कातळ शिल्पे आहेत .या गावांचा विकास झालेला नाही परंतु नैसर्गिक समृद्धता मोठ्या प्रमाणावर या ठिकाणी पाहायला मिळते.

4) **ऐतिहासिक गढी - साटवली**

शिवाजी महाराजांनी कोकणात मोहीम आखून राजापूरची वखार लुटली .त्यावेळी व्यापाराच्या दृष्टीने भरभराटीस आलेली साटवलीची गढी ताब्यात घेण्यासाठी त्यांनी एक सुभेदार पाठवला होता याचा उल्लेख आढळतो .शिवकाळात मालाची ने-आण करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची भूमिका बजावणारे व त्याचबरोबर त्याभागातील एक प्रमुख व्यापारी ठाणे म्हणून सुद्धा साठवली ची ओळख होती. साटवली गढीची अवस्था वाईट असली तरी एक ऐतिहासिक ठिकाण म्हणून ते पाहण्यासारखे आहे

5) **कातळगाव**

लांजा शहरापासून जवळच असलेले जावडे- कातळगाव हा भाग सुद्धा नैसर्गिक दृष्ट्या समृद्ध आहे .जावडे जवळच्या कातळगाव या वाडीत ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असणारी अनेक कातळ शिल्पे पाहायला मिळतात. चौथ्या व पाचव्या शतकातील शैव , वैष्णव पंथाची ही लेणी आहेत ." कोकणच्या विशेष संदर्भात गंगावतरण कथेच्या आद्य शिल्पांकनाचे ऐतिहासिक परिशीलन" या लेखात श्री जोग ,दांडेकर व धनावडे यांनी यावर प्रकाश टाकला आहे . यातील उघड्यावर असणारी ही शिल्पे ऊन वारा पाऊस यांनी खराब झाली आहेत पण जी आत मध्ये आहेत ती सुरक्षित आहेत. स्थानिक लोक या ठिकाणाला 'भोयर'(भुयार)असे म्हणतात .यामध्ये प्रवेश करणे रोमांचकारी अनुभव आहे.गावातील गावकऱ्यांनी केलेली पाणी योजना ही पाहण्यासारखी आहे.

6) **लांजा शहर**

आज लांजा शहराचा उल्लेख विकसनशील शहर म्हणून केला जातो .लांजा तालुका हा आंबा काजू नारळ या पिकांसाठी प्रसिद्ध असला तरी या तालुक्यातील अनेक गावे ऐतिहासिक व नैसर्गिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहेत. लांजा शहरात प्रामुख्याने हिंदू व मुस्लीम बहुसंख्येने राहतात .दोन्ही धर्माचे लोक गुण्या गोविंदाने राहतात त्यांच्यात धार्मिक तेढ आपल्याला पाहायला मिळत नाही .हिंदूंचे सण जसे मोठ्या प्रमाणावर साजरे करतात. त्याचप्रमाणे मुस्लिमांचे सणही उत्साहात साजरे केले जातात. राज्यांमध्ये सय्यद चांद बुखारी अली फकीर नावाच्या एका संताची कबर आहे .सुमारे 400 वर्षापूर्वी ते येथे राहत होते. त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ

दरवर्षी माघ पौर्णिमेला उरूस आयोजित केला जातो. या ऊरूसाला मुंबई कोल्हापूर ,सांगली सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यातील भाविक मोठ्या संख्येने हजेरी लावतात.

नैसर्गिकदृष्ट्या शहराच्या चारही बाजू नैसर्गिक दृष्ट्या समृद्ध आहेत. प्रामुख्याने यामध्ये कुवे , वनगुळे ,इंदवटी ही गावे सहा ते सात मैलाच्या अंतरावर आहेत. या ठिकाणी असणारी मंदिरे व नैसर्गिक सौंदर्य अनुपम असे आहे .कुवे येथील गणपतीचे मंदिर अनेक भाविकांचे श्रद्धास्थान आहे. इंदवटी याठिकाणी पावसाळ्याच्या दिवसात असलेला धबधबा मन मोहून टाकतो. याशिवाय कोंड्ये, खावडी व निवोसी ही गावे सुद्धा पाहण्यासारखी आहेत .या गावात चांगल्या प्रकारचे जंगल आहे .लांजा शहराच्या उत्तरेला आंजणारी नावाचे एक गाव आहे या या गावांमधील नदीच्या किनारी दत्ताचे ठिकाण आहे .भाविक व पर्यटकांसाठी हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठिकाण आहे . तेथील मंदिराच्या जवळून वाहणारी नदी व एकूण तेथील वातावरण आपले मन उत्साहित करते .या ठिकाणी गरम पाण्याचा झरा देखील आहे .

लांजा शहराच्या पश्चिमेकडे झापडे व कांटे ही दोन गावे आहेत जी माजळहून येणाऱ्या तलावाच्या पाण्याने समृद्ध झाली आहेत. नैसर्गिक दृष्ट्या समृद्ध अशा कांटे या गावात अलीकडील काळात 'मन फितूर झाले' या सिनेमाचे शूटिंग झालेले आहे. यावरूनच आपले असे लक्षात येते की ही गावं नैसर्गिकदृष्ट्या किती समृद्ध आहेत याची प्रचिती येते.

लांजा तालुका हा जसा ऐतिहासिक सामाजिक व धार्मिक या बाबींसाठी प्रसिद्ध आहे त्याच प्रमाणे हा तालुका एका प्रयोगशील शेतकऱ्यांच्या ओळखी साठी प्रसिद्ध आहेत काही प्रयोगशील शेतकरी म्हणजेच हरिचंद्र देसाई होय या प्रयोगशील शेतकऱ्याने जवळपास तेरा एकरावर फणसाचे क्षेत्र विकसित केले आहे. यात त्यांनी आपल्याला माहित असलेल्या कापा आणि गरपा यांच्या पलीकडे जाऊन जगभरातील जवळजवळ 76 जातीच्या फणसाच्या झाडांची लागवड केली आहे .एवढ्या मोठ्या क्षेत्रावर उत्पादन घेणारे ते महाराष्ट्रातील एकमेव शेतकरी आहेत. महाराष्ट्रात माणसाच्या शेतीला चालना देण्यासाठी हरिश्चंद्र देसाई यांनी एक नर्सरी देखील सुरू केली आहे .या नर्सरीतून त्याने लाकडाऊन च्या दरम्यान सांगली नाशिक पुणे कराड सातारा आणि सोलापूर अगदी मराठवाड्यात पर्यंत जवळपास तीन हजार फणसाच्या झाडांची विक्री केली आहे.

सारांश

थोडक्यात लांजा तालुका हा ऐतिहासिक व नैसर्गिक दृष्ट्या समृद्ध आहे. शहरातील चकचकीत झगमगाटापेक्षा खेड्यातील साधे राहणीमान, स्थानिक परंपरा व खाद्यसंस्कृती याबद्दल पर्यटकांना कुतूहल असते. यासाठी जाकडी लोकनृत्याचे आयोजन करता येईल .काजूच्या भागांमध्ये ओल्या काजूगराची भाजी व स्थानिक पदार्थांच्या मेजवानीचे आयोजन करता येईल. शेतीच्या विविध पद्धती, जेवणात शेतात पिकलेली ताजी भाजी, ताजी फळे, शेतीकामात सहभाग याद्वारा पर्यटकांना एक वेगळा अनुभव मिळू शकतो. लांजा या ठिकाणी निवास करून आसपासचा प्रदेश पाहता येणे शक्य आहे त्यामुळे या तालुक्याचा पर्यटनाच्या दृष्टीने विकास होण्यास वाव आहे.

संदर्भसूची

1) वृत्तपत्रे, नियतकालिके
2) वेब समर्थन

खानदेशातील ‘लळिंग’ किल्ला : ऐतिहासिक परिचय

पूनम अनिल शिंत्रे, W/O श्री. विश्वजित श्रीधर खानकरी
25a, राजेंद्रनगर, गोंदुर विमानतळ रोड, शनिमंदिर जवळ,
पूनम सुपर शॉप, देवपूर, धुळे.424005.
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ(इतिहास विभाग), चर्चगेट, मुंबई.
Email : punam.shintre121@gmail.com

गोषवारा:-

किल्ले हे महाराष्ट्राचे वैभव असून खानदेशचा अभ्यास करत असताना येथील किल्ल्याकडे सहजच लक्ष्य वेधले जाते. महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचा विचार केला तर खानदेशातील किल्ले अभ्यासाच्या तुलनेत दुर्लक्षित आहेत. या भागातील किल्ल्यांचा अभ्यास आणि लिखाण पुरेश्या प्रमाणात झालेले दिसून येत नाही. खानदेशामधील किल्ला लळिंग हा मध्ययुगीन काळाची साक्ष देणारा आहे. मध्ययुगामध्ये राजधानी म्हणून प्रसिद्ध असलेला किल्ला यादवकालापासून अस्तित्वात असल्याचे सांगितले जाते. या किल्ल्याने फारुकी,बहामनी,पेशवे,होळकर या घराण्यांची कारकीर्द पाहिली आहे.राजधानी असलेल्या या किल्ल्याचा इतिहास पराक्रम गाजवणाराच असेल हे सत्य नाकारता येत नाही. राजधानीची निवड करत असताना त्याचे स्थान, मजबुतपणा, चढाई, त्याचे महत्व लक्ष्यात घेतले जाते. यावरून लळिंग किल्ल्याचे महत्व कळते. पण काळानुसार महत्व कमी होते आणि त्याचा भक्कमपणादेखील. याच कारणामुळे हा किल्ल्याचे महत्व कमी होत चालले आहे.एक इतिहासप्रेमी संशोधक म्हणून या किल्ल्याचा इतिहास यावर प्रकाश टाकण्याचा एक छोटासा प्रयत्न आहे.

प्रस्तावना-

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील अतिशय संप्पन असलेला एक सुभा ‘खानदेश’. 'खानदेश म्हणजे खानांचा देश.'[1] या खानदेशाचे प्रशासकीयदृष्ट्या नियंत्रण व संरक्षण करण्यासाठी पश्चिम खानदेश व पूर्व खानदेश असे विभाग करण्यात आलेले होते. भौगोलिक परस्थितीनुसार संप्पन असलेला प्रदेश म्हणून खानदेशाला ओळखले जाते. प्राचीन काळापासून मोलाचा वारसा लाभलेला हा सुभा मध्ययुगीन काळातदेखील त्याची प्रचिती दाखवून देतो. याचा पुरावा म्हणजे या भागात डौलाने उभे असलेले किल्ले महत्वाचे आहेत. खानदेशाचा विचार करता महाराष्ट्रातील इतर भागातील किल्ल्याच्या तुलनेत संशोधनाच्या दृष्टीने मागे राहिलेले आहेत. अश्या या किल्ल्यांमध्ये त्या काळी राजधानी असलेला किल्ला ‘लळिंग’ हा या आजच्या संशोधनाचा विषय आहे.

विषयविवेचन :-

किल्ले ‘लळिंग’ भौगोलिक स्थान-

मुंबई-आग्रा महामार्गावर प्रवास करताना धुळ्याहून नाशिक कडे जावू लागले की गाळणा डोंगररांग आहे तिला छेदून हा महामार्ग पुढे जातो. याच मार्गावर तब्बल पाचशे वर्षापासून सत्ता गाजवणाऱ्या फारुकी घराण्याचा एक बलशाली भक्कम असलेला आणि धुळ्याची राखण करणारा अगदी धुळ्यापासून जवळच दहा किलोमटरवर उभा ठाकलेला 'लळिंग' किल्ला अगदी ताठ मानेने डौलात उभा आहे.[2] समुद्रसपाटीपासून 593मीटर(जवळजवळ 1995फूट) तर पायथ्यापासून 600फूट उंची असलेला लळिंग किल्ला खानदेशातील किल्ल्यांची उंचीनुसार गणना केली तर भामेर नंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. किल्ल्याकडे पाहता सौंदर्याच्या दृष्टीने देखील तो पुढेच आहे.

लळिंग किल्ला आणि रामचंद्रपंत अमात्य यांनी किल्ल्याचे केलेले वर्णन:-

'लळिंग' किल्ल्याची रचना पाहता घाणेकर म्हणतात, रामचंद्र पंत अमात्य यांनी केलेल्या किल्ल्याचे वर्णन अगदी हुबेहूब ‘लळिंग’ ला लागू पडते. असे वाटते ते आधी या गडावर येवून गेले होते. “ज्यास पाहिजे राज्य त्याणी, गडकोट हेच राज्य,गडकोट हेच राज्याचे मूल, गडकोट म्हणजे खजिना,गडकोट म्हणजे राज्य लक्ष्मी,गडकोट म्हणजे सुखानिद्रागार किंबहुना गडकोट म्हणजे

आपले प्राण संरक्षण.संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग."[3] असे मानून किल्ल्यांना संरक्षण देणे महत्वाचे आहे. "तैसेची गडावरी आधी उदक पाहून किला बांधावा.'[4] या उक्तीनुसार जेथे पाण्याचा साठा मुबलक प्रमाणात आहे तेथेच किल्ला बांधावा हा निकष अमलात आलेले दिसतो. 'लळिंग' किल्ल्याची रचना या काळात ही तशीच पाहायला मिळते परंतु त्यावरचे अनेक अवशेष नामशेष झाल्याचे दिसते.

'लळिंग' किल्ल्याचा इतिहास:-

मध्ययुगीन कालखंडामधील खानदेशात 'लळिंग' हा महत्त्वाचा परगणा होता.त्याचा उल्लेख परगणे 'फातीमाबाद' उर्फ 'लळिंग' असा आढळून येतो.[5] तसेच काही ठिकाणी फतहबाद असे नाव देण्यात आलेले आढळून येते. 'लळिंग' हा राजधानी असलेला एक किल्ला असल्यामुळे तो किल्ला किती महत्वाचा आहे हे आपल्याला लक्षात येते. मध्ययुगाचा विचार करता प्राचीन काळी खानदेशावर यादवांची सत्ता समाप्त होवून मध्ययुगीन कालखंडामध्ये इस्लामी राज्याचा उदय झालेला दिसून येतो. फारुकी राजांची राजवट उदयास आलेली दिसते.

'लळिंग' किल्ला आणि फारूकी घराणे :-

'लळिंग' किल्ल्याचा पहिला उल्लेख हा फारुकी काळात येतो.फारुकी राजांनी लळिंग किल्ला बांधला असे म्हटले जाते. फारुकी घराण्याचा संस्थापक 'मलिक राजा' याने खानदेशाला भौगोलिक व राजकीयदृष्ट्या एकत्र बांधण्याचा चांगला प्रयत्न केला होता. त्याने त्याचा मोठा मुलगा नसीरखान याला लळिंगचा प्रदेश तर त्याचा छोटा मुलगा इफ्तिखार खान याला थाळनेर चा प्रदेश दिला होता. नसीरखानने प्रदेश ताब्यात आल्याबरोबर सत्ता हाती घेतली. 'लळिंगचे' महत्व लक्षात घेवूनच राजधानी चा दर्जा दिला. राज्यविस्ताराच्या महत्वकांक्षीपणामुळे आणि किल्ल्याचे महत्व ओळखून 'लळिंग' किल्ल्याला राजधानीचे स्थान मिळाले.

बहामनी राज्याचा सुलतानाने आपला मुलगा 'अल्लाउद्दीन बहामनी' याचा विवाह नसीरखानची मुलगी 'आगा जैनब' हिच्याशी व्हावा ईच्छा व्यक्त केली आणि त्यांचा विवाह इ.स.1429 मध्ये मलिक नसीरखान ने मोठ्या थाटामाटात लळिंग किल्ल्यावर साजरा केला.[6] साम्राज्यवाढीसाठी केलेला हा विवाहसोहळा मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध झाला असला तरी दुर्दैवाने तो फारसा यशस्वी झालेला दिसून येत नाही. लग्नानंतर काही कालावधीतच हा विवाह संपुष्टात आलेला दिसतो. फेरिस्ता नुसार, इ.स. 1436/ हिजरी 840 या साली नसीरखानच्या मुलीने आपल्याला वाईट वागणूक देण्यात येत असल्याचे पत्राद्वारे आपल्या पित्याला कळवले. परिणामी नसिरखान याने जावयाबरोबर असलेले सर्व संबंध तोडून टाकले. हिजरी 841 म्हणजेच इ. स. 1437 साली गुजराथ च्या सुलतानाच्या चिथावणीवरून बहामनी राज्यावर आक्रमण केले, बहामानिंच्या विरोधात असलेल्या दक्षिणी अधिकाऱ्यांनी त्याला पाठिंबा दिला. याच जोरावर त्याने स्वतःच्या नावाने खुतबा वाचला. पण या युद्धा मध्ये त्याला यश मिळाले नाही. याउलट त्याला त्याचे 20 हत्ती आणि आपले सर्व रण साहित्य गमवावे लागले.[7] क्षुल्लक कारणांवरून नासीरखानने उचललेले पाऊल त्याच्यासाठी घातक ठरले. एक सत्ताधीश असताना देखील त्याला पराभव पत्करावा लागला. या घटनेचा त्याच्या मनावर खोल परिणाम झाल्याने काही अवधितच त्याला मृत्यूशी सामना करावा लागला. 40 वर्ष यशस्वी कारकीर्द असूनदेखील त्याला मानसिक दृष्ट्या हतबल होऊन मृत्युला सामोरे जावे लागले. हिजरी 841/ इ. स. 19 सप्टेंबर,1437 ल नसीर खान यांचा मृत्यू झाला. त्याच्या मुलाने त्याचे दफन त्याच्या वडिलांच्याशेजारी थाळनेर येथे केले.[8] याचे अवशेष आजही आपल्याला पाहायला मिळतात.

यावरून 'लळिंग' किल्ला आणि फारुकी घराणे यांचा घनिष्ठ संबंध असल्याचे दिसते. खानदेशमध्ये फारुकी घराण्याची सत्ता इ.स.1382 ते इ.स.1601मध्ये 200 वर्ष प्रदीर्घ कालावधी पर्यंत अस्तित्वात होती. याच काळात 'थाळनेर व लळिंग' या दोन किल्ल्यांना राजधानीचा दर्जा यांच्या कारकिर्दीत प्राप्त झाल्याचे दिसते.[9]

'लळिंग' किल्ल्याचा ऐतिहासिक संघर्ष हा फक्त फारुकी घरण्यापुरता नसून त्या नंतर देखील सुमारे 450 वर्षानंतर अबाधित राहिलेला दिसतो. इ.स.1752 मध्ये श्रीमंत सुभेदार मल्हारराव होळकर(प्रथम) व मराठी सैन्याने भालकीच्या युद्धात निजामाचा पराभव केल्यानंतर हा किल्ला होळकर साम्राज्याच्या अंतर्गत आला . त्यामुळे मराठी साम्राज्यात श्रीमंत सुभेदार मल्हारराव होळकरांच्या(प्रथम) अधिपत्याखाली लळिंगचा कारभार चालत असे.हा किल्ला होळकर साम्राज्याच्या अंतर्गत सामील झाला. मराठी सत्तेचा अंत हाच या होळकर घरण्याचा अंत असे म्हणून लळिंग किल्ल्याची सत्ता ही होळकर यांच्याकडून ब्रिटिशांनी काढून घेतली. इ. स.1818 साली साम्राज्य विस्ताराच्या नावाखाली ब्रिटिशांनी या किल्ल्याचा वापर न करताच किल्ल्याची नासधूस केली. त्यामुळे या किल्ल्यावर असलेले अवशेष भग्न झालेले दिसतात.

लळिंग हा मध्ययुगीन कालखंडातील महत्त्वाचा किल्ला होता. लळिंग किल्ला राजधानीचे ठिकाण म्हणून या काळात प्रसिद्धीस आलेले होते.फारुकी घराणे कालखंड, पेशवेकाळ आणि माराठेशाहीचा शेवट या कालावधीत लळिंग किल्ल्याचे स्थान अबाधित राहिलेले आहे. परंतु ब्रिटिशांनी इ. स. 1818 साली किल्ल्याची केलेली नासधूस पाहता किल्ल्याचे खूप नुकसान झालेले दिसते.

उपसंहार:-

मध्ययुगीन काळामध्ये 'लळिंग' किल्ल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले होते.लळिंग किल्ल्याच्या आसपास चा प्रदेश लळिंग गाव म्हणून ओळखला जातो. फारुकी काळात या किल्ल्याची बांधणी केलेली असे म्हटले तरी लळिंग किल्ल्याच्या बाजूला यादव कालीन पुरावे पाहता प्राचीन काळात देखील हा किल्ला अस्तित्वात होता असे दिसते. या किल्ल्याचे महत्व लक्ष्यात घेता त्याची झालेली आजची दुरावस्था पाहून 'लळिंग' किल्ल्याचा सखोल अभ्यास ही गरज आहे. असे या निष्कर्षावरून दिसून येते.

निष्कर्ष:-

1. खानदेशामधील किल्ले 'लळिंग' हा भौगोलिक दृष्ट्या भक्कम होता.
2.मध्ययुगीन कालखंडामध्ये 'लळिंग' किल्ला राजधानी म्हणून महत्वाचा होता.
3. 'लळिंग' किल्ल्याचे स्थान मोक्याचे व साम्राज्य विस्तारासाठी महत्वाचे होते.
4.फारुकी घराण्याने साम्राज्यवाढ करण्यासाठी 'लळिंग'किल्ल्याचा राजधानी म्हणून स्वीकार केला.
5.मध्ययुगीन खानदेशातील 'लळिंग' किल्ल्याचे स्थान अबाधित राहिले.

संदर्भ सूची:

1.शहा.जी.बी., मध्ययुगीन खानदेश,प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव, जानेवारी,2015, पा.नं.7
2.घाणेकर.प्र.के.,गडदर्शन,स्नेहल प्रकाशन, पुणे, मे 2014,पा.नं.75.
3.रामचंद्रपंत अमात्य,ढेरे. रा. म.(संपा.), आज्ञापत्र,पद्मगंधा प्रकाशन,पुणे, जुन,1969, पा. नं.101.
4.शाहू दप्तर,रुमाल क्र.13,पुडके क्र.1 (अप्रकाशित).
5.माटे.श्री.म.,मध्ययुगीन महाराष्ट्र,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई,ऑक्टो.2020,पा.नं.3.
6.पाळंदे आनंद, दोंगरयात्रेत दिसलेल्या दुर्गवास्तू, पा. नं. 220
7. फेरीस्ता, गुलशन-ई-इब्राहिमी, कुंटे. भ. ग.(अनुवादक), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथम आवृत्ती, 1982, पा. नं. 519.
8.पूर्वोक्त, पा. नं. 520.
9.घाणेकर.प्र.के.,गडदर्शन,स्नेहल प्रकाशन,पुणे, मे 2014,पा.नं.76.

कोकणातील ग्रामपंचायत संस्थांचा इतिहास

गणेश श्रीराम खातू
email - gskhatu@gmail.com

पार्श्वभूमी

आधुनिक भारतात खेडेगावाचे कामकाज ग्रामपंचायत नावाची स्थानिक स्वराज्य संस्था पहाते. यात सरपंच प्रशासकीय प्रमुख असतात, त्यांना सहाय्य करण्यासाठी उप सरपंच व ग्राम पंचायत सदस्य असतात आणि ग्रामसेवक सचिव म्हणून काम पाहतात. मात्र भारतात फार पूर्वी पासून गावाचा कारभार अथवा व्यवस्थेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी गाव पंचायत अस्तित्वात होती. गावातील स्थानिक गरजा गावातच पूर्ण करण्यासाठी प्रामुख्याने निर्माण झालेली ही व्यवस्था काही उच्च वर्णीय वर्गाची मक्तेदारी होती. आधुनिक काळात त्यास लोकशाही पद्धतीचे रूप प्राप्त झाले आहे. असे असले तरी त्याचा ऐतिहासिक आलेख घेताना आपल्याला प्राचीन ग्राम व्यवस्थेचा इतिहास पाहावा लागतो. इतर संस्थांप्रमाणेच ग्राम विकास संस्था आणि त्याची कारभारी यंत्रणा म्हणजेच गाव गाडा सतत बदलत राहिले आहे. एखादे संकट अथवा परचक्र आले तर हा क्रम खंडित होत होता किंवा तत्कालीन प्रशासनास साजेसा होत असे. प्राचीन भारतीय ग्रंथातून पंचायतीचा जो उल्लेख आलेला आहे त्यावरच मुख्यत्वे आपला हा समज आधारलेला आहे. अर्थात लोकशाही संस्था असा आज आपणास जो अर्थ अभिप्रेत आहे, तो या पुरातन लोकशाही संस्थांमध्ये तशा अर्थाने नव्हता.

प्रत्येक गावातून सर्वसाधारणपणे गावपंचायती सारख्या संस्था आपल्याकडे अस्तित्वात होत्या एवढेच फार तर ऐतिहासिक पुराव्यावरून आणि आजही अस्तित्वात असलेल्या ग्रामस्थ मंडळावरून दिसून येईल. शासन चालवणे त्यामध्ये अभिप्रेत नसून गावाच्या अगर लोकांच्या सुख सोयींची व्यवस्था गावानेच करून घ्यायची, अशी कल्पना होती त्यासाठी मध्ययुगीन काळात बारा बलुतेदार व अलुतेदार यांची रचना करण्यात आली. अर्थात त्याची सुरुवात पूर्वमध्ययुगीन काळात झालेली आपल्याला पाहायला मिळते.

समाज म्हणून एकत्र. राहणे ही व्यक्तीची अपरिहार्यता नसली तरी गरज मात्र नक्कीच आहे. यासाठी गावातील वरिष्ठ वर्गातील काही वयस्क पुढारी एकत्र जमून ही व्यवस्था करीत, त्यासाठी पाटील, कुलकर्णी असे अधिकारी वंशपरंपरागत असत व तेच ग्रामशासनाचे काम करीत त्यांच्यावर कोणत्याही वरिष्ठ संस्थेचे नियंत्रण नसे. गावातील शेतमाला वर शेतसारा आकारला जात असे, या महसुलाचा थोडा भाग राज्यकर्त्या यंत्रणेला दिला, की इतर महसूल गावपंचायतीच्या सल्ल्यानेच खर्च केला जात असे अशा या गावपंच मंडळीला गाव पंचायत असे म्हणता येईल का ? हा एक प्रश्नच आहे, परंतु गावातील एकूणच व्यवस्थेवरती त्याचा प्रभाव पूर्वपार असून आजही तो काही प्रमाणात दिसून येतो.

कोकणातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास

मराठीतील अकराव्या शतकातील पहिला ताम्रपट असलेला दिवेआगर ताम्रपटात दिवेआगर (ता. श्रीवर्धन) येथील 'स्थितीपूर' म्हणजे आजच्या शिस्ते गावाचा उल्लेख आलेला आहे. या गावाचा कारभार गावातील विद्वत ब्राह्मण चालवीत होते. त्यास शिलाहार रजनी ते चालविण्यास अनुमती दिली असल्याची नोंद त्या ताम्रपटात येते. महाराष्ट्रातील उल्लेख असलेली पहीली स्वराज्य संस्था असे त्यास म्हणता येईल (देव १९८२: १९२-१९३). या शिवाय शिलाहारांच्या अभिलेखातून गाव चालविणाऱ्या पट्टलिक म्हणजे पाटील, महाजन आणि महत्तर यांचा उल्लेख येतो. महत्तर यांचाच आज कोकणातील गावातून म्हातारा हा शब्द प्रयोग शिल्लक राहिलेला दिसतो.

मध्ययुगीन काळात गावात वतनदारी पद्धती सुरु झाली यातून गावगाड्यास नवीन बदल झालेले दिसून येतात. जातीनिहाय बारा बलुतेदार आणि अलुतेदार असलेली व्यवस्था निर्माण झाली. मुस्लीम शासक वर्ग असल्याने गाव कामगार, कोतवाल अशी आणखी नविन पदे निर्माण झाली.

पंचायत राज व्यवस्थेला कायदेशीर स्वरूप

कोकणातील ग्रामणी जीवनाचा पाया जरी शिलाहार काळात रचला गेला असे असले तरी खऱ्या अर्थाने त्यास आधुनिक घाट मात्र ब्रिटीशांच्या काळातच आला. ब्रिटिशांनी आपली राजसत्ता या देशात सुरू केल्यानंतर ती सर्वांना सारखी आणि कल्याणकारी राज्य व्यवस्था आहे, हे प्रतिपादित करण्यासाठी आणि स्थानिक स्तरावर शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी १८६० नंतर लोकहितकारक कायदे केले.

१८६९ चा मुंबई डिस्ट्रिक्ट लोकल फंड कमिटी कायदा हे याद्दष्टीने पहिले पाऊल म्हणता येईल पुढे लॉर्ड रिपन यांच्या कार्यकाळात सन १८८२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा पास करण्यात आला. स्थानिक कारभाराच्या अनेक बाबीत स्वयंशासनाचे तत्व या कायद्यान्वये प्रथमता मान्य केल्याचे दिसून येईल परंतु त्यानंतर प्रत्येक प्रांताने आपले स्वतंत्र कायदे करणे अपेक्षित होते. त्यानुसार दोन वर्षानंतर मुंबई प्रांतामध्ये लोकल बोर्डाचा कायदा पास झाला त्यामुळे जिल्हा व तालुका लोकल बोर्ड स्थापन करण्यात आले. सुरुवातीला यानुसार फक्त सहा जिल्ह्यांमध्येच ही व्यवस्था करण्यात आली होती १९१८ चे माउंटेन्यू जेम्सफर्ट सुधारणा अहवालानुसार यामध्ये सुधारणा होऊन १९२३ सालचा मुंबई लोकल बोर्डाचा कायदा अमलात आणला त्यानुसार लोकनियुक्त प्रतिनिधी मंडळात मधून अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष निवडण्यास सुरुवात झाली १९३४ मध्ये मंडळात स्त्री प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क मिळाला, यानंतर १९३५ च्या हिंदुस्थान घटना कायदा आला आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था हा पूर्णपणे प्रांतिक सरकारच्या अख्यारीतील विषय ठरविला गेला त्यानुसार हे लोकल बोर्ड अस्तित्वात होते. १९६१ चे जिल्हा परिषद पंचायत समिती अधिनियम अस्तित्वात आले नंतर त्याचे जिल्हा परिषद व पंचायत समिती मध्ये रूपांतरण करण्यात आले.

ग्राम पंचायत

मुंबई राज्यात १८८९ सालचा Bombay Village sanitation act लागू करण्यात आला, हा ग्राम संस्था पुनर्जीवित करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणावा लागेल. या कायद्यानुसार सरकार नियुक्त सभासदांचे Village Sanitary Bord नेमण्यात आले. त्यांच्याकडे पिण्याचे पाण्याची व्यवस्था व ग्राम स्वच्छता एवढीच कामे होती.

विकेंद्रीकरण बाबत बादशाही कमिशन १९०७ मध्ये नेमण्यात आले. त्यांचे शिफारशी नुसार न्यायदानाचे हक्क असलेला मुंबई व्हिलेज पंचायत कायदा १९२० लागू करण्यात आला, ग्राम पंचायती जिल्हा लोकल बोर्डाचे नियंत्रण आणले. गाव किंवा गाव समूह यासाठी ग्राम पंचायत स्थापन करण्याचा इच्छिक अधिकार लोकांना देण्यात आला, या कायद्यात सक्तीने घरपट्टी वसुली ची तरतूद होती. त्यामुळे त्यास मोठया प्रमाणावर विरोध झाला. ग्राम पंचायत मधील सर्व लोक नियुक्त प्रतिनिधी मतदानाने निवडले जाऊ लागले. मतदानाचा अधिकार फक्त प्रौढ पुरुषास होता. १९२५ चे हॅच समितीचे शिफारशीने महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला.

१९३१ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करून ही फारसा फरक पडला नाही म्हणून १९३३ मध्ये नवा ग्राम पंचायत कायदा आणला, त्यानुसार कर आकारणी करण्याचे विस्तृत अधिकार ग्राम पंचायती ला प्राप्त झाले.

मुंबई ग्राम पंचायत कायदा १९५८

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर १९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचना होऊन मुंबई राज्य अस्तित्वात आले, तेव्हा संपूर्ण राज्यासाठी एकच समान ग्राम पंचायत कायदा असावा यासाठी मुंबई ग्राम पंचायत अधिनियम १९५८ लागू करण्यात आला. त्यानुसार ग्राम पंचायतीना विस्तृत अधिकार देण्यात आले आणि त्याचे कार्यक्षेत्रही वाढविण्यात आले.

अनेक सुधारणा सह महाराष्ट्र ग्राम पंचायत अधिनियम १९५९ या नावाने सदर कायदा आजही लागू आहे.

७३ वी घटना दुरुस्ती

२४ एप्रिल १९९३ रोजी संसदेत ७३ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली, पंचायत राज व्यवस्था आणि ग्राम सभेला विशेष अधिकार ही या घटना दुरुस्तीची खास वैशिष्ट्य असेल तरी ग्राम पंचायत मुदत पाच वर्ष राहील, राज्य वित्त आयोग, राज्य निवणूक आयोग, आणि अनु सूचित जाती आणि जमाती यांना लोकसंख्येचे प्रमाणात तर महिलां साठी १/३ राखीव जागा अशा खास तरतुदी या घटना दुरुस्तीचीने लागू झाल्या आहेत.

ग्राम सुची

या कायद्याचे कलम ४५ नुसार ग्राम पंचायतीचे प्रशासकीय अधिकार व कर्तव्ये दिली आहेत. ती पार पाडण्यासाठी कृषी, पशुसंवर्धन, वने, समाजकल्याण, शिक्षण, वैद्यकीय सेवा व आरोग्य, इमारती व दळणवळण, पाटबंधारे, उद्योग व कुटीर उद्योग, सहकार, स्वसंरक्षण व ग्राम संरक्षण आणि सामान्य प्रशासन असे १२ विभागातील ८१ विषय दिले आहेत. त्यास ग्राम सूची असे संबोधले जाते.

सद्यस्थितीत कोकण विभागातील ५ जिल्हा परिषद असून त्यामध्ये ४५ पंचायत समिती अस्तित्वात आहेत. पालघर जिल्हा परिषद मध्ये ४७४, ठाणे जिल्हा परिषद मध्ये ४३१, रायगड जिल्हा परिषद मध्ये ८०९, रत्नागिरी जिल्हा परिषद मध्ये ८४६, आणि सिंधुदुर्ग जिल्हा परिषद मध्ये ४३१ अश्या एकूण २९९१ ग्राम पंचायत गठित आहेत. आणि शासनाचे विविध योजना व अभियानामध्ये दैदिप्यमान कामगिरी करीत आहेत.

सारांश

ग्राम पंचायत ही विकेंद्रित राज्य व्यवस्थेतील सर्वात खालचे परंतु सर्वात प्रभावी घटनात्मक संस्था आहे. कोकणात ही त्रि स्तरिय ग्रामीण पंचायत राज व्यवस्था चांगली रुजली असून ग्राम विकास आणि सामाजिक स्थैर्य या मध्ये ग्राम पंचायतीची भुमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. त्या अनुषंगाने अधिक संशोधन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1) चौधरी दत्तात्रय हरी, महाराष्ट्र ग्राम पंचायत अधिनियम १९५९, ४२ वी आवृत्ती २०२२ चौधरी लॉ प्रकाशन, पुणे
2) शेजवलकर त्र्यंबक शंकर, १९६१, कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी, दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ प्रकाशन. २०-२१)
3) मिराशी वा. वि. २०२१, शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, द्वितीय आवृत्ती. पार्श्व पब्लिकेशन कोल्हापूर
4) देव शां. भा. १९८२, महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची संदर्भ सुची.महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८२
5) गाडगीळ ध. रा., महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायती राज्य, परिसंवाद गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे १९६३

रायगड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे व विकास

डॉ .एस .व्ही .पाथरकर,
शेठ ज. नौ. पालीवाला आर्ट्स,
कॉमर्स व सायन्स महाविद्यालय, पाली,
ता. सुधागड, जि. रायगड .

प्रस्तावना

जीवनाच्या धकाधकीतून माणसाला त्याच्या मर्यादित कक्षेतून बाहेर नेणारे उत्तम साधन म्हणजे पर्यटन किंवा यात्रा कि ज्यामुळे त्याला जगाचे ज्ञान होते. माणूस उत्साही व आनंदी होतो आणि शरीराला विश्राती मिळाल्यामुळे माणूस ताजातवाना व निरोगी बनतो. पर्यटन हा कोकणातील एक महत्वाचा उद्योग आहे. यास सामाजिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक महत्व आहे. रोजगार उपलब्धता, बाजारपेठाचा विकास त्यातून होत असतो. रायगड जिल्ह्यात अश्याच प्रकारची किल्ले लेणी मंदिरे व सागर किनारे व ऐतिहासिक ठिकाणे हि पर्यटन स्थळे उपलब्ध आहेत. त्याची माहिती खालील प्रमाणे.

कुलाबा किल्ला

ज्या किल्यामुळे जिल्ह्याला कुलाबा असे नाव देण्यात आले. ती कुलाबा किल्ला किनाऱ्या पासुन जवळपास अर्धा कि मी. अंतरावर आहे. शिवछत्रपतींनी जलदुर्गाचे महत्व लक्षात घेऊन १६८० साली या किल्ल्याची उभारणी सुरु केली. १७ बुरुज असलेल्या या किल्ल्याची लांबी ९०० फूट, रुंदी ३५० फूट व तटबंदीची उंची २५ फूट आहे. आज ३०० पेक्षा जास्त वर्षे उलटली, तरी तो सागरी लाटांची पर्वा न करता, खंबीरपणे उभा आहे

समुद्राला पूर्ण भरती आल्यावर किल्ल्याच्या चारही बाजूंना पाण्याच्या प्रचंड लाटा उसळतात. तरीही मुख्य प्रवेशव्दारा पासून सुमारे १५ फूटा पर्यंत भरतीचे पाणी येत नाही. मुख्य भागात पुढील बाजुने व मागील समुद्राच्या बाजुने दोन भव्य प्रवेशव्दारे आहेत. मुख्य व्दारातुन आत गेले की लगेच दुसरा दरवाजा लागतो, तो पार केला की महिषासुराचे दर्शन होते. तसेच तेथे श्रीपद्मावतीची घुमटी आहे. पूर्व दिशेस गडदेवतेचे मंदिर आहे. गणपती मंदिरा जवळच कान्होबाची म्हणजेच कानिफनाथांची घुमटी आहे.

किल्ल्यावरील पुष्करणी समोर १७५९ साली राघोजी आंग्रे यांनी सुरेख गणपती मंदिर उभारले. मंदिरातील सिध्दीविनायकाची मूर्ती उजव्या सोंडेची असून, ती असंख्य भाविकांचे श्रध्दास्थान ठरली आहे. गाभाऱ्यात अष्टभुजा देवी, श्री शंकर, सुर्य, विष्णु यांच्या अतिशय सुंदर मूर्ती आहेत. या मूर्तीच्या एकत्रीकरणामुळे हे 'श्री' गणेश पंचयतन' म्हणून ओळखले जाते. किल्ल्यामध्ये दगडी बांधकामाचा गोडया पाण्याचा एक तलाव आहे, तसेच गोडया पाण्याची एक विहीर आहे किल्ल्यातील एका बुरुजावर गाडयावर चढवलेल्या उल्लम स्थितीतील दोन तोफा आहेत.

समुद्राला ज्यावेळी ओहोटी असेल, त्यावेळी आपण किल्ला पाहण्यासाठी जाऊ शकतो.

उंदेरी किल्ला

खांदेरी बेटाशेजारीच साधारण अर्धा किमी. अंतरावर उंदेरी बेट आहे. साधारणत तेथील भूप्रदेश खांदेरीप्रमाणेच आहे. किल्ल्याची तटबंदी शाबूत आहे पण पाण्याचे दुभिक्ष्य आहे.

खांदेरीप्रमाणेच उंदेरीही मुंबई पोर्ट टस्टच्या ताब्यात असल्याने येथेही त्यांच्या परवानगीनेच जाता येते. कोळयांच्या छोटया होडीतून थळ किनाऱ्यावरून या किल्ल्यात जाता येते. उंदेरी किल्ल्यावर उतरण्याकरिता ईशान्येस बोट लावावी लागते.

तत्कालीन इतिहासात महत्व होते ते उंदेरीपेक्षा खांदेरीलाच. खांदेरीवर हल्ले चढवत असतानाच सिध्दी कासमने १६८० साली बेट ताब्यात घेऊन त्यावर किल्ला बांधला, १७६२ साली सखोजी आंग्रेनी किल्ल्यावर कब्ज़ा करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हा किल्ला सिद्यीकडून विकत घेतल्याचे सांगितल्यामुळे शाहू यांनी आंग्रे यांना हा किल्ला विकत घेण्यास सांगितले. १७३६ मध्ये चिमाजी आप्पा व मानाजी आंग्रे यांच्या सिद्धीबरोबर होत्या. १७५८ मध्ये तुकोजी आंग्रे यांनी रामाजी महादेव व महादजी

रघुनाथच्या मदतीने तसेच १७५९ मध्ये नानासाहेब पेशवे व सरखेल आंग्रेनी लढाई केली. १७६० मध्ये पेशवे यांचे आरमार सुभेदार नारो त्र्यंबक यांनी हा किल्ला जिंकून घेतला. १८४० नंतर मात्र उंदेरी कायमचा इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

जंजिरा किल्ला

अरबी समुद्रावर आपली अभेद्य जराब बसवुन असणारा, राजापुरी खाडीतील ऐतीहासीक जंजिरा किल्ला पाहण्यासाठी राजापुरी येथे जावे लागते. मुरुड ते राजापुरी अंतर जवळपास ५ कि. मी. आहे.

किल्ल्याच्या दोनही बाजूंना बुरुज आहेत, त्याच्यावर एका सिंहाच्या पायाखाली चार, तोंडात एक व शेपटीत एक, असे सहा हत्ती पकडलेलं शिल्प कोरलेल आहे. या मुख्य दरवाजातून आत गेल्यावर दुसरा दरवाजा लागतो. दरवाज्याच्या जवळच पीरपंचायतन असून, तेथील पटांगणात पीरमखानच्या जहाजाचे तीन नांगर पाहाता येतील, येथुन पुढे गेल्यावर एक मोठा गोड्यापाण्याचा तलाव दिसतो. तलावाजवळ खाशा सिद्यीची मशिद असुन, आजूबाजूला घरांचे पडके अवशेष दिसतात. दरवाज्या जवळील दोन बुरुज धरून, किल्ल्याला एकुण २४ बुरुज आहेत. प्रत्येक बुरुजाला वेगवेगळी नावे आहेत. जंजिऱ्याचे मुख्य आकर्षण म्हणजे तेथील प्रवेशव्दाराच्या वरील बाजुस नगारखान्या शेजारी असणाऱ्या तीन तोफा. कलालबांगडी, चावरी व लांडा कासम अशी या तोफांची नावे आहेत.

जंजिऱ्याचा इतिहास पाहीला तर साधारणपणे पंधराव्या शतकात कोळयांचा प्रमुख राम पाटील याने चाचे व लुटारूंपासुन कोळयांचा बचाव करण्यासाठी दंडाराजपुरीच्या खाडीतील बेटावर मेढेकोट (लाकडी ऑडक्यांचा किल्ला) बांधला. पुढे या पाटलाचा बंदोबस्त करण्यास निजामाने पीरमखान याची नेमणुक केली. त्याने राम पाटलाचा बंदोबस्त करुन मेढेकोट ताब्यात घेतला, पीरमखानच्या मृत्यु नंतर साधाराणतः सन १५३८ मध्ये त्याच्या जागी बुऱ्हाणखानची नेमणुक करण्यात आली. त्याने मेढेकोट पाडून १५६७ ते १५७१ या काळात पक्का दगडी किल्ला बांधला व त्याचे नामकरण 'किल्ले महरुब' असे केले. छत्रपती शिवराय, राजे संभाजी, पेशवे, आंग्रे अशा अनेकांनी जंजिरा ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना यश आले नाही. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जंजिरा संस्थान भारतात विलीन करण्यात आले.

जलदुर्ग कासा (पद्मदुर्ग)

छत्रपती शिवरायांच्या कारकिर्दीत जंजिऱ्याला लढा देत असताना त्यांच्या नावीक दलाचा प्रमुख दऱ्यासारंग दौलतखान याने सन १६६१ मध्ये जंजिऱ्यापासून काही अंतरावर मुरुड शहराच्या किनाऱ्यासमोर कासा खडकावर हा किल्ला बांधला हाच तो कासा उर्फ पद्मदुर्ग किल्ला तसा छोटासाच पण सहा बुरुजांनी युक्त भक्कम तटबंदी किल्ल्यावर बऱ्याच ठिकाणी कमळाची चित्र कोरलेली दिसतात.

किल्ल्यात वाडयाचे पड़के अवशेष आहेतच. शिवाय पाण्याची टाकी आहे परंतु पाणी पिण्यायोग्य नाही. किल्ल्यात असणाऱ्या पोलादी तोफा गंजून गेल्या आहेत. जंजिरा किल्ल्यातील कलालबांगडी या तोफेच्या माऱ्यामुळे कासा किल्ल्याचा जंजिऱ्याच्या दिशेचा भाग काही अंशी फुटला होता. सिद्द्यीच्या हालचालींवर नजर ठेवण्यासाठी शिवरायांच्या आरमारी प्रमुख दौलतखान याने उभारलेला हा किल्ला कालांतराने सिद्दीने जिंकून त्याचा वापर तुरूंग म्हणून केला.

ऐतिहासिक वास्तूंबाबत प्रेम असणारे पर्यटक या किल्ल्यास आवर्जुन भेट देतात. पर्यटकांना खाजगी बोटीने किल्ला पहाण्यास जाता येते.

कोर्लई किल्ला

कोर्लई किल्ला पाहण्यासाठी आपल्याला कोर्लई गावातून जावे लागते. किल्ल्याच्या पायथ्याशी कोर्लई गाव आहे. शेजारीच कोळीवाडा आहे. कोळीवाडयातूनच आपल्याला किल्ल्याकडे जावे लागते. किल्ल्याचा डोगर एखादया भूशिरासारखा पाण्यात घुसलेला आहे. तीन बाजूला पाणी आणि दक्षिण बाजूला जमिनीशी सांधलेला हा किल्ला सन १५२१ मध्ये दियोगु लोपिश दि सैकर या पोर्तुगीज सैन्याधिकाऱ्याने बांधल्याचे म्हटले जाते. मुख्य किल्ला पूर्व पश्चिम जवळपास शंभर फुट तर दक्षिणोत्तर जवळपास एक हजार फुट विस्तारलेला आहे. किल्ल्याच्या प्रवेशारावर लढल्याशिवाय आत प्रवेश नाही (None Passes me but fights) असा इशारा दगडावर कोरलेला आहे.

किल्ल्यास साल दरवाजे आहेत. किल्ल्यात गोडया पाण्याची विहिर मोडकळीस आलेला चर्च तसेच एक मंदिर आहे. किल्ल्याच्या पायथ्याशी समुदास खेटून एक जुने दीपगृह आहे. असा हा ऐतिहासिक किल्ला बरीच वर्षे पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होता. सन १७४० च्या आसपास तो मराठ्यांच्या ताब्यात आला. परंतु १८१८ मध्ये इतर किल्ल्यांप्रमाणेच इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

किल्ले रायगड

छत्रपती शिवरायांच्या स्वराज्य स्थापनेतील अत्यंत महत्वाचा टप्पा व पुढील राजकारभाराचा एक महत्वाचा साक्षीदार असा हा रायगड किल्ला. जिल्हयाचे नाव देखील या किल्ल्यावरूनच पुढे आलेले आहे. रायगडावर ६ जुन १६७४ रोजी शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक होऊन खऱ्या अर्थाने छत्रपती झाले. हिंदवी स्वराज्याची राजधानी असलेला हा किल्ला एक नुसता एक गड नसुन ते एक राष्ट्रीय स्मारक आहे. रायगडावर पहाण्यासाठी होळीचा माळ, भवानी मंदीर, जित दरवाजा, खुब लढा बुरुज, महादरवाजा मिनादरवाजा, राणी वसा, पालखी दरवाजा, राजभवन, राजसभा, गंगासागर, समाधी इ. ठिकाणे आहेत.

रायगडावर चढण्यासाठी साधारण १४५० पायऱ्या चढुन जावे लागते. साधारण ३.५० तासाची चढण आहे. आता बांधा, वापरा, हस्तांतरीत करा' या तत्वावर केबल कार सेवा सुरु झालेली आहे. यामुळे पऱ्याटकाची फारच सुविधा झालेली आहे.

खांदेरी किल्ला

अलिबागपासून ४-५ किमी. अंतरावर थळच्या किनाऱ्यापासून ३ किमी अंतरावर खांदेरी बेट आहे या बेटावर १६७८ साली किल्ला बांधण्यात आला आजूबाजूचा परिसर खडकाळ असून बेटावर १५-२० मीटर उंचीच्या टेकडया आहेत. टेकडयांच्या मधला भागही पाण्यापासून २०-२५ फूट उंचीवर आहे तिथे जवळच बोटीचा धक्का आहे. या बेटाच्या भोवतालचा भाग खूपच खडकाळ असल्याने बोटींना मार्गदर्शन व्हावे म्हणून इथे १७६८ साली दिपगृह उभारण्यात आलं. अलिबागच्या कुलाबा किल्ल्याप्रमाणे या किल्ल्यातही गोड्या पाण्याची विहीर आहे. दीपगृहाच्या रस्त्यावर एक प्रचंड शिळा असून जर एखादया छोटया दगडाने त्या शिळेवर आघात केला तर एखाद्या भांडयावर दगड मारल्यास जसा आवाज येतो. तसा आवाज येतो. किल्ल्याची तटबंदी शाबूत असून किल्ल्याचे दरवाजे मात्र शाबूत नाहीत. खांदेरी किल्ल्याचा तत्कालीन इतिहास थोडक्यात असा आहे. शिवछत्रपती खांदेरी बेटावर किल्ला बांधत आहेल ही बातमी जेव्हा इंग्रजांना समजली तेंव्हा इंग्रजांनी मायनाक यास बांधकाम थांबिवण्याचा आदेश दिला. परंतु मी फक्त छत्रपती शिवरायांचा हुकूम मानणारा सेवक आहे तुम्ही आदेश देणारे कोण असे रोखठोक प्रति उत्तर मायनाक यांनी पाठविले. १६७९ साली थळच्या किनाऱ्यावर उभयपक्षी अनेक लहान मोठया चकमकी उडाल्या अशा तर्हेने इंग्रजांना छत्रपतींचे आरमारी सामर्थ्य मान्य केले.

फणसाड अभयारण्य

आपल्या देशात बरीचशी अभयारण्ये ही तत्कालीन राजे तसेच संस्थानिक यांनी त्यांच्या शिकारीच्या हौसेकरीता राखून ठेवलेल्या क्षेत्रांपैकी आहेत नबाब काळातील केसोलीचे जंगल म्हणजेच आताचे फणसाड अभयारण्य ही जंगलसंपत्ती नबाबाचे शिकारक्षेत्र होते. आम जनतेस याठिकाणी शिकार करण्यास बंदी होती. एका बाजूला अरबी समुद्र व दुसऱ्या बाजूला गर्द वनराईने नटलेला डोंगराळ प्रदेश असलेले हे अभयारण्य ५२.७१ चौ. किमी. क्षेत्रात पसरलेले आहे या अभयारण्यात बिबळ्या वाघ तरस कोल्हा सांबर भेकर रानडुक्कर पिसोरी ससे साळींदर व दुर्मळ शेकरू आढळतात. शेकडो प्रकारचे पक्षी फुलपाखरे वनस्पती औषधी झाडे सरपटणारे विविध पाणी यांनी हे अभयारण्य परिपूर्ण आहे. पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून पर्यटनाला प्रात्साहन देण्यासाठी वनखात्यातर्फे सुपेगावजवळ निसर्ग भ्रमणाची सोय करण्यात आली आहे.

अभयारण्यात माहिती केंद्रे असून रहाण्याची सोयही उपलब्ध आहे.

कुडे लेणी

कुडे मांदाड ही बौध्दकालीन लेणी खाजगी भालगाव पुलामुळे मुरुड शहरापासून दक्षिणेस केवळ २५ किमी अंतरावर आहेत. मुंबई - गोवा हाय वे वरील माणगांवपासून २१ किमी वर हे गाव राजपूरी खाडीच्या मांदाडउपखाडीवर असून या गावाच्या पूर्वेकडील महोबा डोंगरावर ही लेणी आहेत. ही लेणी पहाण्यास स्वतचे वाहन असेल तर थेट लेण्यांपर्यंत पोहचता येते.

इ.स.पूर्व १०० वर्षाच्या काळात दंड़ा राजपुरी येथे सातवहनांचे सामंत महाभोज याची राजधानी होती. त्यांनी बौध्द भिक्षुकांच्या वास्तव्यासाठी खोदलेली ही लेणी समुद्रसपाटीपासून २०० फुट उंच असून एका डोंगर रांगेत इस १८४८ साली डोंगराच्या कपारीतील या लेण्याचा शोध लागला. रौद्र कातकाळातील ही २६ लेणी दोन स्तरांत असून लेणी क्र. १ ते १५ खालच्या रांगेत व लेणी क्र. १६ ते २६ वर आहेत. यात ५ चैत्य व २१ विहार असून त्यात ब्राम्ही लिपीतील प्रकृत व संस्कृत शिलालेख

आहेत. आत एक भव्य स्तूप आहे. लेण्यांच्या सुरुवातीला असलेले खांबदेखील खूप देखणे असून येथील पाण्याची टाकीही पाहण्यासारखी आहेत.

हा सगळा परिसर पश्चिमाभिमुख असून येथून समोर अथांग अरबी समुद्र पूर्वेस तळा उत्तरेस घोसाळा किल्ला दिसून येतो. शतकानुशतके समुद्रावरून येणारे जोरदार वारे नैरुत्य मान्सुन पावसाचे तडाखे यांना ही लेणी तोंड देत असल्यामुळे काळाच्या प्रवाहात काही शिलालेख व प्रतिमा झिजून अस्पष्ट झाल्या आहेत. तरीदेखील बरेच शिलालेख अजूनही वाचता येतात. ही लेणी म्हणजे भिक्षुकांचे ध्यानधारणा व निवास करण्याचे एकांतातील अतिशय निसर्गरम्य परिसर असलेले त्याच काळातील मोठे स्थान असावे असे वाटते. एससंघ दगडी डोंगर कोरून निर्माण झालेल्या लेणी पहाताना पहाणाऱ्याच्या चेहऱ्यावर आश्चर्यमिश्रीत भाव सहज उमटतात.

घारापुरी (एलिफंटा) गुंफा

घारापुरी (एलिफंटा) गुंफा या रायगड जिल्ह्या मधील असलेले व पर्यटकामध्ये अत्यंत प्रसिध्द असलेले असे हे ठिकाण आहे. घारापुरी (एलिफंटा) गुंफा या समुद्रामध्ये असलेल्या एका सदा हरित बेटावर साधारणपणे ७ व्या शतकापासुन अस्तित्वात असलेले एक आश्चर्यच म्हणावे लागेल. अत्यंत काळजीपर्वक कातळा मध्ये कापुन बांधलेल्या या गुंफा श्री शंकराला समर्पित आहेत. येथील जगप्रसिध्द 'महेश मुर्ति' ही शिवाच्या 'निर्माता, रक्षणकार्ता व संहारक' या तीन विविध अंगाची महाती सांगणारी आहे

मुंबई येथील 'गेट वे ऑफ इंडिया' येथुन रोज घारापुरी (एलिफंटा) गुंफा येथे जाण्यासाठी होडीची सेवा असते.

सारांश :

रायगड जिल्हा भौगोलिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्वाचा जिल्हा ओळखला जातो. किल्ले, लेणी, मंदिरे ऐतिहासिक स्थळे यातून स्थानिक बेरोजगारांना रोजगार प्राप्त होऊन ग्रामीण जीवनाचा चेहरा मोहरा बदलण्यास मदत होईल. त्यामुळे स्थानिक कलांना चालना मिळून त्यांना पुर्नजीवन प्राप्त होऊन सामाजिक, आर्थिक विकासाला चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :

१. प्र. न. देशपांडे "रायगड दर्शन पुरातत्व व वस्तूसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई १९८१, पृष्ट १९, २०
२. गो. नी. दांडेकर, शिवतीर्थ रायगड कुलाबा जिल्हा परिषद, प्रकाशन अलिबाग, १९६५, पृष्ट ८८ देशपांडे रायगड दर्शन पूर्वीक्व पृष्ट २०
३. गो. नी. दांडेकर कित्ता पृष्ट ९०, ९१
४. द. ग. देशपांडे, महाराष्ट्रातील किल्ले, डायमंड प्रकाशन, पुणे २००९ पृष्ट २१२
५. लीला दीक्षित (संपा) कोकण विविध दिशा आणि दर्शन, प्र. के. घाणेकर कोकणचे दुर्गवैभव, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, २०११, पृष्ट १४३
६. श्री. बी. के. भोसले, श्री. सुनील राज (संपा) रायगड जिल्ह्यातील इतिहासाच्या पाऊलखुणा प्रकाशन चांगु काना महाविद्यालय पनवेल पान ५२ कित्ता पान ५६, कित्ता पान ५९
७. जै. कि. का. चौधरी (संपा) रायगड जिल्हा गॅझेटीयर महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९९३, पृष्ट ८५९.

कोकण गांधी- अप्पासाहेब पटवर्धन यांचे वंचितांच्या शैक्षणिक कार्यातील योगदान

प्रा. डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर,
ग्रामीण विकास विभाग प्रमुख
कणकवली कॉलेज, कणकवली

प्रस्तावना-

कोकणचे गांधी पूज्य अप्पासाहेब पटवर्धन कणकवली येथील गोपुरी आश्रमाचे संस्थापक म्हणून परिचित आहेत. परंतु अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी आपल्या समाजकार्याची व राष्ट्र कार्याची सुरुवात आपल्या विद्यार्थी देशेतच केली होती. अप्पासाहेब पटवर्धन यांचा जन्म ४,नोव्हेंबर १८९४ रोजी आगरगुळे, तालुका रत्नागिरी येथे एका कोकणस्थ ब्राह्मण कुटुंबात झाला. दहावी पर्यंतचे शिक्षण रत्नागिरीत झाले. त्यानंतरचे पुढचे सर्व शिक्षण मुंबईत झाले. अप्पासाहेब पटवर्धन गावात वास्तव्यास असताना त्यांचा जास्त सहवासा गावातील कुणबी समाजातील मुलांसोबत होता. कुणबी समाजाच्या महिला त्यांच्या घरची कामे करण्यासाठी येत असत. त्यांच्या आईवर (बायो) त्यांची जास्त भिस्त होती. त्यामुळे कुणबी समाजाशी अप्पासाहेबांचे निकटचे नाते प्रस्थापित झाले होते. बालपणापासून आपल्या गावातील कुणबी समाजाचे दारिद्य त्यांनी अनुभवलेले होते.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील कुणबी समाज आर्थिक दृष्ट्या प्रचंड मागास होता. दारिद्याचे जिने जगत होता. शेती होती परंतु त्यातून फारसे उत्पन्न मिळत नव्हते. सहाजिकच या समाजातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहत होती. मानवाचा विकास शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही, त्यासाठी आपण काहीतरी प्रयत्न करायला हवेत यावर अप्पांचे ठाम मत झाले. या मुलांना आपल्या घरात राहून शिक्षण घेणे शक्य नव्हते. कारण त्यांच्या पालकांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती.

अप्पासाहेबांच्या सुरुवातीच्या कार्याचे मिशन 'शिक्षण' हे होते. गरीब,वंचित समाज शिकला तर या समाजाच्या आर्थिक उन्नतीस चालला मिळेल यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. याकरिता त्यांनी पहिल्यांदा कुणबी व मागासवर्गीय मुलांकरता वसतिगृह सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. अप्पासाहेब पटवर्धन यांचे सहकारी कै. दत्तात्रेय सिताराम उर्फ सामंत गुरुजी, कै. शिंदे गुरुजी आणि इतर निष्ठावंत सहकाऱ्यांच्या सहाय्याने लांजा, दापोली, रत्नागिरी आणि कणकवली अशी चार छात्रालये सुरू केली. गरीब मुलांच्या शिक्षणाचा मार्ग खुला केला. यासंदर्भात प्रस्तुत शोधनिबंधात कोकणचे गांधी पूज्य अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी मागासवर्गीय व कुणबी समाजाच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी सुरू केलेल्या वसतिगृहांच्या बाबत विवेचन करून या वसतिगृहांचा प्रस्तुत समाजातील विद्यार्थ्यांना कसा लाभ झाला याचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची गरज-

या शोधनिबंधामुळे कोकणचे गांधी अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी ग्रामीण भागाच्या सामाजिक, आर्थिक बदलासाठी मूलभूत प्रयोग करताना या प्रयोगांची सुरुवात शिक्षणातून करायला हवी असे सांगितले होते. समाज शिकला तरच आर्थिक व सामाजिक बदलासाठी संधी प्राप्त होते. हा संदर्भ विचारात घेऊन स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या कार्यामुळे कुणबी समाजाच्या प्रगतीसाठी निश्चित उपयोग झाला आहे. याबाबत चिकित्सक पद्धतीने शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन समस्येचे महत्त्व-

कोकणचे गांधी पू.अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी कुणबी व ईतर मागासर्गिय समाजाच्या मूलभूत व आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनासाठी वसतिगृहे निर्माण करून प्रस्तुत समाजाच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा मार्ग खुला करून दिला. प्रसंगी समाजाकडून त्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना त्रासही सहन करावा लागला, पण अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी आपले काम थांबवले नाही. या विषयावरील संशोधन प्रकल्पात अप्पासाहेबांच्या वसतिगृह स्थापन करण्याच्या कार्याला महत्त्व आहे. यासंदर्भात समाजाला जाणीव करून देण्याची आवश्यकता आहे . याकरिता या शोधनिबंधाचे प्रयोजन आहे.

संशोधनाचे उद्देश

१) अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या एकंदर सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

२) अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी मागासवर्गीय आणि कुणबी समाजाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केलेल्या वस्तीगृहांचा आढावा घेणे.

३) अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी सुरू केलेल्या वस्तीगृहातून शिकून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांमधून जे विद्यार्थी उच्च पदापर्यंत पोहोचले त्यांच्या संदर्भातील माहितीचा आढावा घेणे.

४) अप्पासाहेब पटवर्धनानी सुरू केलेल्या वसतिगृहामुळे विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्यातील कुणबी समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक बदलासाठी झालेल्या लाभाची माहिती घेणे.

माहितीचे विषदीकरण-

कोकणचे गांधी पूज्य अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या शैक्षणिक कार्यासंदर्भात वरील भागात स्पष्ट केल्याप्रमाणे कुणबी व मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाकरिता छात्रालय सुरू करून या समाजाच्या उन्नतीचा मार्ग सुखकर करण्याचा प्रयत्न केला.

१) हिंद छात्रालय (१९३९)

१९३२ साली अप्पासाहेब पटवर्धन तुरुंगात राजकैदी असताना त्यांचे निकटवर्ती श्री नानासाहेब पंडित यांनी हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली होती. त्यांना हरिजन (मागासवर्गीय) कार्याबद्दल विशेष कळकळ होती. हरिजन सेवक संघातर्फे प्राथमिक शाळा चालवल्या जात असत. त्या शाळांमार्फत काही विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती व पाठ्यपुस्तके, कपडे इत्यादी दिले जात असे. आपदग्रस्तांना औषध, पाणी व आर्थिक मदतही देण्यात येत असे. एवढे शैक्षणिक कार्य करूनही अप्पासाहेब पटवर्धनांच्या मनाचे समाधान झाले नाही. त्यांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी सहभोजने झाली पाहिजेत असे ठरविले आणि त्यानुसार कृती कार्यक्रम सुरूही केला. पुढे नित्य सहभोजन व नित्य सहवास यांचे साधन म्हणून हरिजन छात्रालय काढावे असे अप्पांच्या मनात विचार आले.

कणकवली लगेचच्या कलमठ या गावात खादीचे काम सुरू होते. त्या खादी कार्यालयालगत काकी नाडकर्णी यांचे बैठे घर होते. ते घर त्यांनी भाड्याने घेऊन सण १९३९ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस हिंद छात्रालय सुरू झाले.

सुरुवातीला एकूण दहा विद्यार्थी घेण्याचे ठरले होते, परंतु नऊच विद्यार्थी मिळाले. त्यात आठ विद्यार्थी महार समाजाचे व एक विद्यार्थी चर्मकार समाजाचा होता. सुरुवातीला हे विद्यार्थी चर्मकार विद्यार्थ्याला जेवायला आपल्याजवळ घेत नसत परंतु अप्पासाहेब पटवर्धन स्वतः कोकणस्थ ब्राह्मण असूनही सर्वांना एकत्र घेऊन जेवत, त्यामुळे हा भेद मिटण्यास वेळ लागला नाही. आबा वालावलकर या कुडाळ येथील सहकाऱ्यांचे आप्पासाहेबांना मोठे सहकार्य होते.

हरिजन सेवक संघाच्या अध्यक्ष म्हाळसाबाई भांडारकर यांचे नातू मधुभाऊ भांडारकर यांनी आपल्या आजीच्या स्मरणार्थ एक हजार रुपये इमारतीसाठी देणगी दिली. त्या देणगीतून कणकवलीतील टेंबवाडी येथे स्वतंत्र इमारतीत एप्रिल १९४० या वर्षात हिंद छात्रालय सुरू झाले. या छात्रालयाच्या इमारतीचा कोणशीला मुंबई राज्याचे पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांच्या हस्ते १/२/१९४० रोजी बसविला आणि एप्रिल महिन्यात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या हस्ते छात्रलयाच्या इमारतीचे उद्घाटन केले.

आप्पासाहेब पटवर्धन अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात हरिजन सेवक संघाच्या माध्यमातून कार्यरत होते. ते जेव्हा प्रबोधनासाठी बाहेर जात तेव्हा सोबत छात्रलयाच्या एका मागासवर्गीय विद्यार्थ्याला घेऊन जात. जिथे जेवायला थांबत तेथे हा विद्यार्थी सोबत असे अपासाहेब जिथे जेवायला थांबत त्या यजमानाला त्या विद्यार्थ्यांची माहिती देत. अशा प्रकारे लोकांच्या मनातील अस्पृश्यतेची अढी कमी करण्याचा प्रयत्न करत होते.

हिंद छात्रलयात मागासवर्गीय विद्यार्थी राहून शेजारील एस. एम. हायस्कूलमध्ये शिकायला जात असत. या वस्तीगृहात असंख्य मागासवर्गीय विद्यार्थी शिकले. मोठमोठ्या सरकारी पदाच्या नोकऱ्या मिळवल्या. त्यांचे जीवन समृद्ध झाले. पुढे वस्तीगृह जे विद्यार्थी या वस्तीगृहात शिकले त्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांनी आपला 'हिंद छात्रालय मागासवर्गीय विद्यार्थी संघ' स्थापन करून काही काळ हे छात्रालय चालवले. सद्यस्थितीत या छात्रलयाची मालकी म्हाळसाबाई भांडारकर ट्रस्ट कडे आहे. परंतु वसतिगृह मात्र बंद आहे.हरिजन सेवक संघाची छात्रलयालगत थोडी जागा आहे. त्यात एक छोटी इमारत आहे. त्या इमारतीत कणकवली परिसरतील कार्यकर्ते विविध सामाजिक उपक्रम राबवत असतात.

२) साने गुरुजी हिंद कन्याश्रम छात्रालय (१९४६)

साने गुरुजींनी विठ्ठल मंदिर अस्पृश्यना दर्शनासाठी खुले व्हावे याकरिता आमरण उपोषण केले होते. या कार्यासाठी कार्यकर्त्यांनी आणि नागरिकांनी त्यांना एक मोटर खरेदी करून दिली होती. त्यांचे काम संपल्यानंतर त्यांनी ती मोटर गाडी विकली कारण पुढे त्यांना ती परवडणारी नव्हती. त्यातून जी रक्कम मिळाली त्या रकमेतून हिंद छात्रलयातच सर्व समाजाच्या आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत कुटुंबातील मुलींसाठी हिंद कन्या छात्रलय सुरू केले. या छात्रालयालातही असंख्य मुली शिकल्या. त्यातील काही मुली उच्च पदापर्यंत पोहोचल्या. या वस्तीगृहातील अनेकींना आपले समृद्धपने जीवन जगता आले.

३) कुणबी छात्रालय, लांजा (काळे छात्रालय)

अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी तिल्लोरी कुणबी सेवा संघाची स्थापना केली. तिल्लोरी कुणबी समाज मागासलेला होता. सामान्य माणसाला ज्या सुविधा मिळायला हव्यात त्यापासून हा समाज वंचित होता. म्हणून आपण या समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न करायला हवेत. कुणब्यांच्या उन्नतीकरिता झटणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. म्हणजेच पुढारलेल्या जातीचे कर्तव्य आहे. या जातीने पुढारलेल्या वर्गाची शेकडो वर्षे सेवा केली आहे. आपण सुखाला वंचित राहून त्यांनी आमच्या सुखासाठी हे देह कष्टविले आहेत. त्याचे ऋण अंशतः फेडावे या कर्तव्य बुद्धीने, सेवेच्या दृष्टीने आपण या समाजाला मदतीचा हात देणे गरजेचे आहे. या उद्देशाने अप्पासाहेबांनी कुणबी सेवा संघाची स्थापना केली.

या कुणबी सेवा संघामार्फत १९४१ साली लांजा, जिल्हा रत्नागिरी येथे कुणबी आणि तत्सम मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यासाठी छात्रालय सुरू केले. या छात्रालयासाठी दादा सुभेदार, अक्का शेट्ये, स.स. वंजारे व त्यांच्या पत्नी कुसुम वंजारे आणि दत्तात्रेय सिताराम उर्फ सामंत गुरुजी यांचे मोलाचे सहकार्य मिळाले. सामंत गुरुजींनी शिक्षकी पेशाच्या निवृत्तीनंतर या छात्रलयाची जबाबदारी आयुष्याच्या अखेर पर्यंत सांभाळली.

या छात्रालयातून असंख्य विद्यार्थी शिकून मोठे झाले. त्यातील पहिल्या तुकडीचे लक्ष्मण तथा ल.र. हातणकर हे महाराष्ट्र राज्याच्या विविध खात्याचे मंत्री झाले. वि.स. घाणेकर म.गो. रसाळ हे उच्चपदस्थ अधिकारी झाले.

छात्रालयाबरोबरच अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी कुणबी समाजाला मागासवर्गीयांच्या सवलती मिळवून दिल्या. श्री काळे यांनी या छात्रालयाला जमीन देणगी रूपाने दिली. म्हणून छात्रालयाला काळे छात्रालय असे नाव देण्यात आले. या छात्रालयात पुढे सर्वच मागासवर्गीय समाजाच्या मुलांना प्रवेश देण्यात आला. त्यामुळे विशिष्ट जातीचे नाव देणे योग्य नव्हते. हे छात्रालय स्वातंत्र्य चळवळीचे केंद्र होते. आजही हे छात्रालय सुरू आहे.

४) नवभारत छात्रालय, दापोली (१९४७)

कुणबी समाजाच्या मुलांसाठी लांजा येथे छात्रालय सुरू झाले. लांजा हे रत्नागिरी जिल्ह्याच्या दक्षिण टोकाला येते. रत्नागिरी जिल्हा उत्तरेकडे मंडणगड पर्यंत पसरलेला होता. म्हणून रत्नागिरी जिल्ह्याच्या उत्तर टोकालाही छात्रालय असायला हवे असे अपासाहेबांच्या मनात विचार आले.रत्नागिरीचे आमदार शामराव पेजे यांच्या सहकार्याने अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या सूचनेनुसार सुरुवातीला केवळ तीन छात्रांनीशी कुणबी छात्रालय दापोलीत सुरू झाले. सुरुवातीला अप्पासाहेबांनी लांजा छात्रलयाची जबाबदारी दुसऱ्या व्यक्तीकडे सोपवून सामंत गुरुजींना दापोली छात्रालय सांभाळण्यासाठी पाठवले.

पुढे सामंत गुरुजींना पांडुरंग शिंदे गुरुजी, गणपत बुरटे, खेरडीचे गणपत बैकर, भिकू बैकर आणि इतर मंडळी मदतीला आली. १९४९ रोजी तपासणी अधिकाऱ्याने या छात्रालयात सर्व समाजाचे छात्र राहत असल्यामुळे केवळ कुणबी हे नाव जातीवाचक असल्याने ते बदलण्यात यावे अन्यथा छात्रालयाचे अनुदान बंद करण्यात येईल असा शेरा मारल्याने सामंत गुरुजींनी अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या ही बाब निदर्शनासी आणून दिली.

अप्पानी या छात्रालयाचे 'नवभारत छात्रलय' असे नामांतर केले.या छात्रालयातूनही असंख्य विद्यार्थी शिकून उच्च पदापर्यंत पोहोचले. माजी केंद्रीय ऊर्जामंत्री अनंत गीते हे याच छात्रलयाचेच विद्यार्थी होत. आज या छात्रालयचा वटवृक्ष झाला आहे.

५) सर्वोदय छात्रालय रत्नागिरी (१९४९)

मुंबई प्रांताचे पहिले पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांनी आपल्या मातोश्री यमुनाबाई खेर यांच्या नावाने ट्रस्ट सुरू करून आपल्या मालकीची पंचवीस एकर जागा ट्रस्टकडे सुपूर्त केली. अप्पासाहेब पटवर्धन या ट्रस्टचे एक विश्वस्त होते. पुढे

बाळासाहेब खेर व त्यांचे चिरंजीव श्रीकृष्ण खेर यांनी आपल्या ट्रस्टी पदाचा राजीनामा दिला. यमुनाबाई खेर ट्रस्टमार्फत मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांकरता एक छात्रालय स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. ‘चारित्र्यवान संपन्न आणि कर्तबदार नागरिक घडविणे हे या छात्रलयाचे मुख्य उद्दिष्ट होते.’ संस्थापक बाळासाहेब खेर आणि अर्थात अप्पासाहेब पटवर्धन हे दोघेही नैतिक मूल्य आणि कर्तुत्व या दोन्ही आदर्शाचे सर्वोत्कृष्ट मापदंडच होते. जणू या दोघांच्या संमतीने छात्रलयाचे नाव 'सर्वोदय छात्रालय' असे ठेवण्यात आले.

महात्मा गांधी आणि अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्यावर रशियाचा लेखक जॉन रस्किन लिखित 'अंटू दिस लास्ट' या पुस्तकाचा प्रभाव होता. हे शब्द त्यांनी बायबल मधून घेतले होते. गांधीजींनी या पुस्तकाचा गुजराती अनुवाद करून त्याचे नामकरण 'सर्वोदय' असे केले होते. तेच नाव या रत्नागिरी छात्रालयाला देण्यात आले. हे छात्रालय १९४९ साली सुरू झाले. १९५२ साली या छात्रालयाचा पहिला छात्र विठ्ठल कळवंडे पुढे आमदार झाला. याही छात्रालया तून असंख्य विद्यार्थी शिकून मोठ्या हूद्यापर्यंत जाऊन पोहोचले. हे छात्रालय आजही सुरू आहे.

अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी ही वसतिगृहे सुरू करून कुणबी समाजाबरोबरच इतर सर्वच मागासवर्गीय समाजाच्या मुलांना शिक्षणाची द्वारे खुली करून दिली. त्यामुळे रत्नागिरी जिल्ह्यातील कुणबी समाजाच्या विकासाला प्रभावी दिशा मिळाली.

निष्कर्ष:-

१) रत्नागिरी जिल्ह्यात अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी काळे छात्रालय, नवभारत छात्रालय व सर्वोदय छात्रालय ही तीन छात्रालये विशेषत: कुणबी आणि मागासवर्गीय मुलांच्या शिक्षणाकरिता सुरू केली.

२) दक्षिण रत्नागिरी म्हणजेच आजचा सिंधुदुर्ग जिल्हा या जिल्ह्यात कणकवली या मध्यवर्ती ठिकाणी हिंद छात्रालय सुरू केले. तसेच सर्व गरीब समाजाच्या मुलींकरिता हिंद कन्या छात्रालय सुरू केले.

३) या छात्रालयामुळे रत्नागिरी जिल्ह्यातील सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या अतिव गरीब असलेल्या तिल्लोरी कुणबी समाजाच्या विकासाला चांगली संधी मिळाली.

४) या छात्रातून शिकून बाहेर पडलेले विद्यार्थी आमदार मंत्री आणि उच्च पदापर्यंत जाऊन पोहोचले.

५) हिंद छात्रालय व हिंद कन्याछात्रालय वगळता इतर तीनही छात्रलयये आजही सुरू आहेत. या छात्रालयायांचे वटवृक्षात रूपांतर झाले आहे.

संदर्भसूची:-

१) माझी जीवन यात्रा, अप्पासाहेब पटवर्धन, संपादक /प्रकाशक मेघ:श्याम तुकाराम आजगावकर, बोरीवली (पश्चिम), मुंबई ४०००९२

२) कोकण गांधी तथा 'बहुजनांचे देवदूत अप्पासाहेब पटवर्धन' रोहिदास नारायण दुसार, ऋतू आर्ट, मुंबई, ४,नोव्हेंबर २०१९

३) अप्पासाहेब पटवर्धन, दत्तोबा दास्ताने, परमधाम प्रकाशन, वर्धा.

४) dainikprabhat.com कोकणचे गांधी अप्पासाहेब पटवर्धन, लेखक- दिलीप गरुड.

५) marathisrishti.com, कोकणचे गांधी अप्पासाहेब पटवर्धन, संजीव वेलणकर,०४, नोव्हेंबर,२०२१

६) esakal.com, गांधी युगातील ध्रुवतारा, संपादकीय, प्रा. सतीश तोडणकर, १०, मार्च, २०२१

७) कोकण गांधी अप्पासाहेब पटवर्धन, सतीश तोडकर, पुणे

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांचा अभ्यास

प्रा.डॉ.देविदास विक्रम हारगिले
(सहयोगी प्राध्यापक)
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स.का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय,मालवण,
ता.मालवण,जि.सिंधुदुर्ग.पिन-४१६६०६

गोषवारा

भात शेतीच्या उत्पादनासाठी दमट हवामानाची व अधिक पर्जन्याची आवश्यकता असते. हे दोन्हीही घटक सिंधुदुर्ग जिल्ह्यासाठी अनुकूल आहेत म्हणूनच या जिल्ह्यात भात शेती केली जाते. सिंधुदुर्ग हा कोकण विभागातील एक महत्त्वाचा शेती प्रधान जिल्हा आहे. महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत असलेले भौगोलिक व प्राकृतिक वैशिष्ट्ये या जिल्ह्याचे संशोधनाच्या दृष्टीने निरीक्षण केल्यास वेगळेपण सहज लक्षात येते. अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने भात उत्पादक शेतकऱ्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारताची लोकसंख्या वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर अन्नधान्याला असणारी मागणी देखील वाढत आहे. भारतात सर्वाधिक उत्पादन हे भाताचे होते. अन्नसंवर्गात भाताचे स्थान प्रथम क्रमांकावर मानावे लागेल. देशातील गरीब-श्रीमंत या सर्वांच्या अन्नात भाताचा समावेश होतो. यावरुन भात उत्पादक शेतकऱ्यांचे महत्त्व स्पष्ट होते. गेल्या दशकात पर्जन्यात अनियमितता मोठ्या प्रमाणात अनुभवास आल्यामुळे भात उत्पादक शेतकऱ्यांना भाताचे उत्पादन घेताना मोठ्या आव्हानास सामोरे जावे लागले आहे. आपल्या देशातील जनतेला दोन वेळचे पोटभर जेवण मिळावे. यासाठी दिवस-रात्र काबाड कष्ट करणारा शेतकरी पर्जन्याच्या समस्येमुळे काहीसा खचलेला दिसून येतो. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या शासनाकडून काही माफक अपेक्षा असतात. प्रस्तूत शोध निबंधात भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांचा अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती अभ्यासण्यासाठी मी गेल्या चार-पाच वर्षापासून भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या संपर्कात होतो. या चार-पाच वर्षाच्या कालावधीत भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीसंबंधी विविध पैलुंची माहिती जाणून घेतली. शेतीला पाणी, वीज, रस्ते या सारख्या मुलभूत सुविधा व भाताला (तांदुळाला) बाजारपेठेत उत्पादन खर्चावर आधारीत किमान हमी भाव मिळावा. मात्र शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या अपेक्षा या पूर्ण होत नाहीत. शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेला कृषीमाल खरेदी-विक्री करण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. मात्र या बाजार समित्यांमार्फत शेतकऱ्यांच्या हितापेक्षा व्यापाऱ्यांचेच हित अधिक प्रमाणात जोपासले जाते. शासनाकडून उद्योगधंद्याच्या उभारणीसाठी, निर्मितीसाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. नवउद्योजकांसाठी सेझच्या नावाखाली करात सवलत, मुलभूत सुविधांची पूर्णता, निर्यातीला प्रोत्साहन अशा विविध प्रकारच्या उपायांद्वारे सवलत दिली जात आहे. मात्र येथील शेतकरी वर्षानुवर्षे उत्पादन खर्चावर आधारित किमान आधारभूत किंमती कृषी उत्पादनाला मिळाव्यात यासाठी मागणी करीत आहेत. परंतु शासन शेतकऱ्यांच्या या न्याय मागणीकडे दुर्लक्ष करीत आहे. यामुळे शेतकरी हा आर्थिक विवंचणेने ग्रासला गेलेला आहे. शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे ही आता काळाची गरज आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

१. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
२. भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांची अंमलबावणी यांची माहिती घेणे.
३. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासाच्या शासकीय योजनांचा आढावा घेणे.
४. भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजनांचा आराखडा प्रदर्शित करणे.

संशोधनाची गृहितके :-

१. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासासाठी शासकीय योजना कार्यक्षमपणे कार्य करतात.

२. भात शेतीच्या विकासासाठी कार्यरत असलेल्या शासकीय योजना पूरक आहेत.

३. शासकीय योजनांच्या माध्यमातून सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासाचा मार्ग मोकळा झालेला आहे.

४. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांना शासकीय योजनांमुळे आर्थिक स्वरूपाची मदत झाली आहे.

विषयाचे विश्लेषण :

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर प्रामुख्याने भात शेतीसाठी येणारा प्रति हेक्टरी उत्पादन खर्च आणि बाजारात भाताला मिळणारी प्रति क्विंटल किंमत या घटकांचा अधिक प्रभाव असतो. ही बाब विचारात घेऊनच येथे भातशेतीसाठी प्रतिहेक्टरी येणारा उत्पादन खर्च व प्रतिक्विंटल भाताला मिळणारी किंमत या संबधीची माहिती संकलित करुन विश्लेषण केले आहे. भात उत्पादनासाठी येणाऱ्या खर्चापेक्षा काहीसी कमी आधारभूत किंमत, पर्जन्यात अनियमितता, कधी जोरदार पर्जन्यवृष्टी तर कधी दुष्काळी परिस्थिती, पिक विमा योजनेतील अनिश्चितता, कृषी आदानांच्या (बियाणे, खते, किटकनाशके) यांच्या वाढत्या किंमती यामुळे भात उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडलेला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांना भातशेतीसाठी कर्जाऊ रकमेची आवश्यकता भासते. म्हणजे वर्षानुवर्षे भाताची शेती करणारा येथील शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या सद्यस्थितीत/कालावधीत आर्थिक अडचणीत आहे हे या संशोधनाद्वारे स्पष्ट झाले आहे.

१. 'भात शेती' च्या विकासासाठी शासकीय योजना :

महाराष्ट्र राज्यातील शेती क्षेत्राचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी शासनाने विविध विभागांची निर्मिती केलेली आहे. अशा विभागाच्या निर्मितीचा उद्देश असा होता की, प्रत्येक विभागाने शासकीय धोरणानुसार, राज्यातील कृषी क्षेत्राचा विकास नियोजनबद्ध पद्धतीने घडवून आणण्याकरिता त्यांच्या कार्यक्षेत्रानुसार विशेष प्रयत्न करावे असा शासकीय हेतू होता. या कृषी विभागांपैकी काही विभागाचे सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात शेतीच्या विकासात विशेष असे योगदान आहे. भात शेतीच्या विकासासाठी विविध विभागांच्या योगदानामुळे व सहाय्यामुळे या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी परंपरागत लागवड पद्धतीचा काही प्रमाणात त्याग करुन नवीन लागवडीचे तंत्र आत्मसात करण्यास सुरुवात केलेली आहे. हे या विभागांचे यश मानावे लागेल. तसेच गेल्या पन्नास वर्षापासून शेतीच्या सर्वांगिण विकासात एवढे सर्व विभाग कार्यरत असताना देखील शेती क्षेत्राचा विकास उद्दिष्टानुरुप झालेला नाही हे या विभागाचे अपयश समजावे लागेल. मात्र तरी सुद्धा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या बाबतीत ह्या विविध विभागांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

शेतकऱ्यांच्या आणि शेतीक्षेत्राच्या विकासासाठी केंद्र आणि राज्य शासनाच्या विविध योजना कृषी विभागांमार्फत कार्यान्वित केल्या जातात. शासकीय योजना राज्य सरकार, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेमार्फत शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविल्या जातात. पंचायत समिती कार्यालयांमार्फत एक कृषी विभाग सुरु केलेला असतो. या कृषी विभागामार्फत शेतकऱ्यांना शेतीचे नवीन तंत्र, संकरित बियाणे, नवीन कृषी अवजारे व कृषी उपकरणे, रासायनिक व सेंद्रिय खते, रासायनिक किटकनाशके व औषधे, विहिर, पाईप, पंपसेट (कृषी पंप) आदी, कृषीशी निगडीत साधने अनुदान तत्त्वावर वितरित करण्यात येतात. शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने पुढील विविध योजना कृषी विभागांतर्गत कार्यान्वित करण्यात आलेल्या आहेत. त्यातील काही योजनांची माहिती पुढीलप्रमाणे आहेत या योजना सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सुरु आहेत.

१) कृषी अवजारे व कृषी उपकरणांचे अनुदानावर वाटप :-

केंद्र आणि राज्य शासन पुरस्कृत व जिल्हा परिषद निधी नि. कृ. १३१ च्या अंतर्गत शेतकऱ्यांना लोखंडी नांगर, वखर, तिफन, भात मळणी करताना कोंडा उडविण्याचे पंखे, स्प्रे यंत्र, थ्रेशर मशिन, कृषी पंप, पाईप आदी कृषी उपयोगी साधने अनुदान तत्त्वावर पुरविली जातात. हे अनुदान केंद्र व राज्य सरकारकडून तसेच जिल्हा परिषदेकडूनही दिले जाते. कधी-कधी तिन्ही यंत्रणा मिळून एकत्रित अनुदान दिले जाते. प्रामुख्याने जे गरिब शेतकरी पैशाअभावी ही कृषी अवजारे व साधने (आदाने) कधीच विकत घेऊ शकत नाहीत. अशा शेतकऱ्यांना या वस्तू अनुदानावर उपलब्ध करुन दिल्या जातात. यामुळे कृषी उत्पादन वाढीस उत्तेजन दिले जाते.

२) जिल्हा निधी व राज्य पुरस्कृत योजनांतर्गत किटक नाशक पुरवठा योजना :-

ही योजना प्रामुख्याने अत्यल्प व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना जिल्हा परिषद निधीच्या माध्यमाने तसेच राज्य शासनाच्या माध्यमाने रासायनिक खते आणि किटकनाशक औषधांसाठी ५० टक्क्यापासून ते १०० टक्यांपर्यंत अनुदानाद्वारे कृषी विभागामार्फत पुरवठा केला जातो. नेहमी आर्थिक अडचणीमध्ये असलेला शेतकरी पिकांवर रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यावर रासायनिक किटकनाशक औषधे घेऊन फवारणी करता यावी या उद्देशाने अशा प्रकारचे अनुदान शेतकऱ्यांना दिले जाते. अशा अनुदानामुळे शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान टाळले जाते. किटकनाशकांप्रमाणेच या विभागामार्फत शेतकऱ्यांना भाताचे बियाणे विकत घेण्यासाठी अनुदान दिले जाते. प्रामुख्याने अल्प व अत्यल्प भू-धारक शेतकऱ्यांना भाताचे सुधारित बियाणे शासनामार्फत अनुदानाच्या तत्त्वावर पूरविले जाते. यामुळे परंपरागत बियाणाऐवजी शेतकरी संकरीत बियाणांचा वापर करतात परिणामी भाताच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ नोंदविली जाते.

३) पी. व्हि. सी. पाईप आणि काटेरी कुंपणासाठी अनुदान :-

शासनाच्या कृषी विभागामार्फत भात उत्पादक शेतकऱ्यांना शेतात विहिरीपासून पिकांपर्यंत पाणी देता यावे. यासाठी पी. व्हि. सी. पाईपचा पुरवठा अनुदानाच्या तत्त्वावर उपलब्ध करुन देण्यात येतो. ज्या शेतकऱ्यांना पूर्वी कृषी पंप मंजूर केले आहेत किंवा ज्या शेतकऱ्यांकडे पूर्वीपासून कृषीपंप आहेत. मात्र केवळ पैशाअभावी असे शेतकरी पाणी वाहून नेणारे पी. व्हि. सी. पाईप खरेदी करु शकत नाहीत. अशा अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना तसेच इतर शेतकऱ्यांना सुद्धा कमी-जास्त प्रमाणात अनुदान तत्त्वावर असे पाईप दिले जातात. यामुळे पाण्याचा 'वहन' प्रक्रियेमध्ये जो निचरा होत असतो. त्याचे प्रमाण कमी होऊन पाण्याचा पुरवठा जास्त क्षेत्राला करता येतो. यामुळे भाताच्या उत्पादनात भरघोस वाढ नोंदविता येते.

पी. व्हि. सी. पाईप प्रमाणेच शेतातील पिकांच्या संरक्षणासाठी कुंपण करता यावे यासाठी काटेरी तारांचा पुरवठा अनुदानाच्या तत्त्वावर करण्यात येतो. प्रामुख्याने अल्प व अत्यल्प भू-धारक शेतकऱ्यांना शेतातील पिकांचे मोकाट गुराढोरांपासून जनावरांपासून संरक्षण व्हावे यासाठी अनुदानाद्वारे काटेरी तारांचा पुरवठा केला जातो. यामुळे पिकांचे संरक्षण होते. शेतातील उभी पिके नष्ट होत नाहीत किंवा उभ्या पिकांची नासाडी होत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांना चांगले कृषी उत्पन्न मिळण्यास मदत होते.

४) गांडुळ खत निर्मिती प्रकल्पासाठी अर्थसहाय्य योजना :-

हरितक्रांतीपासून रासायनिक खतांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला. अशा रासायनिक खतांच्या अतिरिक्त वापरामुळे जमिनीची सुपीकता कमी-कमी होत आहे. असे कृषी संशोधकांनी निदर्शनास आणून दिले आहे. यामुळे पिकाचे उत्पादनही घटले असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. रासायनिक खताच्या सततच्या वापरामुळे जमिनीचा भुसभुशीतपणा कमी होऊन कडकपणा वाढलेला आहे. जमिनीच्या अशा कडक होण्याच्या गुणधर्मामुळे कृषी उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. यावर उपाय म्हणजे गांडुळ खताचा वापर जास्त प्रमाणात करणे. राज्य शासनाच्या अनुदानामधून तसेच जिल्हा परिषदेच्या निधीमधून कृषी विभागातर्फे गांडुळ खत निर्मितीसाठी जवळ-जवळ सर्वच शेतकऱ्यांना अनुदान तत्त्वावर अर्थसहाय्य उपलब्ध केले जाते. गांडुळ खताच्या वापरामुळे भाताच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

अशाप्रकारे या व या व्यतिरिक्त अनेक योजना जसे जवाहर विहिर योजना, पिक विमा योजना, पिक कर्ज योजना, आदिवासी उपयोजना अशा विविध योजना शेतीत भरघोस उत्पादन वाढविण्याच्या उद्देशाने राबविल्या जात आहेत व या योजनांचा लाभ सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांना होतो आहे.

५) कृषी अनुसंशोधन केंद्र व कोकण कृषी विद्यापीठाचे योगदान :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शेतीच्या विकासासाठी कृषी अनुसंधान केंद्र, वेंगुर्ला येथे कार्यरत आहे. तसेच कोकण विभागासाठी स्वतंत्र कोकण कृषी विद्यापीठ स्थापन केले आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने कृषी अनुसंधान केंद्र आणि कोकण कृषी विद्यापीठात भात संशोधनासाठी स्वतंत्र विभागाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. कृषी अनुसंधान केंद्राचा प्रथम विचार केला असता या केंद्रात 'भात संशोधन विभाग' सुरु करण्यात आलेला आहे. या विभागामार्फत भाताच्या अधिक उत्पादनाकरिता विविध प्रयोग व विविध प्रकारे संशोधन करुन त्या आधारावर भाताचे नवीन बियाणे शोधून काढण्यापासून तर शेतकऱ्यांना विभिन्न प्रश्नांवर व समस्यांवर या केंद्राद्वारे मोफत मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले जाते. अनुसंधान केंद्रामुळे

शेतकऱ्यांना कृषी विषयक अनेक प्रश्नांवर मार्गदर्शन मिळते. यामुळे या केंद्राचे महत्त्व शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त अशा स्वरुपाचे आहे.

कोकण कृषी विद्यापीठात देखील भात उत्पादक शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने संशोधन करता यावे यासाठी 'भात संशोधन' या स्वतंत्र विभागाची स्थापना करण्यात आली आहे. या विद्यापीठात ख्यातनाम कृषी तज्ज्ञ संशोधनाचे काम करीत असतात. या विद्यापीठाद्वारा करण्यात आलेल्या संशोधनामुळे येथील शेतकऱ्यांना भात लागवडीचे सुधारित तंत्र विकसित करण्यात आले. लागवडीसाठी भाताची बांधी तयार करण्याच्या सुधारित तंत्रामुळे भाताच्या बांधित अधिक काळ पाणी साचून राहते व अगदीच अल्पसा पाऊस पडला तरी त्याचा भात पिकास कसा वापर करुन घ्यायचा यासंबंधी उपयुक्त असे संशोधन या विद्यापीठात करण्यात आले आहे. भात पिकावरील मावा आणि खोड किडीमुळे भात पिकाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते. हे नुकसान टाळण्यासाठी कोकण कृषी विद्यापीठाने रासायनिक व सेंद्रिय किटकनाशक औषधे शोधलेली आहेत. तसेच फवारणीसाठी आधुनिक पंप विकसित करण्याचे तंत्र देखील या विद्यापीठालाच द्यावे लागते. भात शेतीसाठी पाणी देणे, मशागतीची कामे करणे, भात पिकाची कापणी व मळणी संबंधी आधुनिक तंत्र विकसित करुन शेतकऱ्यांना ते कशा स्वरुपात आत्मसात करावे यासंबंधी वेळोवेळी या विद्यापीठाद्वारे मार्गदर्शन करण्याचे काम केले जात आहे.

६) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शासकीय योजनांचे मूल्यमापन :

शासनाच्या कृषी विभागामार्फत वरील विविध कृषी योजना शेतकऱ्यांच्या हितासाठी राबविल्या जात असल्या तरी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात या योजनांच्या अंमलबजावणीत काही त्रृटी निदर्शनास आल्या. या योजनेद्वारे शेतकऱ्यांना लागवडीसाठी बहुतांश वेळा बियाणे वेळेवर उपलब्ध होत नाहीत. रासायनिक खते आणि किटक नाशकांच्या बाबतीत देखील असाच अनुभव येथील बहुतांश शेतकऱ्यांचा आहे. येथील काही शेतकऱ्यांचा अनुभव असा आहे की, पिकांवर रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यावर रोगांमुळे पिके जवळ-जवळ नष्ट होऊन जातात. त्यानंतर किटकनाशक औषधे उपलब्ध होतात. शासकीय अनुदानावर शेतकऱ्यांना जे कृषी अवजारे व कृषी उपकरणे उपलब्ध केले जातात त्यांचा दर्जा चांगला नसतो. शासकीय कार्यालयात दप्तर दिरंगाई व कार्यालयातील भ्रष्ट अधिकारी व कर्मचाऱ्यांमुळे शेतकरी त्रस्त झालेले असतात. यामुळे खरे लाभधारक वंचित राहतात व ज्या शेतकऱ्यांना अनुदानाची गरज नसते. अशा शेतकऱ्यांना वरील प्रकारच्या विविध अनुदानाच्या योजनांचा लाभ मिळतो. अशा येथील बहुतांश शेतकऱ्यांनी प्रत्यक्ष मुलाखतीत बोलून दाखविले. शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीतील त्रृटी दूर केल्यास व या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत कमालीची सुधारणा होऊ शकते.

७) निष्कर्ष :-

भात उत्पादक शेतकऱ्यांना शासकीय योजना भात शेतीसाठी उपयुक्त ठरत आहेत. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील जमीन भात पिकाच्या लागवडीसाठी उपयुक्त असून या संपूर्ण जिल्ह्यात पडणारा पाऊस भाताच्या पिकाकरीता पुरेसा असल्यामुळे भाताचे पीक घेण्याकडे येथील शेतकऱ्यांचा कल आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सुमारे ९०० ते १२०० मि. मि. पाऊस पडतो. मात्र हे पावसाचे प्रमाण दरवर्षी अनियमित असल्याचे उपलब्ध नोंदीवरुन निदर्शनास येते. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकरी आरोग्याच्या बाबतीत अतिशय जागृत आहेत. आजारपणात ८३ टक्के शेतकरी प्रशिक्षित डॉक्टरांकडून उपचार करुन घेतात. तर १० टक्के शेतकरी आयुर्वेदिक तसेच घरगुती उपचार करुन घेतात. जिल्ह्यातील ७ टक्के शेतकरी मात्र आजारपणात मांत्रिकाकडून उपचार करुन घेतात. म्हणजेच मांत्रिकाकडून उपचार करुन घेण्याची वाईट प्रथा भात उत्पादक शेतकरी कुटुंबात आजच्या विज्ञान युगातही टिकून आहे हे प्रमाण फारच अल्प आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना भाताच्या उत्पादनासाठी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष स्वरुपाचा खर्च करावा लागतो.

सिंधुदुर्ग जिल्हा 'धानाचे कोठार' म्हणून ओळखले जाते. शासन रासायनिक खते व कृषी आदानांवर सबसीडी देते. याचा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष फायदा झाला आहे. प्रामुख्याने अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शासकीय अनुदानाचा जास्त फायदा मिळालेला आहे. भात उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी कृषी विद्यापीठ व भात संशोधन केंद्राद्वारे दिले जाणारे मार्गदर्शन उपयुक्त व फायदेशीर ठरत आहे. जिल्ह्यातील भात उत्पादक शेतकऱ्यांचे भात हे पारंपारिक पिक आहे. भात शेतीसाठी भौगोलिक व प्राकृतिक अनुकूलता या जिल्ह्यात आहे. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत चांगली सुधारणा व्हावी व भात शेती देखील किफायतशीर व्हावी यासाठी काही परिणामकारक शिफारशी सूचवित आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ. व्हि. के. खर्चे व डॉ. जे. जे. पाटील, ''मृदा व्यवस्थापनात सामूचे महत्त्व'', कृषी रसायन व मृदाशास्त्र विभाग, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी (अहमदनगर).

२) प्रा. रा. ना. घाटोळे, ''सामाजिकशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पद्धती'' विद्याप्रकाशन, नागपूर २००४

३) जोशी पं. महादेव शास्त्री, ''भारतीय संस्कृती कोष'', खंड-नऊ, भारतीय संस्कृती मंडळ, पुणे.

४) डॉ. ढमढेरे एस. व्ही. ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', जुलै डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८.

५) श्री. ओक प्रसाद, ''धान शेतीत काम करणाऱ्या मजुरांचे आर्थिक अध्ययन'', शोध प्रकल्प, कृषी विज्ञान केंद्र, य. च. म. मु. विद्यापीठ, नाशिक, २००५.

६) श्री. परचुरे एस. राघव, ''धान लागवडीचे तंत्र, सिंहावलोकण'', शोध प्रकल्प, कृषी विद्यापीठ, राहुरी, अ. नगर, २००६.

७) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, जिल्हा - सिंधुदुर्ग, २०१३.

८) कृषीक्षेत्र-जुलै २०१२

वारकरी संप्रदाय : संत नामदेवाच्या अंभगवाणीतील स्वरुप व भूमिका

प्रा. डॉ. गायकवाड मारोती गोविंदराव
मराठी विभाग,
शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ
Email Id-marotig2680@gmail.com

13 वे शतक हे मराठी वाङमय आणि समाज प्रबोधनाच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचे शतक आहे. याच काळात महाराष्ट्रात महानुभाव व वारकरी संप्रदायाचा उदय झाला. हा काळ महानुभाव व वारकरी संप्रदायाच्या प्रर्वतकांनी श्री महात्मा चक्रधर स्वामी व संत ज्ञानेश्वर यांनी संस्कृत भाषेला नकार देवुन बोली भाषेला महत्व दिले आहे. कारण संस्कृत भाषेच्या आडून देव आणि धर्माची भिती दाखवून धर्मग्रंथाचा आधार घेवुन सामान्य मानसाला गुलाम करण्यात आले होते. या काळात देवगिरीच्या यादवांची राजवट होती. यादव घराणे हे प्रचंड धर्माभिमानी होते. हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे तत्कालीन धर्म पंडितांनी समाजात अस्थिरता निर्माण केली होती. त्यावेळी संत वाङमयाने सामान्यजन व मराठी माणसांना तारण्याचे कार्य केले. वारकरी संप्रदायाची प्रेरणा स्थान असेलेले संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव यांनी वारकरी संप्रदाय निर्माण केले. वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून सामान्य मानसाचे शोषण थांबवून अध्यात्माचा आधार घेवुन त्यांनी लोक जागृती व समाज प्रबोधनाची भूमिका अतिशय चोखपणे बजावलेली आहे.

संत नामदेवांनी 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदिप लावू जगी' असे मराठी सारस्वतात आपली भूमिका घेवुन कीर्तन पंरपरेच्या माध्यमातून समाजाला दिशा देण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे. ही वारकरी संप्रदायाची भूमिका ख-या अर्थाने सामान्य जनाला तारणारी ठरली आहे. संत बहिणाबाईच्या उद्गारा प्रमाणे

'ज्ञानदेवे रचिला पाया। बांधियले देवालया
नामा तयाचा किंकर। तेणे केला विस्तार'

या बहिणाबाईच्या अभंगातील उक्तीप्रमाणे वारकरी संप्रदायाची भगवी पताका खांद्यावर घेवुन महाराष्ट्रा प्रमाणे भारतात म्हणजे पंजाब पर्यंत पोहचविणारे भागवत संप्रदायाचे प्रचारक व प्रसारक म्हणून ओळखले जातात.

महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाचे प्रेरणा स्थान संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव यांना मानले जाते. तत्कालीन समाज जीवनात अनेक अप्रिय वाईट परंपरा चालू होत्या. समाजात अज्ञानामुळे शोषण होत होते. सामान्य माणूस वेगवेगळ्या कर्मकांडात रुतून पडला होता. वैदिक ब्राह्मणी धर्माच्या प्रभावाखाली समाज अधोगतीला जात होता. अशा भोळ्याभाबड्या लोकांच्या धर्म भावनेला अध्यात्म विचाराची बैठक मिळवून देण्याचे कार्य संत नामदेव व संत ज्ञानेश्वरांनी केले आहे. विठ्ठल भक्तीचा सरळ सोपा मार्ग सांगून त्यांनेच त्यांचा उध्दार होवू शकतो असे वाटले म्हणून संतांनी समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी अध्यात्माचा आधार घेवून वैदिक परंपरेने निर्माण केलेल्या वर्ण व्यवस्थेला नाकारुन सर्व आबालवृध्द, अठरापगड जाती पंथांच्या लोकांना एकाच भगव्या झेंड्याखाली एकत्रित आणून समताधिष्ठित समाज निर्माण व्हावा या हेतून वारकरी संप्रदायाची वाटचाल सुरु होती. ही समतेची व समाज प्रबोधनाची भूमिका या वारकरी संप्रदायाने म्हणजेच संत नामदेवाने अतिशय तळमळीने अभंगवाणीतून निर्माण करुन सामाजिक व अध्यात्मिक कार्य केले आहे.

संत नामदेव यांचे जीवनपट व अभंगवाणी :

संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायातील विठ्ठलाचे परमभक्त आहेत. विठ्ठलाचे प्रेम भांडारी म्हणून संत नामदेवाला ओळखले जाते. संत नामदेवाचा जन्म शके 1192 (सन 1270) मध्ये नरसी बामणी येथे झाला. विसोबा खेचर यांच्याकडून संत नामदेवांना गुरुत्व प्राप्त झाले. शिंपी कुळातील एक सामान्य माणूस आपल्या ठिकाणच्या असामान्य विठ्ठल भक्ती मुळे संबंध महाराष्ट्रात विठ्ठल भक्तीचा मळा फुलविला. नामदेवांनी विठ्ठल भक्तीत रमून पंढरीच्या वाळवंटात कीर्तनात रंगात रंगून जातात. याच भक्तिमार्गानेही इतरांनेही यावे असे तळमळीने सांगतात. विठ्ठलाच्या नामघोषात नाचतात. सामान्य कष्टकरी बहुजणांना विठ्ठल भक्तीची वाट दाखवणारे थोर संत होते.

संत नामदेवांनी अडीच हजार अभंग रचले आहेत. 'आम्हा सापडले वर्म। करु भागवत धर्म' या न्यायाने संत नामदेवांनी सामान्य जणांना समजणा-या भाषेत अभंग रचले आहेत. नामदेवाचे अभंग हे सहज स्फूर्त आहेत. ग्रंथ कर्तृत्वाचा काठेही अहंभाव नाही. कवित्वाची जाणीव नसलेल्यांची सहज उद्गार आहेत. त्यांच्या अभंगाची प्रमुख प्रेरणा ही अध्यात्मासाठी आलेली विठ्ठल भक्तीची आहे. आपला विठ्ठल विषयक भक्तीभाव ते अभंगातून व्यक्त करतात. नामदेवाचे काही अभंग ते अनेक पध्दतीचे महात्म्य वर्णन करणारे आहे. श्रीकृष्ण महात्म्य, पंढरी-विठ्ठल-राम-शिव महात्म्य, संत महात्म्य इत्यादी पध्दतीने अभंग रचना केली आहे. संत नामदेवांनी ज्ञानेश्वराचे चरित्रकार म्हणून (आदि, तीर्थावली, समाधी) चे अभंग रचले आहेत. त्याबरोबर बाळक्रीडेचे अभंग, विरहिणी,गवळणी पण रचले आहेत. संत नामदेवानी मराठी अभंगाबरोबर हिंदीतूनही अभंग रचना केली आहे. नामदेवांनी रचलेली 61 कवने ही शिख धर्माच्या ग्रंथात समाविष्ठ आहेत. या वरुन संत नामदेवाचे जीवन व अभंगवाणीचे कार्य अलौकिक आहे.

अभंगवाणीतील स्वरुप व भूमिका :

संत नामदेवांनी आपल्या अभंगवाणीतून विठ्ठल भक्तीचे गोडवे गायले आहे. विठ्ठल स्वरुपाची ओढ, सत्संगाचा लोभ आणि कीतर्नाच्या आवडीतून त्यांची अभंग रचना निर्माण झाली आहे. 'नाचू कीतर्नाचे रंगी। ज्ञानदिप लावू जगी' असे म्हणणारे संत नामदेव हे अध्यात्मासाठी आणि विठ्ठल भक्ती व समाज जागृतीच्या दृष्टीने महत्वाची भूमिका निभावलेले आहेत. कारण या काळात हिंदू धर्माच्या धर्म पंडितांनी देव आणि धर्माच्या नावाखाली वेगवेगळ्या पध्दतीने शोषण करीत होते. त्यावेळी वारकरी संप्रदायाने संत तुकाराच्या उक्ती प्रमाणे 'बुडती हे जन न देखवे डोळा। म्हणून येतो कळवळा' या भूमिकेतून समाजाला जागृती करण्यासाठी नामदेवांनी आपल्या अभंग रचनेतून सामान्य जणाचे होणारे शोषण थांबविण्याचे कार्य त्यांच्या अभंगवाणीतून झाल्याचे पहावयास मिळते. संत नामदेवांनी आपल्या जीवनात आलेल्या अनुभवातून या वर्णव्यवस्थेतील उच्चनीचता याचे चटके बसल्यामुळे समता प्रस्थापित करण्यासाठी ते एका अभंगात म्हणतात. 'जाती हीन शिंपी अधिकार कैसा' असे उद्गार काढतात. या वर्णव्यवस्थेतील जातीयतेला नकार देवुन पांडुरंगाच्या भक्तीचे महत्व सांगातात. या भक्तीतून समाताधिष्ठीत समाज निर्माण करण्यासाठी जातीपेक्षा मनुष्याच्या गुणकर्माला महत्व दिले पाहिजे असे ते म्हणतात. 'तत्त्व पुसावया गेलो वेदज्ञांसी। तव भरले त्यापासी विधिनिषेध' अशा पध्दतीने या वैदिक परंपरेतील वर्णव्यवस्थेने श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविलेल्या उच्चनिच मानणा-या जातीय व्यवस्थेला नकार देण्याचे कार्य संत नामदेवाच्या अभंगवाणीतून झालेले आहे. माणसा-माणसातील भेद करणा-या संस्कृतीचा धिक्कार संत नामदेवांनी केले आहे. पुढे एका अभंगातून आपली भावना व्यक्त करताना म्हणतात. 'म्हणोनी कुळ जाति वर्ण । हे अवघेची गा अकारण' या अभंगातून नामदेवांनी ही जात व्यवस्था निर्माण करण्या-या व्यवस्थेला प्रश्न करुन जातीयता संपुष्टात आणण्यासाठी भागवत संप्रदायातून अनेक जातीचे शिष्य निर्माण करुन ही व्यवस्था मोडीत काढण्याचे कार्य नामदेवांनी केले आहे. संत नामदेवांनी मांडलेला विचार मानवीय दृष्टीने जात धर्माच्या पलीकडे जावून वर्ण व्यवस्थेने शुद्र ठरवलेल्या सामान्य व बहुजन माणसांना माणुसपण मिळवून देण्यासाठी आपली लेखणी व वाणीतून अतिशय मोलाचे कार्य केले आहे.

संत नामदेवांनी वैदिक धर्मांने ठरवून दिलेल्या सर्व थोतांड कर्मकांडाला नाकारण्याचे कार्य केले. मनुष्याच्या जीवनात वैज्ञानिक दृष्टी निर्माण होवून जीवन सुखकर होण्यासाठी आपल्या अभंगवाणीतून व्यवस्थेवर वार करण्याचे कार्य केले. ते पुढील अभंगात म्हणतात

'व्रत तप न लगे करणे सर्वथा
न लगे तुम्हा तीर्थ जाणे तया
न लगे तुझी युक्ती न लगे मुक्ती
असो हा अनुराग । हरीचे पायी'

वरील अभंगातील आशय लक्षात घेता संत नामदेवाची अभंगावाणीतील स्वरुप व भूमिका ठळक पणे लक्षात येते. मनुष्याच्या जीवनात थोतांड कर्मकांडातून मुक्ती मिळविण्यासाठी मनुष्य जप- तप, व्रत-वैकल्य, तीर्थयात्रा यामुळे जीवनात काहीही मिळणार नाही असे ठाम पणे मांडून विठ्ठल भक्तीच जीवनाला मुक्ती मिळवुन देणारी आहे. असा सरळ सोपा भक्तीमार्ग दाखविण्याचे कार्य केले.

अशा पध्दतीने संत नामदेवांनी वारकरी संप्रदायात सर्व सामान्यांना, स्त्री-शुद्रानां सहज कळेल अशा भक्तीमार्गाचा पुरस्कार करुन विठ्ठल भक्तीचे महात्म्य मांडले आहे. संत नामदेवांनी काल्पनिक गोष्टीला नकार दिला आहे. स्वर्ग, वैकुंठ, मुक्ती, मोक्ष या ध्येयाचे व योगसाधना, यज्ञयाग, व्रत्त वैकल्य या सारख्या साधनांना तुच्छ लेखुन विठ्ठलाची 'एकविध भक्ती' हे साध्य तेच साधन असा अद्वैती भक्तियोगाचे स्वरुप सांगून आपली भूमिका समाजासमोर मांडून परखडपणे व्यक्त केली आहे. त्यांच्या अभंग रचनेचा उद्देश सामान्य, शुद्र-अतिशुद्र अशा लोकांना बंधमुक्त करण्यासाठी त्यांची अभंगवाणी प्रकट झाली आहे. समाजाचे धार्मिक ऐक्य घडावे म्हणुन कार्य केले. वर्णव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या अठरापगड जातीतील सामान्य माणसांना भागवत संप्रदयातील भगव्या ध्वजाखाली एकत्रित आणून लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. वैदिक धर्मांचे व संस्कृत भाषेचे वर्चस्व झुगारुन दिले. मराठी भाषा व मराठी माणूस या दृष्टिने वारकरी संप्रदायाचे कार्य जेवढे महत्वाचे आहे तेवढेच कार्य संत नामदेवाच्या अभंगवाणीने केले आहे. असे हे वारकरी संप्रदायातील थोर संतांने सामान्य जनाच्या उध्दारासाठी व मानवाच्या कल्याणासाठी आपल्या अभंगवाणीतून आपले विचार मांडून सामाजिक व अध्यात्मिक क्रांती केल्याचे पहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ :

1) मराठी वाङमयाचा विवेचक इतिहास-प्राचीन काळ-प्र.न.जोशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
2) प्राचीन मराठी वाङमयाचा इतिहास-ल.रा.नसिराबादकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
3) पाच भक्ती संप्रदाय - र.रा.गोसावी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
4) महानुभाव आणि वारकरी साहित्याचे अंतरंग – प्रा.सुग्राम पुल्ले, इसाप प्रकाशन, नांदेड
5) पाच संत कवी - शं.गो.तुळपुळे-व्हीनस प्रकाशन, पुणे
6) संत वाङमयाची फलश्रुती - गं.बा.सरदार, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
7) महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे कार्य- बा.रं.सुंठणकर, पाप्युलर बुक डेपो, मुंबई

सर्कस एक अध्ययन

प्रा. डॉ. गीता कुणकवळेकर/पुरोहित
कणकवली

संजीव हिंदी साहित्य के बहुचर्चित साहित्यकार हैं। प्रेमचंद युग से कथा साहित्य उपन्यास साहित्य को आगे बढ़ानेवाले संजीव एक महत्वपूर्ण साहित्यकार हैं। उपन्यास और कहानी साहित्य में संजीव ने मानव जीवन का सजीव चित्रण किया है। संजीव विज्ञान के छात्र होकर भी हिंदी साहित्य में अनमोल योगदान दिया है। मनुष्य जीवन की तमाम समस्याओं को उन्होंने अपने साहित्य में उतारा है।

"सर्कस एक अध्ययन" देखने से पहले हम जानते है कि 'सर्कस' यह संजीव का बहुचर्चित उपन्यास है। इस उपन्यास में सर्कस में काम करनेवाले कलाकार और उनके मालिक सभी का चित्रण किया है।

'सर्कस' के बारे में हम सब जानते है। शुरू-शुरू में सर्कस गाँव और शहरों में आती थी। लोगों का मनोरंजन करने का काम सर्कस के कलाकार करते थे। सर्कस मे व्यक्तियों के साथ-साथ प्राणियों का भी समावेश होता था। लेकिन आज हम देखते है सर्कस में प्राणी नही रहे और बहुत ही कम मात्रा में सर्कस आती है। सर्कस में काम करके लोग अपना और परिवार का खर्चा चलाते है।

ऐसे ही सर्कस के बारे में, सर्कस में काम करनेवाले कलाकारों के बारे में संजीव ने अपने उपन्यास "सर्कस" के माध्यम से उनके जीवन पर प्रकाश डाला है। 'सर्कस' कथाकार संजीव का महत्वपूर्ण उपन्यास है। वर्ष 1984 में प्रकाशित यह उपन्यास समाज को केंद्र में रखकर लिखा गया है। आजादी के बाद आम जनता का मोहभंग जिस प्रकार से होता है और आम जन अपने-अपने घर-बार को छोड़कर जिस तरह मुंबई, कलकत्ता आदि महानगरों की तरफ जाते हैं और अत्यंत कठिनाईयों के साथ वहाँ जीविकोपार्जन करते है, उसका यथार्थ उपन्यास प्रस्तुत करता है। इसके साथ ही दलित वर्ग एवं निम्नमध्यमवर्गीय परिवारों की पीड़ा और मजदूरों की त्रासदी को भी यह उपन्यास उठाता है। इस उपन्यास के माध्यम से कथाकार ने न केवल सर्कस के प्रारम्भिक दौर तथा उसकी शुरुआती, इतिहास और उसके संघर्ष को दिखाया है बल्कि इसमें कार्य करनेवाले कलाकारों की पीड़ा को प्रमुखता से दिखाया है।

सर्कस के कलाकार मजबूरी में काम करते हैं। उपन्यास में कलाकारों की यही समस्या चित्रित हुई है। 'सर्कस' उपन्यास की नायिका झरना है और नायक विकास है। उपन्यास में झरना के बचपन के साथ उसके मूर्तिकार विकास की पत्नी बनने की सारी घटनाओं को चित्रित किया गया है। 'सर्कस' उपन्यास हिंदी का पहला उपन्यास है जिसमे सर्कस की वास्तविक जिंदगी को दिखाया है।

सर्कस का मूल्यांकन करते वक्त कथाकार ने दिखाया है कि अच्छा कार्य करनेवाले लोग उँची जातियों के होते है। साफ सफाई करनेवाले लोग दलित समाज के होते है वहाँ उनका शारीरिक और मानसिक शोषण किया जाता है। रोजी-रोटी के लिए यह लोग तमाम यातनाओं को सहते है। स्वातंत्र्योत्तर भारत के शोषण और दमन को इस उपन्यास के माध्यम से अभिव्यक्त किया गया है। उपन्यास में मानव की अस्मिता का यथार्थ और प्रामाणिक अनुभव दिखाई देता है। 'सर्कस' उपन्यास हमें उस बंद दुनिया से परिचय कराता है जहाँ शोषण की परत ही परत है। उपन्यास के माध्यम से हम उन पहलुओं को देखते है, जिनकी हम कल्पना भी नहीं कर सकते। सर्कस में काम करनेवालो की पीड़ा हो या जानवरों की, हमें ऐसे अनुभवों की पहचान होती है जो हमारे लिए अत्यंत दुर्लभ है।

सर्कस का मालिक कलाकारों का शोषण करता है। नई-नई कवायतें करते वक्त कलाकारों की जान भी जाये तो मालिक को कुछ फर्क नही पड़ता है। कलाकारों के प्रति वह हमर्ददी भी जताता नहीं हैं। ऐसे ही नया कुछ करते समय जैनुल अपनी जान गवा देता है। मालिक उसके लिए कुछ भी नही करता है। सर्कस में काम करनेवाले कुछ कलाकार अपाहिज भी बन जाते है। कलाकारों का रोजी-रोटी का काम चला जाता है और जिंदगी भर अपाहित बनकर रहते है कोई काम भी नही कर पाते। मालिक उसकी जगह पर एक नया कलाकार लाकर खड़ा कर देता है। गरीब, अनाथ, लाचार बच्चे सर्कस में लाये जाते हैं उन्हें लालच दिखाया जाता है। सर्कस पैसेवालो के लिए मनोरंजन का साधन है लेकिन कलाकारों के लिए वह उनकी रोजी-रोटी होती है।

सर्कस की ग्लॅमर भरी यह दुनिया कितनी आकर्षण, रंगीन और मोहनेवाली लगती है, लेकिन भीतर से यह एकदम खोखली हैं, इसमें बिखराव की अनेक तहें चढी हुई हैं। भीतर में इसका अपना एक अलग संसार है, जिसमे न जाने कितने शोषक और शोषित मौजूद है, जिसका बाहरी दुनिया से बहुत कम संबंध है। प्रकाश व्यवस्था, बल्बों का संयोजन, म्यूजिक की सुरमई ताल, वालों पर थिरकते कदम एनाउंसर की मोहक आवाज, कॅप के बाहर लगी मोहिनी होर्डिंग्स, किसी देवलोक का अनुभव कराते हैं। जिसे देखकर कोई भी दर्शक संभ्रमित हो सकता है लेकिन यक सर्कस की वास्तविकता नहीं हैं। वास्तव में सर्कस मानवीय श्रम, क्षमता, धैर्य, बल और संतुलन का अदभुत संगम है, जिसमें कलाकारों की कई पीढ़ियाँ समाहित है। संजीव ने केवल सर्कस के भीतर शोषण को ही नहीं बल्कि भारतीय सर्कस के समूचे इतिहास को भी खंघालने की पूरी कोशिश की है।

भारत में पहली सर्कस सन 1873 ई. में 'द ग्रेट वर्ल्ड सर्कस' नाम से आया, इसके मालिक विल्सन थे। सन 1900 ई के आसपास 'द ग्रेट इंडियन सर्कस' प्रियनाथ बसू के द्वारा स्थापित किया गया, इसके पहले भारत में कोई घुमंतू सर्कस नहीं था। यह वह दौर थार जब राजाराम जैसे समाज सुधारक, समाज में जागरुकता फैला रहे थे और देश अंग्रेजों का गुलाम था, इन्हीं दिनों भारत में सर्कस की शुरुआत भी हुई, प्रियनाथ बसू बंगाल के रहनुमा बने उनका मकसद था, बंगाल के जवान खून को युरोप की बराबरी में खडा करना।

'सर्कस' एक करुणा प्रधान व दु:खात उपन्यास है, जिसमें न केवल सर्कस के कलाकारों की त्रासदी दिखाई देती हैं, बल्कि आम जनता के दु:ख-दर्द, यातनाओं और उनके जीवन से जुडी संवेदनाओं को कथाकार ने सर्कस में कार्य करनेवालों के माध्यम से दिखाया है। उपन्यास एक बंद दुनिया और एक सीमित चारदीवारों में कैद लोगों की दुनिया के शोषण, संत्रास, घुटन को प्रमुख रुप से उठाता हैं। ग्लॅमर की बाहरी दुनिया से परिचित होना कितना आसान है, लेकिन उसकी बंद दुनिया और उसके संघर्षो से परिचित होना कितना कठिन है, यह इस उपन्यास का मूल हैं। जहाँ कलाकारों की आपसी प्रतिस्पर्धाएँ, ईर्ष्या-द्वेष की भावनाएँ, उनके शोषण, लड़कियों का शोषण, जानवरों की पीड़ाएँ, सर्कस मालिकों का अनावश्यक दबाव, आपसी लड़ाई-झगड़े, लड़कियों, बाल कलाकारों का शोषण, तरह-तरह की यातनाएँ, साथ ही सर्कस का आपसी संघर्ष आदि मुख्य रुप से दिखाई देता है।

झरना सर्कस में अपनी इच्छा से आती है उसे सर्कस की दुनिया में अनेक नाम धारण करने पड़ते हैं। सर्कस के जीवन से उन्हें नफरत होती है पर जीवन जीने का और कोई सहारा नही होता है। सर्कस में काम करनेवाले कलाकारों की भावनाओं का कोई महत्त्व नही होता है। दूसरों को हँसाना, खुश करना इतना करना पड़ता है। सर्कस में काम करते समय खतरा होता है। सर्कस में काम करते वक्त अगर कलाकरों को कुछ हो जाता है तो उन्हें विमा या मुआवजा भी नहीं मिलता है। सर्कस कलाकारों की अपनी दुनिया नहीं होती है न भाई न पति का प्रेम मिलता है। सर्कस मालिक कलाकारों के लिए रुपये खर्च करता है तो वह रुपये हर किंमत पर वसूल भी करता है। सर्कस कलाकारों की जिंदगी मालिक के हाथों में होती है। मालिक के इशारों पर नाचना पड़ता है। नारी कलाकार की मजबूरी का फायदा उठाया जाता है। पैसे कमानेवाली मशीन की तरह उसका इस्तमाल किया जाता है। झरना से प्यार करनेवाला विकास जब उसे पत्नी बनाता है तो उसे प्रताड़ित करता है। झरना पत्नी बनने के बाद सर्कस का काम करने के लिए नहीं जा सकती है। विकास और झरना अलग हो जाते हैं। विकास झरना का शोषण करता है।

'सर्कस' का अध्ययन करते वक्त बहुत सारी बाते, सारे सच हमारे सामने आते है। सर्कस की चमकिली दुनिया में बहुत अंधेरा होता है। सर्कस देखते वक्त हम कभी भी कलाकारों के बारे में नही सोचते। हमारे मनोरंजन में उन्हें अनेक दु:ख और यातनाओं को सहना पड़ता है। जानवर जब हमारा मनोरंजन करते है तो हम लोग खुश हो जाते है लेकिन उन कवायतों को सिखने के लिए कितनी पीड़ा सहनी होती है यह हमें मालूम नही होती। प्रत्येक कलाकार की पर्दे के सामने और पर्दे के पिछे एक अलग दुनिया होती है। सर्कस में काम करते वक्त अगर कोई कलाकार अपाहिज हो जाता है तो उसे बिमा सुरक्षा भी मिलनी चाहिए। अपाहिज बनकर वह अपनी पूरी जिंदगी नही बिता सकता है। यह भी ध्यान में रखना चाहिए। सर्कस के कलाकारों के प्रति लोगों का देखने का दृष्टिकोण भी अलग होता है। कलाकारों की मजबूरी किसी को नजर नही आती है। झरना सर्कस की सफल कलाकार होती है। झरना विकास से प्रेम करती है। दोनो एक-दूसरे से प्यार करते है। झरना और विकास शादी कर के अपनी अलग दुनिया बसाते है। शादी के बाद झरना का सर्कस में काम न करना उसकी आजादी को छिन लेता है। इसी कारण दोनो अलग होते है। झरना भी अपना जीवन अपनी मर्जी से जीने की अधिकारी है। झरना अन्याय और अत्याचार का विरोध करते विकास से अलग होती है। उपन्यासकार ने उपन्यास के माध्यम से सर्कस की चमकिली दुनिया का पर्दाफाश किया। सर्कस की वास्तविकता को हमारे सामने रखा है। साथ ही कलाकारों की समस्या उनकी यातना को भी दिखाया है।

उरण तालुक्यातील भूसंपादनाविरोधी लढा : शेतकऱ्यांचा सहभाग

संशोधक विद्यार्थी –
अभिषेक जयदेव ठाकूर,
एसएम.डी.एल.महाविद्यालय कळंबोली.

प्रस्तावना -

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर मुंबईपासून अगदी हाकेच्या अंतरावर असलेल्या उरण तालुक्याकडे सरकारच्या नजरा वळू लागल्या समुद्राची नैसर्गिक खोली,सपाट भूभाग व डोंगरालभूभाग यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे उरण.उद्योगांस अनुकूल वातावरण असल्यामुळे उद्योजक येथे गुंतवणुकीसाठी येऊ लागले. मुंबईमध्ये होणारी गर्दी व मुंबईचा भार कमी करण्यासाठी सरकारने नवीमुंबई स्थापन करण्याचे धोरण आखले. यात उरण-पनवेल-बेलापूर या भागात हे शहर वसविण्याचे सरकारने निश्चित केले.भातशेती, मिठगरे व मासेमारी यावर आपला उदारनिर्वाह असलेल्या उरण तालुक्यातील शेतकऱ्यांवर सरकारने अन्याय करीत अगदी अल्प दरात भूसंपादन करण्याचे धोरण आखले.सरकारविरुद्ध १९८४ साली शेतकऱ्यांनी लढा उभारला.या रक्तरंजित लढ्याची नोंद देशभरातून घेतली गेली.

सरकारचे धोरण -

महाराष्ट्र सरकारने १९७० मध्ये नवी मुंबई निर्माण करण्यासाठी जाहीरनामा काढला. यात ठाणे जिल्ह्यातील बेलापूर व रायगड जिल्ह्यातील पनवेल आणि उरण या तालुक्यातील पन्नास हजार एकर जमीन व ९५ गावे संपादन करण्याचे जाहीर केले. या सर्व ९५ गावांचे दूर नाशिक सारख्या ठिकाणी स्थलांतर करण्याची योजना आखण्यात आली. महाराष्ट्र शासनाने भूसंपादन प्रक्रियेसाठी दि. १७ मे १९७० रोजी शहर आणि औद्योगिक विकास मंडळ (CIDCO) ची स्थापना केली. ५००० रुपयांच्या कवडीमोल भावात सिडकोने शेतकऱ्यांकडून जमीन संपादन करण्यास सुरुवात केली व स्वत: जमिनीवर इमारती उभारून भरमसाठ किमतीत विकण्यास सिडकोने सुरुवात केली.

जासई येथील पहिली शेतकरी परिषद -

शेतकऱ्यांवर येणारे संकट ओळखून ९५ गावातील सर्वपक्षीय नेते व शेतकऱ्यांनी "जमीन बचाव संयुक्त लढा समिती" ची स्थापना ७ मार्च १९७० ला केली. या समितीचे अध्यक्ष आमदार दिनकर बाळू पाटील उर्फ दि.बा.पाटील, उपाध्यक्ष तुकाराम हरी वाजेकर तर सरचिटणीस पदी जनार्दन भगत हे होते.सरकारने जाहीर केलेल्या भूसंपादनाला विरोध करण्यासाठी १९७१ ला जासई येथे पहिली शेतकरी परिषद घेण्यात आली.[1] सभेसाठी उभारण्यात आलेल्या सभामंडपाच्या खांबाला शेतीची अवजारे कोयते,विळे,कुऱ्हाडी बांधण्यात आल्या. एकमताने या जमिनी संपादनाला विरोध करण्याचा निर्धार सर्वांनी केला. कालांतराने काही शेतकऱ्यांनी गरजेपोटी, काहींच्या अज्ञानामुळे सरकारला कवडीमोल भावात जमिनी दिल्या. नंतर त्याच जमिनी सिडको प्रचंड वाढीव भावाने विक्री करू लागली. ही बाब दि. बा. पाटील यांच्या लक्षात येताच दि. बा. पाटलांनी १९७८ चे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांच्यासोबत बैठक करून एकरी १५००० रुपये देण्याचे मान्य करून घेतले. परंतु न्हावा-शेवा परिसरातील खाडीलगतच्या नापीक जमिनीला म्हणजेच चिखलाला कशी किंमत द्यायची या विचाराने ठरलेलाएकरी १५००० रुपये देण्याचे नाकारले त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये पुन्हा एकदा असंतोष निर्माण होऊन चळवलीचे वारे वाहू लागले.

१९८१ चा पहिला लढा -

सरकारने दिलेला शब्द पाळला नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांनी आंदोलन करण्याचे ठरविले एकरी १५००० रुपये भाव नाकारल्यामुळे दि. १९ जून १९८१ ला जासई नाक्यावर हजारो शेतकरी रस्त्यावर उतरले. जासई नाक्यावर पूर्ण वाहतूक बंद करण्यात आली. मोठ्या प्रमाणात पोलीस व एस. आर. पी. एफ. बंदोबस्त ठेवण्यात आला . शेतकरी आंदोलनातून काही केल्या उठायला तयार नसल्यामुळे पोलिसांनी लाठी हल्ला सुरू केला. लाठीचा मार देऊन सुद्धा शेतकरी उठायला तयार नसल्यामुळे

---

[1] किशोर हरिचंद्र घरत ,उरणच्या शेतकऱ्यांचा ऐतिहासिक संग्राम,पिक्सेल मल्टीमिडिया कंपनी घाटकोपर,दुसरी आवृत्ती,जानेवारी २०१६,पृ.क्र. ५५

पोलिसांनी गोळीबार सुरू केला. गोळीबार सुरू झाल्यामुळे लोक सैरावैरा पळायला लागली त्यात लाठीचार्ज ही सुरूच होता सर्वत्र रक्ताचा सडा पडला होता. अनेक पुरुष- स्त्रिया वयस्कर मंडळी या लाठी हल्यात जखमी झाले. आमदार दि. बा. पाटील पनवेलचे सभापती डी. आर. पाटील जे. एम. म्हात्रे, जनार्दन भगत, प्रभाकर मुंबईकर, श्रावण कोळी इत्यादी लोक जखमी झाले. यातील पाच जणांना व गोलीबारातील जखमी झालेल्या तिघांना मुंबई येथे हॉस्पिटलमध्ये नेण्यात आले. यात ४८ जणांविरोधात रस्ता अडविणे , गर्दी जमविणे व मारामारी करणे या आरोपांवरून गुन्हे दाखल केले.शांततेत चाललेल्या या आंदोलनात गोळीबार व लाठीहल्ला केल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनात सरकार विरोधात राग निर्माण झाला.

सखुबाई म्हात्रेचे धाडस -

भूमिपुत्रांचे नेते आमदार दि. बा. पाटील यांना मारहाण केली, त्यांचे डोके फोडले ही बातमी सर्वांना समजताच जासई, बेलपाडा, गव्हाण, न्हावा या परिसरातील शेतकरी पेटून उठले. एस. आर. पी. एफ. पोलिसांच्या अंगावर दगडफेक करायला सुरुवात केली एका बाजूने गोळीबार सुरू होता तर दुसऱ्या बाजूने दगडफेक सुरू झाली. दगडफेकीसाठी लागणारे दगड संपायला आल्याचे जासईच्या सखुबाई म्हात्रे व महिलांनी पाहिले त्या जमेल तशा धावत जाऊन दगड गोळा करून दगड पुरवण्याचे काम करू लागल्या. हेच एस. आर. पी. एफ. च्या जवानांनी पाहिले व त्या महिलांच्या दिशेने गोळीबार करायला सुरुवात केली. त्यातील एक गोळी सखुबाईला लागली. गोली छातीतून पाठीत आरपार घुसल्यामुळे सखुबाई जागेवरच कोसळली. काही तरुणांनी सखुबाई कोसळल्याचे बघून तिला सुरक्षित स्थळी उचलून ठेवले. या गोलीबारात जगन मढवी व जगन पाटील हे जखमी झाले. काही वेळात एस. आर. पी. एफ. च्या नव्या तुकड्या जासई येथे दाखल झाल्या. जासई गावात घुसून मिळेल त्याला मारायला सुरुवात केली त्यात वसंत जगे, रामदास घरत, चंद्रिका प्रसाद, हरिभाऊ म्हात्रे, रामजी घरत अशा अनेकांना बेदम मारहाण केली.गोळीबारात जखमी झालेल्यांना योग्य वेळी उपचार मिळाल्यामुळे प्राण वाचले. सखुबाईने केलेले धाडस आजही जासई गावाच्या व पंचक्रोशी च्या स्मरणात आहे.

सरकारची बदलती भूमिका -

१९८२ चे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बाबासाहेब भोसले, सिडकोचे अधिकारी व जमीन बचाव संयुक्त लढा समिती यांनी एकत्र बसून यावर काहीतरी कायमचा तोडगा काढण्याचा निर्णय घेतला. सिडको व शेतकरी यांच्या अनेक बैठका झाल्या. १९८२ हा काळ या मध्यम मानून प्रति एकरी ४० हजार रुपये भाव देण्याचे ठरले व त्यानंतर घेतलेल्या जमिनींना द.सा.द. शेकडा ८ % चक्रवाढ व्याज देण्याचे सर्वानुमते ठरले. त्याच काळात बाबासाहेब भोसले यांचे मुख्यमंत्री पद गेले व १९८३ मध्ये वसंतदादा मुख्यमंत्री झाले, आणि शेतकऱ्यांचे दिवस फिरले. न्हावा-शेवा बंदरासाठी (आत्ताचे जेएनपीटी) सरकारला ११३५ एकर जमीन तातडीने हवी होती. सरकार व शेतकऱ्यांमध्ये या संदर्भात बोलनी सुरू झाली. जमीन बचाव समितीने सिडको सोबत झालेला तोडगा मान्य करण्यात यावा यासाठी आग्रह धरला, परंतु मुख्यमंत्री वसंत दादा पाटील यांनी यास नकार दिला. जमिनीला फक्त २७ हजार रुपये प्रति एकरी भाव देण्याचे जाहीर केले. हा निर्णय दि. बा. पाटील यांच्यासह कोणत्याही शेतकऱ्याला मान्य नव्हता.

नवी मुंबईग्रस्त शेतकऱ्यांची भव्य परिषद -

दि. २ जानेवारी १९८४ रोजी आमदार दि. बा. पाटील साहेबांच्या मार्गदर्शनात नवीमुंबई ग्रस्त शेतकऱ्यांची भव्य परिषद घेण्याचे फर्मान निघाले. उरण तालुक्यातील श्री. छत्रपती हायस्कूल जासई येथे ही परिषद ८ जानेवारी १९८४ दुपारी ०१:०० वा. घेण्याचे ठरले या परिषदेची मुख्य मागणी २७ हजार रुपये प्रती एकरी दिला जाणारा भाव रद्द करून ४० हजार रुपये दिला जावा ही होती.[2] दि ८ जानेवारी १९८४ ला जासई गावात शेतकऱ्यांची भव्य परिषद भरली. सभेला अफाट गर्दी जमली होती. शेतकऱ्यांना भूमिहीन करू पाहणाऱ्या सरकार विरोधी शांततेच्या मार्गाने आंदोलनाचे रणशिंग यात फुंकले गेले. भाई बंदरकर, दत्ता पाटील, अण्णासाहेब गव्हाणे यांनी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले. सरकारच्या या बदलत्या भूमिकेला आमचा विरोध असून आमची एक इंच ही जमीन सरकारला देणार नाही, वेळ पडल्यास आंदोलन करण्याचा इशारा दि. बा. पाटील साहेबांनी सरकारला दिला.

[2] नव्या मुंबईग्रस्त शेतकऱ्यांच्या परिषदेचे पत्रक दि. ०२/०१/१९८४

शेवे गावातील गोळीबार -

दि. १२ जानेवारी १९८४ रोजी सिडको अधिकारी जमिनीचा ताबा घेण्यासाठी धुतुम गावात आले. धुतुम गावातील ग्रामस्थांनी या अधिकाऱ्यांना विरोध केला. कोणत्याही जमिनीचा ताबा घेऊ दिला नाही. १३ जानेवारी १९८४ रोजी पोलीस व अधिकारी शेवा गावात घुसले गावात जमिनीचा ताबा घेण्यासाठी आल्याचे समजताच गावातील महिलांनी विरोध केला. महिलांचा होणारा विरोध पाहून पोलिसांनी अंदाधुंद गोळीबार सुरू केला या गोलीबारात पदुबाई भोईर व रेखा भोईर यांना गोली लागली. रेखा भोईर यांच्या गोळी पोटात घुसली. या महिलांनी त्या प्रसंगात ही धीर न सोडता पोलिसांना माघारी पाठवले वेळीच उपचार मिळाल्यामुळे दोघींचेही प्राण वाचले. या घटनेच्या निषेधार्थ बोकडवीरा गावात निषेध फेरी काढण्यात आली त्यात पोलीस घुसून बोकडवीरा गावात मिळेल त्याला मारहाण करायला सुरुवात केली. या घटनेमुळे खऱ्या अर्थाने शेतकरी व सरकार यांच्यामध्ये संघर्षाला सुरुवात झाली.

आमदार दि. बा. पाटील यांना अटक -

शेतकरी कामगार पक्षाचे सरचिटणीस असलेल्या दोन वेळा खासदार व चार वेळा आमदार झालेले १९८३ चे विरोधीपक्ष नेते दि. बा. पाटील यांच्या नेतृत्वातून हे आंदोलन सुरू झाले. जर आंदोलनाच्या मुख्य नेत्याला अटक केली तर आंदोलन शांत होईल, या उद्देशाने दि. १३ जानेवारी १९८४ रोजी शेवा गावात झालेल्या गोळीबाराची चौकशी करण्यासाठी कोणत्याही कारणाशिवाय दि. बा. पाटील यांना अटक करण्यात आली. हिंसाचार करणार आहात असा आरोप लावला. हा लढा आमच्या जमिनीला योग्य मोबदला मिळावा यासाठी आहे यात कोठेही हिंसाचार झालेला नाही हे सिद्ध झाल्यानंतर न्याय दंडाधिकाऱ्यांनी दि. बा. पाटील यांना निर्दोष सोडले. कोर्टाने दिलेला निर्दोष सुटकेचा आदेश धुडकावून पोलिसांनी दि. बा. पाटील यांना पुन्हा अटक करण्याचा प्रयत्न केला. हा आदेश कायद्याला धरून नसल्यामुळे दि. बा. पाटील यांनी एका खांबाला घट्ट मिठी मारून धरली. सात आठ पोलिसांनी यांना सोडवण्याचा प्रयत्न केला. शुद्ध हरपेपर्यंत मारहाण केली शुद्ध हरपल्यामुळे दि. बा. पाटील यांना मुंबईच्या सेंट जॉर्ज हॉस्पिटलमध्ये नेण्यात आले. छातीत दुखू लागल्यामुळे आय सी यु मध्ये ठेवण्यात आले त्यांच्यासोबत सतत पोलीस अधिकारी पारा देण्यासाठी ठेवले होते.

प्रमुख नेत्याला अटक झाल्यामुळे आंदोलन शिथिल होईल असे दिसत होते. दि. बा. पाटील यांच्या सोबत खांद्याला खांदा लावून लढणारे साथीदार जोपर्यंत बाहेर आहे तोपर्यंत हे आंदोलन सुरूच राहील हे पोलिसांनी हेरलं आणि लगेच दत्तूशेठ पाटील, जनार्दन भगत, विवेकानंद पाटील, सावळाराम म्हात्रे, अनंत ठाकूर इत्यादी सहकाऱ्यांना पोलिसांनी अटक केली त्यांना नाशिक मधील कारागृहात ठेवले. १३ जानेवारीला ३० जणांना तर १४ जानेवारीला ३ महिलांसाह ४७ जणांना लाठीमार करून पोलिसांनी गाडीत टाकून अटक केली.१५ जानेवारीला जासई येथील आणखी ३०० जणांना पोलिसांनी ताब्यात घेतले.[3]

वेश्वी गाव बनले खलबतांचे मुख्य केंद्र —

आंदोलनातील प्रमुख नेत्यांना अटक केल्यामुळे आंदोलनाला दिशा मिळणार नाही व आंदोलन शांत होईल हे पोलिसांनी गृहीत धरले. परंतु या चळवळीत काम केलेले रामशेठ ठाकूर (न्हावा), जे. एम. म्हात्रे (कोपर), दशरथ ठाकूर (रोडपाली) त्रिंबक मुंबईकर (वेश्वी) काळू खारपाटील (चिरनेर) तुकाराम घरत (धाकटी जुई) बाळाराम पाटील (रोहिंजण) यांसारखे बरेच नेते बाहेर होते त्यांनी या आंदोलनाची सूत्रे हातात घेतली. वेश्वी गाव हे त्याकाळी पूर्णपणे शेकापचे असल्यामुळे व जासई पासून दूर असल्यामुळे हे मुख्य केंद्र बनले. सरपंच त्रिंबक मुंबईकर यांच्या घरी बैठका होऊ लागल्या वेश्वीच्या डोंगरातून आंदोलनाची दिशा ठरू लागली. सर्व ठिकाणी पोलीस बंदोबस्त असल्यामुळे दररोज रात्री एक वाजता च्या सुमारास आमदार ॲड. बी एम देशमुख व ॲड. शरद सोनवणे हे दि. बा. पाटील साहेबांचा संदेश घेऊन येत व इथली परिस्थिती मुंबईला सेंट जॉर्ज हॉस्पिटलमध्ये जाऊन सांगत. १४ व १५ या दोन दिवशी रामशेठ ठाकूर यांची गाडी घेऊन रामशेठ ठाकूर, त्रिंबक मुंबईकर, दशरथ ठाकूर, भारती पोवार (कोल्हापूर) हे रात्रभर गावोगाव फिरून आंदोलनाची माहिती देत होते. सरकार १७ जानेवारीला जमिनीचा ताबा घेण्यासाठी येणार असल्यामुळे आंदोलनाची तारीखही १७ जानेवारीच ठरली, परंतु आंदोलकांना कोणती कल्पना न देता शेतकऱ्यांच्या पाठीत खंजीर खुपसून ऐनवेळी १७ जानेवारी ऐवजी १६ जानेवारी रोजी जमिनी घेण्याचे जाहीर केले. तारीख बदलल्याचे समजतात पुन्हा एकदा सर्व नेत्यांनी गावोगाव जाऊन आंदोलनाची तारीख बदलून १६ जानेवारी केल्याचे कळविले. गावागावात दवंडी पेटवण्यात आली.

---

[3] Loksabha Debates Fifteen seassion Saturday Secretariat New Delhi, 25 August 1984, Page No.58

वेश्वी गावातील काही लोकांना समजले होते की आंदोलनात काहीतरी घातपात होणार म्हणून गावकऱ्यांनी विविध ठिकाणाहून २६ बंदुकी जमा केल्या.सरपंच त्रिंबक मुंबईकर यांना ही बाब समजताच त्यांनी ॲड.देशमुख व ॲड.गव्हाणे यांना सांगितले त्यांच्या सल्ल्यानुसार आपण सरकार पुढे टिकणार नसल्यामुळे सर्व बंदुकी वेश्वीच्या डोंगरात लपवून ठेवल्या.

१६ जानेवारीचा रक्तरंजित इतिहास -

दास्तान फाटा या ठिकाणी साधारण आठ ते दहा हजार पोलीस व एस. आर. पी. एफ. आणि पाचशे पोलीस अधिकारी तैनात ठेवण्यात आले होते. फायर ब्रिगेडच्या गाड्या व ॲम्बुलन्सही होत्या. १६ जानेवारी १९८४ रोजी सकाळी दहा वाजताच्या सुमारास लोक जमायला सुरुवात झाली. गावोगावातून लोक दास्तान फाट्याच्या दिशेने जाऊ लागले साधारण ३५ ते ४० हजार लोक दास्तान फाट्यावर जमा झाले. पोलीस "बाजूला व्हा नाहीतर बळाचा वापर करू" अशा सूचना देत होते. शेतकऱ्यांनी पोलिसांना निवेदन दिले परंतु पोलिसांनी ते मान्य केले नाही. दास्तान फाटा येथे शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी दशरथ ठाकूर यांनी पहिले भाषण केले. दुसरे भाषण वेश्वी गावचे तुळशीदास मुंबईकर यांनी केले दुसरे भाषण चालू असताना पोलिसांनी आंदोलन चिरडायला सुरुवात केली, नंतर कोल्हापूरच्या भारतीताई पोवार यांचे भाषण सुरू झाले. भारती पोवार यांचे भाषण सुरू असताना पोलिसांनी लोकांच्या अंगावर फायर ब्रिगेडच्या गाड्यांनी पाणी उडविले नंतर अश्रुधुराच्या नलकांड्या सोडल्या पण शेतकऱ्यांनी हिम्मत दाखवून त्या अश्रुधुराच्या नलकांड्या खाडीच्या पाण्यात फेकून दिल्या हे सुरू असताना पोलिसांनी लाठीचार्ज सुरू केला. जो भेटेल त्याला लाठीने मारू लागले शेतकऱ्यांनी आपली पूर्वापार जपलेली जमीन देण्यास नकार दिला ही वृत्ती म्हणजे देशद्रोह केला की काय तर पोलिसांनी अंदाधुंद गोळीबार सुरू केला या गोलीबारात कोणाच्या खांद्याला गोळी लागली, तर कुणाच्या पायाला गोळी लागली, कुणाच्या डोक्याला गोळी चाटून गेली होती. अनेकांनी दांडकांचा मारखाल्ला. या गोलीबारात धुतुम गावचे आंदोलक रघुनाथ अर्जुन ठाकूर यांच्या पायाला गोळी लागली व चिर्ले गावचे नामदेव शंकर घरत यांना गोळी लागली. दोघेही गोळी लागल्यावर पडल्यामुळे पोलिसांनी त्यांच्या पायाला धरून फरफटत नेले. दोघांनाही त्या लढ्यात वीरमरण आले. निशस्त्र आंदोलकांवर सशस्त्र पोलिसांनी केलेल्या हल्यामुळे आंदोलक खाडी-चिखलातून, शेतातून,डोंगरातून भेटेल त्या वाटेने पळत होते. दास्तान फाट्यावर १६ जानेवारीला रक्तरंजित इतिहास लिहिला गेला होता.

नवघर फाट्यावरील गोळीबार -

१६ जानेवारीच्या आंदोलनात पोलिसांनी शेतकऱ्यांवर गोळीबार केल्यामुळे आंदोलकांमध्ये पोलिसांबद्दल व सरकार बद्दल चीड निर्माण झाली होती. सरकार अशी भूमिका घेऊ शकतो यावर कोणाचाही विश्वास बसत नव्हता. गावागावातून उभ्या-उभ्याने छोट्याशा सभा झाल्या व १७ तारखेला सरकारचा निषेध करण्यासाठी नवघर फाट्यावर जमायचे असे ठरले. १७ तारखेला सकाळीच प्रत्येक गावाच्या प्रवेशद्वारावर पोलीस खडा पहारा देऊन होते कोणालाही पोलिसांना गावातून बाहेर पडू द्यायचे नव्हते नवघर फाट्यावरही पोलिसांचा मोठा बंदोबस्त तैनात होता अशातच नवघर,पागोटे,कुंडेगाव,भेंडखल या गावातील लोक नवघरच्या तलावा जवळ जमू लागले. तलावा जवळ असलेल्या रेल्वेच्या रुळांवर जमाव वाढत गेला. सर्वांनी सोनारी गावात जाण्याचा निर्धार केला. त्यात तुकाराम घरत (धाकटीजुई) जे.आर.ठाकूर आणि बाळकृष्ण ठाकूर या तिघांनी पुढाकार घेऊन पुढे जाण्याचा निश्चय केला. ते पुढे चालत गेल्यावर पोलिसांनी या तिघांनाही लाठीने मारहाण सुरू केली. तिघेही कसे तरी जीव वाचवत धावत पुन्हा जमावाच्या दिशेने आले. हा प्रसंग पाहून आंदोलक आक्रमक झाले व सर्वजण रेल्वे लाईनच्या दिशेने जाऊ लागले.

पोलीस व आंदोलक यांच्यामध्ये संघर्ष सुरू झाला आंदोलक दगड फेकत होते तर पोलिसांनी हवेत गोळीबार सुरू केला थोड्या वेळाने पोलिसांनी आंदोलकांवर गोळीबार सुरू केला. त्याच दरम्यान पागोटे गावचे कमलाकर कृष्णा तांडेल यांना गोली लागली. लोक सैरावैरा पळू लागले. तेव्हाच पागोट्याचे केशव महादेव पाटील यांना गोळी लागली. त्यांच्या पाठोपाठ केशवचे वडील महादेव हिरा पाटील यांना गोली लागली तिघेही आंदोलक जखमी अवस्थेत असताना पोलिसांनी त्यांच्या अंगावर अश्रुधुराच्या नलकांड्या फेकल्या व आंदोलकांना काही समजायच्या आतच या तिघांना बंदुकीच्या दस्त्याने मारत पायाला धरून फरपटत गाडीमध्ये टाकून पोलीस निघून गेले.[4]

[4] एल.बी .पाटील,कसं कसं घडल उरण,वल्लकी प्रकाशन उरण,पहिली आवृत्ती २०२०,पृ. क्र.८१

नवघर येथे आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी नागाव गावातून वरात निघाली होती यात नवऱ्याचे सोंग घेऊन बाळू पारधी हा नवरा वाजत गाजत टांग्यात बसून नागाव वरून ३०० ते ४०० वऱ्हाडी मंडळी घेऊन निघाला होता. पोलिसांना कोणत्याही प्रकारचा संशय येऊ नये म्हणून पत्रिका ही तयार करून घेण्यात आली होती फुंडे हायस्कूल पर्यंत वरात पोचल्यानंतर उरणच्या दिशेकडून पोलिसांची गाडी आली त्यांना कोणीतरी सांगितले होते. हे वऱ्हाडी नाहीत तर आंदोलक आहेत पोलिसांनी सर्वांची चौकशी सुरू केली आणि लाठीने मारण्यास सुरुवात केली जमलेल्या सर्व वऱ्हाडास पोलिसांनी रक्तबंबाळ होईपर्यंत मार दिला.

जासई दास्तान फाटा व नवघर फाटा येथे झालेल्या आंदोलनातील हुतात्म्यांची मृतदेह सरकारने त्यांच्या कुटुंबियांकडे द्यायचे नाकारल्यामुळे हुतात्मा नामदेव शंकर घरत व हुतात्मा रघुनाथ अर्जुन ठाकूर यांची अंत्ययात्रा पुण्यात काढण्यात आली पुण्यातल्या सदाशिव पेठेतल्या स्मशानभूमीत ५००० पेक्षा अधिक पुणेकर हुतात्म्यांना आदरांजली वाहण्यासाठी जमले होते पागोटे गावचे हुतात्मा महादेव पाटील व त्यांचे पुत्र हुतात्मा केशव पाटील व कमलाकर तांडेल यांची अंत्ययात्रा मुंबईमधून काढण्यात आली या अंत्ययात्रेत विरोधी पक्षनेते शरद पवार, शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे, मनोहर जोशी, प्रा. एन डी पाटील खा. जगन्नाथ पाटील यांच्यासह हजारो लोक जमले होते.

हुतात्म्यांच्या रक्ताने लिहिलेला साडेबारा टक्के विकसित भूखंडाचा कायदा -

शेतकऱ्यांवर केलेल्या गोळीबाराचा महाराष्ट्रातून सर्व स्तरावरून सरकारचा निषेध नोंदवला गेला. ३१ जानेवारी १९८४ ला संपूर्ण महाराष्ट्रात उत्स्फूर्त बंद पाळण्यात आला. यामुळे सरकारवर दबाव निर्माण झाला. सरकार व जमीन बचाव समिती यांच्यासोबत वाटाघाटी सुरू झाल्या. तत्कालीन विरोधी पक्षनेते शरद पवार व मुख्य सचिव श्रीराम प्रधान यांच्याशी चर्चा करून शेवटी ४० हजार ऐवजी ३० हजार रुपये एकरी भाव व संपादन केलेल्या जमिनीच्या साडेबारा टक्के जमीन विकसित करून द्यायचे मान्य झाले. शेतमजूर व भूमिही मिठागर कामगारांना ४०० चौरस मीटर ते १००० चौरस मीटर भूखंड देण्याचे मान्य केले. पुढे याच साडेबारा टक्के भूसंपादनाचे कायद्यात रूपांतर झाले.देशात १९८४ चा नवा भूसंपादनाचा कायदा तयार झाला.

निष्कर्ष -

१९८४ साली उरणला ऐतिहासिक रक्तरंजित आंदोलन केले या आंदोलनात पाच शेतकरी हुतात्मे झाले. अनेक शेतकरी गंभीर जखमी होऊन कायम अपंग झाले. आमदार दि. बा. पाटील यांच्या मार्गदर्शनात सरकार विरुद्ध लढलेल्या शेतकरी आंदोलनामुळे प्रकल्पग्रस्त शेतकऱ्यांच्या अनेक मागण्या मान्य झाल्या. यामध्ये जमिनीची किंमत वाढवून मिळाली, प्रकल्पग्रस्तांना प्रकल्पात नोकरीचा हक्क मिळाला, प्रकल्पग्रस्तांच्या शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना स्टायपेंड सुरू झाली. प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन व साडेबारा टक्के भूखंड अशा मागण्या सरकारला मान्य करण्यास भाग पाडले या मागण्या मान्य झाल्या म्हणून प्रकल्प विभाग विभागातील ९५ गावांच्या अस्तित्व कायमचे राहिले. त्यामुळे अनेक सिडको प्रकल्पग्रस्त शेतकरी आज कोट्याधीश झाले.

प्रकल्पग्रस्तांच्या मागण्या मान्य करण्यात आल्या मात्र त्यांची पूर्तता व अंमलबजावणी अजून पर्यंत झाली नाही. यामध्ये सरकारने, सिडकोने व जेएनपीटी प्रशासनाने प्रकल्पग्रस्तांना पुरेशा नोकऱ्या दिल्या नाहीत, गावठाणवाढ केली नाही,गरजेपोटी बांधलेली घरे कायम केलेली नाहीत नागरी सुविधांची पूर्तता केलेली नाही. साडेबारा टक्के भूखंडाचा प्रश्न अनेक आंदोलन करूनही अजून पर्यंत पूर्णपणे सोडविलेला नाही याकडे सरकार, सिडको व जेएनपीटी प्रशासन पूर्ण दुर्लक्ष करीत आहे.

संदर्भसुची

1. Commi Kapoor,India Today, 15 Feb 1984,Updated 07 Apr 2014
2. घरत किशोर हरिचंद्र,उरणच्या शेतकऱ्यांचा ऐतिहासिक संग्राम,पिक्सेल मल्टीमिडिया कंपनी घाटकोपर,दुसरी आवृत्ती,जानेवारी २०१६
3. पाटील एल.बी.,कसं कसं घडल उरण,वल्लकी प्रकाशन उरण,पहिली आवृत्ती २०२०
4. पाटील मनीषा अतुल,मी उर्मिला दिनकर पाटील,दर्पण प्रकाशन मुंबई,प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०१७

5. भूसंपादन अधिनियम १९८४ (सन १८९४ चा अधिनियम क्र-१) कलम २८ , भूमीसंपदान (विशोधन) अधिनियम १९८४(१९८४ चा ६८), संचालक, मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित,१९९२.
6. म्हात्रे प. शि.(संपा),देव माणूस दि. बा. पाटील,शितल प्रिंटिंग प्रेस उरण,२०१३

आंदोलनात प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व आंदोलणासाठी काम केलेल्या व्यक्तींच्या मुलाखती

१. प्रा. एल.बी. पाटील मु.- नवघर दि.०९/११/२०२२
२. जयदेव ठाकूर , मु.- दिघोडे दि. १०/०१/२०२३
३. दत्तात्रेय कोळी, मु.- दिघोडे दि.१३/०१/२०२३
४. त्रिंबक मुंबईकर, मु.- वेश्वी दि.१७/०१/२०२४
५. रघुनाथ ठाकूर, मु. - जासई दि.१८/०१/२०२३
६. ॲड. पी.एन. पाटील, मु.- नागाव दि. १९/०१/२०२३
७. भारती पोवार, मु.- कोल्हापूर दि. १९/०१/२०२३
८. किशोर भगत , मु.- बंबावी कोळीवाडा दि.२०/०१/२०२३

गजलक्ष्मी, नेरळ - रायगड: प्राथमिक सर्वेक्षण आणि गवेक्षण

शोधनिबंधाचा लेखक:
श्री. अनिकेत गजानन मगर
पत्ता - ३०२/०३, ३रा मजला, सुमन कॉम्प्लेक्स,
जकात नाक्याजवळ, कर्जत-कल्याण रोड, नेरळ-कर्जत
ई-मेल — aniketmagar1983@gmail.com

प्रस्तावना :

जगातील सगळ्याच धर्मांमध्ये मूर्ति किंवा शिल्प यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पूर्वीपासून मनुष्याने देवाला वेगवेगळ्या स्वरूपात पुजले आहेत. मनुष्यने चंद्र-सुर्य, प्राणी-पक्षी, नदया-पर्वत, जंगल, ग्रह-तारे अशा अनेक स्वरुपात देवाला पुजले आहे. हिंदू धर्मात तर असंख्य प्रतिके आहेत व प्रत्येक प्रतिकाचे विशिष्ट महत्त्व आहे. अशाच प्रतिकांपैकी एक म्हणजे "गजलक्ष्मी" शिल्प. हजारो वर्षापासून मानवास संपत्तीचे आकर्षण आहे. याच संपत्तीसाठी अनेक लढाया, युद्धे, सत्ता संघर्ष आजही सुरूच आहे. लक्ष्मी देवी ही संपत्ती व सुबत्ता हीचे प्रतिक म्हणुन ओळखले जाते मात्र लक्ष्मी चंचल असून तिची योग्य ती सेवा न केल्यास ती आपले घर सोडून निघून जाते असेही आपण ऐकले आहे. लक्ष्मी अर्थात संपत्ती स्थिर राहण्यासाठी पुर्वी गजलक्ष्मी शिल्पाचा वापर करण्यात येत असे.

या शिल्पामध्ये एका विशिष्ट असनामध्ये बसलेली लक्ष्मी व तिच्या उजव्या व डाव्या बाजुला दोन हत्तींचे शिल्प अशी ही मुर्तीची रचना असायची. मेघ म्हणजे हत्ती आणि जमीन म्हणजेच लक्ष्मी आणि या जमीनरुपी लक्ष्मीला जेंव्हा मेघरुपी हत्ती जलाचा अभिषेक करतात तेंव्हा या लक्ष्मी रुपी जमिनीतून अन्नधान्य रुपात मनुष्याला संपत्ती प्राप्त होते. ही संपत्ती मनुष्याच्या जीवनात आनंद आणि सुफळणा आणण्याचे काम करत असते. हे सुफळणेचे प्रतिक असणारी देवाता म्हणजेच गजलक्ष्मी. सामान्यतः मंदिरे, राजकिय स्थाने, धर्मस्थळे तथा धान्य कोठारे इत्यादी महत्त्वाच्या वास्तुंच्या आसपास केली जात असे. मी या शोध निबंधात नेरळ गावातील गजलक्ष्मी बद्दल थोडक्यात मांडत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

- शिल्पाविषयी निरीक्षण नोंदवणे
- शिल्पाचे तुलनात्मक कालमापण करण्यासाठी.
- शिल्पाचे महत्व अधोरेखित करणे.
- शिल्पाचे पुरातत्वीय सर्वेक्षण करणे.
- शिल्पाच्या जतन व संवर्धनाच्या पद्धती निश्चित करणे.

भौगोलिक आढावा:

शोधनिबंधात मांडलेली मूर्ती महाराष्ट्र राज्याच्या रायगड जिल्हयात कर्जत तालुक्यातील नेरळ आणि ममदापूर गावाच्या वेशीला असलेल्या उल्हासनदी जवळ श्री. नरेंद्र जनार्दन गंध्रे यांच्या शेतामध्ये २२ वर्षापूर्वी प्रथम निदर्शनास आली. मूर्तीच्या ठिकाणापासून उल्हास नदीच्या अवघ्या ४०० मीटर अंतरावर आहे. मूर्ती असलेल्या ठिकाणापासून पूर्वेला कर्जत-कल्याण लोहमार्ग अवघ्या ११४ मीटर अंतरावर आहे आणि पश्चिमेला कर्जत-बदलापुर महामार्ग फक्त २५ मीटर अंतरावर आहे. सदर मूर्तीचे अक्षांश व रेखांश स्थान १९° ०२' १६" उ आणि ७३° १८' ५८" पू. आहे. येथून अंदाजे १०० मीटर अंतरावर चेडोबा नावाने काष्ठाचा तुकडा ग्रामदेव म्हणून पुजला जातो (छायाचित्र क्र. १). श्री. गंध्रेच्या शेताच्या पश्चिमेस पेब किंवा बिकटगड हा अत्यंत महत्वाचा दुर्ग आहे.

छायाचित्र क्र. १

मूर्ती वर्णन आणि मोजमाप:

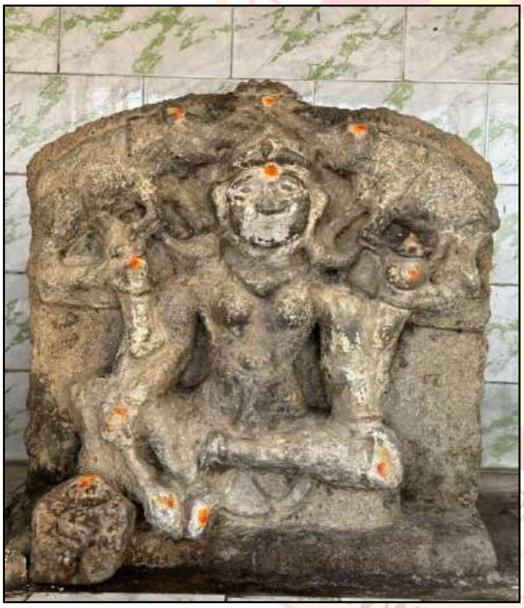

मनुष्यास शुभ-अशुभ, पूजनीय वाटणारी शक्ती म्हणजे देवता. मनुष्य मागील शेकडो वर्षे या देवतांची मूर्ती, शिल्प, प्रतिमा किंव्हा चिन्हे स्वरूपात पूजा-अर्चा करत आला आहे. मूर्तीचे बाह्य स्वरूप, अंत:स्वरूप आणि भावस्वरूप दाखवण्याची जवाबदारी ही मुर्तीकाराची असते. मूर्तीचे स्वरूप जास्तीतजास्त सुबक, मनमोहक आणि ठळकपणे दाखवल्याने मनुष्याच्या मनाची एकाग्रता साधणे जास्त सफल होवू शकते असे मानणे वावगे ठरणार नाही. आपण ज्या मूर्ती बद्दल सांगत आहे ती सुखसनात बसलेली असून मूर्तीच्या दोन्ही बाजूस दोन ऐरावत मूर्तीच्या डोक्यावर जलाभिषेक करताना दिसत आहेत. मूर्तीच्या मस्तकावर रत्नजडित किरीट विराजमान आहे. मूर्तीच्या गळ्यामध्ये कंठभुषण घातलेले आहे. मूर्ती चतुर्भुज असून प्रत्येक हातामध्ये कंगन आहेत. वरच्या डाव्या हातामध्ये कलश, तर दुसरा डावा हात डाव्या मांडीवर सोडला आहे. मूर्ती थोडी जीर्ण झाल्यामुळे वरच्या उजव्या हातामध्ये काय आहे? ते स्पष्ट दिसत नाही. दुसऱ्या उजव्या हातात गदा आहे. कमरे भोवती मेखला असून त्याचा एक भाग दोन्ही पायामधून खाली लोंबत आहे. मूर्तीच्या दोन्ही पायामधे तोडे असून डावा पाय दुमडलेला आहे तर उजवा पाय खाली सोडलेला आहे.

शिल्पाचा वरचा भाग अर्धगोलाकार असून या अर्धगोलाची लांबी २६ इंच आहे. अर्धगोलाच्या सुरवातीपासून मूर्तीच्या खालच्या टोकापर्यंतची लांबी २२ इंच आहे. मध्यभागातून शिल्प टाकाची उंची मोजली असता ती २६.५ इंच आहे. वरील बाजूस

मुर्तीची जाडी ४.५ इंच इतकी आहे. तसेच मूळ खडकापासून मूर्तीची जाडी ४ इंच आहे. मूर्तीच्या दोन्ही बाजूस असलेल्या ऐरावतांची लांबी प्रत्येकी १३-१३ इंच इतकी आहे. मूर्तीचा किरीट ३ इंच आहे. मूर्तीचे मुख ४ इंच आहे. मूर्तीचे वरील दोन्ही हात प्रत्येकी ६-६ इंच आहेत. तसेच मुर्तीचे खालील दोन्ही हात ११-११ इंच इतके लांब आहेत. दुमडलेला डावा पाय ९ इंच खाली सोडलेला तर उजवा पाय ७ इंच इतका आहे. मूर्तीचे पूजन पुन्हा सुरु करण्यापूर्वी श्री गंध्रे यांच्याकडून त्यावर सिमेंटचे लेपन केले गेले आहे. मूळ शिल्पाच्या अनेक महत्वाच्या खुणा झाकल्या गेल्या आहेत.

स्थानिक समज, मानपान,दंतकथा:

गंध्रे कुटुंबातील सदस्य या मूर्तीस "महालक्ष्मी" म्हणून पुजत आलेले आहेत. रोज सकाळी या मूर्तीला जलाभिषेक करण्यात येतो. त्यानंतर हार,फूले वाहून व दिवा लावून नित्यपुजा केली जाते. दरवर्षी नवरात्रीमध्ये ओटी भरणे आणि दर पौर्णिमेला डाळ भात आणि पुरणाचा नैवेद्य दाखविण्यात येतो.या मूर्तीच्या बाबतीत कोणतीही दंतकथा प्रचलित नाही.

निष्कर्ष:

"गजलक्ष्मी" ही संकल्पना सर्वप्रथम पुराणातून उगम पावलेली असून विष्णुपुराणतील समुद्रमंथनातल्या मूळ कथेतून आलेल्याची नोंद आहे. समुद्रमंथन झाल्यावर लक्ष्मी हे रत्न बाहेर आले, त्यावेळी अष्टदिग्गजांनी आपल्या शुंडेत सुवर्णपात्रे धरून पवित्र जलने तिच्यावर अभिषेक केला असे वर्णन विष्णूपुराणात केले आहे. गजलक्ष्मीचे शिल्प बसवण्याची परंपरा महाराष्ट्रात वेरुळच्या लेण्यापासून सुरु झाल्याचे अनेक तज्ञ मानतात. महाराष्ट्रात आढळून येणारी गजलक्ष्मी शिल्पे ही मुळतः शिलाहारकालिन तथा यादवकालीन असावीत कारण, देवगिरीच्या रामचंद्र यादवांचे पंतप्रधान हेमाद्री हे आपल्या ग्रंथात "पद्मस्था पद्महस्ताच राजोल्पिप्रघटलुप्ता" असे गजलक्ष्मीचे वर्णन करतात.

१. शोधनिबंधात मांडलेले शिल्प हे गजलक्ष्मी आहे.
२. गजलक्ष्मीचे हे शिल्प टाक स्वरूपातील आहे.
३. उजवा पाय खाली आणि डावा पाय दुमडलेली हि मूर्ती सुखासनात बसली आहे.
४. सुखासनातील हे गजलक्ष्मीचे शिल्प तत्कालीन आर्थिक स्थैर्याचे महत्वाचे द्योतक आहे.
५. श्री गंध्रे यांच्याकडून मूळ शिल्पावर सिमेंट लेपन झाल्याने त्याच्या निर्मितीच्या कालखंडाबद्दल अचुक अंदाज लावणे कठीण आहे.
६. गजलक्ष्मीचे हे शिल्प आढळल्याने नेरळ-ममदापुर परिसरात पुढील संशोधनास अधिक वाव निर्माण होतो.

ऋग्वेदातील विज्ञान

प्रा. जितेंद्र सुरेश भामरे
कोकण ज्ञानपीठ कर्जत महाविद्यालय,
कर्जत, रायगड

ऋग्वेदाची एकूण 1028 सुक्ते सुमारे 390 ऋषींनी लिहीली असून त्यापैकी 21 नावे स्त्रियांची आहेत. काही ऋचा ब्राम्हणांव्यतिरिक्त अन्य जातीतील विद्वानांनी लिहिल्या आहेत तर काही ऋचा खुद्द इंद्रानेच लिहील्याचा उल्लेख आहे.(1)

ऋग्वेदाच्या अभ्यासावरुन हे लक्षात येते की ऋग्वेद हा केवळ धार्मिक ग्रंथ नाही, धार्मिकता असलीच तर ती केवळ 10 टक्के एवढीच असावी. बाकी सर्व विवेचन समाजजीवनाच्या अन्य महत्त्वपूर्ण बाबीसंबंधी आहे. खगोल व भूगोलशास्त्र, जलचक्र, ऋतूचक्र, ग्रह, तारे, तारका यांच्या भ्रमणकक्षा, त्यांच्या गती, भ्रमणकार्य, गुरुत्वाकर्षण, स्थिरता, मानवी आरोग्य, औषधयोजना, शल्यचिकित्सा व शस्त्रक्रिया, राज्यशासन, परराष्ट्रव्यवहार, शेतीव्यवसाय, न्यायदान, जलसंधारण, शेती व पिण्यासाठी जल प्राप्त करणे, शत्रूनाश, स्वदेश संरक्षण इ. जीवनाच्या अनेक अंगासंबंधी विवेचन ऋग्वेदात आढळते. अणूविभाजन, अणूशक्ती, इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन, दूरसंचार, दूरदर्शन, दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी, दूरदृष्टी व दूरसंभाषण, हेलीकॉप्टर, जलप्रवास, नौकानयन, पाणबुडया, उत्कृष्ट शस्त्रक्रिया, अवयवारोपण, अत्कृष्ट व्याधी चिकीत्सा, रोगनिदान व योग्य औषधयोजना यांचे महत्त्वपूर्ण उल्लेख ऋग्वेदात आढळतात. (2)

या शोधनिबंधाच्या अंतर्गत ऋग्वेदातील महत्त्वपूर्ण ऋचा व सुक्ते यांच्या आधारे प्राचीन भारतीयांचा दृष्टीकोन शास्त्रीय कसा होता व वैज्ञानिक प्रयोग कसे केले जात याचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

ऋग्वेदातील खगोलशास्त्र

ऋग्वेदामध्ये सूर्यावर अनेक सुक्ते रचली गेली आहेत. आणि या सूर्याचे वर्णन करताना सूर्यामुळे होणाऱ्या ऋतूंचे वर्णन आहे. सूर्च एकच असून त्याच्या रथास एकच चाक आहे. त्याला तीन आरे आहेत. सात घोडयांच्यामुळे त्याला गतागतिमानता लाभते व त्यामुळे मनुष्य आणि अन्य प्राणीमात्र आपले जीवन जगत असतात.

एक चक्र म्हणजे एक वर्ष, तीन आरे म्हणजे उन्हाळा, पावसाळी आणि हिवाळे ऋतू आणि सात अश्व म्हणजे साम वार या योगे सूर्य विश्वाचे जीवन नियमित करतो. (3)

गुणानः अगिशोभिः दस्म विवः उषसा सुर्येण शोभिः अन्धः ।
वि भूम्या अप्रययः इन्द्र सानु दिवः रजः उपरं अस्तभावः ॥

हे दर्शनीय इंद्रा अंगिरा ऋषीकडून प्रशंसित झाल्यावर उषा व सूर्य यांच्या सहाय्याने आपल्या किरणांद्वारा तू अंधाराचा समूळ नाश केल्यास भूमिवरील शिखरे व तेथील सपाट प्रदेश प्रकाशित करुन विस्तृत केलेस प्रत्येक जागी सूर्यप्रकाश पोहोचविलास. (4)

उषःकाल व पाठोपाठ सूर्योदय झाल्यावर पृत्वीवरील यच्चयावत प्रदेश तसेच अंतराळ व स्वर्ग प्रकाशाने उजळून निघतात तसेच वर्षातील सहा महिने उत्तर व दक्षिण ध्रुव प्रदेशातही क्रमाक्रमाने थोडा का होईना पण सूर्यप्रकाश मिळतोच याचा अभ्यास वेदकाळातच झालेला दिसतो.

उक्षा समुद्रः अरुषः सुपर्णः पुर्वस्य योनिं पितुः आ विवेश ।
मध्ये दिवः निहितः पृष्निः अश्मा विचक्रणे रजसः पाति अन्तौ ॥

पर्जन्यवृष्टी करविणारा समुद्र जणुकाही जलाचे भांडार, दैदिप्यमान किरणधारी हा सूर्य आपल्या पालक पिता जे आकाश त्याच्या पूर्व दिशेच्या उदयाचलावर येऊन ठेवला आहे. रंगीबेरंगी उल्केप्रमाणे शोभिवंत असा हा सूर्च आकाशाच्या मध्यभागी स्थापित केला गेला आहे. तो सतत या अन्तरिक्षात भ्रमण करीत असतो व द्यू लोकांच्या दोन्ही भागांचे रक्षण करीत असतो. (5)

सूर्य पृथ्वीवरील जल बाष्परुपाने एकत्र करुन परत त्याची पृथ्वीवर वृष्टी करीत असतो. रोज पूर्वेला उगवतो व अन्तराळात भ्रमण करीत असताना सर्वांना प्रकाश, तेज व उर्जा दान करीत असतो. पृथ्वीप्रमाणेच तो नैसर्गिक लोहचुंबक असून त्याचे उत्तर व दक्षिण ध्रुव गुरुत्वाकर्षणाने सर्व ग्रहांना व तारकांना स्थिर ठेवतात. सूर्य या दोन ध्रुवांचे रक्षण करतो.

जलविज्ञान

सध्याच्या आधुनिक काळात पाण्याचे महत्व व त्यची बचत विसरत असलो तरी अतीप्राचीन काळातील वेदात पाण्याचे महत्व, त्याचा उपयोग, त्याच्यातील औषधी गुण यांचा अभ्यास झालेला दिसतो हे पुढील तीन सूक्तांच्या आधारे अभ्यासता येते.

१) आयु अन्त: अमृतं अप्सु भेषजं अपा उत प्रशस्तये देवा: भवन वाजिन॥

२) आयु मे सोम: अब्रवीत् अन्त: विश्वानि भेषजा:।
अग्निं च विश्व शं भवं आप: च विश्च भेषजी: ॥

३) आप: घृणीत भेषजं वरुथं तन्वे मम ज्योकच सुर्य दृशे॥

शुद्ध पाण्याच्या अंतरंगी जणू काही अमृतच साठवलेले असते अशा पाण्यात औषधी गुणधर्मही असतात. यास्तव असे जल प्रशासनीय होय. जलाच्या अंतर्यामी सर्व प्रकारचे औषधी गुणधर्म व जगाला सुखकारक विश्वशंभू नावाचा अग्नि वास करतो, हे जलदेवतांनो माझ्या शरीरोग्यासाठी रोगनिवारक अशी अत्यंत उपयोगी आणि श्रेष्ठ औषधे पुरवा म्हणजे त्यांच्या योगाने आम्ही निरोगी राहून चिरकालपर्यंत समर्थ राहू. (6)

समुद्रजलापासून आयोडीन, कॅल्शियम सारखी अनेक औषधी गुणद्रव्ये प्राप्त होतातच. गरम पाण्याच्या झऱ्यापासून सल्फरसारखी जंतूनाशक औषधे मिळतात असे पाणी उपयोगात आणल्याने निरोगी जीवनाचा आनंद उपभोगता येतो हे या विद्वान ऋषींनी सिध्द केले होते.

शरिरचिकित्सा शास्त्र

ऋग्वेदातील पुढील काही सूक्तांच्या आधारे तत्कालीन विद्वानांना वैद्यकीय तसेच आज आधुनिक मानल्या गेलेल्या शरिरचिकित्सेचे व उपायांचे ज्ञान आल्याचे दिसून येते.

याभि: शचौभि: वृषणा परावृजं प्र अन्धं श्रोणं चक्षस: एतवे कृथ:।
याथि: वर्तिका ग्रासीता अमुचत ताभि: उ सु अतिभि: आश्विना आ गर्त॥

हे बलवान आश्विनीकुमारांनी ज्या शक्तीच्या द्वारा तुम्ही दोघांनी अंध व लुळयापांगळया परावृक ऋषीला दृष्टी देऊन जग पाहण्यास योग्य केले सेच त्याचे पाय नीट करुन त्याला चालते केले, लांडग्यांच्या मुखात पकडल्या गेलेल्या चिमणीची ज्या शक्तीच्या सहाय्याने सुटका तर केलीच पण तिला लांडग्यांच्या दातांनी झालेल्या जखमा भरुन काढून तिला उडण्यायोग्य केले. (7)

जुजुरुष: नसत्या उत वर्वि प्र अमुंचत द्रापि इव च्यवानात।
प्र अतिरतं नहितस्य आयु: दस्त्रा आत इत पतिं अकृणु मंकनीता॥

हे शत्रूनाशक, सत्यपालक अश्विनीकुमारांनो जराजर्जर झालेल्यश च्यवन ऋषींची कवचाप्रमाणे असलेली किंवा करकुतलेली कातडी तुम्ही शरीरावरुन काढून टाकून त्यांना तवीन तारुण्यायुक्त कातडी बसवली व त्यांना पुन्हा तरुण केले. त्याचप्रमाणे या परिव्यक्त जराजर्जर ऋषींचे आयुष्य वृध्दींगत केले. इतके करुनही त्यांना परत तुम्ही दोघांनी कमनीय, सौंदर्यवान व देखण्या स्त्रियांचा पती बनवलेत. (8)

चरित्रं हिचं: इव अच्छेदि पर्ण आजौ खेलस्य परितक्म्यायां।
सद्य: जंघां आयसीं विश्वपलायै घने हिते सर्तवे प्रति अधन्तं॥

पक्षाचे पंख हल्ल्यात असे तुटून पडतात त्याप्रमाणे युध्दामध्ये खेल नामक नरेशाच्या विश्पला नायक स्त्रीचे पाय लढता लढता कापले गेले व तुटून पडले त्या रात्रीच्या रात्रीच (8 तासात) विश्पलाला युध्द सुरु झाल्यानंतर चढाई करण्यासाठी लोखंडी पाय त्वरीत बसवून दिले. (9)

दश मासाच्छशयान: कुमारो अधि मातरि।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि॥

मातेच्या उदरात दहा मासांपर्यंत राहिलेल्या जिवीतयुक्त शिशु त्याला कोणत्याही तऱ्हेची जखम न होता, जिवंत मातेच्या उदरातून जिवंत बाहेर येवो. (10)

मानवाचा गर्भ दहा महिन्यांपर्यंत गर्भाशयात राहतो. तो चलनवलन करतो, तो उलबाच्या खोलीत गुंडाळलेला असतो. आणि आपण होऊन सजीवपणे बाहेर येतो. हा वैद्यकिय सिध्दांत या ऋचांमध्ये समाविष्ट आहे.

यांत्रिक प्रयोग

तिस्त्रः क्षपः त्रिः अहा अति व्रजद्भिः नास त्याभुज्युं अहयुः पतंगै।
समुद्रस्य धन्वन् आद्रस्य पारे त्रिमिः रयैः शतपद्भिषट अश्वै॥

हे सत्यपालक अश्विनीकुमारांनो जलमय अथांग समुद्राच्या पलीकडे असलेल्या रेताड बेटावरुन तीन रात्री व तीन दिवस न थांबता सहा अश्वशक्तीयुक्त इंजिनांनी बांधलेल्या पक्षाप्रमाणे आकाशमार्गाने उडत जाणाऱ्या तीन विमानांच्या सहाय्याने तुम्ही भुज्युला वाचविलेत व त्याला त्याच्या पित्याच्या स्वाधीन सुखरुप परत केलेत. (11)

अथांग समुद्राच्या पलीकडे असलेल्या रेताड बेटावुरुन 72 तास कुठेही न थांबता अत्यंत वेगाने जाणाऱ्या, शंभर यांत्रिक पंखयुक्त इंजिने असलेल्या या विमानाचे समुद्रात जात असतांना 100 पंखांचे रुपांतर 100 यांत्रिक वल्हयांमध्ये होत असे.

अशा प्रकारे ऋग्वेदात वैज्ञानिक प्रयोगाचे अनेक उल्लेख आढळतात. जर हे सर्व शोध आधुनिक असतील तर प्राचील काळातील ऋग्वेदात याचे उल्लेख्श कसे हा प्रश्न निर्माण होतो.

संदर्भ सूची

१) डॉ. श्री. भिमराव सदाशिव कुलकर्णी, ऋग्वेदाचा मराठी शास्त्रीय अनुवाद, भाग – 1, मंडल (1 ते 3), वेदार्थ प्रबोधन प्रकाशन, पुणे, पान क्र. 5
२) उपरोक्त पान क्र. 6
३) स.कृ. देवधर, आपले वेद, आपली पुराणे, प्रसाद प्रकाशन पुणे, पान. क्र. 75
४) ऋग्वेद, सुक्त क्रमांक 62, नोधा गौतम, इंद्र त्रिष्टुप
५) ऋग्वेद सुक्त क्रमांक 47, प्रतिरथ आत्रेय
६) ऋग्वेद, सुक्त क्रमांक 23, मेघातिथी काण्व, अनेक देवता अनेक छन्द
७) ऋग्वेद, सुक्त क्रमांक 112, कुत्स अंगीरस
८) ऋग्वेद, सुक्त क्रमांक 116, ऋचा 15
९) स.कृ. देवधर, आपले वेद, आपली पुराणे, प्रसाद प्रकाशन, पुणे पान क्र. 67
१०) ऋग्वेद, पंचम मंडल, सुक्त क्रमांक 78
११) ऋग्वेद, सुक्त क्रमांक 116, कक्षविना, दैर्घतमस, औशिज, आश्विनीकुमार

१९४२ च्या गारगोटी रणसंग्रामातील सात हुतात्म्यांची जीवनगाथा

संशोधक विद्यार्थी
क्रांतीसिंह मारूती देसाई
इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
मार्गदर्शक
डॉ. आरती बी. नाडगौडा
इतिहास अधिविभाग देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

प्रस्तावना –

भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे अखेरचे पर्व ८ ऑगस्ट १९४२ पासून चालू झाले. अखिल भारतीय काँग्रेसने 'छोडो भारत' (Quit India) चा ठराव पास केला. त्याच दिवशी संध्याकाळी राष्ट्रपिता म. गांधीजींनी सर्व भारतीय जनतेला निर्वाणीचे आवाहन केले. भारतमातेला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी ' करा अथवा मरून जा ' हा तो महामंत्र होता. आता आपल्यापुढे एकच पर्याय आहे. याच महामंत्राने संपूर्ण भारत देशात क्रांतीचा ज्वालामुखी उफाळून आला. सर्व थरांतील भारतीय पेटून उठले. स्वातंत्र्य लढयाचे लोण खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचले. अशा या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्यलढ्याचा एक भाग म्हणून गारगोटी पेटा कचेरीवर १३ डिसेंबर १९४२ रोजी झालेला रणसंग्राम व त्यात सात तरुणांची पडलेली आहुती म्हणजे एक रोमांचकारी अमरगाथाच आहे: हो भारतभूमीवरील एक महायज्ञ, आहे. म. गांधीजींच्या अहिंसात्मक ५ चळवळीचे हे एक ज्वलंत, आदर्श व परमपवित्र असे अद्वितीय उदाहरण आहे. हा लढा म्हणजे दिव्य आणि परमोच्च त्यागाचे पवित्र दर्शन आहे. म्हणूनच संपूर्ण भारतभर गारगोटी स्वातंत्र्यलढ्याची वाहवा झाली. प्रशंसा झाली. म. गांधीजी व इतर राष्ट्रीय नेत्यांचा उर भरून आला. या अद्वितीय व पवित्र आहूतीबद्दल एका बाजूने त्यांची छाती अभिमानाने भरून येत होती तर दुसऱ्या बाजूनी त्यांच्या डोळयातून अश्रुधारा ओघळत होत्या. अशा या अप्रतिम लढयास देशातील सर्व नेत्यानी व आबालवृद्धानी प्रणाम केला. असा हा लढा होता .

१९४२ च्या गारगोटी रणसंग्रामाचे स्वरूप-

गारगोटी मामलेदार कचेरीवरील आक्रमण हे गारगोटी, गडहिंग्लज आणि राधानगरी पेटे स्वतंत्र करण्याच्या प्रयत्नातून झाले. या भूमिगत क्रांतीचे नियोजन आणि नेतृत्व दे. भ. रत्नाप्पाण्णा कुंभार यांनी केले. रत्नाप्पाण्णांचे निर्विवाद संघटन कौशल्य, त्यांची लोकप्रियता व अनुभव, साधनसंपत्ती असलेल्या लोकांशी त्यांचे जिव्हाळयाचे संबंध याचा कोल्हापूर भागातील लढ्यात बराच उपयोग झाला. रत्नाप्पाण्णा व करवीरय्या स्वामी या दोघांत गारगोटी योजनेविषयी नोव्हेंबर १९४२ च्या सुमारास सविस्तर चर्चा झाली होती. नंतर स्वतंत्र अशी बैठक घेऊन कचेरीवरील आक्रमणाची तपशीलवार चर्चा करण्यात आली. कचेरीचा नकाशा तयार होताच. कचेरीत आत व बाहेर पोलीस बंदोबस्त किती असतो ? शस्त्रागार कोठे आहे? त्यात किती शस्त्रास्त्रे असावीत? खजिना कोठे असतो? सरकारी दप्तर कोठे आहे? जेल कोठे आहे? याची सविस्तर माहिती क्रांतिकारकांनी आधीच तयार ठेवली होती[१].

१३ डिसेंबर १९४२ च्या मध्यरात्री गारगोटी कचेरी वरती हल्ला करण्याचे ठरले. पोलिसांच्या हालचालीची माहिती प्राप्त करून योग्य नियोजन करून, ही योजना आखण्यात आली. करवीरय्या स्वामींच्या आदेशानुसार शस्त्रे फक्त आपल्या संरक्षणासाठी वापरायची या शस्त्रांचा उपयोग कोणाचेही प्राण घ्यायचे नाही किंवा कोणत्या मनुष्याची हत्या , सरकारी अधिकाऱ्याला इजा न करण्याची शपथ घेऊन आयोजक मार्गाने योजना पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने सर्व क्रांतिकारक गारगोटी कचेरीवर हल्ला करण्यासाठी निघाले. या हल्ल्यासाठी लोकलचे डबे आपटबार , लाकडी काट्या, भाले, दोरखंड, साहित्य घेऊन. योग्य कामाचे विभागणी करून पाच गटांत क्रांतिकारकांच्या तुकड्या नियोजन पद्धतीने निघाले [२].

करवीरच्या स्वामींनी गारगोटी कचेरीची संपूर्ण माहिती प्राप्त करण्याची जबाबदारी निजाम काझी यांचेकडे होती. या कचेरीत काझी यांच्या थोरल्या बहिणीचा नवरा " अमीरसो नाईकवडी " हा हत्यारी पोलीस होता. म्हणून या कचेरीच्या

व्यवस्थेबद्दल माहिती गोळा करण्याचे कार्य काझी यांचेकडे देण्यात आले, तसेच येथे असलेल्या स्थानबद्ध राजबंधांना हल्ल्याची सूचना देण्याची चिठ्ठीही स्वामींनी काझींना दिली होती. काझींनी चिठ्ठी देण्याचा प्रयत्न केला परंतु, पोलिसांनी त्यांना राजबंद्यांच्या खोलीकडे जाण्यास मज्जाव केला. यामुळे येथील राजबंद्यांना काही माहिती मिळू शकली नाही.गारगोटी कचेरीवर आक्रमण करण्यासाठी स्वामी व वारके यांच्या नेतृत्वाखाली ६० पेक्षा अधिक क्रांतिकारक सैनिक निघाले. हे सैनिक, चिमगाव, मुरगूड, चिखली, खडकलाट, निपाणी, मडिलगे बु. कापशी, पाल, कलनाकवाडी, म्हसवे, शेणगाव इत्यादी गावातील होते. यातील बहुतेक सर्व जण गरीब शेतकरी कुटुंबातील होते. तसेच काहीजण नावाजलेले पैलवान होते. अनेक जणांचे विवाह झाले नव्हते.१३ डिसेंबर रोजी रात्री ९ च्या सुमारास पाली गुहेतून क्रांतिकारक निघाले. प्रकाशासाठी कंदील बॅटऱ्या घेतल्या होत्या. क्रांतिसैनिक प्रथम गारगोटीच्या जवळ असलेल्या काजूबनात आले. तेथे व पुन्हा नेत्यांनी मार्गदर्शन केले. सर्वांनी काळा पोशाख परिधान केला होता. काजूबनातच स्वसंरक्षणासाठी सैनिकांनी अंगास घोंगडी व लोखंडी पत्रे बांधले होते. प्रत्येकाजवळ कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे शस्त्र होते. या शस्त्राचा उपयोग दुसऱ्यास मारण्यासाठी नव्हता तर स्वतःच्या संरक्षणासाठी केला जाणार होता. काजूबनात नेत्यांनी सूचना केल्यानंतर क्रांतिसैनिक गारगोटीची ' ग्रामदेवता इंजूबाई ' च्या मंदिरात आले. हे मंदिर कचेरीपासून तीन फर्लांग अंतरावर आहे. या मंदिरात क्रांतिकारकांनी ग्रामदेवतेचे दर्शन घेतले. यानंतर पाच गटांनी ठरलेल्या योजनेप्रमाणे कचेरीकडे जाण्यास प्रारंभ केला. क्रांतिसैनिक कचेरीजवळ आले होते, तेव्हा रात्रीचे १२ वाजून गेले होते. कचेरीत प्रवेश करण्यापूर्वी कचेरीच्या दक्षिणेस असलेल्या पोलीस क्वार्टर्स ना कड्या घालण्यासाठी नारायण वारके, गोपाळ बकरे आणि त्यांच्या गटातील सैनिक गेले. त्यांनी सर्व पोलिसांच्या खोल्यांना कड्या लावल्या. ही कामगिरी पार पाडल्यानंतर क्रांतिकारक मुख्य फाटकाजवळ आले. तेथे इतर सैनिक त्यांची वाट पहात होते. त्यांनी सर्व व्यवस्थित झाल्याची माहिती दिली. यानंतर क्रांतिकारकांनी कचेरीच्या इमारतीस असलेल्या फाटकावरून कचेरीत जाण्यास प्रारंभ केला. सुरुवातीस करवीरय्या स्वामी यांनी प्रवेश केला. त्यानंतर नारायण वारके, डॉ. माधव कुलकर्णी, शंकर इंगळे, बळवंत जबडे, शिवराम मर्दाने, मल्लाप्पा चौगुले, निजाम काझी, परशराम साळुंखे, लक्ष्मण मैडके, ईश्वर गोधडे, भैरू बेलवलकर, हरी शिरसेकर, बारदेस्कर, पांडुरंग डोंगळे, मलगोंडा पाटील इत्यादींनी एकामागून एक जाण्यास सुरुवात केली. कचेरीच्या आत खजिन्याच्या खोलीसमोर चार सशस्त्र पोलीस बंदोबस्तासाठी होते. त्यापैकी

शंकर कांबळे पहारा देत होते आणि इतर जण झोपले होते. मुलकी पहाऱ्यास पाच गडकरी होते. तेही झोपलेले होते.कचेरीच्या फाटकापाशी काही तरी गडबड चालू असल्याची चाहूल लागताच खजिन्याच्या पहाऱ्यावर असलेल्या शंकर कांबळेने हाल्ट! हाल्ट !! असा पुकारा केला. परंतु त्यास प्रतिसाद मिळाला नाही. म्हणून त्याने फाटकाच्या दिशेने एक गोळी झाडली, पण ती निरुपयोगी ठरली. याचवेळी स्वामींनी काझींना आपटबारचा मोठा आवाज करण्याची सूचना केली. त्याचबरोबर कचेरीतील इतर पोलीस जागे झाले. अशा परिस्थितीत स्वामींनी शंकर कांबळेवर झडप घातली आणि त्यास रायफल देण्यास सांगितले दोघात झटापट झाली. याचवेळी कांबळेंनी पायाने रायफलचा चाप ओढला. स्वामींना गोळी वर्मी लागली आणि ते रक्ताच्या थारोळ्यात खाली कोसळले. याच वेळी क्रांतिसैनिकांनी पोलिसांना पकडले आणि त्यांना तेथेच बांधले. या सुमारास एका क्रांतिकारकाने पोलिसांच्या रायफलने गोळीबाराचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास सेफ्टी लॉक असल्यामुळे गोळी झाडणे शक्य झाले नाही. क्रांतिकारक पोलिसांना मारण्याची शक्यता असल्याने स्वामींनी क्षीण आवाजात " पोलिसांना मारू नका ". माझ्या रक्ताची शपथ आहे" अशी विनवणी केली. त्यामुळे क्रांतिकारकांनी पोलिसांना मारण्याचे सोडून दिले. क्रांतिकारक, जखमी स्वामींच्या जवळ धावले. त्यांनी पाच-सहा मिनिटे त्यांच्याबरोबर अखेरचे संभाषण केले. या वेळी सर्व ॲम्युनिशन, गोळ्या, ड्रेस, बंदुका ताब्यात घेतल्या. परंतु खुद्द स्वामीच प्रथम पडल्याने अर्धा तास काहीच घडले नाही. दरम्यानच्या काळात सर्व क्रांतिसैनिक कचेरीत आले होते. त्यांनी सब जेल प्रथम फोडून तेथील खोल्या उघडल्या त्या वेळी सर्व राजबंद्यांची मुक्तता करण्यात आली . ३

'गांधी महाराज की जय' अशी घोषणा करून क्रांतिसैनिकांनी खजिन्याकडे धाव घेतली. खजिन्याच्या खोलीस दोन मोठी कुलपे होती. डॉ. कुलकर्णींनी वरचे कुलूप तोडण्याचा प्रयत्न केला आणि खालचे कुलूप नारायन वारकेंनी तोडण्याचा प्रयत्न केला. विजय अगदी नजीक आला होता. खजिन्याच्या पेट्या ताब्यात घेणे तेवढेच काम शिल्लक राहिले होते. खजिन्यापासून उत्तरेस २० ते २५ फूट अंतरावर वीर स्वामींनी आपला अखेरचा संदेश देऊन प्राणार्पण केले. सर्व कचेरीत स्वातंत्र्यसैनिक वेगाने हालचाल करीत होते. प्रकाशासाठी जाळ केला. बॅटरीचे झोतही होतेच. खजिना ताब्यात घेणे व कचेरी हस्तगत करणे, सरकारी दप्तरांचा नाश करणे याचीही तयारी झाली. या अर्ध्या तासाच्या कालावधीत फक्त स्वामी मृत्युमुखी पडले, पण सर्व कचेरी

ताब्यात आली होती. सर्व पोलिसांना बांधून घातले होते. पण काळच फिरला!! नियतीने क्रांतिसैनिकांना साथ दिली नाही. पोलीस क्वार्टरला व मामलेदारांच्या निवासाला कड्या होत्या. परंतु ता. १३ रोजी सायंकाळी डि. मॉज, शेटे गारगोटीस मुक्कामासाठी आले होते. त्यांचे वास्तव्य दवाखान्यासाठी बांधलेल्या नव्या इमारतीत होते. ही इमारत मामलेदार कचेरीपासून ५ फर्लांग इतक्या अंतरावर आहे. त्यांच्या पहाऱ्यासाठी बाबू जाधव या कॉन्स्टेबलची नेमणूक केली होती. त्याच्याकडे 'मेक्झिन'ची एक बंदूक व दहा गोळ्यांचा पट्टा होता. स्वामी पडताच व कचेरी ताब्यात येताच अनेक आपटबार व बॉब उडविण्यात आले आणि म. गांधींच्या नावाने जयघोष सुरू झाला होता. शासनयंत्रणा कोलमडली होती. मामलेदार, डि. मंजि. घाबरून बाहेरही आले नाहीत. पण डि. मॉजि. यांच्या पहाऱ्यावर असलेला बाबू जाधव बंदुकीसह कचेरींच्या दक्षिणेच्या बाजूस आला. ही बाजू कचेरीच्या मागील भागात असल्याने तेथे स्वातंत्र्यसैनिक नव्हते.४

बाबू जाधव कचेरीच्या मागील बाजूस खजिन्याजवळ असलेल्या खिडकीवर चढला. भिंतीस चार फूट अंतरावर हाफसेट आहे. जमिनीपासून ही खिडकी आठ फूट उंचावर आहे. ही खिडकी ३' x १' इतकी असून त्यास दहा लोखंडी गज आहेत, खिडकीवर अर्धवर्तुळाकाराने दगडी बांधकाम केले आहे. भिंतीच्या हाफसेटवर खिडकीच्या गजास धरून जाधव उभा राहिला. प्रथम त्याने खिडकीच्या काचा फोडल्या आणि त्याने खजिन्याच्या दिशेने येणाऱ्या स्वातंत्र्यसैनिकांवर गोळीबार करण्यास सुरुवात केली. पहिली गोळी त्याने शंकरराव इंगळे यांच्यावर झाडली. ते पडताच मल्लाप्पा चौगुले धावले, ते दुसऱ्या गोळीला बळी पडले. लागलीच तुकाराम भारमल पुढे आले आणि ते जाधवाच्या गोळीचे तिसरे बळी ठरले. जाधव एकावरच नेम धरून क्रांतिसैनिक टिपत होता. या गोळीबाराने कोणीही पळापळ न करता स्वामींच्या संदेशाप्रमाणे एक एक जण खजिन्यावर चालून जात होता..स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी कोणत्याही प्रकारचा त्याग करण्याची स्वातंत्र्यवीरांची तयारी असल्याने ते भीती न बाळगता गोळ्या झेलत होते. यानंतर जाधवाने वारके यांच्यावर गोळी झाडली आणि त्यांच्या मांडीस जबर जखम झाली. ते खाली कोसळले. त्यांच्या पाठोपाठ पाचव्या गोळीने जत्राटचे तरुण सेवादल सैनिक बळवंत जबडे या तरुणाचा बळी घेतला. त्यांच्यामागून परशुराम साळुंखे हा किसान युवक खडकलाटचा डोक्यात गोळी लागून अमर झाला. पोलीसाने निर्दयपणे केलेल्या गोळीबारात निजाम काझी गंभीर जखमी झाले. त्यांच्या डाव्या गुडघ्यातून गोळी आरपार गेली. तिने गुडघ्याची वाटी छिन्नभिन्न केली. तसेच या गोळीबारात विद्यार्थी संघटनेचे एक प्रमुख कार्यकर्ते व प्रभावी वक्ते अर्जुनराव द. विचारे जखमी झाले. हाताच्या कोपराला गोळी लागली. नरपशू जाधवने नऊ गोळ्या झाडून सहा बळी घेतले आणि तो स्वतःच्या बचावासाठी पसार झाला. नंतर तो कचेरीतही आला नाही. त्यामुळे गोळीबार थांबल्यानंतर सुमारे अर्धा तासाने पुनः सर्व जण एकत्र आले ५. त्यांनी घडलेल्या घटनेचा बारकाईने आढावा घेतला आणि माघार घेण्याचा निर्णय घेतला. क्रांतिसैनिकांनी कचेरीचे सामान, दप्तर न पेटविता आपल्या जखमी सैनिकांना पाठीवर घेऊन कचेरीच्या बाहेर आणले. नारायण वारके व निजाम काझी यांनी त्या अवस्थेत जाण्यास नकार दिला. सर्वांनी सुरक्षित स्थळी जावे असा सल्ला स्वामी वारके यांनी दिला. त्यामुळे डॉ. कुलकर्णी जड अंतःकरणाने वीर वारकेच्या इच्छेनुसार कचेरीच्या बाहेर दारात कंदीलापाशी घोंगडे टाकून त्यांना झोपवले. मुरगूडचे ईश्वरा गोधडे यांनी निजामांना पाठीवरून आणि इंजुबाईच्या देवालयात पटका पसरून झोपवले. स्वामी यांचा सहकारी भैरू बोळावकर हा स्वामींच्या प्रेताजवळ बसला होता. आपल्या नेत्यापासून दूर जाण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. परंतु इतरांनी त्यास कचेरीबाहेर जाण्यास सांगितले. अखेरीस त्याने एक रायफल घेऊन अंधारात पलायन केले. वीर स्वामी, इंगळे, चौगुले, भारमल, साळोखे व जबडे कचेरीच्या व्हरांड्यातच आपल्या निश्चयाप्रमाणे अंतर्धान पावले. हुतात्मा झाले. वीर वारके व काझी जखमी अवस्थेत बाहेर यातना सहन करीत होते. बाकीचे क्रांतिकारक लढ्याचा व वस्तुस्थितीचा विचार करून नियोजित स्थळी वेगवेगळ्या गटाने गेले. मध्यरात्री कचेरीवर हल्ला झाला होता. गोळीबाराचा काही काळ सोडला तर पहाटे पाचपर्यंत कचेरीत कोणीही नव्हते. पहाऱ्यास असलेल्या पोलिसांना बांधले होते. मामलेदार, डि. मॅजि. यांना ही घटना समजूनही भीतीपोटी ते त्वरित कचेरीत आले नाहीत. पहाट झाल्यानंतर सकाळच्या ६च्या वेळी अधिकारी वर्ग आणि त्यांच्याबरोबर ५/६ जण काठी व कंदील घेऊन कचेरीत घाबरतच आले. दारातून आत येण्यास त्या ७/८ जणांना अर्धा तास लागला. आत कोठेही कोणी नाही याची खात्री झाल्यावर

अधिकारी व निःशस्त्र पोलीस आले. डे. मंजि. शेटे यांनी मामलेदार व पोलीसपाटील यांना पंचनाम्याचे आदेश देऊन ते भीतीने कोल्हापुरास निघाले. पोलीसप्रमुख खाडीवास गारगोटीची घटना समजली. ते त्वरित गारगोटीस निघाले. साद्री आल्यानंतर त्यांनी जखमी अवस्थेत असलेल्या वारकेना अनेक कठोर प्रश्न विचारले. त्यांच्या प्रश्नांना त्यांच्याहीपेक्षा कठोर शब्दात वारकेनी उत्तरे दिली. मामलेदार यांनी काझींना काही प्रश्न विचारले. या वेळी काझींनी न डगमगता साहेब हा 'श्री गणेशा' आहे असे

सडेतोड उत्तर दिले. वारके यांचे गाव गारगोटीजवळ असूनही पोलिसांनी त्यांच्या आईची व भावाचीही भेट करून दिली नाही. हा सर्व प्रकार प्राणांतिक जखमापेक्षाही अधिक वेदनादायक होता. तो त्यांनी सहन केला. नंतर वारके व काझी यांना बेड्या घालून कोल्हापूर येथे नेण्यात आले. तसेच कचेरीत हुतात्मा झालेल्यांनाही कोल्हापुरात नेले. तेथील सरकारी दवाखान्यात शवविच्छेदन नंतर पंचगंगेवर बेवारशी म्हणून दहन केले [६].

जखमी वारके यांना अखेरच्या क्षणी वैद्यकीय मदतीऐवजी अवहेलनाच मिळाली.डॉक्टरांच्या निष्काळजीपणामुळे वारकेना धनुर्वात झाला आणि ते अत्यंत त्रास करून घेऊ लागले. अखेरीस २१ डिसेंबर १९४२ रोजी रात्री १० वा. ३० मि. त्यांनी हौतात्म्य पत्करले.करवीरय्या स्वामींनी स्वतः गंभीर जखमी असतानाही पोलिसांना मारू नका अशी आपल्या रक्ताची शपथ घालून विनंती केली होती. या क्रांतिवीरांना आपल्या मायभूमीचे स्वातंत्र्य पाहिजे होते. पोलिसांचे प्राण नको होते. 'करेंगे या मरेंगे' या महामंत्राप्रमाणे मायभूमीसाठी स्वतःच्या प्राणांची आहुती देण्यासाठी येथे आले होते. चांगले निवडक तरुण या गुलामगिरीच्या राक्षसास बळी म्हणून अर्पण केले होते [७]. एक जरी पोलीस ठार झाला असता कोल्हापूरच्या गौरवशाली व वैभवशाली स्वातंत्र्य लढ्यास कलंक लागला असता. प्रमुख नेत्यांना आपल्या माना खाली घालाव्या लागल्या असत्या. गुलामगिरी विरुद्ध लढलेल्या व बलिदान केलेल्या जगातील स्वातंत्र्यप्रिय जनतेस व क्रांतिवीरांना या हुतात्म्यांबद्दल आदर वाटल्याशिवाय राहणार नाही. गारगोटी कचेरीवरील आक्रमणानंतर पोलिसांची दडपशाही सर्वत्र सुरू झाली. प्रत्येक स्टैंडवर, महत्त्वाच्या ठिकाणी, प्रत्येक स्टेशनवर सर्वत्र पोलिसांचा बंदोबस्त वाढला, धरपकड व मारझोड सर्वत्र सुरू झाली. पोलिसांची शिवीगाळ इतकी इरसाल असे की, स्वातंत्र्यवीरांच्या घरच्या आया बहिणी थरथर कापत असत. पोलिसांचा मार म्हणजे प्रत्यक्ष नरक यातना होत्या. या वेळी एन. एन. साद्री, निंबाळकर, होम इन्स्पेक्टर जाधव, इंगवले, घाटगे, पाटील, नबीसो चिकोडे वगैरे अत्यंत क्रूर व सैतानालाही शरम वाटेल असे अधिकारी होते.ह्या खटल्यातील आरोपींतर्फे कोल्हापूर हायकोर्टात अपील करण्यात आले. कन्हैयालाल मुन्शी यांनी हे काम चालवले. असा हा गारगोटीचा रणसंग्राम, ७ स्वातंत्र्यवीरांचे बलिदान देऊन अजरामर बनला. या घटनेचे पडसाद ब्रिटिश संसदेपर्यंत पोहचले. [८] धन्य ते हुतात्मे. अशी ही ऐतिहासिक घटना.

निष्कर्ष-

१९४२च्या चलेजाव आंदोलनातील स्वातंत्र्य लढयाचे लोण खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचले होते १८५७ च्या उठावापासून भारत ,स्वतंत्र होईपर्यंत स्वातंत्र्य भारत घडविण्यासाठी ध्येय उराशी बाळगून अनेक देशभक्तांनी , क्रांतीकारकांनी रणसंग्रामात आपल्या सर्वस्वाची बाजी लावली, प्रसंगी हौतात्म्य पत्करले त्यातील एक अमर घटणा गारगोटी पेटा कचेरीवर १३ डिसेंबर १९४२ रोजी झालेला रणसंग्राम व त्यात सात तरुणांची पडलेली आहुती म्हणजे एक रोमांचकारी अमरगाथाच आहे. अशा किती तरी ज्ञात व अज्ञात वीरांचे हौतात्म, पराक्रम व देशप्रेम यांची प्रेरणा आजच्या पिढीला प्रेरणा नक्की उपयुक्त ठरेल, म्हणून हीह भावांजली लेखन स्वरूपात प्रकट केली या वीरांना – भावपूर्ण श्रध्दांजली.

संदर्भ सूची-

१. तांबट. शरद , १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील कोल्हापूर चे शिलेदार डिसेंबर २०२० पृ.१८
२. डॉ.राजन गवस सर. दि. ११/०९/२०२२ वेळ. स २.३० वा. ची मुलाखत.
३. श्रीमती. नलिनी काकासो देसाई. दि.१८/०८/२०२२ वेळ . स. ११.३० वा. ची मुलाखत
४. रमेश वारके, बलिदान हे स्वातंत्र्यासाठी , वेदांत प्रकाशन पुणे, जून २००३ पृ.४६
५. दै. सकाळ दि.२३ नोव्हेंबर २०१८
६.दै .तरूण भारत दि. २३ नोव्हेंबर २०२१
७.दै. पुढारी १३ ऑक्टोबर १९४२
८.दै. विद्याविलास १३ ऑक्टोबर १९४५

वं दे
मा त र म

हु.करवीरप्पा स्वामी
हरगापूर (हुक्केरी)
हु.नारायण वारके
कलनाकवाडी (भुदरगड)
हु.मल्लाप्पा चौगुले
नानीबाई चिखली (कागल)
हु.शंकरराव इंगळे
कापशी (कागल)
हु.तुकाराम भारमल
मुरगुड (कागल)
हु.परशुराम साळुंखे
जत्राट (चिक्कोडी)
हु. बळवंत जबडे
खडकलाट (चिक्कोडी)

कोल्हापूर जिल्ह्यातील चित्री मध्यम प्रकल्प आणि पुर्नवसन

डॉ.शर्मिला अशोक साबळे
संशोधक मार्गदर्शक, इतिहास विभाग,
राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय रुकडी,
ता. हातकणंगले, जिल्हा कोल्हापूर.

श्रीराम ईश्वरा सुतार
पीएच. डी संशोधक विद्यार्थी,
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

प्रस्तावना -

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.[१] महाराष्ट्रातील कृष्णा, भीमा, दुधगंगा, वारणा, कोयना, वेदगंगा घटप्रभा अशा नद्यामुळे तसेच त्यावर निर्माण करण्यात आलेल्या धरण प्रकल्पामुळे कृषी क्षेत्रात तसेच महाराष्ट्राच्या विकासात एक महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. पण अशा धरण प्रकल्पामुळे विस्थापितांच्या पुर्नवसनाचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला आहे. धरण ही राष्ट्रीय विकासातील महत्त्वाची गरज बनली तरी धरणाच्या पाणलोट क्षेत्रात बुडणाऱ्या जमिनीचा विचार फार झाला नाही.

महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्याचा विचार करता राधानगरी, काळम्मावाडी, तुळशी, अशा मोठ्या प्रकल्पाबरोबर कुंभी, धामणी, पाटगाव, कडवी वारणा, चित्री असे अनेक मध्यम प्रकल्प निर्माण करण्यात आले. त्याचबरोबर या प्रकल्पामुळे विस्थापितांचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेला दिसून येतो. त्यामुळे आपल्या हक्कांसाठी धरणग्रस्तांनी अंदोलनाचा मार्ग आवलबिला दिसून येतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात चित्री मध्यम प्रकल्प आणि पुर्नवसन यांचा आढावा घेतला आहे.

चित्री मध्यम प्रकल्प -

कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा तालुक्यातील हिरण्यकेशीची उपनदी चित्री नदीवर राजेवाडी याठिकाणी हा प्रकल्प आहे. या धरणाचे पाणलोट क्षेत्र २७.८५ चौ. कि. मी. आहे. या धरणात एकूण पाणीसाठा ५३.४१/१.८८ द.ल.घ.मी. असून वापरात न येणारा पाणीसाठा ०.९३/०.०३ द.ल.घ.मी. आहे. हे प्रामुख्याने मातीचे धरण असून धरण माथा रुंदी ६.५० मीटर व धरण माथा तलांक (TBL) ७२३.४० मी. आहे. तसेच या धरणाची महत्तम पूर पातळी (NWL) ७२०.४० मी. असून पूर्ण संचय पातळी (RBL) ६६८.८९ मी. आहे. तसेच या धरणाची उंची (TBL-RBL) ५४.५१ मी. आहे.

या प्रकल्पाला १९६० रोजी प्रशासकीय मान्यता मिळाली असून १९८६-८७ मध्ये १२.३० कोटी खर्च करण्यात आले आहेत. तसेच या प्रकल्पामुळे ५८५० हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आहे.[२] तसेच या प्रकल्पाला १९९३-९४ मध्ये ९३.३१ लाख रु. अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे.[३] या प्रकल्पाला २००० साली दुसरी प्रशासकीय मान्यता मिळाली असून १९९६-९७ ला ७९.९४ कोटी खर्च करण्यात आले आहे. या प्रकल्पाला कोल्हापूर पद्धतीचे ११ बंधारे आहेत. तसेच उपसा सिंचन पद्धतीने शेतीला पाणीपुरवठा केला जातो.[४]

चित्री धरणग्रस्तांचे आंदोलन -

आजरा तालुक्यातील राजेवाडी येथे हिरण्यकेशीची उपनदी चित्री या नदीवर हा प्रकल्प आहे. या प्रकल्पामुळे बुडित क्षेत्रात रायवाडा, गावठाणवाडी, आंवडी ही तीन गावे विस्थापित होतात. या प्रकल्पामुळे बाधित खातेदाराची संख्या २९९ इतकी होती. त्यामुळे त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण झाला होता. त्यांना २५८ हेक्टर ६६ आर जमीन दये होती. त्यामुळे येथील प्रकल्पग्रस्तांनी आंदोलनाचा मार्ग अवलंबिलेला दिसतो. आता पर्यंत ९५ प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन झाले असले तरी उर्वरित प्रकल्पग्रस्तांनी कासार कडेगाव येथील संपादित जमिनीची मागणी केली होती.

या प्रकल्पअंतर्गत बुडीत क्षेत्रातील प्रकल्पग्रस्तांसाठी मौजे खानापूर, मौजे बुरुडे, आजरा या तीन गावात पुनर्वसन गावठाणे स्थापित करण्यात आले आहेत. पण त्यांना नागरी सुविधा योग्य पद्धतीने दिल्या गेल्या नाहीत.[६] "अधी कळस मग पाया" या युक्तीप्रमाणे भूसंपादनापूर्वीच शासनाने १ जाने. १९९२ रोजी चित्री प्रकल्पाचे भूमिपूजनाचा समारंभ राजकाणाच्या सोयीसाठी पार पाडला. पण येथील शेतकऱ्यांना याची कल्पना न देता काजूची व अन्य झाडे तोडून रस्ता करण्यात आला. त्यावेळी सरक्षणमंत्री असलेले ना. शरद पवार येणार होते. महाराष्ट्राचे तत्कालीन पाटबंधारे मंत्री पद्मसिंह पाटील, कोल्हापूरचे पालकमंत्री खासदार उदयसिंगराव गायकवाड, बाळासाहेब माने, इ. त्यावेळी उपस्थित होते. पण इकडे धरणग्रस्तांना आपल्या न्याय मागण्यासाठी झगडावे लागत होते.

आजरा व गडहिंग्लज तालुक्यातील शेती व पिण्याच्या पाण्याला वरदान ठरणारा प्रकल्प म्हणून या प्रकल्पाकडे पाहिले जाते. या प्रकल्पाची आखणी आजरा तालुक्यातील रायवाडा गावठाण या गावच्या हद्दीत झाला आहे. प्रकल्पासाठी ४०१ हेक्टर जमीन संपादित केली गेली आहे. तसेच ३०० हेक्टर जमिन बुडीत धरली गेली आहे. यामध्ये वन खात्याने ३३ हेक्टर जमीन दिली असून केंद्र शासनाने १९९३ साली याला मंजुरी दिली होती. तसेच या प्रकल्पासंबंधी आजरा, गडहिंग्लज तालुक्यातील ५५ गावच्या जमीन व्यवहारावरही निर्बंध लागू केले होते. तरी पण या प्रकल्पासंबंधी धरणग्रस्तांचे प्रश्न सुटू शकले नाहीत.

१९९८ साली या प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्या शेतकऱ्यांनी आजरा तहसील कार्यालयावर मोर्चाही काढला होता. धरणग्रस्तांचे पुनर्वसन केल्यानंतरच धरणाचे काम सुरु करावे. अशी मागणी करण्यात आली होती. आजरा तालुक्यातील आजरा पंचायतीचे अध्यक्ष बाबुराव कुंभार यांच्या नेतृत्वाखाली रवळनाथ मांदिरापासून हा मोर्चा काढला गेला होता. १ जानेवारी १९९२ रोजी झालेल्या भूमिपूजनाच्या रोजी शेतकऱ्यांच्या जमीनी मधील फळझाडे, पिकांचे नुकसान झाले. काही शेतकऱ्यांना संमती वाचून न दाखवताच पाटबंधारे खात्याने त्यांचे अंगठे घेतले. असेही यावेळी काढलेल्या आंदोलनादरम्यान दिलेल्या निवेदनात म्हटले आहे. या मोर्चाचे नेतृत्व बाबुराव कुंभार, दिपक देऊळकर, कृती समितीचे अध्यक्ष ए. के. पाटील यांनी केले होते. तसेच या मोर्चामध्ये आंवडी रायवाडा, गावठाणवाडी या भागातून आलेले हजारो शेतकरी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.[७] कागल तालुक्यातील दुर्गम व उपेक्षित चित्री खोऱ्याच्या विकासाठी तसेच या प्रकल्पाला मंजुरी मिळवण्यात राज्याचे पाटबंधारे व पुनर्वसन खात्याचे राज्यमंत्री व जिल्ह्याचे संपर्कमंत्री श्री. सदाशिवराव मंडलिक यांचे योगदानही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कागल तालुक्यातील सेनापती कापशी येथे आयोजित पाणी परिषदेमध्ये या प्रकल्पासंबंधी तसेच धरणग्रस्तांचे प्रश्न त्यांनी सोडवण्याचे प्रयत्न केले. तसेच प्रकल्पग्रस्तांचे योग्य असे पुनर्वसन केले जाईल असे आश्वासन यावेळी दिले गेले होते. तरीही चित्री प्रकल्पग्रस्तांचे योग्य असे पुनर्वसन झाले नाही. आंवडी, रायवाडा, गावठाणवाडी येथील प्रकल्पग्रस्तांना जमिनी देण्याचे ठरले होते. गावांच्या बुडित क्षेत्राची सर्व रक्कम एप्रिल १९९९ पूर्वी देण्याचे ठरले होते. पण तेही दिले गेले नाही. त्यांमुळे २६ एप्रिल १९९९ रोजी बचत भवन सभागृहात जिल्हा पुनर्वसन अधिकारी, गडहिंग्लज प्रांत अधिकारी तसेच धरणग्रस्तांच्यात बैठक घेण्यात आली. पुनर्वसनासंबंधी ठोस भूमिका घेण्याचे आश्वासनही याठिकाणी दिले गेले होते. त्यामुळेच येथील प्रकल्पग्रस्तांनी धरणाचे काम चालू करण्यास परवानगी दिली होती. पण नंतरच्या काळात पुनर्वसनासंबंधी काहीच हालचाल झाली नाही. तसेच एप्रिल १९९९ अखेर आंवडी गावच्या बुडीत क्षेत्राची सर्व रक्कम देण्याचे ठरले होते. पण ती धरणग्रस्तांना मिळाली नाही. यासंबंधी निवेदन १९८९ साली देण्यात आले होते.[८] कारण आंवडी गावठाण्यासाठी आजरा गायरान येथील गट क्र. २५२ फक्त असे दाखवले गेले होते. तेथे कोणत्याही नागरी सुविधा दिल्या गेल्या नाहीत. त्यामुळे येथील प्रकल्पग्रस्तांनी आंदोलनाच मार्ग स्वीकारलेला दिसून येतो. या आंदोलनाचे नेतृत्व प्रकाश कालेकर, अर्जुन मांगले, काशीनाथ बांदेकर, जयवंत मांगले, ज्ञानेश्वर गुरव इ. नी केले होते.[९]

पुनर्वसन -

या प्रकल्पअंतर्गत २४० हेक्टर क्षेत्र असून या प्रकल्पासाठी ३९५.३० हेक्टर क्षेत्राचे भूसंपादन केले गेले आहे.[१०] या बुडीत क्षेत्रापैकी राजेवाडा, गावठाणवाडी, आंवडी ही तीन गावे येत असून बाधित खातेदाराची संख्या २९९ आहे. त्यांना २५८ हेक्टर ६६ आर पर्यायी जमीन दये आहे. यापैकी २०१ प्रकल्पग्रस्तांनी स्वच्छा पुनर्वसन मान्य केले आहे. उर्वरित ९८ प्रकल्पग्रस्तांपैकी ९५ प्रकल्पग्रस्तांना ९५ हेक्टर ५९ आर जमिनीचे वाटप करण्यात आले आहे. उर्वरित प्रकल्पग्रस्तांनी कासार कडेगाव येथील संपादनाखालील जमिनीची मागणी केली होती.

या प्रकल्पाअंतर्गत बुडीत क्षेत्रातील प्रकल्पग्रस्तांसाठी मौजे खानापूर, मौजे बुरुडे व आजरा या तीन गावी पुर्नवसन गावठाणे स्थापित करण्यात आलेले आहेत. या तीनही पुनर्वसित गावठाण्यात १५२ पात्रप्रकल्पग्रस्तांना भुखंडाचे वाटप करण्यात आले आहे.[११] तसेच या प्रकल्पाच्या १०३ प्रकल्पग्रस्तांना प्रकल्पग्रस्तांचे दाखले दिले असून नोकरी मिळलेल्या प्रकल्पग्रस्तांची संख्या फक्त दोन आहे.[१२]

सदर्भ सूची -

१) चौधरी कि. का. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर १९९६ पृ. १८
२) कोल्हापूर पाटबंधारे विभाग कोल्हापूर जिल्हा, २०१३ पृ. ३०
३) सत्यवादी कोल्हापूर जिल्हा ११ जानेवारी १९९४ पृ. २
४) उपरोक्त २०१३ पृ.३०
५) इंटरनेट
६) दै. सत्यवादी कोल्हापूर जिल्हा २७ मे २००० पृ.३
७) दै. पुढारी कोल्हापूर जिल्हा १८ फेब्रुवारी १९९२ पृ ३
८) दै. पुढारी कोल्हापूर जिल्हा २४ एप्रिल १९९९ पृ २
९) दै. पुढारी कोल्हापूर जिल्हा १६ जानेवारी १९९९ पृ ९
१०)कोल्हापूर पाटबंधारे विभाग कोल्हापूर जिल्हा, २०१३ पृ. ३०)
११)उपरोक्त सत्यवादी पृ ३)
१२) कोल्हापूर पाटबंधारे विभाग कोल्हापूर जिल्हा, २०१२ पृ. ३१)

लोकसाहित्य आणि इतिहास

प्रा. सुप्रिया विद्याधर कांबळे
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
इस्लामपूर.
ता. वाळवा, जि. सांगली.

प्रस्तावना-

इतिहास हे एक शास्त्र आहे. इतिहासाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास व लिखाण करण्यासाठी ऐतिहासिक साधनांचा उपयोग होतो. गतकाळातील घटनांचे समाज जीवनाचे संस्कृतीचे असंख्य पुरावे याच मातीत रूतून बसलेले असतात. गतकाळातील या पाऊल खुणा म्हणजेच इतिहासाची साधने होत. इतिहासाची साधने तीन प्रकारात विभागली गेली आहेत. लिखित साधने, भौतिक साधने व मौखिक साधने. लोकगीते, लोककथा, म्हणी, अभंग, ओव्या ही इतिहासातील मौखिक साधने आहेत. प्राचीन काळापासून जतन केलेल्या या साधनांच्या माध्यमातून आपल्याला इतिहास कळतो. इतिहासाची नोंद करताना लोकसाहित्याचा आधार निश्चितपणे मोलाचा ठरतो. समाजाच्या वाटचालीबरोबर भाषाही विकसित होत गेल्या. प्रादेशिक भाषांनी प्रादेशिक अस्मिता जाग्या केल्या. वाङ्मयीन अभिव्यक्तीच्या रूपाने कथा, कादंबरी, काव्य, नाटके, चरित्रे लिहिली गेली. लोकगीते, दंतकथा, पुराण कथांच्या रूपाने हजारो वर्षांचा इतिहास लोकसाहित्या मधून समजतो. दंतकथांतून, पोवाडा, लावण्यामधून लिखित इतिहासाला अज्ञात असलेल्या अनेक प्रसंगांच्या स्मृती जागविल्या जातात हे प्रसंग स्थानिक इतिहासातल्या वाटचालीतले दुवे जोडतात.

लोकसाहित्य म्हणजे काय?

साहित्य हे समाजाच्या संस्कृतीचे, आचार विचारांचे एक प्रतिबिंब आहे. चालीरीती, रूढी, परंपरा, सामाजिक बांधिलकी या घटकांचा समावेश साहित्यामध्ये होतो. समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम साहित्य नेहमीच करत आले आहे. साहित्याच्या विशाल प्रवाहातील एक ओघवता प्रवाह म्हणजे लोकसाहित्य होय. परंपरेने चालत आलेली लोकजीवन संस्कृती म्हणजे लोकसाहित्य. पूर्वापार चालत आलेले रूढी, परंपरा, सण-उत्सव ज्ञान कौशल्य, मौखिक शब्दालंकार या गोष्टींना लोकजीवनात महत्त्वाचे स्थान असते. लोकसाहित्याचे प्रचलन हे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे परंपरेने जात असते. लोकसाहित्याची ही वाटचाल हजारो वर्षापासूनची आहे.

लोकसाहित्याला 'फोकलोअर' ही इंग्रजी सज्ञा सर्वप्रथम जोन्स टॉमस या इंग्लिश पुरातत्वज्ञाने 1846 मध्ये वापरली. महाराष्ट्र लोकसाहित्याच्या पहिल्या पुष्पात चिं. ग. कर्वे यांनी folklore साठी लोकसाहित्य हा शब्द सूचित केला आहे. इंग्रजीतील 'फोकलोवर' या शब्दासाठी मराठीत वापरला जाणारा 'लोकसाहित्य' हा शब्द अधिक सार्थ वाटतो. यामध्ये लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, पोवाडे यांचा समावेश होतो. प्रारंभीच्या काळात इतिहास हा साहित्याचा भाग मांनला जाई. लोकसाहित्य हा मानवी जीवनातील अविभाज्य भाग आहे. लोकसाहित्य हे समकालीन ऐतिहासिक घटनांचे एक प्रकारे साक्षीदारच असतात. लोकसाहित्य हा केवळ गतकाळातील संस्कृतीचा अभ्यास नसून सांस्कृतिक जीवनाचा शोध आहे.

"लोकसाहित्य हा संस्कृतीचा आविष्कार असतो या अविष्काराला पारंपारिक लोकजीवनाचे संदर्भ असतात. या अविष्कारातून लोकमानस प्रकट होत असते. त्यामुळे लोकसाहित्य हा लोकमानसांचाही अविष्कार मांडला गेला आहे. लोकमानस चित्र, शिल्प, गीत, संगीत, कथा, नृत्य, नाट्य, म्हणी, उखाणे लोकसंप्रदाय अशा विविध रूपांनी अभिव्यक्त होत असते. थोडक्यात लोकजीवनाचे विविध पैलू साहित्यात अवतरत असतात आणि लोकसमूहाच्या इच्छा आकांक्षा हर्षामर्श सुखदुःखे जीवनध्येये जीवनादर्श जीवनमूल्ये यांचे लोकसमूहाला दर्शन घडत असते. या दर्शन श्रवणाने लोकसमूहाला आपली जीवन रहाटी सुखा समाधानाने निभावून नेता येते."[१]

लोकसाहित्याची व्याख्या-

'लोक साहित्याची निर्मिती आदिम जीवनात झालेली असून ते परंपरेने पुढच्या पिढीस प्राप्त होत असते. ही निर्मिती ध्वनी आणि शब्द यांच्याबरोबरच लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी, प्रथा, लोककला, नृत्य नाट्य इत्यादी स्वरूपाचे असते जो समूहाचा पारंपारिक जीवनाचा अविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य'- जोनास बॅलीस .

'वर्तमान समाजात असे ज्ञान की जे परंपरेने लोकजीवनात उपयोगात आणले जाते. वर्तमान समाजजीवनातील पारंपारिक समाज जीवनातील पारंपारिक संस्कृती विशेष व जीवन विशेष म्हणजेच लोकसाहित्य'- बी. ए. बॉटकीन.

लोकसाहित्य आणि इतिहास-

एखाद्या देशाचा सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक इतिहास समजून घेण्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. मुळात इतिहासाची सुरुवात साहित्याच्या स्वरूपात झाली आहे. त्यामुळे इतिहास व साहित्याचा घनिष्ठ संबंध आहे. कारण कोणत्याही देशाचा वा प्रांतांचा राजकीय, आर्थिक इतिहास लिहायचा असेल तर त्यासाठी शिलालेख, ताम्रपट, दप्तरखान्यातील दस्तऐवज, हस्तलिखित वा मुद्रित ग्रंथ ही अव्वल दर्जाची साधने मानली जातात. मात्र सांस्कृतिक इतिहास लिहायचा असेल तर ही साधने पुरेशी नसतात. तर समाजातील भाव भावनांचा, रुढी- प्रथांचा मागोवा घेण्यासाठी लोकसाहित्यातील मौखिक आविष्कार हे अव्वल दर्जाचे संधर्भ साधन ठरते.

लोकसाहित्याला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. ऐतिहासिक दृष्टीने लोकसाहित्य अभ्यासाची सुरुवात जर्मन अभ्यासक थिओडर बेनफेने केली. त्याने पंचतंत्रांचा जर्मन भाषेत अनुवाद केला आणि त्यात साऱ्या लोककथांची जन्मभूमी भारत आहे असे सांगणारा 'भारतमूलक सिद्धांत' 1856 मध्ये मांडला.

"जातक कथा हा भारतीय लोककथेच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. यात भगवान बुद्धांच्या पूर्वजन्मीच्या कथा आहे. पारंपारिक अद्भुत कथा, नीती कथा, प्राणी कथा, विनोदी कथांचा उपयोग बौद्ध भिक्षुंनी धर्मप्रसारासाठी केला. परंपरेतल्या या कथा असल्या तरी त्यांच्यावर संपूर्णपणे बौद्ध मतांचा ठसा उमटावा म्हणून बौद्धांनी या कथांचे संस्करण करून त्यांना गौतम बुद्धांच्या पूर्वजन्मीच्या कथा असे संबोधन केले."[२]

लोकसाहित्यातून सांस्कृतिक जीवनाचे उदात्त चित्रण केलेले असते, ही गोष्ट जरी खरी असली तरी अनेक वेळा समाज जीवनातील वाईट प्रथा, परंपरा, शोषण, अन्याय अत्याचार इत्यादी गोष्टींची ही अभिव्यक्ती लोकसाहित्यात झालेली असते. लोकसाहित्यातील लोककथा, लोकगीत, लोकनाट्य, म्हणी, वाक्यप्रचार, कुटकोडी इत्यादी मधून जे अनुभव साकार झालेले असते. त्यात परंपरेने चालत आलेल्या मानवी जीवन चित्रणाबरोबरच आधुनिक काळातील बदलत्या जीवनातील अनेक गोष्टींचा अविष्कार ही झालेला असतो. त्यामुळे ही लोकसाहीत्य इतिहासाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरते. प्रस्तुत ठिकाणी इतिहासाच्या अभ्यासासाठी लोकसाहित्य कसे उपयोगी ठरते याचा विचार केला आहे.

लोकसाहित्याचे स्वरूप-

लोकसाहित्य हा लोकसंस्कृतीचा स्वभाविक प्रवाह असतो. लोकसाहित्याचे प्रचलन प्रामुख्याने अशिक्षित असंस्कृत शहरी संस्कृती पासून सर्वसामान्य समाजात आढळते. भारतातील लोककथांचा वारसा समृद्ध आहे म्हणजे राधाकृष्ण, राम सीता, तसेच शिवपार्वती या कथांमधून एकनिष्ठ, सदाचरण तसेच आदर्श प्रेम, सेवावृत्ती त्याग अशा भावना पाहायला मिळतात. आजही खेड्यापाड्यात रात्रीच्या वेळी गप्पागोष्टी करणे, गाणी म्हणणे ही प्रथा आढळते. सामान्य लोकांत प्रचलित असलेली म्हणी, उखाणे, शब्दकोडी हेदेखील लोकसाहित्याचा एक अविष्कार आहे. मनोरंजनासाठी काही लोकगीते गायली जातात. इतिहासात वीर पुरुषांच्या गाथा व पोवाडे रंजक पद्धतीने गायले जातात. त्यामुळे पुढील पिढीला इतिहासातील अनेक घटना लक्षात येतात. लहान मुलांना सांगितल्या जाणाऱ्या परिकथा, बोधकथा, अख्यायिका या लोकसाहित्याच्या आधारे मुलांवर संस्कार देखील केले जातात या कथा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करीत असतात.

भारतातल्या अनेक राज्यांमध्ये कथा सांगणारा एक वर्ग आहे. कथा सांगून लोकांचे मनोरंजन करणे हा त्यांचा व्यवसाय आहे पण आधुनिक काळात मनोरंजनाची आधुनिक साधने उपलब्ध असल्याने हे लोकसाहित्य नष्ट होत चालले आहे. म्हणी, उखाणे, ओव्या, खेळांमधील गीते तसेच जात्यावरची गाणी यामधून स्त्री जीवनातील सुखदुःखे चालीरीती, सासर-माहेरचा जिव्हाळा व्यक्त होतो. लग्न समारंभ, हळदीकुंकू या निमित्त स्त्रिया उखाणे घेतात यामध्ये पतीचे नाव गुंफून घेतले जाते तसेच सुखी संसाराचे वर्णनही केले जाते. लोकसाहित्याच्या या सर्वच प्रकारांमधून समाजाचे अंतरंग भावना, लोकांच्या समजूती, चालीरीती व संस्कृती आढळते.

महाराष्ट्रातील विविध भागांत आदिवासींचेही लोकसाहित्य मुबलक आहे. नृत्य गाणी लग्नाची गाणी, सणाची गाणी अशी अनेक गीते आहेत. आदिवासींच्या लोकगीतांमध्ये निसर्गाची रसिकता आढळते. शिकार करताना आलेले प्रसंग रोजच्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग, धार्मिकनिष्ठा हे विशिष्ट पद्धतीने वर्णन केलेले आढळते. जमातींच्या चालीरीती, वेशभूषा,

अलंकार, जादूटोणा अशा प्रकारच्या गोष्टी देखील लोकसाहित्यात आढळतात. "लोकसाहित्य हे सामाजिक निषेधाचे वाहक आहे. लोकगीते, लोककथा, उखाणे, होळीचा फगवा, दिवाळीचे डोयरे, पोळ्याच्या झडत्या, लग्नातील थट्टा मस्करी या प्रसंगाद्वारे व्यक्ती स्वतःची तसेच समाजाची प्रतिक्रिया नोंदवतो. ती समूहाची निर्मिती असल्यामुळे त्यावर कोणी अक्षेप ही घेऊ शकत नाही."३

"लोक साहित्य प्रायोगिक कला आहे, ते विशिष्ट लोकसमूहाचे मनोरंजन करण्याचे त्यांना अल्हाद देण्याचे कार्यकर्ते कलांच्या आस्वादन प्रयोजन सारखे वा वेगवेगळे असू शकेल पण लोकसाहित्याचा प्रयोग करणारा आपल्या परीने तो प्रयोग रंजक करत असतो हे नाकारता येत नाही. त्यांच्या परीनी ती कलानिर्मिती असते, लोकसमूहासमोर ती सादर केली जाते. तो लोकसमूह ही कला म्हणून त्या प्रयोगाचा आस्वाद घेत असतो."४

लोकसाहित्य प्रकार-

१) लोकगीते-

लोकगीत म्हणजे लोकसमूहाने निर्मिलेले गीत होय. लोकगीतांना शेकडो वर्षांची परंपरा असून ती मौखिक स्वरूपात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत आली आहे. लोकगीतांच्या परंपरेचा शोध घेताना वैदिक काळापर्यंत जावे लागते. वेदकाळात सुद्धा लोकगीते अस्तित्वात होती. यज्ञसमारंभात सादर होणाऱ्या गीतांचे स्वरूप हे लोकगीतांसारखेच होते. वेदातील सुकते,कथा, गीते किंवा लोक गायकांची गाणी यातून लोकगीतांची परंपरा आढळते. निसर्ग शक्तीपासून संरक्षण मिळावे म्हणून केल्या जाणाऱ्या प्रार्थना गीत रूप होत्या. महाराष्ट्रामध्ये वीर पुरुष, राजे लोक यांची प्रशंसा करण्याची पद्धत होती आणि या प्रशंसा करण्याच्या प्रेरणेतूनच अनेक गीते निर्माण झाली.

"लोकगीते त्या त्या समाजांच्या बोली भाषेतच असतात समूहनिष्ठा हा लोकगीतांचा विशेष असतो. काही लोकगीते गंभीर आशयांनी भरलेली असतात. काही लोकगीतांमध्ये सूक्ष्मत्तर छटांचा अभाव असतो. पुनरावृत्ती हे लोकगीतांचे आणखी एक वैशिष्ट्य असते रचना साधी असते.. रचना कडव्यात असते आणि त्यात पालुपद असते. ते ताल तत्त्वाने भरलेली असते म्हणून ते चालीवर म्हटले जाते."५

लोकगीत निर्मिती विविध प्रेरणांमधून विविध आणि प्रसंगी होते. लोकसमूहाच्या विविध गरजा लोकगीतातून पूर्ण केल्या जात असल्यामुळे लोकगीतांचे विविध प्रकार आढळतात. स्त्रियांची गीते, श्रम गीते, नृत्य गीते, प्रणय गीते, विनोदी गीते इत्यादी. लोकसंस्कृतीचे उपासक वाघे, गोंधळी, वासुदेव, जोशी, पांगुळ, मराठी पोतराज अशा लोकगीता मधून समाजाचे प्रबोधन करणे हा हेतू असतो. तसेच हादगा, भोंडला, मंगळागौर या स्त्री गीतांमधून स्त्रियांचे भाव प्रकट होतात. तसेच या गीतांमधून दैनंदिन जीवनातील प्रसंग, भावभावना, अपेक्षा, रूढी परंपरा या गोष्टीं प्रकट होतात.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे संदर्भ साधन म्हणून **पोवाडे व लावण्या** यांना महत्वाचे स्थान आहे. हे दोन्ही ही काव्यप्रकार मराठे शाही मध्ये लोकप्रिय होते. पोवाडे हा शिवकाळातील एक लोकप्रिय प्रकार होता. शहाजीराजे शिवाजी राजे व संभाजी राजे या सर्वांच्या उदार आश्रयामुळे त्यांच्या पदरी अनेक शाहीर, कवी होते. अज्ञानदासाने शिवाजी अफजल खान भेट यांचे काव्यमय व वीरसपूर्ण वर्णन केलेले आहे.

याप्रकारच्या पोवाड्यां मधून ऐतिहासिक घटनाची माहिती मिळते. पोवाड्यांची चाल खूपच सुलभ असते. परंपरेचा अभिमान शाहिरात जागृत असल्याने पोवाडे परंपरांनी म्हणण्याचा व कायम टिकविण्याकडे या शाहिरांचा नेहमी कल असतो. थोडक्यात पोवाडे मधून तत्कालीन समाज जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडते. इतिहास संशोधकांना या काव्यप्रकारामध्ये वस्तुनिष्ठ अशी माहिती मिळत नाही. त्यामुळे या साधना कडे थोडे दुर्लक्ष होते. तरीदेखील पेशवे काळावर जवळ जवळ १५० पोवाडे आहेत. तर या पोवड्यामध्ये अज्ञातदास यांचा अफजल खान पोवाडा, तुलसीदासचा 'सिंहगड ' व यमाजीचा 'बाजी पासलकर ' हे पोवाडे महत्वाचे असून यामधून तत्कालीन समाजजीवनाचे यथार्थ दर्शन होते.

लावणी हा शृंगारिक काव्यप्रकार आहे. पेशवे काळात लावणी या प्रकाराला फार महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सदरच्या काळातील श्रेष्ठ दर्जाचे लावणीकार म्हणजे अनंत फंदी, राम जोशी, प्रभाकर, परशुराम सगनभाऊ व होनाजी बाळा असा अनेक मंडळींचा उल्लेख करता येईल. या प्रत्येक लावणीकारांनी मराठी माणसांची मने काबीज करून तत्कालीन समाज जीवनामध्ये दर्शन घडविले आहे.

लोकगीते समाज मनाचा अविष्कार असल्यामुळे उद्योगधंदे, शेती, समाजशास्त्र, आचार, विचार, रुढी परंपरा यांचे दर्शन लोकगीतांमधून घडते त्यामुळे लोकगीते संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी महत्त्वाची साधने ठरतात.

2) लोककथा-

लोककथा म्हणजे पारंपारिक बोली भाषेत असलेल्या कथा. ज्या काळात मनोरंजनाची कोणतीही साधने उपलब्ध नव्हती तेव्हापासून लोककथा मनोरंजनाचे काम करत. लोककथा मौखिक परंपरेने अनादी काळापासून चालत आलेल्या आहेत. अशा काही घटना समाजात घडलेल्या असतात ज्यांना ऐतिहासिकतेचा आधार असतो परंतु परंपरेत त्या चालत येताना मूळ घटनेचे स्वरूप बदलून जाते आणि तिच्यावरती अनेक काल्पनिकतेचा रंग चढवला जातो. यामुळे या लोककथा मध्ये जरी काल्पनिकता असली तरी तत्कालीन चालीरीती, रूढी, परंपरा यांचा उल्लेख होत असतो. शिवाय राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनाचे दर्शनही घडत असते.

भारतात विविध धर्मानी लोककथांचा उपयोग आपापल्या धर्माच्या प्रसारासाठी केला अर्थात त्यांनी या कथा जशाच्या तशा न वापरता त्या कथांना धर्म चौकटीत बसून त्यांचा धर्मप्रसारासाठी उपयोग केला. जसे बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी जसा जातक कथांचा उपयोग झाला तसा जैन धर्माच्या प्रसारासाठी जैन चुर्णीकथांचा उपयोग केलेला दिसतो. प्राचीन काळापासून परंपरेने चालत आलेल्या लोककथांचे स्वरूप विविध प्रकारचे असून समाजाला चालीरीती, धर्म, चारित्र्य यांचे शिक्षण देण्याचा उद्देश या लोककथांमागे आहे. उदाहरणार्थ, ब्रह्मकथा, पंचतंत्र, जातककथा, वेताळ इत्यादी. लोककथा आणि इतिहास यामध्ये काही वेळा सरमिसळ होत जाते. त्यामुळे कथा इतिहास विषयक संदर्भ देतात परंतु त्याचे पुरावे मात्र नसतात. या कथा मध्ये सत्य व कल्पना यांचे मिश्रण असते. उदाहरणार्थ, देवी भवानी ने भवानी तलवार शिवरायांना दिल्याची कथा काल्पनिक आहे पण जनमानसात ती घडना सत्य असल्याची दंतकथा सत्य म्हणून रूढ आहे. अशा लोककथाचा शोध घेऊन त्यांचा ऐतिहासिक अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केल्यास नविन इतिहास समोर येण्याची शक्यता असते.

३) ऐतिहासिक नाटके व कादंबरी -

ऐतिहासिक घटनांवर आधारित नाटके व कादंबऱ्या लिहण्याची पद्धत आहे. ऐतिहासिक नाटके व कादंबऱ्या या प्रामुख्याने ऐतिहासिक व्यक्ती, घटना यांच्यावर अवलंबून असतात. परंतु ऐतिहासिक नाटके यांना दुय्यम साधनांचा दर्जा आहे. नाटकातील प्रसंग, पात्र घटना व संवाद या काल्पनिक असतात. मूळ ऐतिहासिक साधनाचा आधार घेऊन कादंबरी लिहली जाते परंतु त्यावर काल्पनिकतेचा रंग चढवला जातो.

४) म्हणी-

लोकगीताप्रमाणेच म्हणींचा उगम कधी झाला हे सांगता येत नाही पण लोकजीवनात म्हणींना महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामधून संस्कृतीचे दर्शन घडते. ऐतिहासिक घटनांमधून अनेक म्हणी व वाक्यप्रचार बोली भाषेत प्रचलित होतात. ऐतिहासिक घटनांवर आधारित खूप म्हणी प्रचलित आहेत. शिवकालीन काही प्रसंगा च्या म्हणी या आजपर्यंत टिकून आहेत. उदाहरणार्थ-

होता जीवा म्हणून वाचला शिवा- जिवा महाला नसता तर शिवछत्रपतींचे प्राण धोक्यात होते जीवाने आपल्या जीवावर उदार होऊन शिवरायांचे प्राण वाचवले म्हणून ही म्हण प्रचारात आली.

गड आला पण सिंह गेला- नरवीर तानाजी मालुसरे यांनी जीवाचे मोल देऊन शिवरायांचे सिंहगड जिंकण्याचे स्वप्न साकार केले त्यामुळे तानाजी युद्धामध्ये वीरगती प्राप्त झाली हे जेव्हा शिवरायांना समजते तेव्हा भावनावष होऊन शिवरायांच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडले व म्हणींच्या स्वरूपात अजरामर झाले. जेव्हा काही गोष्टी मिळवताना आपली तेवढीच किंवा थोडी जास्तच महत्त्वाची गोष्ट गमवावी लागते तेव्हा ही म्हण वापरतात. अशाच प्रकारे बचेंगे तो और भी लढेंगे, एक बाजी बाकी सब पाजी, पेडगाव चा शहाणा, आधी लगीन कोंढाण्याचे मग माझ्या रायबाचं अशा काही ऐतिहासिक म्हणी लोकसाहित्यांमध्ये प्रचलित आहेत.

५)वाक्यप्रचार -

वाक्यप्रचार म्हणजे शब्दशः अर्थ ऐवजी विशिष्ट अर्थाने रूढ झालेल्या शब्द समूहाला वाक्यप्रचार असे म्हणतात. वाक्यप्रचारांची परंपरा प्राचीन असून ते अनुभवातून निर्माण झाले आहेत. ऐतिहासिक घटनेवर आधारित काही वाक्यप्रचार प्रचलित असतात. लष्कराची भाकरी भाजणे, तोफेच्या तोंडी देणे, सुळावर देणे, सुळावरची पोळी, हुतात्मा होणे, इतश्री होणे

इत्यादी स्वरूपाच्या वाक्यप्रचारातून काही ऐतिहासिक प्रसंग, तत्कालीन न्यायनिवाडा, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा- परंपरा प्रकाश पडतो. उदाहरणार्थ-

"अटकेवर झेंडे लावणे- याला मराठ्यांच्या इतिहासाचा संदर्भ आहे अटक हे गाव भारताच्या वायव्य सीमेवर सिंधू नदीवर आहे आज ते पाकिस्तानात गेले आहे राघोबा दादा पेशवे यांनी फार मोठा पराक्रम करून सर्व हिंदुस्तान पदाक्रांत केला आणि मराठ्यांचा झेंडा अटकेच्या किल्ल्यावर नेऊन लावला यावरून फार मोठा पराक्रम करणे किंवा अतिशय मोठे कार्य करणे या अर्थाने हा वाक्यप्रचार वापरतात."[६]

"गंगेत घोडे न्हाणे- पेशव्यांनी मोठा पराक्रम करून उत्तर हिंदुस्थानात आपला अंमल बसवला त्यांचे घोडे महाराष्ट्रातून दिल्लीपर्यंत व उत्तर प्रदेशात जाऊन गंगेचे पाणी पिऊ लागले गंगेत न्हाऊ लागले.

यावरून दक्षिणेतील घोडी उत्तरेच्या गंगेत धुणे म्हणजे मोठा पराक्रम करणे एखादे मोठे पराक्रमाचे कार्य पार पाडणे किंवा एखादे अचाट कार्य तडीस नेणे असा मूळ अर्थ प्राप्त झाला."[७]

अशा प्रकारच्या काही म्हणजेच बारभाईचे कारस्थान, बालेकिल्ला असणे, पानिपत होणे, हाजीर सौ वजीर या ऐतिहासिक म्हणी-वाक्यप्रचार लोकजीवनात प्रसिद्ध आहेत.

६)उखाणे-

उखाणे म्हणजे लोक साहित्यातील एक महत्त्वाचे दालन आहे. उखाणे घेण्याची परंपरा फार प्राचीन आहे. मनोरंजन करणे हा उखाण्यांचा हेतू आहे. महाराष्ट्रात शुभकार्य प्रसंगी उखाणा घेण्याची पद्धत आहे. नुसतेच नाव घेतले तर पतीचे आयुष्य कमी होते व तेच नाव उखाणा शब्दांच्या अवलंबरांत गुंफूले गेले तर ते मृत्यूच्या कानी पडत नाही अशी एक समजूत आहे त्यामुळे उखाण्यातून नाव घेण्याची प्रथा प्रचलित झाली. स्त्रीयांची स्थिती, स्त्री जीवनातील सुखदुःखे, चालीरीती, सासर-माहेरचा जिव्हाळा व्यक्त होतो.

७) ओवी-

पहीली माझी ओवी । पहिला माझा नेम । तुळशीखाली राम । पोथी वाचे ॥

ओवी हा लोकसाहित्यातील एक अत्यंत महत्त्वाच्या रचना प्रकार आहे. ओवींचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची रचना साधी मुक्त आणि लवचिक असते. साधारणपणे दोन, तीन, साडेतीन व चार चरणही ओवीत आढळतात. काही वेळा सर्व चरणात तर काही चरणातच यमक आढळते. लोकसाहित्य ह्या प्रकारात मोडणाऱ्या ओव्या म्हणजे जात्यावरच्या ओव्या आणि स्त्रिया मुला-नातवंडांसाठी म्हणत असत त्या ओव्या.

'ओव्या' पूर्वीच्या म्हणजे अगदी दोन पिढ्यांआधीच्या बायकांचा जिव्हाळ्याचा विषय. सडा-शिंपण, दळण-कांडण, स्वयंपाक-पाणी इत्यादीच्या वेळी या बायका ओव्या रचीत असत, गुणगुणत असत. प्रत्येक पिढी पुढच्या पिढीला हा वसा देत आली. हा वाङ्मयप्रकार मौखिक असल्याने सध्या ओव्या लेखी स्वरूपात फारशा कुठेच मिळत नाहीत. मध्यंतरीच्या काळात, जेव्हापासून सगळी कामे यंत्राद्वारे करण्यात येऊ लागली, एकत्र कुटुंबपद्धती संपुष्टात आली, ही संपदा पुढच्या पिढीला मिळालीच नाही.

स्त्रियांच्या आयुष्यात ओवी या काव्यप्रकाराला विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. स्त्रियांच्या जीवनातील विविध अनुभवांचे दर्शन ओवीतून घडते. आताच्या काळात ओव्या फक्त लग्ना-मुंजीत घाणा भरताना किंवा अशा प्रकारच्या काही कार्यक्रमात म्हटल्या जातात. मुले-बाळे, संसार ते धर्म, संस्कृती, समाज, व्यवहारज्ञान असे ओव्यांमधे हाताळले गेलेले कित्येक विषय लक्षात घेता त्या स्त्रियांना अडाणी म्हणणे मूर्खपणाचे ठरेल.

रायगडाच्या किल्ल्यावरील
सोनियाचा वरवंटा
शिवाजी मराठा राज्य करी ॥1॥
रायगडाच्या किल्ल्यावरील सोन्याचा पाळणा
शिवाजीचा बाळताना राजाराम॥2॥

निष्कर्ष-

लोकसाहित्याच्या अभ्यासामूळे इतिहासाची ओळख होते. लोकसाहीत्य हे इतिहासाचे मौखिक साधन म्हणून ठरते. प्राचीन काळापासून जतन केलेल्या या साधनांच्या माध्यमातून आपल्याला इतिहास कळतो. लोकसाहित्य हे समकालीन ऐतिहासिक घटनांचे एक प्रकारे साक्षीदारच असतात. वैदिक-अवैदिक परंपरा, रामायण-महाभारताच्या आर्ष परंपरा आणि संतांच्या भक्ति परंपरा, संस्कृतीची जडणघडण, राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनाचे दर्शन याचा मागोवा घेण्यासाठी लोकसाहीत्या इतके दुसरे अव्वल साधन नाही.

संदर्भ-

१) कुबल, डॉ. रमेश, लोकसाहित्याचे अंतरंग, शब्दालय प्रकाशन, 2014, पृ.क्र. 16.
२) भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रूपरेषा, वरदा बुक्स, पुणे, दु. आ. 1977, पृ. क्र. 93.
३) कालभूत, डॉ. पुरुषोत्तम, लोकसाहित्य: उद्गम आणि विकास, लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन, विजय प्रकाशन नागपूर, पहिली आवृत्ती 2007, पृष्ठ क्र. 10.
४) मोरजे, डॉ. गंगाधर, प्रस्तावना, लोकसाहित्य लोकसाहित्य: एक स्वतंत्र अभ्यास क्षेत्र, दास्ताने रामचंद्र अँड कं. पुणे, प्रथम आवृत्ती 1985, पृष्ठ क्रमांक 8.
५) कुबल, डॉ. रमेश, लोक साहित्याचे अंतरंग, शब्दालय प्रकाशन, पहिली आवृत्ती 2014 पृष्ठ क्रमांक 67.
6) रोकडे, डॉ. मनोहर, म्हणी-वाक्यप्रचार संदर्भ व इतिहास, विजय प्रकाशन, नागपूर, 2005 पृष्ठ क्रमांक 1.
7) कित्ता पृष्ठ क्र. 3.

बदामी चालुक्यकाळातील कशेळीचा कनकादित्य

अंजय धनावडे
anjaydhanawade@gmail.com

प्रस्तावना

कोकणात एकेकाळी सौरपंथ प्रचलित होता व सूर्योपासना सुरू होती, हे कोकणात असणा-या काही प्राचीन सूर्यमंदिरांवरून सिद्ध होते. सुर्योपासनेची सुरुवात किनारी भागात कशी झाली हा कुतूहलाचा विषय आहे. आज दक्षिण कोकणात आरवली, कळघे, नेवरे, माखजन, परुळे, आजगाव, सातर्डे इत्यादी ठिकाणी सुर्यमंदिरे तर काही ठिकाणी सुट्या सूर्य मूर्ती पाहायला मिळतात. त्यांना स्वताची परंपरा असून, उत्सव, वैविध्यपूर्ण प्रथा, यांच्या जोडीला तितक्याच अख्यायिका आहेत. कशेळी (तालुका राजापूर, जिल्हा रत्नागिरी) गावातील कनकादित्य या सूर्य मंदिराच्या निर्मिती बाबत ही अशीच एक आख्यायिका सांगितली जाते. आख्यायिका, मुर्तीशास्त्र, इतिहास आणि पुरातत्वीय साधने यांची सांगड घालून या स्थानाचे ऐतिहासिकत्व आणि कोकण परिसरातील सौर पूजेचा वेध घेण्याचा हा एक प्रयत्न.

प्राचीन भारतात सूर्य उपासनेच्या अवलोकनासाठी वेगवेगळ्या कालखंडातील सौर उपासनेचा मूलभूत आदर्श आणि संकल्पनांच्या अभ्यासास साहित्यिक पुरावा प्राथमिक महत्त्वाचा असून या साहित्यातून गोळा केलेल्या माहितीची पुष्टी करण्यासाठी प्रतिमाशास्त्रीय, अभिलेखीय आणि पुरातत्वीय पुरावे विचारात घेतले पाहिजेत. स्थानिक आख्यायिका, पंथ आणि तपशिल यांच्या आधारे अशा प्रादेशिक प्रतिमांच्या अभ्यासातून तत्कालीन धार्मिक, सामजिक परिस्थिती वर प्रकाश टाकणे देखील तितकेच गरजेचे आहे.

मूर्ती स्थापने बाबतची आख्यायिका

कशेळी सूर्याबाबत असलेल्या काही अख्यायिकांपैकी एका आख्यायिकेनुसार कनकादित्य सूर्य मूर्तीची स्थापना एका धनाढ्य गणीकेने केली होती. गुजरातमधील वेरावळ जवळील प्रभासपाटण येथील मंदिरावर मूर्तिभंजकांच्या हल्ल्याच्या भीतीमुळे येथे असलेल्या सूर्य मंदिरातील सूर्याच्या काही मूर्ती तेथून इतरत्र हलविण्यात आल्या. त्यांना गलबतात घालून दक्षिणेकडील भागात स्थलांतरित करण्यात आले. कोकणातील कशेळी गावानजीक आल्यावर हे गलबत थांबले आणि पुढे ते सरकत नसल्याने गलबतात असलेल्या सूर्यदेवाची येथेच वास्तव्य करण्याची इच्छा असल्याचे वाटून नावाड्याने सदर मूर्ती कशेळी गावाच्या किनारी भागात असलेल्या कड्यातील एका नैसर्गिक गुंफेत ठेवून तो निघून गेला. पुढे अनेक दिवस तेथे राहिल्याने त्या गुंफेस देवाची खोली नावाने ओळखले जाऊ लागले. या गावात कनका नावाची एक सुर्योपासिका रहात होती. गलबतातील सूर्यमूर्तीने आपल्या भक्त असलेल्या कनकेच्या स्वप्नात दृष्टांत देवून गावात आपली विधिवत स्थापना करण्यात यावी असे सुचविले. दुसऱ्या दिवशी तिने गावकऱ्यांच्या मदतीने तिने मंदिर उभारून त्यात सूर्यमूर्तीची स्थापना शास्त्रीय पद्धतीने केली. व्यवसायाने रुपजीविका असलेल्या या सुर्योपासक गणीकेने स्वत: स्थापन केलेले मंदिर असल्याने तिच्या नावाने हा सूर्यदेव पुढे कनकेचा आदित्य म्हणजे कनकादित्य या नावाने ओळखला जाऊ लागला. शेकडो वर्षे जुन्या या मूर्तीची ही ओळख आजही कायम आहे. समुद्राकाठी असलेल्या कड्यातील ज्या गुहेत मूर्ती ठेवली होती ती गुहा म्हणजे 'देवाची खोली' हे स्थान आजही समुद्रकिनारी पाहता येते.

एका सामान्य गणिकेने सूर्यमूर्ती स्थापन केल्याची अख्यायिका कदाचित सत्य असावी. प्राचीन भारतात रुपजीविका पद्धतीने जगणारा गणिकाचा वर्ग अस्तित्वात होता. तत्कालीन समाजात गणिकांना मान असावा त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते (मोतीचंद्र आणि वासुदेवशरण अग्रवाल २०२०). त्या हुशार, शास्त्र, कला, संगीत आणि चौसष्ठ विद्येत निपुण असत. हे वात्सायानाचे कामसूत्र, चातुर्भाणी अथवा वसंतसेना सारख्या साहित्यावरून सिद्ध होते. असा कालखंड आपल्याकडे गुप्तकाळ आणि त्या नंतर लगेचाच असावा. कारण गणिका आणि त्यांचा व्यवसाय यांना गुप्तोत्तर काळात हीन दर्जाची वागणूक मिळू लागली. गुप्तकाळात गणिकाना मिळणारा मान कमी होऊन त्यांच्याकडे तुच्छतेच्या भावनेने पहिले जाऊ लागले.

भारताच्या पश्चिम किनारी भागात अनेक बंदरे वसली होती. ती व्यापारी मार्गांनी भरूकच्छ (भडोच), उज्जैन, तगर (तेर), प्रतिष्ठान (पैठण) इत्यादी व्यापारी केंद्रांना जोडली गेली होती. त्यातून देशाअंतर्गत तसेच बाहेरील देशात मोठ्या प्रमाणात व्यापार

चालत असे. समुद्रकिनारी आणि खाडी प्रदेश असल्याने व्यापाराच्या निमित्ताने देशविदेशातून अनेक प्रवासी, सार्थवाह, व्यापारी यांची बंदर किनारी वसलेल्या नगरातून सतत ये-जा सुरु असे. या ठिकाणी चालणारा सामुद्री व्यापार आणि त्या निमित्त अशा बंदर ठिकाणी येणाऱ्या धनाढ्य व्यापारी, राज्यकर्ते, प्रशासकीय अधिकारी वर्गास काव्य गायन, नृत्यादी मनोरंजनासारखी सेवा पुरविली जात असावी.

कशेळी गावाचा इतिहास

कशेळी गाव समुद्रकिनारी वसला असून गावाचा उल्लेख बाराव्या शतकात कोल्हापूर शिलाहारांच्या ताम्रशासनात पहिल्यांदा आलेला दिसतो (मिराशी २०२१:५३६). दुसरा उल्लेख सन १२७९ चा मराठी लेख असून त्यात मात्र कनकादित्याच्या मंदिराचा जिर्णोद्धार झाल्याची नोंद येते. परंतु यापूर्वीच म्हणजे सातव्या-आठव्या शतकात कशेळी परिसरातील ठिकाणांचा उल्लेख बदामी चालुक्यांच्या अभिलेखातून आलेला दिसतो (Padigar 2010). कोकणचे शिलाहार राजघराण्याच्या काळातील ही मूर्ती असावी असे सर्वसाधारण मत आहे (मिराशी). कशेळी मंदिरच्या व्यवस्थापकांकडे कोल्हापूर शिलाहार शाखेचा राजा द्वितीय भोज याने दिलेला ताम्रपट आहे. हे दानपत्र सुप्रसिद्ध असून त्यात कशेळी गावाचा उल्लेख येतो. यात द्वितीय भोजाने आपल्या गंडरादित्य या राजपुत्राच्या विनंतीस मान देऊन अट्टविर विषयातील कशेळी हे गाव तेथील बारा विद्वान ब्राह्मणास प्रतिदिन भोजना करिता दान दिला होता (शिलाहार १९७४:५३५-५४२). अर्थात या ताम्रपटात सूर्य मंदिर अथवा सूर्योपासना बाबत कोणताही उल्लेख आलेला नाही हे येथे नमूद केले पाहिजे. अर्थात त्यामुळे मूळ मंदिर अथवा मूर्तीचा अभ्यास उपलब्ध अभिलेख आणि मुर्तीशास्त्रानुसार करणे क्रमप्राप्त आहे.

कशेळी येथील सूर्यमूर्ती

कशेळी येथील सूर्य मूर्ती किती जुनी असावी या बद्दल अनेक मतमतांतरे आहेत. मंदिरात असलेली सूर्यमूर्ती काळ्या पाषाणात असून मूर्तीवर चकाकी आहे. समभंग आणि स्थानक अवस्थेतील सूर्य दोन हातांचा असून त्याच्या डोक्यामागे लंबवर्तुळाकार प्रभावलय कोरले आहे. हातात आखूड सनाल पद्म पुष्पे धारण केली आहेत (जोशी २०१३: ३५३-३६७). चेहऱ्यावर स्मित हास्य आणि करंडक मुकुट घातलेल्या सूर्याच्या हातात कंकणे, बाजूबंद, गळ्यात कंठहार, यज्ञोपवीत, कमरेत मेखला तसेच त्याने उदरबंध परिधान केले आहे. त्याचे लांब कान खांद्यापर्यंत आले असून त्यात कर्णकुंडले आहेत. त्याने अधोवस्त्र म्हणून वैशिष्ट्यपूर्ण आखूड जंघिका परिधान केलेली दिसते. त्याच्या पायाशी छाया आणि संध्या अथवा उषा आणि प्रत्युषा चामरे घेऊन उभ्या आहेत. पीठावर सात घोड्यांच्या मूर्ती कोरलेल्या पाहायला मिळतात. एकंदर मूर्तीशास्त्रीय वैशिष्ट्यावरून ही प्रतिमा पत्तडकल येथील विरुपाक्ष मंदिरावरील छतात कोरलेल्या सूर्य प्रतीमेसारखी आहे. इतकेच नाही तर बदामी चालुक्यकालीन मंदिरावर कोरलेल्या सूर्य प्रतिमांशी कमालीचे साम्य आहे (Michell 2014). सूर्याने परिधान केलेली जंघिका प्रकाचे अधोवस्त्र गुप्त काळात फार प्रसिद्ध होते. यावरून सदर प्रतिमेवर गुप्त कालीन कलेचा प्रभाव होता असे दिसते. एकूण मुर्तीशास्त्रीय वैशिष्ट्यावरून ही प्रतिमा सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धात घडविली गेली असावी.

बदामी चालुक्य काळातील कशेळी परिसर

कोकणात सौर पूजा पाचव्या-सहाव्या शतका पासून सुरु झाली असली तरी बदामी चालुक्य काळात (५४३-७५७) सूर्यपूजा जास्त लोकप्रिय झाली. सुरुवातीच्या चालुक्यांनी आदित्य म्हणजे सूर्याला समर्पित अनेक मंदिरे बांधली. त्यांनी आदित्य हे नाव आपल्या मुलांच्या नावांसाठी उपसर्ग किंवा प्रत्यय म्हणून वापरले. उदाहरणार्थ आदित्यवर्मन, चंद्रादित्य आणि विक्रमादित्य (Padigar 2010). चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य दुसरा हा स्वतः कशेळी नजीक आडिवरे येथे वास्तव्यास होता आणि तेथून त्याने या परिसरातील कोकणातील गावे दान दिल्याचे प्रस्तुत लेखकाने दाखवून दिले आहे (Dhanawade 2021). हा कालखंड मूर्तीच्या वैशिष्ट्यांशी जुळतो.

सन ६९२ च्या मनोर ताम्रपटानुसार (Padigar 2010:131-134) उत्तर कोकणातील ठाणे जिल्ह्यातील मानपूर म्हणजे आजच्या मनोर येथे सूर्याचे मंदिर होते. या ताम्रपटानुसार गुजरात शाखेचा चालुक्य सम्राट विनयादित्य-मंगलरसने 'दीधितीमालीन' नावाच्या सूर्यदेवाच्या मंदिराला रोजच्या पूजोपचारासाठी अत्तर, फुले, धूप, दिवे, संगीत अर्पण करण्यासाठी आणि मंदिराच्या दुरुस्तीसाठी काही गावे आणि स्थळांचे अनुदान दिले. स्पष्ट अशा अभिलेखीय पुराव्यामुळे कोकणच्या किनारी भागात सूर्य मूर्तीची मंदिरात विधिवत स्थापना होऊन त्यांची नित्योपासना देखील होत असल्याचे दिसते.

आडिवरे म्हणजेच प्राचीन आदित्यवाड

बदामी चालुक्य घराण्यातील नृपती विक्रमादित्य दुसरा याच्या शके ६६४ म्हणजे २१ डिसेंबर ७४१-६४२ मध्ये दिल्या गेलेल्या नरवण (तालुका गुहागर, जिल्हा रत्नागिरी) ताम्रपटानुसार विक्रमादित्य दुसरा याचे वास्तव्य आदित्यवाड किंवा आदित्यावाटीका येथे होते (Padigar 2010:214-218). हे आदित्यवाड म्हणजे सातारा जिल्ह्यातील ऐतवडे असल्याचे काही अभ्यासकांचे म्हणणे होते परंतु त्याच ताम्रपटात आलेली चिप्रलुन विषय म्हणजे चिपळूण, दान दिलेले गाव नरवण, चिंद्रमाड अशी इतर गावे याच परिसरात आहेत हे लक्षात घेता आदित्यवाड याच भागात असावे. शिवाय आदित्यवाड नावावरून ते सूर्योपासनेचे प्रभावी केंद्र असावे असे दिसते. त्यामुळे प्रस्तुत लेखकाने आजचे आडिवरेचे तादात्म्य आदित्यवाड सोबत करून आजचे आडिवरे हेच आदित्यवाड होय हे दाखवून दिले आहे (Dhanawade 2021, In Press). आदित्यवाड अथवा आदित्यवाटिकाचा अपभ्रंश होऊन पुढे बाराव्या शतकात अट्टविरे असा होऊन तो आजच्या बोली भाषेत आडिवरे झालेला आहे. याचा अर्थ ज्या ठिकाणाहून दान दिले गेले ते आडिवरे गाव सन ७४१-७४२ पूर्वीपासूनच आदित्यवाड म्हणून प्रसिद्ध होते. कशेळी आज जरी स्वतंत्र गाव असले तरी ते पूर्वी आडिवरे गावाचा एक भाग अथवा वाडी असावी. यावरून कशेळी येथील सूर्यमूर्तीची स्थापना येथे आठव्या शतकापुर्वीच झाली असून हे स्थान सुर्योपासानेसाठी प्रसिद्ध होते. स्वतः चालुक्य सम्राट विक्रमादित्याने या प्रसंगी कनकादित्याचे दर्शन घेऊन नंतर दानधर्म केला असला पाहिजे. आदित्यवाड हे चालुक्य काळात निश्चितच महत्वपूर्ण असावे. ताम्रपटात या स्थानास विजयस्कंधावर असे संबोधले असून याचा अर्थ चालुक्य सम्राटांची ही स्थानिक उपराजधानी किंवा निवासी शिबीर व्यवस्था असावी. आडिवरेच्या बारा वाड्यांपैकी एका वाडीचे नाव राजवाडी आहे.

ज्या दिवशी दान दिले गेले त्या दिवशी उत्तरायण सुरु झाले असून संक्रात होती. हा सण सूर्याशी निगडीत असून सूर्य मकर राशीत प्रवेश करतो म्हणून आजही पाळला जातो हे लक्षात घेता खास या दिवसासाठी आलेल्या राजाने दान दिले हे विसरता कामा नये.

दुसऱ्या आख्यायिकेप्रमाणे पंचक्रोशीतील महत्वपूर्ण असलेल्या आडिवरे गावात महालक्ष्मी, महासरस्वती, महाकालिका, जाकादेवी, भगवती आणि सर्वात लहान कालिका या एकमेकींच्या पाच बहिणी असून. यातील मोठी बहिण जाकादेवीचे लग्न कनकादित्य सूर्यनारायण देवाशी ठरते. परंतु वधु पहाण्याच्या कार्यक्रमात त्याला सर्वात लहान बहिण कालिका आवडते. त्यामुळे त्या दोघांचे लग्न ठरते. लग्नासाठी मुहूर्त माघ शुद्ध षष्ठीची मध्यरात्र हा दिवस मुहूर्त म्हणून निवडला जातो. फसवणूक आणि नाराज झाल्यामुळे या लग्नात विघ्न येईल तसेच येताना वाजत गाजत येशील परंतु जाताना मान खाली घालून जाशील अशी जाकादेवी देवी धाकटी बहिण कालिका हिला शाप देते. आडिवरेच्या बारा वाड्या आणि परिसरातील मानकरी लोक लग्नाचे वऱ्हाडी म्हणून कशेळी गावी जातात परंतु उशिरा मध्यरात्री नंतर पोहोचतात. कालिका देवी सोबत लग्नासाठी पाठराखण म्हणून फक्त भगवती देवी जाते. कालिका देवी आपल्या सरंजामासहित विवाहासाठी सूर्यनारायणाकडे जात असताना रस्त्यात जाकादेवीचे मंदिर लागते ती रागाने आपल्या मंदिराचे दार बंद करून घेते आजही ती परंपरा जपत जाकादेवीच्या मंदिराची दारे बंद केली जातात. सर्व मंडळी मध्यरात्रीनंतर उशिरा कशेळी गावाच्या वेशीवर उशिरा पोहोचतात. कनकादित्याचे प्रतिक म्हणून एक काकडा पेटवून कालिकादेवीस माघारी म्हणून मानकऱ्या तर्फे आणायला जातात. तेथून तिला वाजत गाजत आणले जाते. तिला कनकादित्याच्या शेजारी चौरंगावर स्थापिले जाते. ही देवी वरगृही सप्तमी, अष्टमी आणि दशमी अशी तीन दिवस थांबते आणि एकादशीला पहाटे आपल्या घरी निघते परंतु मुहुर्तू चुकल्याने लग्न होत नाही. जाकादेवीने दिलेला शाप पाळण्यासाठी एकादशीच्या दिवशी घरी परत जाताना कालिका देवीचा सोन्याचा मुखवटा अक्षरशः काखोटीला गुंडाळून घेऊन जातात. अशी एक कथा येथे सांगितली जाते. याचा साकल्याने विचार करता आपल्याला काही धागेदोरे मिळतात.

मुर्तीशास्त्रानुसार सूर्याच्या पायाशी छाया आणि संध्या यांच्या स्त्रि प्रतिमा दाखविलेल्या असतात. त्यांस उषा आणि प्रत्युषा असेही संबोधले जाते. कधीकधी त्या धनुष्यातून बाण सोडत अंधाराचा नाश करत जातात असे दर्शविले जाते. कनकादित्याच्या मूर्तीच्या पायाशी मात्र दोन चामरधारिणी दाखविल्या आहेत. त्यांना सूर्य देवतेच्या दोन पत्नी मानले गेले असून छाया आणि संध्या त्यांचे प्रतीकातून म्हणून सदर सुरस कथा निर्माण झाली असण्याची शक्यता वाटते. त्यास काही सामाजिक संदर्भही असावेत. जाकादेवी हा शब्द जाख, जाक अथवा जख या प्राकृत शब्दातून आला असून भारतीय परंपरेतील यक्ष वाचक शब्द आहे. याच संदर्भात मिराशि यांनी तेराव्या शतकातील प्रसिद्ध केलेल्या ताम्रपटात कनकादित्याचे मंदिराचे जिर्णोद्धार करणाऱ्या एका भाविकाचे नाव जाखण असे दिले असून ते वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यक्ष देवता वाणिज्य वर्गाची देवता मानली जाते. आजही आडिवरे

आणि परिसरात वैश्य-वाणी समाजाची मोठी वस्ती आहे. हा समाज आजही आडिवरे गावातील प्रमुख मानकरी म्हणून मानला जातो. आडिवरे गावाची महाकाली, महालक्ष्मी आणि महासरस्वती या देवतांची स्थापना नंतरच्या काळात महाकालीची मूर्ती वेत्ये येथे समुद्रात जाळ्यात सापडून झाली असे स्थानिकरित्या मानले जाते. या देवतांपैकी फक्त भगवती एकटीच करवली-पाठराखीण म्हणून कालिका देविसोबत जाते यावरून देखील उपरोल्लेखित देवतांची स्थापना न्नात्र्च्या काळात केंव्हातरी झाली असावी याला सादर कथेतून पुरावा मिळतो.

सारांश

कोकणात आजपर्यंत अस्तित्वात असलेली सूर्योपासना साधारण इसवीसनाच्या सुरुवातीच्या शतकापासून सुरु असल्याचे दिसत असले तरी त्याचे दृश्य पुरावे सहाव्या-सातव्या शतका पासून आढळून येतात. गुजरात आणि मध्यप्रदेश येथील गुप्तकालीन अभिलेखीय पुरावे पाहता सूर्य पूजेचा प्रभाव आणि प्रसार त्या भागातून कोकणात आला असला पाहिजे. कशेळी येथील सूर्य प्रतिमा शिलाहार कालीन नसून त्यापूर्वीची म्हणजे किमान सातव्या शतकातील आहे. आडिवरे अथवा आदित्यावाड हे तत्कालीन बंदराला लागून असलेले महत्वपूर्ण गाव होते. तसेच सूर्य उपासनेचे एक मुख्य केंद्र येथे होते. सातव्या शतकापासून आजपर्यंत सातत्याने कनकादित्याची सूर्य प्रतिमा आजतागायत पूजेत राहिलेली आहे. धनाढ्य व्यापारी वर्गा सोबत येथील चालुक्यासारख्या शासक वर्गाचाही त्यास पाठींबा होता. एका सामान्य गणीकेने सूर्य मूर्तीच्या केलेल्या स्थापनेवरून सूर्य उपासना समाजातील सामान्य स्तरातदेखील रुजली होती हे देखील लक्षात येते.

ऋण निर्देश

कनकादित्य मंदिरचे विश्वस्त रमेश ओळकर आणि प्रकाश सावरे आडिवरे महाकाली देवस्थानचे अध्यक्ष विश्वनाथ उर्फ बंधू शेट्ये, या सर्वांनी पुरविलेल्या महत्वपूर्ण माहिती बद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

संदर्भ

- जोशी, नी. पु. २०१३, भारतीय मुर्तीशास्त्र, प्रसाद प्रकाशन, पुणे.
- मिराशी वा. वि., २०२१, शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, पार्श्व पब्लिकेशन, कोल्हापूर..
- मोतीचंद्र, वासुदेवशरण अग्रवाल, २०२०, चतुर्भाणी (गुप्तकालीन श्रृंगारहाट), राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.
- Dhanawade Anjay, 2021, “Early Medieval South Konkan: An Archaeological Inquiry of Place Names Mentioned in Copper Plate Grants of the Calukyas of Badami (*c.* 6th Century to 8th Century CE), (an unpublished Infosys research project submitted to Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune)
- Dikshit Durgaprasad, 1958, Political History of the Chalukya of Badami, Abhinav Pulication, New Delhi.
- Michell, George. 2014. *Temple Architecture and Art of the Early Calukyas.* Niyogi Books, New Delhi.
- Mirashi, V. V. 1974. *Inscriptions of the Silaharas.* Corpus Inscriptionum Indicarum, VI., Archaeological Survey of India, New Delhi.
- Shrinivas Padigar. 2010. *Inscription of Calukya of Badami.* ICHR. Bangalore.
- Srivastav V. C. 1972, Sun Worship In India,Indological Publication, Alahabad.
- छायाचित्र

कनकादित्य सूर्य मूर्ती

विक्रमादित्य दुसरा याचा नरवण ताम्रपट (सन ७४१-७४२)

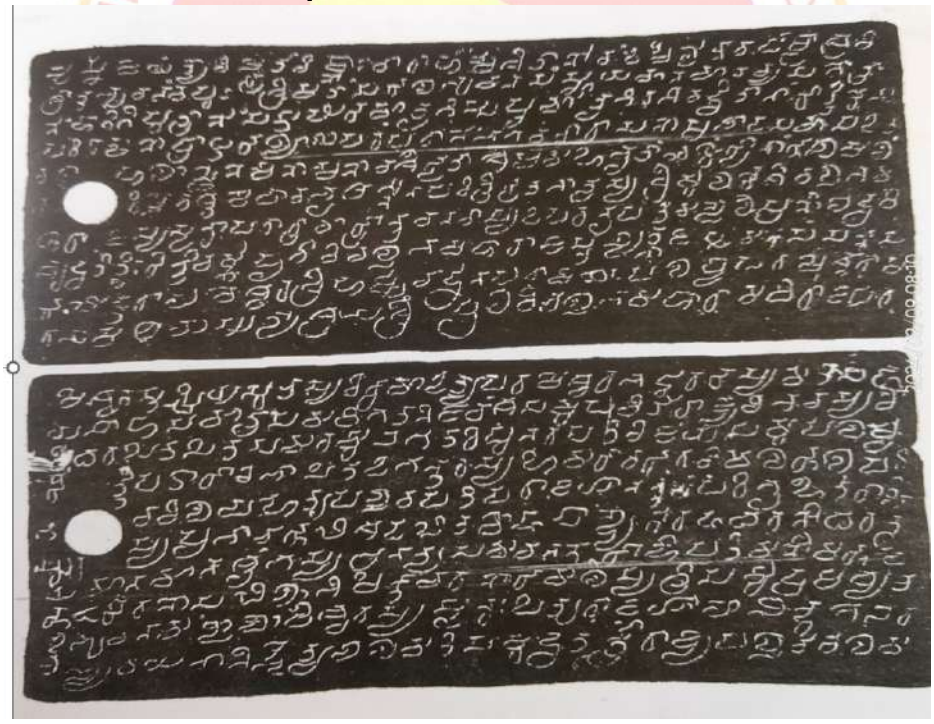

ताम्रपटासोबत मिळालेली वराहाची मुद्रा.

पालघर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक स्थळे ४थे ते १८वे शतक : एक चिकित्सक अभ्यास

श्री. प्रशांत शंकर कांबळे
एम्.ए. (राज्यशास्त्र, इतिहास)
मुंबई विद्यापीठ
Email I'd: kamble.prashant386@gmail.com

१) प्रस्तावना :-

एकेकाळी समृद्धीने, अलोट संपत्तीने, धार्मिक व सांस्कृतिक प्रगतीच्या परमोच्च शिखरावर आरूढ झालेले जीवन उत्तर कोकणातील लोक जगत होते. उत्तर कोकण म्हणजे 'फिरंगणा'! विशेष करुन वसई, डहाणू, पालघर ते संझाण पर्यंतचा समुद्रकिनारा व सभोवतालचा भूप्रदेश होय. नैसर्गिक दृष्टया नटलेला उदयमशिलता प्राप्त झालेला हा प्रदेश सर्वांनाच आकर्षित करतो. कोकणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे किनारपट्टीवरून सहयाद्रीकडे जाताना घाटमाथ्याला जोडणारे घाट आहेत. त्यामुळे कोकणातील विविधतेत वेगवेगळ्या प्रकारची एकात्मता दिसून येतो.

पालघर जिल्हयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पुराभिलेखांद्वारे मांडण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आलेला आहे. अनेक इतिहासकारांनी पालघरचा इतिहास लिहीला आहे. पालघर जिल्हयातील तालुक्यांच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी अभिलेखांद्वारे प्रस्तुत केली आहे. यात पालघर, नालासोपारा (शुर्पारक क्षेत्र) निर्मळ, चेयीण्ज (चिचणी), चारोदक विषय, आकाशिका (आगाशी), वसई बेणाकट जव्हार, विक्रमगड या तालुक्यांतील प्राचीन स्थळनामांचा उल्लेख पुराभिलेखात आढळतो.

प्राचीनता हे आपल्या राष्ट्राचे पहिले वैशिष्टे आहे. मानवी संस्कृती अध्ययन निरनिराळया ज्ञान शाखांमध्ये विभागणे अपरिहार्य असते. जसे भिन्न-भिन्न अवयव असणाऱ्या एकाच शरीराप्रमाणे संस्कृतीही एकजीव व सलग असते. भूगर्भशास्त्र, प्राणीशास्त्र, मानववंशशास्त्र व पुरातत्त्व इतिहास संशोधन या सर्वांनी एकमेकांचे हात हातात घेऊन ऐतिहासिक पुराव्याचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. भविष्यकाळात अशा प्रकारच्या सर्वसमन्वयात्मक पद्धतीने पुरातत्विय अवशेषांचे अध्ययन होणे आवश्यक आहे.

प्राचिनकाळापासून मानवाच्या जीवनामध्ये कलेला महत्वाचे स्थान राहिलेले आहे. ज्याप्रमाणे मानवाने आपल्या जीवनामध्ये विकास घडवून आणला. त्याच प्रमाणे कला व स्थापत्याचाही विकास घडून आणला. आपल्या मनातील भावना त्यांने चित्रांच्या व शिल्पांच्या माध्यमातून व्यक्त केल्या. प्रारंभीच्या काळांमध्ये गृहांमध्ये असणारी कला नंतरच्या काळात मंदिरे, निवासस्थाने, दुर्ग व जलस्थापत्याच्या माध्यमातून दिसू लागली. यामध्ये स्थापत्यकला, शिल्पकला, वास्तूकला, चित्रकला व जलस्थापत्याचा समावेश होतो.

भारताचा एक भाग असणारे महाराष्ट्र हे एक संस्कृती प्रधान राज्य आहे. या संस्कृतीत निसर्ग, माणसे, समाजसंस्था आणि ईश्वरविषयक कल्पना या चार गोष्टींशी माणसाचा विविध प्रकारे संबंध येतो. त्या सर्व संबंधाचा विचार संस्कृतीमध्ये अंतर्भूत होतो. या निसर्गामध्ये भूप्रदेश, भौगोलिक वैशिष्टे तेथील पूर्वइतिहास याचा समावेश होतो. पालघर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक स्थळे ४थे ते १८वे शतक : एक चिकित्सक अभ्यास छत्रपती शिवरायांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली जव्हारची ही भूमी याचा इतिहास अभिमानाने मिरवत आहे. तसेच जव्हारचा राजवाडा. जगामध्ये 'जव्हार हे एकमेव संस्थान आहे की, ज्यामध्ये सलग ६३२ वर्षे एकाच कुटुंबाकडे राजसत्ता अबाधित होती. इंग्लड, रशिया, जर्मन, फ्रान्स किंवा कुठलीही राजसत्ता १८० वर्षापेक्षा अधिक काळ टिकलेली नाही. त्यामुळेच जगाच्या इतिहासात जव्हार संस्थानचे नाव मानाने घेतले जाते.

२) संशोधन संकल्पनेचा आशय :-

'पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे ४ थे ते १८ वे शतक एक चिकित्सक अभ्यास' हा सदर प्रबंधाचा विषय आहे. या प्रबंधाच्या माध्यमातून पालघरच्या जिल्हयाच्या इतिहासाच्या ४थे ते १८ वे शतक या कालावधीतील ऐतिहासिक पुराव्याद्वारे ऐतिहसिक स्थळांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

सदर प्रबंधातील संशोधन हे ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचे असून या संशोधनाद्वारे पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक राजवाडा व मंदिरे यांचा अभ्यास सर्वेक्षण, मुलाखती, निरिक्षण व संशोधनात्मक पद्धतीने आढावा घेण्यात आला आहे.

सदर प्रबंधातील संशोधन हे ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीने असून या संशोधनाद्वारे पालघर जिल्हयातील गड-किल्ले यांचा संशोधनात्मक पद्धतीने विश्लेषणाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

पालघर जिल्हयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पुराभिलेखांद्वारे मांडण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आलेला आहे. अनेक इतिहासकारांनी पालघरचा इतिहास लिहीला आहे. जिल्हयातील तालुक्यांच्या इतिहासाची पाश्र्‍ वभूमी अभिलेखाद्वारे प्रस्तुत प्रबंधात केली आहे. यात नालासोपारा (शुपरिक क्षेत्र), चारोदक-चारोटी, आकाशिका (आगाशी), वसई-बेणाकर, चेचीण्ज (चिंचणी), वाडा- अवरेटिका, आम्रवाटक, डहाणूका (डहाणू) निर्मळ, जव्हार, कोहोज, आशेरी, आशागड, जिवदानी मंदिर, महालक्ष्मी मंदीर, आसावा किल्ला, शिरगावचा किल्ला या अनेक ठिकाणांचा आभ्यास ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करून करण्यात आला आहे.

सुरतेच्या स्वारीच्या वेळी शिवाजी महाराजाच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली भूमी म्हणजे जव्हारची भूमी होय. तसेच इ.स.४०० म्हणजे शके ३२२ मध्ये सुकेतुवर्मन याचा उदय झाला त्याचा उल्लेख शिलालेखात आढळतो तेव्हा 'वाडा' हे वाटक या नावाने ओळखले जात होते याची माहिती घेण्यात आली आहे. तसेच 'तिळसेश्वराचे' पुराण कालीन शिवमंदीर व 'वैशिष्ट्य पूर्ण माश्यांचा डोह' येथे मध्ययुगापासून स्थित आहे. तसेच पुरातन असे गुंजकाठीचे परशुराम मंदिर व निर्मळची कार्तिक स्वामीचे मंदिर व वजेश्वरीचेमुळ मंदिर, डहाणूचे महालक्ष्मी मंदिर, आशागडाचे संतोषी माता मंदिर हे पालघर जिल्हयाचे प्रसिद्ध मंदिरे आहेत. मौर्याच्या काळातील खंडेश्वरीचे मंदीर हे वाडयातील प्राचिन मंदिर आहे. याचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच विक्रमगड व मलवाडा याचाही उल्लेख दिसतो कोणालाही अभिमान वाटावा असा पालघर जिल्हयाचा इतिहासात महत्त्वाचे व स्फुर्तीचे स्थान प्राप्त झाले आहे. शौर्य किर्ती व वैभव यांची स्मारके या जिल्हयात विपूल प्रमाणात आहेत.

३) पालघर जिल्हयाच्या निर्मीतीची पार्श्वभूमी :-

ठाणे जिल्हा हा राज्यातील सर्वात मोठा जिल्हा होता. प्रशासकीय दुष्टया सर्व जिल्हयातील लोकांना विकासाच्या बाबतीत न्याय मिळत नव्हता. त्यातील आदिवासी बहुल भाग, कुपोषण, आरोग्य, शिक्षण व रोजगार यांच्या विकासापासुन दुर्लक्षित होता. म्हणून १९८५ साला पासून विभाजनाची मागणी होती. शरद पवार जेव्हा मुख्यमंत्री होते ते शहापूर दौऱ्यावर आले असताना त्यांनी आपल्या सभेत विभाजनाचा सुतोवाच केला होता. पण त्यानंतर हा विषय पून्हा लांबणीवर पडला. १९९३-९४ ला जव्हार भागातील वावर-वांगणी भागातील बालके कुपोषणाने मृत्यूमुखी पडली तेव्हा हा विषय राज्यभर खुप गाजला होता. १९९५ मध्ये जव्हार येथे अप्पर जिल्हाधिकारी कार्यालय स्थापन केले गेले. अशी मागणी ही लोकांनी केली होती. पण येथे काम करण्यास येणास कर्मचारी वर्ग तयार नव्हता. त्याचे कारण त्यांच्या कुटूंबातील सदस्यांच्या राहण्याची व्यवस्था, पाणी, आरोग्य व शिक्षण याची काहिही व्यवस्था नव्हती.

जव्हार ऐवजी दुसऱ्या मध्यवर्ती ठिकाणी निवडण्याचा विचार यातून पूढे आला. त्यासाठी सुर्यानगर, हायवे लगत असलेले मनोर व जव्हार याचा विचार झाला. काही राजकीय नेत्यांनी पालघरचे सुचविले त्या वेळी प्रत्येक ठिकाणाचे अहवाल मागविण्यात आले त्यातील सचिव पिंगुळकर यांचा पिंगुळकर समितीच्या अहवालाने पालघर येथे मुख्यालय व्हावे अशी शिफारस केली होती.

ॲड. चिंतामण वनगा यांनी जव्हार येथे जिल्हाधिकारी कार्यालय असावे यासाठी आंदोलने व उपोषणे केली. २०११-१२ साली जेव्हा राजेंद्र गावित हे आमदार झाले व त्यांना राज्यमंत्रीपद देण्यात आले तेव्हा पालघर जिल्हयाचा प्रश्न त्यांनी लावून धरला पक्षासाठी व लोकांच्या हितासाठी पृथ्वीराज चव्हाणांनी सर्वांचा विरोध पत्करून परिपत्रक काढले व १ ऑगस्ट २०१४ रोजी पालघर जिल्हयाची निर्मिती करण्यात आली.

४) पालघर जिल्हयाची भौगोलिक स्थिती :-

पालघर जिल्हयाची भौगोलिक स्थान अक्षांश १९.७० उत्तर आणि रेखांश ७२.७७४ पूर्व असे आहे. ठाणे जिल्हा हा देशातील सर्वात मोठा जिल्हा ठरला आहे. सागरी, डोंगरी व शहरी या भागांनी गणलेल्या व प्रामुख्याने आदिवासीबहुल असणाऱ्या ठाणे जिल्हयाचे विभाजन दिनांक १ ऑगस्ट २०१४ रोजी होऊन, नवीन पालघर जिल्हा उदयाला आला. त्यानुसार जव्हार, विक्रमगड मोखाडा, तलासरी, डहाणू, वाडा हे सहा तालुके पूर्णतः आदिवासी बहुल, तर पालघर व वसई हे दोन अंशतः

आदिवासी बहुल मिळून आठ तालुक्यांचा पालघर जिल्हा अस्तित्वात आला. पालघर जिल्हयाचे एकूण क्षेत्रफळ ५७६६ चौ. कि.मी. असून ९५६ गावे यात समाविष्ट आहेत.

पालघर शहराच्या उत्तरेला डहाणू तालुका असून, तो गुजरातच्या सीमेलगत आहे. उत्तर पूर्वेच्या ईशान्य दिशेला जव्हार, मोखाडा व तलासरी या दुर्गम, डोंगराळ प्रदेशात हे तालुके वसलेले आहेत. पालघर शहराच्या पूर्व दिशेला वाडा, विक्रमगड हे तालुके, तर दक्षिणेला वैतरणा नदीच्या पलीकडे वसई तालुक्याचा प्रदेश समाविष्ट आहे. पालघरच्या पश्चिमेस अरबी समुद्राची किनारपट्टी उत्तर-दक्षिण ११२ कि.मी लांबीची आहे. हे किनारपट्टी डहाणू, पालघर आणि वसई या तीन तालुक्यांशी संलग्नित आहे. अरबीसमुद्रामुळे जिल्हयांमध्ये खाडयांचे प्रमाण जास्ती आहे. दातिवरे, डहाणू, चिंचणी, तारापूर, पालघर, सातपाटी, केळवे, वसई, नरपड, गुंगवाडा, वरोर, कोंबाड, घिवली, रानगाव, खोचिवडे, भुईगाव, कोल्लार, अर्नाला, वैतरणा, मार्बलपाडा येथे खाडया असून, संबंधित गावाचे नाव त्या त्या खाडीला मिळालेले आहे. तसेच अनेक गडकिल्ले येथे आहेत.

५) संशोधन विषयाचे शिर्षक :-

'पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे (४ थे ते १८ वे शतक): एक चिकित्सक अभ्यास'

६) संशोधन विषयाची निवड :-

पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक वास्तू व स्थळांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून सर्वांगीण अभ्यास आतापर्यंत झालेला नाही. काही संशोधकांच्या व इतिहासकांच्या पुस्तकात उल्लेख आहे. परंतु तो एखाद्या विभागाचा स्वतंत्र आहे. पालघरच्या सर्व ऐतिहासीक स्थळांची माहिती एका ठिकाणी मिळावी म्हणून हा शोध प्रबंधाचा विषय निवडला आहे.

महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन इतिहासातील सतराव्या शतकातील एक नवे पर्व निर्माण झाले होते ते म्हणजे छत्रपती शिवरायांचे त्यातील त्यांची 'सुरतेची लुट याचा जाण्याचा मार्ग हा पालघर जिल्हयातून होता याचा आभ्यास इथे केला आहे. तसेच जव्हारच्या संस्थान हे जगातिल एकमेव संस्थान जे १८० वर्षे राज्य करीत होते याची माहिती येथे घेण्यात आली आहे. सातवाहन कालीन, यादव कालीन स्थळांचा अभ्यास यात केला गेला आहे. पेशवेकालीन वसईचा वसई किल्ला याचा आभ्यास यात केला आहे.

पालघर जिल्हयाची निर्मिती २०१४ ला झाली ठाणे जिल्हयातील भाग असताना सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक व राजकीय अशा विविध अंगानी संशोधन झाले आहे. पण ऐतिहासिक दुष्टिकोनातून संशोधनाचा प्रयत्न कमी प्रमाणात झाले आहे. त्यामुळे सदरचा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

वैश्विक इतिहासामध्ये भारताचा राष्ट्रीय सांस्कृतिक वारसा टिकविण्यासाठी स्थानिक इतिहासाची जोपासना करणे आवश्यक आहे. हे उद्दिष्टय समोर ठेवून प्रस्तुत संशोधन करण्यात आलेले आहे. तसेच बौद्धकाळ, सातवाहन काळ, शिलाहार काळ, चालुक्य, राष्ट्रकुट, शिवकाळ, पेशवेकाळ या कालखंडातील राजवाडे, मंदिरे, तलाव, गडकिल्ले याची निर्मिती झाली आहे. हा संस्कृतिक ठेवा जतन करून ठेवलेला आहे. काळाच्या ओघात याकडे दुर्लक्ष होऊ नये. समाजाला या सांस्कृतिक शिल्पांची इत्यंभूत माहिती मिळाल्यास या वस्तूंचे जतन व संवर्धन होऊ शकते. यातून इतिहासाची प्राथमिक साधने टिकून राहण्यास मोठ्याप्रमाणावर मदत होईल यातून काही प्रमाणात स्थानिक वास्तूकलेवर प्रकाश पडेल. म्हणून या वास्तूवर प्रकाश टाकण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

७) संशोधन विषयाचे महत्व :-

'पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे (४ थे ते १८ वे शतक) एक चिकित्सक अभ्यास' या विषयावर संशोधनात्मक अभ्यास करताना संशोधकास भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी माहिती असणे आवश्यक आहे. पालघर जिल्हयातील पुर्वमध्य कालखंडातील मंदिरे, ऐतिहासिक स्थळे, मध्ययुगीन राजवाडा, गावे याचा अभ्यास स्थानिक इतिहासामध्ये दंतकथा, स्थानिक लोकांकडून मिळालेली माहिती, विविध संदर्भ ग्रंथामधुन माहिती यांच्या माध्यमातुन अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तसेच स्थानिक इतिहासामध्ये राष्ट्रकुट, सातवाहन, चालुक्य, मराठा, पेशवकाल, इंग्रज यांच्या राजवटीतील स्थापत्यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. स्थानिक पुरातत्वीय स्थळांच्या ऐतिहासिक दुष्टीकोनातुन अभ्यास करतांना संशोधक राष्ट्रीय वारसा जपण्याचा प्रयत्न करत असतो आणि त्यावर संशोधन करून पुढच्या पिढीपर्यंत हा वारसा पोहचविण्याचा प्रयत्न करत असतो. प्रत्येक देशाची सांस्कृतीक ओळख ही तेथील पुरातन साहित्य, परंपरा व वारसास्थळे यामध्ये दडलेली असते. आणि त्या आधारे अभ्यास करून आधुनिक कालखंडात आपण आपला राष्ट्रवाद राष्ट्रीय ओळख तयार करू शकतो.

८) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

संशोधकाने सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या पालघर जिल्हयाच्या सीमा अंतर्गत मर्यादित असलेल्या किल्ल्यांची, मंदिरांची, वाडे व ऐतिहासीक गावे यांची माहिती व ओळख पटविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या सर्व ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास ४ थे ते १८ वे शतकापर्यंतचा आहे. इतक्या दीर्घकाळाच्या इतिहासाचा मागोवा घेतला आहे. त्याच बरोबर संशोधकाने या किल्ल्यांची वर्तमान स्थिती अधोरेखित केली आहे. पालघर जिल्हयाचा पर्यटन विकासाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्यासाठी या स्थळांचा उपयोग कसा करता येईल याचा ही विचार संशोधकाने केला आहे. जिल्हयातील प्रस्तुत किल्यांचा महाराष्ट्रातील इतर किल्ल्यांशी सामरीक व प्रशासकीय संबंध होता परंतु विषयाची व्याप्ती वाढत असल्यामुळे त्याचे विश्लेषण सविस्तरपणे घेतले नाही ही या विषयाची मर्यादा आहे.

९) संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१) पालघर जिल्हयातील गड-किल्ल्यांचा अभ्यास करणे.
२) पालघर जिल्हयातील ४ थे ते १८व्या शतकातील अस्तित्वात असलेल्या गावांचा अभ्यास करणे.
३) पालघर जिल्हयातील राजवाडे, वाडे यांचा अभ्यास करणे.
४) मंदीर व स्थापत्य यांच्या अनुषंगाने सांस्कृतिक महत्व जाणून घेणे
५) पालघर जिल्हयातील प्राचीन व पुर्व मध्यकालीन धार्मीक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक स्थळांच्या इतिहासाचा समाजावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

१०) संशोधनाची गृहीतके :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहीतके निश्चित केलेली आहेत.

१) पालघर जिल्हयातील गावे ही मध्ययुगीन कालखंडातील आहेत.
२) पालघर जिल्हयातील कला, स्थापत्य आणि संस्कृतीमध्ये वेगवेगळ्या राजघराण्यांचे योगदान आहे.
३) पालघर जिल्हयातील गड-किल्ले, वास्तूशिल्प, मंदिर यामुळे धार्मिक सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास समजतो.
४) पालघर जिल्हयातील वास्तूमुळे राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती प्रकाशात येते.
५) आजच्या पिढीला मध्ययुगीन काळातील वस्तू शिल्पशैली निश्चितच मार्गदर्शक ठरणारी आहे.

११) संशोधन पद्धती :-

पीएच.डी. संशोधन विषयाचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीने प्रस्तुत विषय मांडण्यात आला आहेत. उपलब्ध माहिती ही अंतर्गत व बहिंगत परिक्षणाद्वारे त्याची सत्यता तपासून मगच त्यांचा वस्तुनिष्ठपणे वापर केला जाईल.

पालघर जिल्हयातील लोकांच्या गड-किल्ले, वास्तु, गावांचा इतिहास जाणून घेणाच्या दृष्टीकोनातून प्रत्यक्ष मुलाखतीचा व निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब केला.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात ओळख प्रस्थापित करण्यासाठी विश्लेषण पद्धती वापरण्यात आल्या प्रादेशिक पुरातत्वाचा अभ्यास करत असताना स्थानिक पुरातत्वीय स्थळांचा आभ्यास करण्यासाठी परिणामी त्या ठिकाणातील स्थानिक इतिहासाचीही सुसंगत लावता येते.

म्हणून स्थानिक इतिहासावर प्रकाश पाडण्यासाठी पुरातत्वीय स्थळे प्राथमिक दर्जाची इतिहासाच्या मांडणी साठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या पद्धतीचा आधार घेऊन सदर संशोधकांत प्रत्यक्ष स्थळांना भेटी देऊन निरीक्षण करून वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे.

१२) संशोधनासाठी वापरलेली साधने :-

संशोधकाने प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करताना खालील साधनांचा उपयोग केला आहे.

१) प्राथमिक ऐतिहासिक लिखित साधने (शिलालेख लेणी, तांम्रपट,)
२) दुय्यम ऐतिहासिक लिखित साधने
३) प्रत्यक्ष भेट व अभ्यास
४) फोटो व नकाशे
५) लोककथा व अनौपचारिक गप्पा

६) मुलाखती, प्रश्नावली, निरीक्षणे

७) वर्तमानपत्रे व मासिके

८) अंतरजाल (वेबसाइट)

१३) संदर्भ साधनांचे पुनर्विलोकन:-

पालघर जिल्हयातील काही वास्तू शिल्पांचा अभ्यास झालेला आहे. पण त्यामध्ये विविधता व सखोलता नाही. तेव्हा या प्रकरणात संशोधन विषयाची संबधित संदर्भ साधनांचा आढावा घेतलेला आहे. भारत इतिहास संशोधन मंडळ डेक्कन कॉलेज पुरातत्व विभाग भालचंद्र कुलकर्णी यांचे मुंबई इलाक्यातील किल्ले,

भारतीय सांस्कृती कोशखंड ९, गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेसी ठाणे, जयराज सालगावकर, मंबई शहर गॅझेटियर -वर्षे डिसेंबर २०१५, ठाणे डायरी, जव्हारचे माजी संस्थानिक श्री. यशवंत राव मुकणे यांची प्रकाशित मुलाखत, पुणे गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेंसी पुणे, ठाणे, अहमदनगर आणि नाशिक, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर इतिहास प्राचीन काल, खंड-९ संपादक डॉ. अरुणचंद्र पाठक, सहयाद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी, डॉ. गोविंद गरे २००७, दाऊद दळवी, जानेवारी २०१० गोदावरी परुळेकर, माणूस जेव्हा जागा होतो. मौजे प्रकाशन, २००६, प्रा. के. सी. पाटील संस्थानिकांचा इतिहास सुभे कल्याण, विवेकानंद गोडबोले इत्यादी. संदर्भ साधनाचा आढावा घेतला आहे.

१४) प्रकरणाची संक्षिप्त रूपरेषा :-

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अभ्यासासाठी प्रकरणाची मांडणी पुढील प्रमाणे करण्यात आलेली आहे. प्रकरण रचना
पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे (४ थे १८ वे शतक): एक चिकिस्तक अभ्यास' या विषयाची मांडणी पुढील प्रकारे करण्यात आली आहे.

१४.१ प्रकरण पहिले भौगोलिक, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पालघर जिल्हयाची ऐतिहासिक दुष्टीक्षेप पालघर जिल्हयाचे

यामध्ये जिल्हयाचा प्राचिन इतिहास, सातवाहन, चालूक्य, राष्ट्रकूट, आदिल शाही, मुघल, मराठा, ब्रिटीश, राजवटीचा पालघरच्या विकासावर झालेला परिणामांचा अभ्यास विविध घटकांच्या सहाय्याने केला आहे. जिल्हयातील स्थळांचे महत्त्व, पुरातन इतिहास असलेली गावे, स्थळांच्या नावाबद्दल सागण्यात येणाऱ्या आख्यायिका, पुराणांतील संदर्भ, पुरातत्वीय अवशेष, शिलालेख, लेणी, पुराभिलेणी विहीरी, टाके प्राचीन राजवाडा, राजकीय इतिहास, मंदीर त्यांचा इतिहास वैशिष्टये मंदिराच्या शैली, गड-किल्ले त्यांचा इतिहास बांधण्याचा कालावधी याची माहिती कळते. तसेच ब्रिटीशांच्या विविध राजकारणाचा, नितीचा कसा प्रभाव पडला याचा आढावा घेतला आहे. पालघरच्या विकासात सहाय्यक ठरलेल्या धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिक घटकांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१४.२ प्रकरण दुसरे - पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे - गड-किल्ले

प्रस्तुत प्रकरणात पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये वसई किल्ला, अर्नाळा किल्ला., भूपतगड, टकमक किल्ला, नाला सोपारा येथील बौद्ध स्तूप, बहरोली लेणी, सातवाहन कालीन इतिहासाची साक्ष देणारा कोहच किल्ला, काळ दुर्ग, असावा दुर्ग, तांदुळ वाडी, दुर्ग शिरगाव किल्ला, कामन दुर्ग, ओशेरी गड, बल्लाल गड, सेवागड, शिरपामाळ येथील शिवरायांची पदस्पर्शाने पावन झालेल्या भूमीचा इतिहास, वसईच्या पेशवे-पोतुगीज इंग्रज यांच्या राकारणाची साक्ष देणारा किल्ला म्हणजे वसईचा किल्ला, केळवा किल्ला यातुन पालघरच्या ऐतिहासिक गड-किल्ल्यांची आढावा घेण्यात आला आहे.

१४.३ प्रकरण तिसरे पालघर जिल्हयातील धार्मिक व सांस्कृतिक स्थळे-

प्रस्तुत प्रकरणात पालघर जिल्हयातील धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये डहाणूची महालक्ष्मी, आशागडची संतोषी माता, केळव्याची शितलादेवी, विरारची जिवदानी माता मंदीर, जयविलास पॅलेस जव्हार, तुंगारेश्वर मंदिर, सेंट पीटर्स चर्च अर्नाळा, सैर जेम्स चर्च, वाडयातील तिळसेश्वर मंदिर, माश्यांचे पुरातन कुंड, गुंजकाठी-परशुराम मंदीर, गालतरे येथील गोवर्धन इस्कान मंदिर, चाडे शहरातील खंडेश्वरी पुरात शिवमंदिर, हातोबा ग्रामदेवता, देवबांध, निर्मळ - कार्तिक स्वामी मंदिर, सातौवली येथील नवनाथ मंदिर व गरम पाण्याचे कुंड, लिंबवली येथील गरम पाण्याचे कुंड, प्राचीन काळापासून चालत आलेली आदिवासीची वारली चित्रकला हा पालघरच्या संस्कृतीचा एक अविभाज्य घटक आहे तसेच

तारफा नृत्य ही नृत्य सांस्कृतिक घटक, बोवाडा, गंजाड वारली चित्रक्ला, डहाणू दर्शन (आदिवासी गाव) यातून धार्मिक व सांस्कृतिक इतिहासाचा आढावा घेतला आहे.

१४.४ प्रकरण चवथे • पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थलनाम त्यांचा इतिहास

प्रस्तुत प्रकरणात पालघर जिल्हयातील ४ थे १८ वे शतक या काळात जिल्हयातील अनेक तालुक्यांचा गावांची नावे ही वेगळी होती. त्यात कालपरत्वे बदल करण्यात आला. या प्रत्येक गावाचे ऐतिहासिक नाव व त्याचा इतिहास या प्रकरणात अभ्यासण्यात आला आहे. जसे पालघरच्या उल्लेख नाशिकच्या पांडवलेण्यामध्ये डहाणूका नगर असा शिलालेख पुरावा व नामो उल्लेख आढळतो. शिरगाव हे 'श्रीपूर' तसेच मनोर वे ग्रामनामाच्या तांम्रपटात 'मानपुरा ग्राम' असा उललेख आढळतो. चालुक्यांचा प्रशासक मंगलरस' याने मनोरजवळ राजधानी स्थापन केली होती. तिला मंगलपुरी असे नाव दिले होते.

शुर्पारक म्हणजे आजचे नालासोपार बंदर सम्राट अशोका याचा पुत्र महेंद्र व कन्या संघमित्रा हे याच बिंदरातून श्रीलंकेला (सिलोन) येथे गेले होते. याचा उल्लेख आहे. वसई बेणाकट, अवरेटिका विषय, आम्रवाटक -अंबाडी अवंच पल्ली आचोळे, अकाशिका आगाशी, निर्मळ, डहाणू-डहाणूका याचा उल्लेख गौतमी सातकर्णी यांच्या शिलालेखात आढळतो. चारोदक चारोटी, चेचीण्ज चिंचणी, वाडा-वाटक, पिनाकीन -वैतरणानदी /पिंजाळ, गोपराष्ट्र-गोन्हा, सफाऊ सफाळे, अशा अनेक गावाचा उल्लेख शिलालेख ताम्रपट यात पहावयास मिळतो. याचा अभ्यास या प्रकरणात केला आहे.

१४.५ प्रकरण पाचवे- पालघर जिल्हयातील ऐतिहासीक, धार्मिक, सांस्कृतिक स्थळांच्या इतिहासाचा समाजावर झालेला परिणाम

पालघर जिल्यातील ४ थे ते १८ वे शतक या काळात सातवाहन, शक क्षत्रप-बदामी चालुक्य- राष्ट्रकूट, शिलाहार व यादव त्यांनी नेमलेले शासक, गर्व्हनर, मांडलिक राजे त्यांनी येथिल सांस्कृतिक व सामाजिक रूढी परंपरा इथला इतिहास जपला त्यात भर घातली त्याचा प्रभाव येथील जनतेवर झालेला पहावयास मिळतो वेगवेगळ्या सत्ताधिश्यांच्या राज्यकारभारामूळे झालेले बदल येथे पहावयास मिळतात. त्याचा अभ्यास या प्रबंधात करण्यात आला आहे.

१४.६ प्रकरण सहावे - उपसंहार

या प्रकरणात उपप्रकरणानुसार गृहितकास अनुसरून माहितीचे विश्लेषण केलेले आहे. तसेच पालघर जिल्हयातील ऐतिहासिक स्थळे, गावे, मंदिरे, गड-किल्ले, जलदुर्ग, राजवाडा त्यांचे महतत्त्व त्यांचा सारांश रुपाने समावेश केला आहे. त्याचा चिकित्सक अभ्यास सदर प्रकरणात केला आहे.

१५) संदर्भ ग्रंथ :-

प्राथमिक स्त्रोत -

१) गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेंसी, ठाणे,

२) इंपिरिअर गॅझेटिअर ऑफ इंडिया भाग - १४

३) गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेंसी, ठाणे. खंड १३, भाग २, आवृत्ती १९८२ ४) महाराष्ट्र राज्य गॅझेंटयर इतिहास प्राचिन काळ, खंड-९ संपादक अरुणचंद्र पाठक

५) पुराभिलेख विभाग मुंबई, कल्याण रेसिडेंन्सी डायरी, १७८१ ठाणे जिल्हा गॅझेटियर

६) गॅझेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेंसी, ठाणे जिल्हा, भाग १ व २ सुप्रिन्टेंडन्स गर्व्हमेंट प्रिंटींग बॉम्बे १९८२

७) डेक्कन कॉलेज पुरातत्व विभाग, पुणे

८) भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुणे

९) अर्काईव्हज डिपार्टमेंट, मुंबई

१०) फोटो झिंको प्रेस, पुणे

११) पेशवे दफ्तर, पुणे

१२) जव्हार नगर परिषदेचे प्रॉपर्टी कार्ड - जव्हार

१३) भूमिअभिलेख विभाग - पालघर, जव्हार

१४) रेव्हॅन्यु डिपार्टमेंटचे प्रॉपर्टी कार्ड पालघर, जव्हार

१५) परदेशी प्रवास वर्णन
१६) छत्रपती शिवाजी महाराज म्युझियम - मुंबई
१७) वंशावळी

दुव्यम स्त्रोत -

१) महादेव शास्त्री भारतीय संस्कृती कोशखंड ९, संपादक महादेव शास्त्री, आवृत्ती १९७६
२) चित्राव डॉ. रघुनाथ शास्त्री, प्राचीन भारतीय स्थलकोश भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे १९६९ ३
3) कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, मराठी उत्पत्ती कोश, ऐतिहासिक व तौलनिक प्रकाशन-केशव ढवळे, प्रथमावृत्ती १९४६, पृ.४०३
४) दुर्ग संपदा ठाण्याची, टेटविलकर विसकर सदाशिवा, जून १९९६
५) दाऊद दळवी, असंघटण ठाणे, जानेवारी २०१०
६) गिरधारी भा. व्य. आरसा आदिवासी जीवनशैलीचा, युगांतर प्रकाशन नाशिक
७) गोदावरी परुळेकर, माणूस जेव्हा जागा होतो, मौजे प्रकाशन २००६
८) गोखले शोभना, महाराष्ट्रातील पूरातत्व विभाग, प्रथम आवृत्ती १९७६
१) प्रा. डॉ. विजय कुलकर्णी, स्वातंत्र्य चळवळीतील ठाणे.
१०) ठाणे जिल्हा स्वातंत्र्य आंदोलन
११) प्रा.के.सी. पाटील, संस्थानिकांचा इतिहास
१२) बाबासाहेब पुरंदरे - राजा छत्रपती -भाग ५
१३) वि.का.राजवाडे याची महीकावती बखर
१४) मिराशी, वा.वा. १९७४ शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख १५) वि.दि. वैदय, जव्हार संस्थानचा भूगोल आणि त्याची ऐतिहासिक माहिती १९९७ कल्याण.
१६) कै. दयानंद मुकणे, जव्हार दर्शना तृतीय आवृत्ती २०११.
१७) स्थानिक वर्तमान पत्रे (पालघर मित्र)
१८) भालचंद्र कुलकर्णी, मुंबई इलाक्यातील किल्ले
१९) प्रकाशित व अप्रकाशित स्रोत
२०) डॉ. कोलते यांचे महाराष्ट्रातील शिलालेख ताम्रपट पुस्तक
२१) चिंतामण गंगाधर गोगटे, महाराष्ट्र देशातील किल्ले, भाग २

मांडवणे गावातील भग्न शिवमंदिरातील सतीशिळा, तालुका कर्जत, जिल्हा रायगड, महाराष्ट्र

ओंकार रघुनाथ महाडिक
पत्ता - ३०४/०५, ३रा मजला, बिल्डिंग क्र. १, A विंग,
उडाण एव्हेन्यू, निर्माण नगरी, नेरळ (पू), कर्जत, रायगड-४१०१०१.
ई-मेल – onkar.mahadik28@gmail.com.

गोषवारा

पुढील शोध निबंधात मांडवणे गावाच्या बाहेर असलेल्या महादेवाच्या माळावरील भग्न शिवमंदिरासमोर असलेल्या सतीशिळांशी निगडित आहे. मांडवणे गाव महाराष्ट्राच्या रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्यात आहे. शोध निबंधाच्या संदर्भाने केले हे सर्वेक्षण आणि गवेक्षण दिनांक ०१ जानेवारी २०२४ रोजी केले गेले आहे.

वीरगळ व सतीशिळा माहिती

आपल्या राष्ट्रावरील, समाजावरील, धर्मावरील आक्रमणे परतवून लावणाऱ्या अनेकोत्कृष्ट योध्यांचा भारताच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या भूमीला समृद्ध वारसा लाभला आहे. राज्याच्या किंवा समाजाच्या रक्षणार्थ युद्धात सहभागी झालेल्या योध्याला अनेकदा प्राण हि गमवावे लागत, अशा प्राण गमावलेल्या योध्यांना वीर म्हटले जाई. या शूरवीरांची स्मारके म्हणजेच “वीरगळ”. वीरगळ हा पुल्लिंगी शब्द आहे. वीर म्हणजे युद्धात प्राण गमावलेला योद्धा आणि गळ म्हणजे दगड होय. वीराचा दगड म्हणजेच वीरगळ. या शब्दाचा जन्म ‘वीरकल्लू’ या कानडी शब्दातून झाला आहे. महाराष्ट्रातील वीरगळ हा वीरकल्लूचाच अपभ्रंश होय.[i] हिंदी भाषेत यास विरब्रम्ह असे संबोधले जाते.[ii] यातूनच पुढे सतीशिळा हि संकल्पना येताना दिसते. पतीचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याच्या प्रेतासोबत सहगमन करणारी स्त्री म्हणजे सती. सती या संज्ञेचा सर्वसामान्य शब्दार्थ साध्वी, तपस्विनी किंवा पतिव्रता असा आहे.[iii] या आत्मदहन किंवा सहमरण कृतीला सतीप्रथा म्हणतात. सहमरण, सहगमन, अनुमरण, अन्वारोहण इ. संज्ञांनीही सतीप्रथेचा निर्देश करण्यात येतो.[iv] ज्याप्रमाणे वीरांचे वीरगळ निर्माण झाले, त्याचप्रमाणे पतीच्या प्रेतासोबत सती जाणाऱ्या स्त्रियांचे सतीशिळा निर्माण झाल्या. शिळेवर कोरलेला कोपऱ्यात दुमडलेला खांद्यापासूनच उजवा हात व त्यात कंकण/बांगड्या हि सतीशिळेची मुख्य ओळख होय.[v] लढाईमध्ये राजपूत वीरांच्या मरणपश्चात "जोहर" हि वीरपत्नींनी सामूहिकपणे सती जाण्याची राजस्थानातील प्रचलित प्रथा होती.[vi]

प्राथमिक माहिती

मांडवणे गावातील महादेवाच्या माळावर असलेल्या भग्न शिवमंदिराच्या आवारात आपल्याला ३ सतीशिळा आढळून येतात. तीनही सतीशिळा दगडात कोरल्या आहेत. या सतीशिळा जेथे पडल्या आहेत ते महादेवाचे भग्न मंदिर आहे. मंदिर परिसरात शिवलिंग, कर्पूरस्तंभ, गणपतीच्या दोन भग्न मूर्ती, शिवाचे वाहन नंदीच्या तीन भग्न मूर्ती, बऱ्याच प्रमाणावर झिज झालेली गजलक्ष्मी आणि एक देवतेची भग्न मूर्ती आहे. या भग्न मूर्तीचे हात आणि पाय पूर्णपणे फोडले असल्याने नक्की कोणती देवता? याचा अंदाज लावता येत नाही. सध्या या संपूर्ण परिसराकडे गावकऱ्यांचे दुर्लक्ष झाले आहे, त्यामुळे सतीशिळा व भग्न मूर्तींची कोणत्याही प्रकारे देखरेख केली जात नाही. महादेवाच्या भग्न मंदिरात असलेल्या शिवलिंगाची काही ठराविक गावकऱ्यांकडून सोमवारी पूजा केली जाते. शिवरात्रीच्या दिवशी गावातील सर्व नागरिक न चुकता येथे दर्शनास जातात. त्यावेळी येथे काही प्रमाणात सजावट हि केली जाते. या ठिकाणापासून साधारण १ किमी अंतर उत्तरेस गावातील सध्याचे मुख्य शिवालय आहे. येथे हरिहरेश्वर या नावाने शिवाची पूजा केली जाते. मंदिराबाहेर मोठा तलाव आहे.

भौगोलिक माहिती : शोधनिबंधात मांडलेल्या सतीशिळा महाराष्ट्रातील रायगड जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यात असणाऱ्या मांडवणे गावात महादेवाच्या माळावर आहेत. गावापासून आग्नेयेकडे साधारण ५५० ते ६०० मीटर अंतरावर महादेवाच्या माळावर तीन वीरगळ व देवतांच्या मूर्ती आहेत (छायाचित्र क्र.१,२). अंदाजे १०० वर्षांपेक्षा अधिक काळापूर्वी मांडवणे गाव या महादेवाच्या माळाच्या दक्षिणेस वसला होता. स्थानिकांकडून मिळालेल्या माहितीनुसार येथे एक विहीर हि होती, जी ‘महादेवाची विहीर’ म्हणून ओळखली जात असे. मांडवणे गावाचे अक्षांश व रेखांश स्थान १८° ५७' ३४" उ आणि ७३° २६' १४" पू. आहे, तर महादेवाच्या माळाचे अक्षांश व रेखांश स्थान १८° ५७' १६" उ आणि ७३° २६' २५" पू आहे.[vii] महादेवाच्या मंदिरापासून

अंदाजे १०० मीटर अंतरावर दोन हिंदू पद्धतीच्या उध्वस्थ समाधी आहेत (छायाचित्र क्र.३). तालुक्याचे ठिकाण असलेल्या कर्जत शहरापासून मांडवणे गावाचे अंतर साधारण १५ किमी आहे. मांडवणे गावापासून अंदाजे ३ किमी दक्षिणेस पानिपत रणसंग्रामात मृत्युमुखी पडलेल्या सदाशिवराव भाऊंच्या स्मरणार्थ त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाई यांनी बांधलेला अष्टकोनी तलाव आहे (छायाचित्र क्र.४). अष्टकोनी तलाव ऐतिहासिक व पुरातत्वीय महत्व असलेली वास्तू आहे. मांडवणे गावाच्या आग्नेयेस अंदाजे ३.५ किमी अंतरावर महाराष्ट्रातील महत्वाचे असे टाटा समूहाचा भिवपुरी जलविद्युत प्रकल्प आहे. मांडवणे गावाच्या पूर्वेस भीमाशंकर डोंगर रांग आहे. या डोंगररांगेतून अनेक महत्वाच्या वाट खाली कोकण प्रांतात उतरतात. १८ नंबरची किंवा खंडीची वाट मांडवणे व भिवपुरी गावांच्या दरम्यान गावात उतरते(छायाचित्र क्र.५).

छायाचित्र क्र. १ - मांडवणे गाव व महादेवाचा माळ

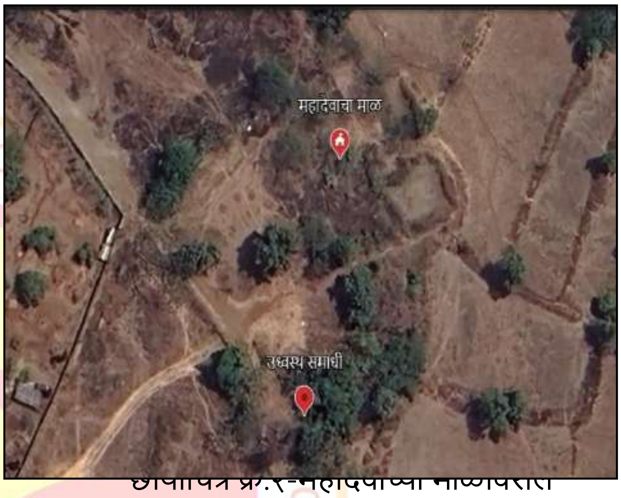

छायाचित्र क्र.२-महादेवाच्या माळावरील

शिवमंदिर व उध्वस्थ समाधी

<u>छायाचित्रे व माहिती</u> - महादेवाच्या माळावर असलेल्या भग्न शिवमंदिरातील सतीशिळा

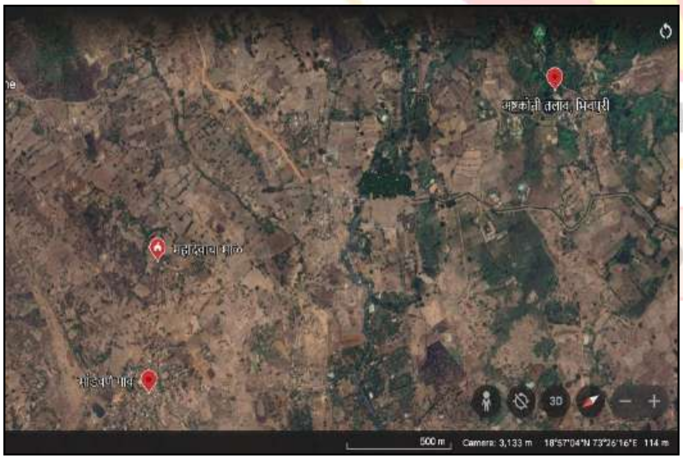

छायाचित्र क्र. ३ - मांडवणे गाव, महादेवाच्या माळावरील शिवमंदिर आणि भिवपुरी गावातील पेशवेकालीन अष्टकोनी तलाव

छायाचित्र क्र. ४ - मांडवणे आणि भिवपुरी या गावांच्या दरम्यान उतरणारी १८ नंबरची किंवा खांडीची वाट (*सौजन्य - प्रिती पटेल)

सतीशिळा क्रमांक १

सतीशिळा क्रमांक १ पूर्वाभिमुख असून भग्न महादेव मंदिराच्या आवारात पडली आहे. सतीशिळेची उंची ४१ इंच आहे तर लांबी १३ इंच आहे. सतीशिळेमध्ये एकूण तीन रकाने आहेत. सर्वात खालच्या थरात चितेवर ठेवलेला योद्धा आहे त्यावर त्यासोबत सती जाणारी त्याची पत्नी स्वर्गाच्या दिशेने हात करून आडवी पडलेली दाखवली आहे. रकान्यात ज्वालांचे प्रतीक दाखवण्यासाठी दगडावर सुबक कोरीवकाम केले आहे. त्यावरील म्हणजे रकाना क्रमांक २ मध्ये सतीशिळेची नायिका असलेली योध्याची पत्नी घोड्यावर बसून स्वर्गाच्या दिशेने आरोहण करताना कोरली आहे. तिने आपले हात स्वर्गाच्या दिशेने उंचावले आहेत. तिच्या डाव्या हाताच्या बाजूला अर्ध चंद्रकृती टोपली दाखवली आहे, ते त्या सतीचे वाण असल्याचे दाखवले आहे. सतीशिळेचा तिसऱ्या रकान्याला तडा गेला असल्याने यातील प्रसंग व्यवस्थित समजत नाही परंतु, उपलब्ध गोष्टींवरून याचा अंदाज लावता येतो कि, सती गेलेली स्त्री व तिचा योद्धा पती स्वर्गामध्ये पद्मासनात बसून आपल्या इष्ट देवतेचे पूजन करत असावे. इष्टदेवतेच्या पलीकडे स्वर्गाचा पुरोहित कोरला असावा. शिळेच्या उजवीकडे सती गेलेल्या स्त्रीचा कोपऱ्यात दुमडलेला खांद्यापासूनचा उजवा हात कोरला आहे. वरच्या भागाला तडा गेल्याने सतीच्या हाताचा पंजा भग्न झाला आहे.

सतीशिळा क्रमांक १

क्रमांक	विशिष्ट	मापे
१	सतीशिळेची उंची	४१ इंच X १३ इंच
२	रकाना क्रमांक १ ची ऊंची-रुंदी	०९ इंच X १० इंच
३	रकाना क्रमांक २ ची ऊंची-रुंदी	११ इंच X १० इंच
४	रकाना क्रमांक ३ ची ऊंची-रुंदी	रकाना क्रमांक ३मध्ये वीरगळाला तडा गेला आहे.

सतीशिळा क्रमांक २

सतीशिळा क्रमांक २ पूर्वाभिमुख असून खालती पडली आहे. वातावरणीय घटकांमुळे सतीशिळेच्या दगडावर बराच परिणाम झाला आहे. सतीशिळेची उंची ३८.५ इंच आहे तर लांबी ११.५ इंच आहे. सतीशिळेमध्ये एकूण तीन रकाने आहेत. सर्वात खालच्या थरात चितेवर ठेवलेला योद्धा आहे त्यावर त्यासोबत सती जाणारी त्याची पत्नी स्वर्गाच्या दिशेने हात करून आडवी पडलेली दाखवली आहे. त्यावरील रकान्यात सतीशिळेची नायिका असलेली योध्याची पत्नी घोड्यावर बसून स्वर्गाच्या दिशेने आरोहण करताना कोरली आहे. तिच्या सोबत तिची एक सखी/दासी तिच्यासोबत सतीचे वाण घेऊन जाताना दाखले आहे. तिसऱ्या व शेवटच्या रकान्यात सती गेलेली स्त्री व योद्धा स्वर्ग प्राप्ती होऊन तेथे पद्मासनात बसून आपल्या इष्ट देवतेची 'शिवलिंगाची' पूजा करत आहे. शिवलिंगाच्या दुसऱ्या बाजूस स्वर्गाचा पुरोहित कोरला आहे. शिळेच्या उजवीकडे योध्यासोबत सती गेलेल्या त्याच्या पत्नीचा कोपऱ्यात दुमडलेला उजवा हात कोरला आहे. पंजाच्या खालच्या बाजूला हातात कंकण दाखवले आहे, तर दंडात बाजूबंद कोरला आहे. सर्वात वरच्या भागात मध्यभागी कलश कोरला आहे. कलशाच्या उजवीकडे सूर्य आणि डावीकडे चंद्र प्रतिमा कोरल्या आहेत.

सतीशिळा क्रमांक २		
क्रमांक	विशिष्ट	मापे
१	सतीशिळेची उंची	३८.५ इंच X ११.५ इंच
२	रकाना क्रमांक १ ची ऊंची-रुंदी	४.५ इंच X ८.५ इंच
३	रकाना क्रमांक २ ची ऊंची-रुंदी	८.५ इंच X ८.५ इंच
४	रकाना क्रमांक ३ ची ऊंची-रुंदी	०७ इंच X ८.५ इंच

सतीशिळा क्रमांक ३

सतीशिळा क्रमांक ३ पूर्वाभिमुख असून अगदी सुस्थितीत आहे. सतीशिळेची उंची ३७ इंच आहे तर लांबी १३ इंच आहे. सतीशिळेमध्ये एकूण तीन रकाने आहेत. सर्वात खालच्या रकान्यात एक योद्धा चितेवर झोपला असून त्याच्या प्रेतावर सती जाणारी त्याची पत्नी मांडी घालून बसली आहे. तिने आपला उजवा हात वर स्वर्गाच्या दिशेने उंचावलाआहे तर दुसरा हात आपल्या मांडीवर ठेवला आहे. रकान्यात ज्वालांचे प्रतीक दाखवण्यासाठी दगडावर सुबक कोरीवकाम केले आहे. त्यावरील रकान्यात सतीशिळेची नायिका असलेली योध्यांची पत्नी घोड्यावर बसून स्वर्गाच्या दिशेने आरोहण करताना कोरली आहे. तिने आपले दोन्ही हात खांद्याच्या समांतर वर केले असून तिच्या सोबत सतीचे वाण घेऊन जाणाऱ्या तिच्या सखी/दासी कोरल्या आहेत. घोड्याचा पुढचा एक पाय पुढे करून दुमडलेला कोरला आहे. तिसऱ्या व शेवटच्या रकान्यात सती गेलेली स्त्री व योद्धा स्वर्ग प्राप्ती होऊन तेथे पद्मासनात बसून आपल्या इष्ट देवतेची 'शिवलिंगाची' पूजा करत आहे. हे शिवलिंग नंदीच्या पाठीवर ठेवले आहे. शिवलिंगाच्या पलीकडे स्वर्गाचे पुरोहित उंचावलेल्या हातात कमंडलू घेऊन उभा आहे. त्यागाचे सर्वोच प्रतीक दाखवण्यासाठी कमंडलू कोरण्यात येतो. रकाना क्रमांक २ आणि ३ यांच्यामध्ये सतीचा कोपऱ्यात दुमडलेला खांद्यापासूनच उजवा हात कोरला आहे. पंजाच्या खालच्या बाजूला हातात चुडा दाखवला आहे. सर्वात वरच्या भागात मध्यभागी कलश कोरला आहे. कलशाच्या उजवीकडे सूर्य आणि डावीकडे चंद्र प्रतिमा कोरल्या आहेत.

सतीशिळा क्रमांक ३		
क्रमांक	विशिष्ट	मापे
१	सतीशिळेची उंची	३७ इंच X १३ इंच
२	रकाना क्रमांक १ ची ऊंची-रुंदी	७.५ इंच X १०.५ इंच
३	रकाना क्रमांक २ आणि ३ ची ऊंची-रुंदी	२०.५ इंच X १०.५ इंच

स्थानिक मानपान/ समज/ दंतकथा

१. महादेवाच्या माळावरील सतीशिळांच्या बाबतीत गावामध्ये कोणतीही दंतकथा सध्या नाही. महादेवाच्या मंदिरात काही ग्रामस्थ सोमवारी दर्शनास जातात. महाशिवरात्रीच्या दिवशी येथे सर्व ग्रामस्थ आवर्जून दर्शनास जातात.

२. गावातील सध्याचे महत्वाचे असलेल्या हरिहरेश्वर मंदिराचे पुजारी असलेल्या श्री. जोशी यांच्या पत्नी यांना स्वप्नात महादेवाच्या माळावरील महादेवाच्या मंदिराबाबतीत दृष्टांत झाला होता. त्यानंतर श्री जोशी व त्यांच्या पत्नी या उभयतांनी काही ग्रामस्थांसोबत तेथे जाऊन अभिषेक केला होता.

३. महादेवाच्या माळास ग्रामस्थ चव्हाटा असे म्हणतात. चव्हाटा म्हणजे चार रस्ते एकत्र येण्याची जागा होय. असे समजते कि, पूर्वी मांडवणे गाव येथेच होता त्यामुळे कदाचित मंदिराच्या अवतीभोवती कोठेतरी चार वाटा एकत्र येत असाव्या.

वाङ्मयीन उल्लेख

- रायगड डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियरमध्ये मांडवणे गावातील या स्थानाबद्दल किंवा गावाबद्दल कोणतीही माहिती आढळत नाही.
- सदर शोधनिबंधाच्या दृष्टीने पाहताना मांडवणे गाव किंवा येथील मंदिराबद्दल काही उल्लेख अद्याप आढळले नाहीत.

निष्कर्ष

१. उपलब्ध सतीशिळा "सहगमन" ह्या प्रकारातील आहेत.

२. सतीशिळा ह्या गावातील महत्वाच्या घराण्यातील सती गेलेल्या स्त्रियांच्या असाव्यात, रकाना क्रमांक २ मध्ये वापर करण्यात आलेल्या घोड्यांच्या आकृतीवरून हे समजते.

३. सतीशिळा क्रमांक ३ महत्वाच्या घराण्यातीलच पण, त्यातही मुख्य योध्याच्या सती गेलेल्या पत्नीची असावी.

४. सतीशिळा क्रमांक ३ चा कोरक्या हा सतीशिळा क्रमांक १ आणि २ यांच्यापेक्षा भिन्न असावा. त्याच्या कोरीव कामाची शैली अधिक उल्लेखनीय आहे.

५. सतीशिळा क्रमांक ३ चा दगड हा सतीशिळा क्रमांक १ आणि २ यांपेक्षा उत्तम प्रतीचा आहे. त्यावर वातावरणीय घटकांचा प्रभाव तुलनेने कमी दिसतो आहे.

६. सतीशिळा क्रमांक ३ वरून असे ध्यानात येते कि, त्या घराण्याची आर्थिक स्थिती अत्यंत सुदृढ होती. सती जाणाऱ्या स्त्रीच्या ठळक वेषभूषेवरून हे समजून येते.

७. सदर शिळांमधील सर्व व्यक्ती (योद्धा व सती) महादेवाचे परम भक्त असावेत. त्यामुळे ह्या तीनही शिळा गावातील भग्न शिवमंदिरासमोरच आहेत.

८. सदर सतीशिळा दुर्मिळ असून कर्जत तालुक्यात अद्याप अशाप्रकारचे सतीशिळा आढळून आल्या नाहीत.

संदर्भग्रंथसूची

---

[i] इतिहासाचे मुकसाक्षीदार - वीरगळ आणि सतीशिळा, अनिल किसान दुधाने, पान क्र. २३९ आणि २४०.

[ii] Hero Stones of Maharashtra, Sadashiv Tetvilkar, Page no. 22.

[iii] मराठी विश्वकोश

[iv] मराठी विश्वकोश

[v] Memorial Stone, Setter & Sonthaimer, Page no. 324/565.

[vi] दुर्लक्षित वीरशिल्पे - रचना व अर्थ, संभाजी पाटील, पान क्र. ३९.

[vii] Google Maps.

उरण येथील शिलाहारकालीन नौकायुद्ध

डॉ. अंजय धनावडे,
श्री. तुषार म्हात्रे

प्रस्तावना

कोकण इतिहास परिषद रायगड शाखेच्यावतीने रायगड जिल्ह्यातील गावांचे पुरातत्वीय सर्वेक्षण अनेक वर्षे सुरु असून याच सर्वेक्षणामध्ये उरण तालुक्यातील खाडीकिनारी असलेल्या पुनाडे या गावामध्ये नौकायुद्ध कोरलेली शिल्पे आढळून आली. उरण येथील स्थानिक अभ्यासक आणि शिक्षक असलेले श्री. तुषार म्हात्रे यांनी सदर वीरगळ (स्मारक-शिला) शिल्पाबाबत प्रस्तुत लेखक अंजय धनावडे (अध्यक्ष कोकण इतिहास परिषद रायगड शाखा) यांना सांगितले. त्यामुळे सदर शिल्पे आणि परिसराचा आणखी अभ्यास करण्याच्या दृष्टिकोनातून या ठिकाणची पाहणी करण्यात आली. प्रकाशित, अप्रकाशित अभिलेख आणि पुरावशेष यांच्या अभ्यासातून या परिसरातील शिलाहारकालीन इतिहास, अंतर्गत व्यापार, नौकानयन आणि युद्ध पद्धतीवर ह्या पैलूंवर काही अंशी प्रकाश टाकता आला.

भौगोलिक स्थान

रायगड जिल्ह्यातील उरण तालुका हा बहुतांश एका बाजूने समुद्र आणि दुसरीकडून खाडी किनाऱ्याने वसला आहे. येथील अनेक गावे सखल भागात वसली गेली असल्याने त्यांना समुद्रातील भरतीच्या वेळेस बेटसदृश्य रूप प्राप्त होते. मागील अनेक वर्षात या सखल भागात गाळ साठल्याने आणि काही ठिकाणी विकासकांनी मातीची मोठाली भर घातल्याने हे चित्र बदललेले दिसते.

पूनाडे गाव उरणपासून वायव्येस सुमारे १८ किलोमिटर अंतरावर पाताळगंगा नदीच्या उत्तर काठावर खाडी किनारी वसले आहे.आहे. गावाच्या मागे असलेल्या छोट्या टेकडीच्या उतारावर ग्रामदैवत भैरी देवाचे साधे कौलारू मंदिर आहे. भैरी देवाची घोड्यावर स्वार झालेली आधुनिक काळातील प्रतिमा आहे. मंदिरापासून काही अंतरावर 'मामा भाच्याचे' ठिकाण असून येथे विशेष उल्लेखनीय वीरगळ आढळून येतात. वीरगळ म्हणजे वीरमरण पत्करणाऱ्यासाठी उभारलेली स्मारक-शिला असून त्या दगडावर तीन किंवा जास्त भागात उभ्या पद्धतीने कोरलेल्या असतात (टेटविलकर २०१४). ह्या ठिकाणी रस्त्यालगत असलेल्या शेतात काहीशा खडकाळ जागी तीन वीरगळ शेजारी खेटून उभे केलेले आहेत (छायाचित्र १). यांना स्थानिकरित्या मामा-भाचे म्हणून ओळखले जाते.

वीरगळ वर्णन

एका झाडाखाली पूर्वाभिमुख असे तीन वीरगळ पाहायला मिळतात. त्यांचा खालचा काही भाग मातीत गाडला गेला आहे. उघड्यावर असल्याने उन्हापावासाने या वर कोरल्या गेलेल्या शिल्पांची बऱ्यापैकी झीज झालेली पहायला मिळते. त्यावर स्थानिक लोकांकडून शेतीच्या सुरुवातीस शेंदूर लावून, नारळ आणि कोंबडे बळी दिले जाते. विवेचनाच्या सोयीसाठी दर्शकाच्या डाव्या बाजूपासून त्यांना क्रमांकित करण्यात आले आहे.

वीरगळ क्रमांक १.

सदर वीरगळ तीन भागात फक्त दर्शनी बाजूवरच कोरला आहे. त्याचा खालचा भाग जमिनीत गाडला असून फक्त दोन भाग जमिनीवर दृश्यमान आहेत. ह्या वीरगळ शिल्पांची उंची ०.७८ मिटर आणि रुंदी ०.३५ मिटर आहे. दोन्ही वीरगळ शिळा खाली रुंद तर शीर्षाकडे अरुंद होत जातात. वीरगळाची बऱ्यापैकी झीज झालेली असली तरी त्यावरील दृश्ये ओळखता येतात. ह्या वीरगळाच्या उरलेल्या तीन बाजू कोरल्या गेल्या असल्या तरी त्यावर शिल्पांकन केलेले नाही. खालच्या भागात जमिनीवर उभे राहून उजव्या हातातील खड्गाने वार करत वीर योद्धा शत्रुपक्षातील दोघांशी सामना करताना दिसतो. धोतर परिधान केलेल्या त्याच्या एका हातात ढाल तर कमरेला खड्गाची म्यान बांधली आहे. वरच्या झिजलेल्या भागात डोक्यावर केसांचा बुचडा बांधलेली डावीकडील व्यक्ती म्हणजे स्वतः वीर असून तो शिवलिंगाची पूजा करताना दिसतो. त्याच्या सोबत त्याचा गुरु शैवाचार्य असावा पण तो भाग भग्न असल्याने आता दिसत नाही. सर्वात वर शिर्षभागी मंगल कलश आहे.

वीरगळ क्रमांक २.

या वीरगळ समूहातील अतिशय महत्वाचा परंतु झीज झालेल्या सदर वीरगळ शिल्पाचे तीन भाग कोरले असून खालून पहिला असलेला भाग काहीसा जमिनीत गाडला गेला आहे. सदर वीरगळ शिळेच्या चार बाजू कोरल्या असून तीन बाजू शिल्पांकित आहेत. त्याची उंची ०.८३ मिटर आणि रुंदी ०.३५ मिटर आहे. झीज झालेला असला तरी त्यावरील दर्शनी बाजूकडे सर्वात खालच्या भागातील चौकटीत डावीकडे डोके करून उजवा हात डोक्याखाली तर डावा हात गुढग्यावर ठेऊन शय्यासनावर आरामात पहुडलेला वीर दाखविला असून त्याच्यासोबत दोन स्त्रिया हातात हार घेऊन दाखविल्या आहेत. सदर स्त्रिया त्याच्या पत्नी असाव्यात. त्याच्या पायाशी एक सेवक आहे. विशेष बाब म्हणजे वीराच्या डोक्याकडील बाजूस आणखी एक सेवक उभा

असून त्याने आपल्या हातातील छत्र वीर पुरुषाच्या डोक्यावर धरले आहे. ह्या चौकटीच्या वरील भागात दोन नौका परस्परांशी युद्धात गुंतलेल्या दिसतात. डावीकडील नौकेत वीर उभा असून त्याच्या समोरील शत्रू पक्षाकडील नौकेतील दोन योद्धे वीरावर प्रतीहल्ला करताना दिसतात. वरचा तिसरा भाग बरीच झीज झालेला असला तरी शिल्पाच्या बाह्याकृतीवरून वीर शिवलिंगाची पूजा करत असावा असे लक्षात येते.

ह्याच वीरगळाची दुसरी डावी बाजू शिल्पांकित असली तरी वीरगळ क्रमांक १ जवळ खेटून उभी केलेली असल्याने त्या बाजूवरील शिल्पाकृतीचे अवलोकन करता येत नाही. मात्र शिल्लक असलेल्या जागेतून बारकाईने निरीक्षण केले असता दुसऱ्या भागात नौका युद्ध कोरले असावे असे दिसते. वीरगळाची उजवी बाजू मात्र सुस्थितीत राहिली असून ठसठशीत उठावात कोरलेली दिसते.

सदर वीरगळाची तिसरी बाजू तीन भागात कोरली गेली आहे (छायाचित्र २). खालच्या भागातील चौकटीत एक पुरुष आणि एक स्त्री आग उसळलेल्या चितेत एकत्र झोपलेले दिसतात. ह्या जोडप्याने एकमेकांना आलिंगन दिलेले दिसते. अशा अवस्थेत दाखवून त्यांचे एकमेकांवर निरातिशय प्रेम होते हे दाखविण्यात शिल्पी यशस्वी ठरला आहे. वरील भागातील चौकटीत दोन नौकावर हातात गोलाकार ढाली घेऊन उभे असलेले दोन वीर योद्धे एकमेकांशी खड्गयुद्ध करण्यात मग्न दाखविले आहेत. तिसऱ्या टप्प्यातील चौकटीत डाव्या बाजूस आसनावर ललीतावस्थेत बसलेला, नमस्कार मुद्रेतील, कानात जाड कर्णवलये, डोक्यावर केसांचा बुचडा बांधलेला वीर दाखविला असून तो अधिष्ठानावर स्थापित असलेल्या शिवलिंगाची पूजा करताना दिसतो. शिवलिंगाच्या उजव्या बाजूस हातात घंटा व धुपारत घेतलेला शैवाचार्य स्थानक अवस्थेत पूजोपचार करताना तर खालील बाजूस नंदी दिसतो. या चौकटीच्या वर अधिष्ठानावर स्थापित मंगल कलश आहे. त्यातून बाहेर डोकावणारी पर्ण-लता दिसतात. वीरगळाची मागची बाजू अलंकरण विरहित तासून सपाट केलेली आहे. जिझ झालेली असली तरी एकसर (बोरीवली-मुंबई) येथे आढळून आलेल्या वीरगळावरील मंगल कलशासी याचे साम्य आहे.

वीरगळ क्रमांक ३.

सदर वीरगळ पूर्णपणे भग्नावस्थेत आहे. याचा फक्त शीर्ष भाग शिल्लक आहे. त्यावर मंगलकलश असल्याचे दिसते.

पूर्वमध्ययुगीन आणि मध्ययुगीन काळातील मृदाभांडी

या ठिकाणी परिसरात भूपृष्ठावर खापरांचे अवशेष आढळून आले असून त्यात काचेचा लेप असलेली एक रंगी (Monochrom Glazed Ware), तेजस्वी लाल, पांढरी चमकदार (White Glazed Ware), पांढऱ्यावर निळ्या रंगाची नक्षी असलेली अशी पूर्व मध्ययुगीन आणि मध्ययुगीन मातीची खापरे आढळून आली. पावसाळ्यात नांगरटीच्या काळात मृदभांड अवशेष पाहायला मिळतात (छायाचित्र ३).

कालखंड

वीरगळांच्या शिल्पशैलीवरून सदर वीरगळ शिल्पे बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील असावीत. अंबरनाथ शिल्पशैलीशी त्यांचे साम्य आहे.

चर्चा आणि आशय

पुनाडे येथील वीरगळाच्या शिल्पशैलीवरून ते एकाच वेळेस घडविले असून वीरगळ क्रमांक २ मधील मृत योद्धा हा येथील स्थानिक प्रमुख असावा इतकेच नाही तर तो अभिषिक्त राजा किंवा राजघराण्यातील असावा त्यास राजछत्राचा मान असावा यावरून सुचित होते. त्याच्या डोक्यावर छत्रधारी सेवक दाखून तो राजघराण्यातील असावा सूचित केलेले दिसते. तो शैव असून त्याच्या दोन पत्नींनी त्याच्या सोबत सहगमन केलेले दिसते परंतु रूढार्थाने ज्याला सतीशिला संबोधले पाहिजे अशी ही सतीशिला नाही. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे कोणत्याही प्रकारे मांगल्य सूचक कांकणे भरलेला आशीर्वाद देणारा सतीचा हात ह्या शिल्पांत दाखविलेला नाही. वीरगळावर स्वर्गप्राप्ती झालेले वीर शिवलिंगाची उपासना करताना दाखविले आहेत. अप्सरा अथवा देवांगना यांनी वीराला स्वर्गात नेणे हा भाग देखील या शिल्पात आढळून येत नाही. शिलाहार राजे अनेक ताम्रपटात शिवाला वंदन करताना दिसतात (कानिटकर २०१४). शिलाहार राजे शैवपंथाचे असल्याचे त्याचा प्रभाव या वीरगळावर असल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळापासूनच संपूर्ण उरण तालुक्यास ऐतिहासिक आणि व्यापारी महत्त्व आहे. घारापुरी सारखे महत्वपूर्ण ठिकाण येथून जवळ आहे. ठाण्याहून राज्य करणाऱ्या शिलाहार राजघराण्यातील मंडळीनी उरण परिसरातील अनेक ठिकाणांचे दान विद्वान ब्राह्मणास केलेले दिसते. शिलाहार नृपती अपरादित्यदेव याचा चाणजे (सन ११३९) नंतर सोमेश्वर दुसरा याचे रानवड (सन १२५९) आणि चाणजे (सन १२६०) या ठिकाणी शिलालेख मिळाले आहेत (मिराशी २०२१:३३५, ४१७, ४१९).

या शिवाय विद्वान संशोधक धोपाटे शशिकांत यांनी शिलाहार नृपती महाकुमार केशिदेव याचा ठाणे ताम्रपट प्रकाशित केला आहे (धोपाटे २००९:७०-८७). ह्या ताम्रपटात पिरकोन आणि आवरे या गावांचा उल्लेख येतो. ताम्रपटात उल्लेखिलेले ही दोन्ही गाव पुनाडे गावापासून फक्त ४/५ किलोमीटर अंतरावर आहेत. आता पर्यंत शिलाहारांच्या ताम्रशासनात मीठ उत्पादनाचे अप्रत्यक्ष उल्लेख येत असले तरी त्याचे स्वरूप काळात नव्हते (paranjape 1989:). या ताम्रपटाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही दोन्ही

गावे विद्वान ब्राम्हणांना सर्व करासहित दान दिली असली तरी त्यांना दोन्ही गावात बनणाऱ्या मीठ उत्पादनातील उत्पन्नामधील हिस्सा मात्र देण्यात आलेला नाही. परंतु यातून मीठ ही शिलाहार राज्याच्या उत्पनाची महत्वपूर्ण बाब होती हे निश्चित होते. उरणमध्ये आजही मिठागरे आहेत. येथे पूर्वीपासूनच मिठाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते असे दिसते.

चिरनेर, अवरे, पुनाडे या गावांमध्ये गजलक्ष्मी, वीरगळ, गद्धेगळ (छायाचित्र ४), सवत्स धेनुशिल्प म्हणजे गाय-वासरू, शिवमंदिराचे अवशेष यासारखी प्राचीन इतिहासाची साक्षीदार असलेली शिल्पे आढळून येतात. या ऐतिहासिक पुराव्यावरून उत्तर कोकणवर राज्य करणाऱ्या शिलाहार राजघराण्याचे वर्चस्व दिसून येते.

महाकुमार केशीदेवाने या भागात भेट देऊन येथील शीलतीर्थात स्नान करून प्रणोत गावाचे दान विद्वान ब्राह्मण दिले. असं दिसतं की दान दिलेली गावे 'प्रणत्पल्ली' म्हणजे पनवेल या प्रशासकीय विभागात समाविष्ट होती. हा विभाग महाकुमार केशीदेवाच्या ताब्यात असावा. या केशिदेवाचा शिलाहारांच्या राजांच्या यादीत नाव नसल्याने तो राजगादीवर येण्यापुर्वीच मृत्यू झाला असावा. केशिदेव आणि प्रणालक (पन्हाळेकाजी-दापोली) येथे राज्य करत असलेला त्याचा दुसरा भाऊ विक्रमादित्य याचा देखील अपमृत्यू झाला असावा कारण पुढे हरपाल देव आणि मल्लिकार्जुन या त्यांच्या दोन भावांनी उत्तर कोकण आणि दक्षिण कोकणचा राज्यकारभार सांभाळला होता.

शक्यता ही आहे की या ठिकाणी आढळून आलेला वीरगळ स्थानिक राजाचा अथवा राजघराण्यातील होता हे लक्षात घेता जरी कोणतेही स्पष्ट अभिलेखीय पुरावे नसले तरी उभारला गेलेला वीरगळ महाकुमार केशीदेवाचा असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. उपरोल्लेखित ताम्रपटातील सागरातील बेटावर शिवाचे दर्शन घेऊन असे वर्णन आल्याने धोपाटे हे बेट घारापुरी असल्याचे म्हणतात (धोपाटे २००९:७०-८७). परंतु उरण हा भूभाग बेटसदृष्य असल्याचे उपरोल्लेखित वर्णन लक्षात लक्षात घेता हे दान तिथून दिले गेले हा आक्षेप घेता येतो. याशिवाय रामक्षेत्र आणि शिलतीर्थ म्हणजे घारापुरी येथील तीर्थस्थान असावे असा धोपाटे यांनी अंदाज केला आहे. अर्थात ते समाधानकारक नाही जेथे राजाने दान केले ती जागा, दान ज्यांच्या साक्षीने दान दिले ते सन्माननीय नागरिक, श्रेणी सर्व हजर होते. त्यामुळे ज्या ठिकाणी राजाने तीर्थ स्नान करून दान दिले ती जागा पिरकोन आणि आउरे गावाच्या सानिध्यात शोधणे गरजेचे आहे. आश्चर्य म्हणजे रामक्षेत्र आणि शीलतीर्थ नावाचे ठिकाण पिरकोन येथे आजही अस्तित्वात असून स्थानिक त्यास आज अनुक्रमे 'रामआगार' आणि 'शिल' असे संबोधतात. या ठिकाणी आजही धार्मिक कृत्ये केली जातात. त्यामुळे स्वतः केशिदेवाने उरण येथील पिरकोन गावालगत असलेल्या रामक्षेत्रात स्नान करून हे दान दिले असावे असे निश्चित करता येते.

उरण आणि परिसरात शिलाहार राजांनी वारंवार दिलेली दाने त्यांचा दानशूरपणा सोबत त्यांचे या विभागावर विशेष लक्ष होते हे दर्शवितेच परंतु त्याच वेळेस जास्त कर मिळवून देणाऱ्या महत्त्वपूर्ण अशा गोष्टी स्वतःकडे राखून ठेवण्याचा त्यांचा धोरणीपणा देखील दर्शवितेच

व्यापारी मार्ग

पाताळगंगा नदी सह्याद्रीत खंडाळा घाटात उगम पावून करंजा खाडी जवळ विलीन होते. हा भाग अरबी समुद्राच्या सानिध्यात असल्याने समुद्रमार्गे आणि पाताळगंगा नदीवर अंतर्गत भागात व्यापारास उपयुक्त ठरणारे व्यापारी मार्ग या नदीच्या बाजूने अगदी खंडाळा घाटमार्गे घाटमाथ्यावर तत्कालीन पुनक देशात म्हणजे आजच्या पुणे जिल्ह्यात प्रवेश करतात. या व्यापारावर ताबा मिळवण्यासाठी राज्यकर्त्यांना हा भाग आपल्या अंकित असावा असे कायम वाटत असणे साहजिक आहे. ज्या काळातील हे वीरगळ आहेत त्या शिलाहार राजांच्या सैन्याला शत्रूशी युद्ध करावे लागत असे.

शिलाहारकाळातील व्यापार उदीम

परदेशी सागरी आणि खाडीमार्गे देशांतर्गत चालणाऱ्या पूर्वमध्ययुगीन काळातील व्यापाराचे पुरातत्वीय पुरावे फार कमी दिसून आले आहेत. पुनाडे येथे आढळून आलेला वीरगळ आणि परिसरात आढळून आलेल्या मृदभांड खापरावरून या वरून हा परिसर शिलाहारकाळात चीन, अरब इराण यांसारख्या ठिकाणांशी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गुंतला असावा हेही लक्षात येते.

उरण तालुक्यातील अनेक गावे खाडीकिनारी असून पूर्वीपासून बागायत, भातशेती आणि मिठागरांच्या व्यवसायासोबत आर्थिकदृष्ट्या व्यापारी उलाढालीमध्ये येथील प्राचीन राज्यकर्त्यांचा हात असे. शिलाहार राज्याची उत्पन्नाची मुख्य बाब जरी शेतीतून येणारे महसूल असली तरी व्यापारातून मिळणाऱ्या जकातीचे उत्पन्नही चांगलेच प्राप्त होत होते. कोकणच्या पश्चिम किनाऱ्यावरच्या सोपारा, ठाणा, कल्याण चौल, देवगड, खारेपाटण, मालवण इत्यादी बंदरातून परदेशाची मोठा व्यापार प्राचीन काळापासून चालत आला आहे (मिराशी १९७४). त्यावरील जकातीचे उत्पन्न मोठे असे. मुसलमानी प्रवाशांच्या वृत्तांत वरून या बंदरात कापूस, मलमलीची वस्त्रे, चामडी, नारळ, सुपाऱ्या, नीळ वगैरे वस्तू परदेशी पाठवल्या जात तर सोने, चांदी, तांबे, कथिल, शिसे वगैरे धातू भारतात आणला जात असे. याशिवाय घोड्यांची आयात मोठ्या प्रमाणावर होत असे अरबी घोड्यांना प्रचंड मागणी होते हे वीरगळावर दिसणाऱ्या घोड्यांच्या शिल्पावरून देखील आपल्या लक्षात येते. अनंतपालच्या खारेपाटण ताम्रपटात

काही मंत्र्यांच्या व नातलगांच्या जहाजांना व खलाशांना जकातीतून सूट दिल्याचा उल्लेख आहे (मिराशी १९७४). या व्यापारावर ताबा मिळवण्यासाठी येथे कायमच समर प्रसंग उद्भवत असणार. अशाच प्रसंगी झालेल्या युद्धाच्या निशाण्या उरण परिसरातील अनेक वीरगळ, सतीशिला सारख्या स्मृतिशिळावरून लक्षात येते.

उत्तर कोकणात मीठ उत्पादन हा पारंपारिक व्यवसाय आहे. मीठ बनविणे हा शिलाहार काळातील एक महत्त्वाचा व्यवसाय होता. अर्थात याचे स्पष्ट असे अभिलेखीय उल्लेख अद्याप पर्यंत ताम्रपटात आले नव्हते. परंतु लवणेतट, लवणचारिक, लोणवाटक अशा शब्दातून मीठ या शब्दाचा बोध होत असल्याने अभ्यासक बिंदा परांजपे यांनी ठाणे भागामध्ये मिठाचे उत्पादन होत असावे असा अंदाज केला आहे आणि तो योग्य आहे (Paranjape 1989:). याशिवाय खाडी भागामध्ये देखील काही ठिकाणी मिठाचे उत्पादन घेतले जात असावे असं त्या सुचवीतात.

कौटिल्य चा अर्थशास्त्रात मिठाचे उत्पादन राजाने आपल्या हातात ठेवायचे केवळ ब्राह्मण, सामान्य कामगार आणि गरीब लोक यांनच फक्त गरजेपुरतेच मीठ निर्माण करायची परवनगी होती. यावरून मीठ उत्पादन करणे ही राज्याची जबाबदारी होती आणि खुद्द महाकुमार केशीदेवाच्या ताम्रपटात उल्लेख केल्याप्रमाणे येथील मिठागार शासकीय मालकीचे होते त्यावरील सारा सरकार घेत होते असे दिसत. इतके महत्वाचे असल्याने मिठावरून या भागात धुमश्चक्री उडत असाव्यात असे दिसते यातून एखादे छोटेसे युद्ध झाले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

अशा प्रकारची शिल्पे गोवा येथे कदंबकालातील आणि तर मुंबईतील बोरिवली जवळील एक्सर गावात आढळून आली आहेत. अभ्यासकांच्या मते बोरीवली येथील हे नौकायुद्ध सन १२६५ मध्ये यादव वंशाचा महादेव व सोमेश्वर शिलाहार यांच्यामधील असावे (मिराशी १९७४). या शिवाय नुकतेच वेंगुर्ला येथील रामेश्वर-रवळनाथ मंदिर परिसरात नाविक युद्धाचा प्रसंग शिल्पित करणारे वीरगळ आढळले आहेत (धनावडे २०२३). याशिवाय खारेपाटण येथे देखील अशाच प्रकारचे नौकायुद्ध दर्शविणारा एक वीरगळ नुकताच श्री. ऋषिकेश जाधव, मुरारी भालेकर यांना आढळून आला आहे. पुनाडे गावातील वीरगळ आणि खारेपाटण येथील वीरगळ यामध्ये कमालीचे साम्य दिसून येते. खारेपाटण येथील वीरगळावरील होडीच्या चित्रणातून होडी स्थानिक लाकडाच्या फळया पासून बनविली गेली असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते (छायाचित्र ५). विशेष म्हणजे वीरगळावर दाखविलेल्या लाकडी नौका युद्धनौका नसून साध्या पद्धतीच्या आहेत. या नौकांचा वापर उघड्या समुद्रात होत नाही. खाडी अंतर्गत भागात वाहतुकीसाठी, मासेमारीसाठी अशा पद्धतीच्या नौकांचा उपयोग आजही खाडी भागात केला जातो.

ऋणनिर्देश

भारताच्या पश्चिम किनारी भाग असलेल्या कोकण परिसराचा सूक्ष्म स्तरावर अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने कोकण इतिहास परिषदेकडून भविष्यात देखील येथील सर्वेक्षण सुरूच राहणार आहे. या शोध मोहिमेत उरण येथील विजय गावंड, अभिषेक ठाकूर,महेश पाटील आणि ऋषिकेश म्हात्रे यांनी सर्वेक्षण कार्यात मोलाचे सहकार्य केले. तसेच खारेपाटण येथील नौकायुद्ध वीरगळ शिल्पाचे छायाचित्र आम्हाला उपलब्ध करून दिल्याबद्दल आम्ही श्री. ऋषिकेश जाधव , मुरारी भालेकर (खारेपाटण) यांचे ऋणी आहोत.

संदर्भ

1. टेटविलकर सदाशिव, २०१४, महाराष्ट्रातील वीरगळ, श्रीकृपा प्रकाशन, नवी मुंबई.
2. कानिटकर कुमुद, २०१४ अंबरनाथ शिवालय, प्रकाशक दिलीप कानिटकर, मुंबई.
3. धोपाटे श. गो., २००९, भा.इ.स.म. त्रैमासिक, वर्ष ८५, अंक १ ते ४, भा.इ.स.म., पुणे ७०-८३.
4. देव शां. भा, १९८२, महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची संदर्भ सुची, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई. पृ. ३१५
5. धनावडे अं. श. २०१६. रायगड जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील आद्य ऐतिहासिक ते मध्ययुगीन कालखंडातील वसाहतींचे पुरातत्वीय अध्ययन. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ (अप्रसिद्ध प्रबंध). पुणे.
6. धनावडे २०२३, कोकणातील प्राचीन बंदरांचे पुरातत्व, कोकण इतिहास परिषद शोध निबंध संग्रह खंड ११, कोकण इतिहास परिषद ठाणे. पृष्ठ ५७-७२. ISBN ९७८-९३-९१६२१-७२-८.
7. मिराशी, वा. वी., १९७४ शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीवलेख. विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर.
8. मिराशी, वा. वि. २०२१, शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, द्वितीय आवृत्ती. पार्श्व पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
9. Dhanawade Anjay 2018, Archeological Findings in village Talegaon and surrounding Areas: Taluka Tala, Distrtict Raigad. Journal of the Asiatic Society of Mumbai. Vol. 88 for 2014-15. Edi. Jamkhedkar A. P., Indira Aiyar, Ambarish Khare.

10. Dhanawade A. S. 2015, Mandaraja: A Restudy. Sanskrit Sources of Indian History.Vol 3 Proceeding of the National Seminar held on 7th-8thfeb 2013. Ed. Shripad Bhat. Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune. 171-178.
11. Dhopate S. G., Studies in Indian Epigraphy, Vol. 26.:13. Geeta Book
12. Paranjape Binda, 1989, Cultural History of the Konkan based on Shilahara Inscriptions, Ph.D. thesis, University of Poona.

छायाचित्र यादी

१) पुनाडे येथील तीन वीरगळ

२) वीरगळ क्रमांक २ – डावीकडची बाजू

३) मृदभांड अवशेष

४) आवरे गद्धेगळ

५) खारेपाटण येथील नौकायुद्ध दर्शविणारा वीरगळ

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण

प्रा. डॉ. अरुण बावा
(इतिहास विभाग)
एस. एम. पी. कॉलेज मुरूम ता. उमरगा
मो. न. ९४२१३५५११५
ई-मेल – arunbawa69@gmail.com

प्रस्तावना:-

जगाचा इतिहास आहे की, ज्ञानी व शिक्षीत लोकांनी अज्ञानी समाजावर वर्चस्व प्राप्त करुन त्यांना गुलाम बनबीले भारतातील शुवातीशुदावर ब्राम्हण पुरोहिताने असेच वर्चस्व प्राप्त करुन त्यांना हजारो वर्षे अज्ञानात ठेवले भारतीय धर्म संस्कृतीत धर्म हा अपरिवर्तनीय मानला गेला आहे. त्यामुळे धर्म सुधारना, धर्म शुष्ठी, धर्मचिकित्सा वगैरे गंभीर असे प्रश्न निर्माण झालेब नाही. खरेतर जगाच्या पाठीवर वेबडे धर्म असतील शिवाय जेवढे जुने लेखेच अधिक त्यात शेष पुसलेले विसतौल बदलत्या काळानुसार धर्म तत्वाचा आकार बगैर देण्याची किंवा त्यात सुधारणा करुन घेण्पाबी मुभा नसल्यामुळे आदिम काळान (अप्रगत अवस्थेत) निर्माण झालेली चमं तत्वे आधुनिक युगात जशीच्या तशी पाडावी लागतात. व्यक्तीचे जिवन आंबुन ताणून या धर्माव्या साच्यात बसकिने जात असल्यामुळे युर्मान आणखी विकली निर्माण होतात में परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीय डॉ. आंबेडकर म्हणतात, राजकिय स्वातंत्र्याच्या दृष्टिने आश्यक असेल परंतू सामाजीक परिवर्तन घडवुन आणू शकणार नाही.

हिंदू समाजात असंख्य अनिष्ठ रुडी, परंपरा, अंधश्रध्दा यांना मुठमाती देण्यासाठी स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचार थांबविण्यासाठी स्त्रियांना समाजात सन्मान देण्यासाठी व्यक्ती स्त्रीमध्ये कोणताही भेदाभेद न व्हाक्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिल तयार केले. या विनामुळे स्त्रियांना विवाहाचा पूर्ण अधिकार संपत्तीमध्ये बाटा अशा प्रकारचे समाजपरिवर्तनाबी सुवर्णसंधी घडवून आणली. डॉ. आंबेडकरांना हे बिल पास करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात विरोध सहन करावा लागला होता. डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टिने हे भारतीय सुधारणेचे पहिले मोटे पाऊल होते. या डॉ. आंबेडकरांच्या धोरणास पं. नेहरु पांबा पाठिंबा होता. तर राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद, राजगोपालाबारी यांनी संसदेतील अच्यां काँग्रेस पक्षातील नेत्यांनीच विरोध केला होता.

आशय विश्लेषण :

कांग्रेसेतर हिंदू महासभा, आर.एस.एस. या हिंदुत्ववादी संघटनांनी विरोध केला पण पं. नेहरु यांच्याकडे १९५२ ला झालेल्या निवडणुकांत बहुमताच्या जोरावर हे बिल पास करुन डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजात एक मोठे परिवर्तन सामाजिक बदल घडवून आणले आहे. बॅ. सुनिता उगलीया म्हणतात डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाया आग्रह धरला दलित समाजाबा नेता हिंदू स्त्रियांच्या हक्कासाठी निर्धाराने उभा राहिला.

स्वातंत्र्या नंतरच्या अवघ्या चार वर्षानंतर प्रथमच हिंदू धर्मातील योग्य, अयोग्यप्रथांबा अभ्यास करुन त्यावर कापदा करण्याबी गरज भासु लागली होती. १९४८ मध्येच डॉ. आंबेडकरांनी स्मृती, बेद, पुराण यांच्या आधारावर भारतीय समाजातील हिंदू हा सर्वात मोठया समुहातील दोष दुर करण्यासाठी हिंदू कोड बिल तयार केले हे बिल हिंदू धर्म संरक्षणासाठीब होते. डॉ. आंबेडकर यांनी विविध धर्मशास्त्रांचा आधार घेऊन हिंदू धर्मातील अनिष्ठ प्रथांना विरोध केला. समाजातील वर्गा-वर्गातील असमानता, स्त्री, पुरुष यांच्यातील असमानता तशीच अस्पृतीच राहू देऊन आर्थिक समस्यांशी निगडीत कायदे संमत करीत जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे होय. आणि हे करणे म्हणजे शेणाब्या ढिगाऱ्यावर राजप्रसाद बांधण्यासारखे आहे.

हे विधेयक पहिली वेळेस पास होऊ शकले नाही. ५ फेब्रुवारी १९५१ ला दुसऱ्या वेळेस कायदे मंडळात मांडल्या गेले तीन दिवस बर्चा केली गेली. या बिलास तिव्र विरोध होऊन सुध्दा डॉ. आंबेडकरांनी आपले प्रयत्न सोडले नाही. या काळात जुन्या विचारांचे सनातनी हिंदू महासभेने स्वामी करपात्री महाराज हे शंकराचार्याचे शिष्य रामराज्याचे संघटक यांनी या बिलास कडाडुन विरोध केला.

१७ डिसेंबर १९५१ प्रथम संसदे समोर हे विधेयक मांडण्यात आले. या विरुध्द आर.एस.एस. ने दिल्लीत मोठे आंदोलन केले. हे विधेयक पास करण्यासाठी वेगवेगळ्या चार गटांमध्ये याला विभक्त करण्यात आले. १९५१ ला हे विधेयक पास होऊ न शकल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी कायदे मंत्री पदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी पुढे राज्यसभेचे सदस्य म्हणून या बिल पास करण्यासाठी त्याचा पाठपुरावा केला. पं. नेहरुंना यांच्याकडून प्रतिनिधीत्व केले. शेवटी हे बिल पास करुन एक भारतीय समाजात परिवर्तन घडवून आणले.

त्यांनी केलेल्या या कायद्याचे महत्व भारतीय समाज जिवनामध्ये अनन्यसाधारण असे आहे. आज जो भारतीय समाज एक प्रगत अवस्थेत आहे ते त्यांचेच फलीत म्हणावे लागेल. त्यांनी केलेल्या या घाडसी कार्याचा वारसा सध्या व पुढील पिढीने घेणे गरजेचे आहे. तसेब समाजसुधारक व नेतृत्व भारताला मिळणे म्हणजे भारतीय समाजाचे भाग्यच आहे. आजच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रशेक्षणिक, सांस्कृतिक विविध क्षेत्रात परिवर्तनाचे बारे वाहणे आवश्यक होऊन बसले आहे.

निष्कर्ष:

१) स्त्रीयांना भारतीय समाज जिवनामध्ये जे दुय्यम स्थान देण्यात आले होते. स्त्रीयांची जी दयनिय अवस्था झाली होती. सर्व क्षेत्रामध्ये या समाजातील मोठया घटकाचे शोषण होऊ लागले. या बिलामुळे स्त्रीयांना समाजात एक आदराचे स्थान व रक्क देण्यात आले.

२) भारतीय धर्म प्रथेनुसार पुरुषांना कोणतेही बंधन न ठेवता स्त्रीयांची अवहेलना करण्यासाठी एकापेक्षा जास्त विवाह करण्याचे संमती धर्म शास्त्राने दिली होती. हा स्त्रीयांवरील फार मोठा अन्याय होता. घटस्फोट ही भारतीय समाजातील मोठी समस्या बनु लागली या बिलामुळे या समस्येचे निवारण शक्य झाले.

३) मध्ययुगीन काळातील अनिष्ठ धार्मिक रुढी, परंपरांना संपुष्टात आणुन एका नवीन युगास सुरुवात झाली.

संदर्भ ग्रंथ:-

१) खैरमोडे वा.भ.डॉ. भिमरावजी आंबेडकर/ खंड-७
२) गाठाळ एस.एस./आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास / कैलास पब्लीकेशन्स औरंगाबाद.
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर /लेखन व भाषणे /महाराष्ट्र शासन/२०००
४)अनु.तुलसी पगारे/डॉ.बी.आर. आंबेडकर/हिंदु स्त्रीयांची उन्नती व अवनती/सुगत प्रकाशन नागपुर-१७/प्रथमावृत्ती१९७४
५) खांडेकर तारावंद/आंबेडकर तत्वज्ञान/प्रभा प्रकाशन नागपुर/१९८१
६) डॉ.बी.आर.आंबेडकर/दि इव्होन्युशन ऑफ प्रोव्तिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया.
७) डॉ.बी.आर आंबेडकर / ॲडमिनीस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि इस्ट इंडिया कंपनी.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्य उद्धाराचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र
(इतिहास विभाग)
के. बी. पी.महाविद्यालय, पंढरपूर (स्वायत्त)
मो. नं. 9860116176
ई-मेल kallyanwatane@ gmail.com.

प्रस्तावना:-

व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आणि नैतिक विकास करून, मनुष्याला समाजाच्या उन्नती योग्य बनविण्याचे काम शिक्षण करत असते. म्हणूनच शिक्षण महत्वाचे आहे. कोणतीही शिक्षण व्यवस्था ही त्या समाजाच्या मूल्यात्मक आणि भौतिक प्रणालीचे प्रतिनिधी करत असते. किंबहुना शिक्षण व्यवस्था हा त्या समाजाच्या कामगिरीचा आणि उद्दिष्टांचा एक आरसाच असतो. विज्ञानाच्या पायावर आधारलेल्या आजच्या जगातील प्रत्येक देशाचा विकास सामाजिक प्रगती, लोककल्याण व सुरक्षितता या सर्व गोष्टी शिक्षणावर व संशोधनावर अवलंबून आहेत.

विसाव्या शतकात स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्य उत्तर काळात अनेक प्रयोग घडून शिक्षण बहुजन समाजापर्यंत विस्तारले होते. भारतीय शिक्षणाच्या बहुजनिकरणा संदर्भात काही व्यक्ती आणि संस्थांचे इतके मोठे योगदान लाभले आहे. की, त्यांचे महान कार्य घडले नसते तर भारतीय बहुजन समाज आज शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये जितक्या जोमाने गतिशील झाला आहे. तसा तो झाला नसता. 1 भारतीय शिक्षणाच्या बहुजन विकास महात्मा फुले यांच्याप्रमाणे छत्रपती शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे,कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि त्यांची रयत शिक्षण संस्था, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांची पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी इत्यादीचे कार्य मोलाचे आहे. 2 उपरोक्त समाजसुधारकांनी विसाव्या शतकात ज्ञानगंगेचा प्रवाह जनसामान्यापर्यंत पोहोचविण्याचे बहुमोल कार्य केले आहे. हे कार्य पाहणे गरजेचे आहे.

अस्पृश्य उद्धाराचे काम अत्यंत कळकळी करणारे सुधारक म्हणजे विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म जमखंडी येथे 23 एप्रिल 1873 रोजी मराठा कुटुंबामध्ये झाला. शिक्षण घेत असतानाच ब्राह्मो समाजाशी त्यांची जवळीक निर्माण झाली होती. महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक चळवळीचा अभ्यास त्यांनी केला होता. यामुळे त्यांचे विचार तयार झाले. आणि तळागाळातील लोकांच्या सेवेसाठी मिस्टरांच्या धरतीवर कार्य करण्याचे ठरविले. 3 भारत भ्रमण करीत असताना. अस्पृश्यांच्या स्थितीची सूक्ष्म पाहणी केली. तसेच अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे जिव्हाळ्याने व मानवतावादी दृष्टिकोनातून शिंदे यांनी पाहिले. सन 1905 मध्ये अहमदनगर मुक्कामी काही अस्पृश्य मंडळींची दु:खद जीवनाची कहाणी ऐकली. आणि कर्मवीर शिंदेचे अंतकरण हेलावले आणि त्याच दिवशी अस्पृश्य उद्धाराच्या कार्याला वाहून घेण्याचा निश्चितच निश्चिय केला.4 व 18 ऑक्टोबर 1906 रोजी न्यायमूर्ती नारायण चंदावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली डिप्रेस्ड क्लास मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया (निराश्रीत सहाय्यकारी मंडळ) संस्था स्थापन केली. या संस्थेचे उद्देश पुढील प्रमाणे सांगता येतील,

1. अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणणे.
2. अस्पृश्य बांधवांना नोकरीची संधी उपलब्ध करून देणे.
3. अस्पृश्यांच्या सामाजिक अडचणींचे निवारण करणे.
4. सार्वत्रिक धर्म व्यक्तिगतशील आणि नागरिकता या गुणांचा प्रसार गरीब लोकात करणे.

5.अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणणे. त्यांना नोकरी उपलब्ध करून देणे. व त्यायोगे त्यांचे शीर संवर्धन घडून आणणे.

आधी उद्देश पुढे ठेवून या संस्थेने शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा, उद्योग, उद्योगशाळा, वस्तीगृहे, आणि मोफत दवाखाने सुरू केले. या संस्थेचा विस्तार महाराष्ट्रभर झाला. सन 1912 पर्यंत अस्पृश्य मुलाकरिता 23 शाळा काढण्यात या संस्थेने यश मिळविले. इ.स. 1917 साली कलकत्ता काँग्रेसमध्ये अस्पृश्यता निवारणीसंबंधी ठराव संमत व्हावा म्हणून शिंदे यांनी आटोकाट प्रयत्न केले. अस्पृश्यांसाठी प्रत्यक्ष कार्यकर्ता यावे म्हणून ते आपल्या कुटुंबियांसह आश्रुतीच्या वस्तीत राहायला गेले होते. या मिशन मधील अस्पृश्यांसाठी कार्य करणारे पदाधिकारी बहुदा सर्व स्पष्ट समाजापैकी होते. पण सन 1923 मध्ये अनेक स्थानिक समित्यावर अस्पृश्य सदस्य योजनापूर्वक घेतले गेले.6 मिशनचे प्रवर्तक वि. रा. शिंदे यांनी जाहीर केलेले आव्हान उल्लेखनीय आहे. यापुढे अस्पृश्यांनी स्वतःला मुक्त करून घेतले आहे. इस सन 1933 ला संस्थेची पुणे शाखा दलित पुढाऱ्यांच्या ताब्यात दिली. आणि शिंदे फक्त विश्वस्त म्हणून राहिले. मुंबईपुणे खेरीज मिशनच्या शाखा तथा शाळा सातारा, महाबळेश्वर, दापोली, मंगळूर, मद्रास, हुबळी, अकोला, अमरावती इत्यादी. ठिकाणी निघाल्या. 7 तसेच याच दरम्यान भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न हे पुस्तक लिहून. या प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. अशा प्रकारे पद दलितांच्या उद्धारासाठी कार्य करणारी ही व्यक्ती दिनांक 2 जानेवारी 1944 रोजी मरण पावली.

समारोप:-

सामान्य अस्पृश्य समाजातील लोकांना साक्षर बनविण्याचे व जातीपातीच्या बंधनातून मुक्त करून नोकरीची संधी उपलब्ध करून देणे. व त्यायोगे त्यांचे शील संवर्धन घडून आणणे. तसेच शिक्षणाला जीवनाशी संबंधित करण्यासाठी, जनतेच्या गरजा व आणि आकांक्षांच्या संदर्भानुसार त्याला सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची शक्तिशाली साधन बनविण्यासाठी, आणि या परिवर्तनाच्या मार्गाने उद्दिष्ट गाठण्यासाठी त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केले. विसाव्या शतकात शिक्षणाच्या बहुजनिकरणासाठी बहुमोल असे कार्य वि.रा. शिंदे यांनी केली आहे. तसेच शिक्षणाचा प्रवाह जनसामान्यापर्यंत नेऊन पोचवण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली दिसते.

तळटीपा :-

1. चा. भ. खैरमोडे, '. आंबेडकर यांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी' श्री विद्या प्रकाशन, पुणे. 1988, पृ. क्र. 5
2. दिलीप चव्हाण, 'डॉ. 'आंबेडकर आणि भारतीय शिक्षणातील जाती संघर्ष', सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, धुळे. 2003 पृष्ठ क्र.20.
3. डॉ.ज.वी. नाईक, 'इतिहासिक त्रेमासिक'. महाराष्ट्रातील प्रबोधन (कृतीसत्रातील भाषण) जाने, फेब्रु, मार्च. 2002 पृष्ठ क्र 23.
4. गं. भा. सरदार, (संपा) 'महाराष्ट्र जीवन परंपरा प्रगती आणि समस्या (खंड-२)' पृष्ठ क्र. 32.
5. संभाजीराव पाटणे, 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे',पृष्ठ क्र 67.
6. डॉ अ. रा. कुलकर्णी, 'भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. प्र.आ. 1996. पृष्ठ क्र. 47.
7. स. गा. गर्गे, 'भारतीय समाजविज्ञान कोश' खंड- 3 पुणे. प्रथम आवृत्ती 1989. पृष्ठ क्र. 47

पालघर -वसई तालुक्याचा ब्रिटिशकालीन आंदोलनाचा इतिहास

ट्रिझा थॉमस परेरा,
संत गोन्सालो गार्सिया महाविद्यालय,
teresa.pereira@ggcollege.in

कोकण विभागीय महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे जिल्ह्यात असलेल्या वसई -पालघर तालुक्यातील आंदोलनाचा इतिहास पडताळा घेताना लक्षात येते की,हे दोन तालुके म्हणजे आंदोलनाची मुख्य केंद्रे होती.

वसईतील सामान्य जनतेच्या आंदोलनाचा इतिहास ब्रिटिश काळापासून दिसून येतो.त्या अगोदरच्या मुसलमान आणि पोर्तुगीज राजवटीत वसईतील जनतेवर अमानुषपणे कर लादून अन्याय अत्याचार झाले परंतु आपल्या देशात १८५७च्या उठावाद्वारे प्रथमच ब्रिटिशाच्या विरोध झाला.पण त्यानंतर मात्र त्या उठावाचा प्रभाव खेडोपाड्यात /वसईत दिसून आला.

वसईतील जनता जागृत होऊन राष्ट्रवादाने इतकी पेटून उठली की स्वातंत्र्यसाठी देशात झालेल्या सर्व चळवळी आणि आंदोलनात सहभागी झाली.इतकेच नव्हे तर स्वातंत्र्योत्तर झालेल्या भूदान चळवळ,संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती संग्राम ,आणीबाणी काळातील हालचाली,रेशनमधील मिळणारी मिलो चळवळ, रेल्वे,वीज,एस्.टी बचाव,हरीत वसई चळवळ इ.अशा लोकांनी आपले अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सदर शोधनिबंधाद्वारे वसई-पालघर तालुक्यातील ब्रिटिश कालीनआंदोलनाचा आढावा घेतला आहे.

देशाला स्वातंत्र्य मिळावे या दृ ष्टीने लोकमान्य टिळकापासून तर गांधी युगात जेव्हा जेव्हा चळवळी उभ्या राहिल्या त्याला पालघर, बोर्डी,चिंचणी, सातपाटी व वसईतून भरघोस पाठीमा मिळाला किंबहुना अनेकांनी महात्मा गांधीच्या खांद्याला खांदा लावून समर्पित भावनेने या आंदोलनात स्वतःला झोकून घेतले होते.अनेकांनी हौतात्म्य पत्करले तर अनेकजणांनी नाशिक, येरवडा कारागृहात कारावास भोगला तर काहीची रवानगी अहमदनगरच्या किल्लयात करण्यात आली होती.

वसई-पालघर तालुक्यातील जनतेला आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी प्रेरणा किंवा स्फूर्ती देण्यासाठी काही नेत्यांची भूमिका महत्त्वाची ठरली .त्यात लोकमान्य टिळक, वल्लभभाई पटेल,म.गांधी ह्या सारख्या राष्ट्रीय पातळीवरच्या नेत्यांनी

प्रत्यक्ष भेट देऊन कार्यकर्त्यांची फळी निर्माण केली.तर त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून कार्याची धूरा वाहणारे पालघर येथील स्थानिक लढवय्ये नेते मास्तर सखाराम पाटील ,छोटा लाल श्राफ, बाबासाहेब दांडेकर ,धर्माजी तांडेल, बाबुराव जानू, भोगी लाल शहा, हरी राऊत ,र्.ल. शिंदे, रंगनाथ वर्धे ,मुकुंद संखे , मारुती मेहेर, तात्या सामंत, डॉक्टर ए आर पाटील, तसेच महिला वर्गातून रमा दांडेकर ,सौ मंजुळा पागधरे इ. नावाचा संदर्भ पालघर तालुक्याच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासात सापडतो.

तसेच राष्ट्रीय सेवा दल शिबीर पालघर येथे १९३०मध्ये झाल्यावर येथे सेवादलाचे कार्यकर्ते तयार झाले होते.तसेच ठक्कर बाप्पा हे प्रसिद्ध गांधीवादी कार्यकर्ते पालघर तालुक्यात १९३३-३४ -मध्ये येऊन त्यांनी आदिवासी सेवा संघ स्थापना करून आदिवासी समाजाची लढाऊ फळी तयार केली होती.

तसेच मुळचे बोर्डी असलेल्या व नंतर वसईत स्थायिक झालेल्या अण्णा साहेब वर्तक ह्यांनी तर आपल्या कुटुंबातील व्यक्तीसहीत वसईत कार्यकत्यांची फळीच उभी केली होती. तसेच भायजी राऊत, बॅ.जमनादास मेहता ,डॉ.मुंजे इ.च्या नेतृत्वाखाली देखील आंदोलने झाली होती.

त्यांनी असहकार चळवळ, मिठाचा सत्याग्रह,सविनय कायदेभंग आणि चले जाव आंदोलन इ.सारख्या देशव्यापी आंदोलनात सहभागी झाले त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे -

वाढीव कर न भरण्याबाबत आंदोलन -

वसईतील जनता निमूटपणे आपल्यावर लादलेले कर मुसलमान आणि पोर्तुगीज राजवटीत भरत होती.

कराच्या बाबतीत संशोधन करताना वसईची मोहीम ह्या बखरीत आलेल्या उल्लेखानुसार पोर्तुगीजांनी इ. 1587मध्ये वसईतील हिंदूंना जानवे वापरण्यास व घरातही लग्न समारंभ करण्यास बंदी झाली होती.त्यामुळे परमुखात जाऊन लग्न उरकून घेऊ लागले त्यामुळे बाहेर जाणाऱ्यावर 'डोईपट्टीचा कर 'बसविण्यात आला.

तसेच चर्चने सांगितलेल्या दिवशी लग्न करायचे जर जे दिवस लग्नासाठी निषिद्ध ठरवले असतील त्या दिवसात लग्न केली तर ' असर्फी दंड ' वसूल केला जाई.जर जायची ऐपत नसेल तर त्यांना तीन वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा होत असे .घरातून लग्न करू नयेत हा पूर्वीचा हुकूम असल्यामुळे हिंदू आपले लग्न संस्कार बाहेर मंडप घालून करू लागले तेव्हा ज्या नारळीच्या भाटांतून अशी लग्न होतील त्या मालकास शिक्षा केली जात असे.

1705मध्ये हिंदूच्या शेंडी वर आठ रुपयापर्यंत कर बसविण्यात आला होता.परतु त्याबद्दल कोणतेही सामूहिक चळवळ किंवा आंदोलन आढळून आले नाही.

नरेन अलेक्झांडर ह्यांनी कोकणचा इतिहास लिहिताना उत्तर कोकणात

कोकणात ब्रिटिशांनी एकूण ३६ प्रकारचे वेगवेगळे कर लादले होते. त्यामध्ये गुराढोरावरील कर ,भाजीपाल्यावर कर ,कुक्कुटपालन इ.प्रकारचे कर लावून गरिबांना लूटत होते.परतु त्याविरोधात कोणतीही चळवळ झालेली दिसून येत नाही.

वसई तालुक्यातील सर्वात पहिला ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलनाचा इतिहास १८६० पासूनचा आढळतो.शेट गोवर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली सुमारे चार हजार नागरिकांनी मामलेदार कचेरी समोर वाढीव कर न भरण्या विषयी आंदोलन केले होते. अर्थात हा प्रश्न सोडविण्यासाठी तत्कालीन ठाणे जिल्ह्याचे कलेक्टर हंटर साहेब आले होते .इ.स.१८५७ च्या उठावातील खर्च भरून काढण्यासाठी वसईतील जनतेवर कर लादले होते. कारण वसईतील पेशवा दुसरा बाजीराव यांचा दत्तक मुलगा नानासाहेब पेशवा ब्रिटिशाविरुद्ध१८५७च्या उठावात सहभागी झाला होता . त्याचा बादारायन संबंध वसईशी जोडला गेला होता.व त्या खर्चाच्या वसुलीसाठी कराच्या नोटीसा वसईत घरोघरी गेल्या होत्या .मात्र नागरिकांनी याला तीव्र विरोध दर्शविला होता. आंदोलनाच्या वेळी या नोटिसाचे कागदाचे गोळे करून हंटर साहेबांच्या अंगावर फेकण्यात आले होते. इतकेच नव्हे तर परिस्थिती नियंत्रणाच्या बाहेर जात होती हे लक्षात घेऊन हंटर साहेब सभा सोडून बोटीतून ठाण्याला परत जाण्यास निघाले असता गुडघाभर पाण्यात जाऊन बोट अडवली व कर रद्द करण्याविषयी मागणी लावून धरली होती. हंटर साहेब जेमतेम ठाण्यात गेले व दुसऱ्या दिवशी वॉरंट काढून ह्या आंदोलनात सहभागी झालेल्या अनेक लोकांना तुरुंगवास भोगाव लागला होता.

त्या आंदोलनाचा फारसा फायदा झाला नाही तरी तो आहे सामूहिक प्रयत्न होता.त्यानंतर पुढे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीवर राहणाऱ्या लोकांचा स्वतंत्र्यसंग्रमात सहभाग वाढला होता.

असहकार चळवळ.... महात्मा गांधीजीच्या काळातील सुरू झालेली सर्वात पहिली चळवळ असहकार चळवळ होती(१९२०-२१)

ह्या चळवळीला वसईतील लोकांनी उत्तम प्रतिसाद दर्शविला, स्वदेशी मालाचा स्वीकार आणि परदेशी मालावर बहिष्कार हा युक्तीवाद साध्य करण्यासाठी वसई-पालघर येथील लोकांनी ब्रिटिश कारखान्यात तयार होणारी साखर खाणे बंद केले व त्या ऐवजी गुळ वापरू लागले, शेती बागायतीमध्ये उसाची लागवड करून घरोघरी गूळ तयार

करू लागले, चहा किंवा पंचपक्वान्ने साठी साखरेऐवजी गूळ वापरू लागले. तसेच परकीय मिलमध्ये तयार होणारे कापड परिधन करू नये या प्रकारचा निश्चय करून लोक खादीचे कपडे वापरू लागले. दिवाळीला परकीय कारखान्यात बनवलेले फटाके फोडू नये असा निश्चय त्यांनी केला होता .काही लोकांनी बिछान्याचे कापड परकीय मिलमध्ये बनवलेले आहे आहे, त्यामुळे बिछाण्याचा त्याग केला. काथ्याच्या बिछान्यावर किंवा घोंगडीवर झोपू लागले. परकीय दारूच्या दुकानावर निर्बंध घातले अर्थात वसईकरामध्ये स्वदेशी बाणा जर निर्माण झाला त्याला विशेष कारण म्हणजे महात्मा गांधीं 7th may 2021रोजी वसई मध्ये आले होते त्यांनी जनतेची परिषद घेऊन लोकांना स्वदेश आणि सहकार्याचे महत्त्व पटवून दिले लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर स्वदेश आणि स्वराज्य हे त्यांचे स्वप्न साकार करण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधीजींनी टिळक स्वराज्य फंड गोळा करायला सुरुवात केली हा फंड गोळा करण्यासाठी व वसईकरांनी चांगला निधी गोळा करून दिला होता. महात्मा गांधीजींनी केलेला स्वदेश याविषयी उपदेश वसईच्या जनतेच्या नसानसात भिनला व देश स्वतंत्र करण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधीजींच्या पावलावर पाऊल टाकून येथील तत्कालीन लोक नेते अण्णासाहेब वर्तक यांच्या नेतृत्वाखाली स्वदेशी चळवळ यशस्वीपणे राबवली. स्वराज्य पक्षाची शाखा स्थापन केली त्यांच्या प्रचारासाठी देश बंधू वसईत आले होते त्यांनी वसईतील जनतेच्या मनात स्वराज्याची बीजे रोवली व त्यामुळे वसईतील जनता ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आवाज उठविण्यात सज्ज झाली

धारावाढ विरुद्ध आंदोलन.

ग्रामीण शेतकऱ्यांना सरकारी धोरणामुळे अनेक अडचणी निर्माण होत असत व सोडवण्याच्या एकच मार्ग म्हणजे अर्ज विनंत्या करायच्या. अर्ज विनंती इंग्रजी भाषेतून लिहावे लागत असे . इंग्रजी जाणणाऱ्या व्यक्तीकडून अर्ज लिहून घ्यायचं सरकारी अधिकाऱ्याकडे पाठवून त्याचे उत्तराची प्रतीक्षा करत शेतकरी बसत. तालुक्यातील प्रमुख शेतकरी इसवी सन १९२० साली संघटित झाले व तालुका शेतकरी सभेची स्थापना केली या संघटनेत प्रामुख्याने भाई जगू राऊत , सखाराम पाटील, सखाराम नाईक ,पांडुरंग जोशी,बाबू बाबाजी जाधव, श्री नारायण गणेश गाळवणकर ,गोविंद गणेश चौधरी वगैरे तालुक्यातील प्रमुख मंडळी होते .इसवी सन १९२८ साली मुंबई इलाका शाखा अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई पटेल होते.त्यांचा पाठिंबा होता. वसईतील शेतकऱ्यांनी धारावाढ विरुद्ध केलेली चळवळ महाराष्ट्रात गाजली ,सरकारी राज्याप्रमाणे दर तीस वर्षांनी रिविजन सेटलमेंट होत असते १८९५ पहिली व दुसरी रिव्हिजन सेटलमेंट १९२६ मध्ये झाली व त्यानुसार जमीनधारा दर साल दर शेकडा ३३ टक्क्याने वाढ सुचविली कायद्याप्रमाणे लोकांकडून हरकती मागविण्यात आल्या होत्या त्यामुळे गावातील पाटीला मार्फत शेतकऱ्यांच्या हरकती नोंदविण्यात आल्या त्यावर सरकारने असे उत्तर दिले की पहिल्या रिविजन च्या वेळेला असलेल्या पिकामध्ये व दुसऱ्या वेळेला दुप्पट वाढ झाली आहे हे त्यावर शेतकऱ्यांनी उत्तर दिले की की हे दुप्पट पीक घेण्यासाठी त्याला चौकट खर्च झाला आहे त्यामुळे हा कर आम्हाला डोईजड झाला आहे यातून मार्ग काढण्यासाठी वसईतील शेती समिती ने ५सप्टेंबर १९२८रोजी शेतकऱ्यांची मोठी सभा बोलवली त्या सभेमध्ये शेतकऱ्यांना आपल्या तक्रारी मानण्यास वाव देण्यात आला व या तक्रारी एका समितीमार्फत सरकारच्या पुढे देण्यात आल्या या समितीचे अध्यक्ष तत्कालीन वकील श्री प्रताप होते समितीचे कार्यवाह अण्णासाहेब वर्तक होते त्या दोघांनी जमीन महसुलाच्या बारकाईने व चिकित्सक म्हणून अभ्यास केला. रिविजन स्टेटमेंट हाताळले, जमिनीचा मिळणारे उत्पन्न त्यासाठी येणारा खर्च जमिनीच्या किमती या सगळे सविस्तर माहिती च्या आधारे सरकारला सादर करण्यासाठी त्यांनी एक मोठी फाईल तयार केली जवळजवळ पंचवीस पानाची होती त्यांनी ही कैफियत मुंबई सरकारचे शेतकरी सेक्रेटरी एम जे डब्ल्यू स्मित आयसीएस १० नोव्हेंबर १९२८ मध्ये सादर केली.

स्टेटमेंट वर सरकारकडून शेतकी खात्याची डायरेक्टर व जिल्ह्याचे कलेक्टर यांच्यामार्फत चौकशी झाली त्यानंतर २२ जानेवारी 1929रोजी शेतकी सभेचे शिष्टमंडळ गव्हर्नर साहेबाला भेटले स्टेटमेंट बद्दल मागितलेलं खुलासा गव्हर्नर साहेबांकडे सादर केला या सर्व प्रयत्नानंतर १४ फेब्रुवारी १९२९ रोजी धारा वाढी बाबत सरकारचे नकारार्थी उत्तर आले सरकारच्या या उत्तरावर वसईतील पुढारी नाराज न होता त्यांनी शेतकऱ्यांची १९२९ एप्रिल महिन्यात परिषद बोलावली या परिषदेला पुण्यातून मराठा पत्रकाचे संपादक दामोदर विश्वनाथ गोखले अध्यक्ष म्हणून बोलावले होते या परिषदेला साष्टी,पालघर,वसई तालुक्यातील हजारो शेतकरी हजर होते या परिषदेमध्ये धारावाढ रद्द करणारा ठराव सरकारला पाठवण्यात आला परंतु ब्रिटिश सरकारने याला दाद दिली नाही २५ ऑगस्ट १९२९ रोजी वसईतील होळी बाजार येथे वसई तालुक्यातील शेतकऱ्यांची सभा घेऊन परत एकदाच निवेदन सरकार पुढे सादर करण्यात आले परंतु सरकारची कोणतीही सहानुभूती मिळाली नाही इतकेच नव्हे तर जानेवारी १९३० पर्यंत शेतकऱ्याने धारा भरण्याची ताकीद देण्यात आली त्यामुळे जानेवारी महिन्यात वल्लभभाई पटेल वसईत आले आणि तालुक्यातील प्रमुख कार्यकर्त्यांबरोबर चर्चा केली वाढीव धार्याचा एक रुपया देखील कोणी भरू नये सरकारने मालमत्ता व जमिनी जप्त केल्या तर कोणी विकत घेऊ नये .धारा वसुलीबाबत सरकारला कोणीही ही मदत करू नये असे ठरले. जमीन महसूल न भरल्याबद्दल शेतकऱ्यांच्या जमिनी खालसा करण्याचे धोरण ब्रिटिश सरकारने स्वीकारले अनेक शेतकऱ्यांचे फर्निचर किंवा हाती येईल ती मालमत्ता त्या सरकारने जप्त करून विक्रीस काढली ही चळवळ फक्त वसई तालुक्यातील नव्हती. ठाणे जिल्ह्यातील साष्ठी, कल्याण, भिवंडी व मुरबाड या तालुक्यातील शेतकरी संघटित झाले होते हे सर्वांनी संघटितपणे मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर सर फेडरिक त्यांच्यासमोर आपले म्हणणे मांडले , 1931साली धान्याचे व बागायती पिकाचे भाव एकाएकी घसरू लागले होते शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती एकदम खालावली त्यामुळे१९३१ ते १९३४ पर्यंत सरकार धान्यात रुपया तीन आणेसूट मिळविली अशाप्रकारे प्रत्येक वर्षी दोन आणे तीन आणे अशी सूट मिळवून संघटनेला यश आले सामूहीक

चळवळ करण्याच्या वसई तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या हा पहिलाच प्रयत्न होता अण्णासाहेब वर्तक यांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वी झाली होती.

मीठाचा सत्याग्रह......

इसवी सन १९३० हे वर्ष भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात अत्यंत उल्लेखनीय ठरले यावर्षी महात्मा गांधी यांनी संपूर्ण देशवासियांना सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये सहभाग घेण्यासाठी साद घातली वसई ,पालघर येथील महात्मा गांधीजीच्या हाकेला प्रतिसाद दांडी यात्रेत सहभागी होऊन ब्रिटिशांनी मिठासारख्या वस्तूवर कर लावला होता या कराच्या विरोधात संपूर्ण देशभर चळवळी झाल्या महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर प्रामुख्याने गुजरात व महाराष्ट्रात मिठाचा सत्याग्रह यशस्वीरित्या पार पडला. ब्रिटिशांनी १९१९ मध्ये मिठावरील कर कायद्याने लावला त्या वेळेपासून लोकांच्या मनात असंतोष वाढला होता.

महात्मा गांधीजीने संघटनात्मक प्रतिकार वाढविण्यासाठी सामुदायिक आंदोलनाचा मोठ्या कौशल्याने उपयोग केला .मिठाचा सत्याग्रह हे पहिले त्यातील उदाहरण आहे १३मार्च १९३० रोजी महात्मा गांधीजींनी आपल्या निवडक सहकाऱ्यांना घेऊन साबरमती आश्रमातून दांडी यात्रेला सुरुवात केली साबरमती ते दांडी २३५ मैलाचे अंतर त्यांनी पायी चालून २४ दिवसात पूर्ण केले दिनांक ५ एप्रिल १९३०रोजी गांधीजी दांडी ला पोहोचले व दुसऱ्या दिवशी पहाटे साडेसहा वाजता दांडी गावातील समुद्रकिनाऱ्यावर आपल्या अनुयायांसह जाऊन मूठभर मीठ उचलले आणि मिठाच्या सत्याग्रहाला सुरुवात केली.त्यानंतर पालघर, अर्नाळा आणि वसई समुद्रकिनारी ठिकाणी मिठाचा सत्याग्रह करण्यात आला.

या घटनेमुळे भारतातील तरुणांमध्ये चैतन्याची व देशभक्तीची लाट उसळली.

गांधीजीचे सत्याग्रहाचे धोरण पुढे चालविण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात सत्याग्रह मंडळे स्थापन करण्यात आले. ठाणे जिल्ह्यात ६ एप्रिल १९३० साली मंडळ स्थापन करण्यात आले, त्या मंडळाचे नेतृत्व बॅरिस्टर जमनादास मेहता यांच्याकडे होते .ठाणे जिल्ह्यातील या मंडळाद्वारे १५ एप्रिल १९३० रोजी सत्याग्रह शिबिर उभारण्यात आले. अर्नाळा येथील मंडळाचे श्री शंकर देव आणि वांद्रेकर हे उपस्थित होते या शिबिरात ठाणे जिल्ह्यातील विविध ठिकाणातून सुमारे दीडशे लोक सहभागी झाले होते या शिबिरात महाराष्ट्रातील नाशिक खानदेश ,पुणे वगैरे जिल्ह्यातून अनेक स्वयंसेवक सहभागी झाले होते .अर्थात हे शिबिर हयासाठी आयोजित केले होते ते हेच ठरविण्यासाठी की पुढील मिठाचे सत्याग्रह कसे व कुठे करावेत तसेच त्यासाठी लागणारा निधी कसा जमा करावा ह्याविषयी विचारविनिमय करण्यात आला व त्यानुसार २३ एप्रिल १९३०रोजी अर्नाळा येथे मिठाचा पहिला सामुदायिक कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम बॅरिस्टर जमनादास मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली करण्याचे जाहीर करण्यात आले,परंतु १८ एप्रिल ला १९३० बँ.जमानादास मेहता या नेत्यांना अटक झाल्यामुळे २० एप्रिल रोजी झालेल्या मिठाचा सत्याग्रह पुण्यातील मराठा वर्तमानपत्राचे संपादक श्री बाबुराव गोखले यांच्या नेतृत्वाखाली पार पडला होता.

मिठाचा सत्याग्रह अर्नाळा समुद्रकिनाऱ्यावर झाल्यामुळे महात्मा गांधीच्या मृत्युनंतर त्यांच्या अस्थी कलश अर्नाळा समुद्रात विसर्जन करण्यात आल्या व त्यामुळे इसवी सन १९५६ साली समुद्र किनाऱ्यावर गांधी स्मारक उभारण्यात आले. प्रत्येक वर्षी २ ऑक्टोबरला गांधी जयंतीच्या दिवशी वसई तालुक्यातील काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते व अर्नाळा ग्रामपंचायती ते कार्यकर्ते एकत्र येऊन महात्मा गांधी जिल्हा श्रद्धांजली अर्पण करतात.अर्नाळा येथील मिठाचा सत्याग्रह नंतर प्रत्येक तालुक्यातील स्थानिक पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली मिठाचे सत्याग्रहाची चळवळ राबविली.

वसई येथील अर्नाळा ठिकाणी असलेली सत्याग्रह शिबिर पावसाळी चालू ठेवणे अशक्य असल्यामुळे विरारला हलविण्यात आले विरारच्या शिबिराचे नेतृत्व श्री शामराव पाटील आणि मुकुंदराव सावे यांनी केले हे दोघं महात्मा गांधीजी दांडी यात्रेत सहभागी झाले होते.

पिकेटीग चळवळ..

पिकेटीगकेटिंग चळवळ म्हणजे ज्या दुकानात ब्रिटिशांचा माल विकला जातो तो माल लोकांना घेऊ न देणे ,मिठयाच्या सत्याग्रह नंतर महात्मा गांधीजीनी पिकेटिंग सत्याग्रहास प्रोत्साहन दिले परंतु त्यावेळी वसई तालुक्यात ब्रिटिशांनी १४४ कलम लागू केले परंतु सत्याग्रहीमंडळीने या कलमाचा भंग करण्याचे ठरवले .ऑगस्ट १९३०पासून सत्याग्रहास सुरुवात केली हा सत्याग्रह मुख्यत दारू दुकानावरील पिकेटीग बाबतीत होता,त्यात भाग घेतलेले सत्याग्रही म्हणजे जे श्री देवळेकर श्री छोटे लाल श्रॉफ,श्री पुरुषोत्तम जनार्दन गाळवणतर, श्री बाबुराव दांडेकर इत्यादी लोकांनी सहभाग घेतला होता.

दारू दुकानाच्या बरोबर तालुक्यातील दारू तयार करण्यासाठी लागणारे मोहाची झाडे किंवा ताडी साठी देण्यात येणारे ताडाचे लिलाव होऊ दिले नाही, अण्णा साहेब वर्तक यांनी स्वत: लिलावामध्ये तातडीची झाडे देणे बंद केले हे सर्व सत्याग्रही मंडळीने मध्यपान बंदीसाठी किंवा जिल्ह्यातून उच्चाटन करण्यासाठी मद्यपान प्रतिबंधक मंडळ स्थापन केली . ठिकठिकाणी मिरवणुका काढून व्याख्याने देऊन लोकांचे प्रबोधन केले अशाप्रकारे सत्याग्रही चळवळी बरोबर आंदोलकांनी वसई तालुक्यातील मध्यम शेतकऱ्यांना मद्यपान यापासून परावृत्त करण्याचे मोलाचे कार्य केले .
१९३2ची सविनय कायदेभंग चळवळ... कायदेभंग चळवळीत ठाणे जिल्ह्यातून ४६ जणाला तुरुंगवास झाला होता.

१९४2चे चले जाव आंदोलन

१९४2चे आंदोलन हे गांधी युगातील अभूतपूर्व आंदोलन होते या आंदोलनाचे केंद्र मुंबई आझाद मैदान असल्यामुळे पालघर -वसईतून अनेक सत्याग्रही आंदोलनात सहभागी झाले होते .(दोन्ही तालुक्यातील हुतात्मा स्मारकात त्यांची नावे आढळतात)

9ऑगस्ट शिवाजी पार्क येथे गोळीबार झाला त्यात पालघर तालुक्यातील माहीम येथील श्री वामन देवजी तांडेल ठार झाले

10ऑगस्ट १९४२ रोजी वसई मामलेदर कचेरीवर निदर्शनाचा मोर्चा काढण्यात आला परंतु हा मोर्चा दाबण्यासाठी बेछूट गोळीबार करण्यात आला त्यात वसईतील बाळा सामंत मृत्युमुखी पडले

14ऑगस्ट १९४२रोजी पालघर आणि डहाणू तालुक्यातील चिंचणी येथे गोळीबार झाला व त्या गोळीबारात काशिनाथ हरी पागदरे (सातपाटी),गोविंद गणेश ठाकूर (नांदगाव) रामप्रसाद भीमाशंकर तिवारी(पालघर) रामचंद्र माधव चूरी (मुरबे)सुकुर गोविंद मोरे (सालवड)परशुराम गुडे (नांदगाव)
हे सर्व सत्याग्रही शहीद झाले,तसेच अनेक लोकांना कारावास भोगावा लागला,

१९४2 च्या आंदोलनात भूमिगत लढा सुद्धा घडून आला त्यामध्ये मुंबईला वीज पुरवठा खंडित करणे, वाहतूक दळणवळण थांबविणे,रेल्वे रूळ उखाडणे असे ब्रिटिश सरकारला हैरान करण्याच्या दृष्टीने भूमिगत आंदोलने करण्यात आली.

समारोप -

वसईतील-पालघर येथील स्थानिक सामान्य जनतेने मुसलमान काळात किंवा पोर्तुगीज कळत आंदोलन केल्याची पुरावे आढळत नाहीत. परंतु ब्रिटिश काळात १८५७च्या उठावानंतर वसईतील स्थानिक जनता विविध चळवळी व आंदोलनामध्ये सहभाग दर्शवू लागली. किंबहुना आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी सक्रिय झाली.

वसईत सामान्य जनतेच्या ब्रिटिशकालीन आंदोलनाचे प्रेरक म्हणून रावबहादूर पांडुरंग तरखडकर यांचे नाव घेता येईल कारण१८५८ च्या सुमारास ते ठाणे जिल्ह्याचे डेप्युटी कलेक्टर म्हणून काम करीत होते.त्यांच्या प्रार्थना समाजात सामाजिक संघटने द्वारे वसईतील अनेक लोकांना अन्याय विरुद्ध लढण्यासाठी स्फूर्ती मिळाली होती.

तर दुसरे स्फूर्तीस्थान म्हणजे अण्णा साहेब वर्तक असून वसईतून लोकल बोर्डात अवघ्या १९व्या वर्षातप्रतिनिधित्व करुन, पुढे विरार येथे १९२४साली स्थापन झालेल्या ग्रामपंचायतीवर सरपंच म्हणून कार्य करत होते.व त्याबरोबरच कार्यकर्त्यांची फळी तयार करून महात्मा गांधीजींच्या सर्व आंदोलनामध्ये वसई-पालघर तालुक्यातील स्थानिकाचा सहभाग राष्ट्रवादी चळवळीमध्ये घेतला.

अशाप्रकारे ठाणे जिल्ह्यातील पालघर बोर्डी सातपाटी चिंचणी वसई मीरा-भाईंदर इत्यादी ठिकाणी देश व्यापी स्वातंत्र्य संग्रामात झोकून घेतलेल्या व शहीद झालेल्या ज्ञात व अज्ञात स्वातंत्रविरांना विनम्र अभिवादन .

त्यांचे कार्य प्रेरणादायी आणि स्फूर्तीदायक ठरले आहे.परंतु आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या पुस्तकातील अभ्यासक्रमात ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील नेत्यांचा, नागरिकांनाचा स्वतंत्र संग्रामातील सहभाग किंवा विविध आंदोलने हयाचा उल्लेख आढळत नाही.ह्या विषयी खेद व्यक्त करते व स्वतंत्र्याच्या ह्या अमृत महोत्सवी वर्षात पाठ्यपुस्तक मंडळाने ह्याची नोंद घ्यावी ही विनंती.

संदर्भ

१.के.के.चौधरी(संपा)-महाराष्ट्र स्टेट गॅसिटिअर, ठाणे जिल्हा रिवाईस एडिशन, मुंबई १८८२
२..य.न.केळकर-वसईची मोहीम -बखर
३.बाळ-अण्णासाहेब वर्तक, व्यक्ती आणि कार्य, सोमवंशी समाज, वसई,१९५५
४.अरूणा दुभाषी - दादोबा तर्खडकर, गंधर्व वेद प्रकाशन,२००६
५.Narian Alexander -History of the konkan Asian Education services,New Delhi 1988
६. मंगेश कुलकर्णी (संपादक)- शतसांवत्सरिक उत्सव स्मृतिग्रंथ
७.दिनानाथ चुरी-अण्णासाहेब वर्तक चरित्र ग्रंथ, वसई १९५५
८. Gerson Da Cunna- Notes on history and antiquities of chole and Bassein , New Delhi 1993
९.वसई तालुका कॉग्रेस शताब्दी अंक-२२, डिसेंबर १९८५
१०.वर्तमानपत्र -प्रहार,9ऑगस्ट २०१६,पृ.१

यशवंतराव चव्हाण यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास

प्रा. राजेंद्र लक्ष्मण जाधव
सहाय्यक शिक्षक,
पेन एज्युकेशन सोसयटीचे ज्युनियर कॉलेज, पेण जिल्हा रायगड
ई-मेल : rajendraj5679@gmail.com

महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार हे समाज निर्मितीचे दुधारी शस्त्र आहे. त्यांनी शिक्षणामध्ये भाषा हा घटक महत्त्वाचा मानतात. भाषा ही सामाजिक संस्था आहे. त्यामुळे भाषेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मातृभाषा, राष्ट्रभाषा आणि ज्ञानभाषा म्हणून मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेला महत्त्व आहे. लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा झाल्यास सामान्य माणूस ज्ञानापासून वंचित राहणार नाही. हिंदी भाषेतून राष्ट्रीय एकात्मता साधली जाईल. इंग्रजी भाषा आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराची भाषा असल्याने ज्ञानाचे आणि विज्ञानाचे विपुल भांडार सर्वांसाठी खुले होईल. त्यामुळे या तिन्हीही भाषांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. असे यशवंतराव मानतात. यशवंतराव चव्हाण म्हणतात, "ज्ञानाच्या आणि विज्ञानाच्या क्षेत्रांतील मूलभूत संशोधन हाती घेण्याचा प्रयत्न ज्या भाषेत होतो तीच भाषा ज्ञानाची भाषा होऊ शकते. आज आपल्याला आपल्या भाषेचा अभिमान असतानाही एक गोष्ट मान्य करावीच लागेल. निदान मी माझ्या मनाशी ती मान्य केली आहे. ती गोष्ट म्हणजे विज्ञानाच्या क्षेत्रांत मूलभूत संशोधनाचे काम करणाऱ्या इंग्रजीसारख्या आज ज्या भाषा आहेत, त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. केवळ इंग्रजी भाषिकच इंग्रजी भाषा शिकतात असे नव्हे, तर आजच्या दुनियेमध्ये, विज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये होणाऱ्या पराक्रमांशी व प्रगतीशी ज्यांना संबंध ठेवावयाचा असतो त्यांना त्या भाषेच्या अभ्यासाची आवश्यकता वाटते. याचे कारण या क्षेत्रातील मूलभूत संशोधनाचे काम या भाषेमधून होत असते. इंग्रजीने विज्ञान क्षेत्रात मूलभूत संशोधनाचे कार्य केले आहे. त्यामुळे इंग्रजीला महत्त्व प्राप्त झाल्याचे ते सांगतात.

प्रस्तुत संशोधनासाठी यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार यांच्या अभ्यास करण्यासाठी जेष्ठ नागरीकांशी चर्चा करून माहितीचे स्पष्टीकरण केले आहे. या ठिकाणी स्थानिक पातळीवर अद्याप अस्तित्वात असलेल्या ज्या शैक्षणिक कागदपत्राचे संकलन केले आहे. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचाराचा अभ्यास करतांना सर्वेक्षण पद्धती, प्रत्यक्ष निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखती व संदर्भ संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. तसेच प्रस्तूत लेखनासाठी उपलब्ध वाङ्मयीन साधने व भौतिक पुराव्याचे मुल्यमापन करण्यात आले आहेत.

शिक्षणविषयक विचार :

शिक्षणासारख्या मूलगामी विषयावर यशवंतराव अत्यंत तळमळीने विचार व्यक्त करतात. प्रामुख्याने सोनियाचा दिवस, योजनेची गति व पूर्ति, शिक्षण संस्थातील संख्या व दर्जा, विद्यापीठांकडून अपेक्षा, ग्रामीण शिक्षणाची माझी कल्पना नवपदवीधरांकडून अपेक्षा, लोकशाही शक्तीचा प्रभावी आविष्कार, नियोजन, मनुष्यबळ व शेती, माध्यमिक शिक्षणाचे महत्त्व या भाषणातून शिक्षणविषयक विचार व्यक्त झाले आहेत.

१. शिक्षण संकल्पना -

शिक्षण म्हणजे नुसत्या इमारती नव्हेत. शिक्षणसंस्थामध्ये काम करणारी माणसे, त्यांना प्रेरणा देणारे विचार व ध्येयवाद म्हणजेच संस्था होय. ध्येयवाद व विचारांनी आपण विद्यार्थ्यांपर्यंत किती पोहोचलो त्याला शिक्षण म्हणावे. ध्येयवादाची दृष्टी जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत शिक्षणसंस्था खऱ्या अर्थाने जिवंत राहतील. माणसाचे मन शिक्षणाच्या

संस्काराने अधिक संपन्न केल्याशिवाय समाज खऱ्या अर्थाने समाज बनत नाही. सर्व सुधारणा झाल्या तरी माणसाचे मन सुसंस्कारीत असल्याशिवाय विकास होऊ शकणार नाही. म्हणून शिक्षणाविषयी त्यांनी एक साधी, सरळ व्याख्या करून ठेवली आहे. शिक्षित व्यक्तीला स्वतःच्या भोवती घडणाऱ्या गोष्टी आणि जगामध्ये घडणाऱ्या इतर गोष्टी यांची ज्यामुळे काही संगति लावता येते, त्यांचा योग्य अर्थ समजावून घेता येतो, आणि त्यांचा परिणाम आपल्या जीवनावर काय घडतो, आपल्या व्यक्तिमत्त्वावर काय घडतो हे समजावून घेता येतें आणि समजावून देता येते, त्याला मी शिक्षण मानत आलो आहे. अशी शिक्षणाविषयी माणूसकेंद्री व्याख्या त्यांनी केली आहे. माणसामध्ये जे चांगले आहे त्याला जास्तीत जास्त वाव मिळाला पाहिजे, अशा दृष्टीने आपण शिक्षणाकडे पाहावे, असे ते म्हणतात. शिक्षण ही सामाजिक गरज असली तरी ते आर्थिक विकासाचे एक मूलभूत साधन आहे. मनुष्यबळाला शिक्षणाची जोड दिल्याशिवाय समाजात नवसामर्थ्य निर्माण होणार नाही. शिक्षणाची बिजली मनुष्यबळाच्या साधनसंपत्ती जवळ येऊन जाणे काळाची गरज असल्याचे ते सांगतात. राष्ट्र विकासाच्या इतर योजनाबरोबरच शिक्षणाचा कार्यक्रम राबविणे त्यांना महत्त्वाचे वाटते. या विचारातून त्यांचा शिक्षणाकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली आहे. शिक्षण खालच्या स्तरापर्यंत परकीय भाषेतून पोहोचणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा झाली तर सर्वसामान्य माणसापर्यंत ज्ञानगंगा पोहोचू शकेल, असे त्यांचे मत होते. सामान्य माणसाला मोठे करावयाचे असेल तर त्यांच्या भाषेतूनच शिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांना वाटते. त्यामुळेच त्यांनी लोकभाषेचा आग्रह धरला होता.

ग्रामीण व शहरी शिक्षण असू शकत नाही. ग्रामीण शिक्षणाबद्दल बोलताना तसा समज होण्याची शक्यता ते बोलून दाखवितात. भोवतीच्या परिसराचा विकास करण्याचे साधन जेव्हा शिक्षण बनले तेव्हा त्यास उपयुक्त शिक्षण म्हणता येईल, असे यशवंतराव म्हणतात. शहर व खेडी यात अंतर पडत असल्याची त्यांना जाणीव होती. याचे कारण म्हणजे सुशिक्षित माणसांचे शहरी आकर्षण व आपण जेथे जन्मलो त्या 'भागाविषयी अनास्था; यातून हे अंतर पडत असल्याचे ते सांगतात. यामुळे भविष्यात भयंकर परिणाम भोगावे लागतील असे भाकीतही ते वर्तवितात. हे प्रश्न सोडविणारे 'शिक्षण' असले पाहिजे. शिक्षणातून प्रश्न निर्माण होणार असतील तर त्याचे पुनर्मूल्यांकन केले पाहिजे असे मत ते व्यक्त करतात.

२. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार भारतातील महत्त्वाचे पाऊल आहे. कारण प्राथमिक शिक्षणाच्या दर्जावरच पुढचे टप्पे अवलंबून असतात. प्राथमिक शाळा ह्या चांगल्या वातावरणात असाव्यात. शाळेतील मुलांना निदान न्याहरी द्यावी. स्वतंत्र भारताचा अर्थ त्या शाळेच्या वातावरणात प्रतीत व्हावा, अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली आहे.

माध्यमिक शिक्षणाच्या सोयी व सवलती जनसामान्यांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे, असा त्यांचा आग्रह होता. कारण माध्यमिक शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा मध्य व महत्त्वाचा टप्पा असतो. माध्यमिक शिक्षण घेतल्यानंतर बहुसंख्य विद्यार्थी विविध क्षेत्रात पदार्पण करतात. काही विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षण घेता येत नाही. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणात विविधता आणि उपयुक्तता आणणे आवश्यक आहे. माध्यमिक शिक्षण हे अर्थपूर्ण व सर्वस्पर्शी असले पाहिजे, समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील अनेकविध प्रश्नांचा त्यात विचार असला पाहिजे. या संदर्भात ते म्हणतात, थोडक्यात म्हणजे काही काळ तरी माध्यमिक शिक्षण हेच बहुसंख्य मुलांच्या जीवनातील अंतिम शिक्षण असून त्यांच्यापुरते बोलावयाचे झाल्यास हे शिक्षण म्हणजे त्यांच्या भावी जीवनाची खूपच मोठी शिदोरी ठरणार आहे. तेव्हा प्रश्न असा निर्माण होतो की, हे शिक्षण पुरे होत असताना जीवनामध्ये प्रवेश करण्यासाठी लागणारी साधनसामग्री विद्यार्थ्यांच्या पदरात पडते आहे किंवा नाही? हे सर्व पाहण्याची जबाबदारी

अर्थातच शासनावर आहे आणि पर्यायाने ती आता या माध्यमिक शिक्षणमंडळावर पडणार आहे.' 'आजही भारतातील बहुसंख्य मुले या मधल्या टप्प्यावरच शिक्षण बंद करताना दिसतात. यावरून यशवंतरावांची दूरदृष्टी लक्षात येते.

माध्यमिक शिक्षणातून एक प्रकारचा बंधूभाव तयार होऊन राष्ट्रीय एकात्मता साधली जाते. उच्च शिक्षणासाठी लागणाऱ्या लायकीची, गुणांची मंडळी तयार करण्याचे काम माध्यमिक शिक्षणाला करावी लागते. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाकडे गांभीर्याने लक्ष द्यावे; असे त्यांचे मत आहे.

३. व्यावसायिक शिक्षण

समाजाला आणि पर्यायाने राष्ट्राला स्वावलंबी बनविण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणजे व्यावसायिक शिक्षण होय. समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी तांत्रिक शिक्षण आवश्यक आहे. कारण तांत्रिक शिक्षणाशिवाय आधुनिक जगात आर्थिक विकासाच महत्त्वाचा आहे.

४. उच्च शिक्षण

उच्च शिक्षणाची द्वारे सर्वांना खुली असावीत, असे प्रतिपादन यशवंतराव करतात. महाविद्यालय आणि विद्यापीठातून विद्यार्थ्यांची गर्दी होते आहे आणि त्यामुळे उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता खालावते. अशी ओरड ऐकू येते. गुणवत्तेच्या निकषावर प्रवेश दिला तर गर्दी रोखता येईल. त्यामुळे सुशिक्षित बेकारांचा प्रश्नही सोडवता येईल. असा मुद्दाही पुढे केला जातो. वरवर पहाता हा मुद्दा योग्य वाटतो. पण सखोल विचारांती त्यामागे परंपरागत प्रस्थापित वर्गाचे हितसंबंध दडलेले दिसतात. त्यामुळे यशवंतरावांनी उच्च शिक्षणाची द्वारे सर्वांना खुली असावीत, असे धोरण राबविले. उच्च शिक्षणाची भूमिका विशद करताना ते म्हणतात, शक्य तो सर्वांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळावीच परंतु त्याहीपेक्षा समाजामध्ये पहिल्या प्रतीच्या माणसांची वाढ व्हावी, गुणी माणसांची वाढ व्हावी, ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांत पराक्रम करण्याची संधी त्यांना मिळावी हाही अर्थ त्यात अभिप्रेत आहे. त्यायोगे अशा मंडळींना वैयक्तिक पराक्रम तर करता येईलच, परंतु त्यातून देशाचेही सामर्थ्य वाढेल अशी यापाठीमागची भावना आहे. यशवंतराव उच्च शिक्षणाकडे व्यापक दृष्टिकोणातून पाहात होते. हेच सिद्ध होते.

१९ व्या विधानातून उच्च शिक्षण सर्वांसाठी खुले केल्यामुळे लोकशाहीस पोषक वातावरण निर्माण झाले, सामाजिक समानता निर्माण होण्यास मदत झाली. यासंबंधी २३ डिसेंबर, १९५९ रोजी अलिगढ विद्यापीठाचा पदवीदान समारंभप्रसंगी ते म्हणतात, आज उच्च शिक्षणाचा जो प्रसार होत आहे त्यामागे, माझ्या मतें देशांतील लोकशाहीच्या प्रसाराची प्रभावी शक्ती आहे. उच्च शिक्षणाचा लाभ जोपर्यंत फक्त मूठभर लोकांनाच मिळत होता तोपर्यंत समाजजीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत पुढे येणाऱ्यांची संख्या अगदी अल्प असे. अशा परिस्थितीत या मूठभर लोकांची बौद्धिक वाढ खुंटल्यास सर्व समाजाचीच अधोगति होण्याचा धोका निर्माण होतो. म्हणून निरक्षरता व अज्ञान यांत रूतून बसलेल्या लोकांच्या बुद्धीचा विकास घडवून आणून, आणि त्यांच्या अंगच्या सुप्त गुणांचा पुरेपूर विकास होण्यासाठी त्यांना अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देऊन गुणवत्तेवर आधारलेले नेतृत्व आपण निर्माण करू शकू. तसे झाल्यास सामाजिक, दर्जा, जात, कूळ यांसारख्या गोष्टी हळूहळू मागे पडत जातील, आणि परिणामी आपले सामाजिक जीवन अधिक निकोप व निर्मळ होईल यात वाद नाही' या उद्गारातून त्यांचा उच्च शिक्षणाकडे बघण्याचा निकोप दृष्टिकोण दिसून येतो. यामुळेच आज ग्रामीण भागात अनेक शिक्षणसंस्था निर्माण झाल्या. महाराष्ट्राची ओळख पुरोगामी म्हणून झाली. हा यशवंतरावांच्या दूरदृष्टिकोणाचाच परिणाम आहे.

ज्ञानसंक्रमण, ज्ञानसंवर्धन आणि ज्ञानविकास ही विद्यापीठीय शिक्षणाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये असल्याचे ते सांगतात. यासाठी विद्यापीठांनी समाजाभिमुख असावे. समकालीन परिस्थिती आणि भोवतीचा परिसर याचा सांगतात. यासाठी विद्यापीठांनी समाजाभिमुख असावे. समकालीन परिस्थिती आणि भोवतीचा परिसर याचा अभ्यास पदवीधरांनी करावा. प्रत्येक प्रदेशाच्या काही गरजा व प्रश्न असतात. ते उच्च शिक्षित तरुणांनी सोडवावेत. जनहितासाठी तरुणांनी झटावे.

प्रदेशाचे हितसंबंध देशाच्या हितसंबंधाशी निगडित असतात. त्यामुळे सतत देशहित समोर ठेवावे. उच्चशिक्षणातून राष्ट्रीय एकात्मता अबाधित राखण्याचा त्यांचा उदात्त विचार आपल्या लक्षात येतो.

विद्यापीठ अथवा महाविद्यालयातील गर्दी टाळण्यासाठी प्रवेश बंदी हा उपाय नसून त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था धोक्यात येईल असे त्यांना वाटते. शिक्षण संस्थेतील कार्यपद्धतीत सुधारणा घडवून आणणे, चांगले शिक्षक तयार करणे हाच त्यावरील खरा उपाय असल्याचे ते सांगतात. विद्यार्थ्यांच्या गर्दीला जमावाचे रूप प्राप्त झाले की हितसंबंधी लोक त्याचा फायदा उचलतात. अशा विद्यार्थ्यांच्यामध्ये बेफिकीर व आक्रमक वृत्ती आढळून येते व यातून बेशिस्त व गैरवर्तनाचे प्रकार घडतात. अलिगढ विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभाच्या भाषणात ते म्हणतात, 'तरुण स्त्री-पुरुषांत आज जी एक प्रकारची बेबंद वृत्ती वाढत आहे तिला तुमचे विद्यापीठ आळा घालू शकेल आणि त्याचबरोबर अहंमन्यता, वृथाभिमान व असहिष्णुता या दोषांनाही त्याला पायबंद घालता येईल. तुमच्या या विद्यापीठाचे स्वरूप असे आहे की कोणत्याही प्रकारच्या अलगडपणाच्या भावनेला येथे वाव नाही व पुढेही तो राहता कामा नये "या विधानातून उच्च शिक्षित मुस्लिम तरुणांच्या बुद्धिनिष्ठेला ते जागृत करण्याचा प्रयत्न करतात, असे लक्षात येते.

यशवंतराव हे खऱ्या अर्थाने हयातभर लोकशिक्षक होते. शैक्षणिक प्रश्नावर त्यांनी अत्यंत तळमळीने विचार व्यक्त केले आहेत. आधुनिक महाराष्ट्राचा आकृतिबंध त्यांनी तयार केला. या आकृतिबंधात शिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचे मोजमाप करताना यशवंतराव चव्हाण शैक्षणिक विचार व कार्य या लेखात डॉ. जे. एम. वाघमारे म्हणतात, वस्तुतः यशवंतरावजींचा स्वतःचा वैचारिक पिंड उदारमतवादी शिक्षणावर पोसला गेला होता. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व निटीजमधून विकसित झाले होते. साहित्य, इतिहास आणि इतर सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासातून त्यांचे वैचारिक व भावनिक जीवन फुलले होते. माणसाच्या जीवनात उदात्त मूल्यांचे बीजारोपण मानवविद्यांच्या शिक्षणाद्वारे होते. उदारमतवादी शिक्षणात एक फार मोठी संस्कारक्षमता दडलेली असते. विचारसामर्थ्याबरोबर संवेदनशीलता देण्याचे कार्यही हे शिक्षण करते यात शंका नाही.' या संस्कारक्षमतेमुळे व संवेदनशीलतेमुळे शैक्षणिक, साहित्यिक व सांस्कृतिक घडामोडींशी त्यांनी सातत्याने संपर्क ठेवला. त्या घडामोडींना योग्य दिशा व वळण देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

निष्कर्ष :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते "केवळ पदव्यांच्या मागे विद्यार्थ्यांनी धालू नये. त्यांच्या मनाचे विचारांचे अनुभवांचे व शीलाचे सामर्थ्य वाढवून आपली लोकशाही दृढमूल करावयाची आहे. ही आपली आजची मौलिक गरज आहे. हे सामर्थ्य देण्याची शक्ती फक्त शिक्षणात आहे." असे प्रतिपादन ते करतात.

१. यशवंतराव चव्हाण यांनी शिक्षण या क्षेत्राकडे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन म्हणून पहातात. बदलत्या काळानुसार शैक्षणिक परिवर्तन घडवून आणल्यास समाजपरिवर्तन गतिशील होईल. शिक्षण हे आर्थिक विकासाचे मूलभूत साधन आहे. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यास सर्वसामान्य माणसापर्यंत ते पोहोचेल. त्यामुळे ज्ञानी, मनुष्यबळ राष्ट्रविकासास हातभार लावेल, असे त्यांचे मत होते.

२. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण हे महत्त्वाचे तीन टप्पे आहेत. या शिक्षणाबरोबर शास्त्रीय शिक्षण महत्त्वाचे आहे. कारण भौतिक प्रगती ही वैज्ञानिक ज्ञानावर आहे. ३. उच्च शिक्षण सर्वांसाठी खुले असावे. ज्ञान संक्रमण, ज्ञानसंवर्धन आणि ज्ञानविकास ही विद्यापीठाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये आहेत. शिक्षण हे शेवटी राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रीय विकासाचे प्रभावी माध्यम ठरले पाहिजे. प्रगल्भ लोकशाही घडविण्यासाठी शिक्षण हे मोलाचे कार्य क डिग्री शकेल. असा ठाम विगास त्यांनी व्यक्त केला आहे.

४. यशवंतरावांनी शिक्षण या मूलभूत संकल्पनेविषयी, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण व उच्च शिक्षण यासंबंधी विचार मांडले आहेत. ब्रिटिश शिक्षणपद्धतीने नोकरीपेशाची मनोवृत्ती रूजविली

असली तरी विविध क्षेत्रात व्यक्तींनी आपली कर्तबगारी दाखविली आहे; म्हणून मराठी माणसाची बुद्धीच तशी आहे हे मानने चुकीचे आहे.

संदर्भ ग्रंथाची यादी :

१. कल्याणकर, बा. ह.,: (संपादक) युगंधर नेते यशवंतराव चव्हाण, आकांक्षा प्रकाशन, २००३, नागपूर.
२. काळे, बाबुराव, यशवंतराव चव्हाण, नारायण दत्तात्रय रेगे प्रकाशन, २०००, पुणे.
३. कुलकर्णी, जी. व्ही., (संपादक) मा. यशवंतराव चव्हाण : एक स्मरण, यशवंतराव चव्हाण शास्त्र महाविद्यालय, १९८६, कराड.
४. काळदाते, सुधाः (संपा.) भारतीय सामाजिक संरचना, पारंपारिक आणि आधुनिक, समाजशास्त्र विभाग प्रकाशन, १९९१, औरंगाबाद.
५. कुराडे, काकासाहेब आणि पवार, अण्णासाहेब, शेतकी क्रांतीच्या दिशा, नवसाहित्य प्रकाशन, प्रथमावृत्ती ८ ऑक्टोबर १९८१, बेळगाव.
६. कुलकर्णी, रंगनाथ : साहेब यशवंतराव चव्हाण (एकपात्री प्रयोग) पुरूषोत्तम प्रकाशन आणि वितरण, १९९४, मुंबई.
७. केळकर, भा. कृ., (संपादक) यशवंतराव राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, १९८५, मुंबई.

सामाजिक क्रांतीचे पर्व कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद

प्रा. रामचंद्र गायकवाड
पानसरे महाविद्यालय, अर्जापूर, ता. बिलोली, जि. नांदेड,

इतिहास निर्माण करणारी एक अभुतपूर्व घटना म्हणजे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद होय, पण इतिहासाला फक्त महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह व मनूस्मृतीचं दहन हेच परिचीत आहे. या दोन महत्वाच्या घटना कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेच्या माध्यमातूनच घडलेल्या होत्या. दोन्ही घटना कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेच्या कार्यक्रम पत्रिकेतील विषय होते. यातील पहिला विषय हा अस्पृश्य समाजाचे म्हणजेच शुद्रातिशुद्रांचे व स्त्रीयांचे माणूसपण ज्या ग्रंथाच्या निरुपणाने हिरावून घेण्यात आले होते तो ग्रंथ आम्हाला मान्य नाही म्हणून जाहिरपणे मनुस्मृतीचं दहन करणं व सार्वजनिक तळयावर जाऊन पाणी प्राशन करणे या दान घटनाची ओळख आहे. पंरतु ते कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेच्या कार्यक्रम पत्रिकेतील हे दोन विषय होते. या कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे मुळ स्वरुप व प्रेरणा काय होते या विषयी इतिहास मात्र अज्ञान आहे म्हणून ते प्रकाशात आणणे हा या लेखामागचा मुळ उद्देश आहे.

1920 ते 1930 या काळात हिदुस्थानात ज्या अभुतपूर्व क्रांतीकारक राजकीय सामाजिक आणि कामगार वर्गीय चळवळी झाल्या त्यापेक्षा कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद सामाजिक, धार्मिक व राजकीय क्षेत्रापेक्षा सर्वोतोपरी श्रेष्टच होती. कारण अस्पृश्यतेच्या ज्या क्रांतीकारक चळवळी त्या काळी हिंदुस्थानात झाल्या त्यांना द्रव्यसहाय्य, मनुष्यबळ, जनतेचे पाठबळ आणि देशव्यापी किर्तीचे व उच्चवर्णीय जातीचे पुढारी या सर्वाचा हवा तसा भरपूर पांठिबा मिळाला परंतु कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेला सहज स्वरुपात पांठिबा, सहकार्य व आर्थिक मदत मिळाले नाही. उलट सवर्ण समताव्देष्ट्यांचा विरोध होता. इतर चळवळीला जे प्रथम पुढारी मिळाले ते साक्षर व नाकाच्या शेंड्यापलिकडे त्यांची दृष्टी विस्तार पाऊ शकणार नाही, अशा कुवतीचे होते तर कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेने अस्पृश्यांच्या चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरासारखे विव्दान, जागतीक किर्तीचे नेतृत्व मिळवून दिले होते म्हणून तर या परिषदेच्या नंतर अवघ्या तीन वर्षात हिंदू धर्माच्या श्रद्धाकर्दपात हजारां वर्ष जगत आलेल्या अस्पृश्यांमध्ये सामाजिक समतेसाठी उघड बंड उभे करण्याची इच्छाशक्ती व आर्थिक बळ उत्पन्न केले होते.

कुलाबा जिल्ह्याची भुमी तशी ऐतिहासीक भुमी म्हणूनच इतिहासात गौरविली आहे. तसे कुलाबा हे ठिकाण जिल्ह्याचे म्हणून राहिलेले आहे. पण ते कायम नव्हते, कधी रायगड तर कधी अलिबाग असे बदलत आले आहे. अनेकवेळा जिल्ह्याचे ठिकाण बदलण्यात आले पण हे तिन्ही शहरे कायमपणे एकाच जिल्हात राहात आले आहेत. तसे या तिन्ही शहराला सागरी किनारा लाभल्यामुळे यांचे ऐतिहासिक महत्व सिद्ध झाले आहे. याच ऐतिहासीक जिल्ह्यात महाडची क्रांतीकारक भुमी आहे ही भुमी तशी हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या पदस्पर्शाने, वास्तव्याने पवित्र झालेली आहे. ती युद्धभुमी ठरली आहे. 16 व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तर 19 व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या कार्याची मुहूतमेढ रोवून कार्याच्या माध्यमातून आपला दिल्लीपर्यंत दरारा निर्माण केला होता. या भुमितूनच त्यांना अन्यायी, अत्याचारी, राजवटी विरुद्ध लढा देण्याचे व स्वकियांचे एतदेशीय राज्य स्थापन करण्याची प्रेरणा मिळाली होती. ती ज्या कारणामुळे मिळाली ती प्रेरणा व प्रोत्साहनपर सहकार्य यात त्यांच्यात खूपच साम्य असल्याचे दिसून येते.

जशी या दोघांची कर्मभूमी म्हणून महाडच्या (रायगड) भुमीचा उल्लेख केला जातां तसे महाराष्ट्रात जी प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली ती सुध्दा या कोकणातूनच झाली आहे. कारण या प्रबोधन चळवळीतील अनेक सुधारक, प्रबोधनासाठी लागणारे वर्तमानपत्रे या भुमिनेच दिलेले आहेत. आद्यब्राम्हण टिकाकार लोकहितवादी हे

कोकणातीलच होते. या लोकहितवादीचा प्रागतिक विचाराचा पाया सभा, यातून प्रभाकर पत्र, परमहंस सभेतून रचला गेला होता. या प्रभाकरचे महाजन हे कोकणातील पेणचे होते.1 भाऊ महाजन यांच्या प्रभाकर मध्ये लोकहितवादीच्या घणाघाती शतपत्राची क्रमवार प्रसिद्धी सन. 1848 ते 1850 या काळात झाली होती. या सर्वाच्या विचारांचा पाया समतावादी एकेश्वरवादी व ऐक्यवादी होता.2 1864 साली प्रार्थना समाज, 1883 साली म. फुले यांचा सत्यशोधक समाज निघाला. त्याची स्फुर्ती ही शतपत्रेच होती, म्हणून एका अर्थाने शतपत्राचे स्थान वर्धमान राहिले. 'हंसक्षीर' न्यायालाच पुढे सत्यशोधक समाज असे सुलभ व सोपे नाव म. फुले यांनी ठेवले होते. भारतातून इंग्रज काढता पाय घेणार हा विचार म. फुले यांच्या मनात जो आढळतो तो प्रथमतः शतपत्रात व्यक्त झाला होता. म्हणून या दोन विभूतीचं कार्य या अर्थाने महान आहे की, शतपत्रांनी भिक्षुकशाहीवर कठोर प्रहार हल्ले केले होते तर ही भिक्षूकशाहीच उखडून टाकण्याची किमया म. फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाने केलं होते.

महाड हे शहर महाबळेश्वरला उगम पावणारी सावित्री मधुसरीता (ठर्ळींशी ेष केपशू) आणि रायगडाहून येणारी गांधारी या दोन नदीच्या संगमावर वसलेले आहे. या महाड शहरात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी एक राजवाडा बांधला होता. ते महाडला आवर्जुन समुद्रस्नानासाठी येत असत. सिद्धीचा जोहर याचा मार्ग ही या महाडच्या खाडीतूनच होता.3 महाबळेश्वरकडून येणारा 'पारघाट' आणि पुणे भोरकडून येणारा बोर घाट पायथ्यापासून महाड हे 10-12 मैल अंतरावर आहे. शिवाजी महाराजांचे मावळे या परिसरातीलच होते हे विशेष होय. महाडपासून जवळच महत्वाचे चार गड होते. चांभार गड, रामगड, प्रतापगड आणि दौलतगड हे चार गड होते. ज्या दासगावला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याचे पदस्पर्श झाला त्या गावचा दोलतगड होय. त्यांच्या समोर बहुर गावाचा 'सोनगड' आहे. या चार पैकी दौलतगड, 'सोनगड' आणि 'चांभारगड' या तिन्ही गडाचे रायगडच्या दृष्टीनं विशेष महत्व आहे. कारण छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजकीय कार्यकदित सिद्धी जोहरच्या सैन्याच्या हालचाली व जहाजे आल्याची वर्दी देण्यात याच गडांची महत्वाची भुमिका राहिलेली आहे.[4]

महाड शहरांचे महत्व इ. स. पूर्व काळापासून नांदवले गेले आहे. इ. स. पूर्व 225 मध्ये महाड व्यापारासाठी प्रसिद्ध बंदर होते. इ.स.च्या पहिल्या शतकात महाडवर बुद्धधर्मीय राजा विष्णू पुलीत हा राज्य करीत होता. तो कुभांजवंशीय होता. त्यानेच गांधारपाल्यांची सुप्रसिद्ध बुद्ध लेणी कोरली असल्याचा उल्लेख एका बुद्ध लेण्यात दिसून येते.[5] हा शिलालेख ब्रम्हीलिपीत आहे. कोकण प्रांतात अनेक राजवटी होऊन गेल्या. कोकणचे राजे जे होते तेच महाडचं राज्यकर्ते होतं. अशीच तत्कालीन परिस्थिती होती. कुंभोज राजवंशानंतर क्षेत्रप, कर्दमक, सातवहान, वाकाटक, मौर्य, शिलाहार इ. राजवटीनी कोकणावर राज्य केले आहे. 13 व्या शतकात कोकणावर देवगिरीच्या यादवांचा अमंल होता. हा महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सुवर्णकाळ होता. याच काळात व्यापारीदृष्टीने महाडचे महत्व वाढले होते. यादवांचा पाडाव झाल्यानंतर महाराष्ट्रात आणि कोकणात दिल्लीच्या सुलतानाची सत्ता प्रस्तापित झाली. खिलजी व तुघलक सुलतान दिल्लीहून येथे राज्य करीत पण कोकणात त्यांचा प्रवेश फारसा होऊ शकला नाही. त्याचं कारण सी. के. पी, अस्पृश्य रखवालदार यांच परस्पर संबंध व सहकार्य हे त्याचं कारण आहे. असं इतिहास सांगतो. तुघलकानंतर एक बहामनी राज्य व दुसरं विजय नगरचं राज्यं प्रामुख्यानं कृष्णेच्या खाली दक्षिणंकडे पसरले होतं. तर बहामनी राज्य उत्तरेस म्हणजे खानदेश वऱ्हाड पर्यंत होतं. नंतरच्या काळात बहामनी राज्याच्या पाच शाखा झाल्या. त्यापैकी दोन म्हणजे विजापूरची आदिलशाही आणि अहमदनगरची निजामशाही होय. यांनी कोकण प्रांतात आपली सत्ता बऱ्याच प्रमाणात स्थिर केली होती. महाड आणि आजुबाजूचा प्रदेश आदिलशहाच्या वर्चस्वाखाली होता. महाडच्या कोर्टाचे बांधकाम आणि महाडमधील अनेक खोताजवळील सनदा या आदिलशहाच्याच हांत्या. कोकणात प्रवेश मिळविण्यापूर्वी शिवाजी महाराजांना जंजिराच्या सिध्दी जोहरचा व जावळीच्या चंद्रराव मोरे यांचा तिव्र विरोध मोडून काढावा लागत होता. हे सिध्दी जोहर व चंद्रराव मोरे दोघेही स्वतःला आदिलशहाचेच मांडलीक म्हणवीत

असत. तरीही या चंद्रराव मोरेचा शिरच्छेद करुन शिवाजी महाराजानी तळकोकणात प्रवेश केला होता. ज्या ठिकाणी समर्थ रामदासांनी दासबोध लिहीला तो ि‘शवथरघळ’ चंद्रराव मोर्याच्या वाड्या जवळच आहे. शिवाजीमहाराजांनी तळकोकणात प्रवेशकरुन राजधानी रायगडला हलविली आणि महाडच्या वैभवशाली काळाला सुरुवात झाली शिवाजी महाराजनंतर संभाजी राजे गादीवर आले. त्यांनी आपल्या वडीलाप्रमाणे हिदूधर्मीयांच्या रक्षणाचे व्रत पुढे चालवलं. पण परत महाड परिसर 1689 ते 1734 पर्यंत सिद्धी जोहरच्या ताब्यात गेला. 1734 मध्ये छत्रपती शाहूनी रायगड-महाडचा परिसर सिध्दी जोहरपासून परत घेऊन आपल्या तर्फे या परिसराची व्यवस्था पहाण्याची जबाबदारी यशवंत महादेव पोतनीस यांच्यावर सोपवली.[6] पोतनीस हे सी. के. पी होते. नंतर विठ्ठल यशवंत पोतनीस यांच्याकडे ही जबाबदारी आली होती.

शिवछत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाडचे पर्यायाने कोकण भुमीचे महत्व ओळखले होते. तसे महाड ही रायगडची बाजारपेठ होती. कारण महाड हे शहर नऊ बुरुजांच्या कोटानी वेढलेले होते. या कोटाच्या परिसरात शिवप्रभूनी अनेक इमारती बांधल्या होत्या. याच कोटाच्या परिसरात अनेक लढाया ही लढल्या गेल्या होत्या. जंजिऱ्याच्या सिध्दी जोहरचा पराभव महाराजांनी या महाडलाच केला होता. संभाजी महाराजांच्या काळात दादाजी रघुनाथ देशपांडे यांनी सिध्दीशी झुंज दिली होती ते या महाडतच. 1689 साली ‘झुल्फिकारखानने’ रायगडला वेढा दिला तेव्हा प्रथम त्याला महाडातच झुंज द्यावी लागली होती. 1734 मध्ये मराठ्यानी जंजीऱ्याच्या सिद्धीकडून महाड जिंकून घेतला. म्हणून ही भुमी नेहमीहच युद्ध भुमी झाली होती. सैनिकांचे तळ पडणे हा प्रघातच या शहरात पडला होता. चांभारगढचा पायथा हे सैन्याचे तळच म्हणून इतिहासात प्रसिध्द होते. आणि रायगड ही तर शिवप्रभुनी आपली पावसाळी राजधानीच केले होते.[7] पुणे शहर हे तसे महाराष्ट्रातील अनेक उलथापालथींचं एक महत्वाचं केंद्र होते. या पुणे शहरांशी कोकणातील पेण व महाड या दोन्ही शहरांचा सामाजिक व राजकीय दृष्टीनं पूर्वापार संबंध जोडला गेला आहे. तसेच महाडशी नातं ही पुणे शहराचे एका वेगळ्या अर्थानं जोडले जाते. महाडचे सुरेंद्र टिपणीस यांची कोकणातील क्रांतीकारक चळवळ म. फुले यांच्या आदर्शानेच घडत गेली होती. म्हणून पुण्यात जे घडले त्यांचे पडसाद नेहमीच कोकणात पडत होते. महाडातील ब्राम्हण वर्गाची मिरासदारी उखडून टाकण्याचा जो संकल्प केला गेला होता. त्याची परिणीती पुढे चवदार तळे स्वातंत्र्य संग्रामात झाली.[8] एकुणच अन्यायी प्रवृतीला ठेचून काढण्याचे बळच महाड या कोकणातील क्रांतीकारक भुमीने दिले होते.

शिवछत्रपतीनी ज्या पध्दतीने महाडचे महत्व जाणून होते त्याच पध्दतीने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरही महाडचे महत्व जाणून होते. म्हणून आपल्या सहकाऱ्याशी विचाराची अनेकवेळा खलबते करून विचारांती ‘पंढरपूर’ हे ठिकाण वर्ज्य करून ‘बोले’ ठरावाच्या कक्षेत येणारे महाड हे ठिकाण आपल्या चळवळीचे प्रारंभीचे ठिकाण निवडले होते. कारण महाड या शहरात तत्कालीन परिस्थितीतही नगराध्यक्ष असलेले सुरबा टिपणीस यांनी सी. के. बोले ठरावानुसार महाडातील सर्व सार्वजनिक पाणवठे, तळी, सावर्जनिक उपहारगृह, मंदिरे अस्पृश्यांसाठी खुली करणारा ठराव महाड नगर परिषदेत आपल्या पुढाकाराने मंजूर करुन घेतले होते. त्या ठरावाची अमलबजावणी करण्याकरीता बापूसाहेब सहस्त्रबुध्दे, अ. वि. चित्रे, दे. वि. नाईक, म. वा. जोशी, कमलांकात टिपणीस यांनी सुचवल्याप्रमाणं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही आपल्या समतेचा लढा लढण्यासाठी कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषेचे आयोजन आपल्या अध्यक्षतेखाली महाडातच केले होते.

म्हणून छत्रपती शिवाजीमहाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लढ्याच्या बाबतीत खूप साम्य असल्याचे दिसून येतं. या दोघांनाही भारतातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनी माणूस म्हणून नाकारले होते, छळले होते, माणूस म्हणून उच्चाधिकार देण्यास नाकारले होते. अशा चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध या दांघानी संघर्ष करुन कार्यकर्तृत्वाने व बुद्धीवैभवाने यशोशिखरावर पोहचू शकतो हे दाखवून दिले होते. या कामी त्यांना ज्यांची साथ मिळाली त्याबाबतीत ही

खुप साम्य आहे. या ब्राम्हण्य प्रवृत्तीच्या विरुद्ध लढण्यास ज्या ज्या गुणकर्तृत्व व्यक्तीचे सहाय्य व सहकार्य मिळालं ते सर्व कोकणातीलच होते. पावणखिंड लढणारा बाजीप्रभू देशपांडे, अनेक मुस्लीम सरदार, जसे शिवाजीमहाराजाकडं होतं. तसेच प्राणाची बाजी लावून छातीचा कोट करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना साथ देणारे सुरभा टिपणीस, बापूसाहेब सहस्त्रबुद्धे, अ. वि. चित्रे, सारखे शूरवीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडेही होते.

महाडला अस्पृश्य समाजाची एक सभा घेण्याचा विचार जानेवारी 1924 पासून चालू होता. कारण त्या काळात ब्राम्हणेतरांच्या अनेक परिषदा अनेक ठिकाणी भरत होत्या. या परिषदा भरवण्या मागचा मुख्य उद्देश अपयशाच्या गर्तेत सापडलेल्या हिंदू समाजाला नवचेतना निर्माण करुन देणे हाच होता. यापूर्वी सातारचे वकील दादासाहेब करंदीकर यांच्या उपस्थितीत कुलाबा जिल्हा परिषद महाडातच चांभार वाड्यात गोविंदराव टिपणीस यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविण्यात आली होती. याच परिषदेत वि. रा. शिंदे व गोविंदराव टिपणीस यांनी पांडूरंग चांभराच्या हातून पाणी पिले होते.9 1925 साली महाडपासून पाच मैल अंतरावर असलेल्या दासगाव गावी ग. बा. पोतदार यांच्या पुढाकाराने धर्मशाळेत वीर, गौरगाव व इतर काही गावातील लोकांची एक सभा घेऊन महाडचे मामलेदार पोलिस इन्फेक्टर यांच्या उपस्थित सी. के बोले ठरावाची अमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने क्राफर्ड विहीरीच्या व तलावाच्या पाण्याचा उपभोग घेण्याचा आपला हक्क प्रस्थापित केला होता.[10] अशा परिषदा भारताच्या इतर प्रांतात ही होत होत्या.

कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेपूर्वी अस्पृश्यता दुर करण्यासाठी सामाजिक सुधारकांनी लोटीबंदी, बेटीबंदी या मार्गाचा अवलंब केला होता. परंतु या चार मार्गाबद्दल हिंदूस्थानातील बहुसंख्य लोक अनास्था व अपेक्षा दाखवित असत व सरळ किवा आडमार्गानी विरोध करीत असत अशा सामाजिक परिस्थितीत काँग्रेस, हिंदुमहासभा, आर्यसमाज इ. संस्थाना हिंदूचे मन दुःखावून अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य हाती घेतले होते पण ते प्रचारकी थाटाचे होते. या अस्पृश्यतेचे स्वरुप तत्कालीन परिस्थितीत दक्षिण हिंदूस्थानात मद्रास, मलबार, केरळ, त्रावणकोर, वायकोम, या प्रांतात पहावयास मिळते. स्वामी विवेकानंदानी केरळ प्रांतातील अस्पृश्यतेचा किळसवाणा प्रकार पाहून तर या केरळला वेड्याचे घर म्हटले आहे.[11] वरिल प्रातांतील अस्पृश्यता माणूसकीला काळीमा फासणारी होती. या अनिष्ट प्रथेमुळे या प्रांतातील अस्पृश्यांनी ख्रिश्चन व मुसलीम धर्म स्विकारला होता. ब्राम्हण वर्चस्वामुळे हिंदू समाजाचे विघटन होत असलेले पाहून त्रावणकोर मधील सर न्यायाधिश सी. रामन पिल्ले श्री. टी. के. माधवन, केशव मेनन, माधव नायर, केल्लापत नायर, ई. एम. रामास्वामी नायकर, ब्राम्होसमाज, आर्यसमाज इ. ब्राम्हणेत्तर व ब्राम्हण समाजातील तरुणांनी अस्पृश्यता निर्मुलनाची चळवळ सरु केली होती (Acentury of social Reform In India - Swaminathan Natrajan.p-148)परंतु ही चळवळ म्हणजे आमच्या धर्मात भ्रष्टाचार करणारी आहे म्हणून यास प्रखर विरोध झाला. तेव्हा मंदीरांच्या उत्सवाच्या प्रसंगी ख्रिस्ती व मुसलमान अधिकाऱ्यांना मात्र मंदिरात नेऊन तुम्ही त्यांचा सत्कार करता तेव्हा तुमच्या धर्मात भ्रष्टाचार होत नाही मग हिंदू धर्मातील अस्पृश्य मंदिरात आले तर धर्मात भ्रष्टाचार होतो. हा तुमचा धर्म म्हणजे मोठे ढोंग आहे. असे त्यांना खडसावण्यात आले होते.

त्रावणकोर वायकोम संस्थानातिल नारायण मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीला सनातनी सवर्ण हिंदूनी जोराचा विरोध केला होता. दलितांना प्रवेश मिळावा यासाठी स्वामी श्रधानंद (आर्यसमाज) कालीकतचे मंजिरी रामय्या (अस्पृश्य-थिऑसॉफिस्ट) साधू शिवप्रसाद (मलबारचे ब्राम्हो - जात) डॉ. गोपालन (कालिकतच्या ब्राम्होसमाजाचे चिटणीस) वि. रा. शिंदे इ.नी प्रयत्न केले होते. यात इतर धर्मीय सर्व नागरीक मंदिरात जात होते पण स्वतःला हिंदू म्हणवल्या जाणऱ्या अस्पृश्यांना मात्र मज्जाव होता.[12] या सत्याग्रहात म. गांधी स्वतः पुढाकार घेतले होते. अस्पृश्यांचे पशुयोनितील जीवन पाहून ते म्हणाले होते की, When I saw with my own eys exclaimed Gandhiji on first visiting Travancore in 1925, what the state was, what a culture ruler, and a cultured. Dewan it had, this existance of unapprochability staggered and purreld me. How such a Dewan and could exist

such a state with such a sovereign, such a Dewan and such a people, Deffled me (The Epic of Travancore p. 3) परंतु असे असले तरी म. गांधीजी अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशासंबधी कधी अनुकुल तर कधी प्रतिकुल बोलत होते.[13] महाड चवदार तळे सत्याग्रहात सवर्णांनी अस्पृश्यांच्या बाजूने साक्ष दिली होती. परंतु म. गांधीजीना विनंती करूनसुद्धा त्यांनी साक्ष देण्यास नकार दिला होता. (माणूस-डिसे. 1972) त्यांच्या सहकार्या अभावी अस्पृश्यता निवारण चळवळीला यश लवकर मिळाले नाही.

गृहितक म्हणून मान्य केलं तर कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेने हे सिद्ध केले होते की, अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश मिळावा म्हणून प्रथमतः स्पृश्यांनीच प्रयत्न केले हे खरं आहे. परंतु मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीत खरे तेज ओतले ते अस्पृश्यांनीच, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या तेजस्वी कृतीतून दाखवून दिले. कारण जेव्हा स्पृश्य समाजातील सुधारकी वृतीने हे कार्य हाती घेतले तेव्हा त्यांना त्यांच्या समाजातून सहकार्य मिळाले नाही. उलट त्यांना 'तुम्हाला सत्याग्रह करून समाजात व गावात पुंढाई माजवायची असेल तर माजवा त्यांची जबाबदारी आम्हावर राहणार नाही तर अस्पृश्य लोक व अस्पृश्यांना चिथावणी देणारे मराठे, वगैरे ब्राह्मणेत्तर यांच्यावर राहील' असे ऐकविण्यात आले होते.[14] म्हणजेच आपल्या जाती धर्मातील लोकांच्याकडून उपजातीच्या लोकांवर होणाऱ्या अन्याय, शोषन, विषमतेची वागणूक याविरुद्ध आवाज उठवून काही हक्क, आधिकार, थोडा सैलपणा प्राप्त करीत असताना ते 'सर्वव्यापी' न होता आपल्यापुरतेच सीमीत होतील याची पुरेपुर काळजी घेण्याचा प्रयत्न झाला. पंरतु या कुलाबा परिषदेनी मात्र तसे न करता 'पुर्णच मोकळीक' या तत्वाने बंड पुकारले होते. कारण तसे सेनापतीच या परिषदेला मिळाले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या सार्वजनिक कार्याला तसे 1919 ला साऊथबरो कमिशनसमोर साक्षरूपाने अस्पृश्यांना हव्या असलेल्या हक्काचे मागणीपत्र देऊन सुरुवात केले होते. या ठिकाणी म. वि. रा. शिंदे यांच्याशी संघर्ष पत्थकरावा लागला होता.[15] यावेळी त्याचं वय अवघं 27 वर्षाचेच होते. यावेळी त्याची आर्थिक परिस्थिती बेताचीच होती. सयाजीराव गायकवाड यांनी कर्जफेडण्यासाठी तगादा लावला होता. तर राहीलेले शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी विलायतेला जायचं होते अशाही अवस्थेत त्यांनी मुकनायक काढले होते. त्यामुळे त्याचे 1923 मधील मुंबईचं आगमन आणि परळच्या समाजसेवासंघाच्या दाभोदर हॉलमधील इमारतीतील वास्तव्य ह्या घटना क्रांतीकारीच होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एप्रिल 1923 मध्ये विलायतेहून डी.एसस्सी, बॅरिस्ट्ररच्या पदव्या घेऊन वकिली करण्याच्या उद्दशाने आले होते. त्यांचे वास्तव्य यावेळी मुंबईतील परळ पोयबावाडी येथील सिमेंटच्या चाळीत होते. वकिली करायची म्हणजे कचेरीसाठी स्वतंत्र जागेची आवश्यकता होती. यावेळी त्यांची समाजसेवा संघाचे ना. म. जोशी यांच्याशी भेट झाली आणि त्यांच्या जागेचा प्रश्न मिटला. कारण त्यांनी समाजसेवासंघाच्या दामोदर हॉलच्या इमारतीत कचेरीसाठी व ग्रंथालयासाठी जागा उपलब्ध करून दिली होती.[16]

याच ठिकाणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी सुरबा टिपणीस, अनंतराव चित्रे, बापुसाहेब सहस्त्रबुद्धे, कमलाकर चित्रे, संरेंद्र टिपणीस यांची भेट व ओळख झाली. ओळखीचं रुपांतर अघाढ मैत्रित झाले. यावेळी 1921 ला सुरबा टिपणीसांनी महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या ब्राह्मणेत्तर चळवळीच्या लावंत स्वतःला झोकून दिलं होते. त्यामुळे त्यांची चळवळ किंजळोली. सव, दादली या गावच्या महाडच्या दहा मैल परिसरात पसरली होती. या काळात ब्राह्मणेतरांच्या अनेक परिषदा ठिकठिकाणी भरत असत. अशीच एखादी बहिष्कृतांची परिषद घ्यावी आणि त्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारांनी स्विकारावे असा विचार 'समाज सेवा संघा'च्या माध्यमातून आला. या संदर्भानं अनंत चित्रे, बापुसाहेब सहस्त्रबुद्धे यांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी जेव्हा बोलने झाले तेव्हा ते म्हणाले की, आपल्याला सभा वेगैरे काही नको! सार्वजनिक कामात आपल्याला मुळीच पडायचं नाही, आपण हायकोर्टाचे जज्ज होणार. आणि या माध्यमातून समाजासाठी काही करता आले तर आर्थिक मदत देईन (जनता खास अंक- 1923) यापेक्षा जास्त

काही माझ्यानं होणार नाही. तत्कालीन त्यांची कौटूबिक व आर्थिक परिस्थिती पहाता त्यांनी जे म्हणाले ते योग्यच असावे.17 परंतु बापूसाहेब सहस्त्रबुद्धे व अनंतराव चित्रे यांनी हायकोर्ट जज्ज होऊन विशेष ते काय साध्य करणार तुम्ही डॉक्टर? फार तर रानड्याच्या तोडीचे आणखी एक जस्टीस व्हाला! छे! डॉ. तुमच्या विव्दतेचा उपयोग तुमच्या अस्पृश्य बांधवांना माणूसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी झाला पाहीजे. असे म्हणून त्याचे मतपरिर्वतन केले. (वेगळया वाटेचा प्रवासी-25)

या सर्व मित्र मंडळीच्या आग्रहापुढे डॉ. बाबासाहेबा आंबेडकरांचे काहीही चालले नाही. त्यांना तशी अनुमती दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्विकाण्याची अनुमती देताच ती कुठे घ्यायची? या दृष्टीने जागेचा शोध सुरू असतानाच पंढरपूर विचारांती वर्ज्य करून तशी जागा रायगडच्या परिसरात मिळते का? याचा शोध घेण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविले होते. कारण रायगडावर छत्रपती श्री शिवजी महाराज यांचा राज्यभिषक 6 जून 1674 रोजी झाला होता. त्यांच्या अगोदर व नंतर गागाभट्ट या विद्वान ब्राम्हाणाने महाराजांना शुद्र म्हणून राज्यभिषेकाला विरोध केला होता. पण लाख रुपयाची दक्षिणा महाराजाकडून मिळण्याचे चिन्ह दिसताच त्यांनी महाराजांचं क्षेत्रियत्व मान्य करून त्यांचा राज्यभिषक विधी वेदोक्त पद्धतीने केलं. गागाभट्टाचा प्रतिस्पर्धी शास्त्री निश्चलपुरी या ब्राह्मणाने महाराजांना दहशत घालून निसर्ग नियमाप्रमाणे घडलेल्या घटनांना तुमचे पाप व त्या पापाचे प्रायाश्चित म्हणून पुराणोक्त पद्धतीने दुसरा राज्यभिषेक करवून दिला.[18] ब्राह्मणांनी जी स्थिती छत्रपतीची करून ठेवली होती. तशीच कायस्थांची होती, ही गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाने प्रयत्न केले. पण ती पुर्णतः नष्ट झाली नव्हती. त्या गुलामगिरीला चांगला चाप बसावा व तोही अस्पृश्यांच्या क्रांतीकारक समतेच्या चळवळीतून मराठे व तत्सम जाती यांचे डोळे उघडतील, हे साधले तर अस्पृश्यांकडे आपुलकीने पहावयास लागतील अशी जेव्हा स्थिती उत्पन्न होईल तेव्हाच समाजात, निदान महाराष्ट्रात तरी संपूर्ण सामामजिक समता प्रस्थापित करता येईल म्हणून रायगडच्या आसपास अस्पृश्यांच्या बंडाला क्षेत्र मिळाले पाहीजे असे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या सहकार्यांशी बोलताना निक्षून सांगितले होते.[19] असा विचार विनिमयाचा खल चालू असतानाच अनंतरावानी 'बोले ठरावां'च्या कक्षेत येणारी जागा महाडात असल्याचं सांगितले होते. यावेळी सुरबा टिपणीस महाड नगर परिषदेचे नगराध्यक्ष होते. आणि यांनी 5-01-1924 रोजी नगरपालिकेच्या ठराव क्र. 67 व्या टरावाने महाड शहरातील सर्व सार्वजनिक पाणवठे अस्पृश्यांना खुले केले होते.

महाड शहराची निवड करण्यामागचे अनखी एक कारण म्हणजे कोकणातील घाटमाथ्यावरील अस्पृश्यात तत्कालीन परिस्थितीत झालेली जागृती हे होय. हा प्रदेश अस्पृश्य जातीच्या दृष्टीने पहाता फारच पुढे गेलेला होता. इतर वर्गाच्या तुलनेत अस्पृश्य समाज शिक्षणात, लष्करीपेशातील भुसावत असलेली विविध पदे यात तो पुढारलेला होता. इंग्रज लोकांनी या प्रांतात पाऊल ठेवल्यापासून या प्रांतातील अस्पृश्य लोकांना लष्करातील विविध उच्चपदे भुसंविता आली व आपल्यातील शोर्य तेज बुध्दीमत्ता याची चुणूक दाखविण्याची संधी मिळाली होती. म्हणून कोकणात ही परिषद घेण्यामागचा मुख्य उद्देश हा असावा की. या प्रगत प्रांताचा इतर प्रांतातून आलेल्या आपल्या अस्पृश्य बांधवाना परिचय व्हावा, इथल्या लोकांशी संबंध प्रस्तापित व्हावेत. शिक्षण घेऊन प्रगती करता येते याची जाणीव व्हावी, हा होता. तसंच 1893 ला अस्पृश्य लोकांना लष्करात भरती होण्याची बंदी केली त्यावेळी याच कोकणातील घाटमाथ्यावरील 'अनार्य दोषपरिहारक मंडळ' या संस्थेने महादेव गोविंद रानडे यांच्या सहाय्याने सरकारकडे भरती बंदीचे आदेश मागे घ्यावंत म्हणून मागणी केली होती.[20] थोडक्यात घाटमाथ्यावरील अस्पृश्यात प्रगती कशी झाली होती याचा परिचय इतर अस्पृश्य बांधवांना करून देता यावा यासाठी ही परिषद कोकणात घेण्याचे निश्चित केले होते. एकेकाळी या अस्पृश्य सैन्याच्या जोरावरच ब्रिटिशांनी एतद्येशियांचे राज्य बुडीत काढले होते आणि या ब्रिटिशांच्या

सहकार्यानेच अस्पृश्यात परिवर्तन घडून आले होते ते इतके की संस्था संघटनाच्या माध्यामातून अस्पृश्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे कसबच त्यांच्यात आले होते.[21]

महाड हे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषेचं स्थान मुक्रर करण्यात डॉ. बाबासाहेबाची दुसरी एक दृष्टी होती. ती म्हणजे कोकणतील महारांचे एके काळी स्वतंत्र राज्य होते. त्यांना आर्यादी लोकांनी जिंकून त्यांच्यावर इतक्या शरणागतीच्या अटी लादल्या की, त्यांना बंडाला प्रवृत्त होण्यास तिळभरही वाव मिळाला नाही. गावची 'देवस्की' या देवाची पुजा या महाराकडूनच भुमिपुत्र म्हणून केली जात होती. देवदेवस्कीच्या कल्पनेचा अंमल असलेल्या या स्पृश्य व अस्पृश्य कोकणस्थावर या परिषदेच्या माध्यमातून क्रांतीच्या ठिणग्या पडतील व ती कल्पना जळून जाईल आणि प्रथम अस्पृश्य समाज धार्मिक कल्पनांच्या जाळयातून मुक्त होईल. आणि त्या अस्पृश्यांना पाहून स्पृश्य समाज आपल्या अंतर्यामातील अंधःकार नष्ट करावयास तयार होईल अशा प्रकारे स्पर्श व अस्पृश्य समाजात धार्मिक व सामाजिक प्रवृत्तीत क्रांती घडवून यावी.[22] यासाठी महाड या ठिकाणी कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद घेण्याचे निश्चित केले होते.

या महाड शहराचे महत्व या दृष्टीने आहे की, कोकणचे प्रवेशदार म्हणून ज्या कोल्हापुरचा उल्लेख केला जातो या कोल्हापुरात 1920 साली जी घटना घडली होती त्या घटनेनेच कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचं नेतृत्व निश्चित केले होते. असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. 1920 साली माणगाव येथे अस्पृश्यांची एक परिषद कोल्हापुरचे राजे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्या पुढाकाराने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजीत करण्यात आली होती. या परिषदेत त्यांचे अत्यंत प्रभावी भाषण झाले. ते भाषण एकूण राजर्षी शाहू महाराज म्हणाल की, 'आता अस्पृश्य समाजाला त्यांचे दुःख जाणणारा नेता मिळाला, त्यामुळे या समाजाचं भवितव्य उज्ज्वल आहे. यामुळे आता माझे एक काम हलके झाले आहे.'[23] यामुळे अस्पृश्योध्दारांच्या कार्याच्या मार्गात या कोल्हापुरचे व महाड (कुलाबा) या किल्लेधारी स्थानाचे खुप महत्व आहे. एक ठिकाण अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळीचे मुख्य केंद्र आहे तर दुसरे या चळवळीच्या नेतृत्व उभारणीचे उर्जा केंद्र आहे.

कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद ही खऱ्या अर्थाने सी. के. बोले ठरावाची अमलबजावणी करण्याकरीता 19-20 मार्च 1927 महाड येथे श्री वीरेश्वर थिएटर नामक झापाच्या थिएटरमध्ये आयोजित करण्यात आली होती. अस्पृश्यांतील परंपरागत आचार विचार बदलून त्यांना माणूस म्हणून प्रतिष्टेने जीवन जगण्याची प्रेरणा देणे हा या परिषदेचा हेतू होता. या हेतूला अनुसरुनच चित्रे यांच्या आवाहनानुसार चवदार तळ्यावर जाऊन परिषदेतील सत्याग्रहीनी ओजळीने पाणी पिऊन पाण्याला स्पर्श केला होता. ते पाणी पाळीव प्राण्याबरोबरच इतर प्राणी, परधर्मीय पिऊ शकत होते. पण माणसे असूनही हिंदू म्हणून अस्पृश्यांना कधीच प्राशन करता येत नव्हतं. पण या परिषदेने अस्पृश्य ही माणसे आहेत, स्पृश्यांनी त्यांना समानतेने वागवलं पाहीजे हा संदेश दिला होताच पण त्याशिवाय मेलेली ढोर ओढायची नाहीत, त्याचं मास खायचं नाहीत, गावकीची घाण उपसायची नाही, पाईन मागत हिंडायचं नाही, भाकरी मागून पोट जाळायचे नाही, स्वाभीमानाने माणसासारखे जगायचे, वागायचे, राहायचं अशी प्रतिज्ञा शेकडो मुखातुन उमटविण्याचे सामर्थ्य त्या ओंजळभर पाण्याने दिले होते.

परंतु सनातनी लोकांना हे पहावले नाही. खरे तर परिषदेला जमलेल्या सत्याग्रहींनी ग. नी. सहस्त्रबुद्धे, अनंत चित्रे, सुरेंद्रनाथ टिपणीस, शंकरभाई धारीया. तुळजाभाई सेठ मुठोलीकर बाबूराव जोशी या सवर्णांच्या समवेत अगदी शांततेत 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', 'म. गांधी', 'शिवछत्रपती शाहू महाराज', 'हरहर महादेव, शंभू पार्वती की जय, या जयघोषात चवदार तळ्यावर जाऊन चमचमत्या पाण्याला स्पर्श करून ओजळीने पाणी प्राशन केले होते. गुन्हा काहीही नव्हता. धर्मानुयायी म्हणून हक्क बजावला होता.[24] परंतु सनातन्यानी वीरेश्वरच्या देवळातील पुजारी 'बाबूराव गुरव' यांच्या चिथावणीवरुन महारांनी तळे बाटविले आता वीरेश्वर मंदिरात प्रवेश करून गावदेव बाटवणार आहेत.

असा अपप्रचार केल्यामुळे सवर्ण हिंदूनी सत्याग्रहीवर अमाणूष पणे अन्याय अत्याचार तर केलाच पण जेवण्याच्या अन्नात मातीपण कालवली होती एवढ्यावर ही त्यांचे समाधान न झाल्याने गोमुत्राने त्या तळ्याची शुध्दी करवून घेऊन अस्पृश्यांचे मनुष्यत्व नाकारले गेले हा प्रकार म्हणजे जूनी धर्मविषयक प्रवृत्ती व पुरोगामी प्रवृत्ती यांच्यातला संघर्ष होय. जुन्याला चिकटून राहून माणसांच्या माणूसकीचा हक्क हिरावून घेणारा, माणसाला माणूस न मानणारा, समतेशी पूर्णपणे विसंगत झालेला, गूलामी वृत्तीनेच माणूस जगला पाहीजे आणि आम्ही म्हणतो तसाच तो वागला पाहीजे हा विचार पिढ्यान पिढ्या ज्यांच्या मनात, आचारात, विचारात बहावला होता अशा धार्मिक वृत्तीचे लोक आणि त्यांची सनातन विचार धारा विरुद्ध नवा मानवी समतेचा विचार यांच्या मधील धर्मयुद्ध होते. इथुन पुढे जे घडत गेले ते धर्मसंगरच ठरले होते. ज्या ग्रंथात अस्पृश्यांचे माणूस असण्याचे हक्क नाकारले होते त्या ग्रंथाच्या शिकवणीतून तळ्याचे शुधीकरण झाले होते त्या ग्रंथाची होळी करण्याकरीता 25-26 डिसें. 1927 ला दुसऱ्यादा या कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे आयोजन करुन ग.नि.सहस्त्रबुध्दे यांच्या हस्ते त्या मनुस्मृतीचे दहन करण्यात आले.[25] नंतर हे चवदार तळे प्रकरण खाजगी की सार्वजनिक हे ठविण्यासाठी रायगडच्या सब्बजज कोर्टात खटला दाखल करुन त्यात अडथळा आणण्यात आला. गंगाधर खेर, पालेय शास्त्री, डॉ. नारायण दामोदर सावरकर, भास्कर जाधव या सर्वांनी कोर्टात अस्पृश्यांच्या वतीने साक्ष दिली. परंतु विनंती करून सुध्दा म गाधी मात्र यात साक्ष देण्यास नकार दिला होता. (माणूस डिसें. 1972) शेवटी कोर्टानेही हिंदू धर्माचे अविभाज्य घटक म्हणून नव्हे तर सार्वजनिक तळे म्हणून हक्क मान्य केले होते.[26] सत्याग्रहाचा जसा शेवट झाला होता तसाच गुरुवाय पूरच्या मंदिर सत्याग्रहाचाही वायकोमच्या दुःखपर्यावसनात शेवट झाला होता. परंतु तसे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे झाले नव्हते. अस्पृश्यांचे हक्क धर्मानी मान्य केले नाहीत. पण 'सार्वजनिक' म्हणून ते सब्ब जज्ज कोर्टाने मान्य केले होते, धर्माचे अविभाज्य घटक म्हणून नव्हे!

ही परिषद सामाजिकदृष्ट्या रोमहर्षक आणि क्रांतीकारी घटना होती. या परिषदेतील ओजंळभर पाण्याने व मनुस्मृती दहन या घटनेने महाराष्ट्रातील विचारवंत, पत्रकार, वृतपत्रं, समाजसुधारक, परंपरापुजक सामाजिक व राजकीय कार्यकते खडबडून जागे झाले होते. म्हणून भालाकार, कुलाबा समाचार, चांबूकस्वार, केसरी, ज्ञानप्रकाश इ. विरुद्ध बहिष्कृत भारत व मुकनायक यांच्यात प्रचार युद्ध रंगले होते. एकुणच महाड क्रांतीने बहिष्कृत भारताला बळ दिले होते. मानवी स्वातंत्र्याच्या इतिहासातील ही घटना क्रांतीकारकच होत. ही परिषद अस्पृश्यांची होती परंतु ती यशस्वी करण्यासाठी तनमनधनानं सहकार्य करण्याचे धारिष्ट्ये तत्कालीन परिस्थितीत काही बिनीचे सरदार पुढे येऊन दाखवलं होते. प्राणाची बाजी लावुन अस्पृश्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी जीवाचं पाणी केले होते. ज्यात प्रामुख्याने श्री पु. प्र. उर्फ बाबुराव जोशी, चितांमन देशपांडे, दगडुशेठ भिलारे, खोडके वकिल, द.ग.साळुंके, भिकोबा मालुसरे, गडकरी वकील, विनायकराव पोतनीस हे सर्व सुरेंद्रनाथ टिपणीसाचे साथी[27] महाडात चवदार तळे सत्याग्रहात तनमनधनाने उतरले होते. दुसरी परिषद यशस्वी करण्यासाठी ज्यांनी आपले जीवच संकटात टाकले होते. ते फत्तेखान देशमुख, मुठोलीकर, मडके बुवा, नाना पत्की, कमलाकर टिपणीस, अ. वि. चित्रे, ग.नि. सहस्त्रबुद्धे, पा. रा. देशपांडे, पालेयशास्त्री, गोविंद टिपणीस, म.ना. जोशी, देवराव नाईक, बापूजी कवळी, म. वा. दोंदे, पु. गो. काणेकर ही सर्व मंडळी समाज सेवा संघाच्या माध्यमातुन एकत्र आली होती. भाईसेठ वडके, चितोबा देशपांडे, शंकर सेठ धारीया, तुळजाराम मिठाशेठ, शांताराम पोतनीस ही सारीच मंडळी परिषद यशस्वी करण्यासाठी झटत होती. ही सर्व जन्माने उच्चवर्णीय स्पृश्य मंडळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व स्विकारुन अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी झगडत होती. ही माणसं आपली जात, धर्म, संस्कृती, अहंकार बाजूला ठेऊन मनाने एकजीव होऊन जवळ आली होती ती इतकी की, त्यात कोणताही बाका प्रसंग आला तरी ती माणसं एकमेकापासून दुर गेली नाहीत. ग. नि. सहस्त्रबुद्धे सारख्या माणसांने प्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सोबत गंगगाधर सवादकर यांच्या आग्रहाखातर रबराच्या आमटीचे[28]

जेवण घेतले पण साथ तर सोडली नाही. उलट हिंदू समाजाजील स्त्रिया आणि अतिशुद्र लोक यांच्या सर्वांगिण प्रगतीच्या बीजाचे संपूर्ण निदलिन करणऱ्या आणि ब्राह्मण जातीचे भरमसाठ स्तोम माजवणाऱ्या या मनुस्मृती ग्रंथाला जाळण्याचे कार्य ग. नि. सहस्त्रबुद्धे यांनीच केले होते.[29] ज्या केशवसुतानी, 'ब्राह्मण नाही, हिंदू नाही, न मी एक पंथाचा' हे तत्व ज्या ताकदीने मांडले ते तत्व उराशी बाळगून, 'जुने जाऊ द्या मरणा लागूनी जाळून किंवा पुरुण टाका' हा विचार मनात कोरुन परिवर्तनवादी विचाराची कास धरुन, जाती-धर्माच्या पलिकडे जाऊन मानवतावादी विचाराची पेरणी करणारे सुरेंद्र टिपणीस सारखी माणसं महाडात होती. सुरबा नानानी सनातन्यांचा हल्ला सहन केला. आपले घर अस्पृश्यांसाठी खुले केले. माणसाला माणूसपण प्राप्त करुन देण्यासाठी त्यांनी आपले सर्वस्व त्याग केले. हे करत असताना त्यांनी तीळभरही हटले नाहीत. परिषदेसाठी जागा देण्यास कुणीच तयार नसताना गुजर ब्राह्मणाच्या कसल्याही दबावाला बळी न पडता आपली जमीन उपलब्ध करुन देणारे फत्तेखान देशमुख मुठोलीकर महाडात होते. यांनी 'दिलेले वचन मी कधी ही मांडणार नाही'[30] असे छातीठोकपणे सांगितले. ही सर्व मंडळी जीवाचं रान करुन परिषद यशस्वी करण्यासाठी सर्वोतोपरी स्वतःला त्यात झोकूण दिले होते. म्हणून तर श्रीयुक्त वामनराव पत्की व कमलाकर टिपणीस यांचा त्यांनी केलेल्या अतुल्य कामगिरी बद्दल सत्याग्रह कमिटीतर्फे दोन सोन्याच्या अंगठ्या देऊन सत्कार करण्यात आला. चवदार तळ्यावर जाण्यास जोपर्यंत अस्पृश्यांना परवानगी मिळणार नाही तोपर्यंत मी ही तळ्यावर पाणी पिणार नाही असे म्हणणारे शांताराम पोतनीस या परिषदेत सहभागी झाले होते. चवदार तळे खाजगी की सार्वजनिक असा निर्णय कोर्टाच्या माध्यमातून यायचा होता. त्या संदर्भात कोर्टात या चवदार तळ्याच्या संदर्भात महत्वाची साक्ष, निवेदन करुन चवदार तळे हे सावर्जनिक आहे असा निर्णय देण्यासाठी महत्वाची मदत, साक्षी पुरावे सादर करणारे पालेय शास्त्री, पा. रा. देशपांडे हे महाडातीलच होते. (झुंबरलाल कांबळे 38,44) 'खुळ लागलय तुम्हाला हे पाणी पवित्र झालय, परमात्म्याने जिथे भेट दिली ते पाणी अपवित्र? तुम्ही सुद्धा या शुचिर्भूत व्हाल. पण लक्षात ठेवा या पाण्याला तरणोपाय नाही. आज ना उदया हे पाणी प्राशन करावेच लागेल' असे म्हणणारे समाज सेवा संघाचे बाबूराव जोशी महाडातच होते.[32] हे सर्वजन प्रागतिक आगरकरी विचारांनी भारावलेले होते. नव्हे स्वराज्य मिळाल्यानंतर लोकांच्या आचार विचारात व आमुलाग्र बदल होणार नसेल तर त्या स्वराज्याला अर्थ नाही.[33] हा आगरकरी विचार आणि शतकानुशतके ज्ञानाला, सत्तेला व संपत्तीला पारखे झालेल्या शुद्रातिशुद्राना स्वराज्यात सत्तेचा वाटा मिळणार नसेल तर स्वराज्य म्हणजे उच्चवर्णीयांची गुलामगीरी पत्करणे होय. हा म. फुले यांचा विचार आत्मसात करणारे व्यक्ती स्वातंत्र्यपूर्व काळात महाडात होते. त्यांनी जात, धर्म, वर्ण श्रेष्टत्व बाजूला ठेऊन स्वतःला या चळवळीत झोकून दिले होते.

म्हणून महाडची परिषद ही साधीसुधी परिषद नव्हती तर माणसांना माणूसपण प्राप्त करून देणारी होती. ज्या भारतवर्षात अस्पृश्यांची माणूसकी हिरावून घेतली होती. ती माणूसकी प्राप्त करून देण्यासाठी या परिषेदेचे आयोजन करण्यात आले होते. इतिहासात घडणारी अशी घटना ही पहिलीच होती. अस्पृश्यांना आपली अपवित्रता व तो आपल्या वरील अस्पृश्यतेचा कलंक घालावयास लावणारी क्रांतीकारी घटना तर होतीच पण त्याच बरोबर, इतराप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत हे सिध्द करुन दाखविण्यासाठी समतेची मुहूर्तमेढ रावण्यासाठी ही परिषद बोलावण्यात आली होती.34 या परिषदेचे महत्व विषद करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, 'ही परिषद अपूर्व आहे. यासाठी की 5 मे 1789 रोजी फ्रान्समधील व्हर्साय या ठिकाणी अशीच एक परिषद भरली होती. या सभेने ही सर्व मानसे जन्मातः समान दर्जाची आहेत. व ती मरेपर्यंत समान दर्जाची राहतील असे जाहीर केले होते.' कुलाबा जिल्हा परिषद ही याच धर्माची विचारधारा पेरणारी होती.[35]

महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रहात ज्या ज्या बंडखोरांनी मानवी हक्क बजावणे हे एक पवित्र कृत्य मानले त्या सर्वांनी समाजप्रवाह विरुद्ध, समाजमताविरुध्द जीवनसत्याची जान दिली होती. माणूस मग तो कोनत्याही जाती,

धर्माचा असो त्याला जीवन हे असतेच म्हणून ज्या पाण्यालाच जीवन म्हणतात ते पाणी पिणे हा मानवी धर्म आहे. या निमिताने सर्व बंडखोर त्या धर्माला दि. 20-03-1927 रोजी जागले होते. माणूस हेच अखेर एकमेव सत्य आहे. याचाच आग्रह यावेळी धरला होता. 'माणसा रे माणसा कधी होशील रे माणूस' म्हणणाऱ्या बहिणाबाईच्या कवितेतील माणूस वरील रोजी जीवन सत्याचा आग्रह धरुन उभा टाकला होता.

महाडची कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याची मुहूर्तमेढ होती. या परिषदेच्या माध्यामातून त्यांनी या देशात धर्मसंगर उभा केला होताच पण त्याच बरोबर ही परिषद अस्पृश्य समाजाच्या संदर्भाने उच्चवर्णीय समाजास व तत्कालीन प्रशासनास आत्मपरिक्षण करावयास लावणारी होती. या परिषदेत प्रथमतः हिंदू धर्मीय आड येऊन अस्पृश्यांचे माणूसपण नाकारले तर दुसऱ्यादा प्रशासन चवदार तळे खाजगी म्हणून आड आले. तेव्हा याचा साक्षमोक्ष लावण्यासाठी न्यायालयीन लढाई जिंकूण माणूसपण सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला पण सावर्जनिक म्हणून तो प्रश्न निकाली काढण्याचा प्रयत्न झाला. हिंदू धर्माचे अविभाज्य घटक म्हणून नव्हे. पण एवढे मात्र खरे की या परिषदेमुळे अस्पृश्यांचा प्रश्न प्रथमतःच खुल्या व्यासपीठावरुन ऐरणीवर आला होता. या परिषदेने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व पुढे आलेच पण त्याच बरोबर या नेतृत्वाला पुढे काम करण्यासाठी काळाराम मंदिर प्रदेश, घटना समिती, पुणे करार असे नविन क्षेत्र प्राप्त करुन दिले. ज्यातून अस्पृश्यांच्या प्रश्न मार्गी लागला याची यशश्री ही या कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेतूनच झाली होती.

या सर्वाचा परिणाम म्हणून की काय 19-03-1940 रोजी महाड नगर परिषदेने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराचा मानपत्र देऊन स्वागत करण्यात आलं. या मानपत्रात म्हटले होते की, 'आमच्या या महाड शहरात आपल्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य जनतेने चवदार तळ्यात ओंजळीने पाणी पिऊन आपला नागरीक समानतेचा जन्मसिद्ध हक्क प्रस्तापित केला हे आमच्या दृष्टीने भुषनावह आहे.' तर या पत्राला उत्तर देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, 'गेल्या पंधरा वर्षात मी जे सार्वजनिक कार्य करीत आहे त्याचा उगम या महाडातच झाला आहे. येथेच मला स्फुर्ती मिळाली व याच शहरात माझ्या कार्याला सहकारी मिळाले. ते मिळाले नसते तर माझे कार्य यशस्वी झाले नसते.[36] महाड शहराने त्यांना स्पृश्य समाजाचे जिद्दीचे व लढवय्ये असे सहकारी दिले होते.

महाडचे चवदार तळे मुक्ती संग्राम म्हणजे अस्पृश्यतेच्या भयानक अग्निदिव्यातून जाण्याचा एक मार्गच होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या मुक्तीसंग्रामात खडतर तपश्चर्या करून त्यांनी स्वतःचं व्यक्तीमहत्व घडविले होते. या आगिदिव्यातून जाताना त्यांना बहिष्कृत भारतातून भालाकाराशी निकराची झुंज द्यावी लागली होती. बहिष्कृत भारताच्या 'आजकालचे प्रश्न' व 'अग्रलेख' या सदरातून भालाकारांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाची उत्तरे दिली होतीच पण त्याच बरोबर आपल्या समाजाला चार शब्द सांगण्यास विसरले नाहीत. याच बहिष्कृत भारतातून त्यांनी महाड येथील धर्मसंगर व वरिष्ट हिंदूची, इंग्रज सरकारची, अस्पृश्य वर्गाची जबाबदारी अशी लेखमाला लिहून प्रत्येकाला आपापल्या आचारणाची जाणीव या माध्यमातून करून दिली होती.[37] ही लेखमाला म्हणजे त्या त्या वर्गाला आत्मपरिक्षण करावयास लावणारी होती. अस्पृश्य वर्गाना उपदेश करताना ते म्हणतात की, 'सोन्याला जसे ते अग्नीच्या भट्टीत घालतात नंतर ते सोने स्वतःला लावून सुलावून स्वतःचं 'सोनेपण' सिद्ध करीत असते तसे अस्पृश्यांनी पण स्वतःला सिद्ध केले पाहिजे.' खास 'नवयुग' च्या अंकात लिहिलेल्या लेखात ते अस्पृश्यासाठी संदेश देताना 'होमर' या ग्रीक महाकवीची ग्रीक पुरानातील 'डिमेटर' देवतेची कथा सागताना अस्पृश्यांना माणूस म्हणून जगायचे असेल तर त्यांनी तशाच अग्निदिव्यातून जायला हवे. महाडचा मुक्ती संग्राम हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासाठी एक खडतर मार्गच होता. ते या मार्गानी जात असताना त्यांचे मन व पाय सक्तबबाळ झाले पण त्यांनी हा मार्ग कधीच सोडला नाही.[38]

बहिष्कृत हितकारणी सभे तर्फे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे अधिवेशन 19 व 20 मार्च आणि 25 व 26 डिसे. 1927 रोजी संपन्न झाले. पण ज्यासाठी ते भरविले गेले होते तो उद्देश सफल झाला नाही. तो 1932 ला कोर्टाच्या निर्णयांनी सार्वजनिक म्हणून निकालात काढण्यात आला. ही परिषद ज्यांनी मानवी मुक्तीच्या लढयात सर्वस्वी स्वतःला झोकून दिले होते. त्यांच्या कर्तव्याची परतफेड कशी करावी हे सांगते. कारण त्यास एक इतिहास आहे. तो म्हणजे 1733 पासून पेशवं पंतप्रधान म्हणून राज्याचा कारभार पहात होते. पण रायगड आणि त्याचा परिसर (102 गावाचा) शाहूराजातर्फे प्रथम यशवंत महादेव पोतनीस व नंतर विठ्ठल यशवंत पोतनीस यांच्या अखत्यारीखाली राहिला. शाहू महाराजांनी मृत्यूसमयी छत्रपतींचं सर्व अधिकार पेशव्यांना दिले मात्र यशवंत पोतनीस स्वतंत्रच राहिले. महाड परिसाचे हिशोब त्यांनी पेशव्यांना कधीच दिले नाहीत. 1970-71 साली पेशव्यांच्या ही गोष्ट ध्यानी येताच माधवराव पेशव्यानी हिशोब सादर करण्याचे आदेश दिले ते यशवंत पोतनीसांनी जुमानले नाहीत. त्यातून लढाई उद्भवली. 18-11-1772 रोजी माधवराव पेशवे जाताच पेशव्यातर्फे अप्पाजी हरी यास सैन्य देऊन यशवंत पोतनीसावर चढाई करण्यासाठी पाठविण्यात आलं. पोतनीस कारखानीसातर्फे लढाईची सुत्रे मामलेदार खंडेराच मोरेश्वर यांच्या हाती होते. रायगडच्या संरक्षणाची जबाबदारी तुळशी शेंडगा रायनाक महार (रायबा जानला गायकवाड) यांचेवर सोपविली होती. किल्ला पडला तेव्हा स्वामीनीष्ट रायनाक यशवंत पांतनीसाचे निशान खांद्यावर घेऊन विरोध मोडीत काढीत पुणे जिल्ह्यातील उरवडे गावी यशवंत पांतनिसाकडे दाखल झाला. खांद्यावरील निशान धन्याच्या स्वाधीन केलं. पाठलाग सुरुच होता. अखेर तुळशी शेंडगा रायनाक महार दोघेही पेशव्यांच्या हाती सापडले. टकमक टोकावरुन रायनाकचा शेवट झाला. तर तुळशी शेंडगा याला चुना घालून मारले.

यशवंत पोतनीस सी. के. पी., रायनाक अस्पृश्य, पण स्वामीनिष्ट, अशा दोन जमाती इतिहासकाळात एकत्र आल्या. हे एकत्रीकरण कायम टिकले. रायनाक महाराकडून रायगडचे संरक्षण केले जाते. ही भावना किती तरी काळ पुणे परिसारात टिकून होती. या रायनाकाचा सोन्याचा टाक कारखानीस घराण्यात वर्षानुवर्ष पुजला जात होता. पुढे या रायनाक महार याच्यां ऋणाची उतराई म्हणूनच की काय सी. के.पी समाजानी महाडच्या धर्मसंगरात उडी मारुन अस्पृश्यांना माणूस पण प्राप्त करुन देण्याऱ्या दिर्घ लढ्यात स्वतःला झाकून दिलं. म्हणून ज्या महाडच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात ज्या चित्र्यांचा, पोतनीसाचा व 'विरेश्वर' मंदिराचा जो संदर्भ येतो तो एक प्रकारे ऐतिहासीक आहे. या ऐतिहासीक कारांनीच पुन्हा 1927 साली महाडातच इमिहास घडविला. या इतिहासातही विरेश्वर, चित्रे, पोतनीस हे अपघातानं आलं नाहीत तर ती एक इतिहासाची पुनरावृत्तीच आहे.

कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेपासूनच सुरू झालेली अस्पृश्योन्नतीची चळचळ पुढे आंबेडकरी चळवळ म्हणून ओळखली जाते. या चळवळीनी उपेक्षीत वंचित शोषितांना माणूस म्हणून सत्ता, प्रतिष्टा, सन्मान, समानता मिळवून दिली. काळाच्या कसोटीवर दबलेल्यांचा आवाज झाली पण सत्तेच्या राजकारणात या चळवळीच्या स्वंयघोषीत मक्तेदारांनी समाजाची दलाली करणे सुरू केले. ज्यांच्यामुळे आपणास सन्मानाचे जिने प्राप्त झाले तेच जिने सत्तेपुढं कवडीमोल भावात विकण्यास तयार झाले. ज्या समाजाला सहजरित्या मिळालेला असा क्रांतीकारी ऐतिहासिक वारसा जपता येत नाही, फक्त इतिहासाचे गौरविकरण त्यांच्याकडून होत रहाते तो समाज वर्तमानात लाचारी पत्थकरत भविष्यकालीन जीनवात अधःकारमय होतो. हे वर्तमान कालीन आंबेडकरी चळवळीचे वास्तव निरीक्षण या लेखाच्या माध्यमातून नोंदवावेसे वाटते.

संदर्भ व टिपा

1. पोतदार डॉ. माधव, चवदार तळे एक मुक्तीचिंतन, अनुबंध प्रकाशन पुणे 43 द्वितीय आवृत्ती 1 मे 2007. पृ. 68.
2. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 69.

3. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 13.
4. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 17.
5. कांबळे झुंबरला- महाडचा मुक्तीसंग्राम आणि नासाहेब टिपणीस, सुगावा प्रकाशन, पुणे 30, प्रथम आवृत्ती 14 एप्रिल 2004- पृ. 75.
6. कांबळे झुंबरलाल, उक्त-पृ. 77.
7. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 17.
8. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 70.
9. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 93.
10. मोरे आर. बी. महाडच्या दोन ऐतिहासिक परिषदा, त्रिरत्न प्रकाशन नागपूर 1981.
11. मोरे आर. बी. उक्त.
12. खेरमोडे चां. भ. डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे 30, खंड-3 तृतीय आवृत्ती ऑग. 2003- पृ. 11.
13. शिंदे वि. रा. माझ्या आठवणी व अनुभव भाग 1,2,3 श्रीलेखन वाचन भांडार, पुणे 2,- पृ. 357.
14. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 14.
15. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 15.
16. फडके डॉ. भालचंद्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे द्वितीय आवृत्ती 2004, पृ. 53.
17. चित्र श. अ. वेगळ्या वाटेचा प्रवासी, अक्षर प्रकाशन, दादर मुंबई, प्रथम आवृत्ती, मे 1994- पृ. 25.
18. फडके डॉ. भालचंद्र उक्त - पृ. 39, 40.
19. आंबेडकर डॉ. भिमराव आंबेडकर (अनु. खैरमोडे चां. भ.) शुद्र पूर्वी कोन होते? क्षितिज पब्लिकेशन, नागपूर तृतीय आवृत्ती 201, - पृ. 254-257.
20. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 20.
21. कांबळे झुबरलाल, उक्त - पृ. 17.
22. कांबळे झुबरलाल, उक्त - पृ. 18.
23. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 23.
24. डॉ. जयसिंगराव पवार- राजषी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर, द्वितीय आवृ्त्ती जून 2007- पृ. 549, 550.
25. फडके डॉ. भालचंद्र उक्त - पृ. 80.
26. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 195.
27. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 263.
28. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 107.
29. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 194.
30. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 154.
31. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 184.
32. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 151.
33. फडके डॉ. भालचंद्र उक्त - पृ. 56.
34. कांबळे झुबरलाल, उक्त - पृ. 48.

35. खैरमोडे चां. भ. उक्त - पृ. 159-160.
36. पोतदार डॉ. माधव उक्त - पृ. 64.
37. मुन वसंत (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत व मुकनायक, शिक्षण विभाग- महाराष्ट्र शासन मुंबई-32 नोव्हेंबर 1990. पृ. 25, 34.
38. खैरमोडे चां. भ. उक्त. पृ. 90-91.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

कोकणातील कणकवली तालुक्यातील ग्रंथालये : एक आढावा

विजय मनोहर परब
ग्रंथपाल , कणकवली कॉलेज,
कणकवली

सारांश :

कोकण हा जसा त्याच्या नैसर्गिक विविधतेने समृद्ध आहे. तसेच कोकणाने शैक्षणिक क्षेत्रात ही प्रगती केली आहे. समाजातील सर्व वर्गात शिक्षणा चे महत्व लोकाना कळू लागले आहे आणि याचे उत्तम उदा. म्हणजे कोकणातील , कणकवली तालुक्यातील ग्रंथलयांचे जाळे . ही ग्रंथालये ग्रंथसंपदेने समृद्ध आहेत आणि वाचकांच्या सेवेसाठी सदैव तत्पर आहेत.

शिर्षक : - कोकणातील कणकवली तालुक्यातील ग्रंथालये: एक आढावा

प्रस्तावना :-

‘ बहू असोत सुंदर संपन्न की महान प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ‘ आपला महाराष्ट्र देश विविधतेने नटलेला आहे . या महाराष्ट्र देशात भाषा, प्रांत, संस्कृती यामध्ये विविधता आढळते . महाराष्ट्रातील प्रत्येक प्रांतांचे स्वतःचे असे वैशिष्ट आहे. कोकण म्हटले की गडकिल्ले, धार्मिक स्थळे, सागरी किनारे आणि थंड हवेची ठिकाणे पर्यटकांना नेहमीच साद घालतात. भारत देशाला जी थोर नररत्ने आहेत , जसे लोकमान्य बाल गंगाधर टिळक , सावरकर इ . आपल्या कोकणतीलच . कोकणाने शैक्षणिक क्षेत्रात ही प्रगती केली आहे. कोकणात आजमितीस शैक्षणिक संस्थांचे आणि ग्रंथालयांचे जाळे सगळीकडे पसरले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात कोकणातील ग्रंथालया चा आढावा घेतला आहे. यात समावेश केलेली ग्रंथालये ही कणकवली तालुक्यातील जु ग्रंथालये आहेत. वेळ आणि शब्द यांच्या मर्यादेमुळे त्यांचा आढावा थोडक्यात घेतला आहे. ज्याना कणकवली तालुक्यातील ग्रंथालयांची माहिती हवी असेल तर हा शोध निबंध उपयोगी ठरेल .

कोकणा चे भौगोलिक आणि ऐतिहासिक महत्व :-

कोकण, ज्याला अपरंता देखील म्हणतात, किंवा कोकणचा उल्लेख 'अपरान्ह' असाही होतो . हा पश्चिम भारताचा किनारी मैदान आहे, जो अरबी समुद्र (पश्चिम) आणि पश्चिम घाट (पूर्व) दरम्यान आहे. महाराष्ट्रातील सहा प्रशासकीय विभागापैकी कोकण हा एक विभाग आहे. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेकडून अरबी समुद्राला समांतर दक्षिण-उत्तर पसरलेल्या लांब व चिंचोळ्या किनारपट्टीला 'कोकण किनारपट्टी', असे म्हणतात.

सिंधुदुर्ग जिल्हा : स्थापना नोव्हेंबर २५, इ.स. १६६४ छत्रपती शिवाजी महाराजा नी बांधलेल्या आरमारी जलदुर्ग सिंधुदुर्गाच्या नावामुळे या जिल्ह्यास सिंधुदुर्ग हे नाव प्राप्त झाले कोकणातील सर्वांत तळाचा जिल्हा म्हणजे सिंधुदुर्ग. तळकोकण म्हणून जो महाराष्ट्राला परिचित आहे तो हाच परिसर. राज्यातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत सिंधुदुर्गाची लोकसंख्या कमी आहे.

कणकवली हा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातला एक तालुका आहे. तालुक्यातील गावे १०५ गावे आहेत . कणकवलीत तालुक्याचे मुख्यालय आणि भालचंद्र महाराजंचे समाधिस्थळ आहे. कणकवली शहर हे दोन पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांच्या मध्ये वसलेले आहे. हे सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि सामाजिकदृष्ट्या समृद्ध असे प्रमुख शहर आहे. कणकवली हे कोकण रेल्वे मार्गावरील महत्वाचे स्थानक आहे.

ग्रंथालय : ग्रंथालये हे सर्व सामाजिक व्यावसायिक संस्था एकंदर सर्व जन जीवनाचा आत्मा आहे. आजच्या काळात त्यांना माहिती स्त्रोत ही म्हणतात.

ग्रंथालय

New encyclopaedia of Britanica मध्ये लायब्ररी या शब्दाचा अर्थ

‘ कलेक्शन ऑफ बुक ’ / collection of Books असा आहे . ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉक्टर रंगनाथन यांच्या व्याख्येनुसार,

वाचक, ग्रंथपाल व ग्रंथ यांची त्रिमिती वा एकत्रित येण्याची जागा म्हणजे ग्रंथालय होय.

थोडक्यात, वाचकांच्या सोयीनुसार वाचकांच्या गरजेनुसार, आवश्यक ते ग्रंथ व ग्रंथेतर माहिती साधने एकत्र करून त्यांचे जतन करून वाचकांच्या गरजा ओळखून योग्य वाचकास योग्य वेळी योग्य माहिती उपलब्ध करून देणे म्हणजे ग्रंथालय होय.

ग्रंथालयां चे विविध प्रकार आहेत जसे 1 शैक्षणिक ग्रंथालय 2 सार्वजनिक ग्रंथालय 3 खाजगी ग्रंथालय 4 राष्ट्रीय ग्रंथालय आणि 5 विशेष ग्रंथालय

कोकणातील कणकवली तालुक्यातील ग्रंथालये

कणकवली हे विद्येचे माहेरघर आहे.   तालुक्यात /शहरात अनेक खाजगी व गावपातळी वरील सार्वजनिक ग्रंथालये आहेत. जसे

सार्वजनिक ग्रंथालये :- नगर वाचनालय

खाजगी ग्रंथालय :- राणे वाचनालय , आर्यादुर्गा वाचन मंदिर

शैक्षणिक ग्रंथालय : विद्यामंदिर हायस्कूल , कणकवली महाविद्यालय , शिवाजी मेमोरियल ई.

सार्वजनिक ग्रंथालये :- नगर वाचनालय

नगर वाचनालय या ग्रंथालयाची स्थापना 28 मे 1953 रोजी आप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या हस्ते झाले. हे शासन मान्य सार्वजनिक ग्रंथालय आहे. हे ग्रंथालय तालुकानिहाय ‘अ‘ वर्गात मोडते. आज ग्रंथालयातील पुस्तकांची संख्या 37 हजार 577 असून वाचक संख्या- 267 नियमित वाचक - 191 आणि ५९५ बाल वाचक आहेत. ग्रंथालयाची वेळ सकाळी 9 ते दुपारी 12   आणि संध्याकाळी 3 ते 6 आहे. हे ग्रंथालय रविवारी बंद असते. ग्रंथालयात एकूण आठ संगणक आहेत त्यातील पाच संगणक स्पर्धा परीक्षांच्या सरावासाठी राखून ठेवलेले आहेत. येथे हे संगणक वाचकांना मोफत उपलब्ध करून दिले जातात.

खाजगी ग्रंथालय :- राणे वाचनालय

राणे वाचनालय हे खाजगी स्वरूपाचे ग्रंथालय आहे. या वाचनालयाची स्थापना 2004 मध्ये झाली सद्यस्थितीत त्यांच्या पुस्तकांची संख्या 25000 आहे या ग्रंथालयात इंजिनिअरिंग अभ्यासक्रमाची व स्पर्धा परीक्षांची पुस्तके आहेत. ही पुस्तके पुस्तकपेढी (Book Bank) स्वरूपात वाचकांना दिली जातात. या ग्रंथालयात रजिस्टर पद्धत वापरलेली आहे यामध्ये ग्रंथांची नोंद रजिस्टर पद्धतीने ठेवले जाते आणि वाचकांची नोंदणी रजिस्टर पद्धतीने ठेवले जाते. या ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री चंद्रकांत राणे आहेत आणि तेच या ग्रंथालयाचे संस्थापक आहेत ग्रंथालयाची वेळ येथील वाचकांच्या सोयीनुसार 3 ते 6 अशी आहे ग्रंथालयाची वाचक संख्या 1000 आहे. येथे ७ कॉलेजची मुले येतात

शैक्षणिक ग्रंथालय : कणकवली महाविद्यालया चे ग्रंथालय

15 जून 1972 रोजी कणकवली कॉलेजची स्थापना झाली श्री तात्यासाहेब मुसळे यांच्या हस्ते कणकवली कॉलेजचे उद्घाटन झाले. महाविद्यालयाचे संस्थापक श्री केशवराव जी राणे साहेबांनी कणकवली कॉलेज म्हणून या महाविद्यालयाचे नामकरण केले. सुरुवातीला या ग्रंथालयाची ग्रंथ संख्या खूप कमी होती. विद्याप्रसारक मंडळाच्या चेअरमन श्री केशवराव जी राणे साहेबांनी आणि संस्थेतील मान्यवरणी ग्रंथालया ला ग्रंथ सहाय्य केले. ग्रामीण भागातील गरीब होतकरू तरुणांना शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध व्हावी यासाठी या महाविद्यालयाची स्थापना झाली. पूर्वी जे एक छोटे रोपटे त्यांनी लावले त्याचा आज वृक्ष झाला आहे . आजमितीस ग्रंथालयाची ग्रंथसंख्या 64898 आहे . यात संदर्भ ग्रंथ , क्रमिक पुस्तके , स्पर्धा परीक्षा इ. ग्रंथांचा समावेश आहे.

वर्तमानपत्रे आणि मासिक वाचण्यासाठी वाचकाना स्वतंत्र कक्ष आहे.

महाविद्यालयाच्या वाचनालयात 100 वाचक बसतील अशी व्यवस्था आहे . ग्रंथालया चे partial संगणकीकरण झाले आहे. ग्रंथालयाची एकूण विद्यार्थी वाचक संख्या १२०० व शिक्षक व शिक्षके त्तर कर्मचारी वाचकसंख्या १०० आहेत. नियमित वाचकां व्यतिरिक्त इतर शाळा महाविद्यालये स्थानिक ही या ग्रंथालयास माहितीसाठी ग्रंथालयात येतात .

ग्रंथालयात वाचकां ना इंटरनेट सुविधा, ऑनलाइन जर्नल INFLIBNET - N List (6000+ जर्नल आणि ई बूक) मोफत उपलब्ध करून दिली आहेत. ग्रंथालाया कडे 2 डेटाबेस आहेत. वाचकांसाठी 40 नियतकालिके आहेत . ग्रंथालयाची वेळ सकाळी ७.३० ते संध्या. ५.३० आहे.ग्रंथालयात वाचकांसाठी मुक्त open access पद्धत आहे. ग्रंथालयात कार्ड सिस्टम असून ग्रंथांचे वर्गीकरण कोलन व dewy डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीचा वापर केलेला आहे. पुस्तके एकूण १९ मुख्य विषय व उप विभागात विभागली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1 कदम माधव .- असा हा सिंधुदुर्ग : सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा इतिहास .—.यूनिक प्रकाशन .-सिंधुदुर्ग 2000
2 **करमरकर प्रकाश** आदर्श ग्रंथालय संघटन .- मंगेश प्रकाशन , 1996 मुंबई,
3 **सावंत जी (संपादक) .- केशवराव राणे अमृत महोत्सवी गौरव समिति** , मा. केशवराव राणे गौरव ग्रंथ 'केशवप्रभा' कणकवली .2002
4 कुंभोजकर ग. वि . .- संशोधन पद्धती व संख्याशास्त्र
5 शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कणकवली कॉलेज कणकवली संपादक मंडल 'कनक '१९७२ ते १९८२
६ शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कणकवली कॉलेज कणकवली संपादक मंडल 'कनक '२०२२

महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटनाच्या संभाव्य स्थितीचा अभ्यास

***प्रा. अनिकेत जाधव **डॉ. तेजस जयकर, ***डॉ. बाळू राठोड**
*सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, कणकवली कॉलेज, कणकवली
** सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, कणकवली कॉलेज, कणकवली
*** सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, भूगोल विभाग, कणकवली कॉलेज, कणकवली

घोषवारा

21 व्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात नाविन्यपूर्ण पर्यटन क्षेत्रांचा विकास होत आहे. नवनवीन पर्यटन क्षेत्र उदयास येत आहेत. देशी आणि विदेशी पर्यटकांचा ओघ दिवसेंदिवस वाढत आहे. भौगोलिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यटन राज्यामध्ये मोठया प्रमाणावर चालते. पर्यटनातून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नफा भागधारक व सरकारला मिळते. राज्यातील बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात असून शेती हाच मुख्य व्यवसाय आहे. शेती क्षेत्राला पर्यटनाची जोड दिली तर त्याचा फायदा शेतकऱ्यानाच होईल. कृषीक्षेत्रातील समस्यांचा वाढता डोलारा लक्षात घेता, येथे कृषी पर्यटनाला वाव आहे. एक किंवा अनेक शेतकऱ्याना एकत्र संघटीत करून पर्यटन विकास घडेल. यासाठी कृषी पर्यटनाचा अभ्यास करण्याचे अगत्याचे ठरेल. महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटन वाढीसाठी पायाभूत सुविधांची अंमलबजावणी करावी लागेल. राज्यातील अन्य क्षेत्रांचा विचार करून कृषी पर्यटनात मागोवा घेणे, कृषी पर्यटनाच्या राज्यातील संधींचा अभ्यास करून कृषी पर्यटन राबविता येईल.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. शेती हाच मुख्य उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय आहे. मानव आणि पर्यावरण यांच्या संघर्षामुळे कृषीक्षेत्रातील प्रगती ढासळलेली आहे. वाढते शहरीकरण, औद्योगिकरण, विकासात्मक प्रकल्प इत्यादी मानवनिर्मित तर अनियमित पाऊस, गारपीठ, उष्माकांत वाढ इत्यादी नैसर्गिक कारणांमुळे कृषीक्षेत्राचे अतोनात नुकसान होत आहे. कृषीक्षेत्राला नवी संजीवनी देण्यासाठी पर्यटन व्यवसाय कृषीक्षेत्रात अंतर्भूत करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी ऑस्ट्रोलिया, कॅनडा, अमेरिका, फिलिपाईन्स या देशांनी कृषी पर्यटनात केलेली क्रांती अभ्यासावी लागेल. MTDC, ITDC च्या सहकार्याने महाराष्ट्रातील पर्यटन क्षेत्रातील संभाव्य संधी शोधून पर्यटनास चालना द्यावी लागेल. परदेशी व देशी पर्यटकांना कृषी पर्यटन क्षेत्रे खुली करावी लागतील. कृषी पर्यटनाचा फायदा एकंदरीत शेतकरी व सरकारला होईल. शेतकऱ्यानाचे संघटन निर्माण होईल. शेतकरी अर्थकारणात स्वावलंबी राहील. आत्महत्या, कर्जबाजारी, बेरोजगारी इत्यादी समस्यांपासून तो मुक्त होईल. महाराष्ट्रातील शेतकरी स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण, संशोधनात्क तथ्ये अंगिकारील.

उद्दिष्टये –

1. महाराष्ट्र राज्यातील कृषी पर्यटनाचा मागोवा घेणे.
2. महाराष्ट्र राज्यातील कृषी पर्यटन स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटन विकासाच्या संभाव्य संधींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधपत्रिकेत महाराष्ट्र राज्य कृषी पर्यटनाचा अभ्यास करण्यात येत आहे. यासाठी व्दितीयक माहिती स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. विविध वर्तमानपत्रे, पुस्तके, संशोधन पत्रिक, महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी अहवाल, MTDC, ITDC, इंटरनेट इत्यादी माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

अभ्यासक्षेत्र

भारतातील कृषी पर्यटनाची सुरूवात करणारे पहिले राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १५ अंश ४४ मिनिटे उत्तर ते २२ अंश ६ मिनिटे उत्तर अक्षांश आहे. रेखावृत्तीय विस्तार ७२ अंश ३६ मिनिटे पूर्व ते ८० अंश ५४ मिनिटे पूर्व रेखांश असा आहे. पश्चिमेस अरबी समुद्र, वायव्येस गुजरात, उत्तरेस दादर, नगर हवेली, मध्य प्रदेश, आग्नेयेस आंध्रप्रदेश, दक्षिणेस कर्नाटक, गोवा या राज्यांनी वेढला आहे. पश्चिमेस 720 किमी. किनारपट्टी, सहयाद्री, दख्खन पठार व इतर पर्वतरांगा इत्यादी भौगोलिक वैशिष्टये आहेत. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 3,07,713 चौ.किमी. आहे.

पर्यटनाची स्थिती -

चौथ्या क्रमांकाचे ग्रामीण लोकसंख्या असणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्राकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्रात धार्मिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कतिक पर्यटनाचा वारसा लाभला आहे. 2014 - 2015 च्या अहवालानुसार 16, 58, 51,249 पर्यटकांनी अनेक ठिकाणांना भेटी दिल्या. त्यातील देशी पर्यटकांची संख्या 16,76,12,066 तर परदेशी पर्यटक 29,91,620 भेटी दिल्या. महाराष्ट्रात सर्वाधिक पर्यटन खालील महत्वाच्या पर्यटन स्थळांवर होते.

पर्यटन स्थळे	देशी पर्यटक	विदेशी पर्यटक
एलोरा	99.8	0.2
शिर्डी	99.8	0.2
गेटवे ऑफ इंडिया	95.4	4.6
तुळजादेवी	100	0
धाराशिव केव्ह	98.8	1.2
शनि शिंगणापूर	99	1
जुहू चैपाटी	98.8	1.2
अजिंठा	99.7	0.3
दौलताबाद किल्ला	97.2	2.8

कृषी पर्यटन

कृषी व पर्यटन या दोन विभागांचा समन्वय म्हणजे कृषी पर्यटन. शेतावर जावून फेरफटका मारणे, निसर्ग सौंदर्याची अनुभूती, सांस्कृतिक ओळख, शेतात जावून राहणे, आदरातिथ्य करणे, शहरी लोकांचा पाहूणचार म्हणजेच कृषी पर्यटन होय. कृषी पर्यटन हा पर्यटनाचा नवा चेहरा. शेतीला जोड व्यवसायासाठी साथ देवून उत्पादनात भर घालता येणारा प्रकल्प म्हणजे कृषी पर्यटन. कृषी पर्यटन संकल्पना आजमितिस आपल्या मातीतून रूजू लागली आहे. निसर्गाची हानी न होता पर्यावरणाचा समतोल राखून पर्यटनाचा आनंद देणारी कृषी पर्यटन केंद्रे हा सक्षम पर्याय शेतकऱ्याना मिळाला आहे.

कृषी पर्यटनाची पाश्र्वभूमी

6 मे जागतिक कृषी पर्यटन दिन म्हणून जगभर साजरा केला जातो. महाराष्ट्र हे कृषी पर्यटन सुरू करणारे पहिले राज्य आहे. कृषी पर्यटनाची चळवळ आज सर्व देशभर पसरली आहे. बारामतीतील प्रगतशील शेतकरी स्वर्गीय अप्पासाहेब पवार यांनी आपल्या शेतावर नाविन्यपूर्ण कृषी संशोधन प्रयोग दाखविण्यासाठी शेतकऱ्याना आमंत्रित करून तेथेच त्यांची राहण्याची व जेवणाची सुविधा करत यातून पुढे शुल्क आकारून ॲग्रो टुरिझम या नावावरून ही संकल्पना नावारूपास आली. तसेच श्री.चंद्रशेखर भडसावळे यांनी कृषी पर्यटन केंद्राच्या माध्यमातून कृषी पर्यटन शेतकऱ्याना आर्थिकदृष्टया फायदेशीर व प्रतिष्ठा मिळवून देणारे आहे हे सिध्द करून दाखविले. आजमितिस 418 कृषी पर्यटन केंद्रे महाराष्ट्रात अस्तित्वात असून 69 कृषी पर्यटन चालक शेतकरी पदवीधर, 20 कृषी पर्यटन चालक जन्माने शेतकरी तर 90 कृषी पर्यटन चालक शेतकरी फक्त सातवी शिकलेले आहेत.

कृषी पर्यटनातील संधी आणि सुविधांची पडताळणी

1) पायाभूत सुविधा - जागेची उपलब्धता, जलपुरवठा, निवासी सुविधा, वाहतूक व्यवस्था, स्वयंपाकगृह, स्वच्छतागृह.
2) सांस्कृतिक व धार्मिक उपक्रम - धार्मिक रूढी परंपरांचे आचरण, नितीमूल्यांचे जतन, सण, उत्सव साजरे, जत्रा, मेळावा, लोककला, लोकनृत्य, पोशाख इ.
3) कृषीपूरक उपक्रम - पशूपालन, मधूमक्षीपालन, फलोत्पादन, कुक्कुटपालन, मेषपालन, वराहपालन, सेंद्रियखत निर्मिती केंद्र.
4) क्रीडाविषयक उपक्रम - डोंगर चढणे किंवा उतरणे, पोहणे, कापणी, बैलगाडी, घोडागाडी शर्यत, नांगरणी शर्यत इत्यादी.
5) प्रत्यक्ष कृषी क्षेत्रातील उपक्रम - प्रत्यक्ष बैल व टॅक्टरच्या सहाय्याने नांगरणी, मळणी, कापणी, तोडणी, मासेमारी, प्रक्रिया, पॅकिंग, जनावरे हाकणे इत्यादी.
6) इतर उपक्रम -मुक्त बाजारपेठ, प्रक्रिया केंद्र, मार्केटिंग, आयुर्वेदिक केंद्रे, निसर्गोपचार केंद्रे, योगा इत्यादी.

कृषी पर्यटनात शासनाची भूमिका

महाराष्ट्र राज्यात नवीन पर्यटन धोरण 2016 साली अस्तित्वात आले असून कृषी पर्यटनासाठी खालील बाबींची पूतर्ता करणे आवश्यक आहे.

1. शेतीला कृषी पर्यटन केंद्र चालू करण्यास मार्गदर्शन करणे.
2. राष्ट्रीयकृत बँक, संस्था, शासकीय संस्थांद्वारे आर्थिक सहाय्यासाठी मदत व मार्गदर्शन करणे.
3. विक्री विपणन व व्यवसाय वृध्दीसाठी मार्गदर्शन करणे.
4. कृषी पर्यटन व्यवसाय प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.
5. राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय कृषी पर्यटन केंद्राचे अभ्यास दौरे आयोजन करणे.
6. उत्कृष्ट कृषी पर्यटन चालकाचा जागतिक कृषी पर्यटन गौरव पुरस्कार देवून गौरव करणे.

निष्कर्ष

कृषी पर्यटन ही पर्यटनाची एक बाजू असली तरी प्रत्यक्ष शेतकऱ्याच्या जीवनाशी व उदरनिर्वाहाशी संबंधित आहे. पर्यटकांना कृषी प्रदेशांमध्ये निमंत्रित करणे, त्यांच्याशी हितगूज करणे, नैसर्गिक सौंदर्याची माहिती देणे, थेट उत्पादन प्रक्रियेशी जोडणे इत्यादी क्रियांमुळे शहरीकरण, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरणास बळी पडलेला माणूस नैसर्गिक प्रवाहात आणला जातो. कृषी क्षेत्राविषयक जाणीव सहानुभूती, पर्यावरण संवर्धनात सहभाग क्रिया वाढीस लागतो आहे. कर्जबाजारी, सावकारीस बळी, आत्महत्याग्रस्त,चिंतातूर शेतकरी आज कृषी पर्यटनामुळे विविध संधी निर्माण करत आहे. सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांमध्ये स्वावलंबी बनला आहे. कृषी पर्यटन व कृषी हा व्यवसाय भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा बनला आहे.

शिफारशी

1. कृषी पर्यटनातील संभाव्य संधी ओळखून अधिकाधिक शेतकऱ्याना सहभागी करून घेणे.
2. पारंपारिक व आधुनिक पर्यटन क्रियांमध्ये मेळ घालणे.
3. गावागावांमध्ये कृषी पर्यटन केंद्र निर्माण करणे.
4. पर्यटकांना उच्च प्रतिच्या मुबलक सुविधा पुरविणे.
5. कृषी पर्यटन पूरक उपक्रमांची वाढ करणे.
6. पर्यटन केंद्रांना शासनाने निधी व कर्ज पुरवठा करणे.

संदर्भग्रंथ -

1. महाराष्ट्रातील पर्यटन - सवदी
2. www.agritourism.in India
3. www.ncagr.com

4. MTDC अहवाल
5. ITDC अहवाल
6. Maharashtra.gov
7. पर्यटन भूगोल - प्रा.शैलजा अ. सांगळे

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com